CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

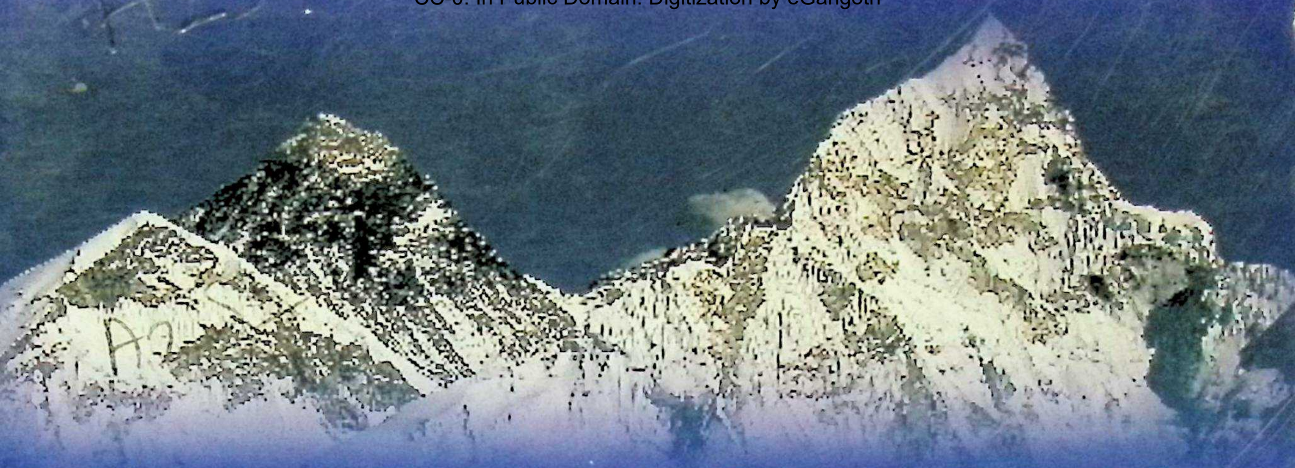

ऋतम्भरा

ṚTAMBHARĀ

नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
अनुसन्धानकेन्द्रम्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयीयानुसन्धानकेन्द्रस्य अनुसन्धानात्मिका
चातुर्मासिकी त्रैभाषिकी पत्रिका

ऋतम्भरा

RITAMBHARA

वर्षम् १२, पूर्णाङ्कः १५

संरक्षकः
प्रा. नारायणकुमार आचार्य
शिक्षाध्यक्षः

प्रधानसम्पादकः
प्रा. डा. लीलानाथः पौडेल

सम्पादकसन्दोहः
प्रा. डा. विष्णुप्रसादशर्मा देवकोटा
सहप्रा. श्रीध्रुवप्रसादः भट्टराई
सहप्रा. डा. काशीनाथः न्यौपाने
सहप्रा. श्रीधनेश्वरनेपालः
सहप्रा. श्रीकृष्णप्रसादः पौडेल
उपप्रा. श्रीसुधनः पौडेल

कार्यकारि-सम्पादकः
सहप्रा. डा. नारायणः चालिसे

प्रकाशकः
अनुसन्धानकेन्द्रम्
नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः
काष्ठमण्डपः, नेपालः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऋतम्भरा

प्रकाशकः
अनुसन्धानकेन्द्रम्
नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वसन्तपुरम्, काष्ठमण्डपः
दूरभाषाङ्काः (फोन नं.) : ४२४७४४५, ४२३३४३४

प्रकाशनम्
वैशाखः १, नववर्षम् २०६९

प्रकाशितसङ्ख्या : ५००

मूल्यम् : रू. ५००/-

सुसाङ्ख्यटङ्कनम्
राजेशतण्डुकारः
दूरभाषाङ्काः (फोन नं.) : ९८४१३४५९९९, ४९९२४९९

मुद्रकः
भद्रकाली अफसेट प्रेस प्रा.लि.
पुतलीसडक, काष्ठमण्डपः
दूरभाषाङ्काः (फोन नं.) : ०१-४१६८०९१

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
Nepal Sanskrit University

बेलझुण्डी, दाङ
Beljhundi, Dang

उपकुलपतिको कार्यालय

Office of the Vice-Chancellor

मितिः -२०६८/१२/१९

शुभा कामना

नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्यानुसन्धानकेन्द्रेण त्रिपञ्चाशदुत्तरद्विसहस्रतम -(२०५३) विक्रमसंवत्सरत एव **ऋतम्भर**नाम्नी विविधविषयावबोधिकाऽनुसन्धानमूला त्रैभाषिकी चातुर्मासिकी पत्रिका प्रकाशिता प्रकाश्यमाना च वर्तते । अनुसन्धानकेन्द्रस्यास्याः पत्रिकायाः पञ्चदशात्मकोऽङ्क इदानीं प्रकाशोन्मुखो वर्तत इति श्रुत्वा प्रसन्नमना अस्मि ।

पठनपाठनानुसन्धानानि कस्यापि विश्वविद्यालयस्य जीवनम् । अथ च पठनपाठनेन सहानुसन्धानम्, तन्मूलकानां ग्रन्थानां प्रकाशनम्, स्तरीय-पाठ्यक्रमानुसारि-स्तरयुक्त-प्रश्नपत्राणां माध्यमेन मर्यादितायाः परीक्षायाः सञ्चालनञ्च विश्वविद्यालयस्य मुख्यानि कार्याणि भवन्ति । प्रकाशन-पाठ्यक्रम-प्रश्नपत्रादिना तत्रत्यानां प्राध्यापकानां छात्राणाञ्च योग्यताया अनुमानं सम्भवति । तदर्थं तत्रत्यच्छात्राणां प्राध्यापकानां कर्मचारिणाञ्च स्वकीयकर्तव्येषु शास्त्रावगाहनेषु च मनोयोगेन समर्पणमावश्यकम् । तत्र पदाधिकारिणां कर्तव्यन्तु तदर्थमनुकूलवातावरणस्य सम्पादनम् । यद्यपि, अद्यत्वे राष्ट्रस्य वातावरणं विद्याविकासानुकूलं न दृश्यते, तथापि यथासम्भवमस्माभिः सत्प्रयत्ना विधेया एव प्रतिभान्ति ।

'नैकं शास्त्रमधीयानो गच्छति शास्त्रनिर्णयम्' इत्यनुसारेण प्राध्यापकैर्वैदुष्योपार्जनं छात्रैश्च निर्धारितानां ग्रन्थानां सम्यग् विषयावबोधः, कर्मचारिभिश्च स्व-स्वकर्मसु दायित्वनिर्वाहपुरस्सरं दक्षतार्जनमवश्यमेव विधेयम् । **ऋतम्भरे**यमत्रान्येषु विषयवस्तुषु च नवं ज्ञानं नवां दृष्टिं विविधविषयावबोधञ्च पाठकेभ्यो वितरिष्यतीति आशासे । बहूनां विद्वद्धुरीणानां सुरभारत्यादि-नैकभाषासु नव-नव-दृष्टिसमुद्घाटनपरा विशिष्टा लेखाः, अनुसन्धानप्रधाना रचनाश्च प्रकाशिता यदि भवेयुस्तदाऽस्या महदुपयोगित्वं मन्येत । विषयवैदुष्यस्य सीमा न भवतीति धियाऽध्येयं लेख्यञ्च विद्वद्भिः । ततो विषयवैदुष्यं प्रवर्द्धते, परस्परं निर्व्याजं विमर्शो भवति रचनासामर्थ्यञ्च विजृम्भते । देशविकासः प्रज्ञाविकासेनैव भवतीति याथार्थ्यं **ऋतम्भरे**दमपि बोधयिष्यतीति दृढतरो मे विश्वासः ।

अस्य विश्वविद्यालयस्य स्थापनायाः पञ्चविंशतितमे रजतवर्षे द्वाविंशतिसूत्रात्मकं नानाविधं कार्यक्रमं वर्षावधि सम्पादयितुमायोजकसमितिसङ्घटनपुरस्सरं विविधाः प्रयत्ना विधीयमाना वर्तन्ते । तत्र च रजतमहोत्सवसमारोहस्य समुद्घाटनम्, रजतस्तम्भस्यानावरणम्, केन्द्रीयपुस्तकालयभवनस्य समुद्घाटनम्, आयुर्वेदकेन्द्रीयशिक्षणभवनस्य शिलान्यासः, प्राच्यपाश्चात्त्य-न्यायप्रणालीविषयक-विचारगोष्ठी, विद्वद्वरस्य योगिनो नरहरिनाथमहोदयस्य प्रस्तरप्रतिमायाः स्थापनमनावरणञ्चेति बहुविधं कार्यं सम्पन्नम् । आयुर्वेद-स्नातक (बिए.एम.एस.) कक्षासञ्चालन-सन्तविद्वत्सम्मेलनादीनि तत्रावशिष्टानि कतिपयकार्याणि वर्षाभ्यन्तर एव क्रमशः सम्पादयिष्यन्ते । इदं कार्यजातं विश्वविद्यालयेऽस्मिन् अनुकूलं वातावरणं निर्मातुं जनानां ध्यानमाकर्षयितुञ्च प्रभविष्यतीति द्रढीयान् विश्वासो वर्ततेऽस्माकम् ।

अन्त्ये च अस्याः पत्रिकाया माध्यमेनास्मद्विश्वविद्यालयस्य प्राज्ञिकी अनुसन्धानात्मिका च स्थितिः शिखरायिता स्यात्, मार्गश्चास्याः सुमनोमयो भवेदिति आशासानः सम्पादकसन्दोहाय धन्यवादान् वितीर्य, 'श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम्' इति प्रकृतार्थमुद्धरन् विरमामि । 'शम्'-

प्रा.शिवहरिमरहट्ठा
उपकुलपतिः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

Nepal Sanskrit University

शिक्षाध्यक्षको कार्यालय

Office of the Rector

काठमाडौं कार्यालय, वसन्तपुर
पो.ब.नं. ५००३

Kathmandu Office, Basantapur
P.O. Box No. 5003

मिति : २०६८।१२।२५

विषय : शुभसम्मति !

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्रमार्फत् प्रकाशित हुँदै आएको *'ऋतम्भरा'* पत्रिकाको १५औं अङ्क सार्वजनिक हुन थालेकोमा खुसी लागेको छ । केही वर्ष अघिसम्म एउटा साहित्यिक पत्रिकाकै शैलीमा प्रकाशित हुँदै आएको *'ऋतम्भरा'* विस्तार विस्तार प्राज्ञिक एवं अनुसन्धानमूलक जर्नलका रूपमा परिवर्तित हुँदै गएको छ, जुन हामी सबैका लागि गौरवको कुरा हो । मैले बुझेसम्म यो अङ्कको प्रकाशन अपेक्षाकृत रूपमा निकै ढिलो भएको छ । आगामी दिनमा *'ऋतम्भरा'* लाई सामयिक र नियमित तुल्याउनु हामी सबैको दायित्व हो भन्ने म ठान्दछु । *'ऋतम्भरा'* को सम्पादक-समूह र अनुसन्धान केन्द्रले यस कुरालाई गम्भीरतापूर्वक लिनुपर्छ ।

हाम्रो विश्वविद्यालयलाई वाह्य जगत्मा चिनाउने एउटा गतिलो स्रोत. सामग्रीका रूपमा *'ऋतम्भरा'* को अस्तित्व निकै महत्त्वपूर्ण छ । यस प्रकारका अनुसन्धानमूलक पत्रिकाहरू निकै कममात्र प्रकाशित हुने गर्छन् र यिनको उच्च प्राज्ञिक मूल्य रहन्छ । यस्ता पत्रिकाहरू विभिन्न विश्वविद्यालय र त्यहाँ कार्यरत विद्वान्हरूका लागि विचार विनिमयका साझा मञ्चसमेत बन्न सक्छन् । हामीले अलिकति मेहनत गर्ने हो भने *'ऋतम्भरा'* लाई नेपाल एवं दक्षिण एसियामै प्राच्य वाङ्मयको मूल्यवान् जर्नलका रूपमा विकसित गर्न सकिन्छ । हामीलाई थाहै छ, विश्वमा प्रचलित अधिकांश प्रमुख धार्मिक एवं दार्शनिक मान्यताहरूको उद्‌गमस्थल एसिया महादेश नै हो । अहिले पनि भारत, श्रीलंका, थाइल्याण्ड, माल्दिभ्स, भुटान, पाकिस्तान, म्यान्मार र बंगालादेशका धुप्रै विश्वविद्यालयमा प्राच्य दर्शनको अध्ययन-अध्यापन हुने गर्छ । हामीले अमेरिका र युरोपमा *ऋतम्भरा* पुऱ्याउन नसकौंला, चाहने नै हो र कम्मर कस्ने नै हो भने कम्तीमा भारत, श्रीलंका, म्यान्मार, भुटान र थाइल्याण्डसम्म यसको प्रचार प्रसार गर्न सक्छौं भन्ने कुरामा चाहिँ मलाई विश्वास छ । यसका लागि हामीले वाहिरको जनशक्ति पनि खोज्नु पर्दैन, हाम्रै विश्वविद्यालयभित्रका प्राध्यापक, कर्मचारी र विद्यार्थीहरूको सहकार्यबाट यो काम सजिलै सम्पन्न हुन सक्छ । तसर्थ यस कुरामा प्राज्ञिक समुदायले चासो देखाएर छलफल सुरु गर्नुपर्छ भन्ने मेरो धारणा छ । हामीसँग खोज-अनुसन्धान गर्नका लागि सयौं विषयहरू र काम गर्नका लागि अनेकौं बाटाहरू छन्; मात्र मेहनत, इमान्दारी र उत्साहको खाँचो छ । विद्वान्हरूका रचनात्मक प्रयासमा सहयोगीको भूमिका खेल्न नेसंवि सदैव तत्पर छ ।

'ऋतम्भरा' ले नेपाली राष्ट्रियता, नेपाली संस्कृति र नेपाली जातिका असल पक्षहरूलाई आफ्नो खोज-अनुसन्धानको विषय बनाई संस्कृत क्षेत्रको एउटा उज्यालो ज्योतिका रूपमा आफ्नो पहिचान बढाउँदै लगोस् । *'ऋतम्भरा'* अझै लोकप्रिय बन्यो र देश विदेशमा यसको व्यापक प्रचार प्रसार भयो भने नेसंविको इज्जत र प्रतिष्ठा पनि अवश्य वृद्धि हुनेछ । यसमार्फत् पूर्वीय ज्ञान-विज्ञानको यथार्थ एवं तथ्यपरक जानकारी आमजनसमुदायसम्म पुग्न सक्यो भने सबै राष्ट्रवासी लाभान्वित हुनेछन् । नेसंविमा कार्यरत सबै विद्वान् प्राध्यापकहरू, चिन्तनशील कर्मचारीहरू र विद्यार्थीहरूलाई समेत यस कार्यमा आ-आफ्नो क्षेत्रबाट बौद्धिक योगदानका लागि म अनुरोध गर्दछु ।

प्रा. नारायणकुमार आचार्य
शिक्षाध्यक्ष

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

Nepal Sanskrit University

कुलसचिवको कार्यालय

काठमाडौं कार्यालय, वसन्तपुर
पो.ब.नं. ५००३

Kathmandu Office, Basantapur
P.O. Box No. 5003

मिति : २०६९। ०१। ०१

पत्रसंख्या : (फा.नं.)/ च.नं.

विषयः :- शुभकामना।

नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानकेन्द्रस्यानुसन्धानात्मिकायाश्चातुर्मासिक्यास्त्रैभाषिक्या **ऋतम्भरेति** पत्रिकायाः पञ्चदशोऽङ्कः सत्वरं प्रकाश्यमानोऽस्तीति श्रुत्वा मोमुद्यते मे मनः ।

अनुसन्धानं शिक्षणस्य महत्त्वपूर्णमङ्गम् इति नहि कस्यचिदपि विपश्चितो विप्रतिपत्तिः। प्राच्यवाङ्मयपारावारे सन्निहितानां ज्ञानविज्ञानराशीनामनुसन्धानं संविधाय आधुनिकजगति संस्कृतस्योपयोगित्वस्य महत्त्वस्य च प्रदर्शनपुरःसरं सकलाध्येतृणामनुसन्धातृणाञ्च शोधमार्गप्रशस्तये नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानकेन्द्रद्वारा **ऋतम्भरायाः** प्रकाशनं प्रारब्धमिति सुविदितमेव बुधजनैः । अस्याः पत्रिकायाः पूर्वप्रकाशितैर्विभिन्नैरङ्कैरुद्देश्यानुरूपं योगदानं प्रत्तं नूनमेवेति मन्येऽहम्।

ऋतम्भरायाः पञ्चदशेऽङ्केऽस्मिन् प्रकाश्यमानाः सकलाः शोधात्मिका रचनाः संस्कृतवाङ्मयस्यानुद्घाटितानां विविधानां विषयाणां समुद्घाटने, तद्वैशिष्ट्यानाञ्च प्रकाशने समर्था भविष्यन्तीति मदीयो विश्वासः।

अन्त्ये च अस्याङ्कस्य सम्पादने प्रकाशने च संलग्नेभ्यः सर्वेभ्यः सम्पादकमण्डलसदस्येभ्यो विद्वज्जनेभ्यः सहयोगिजनेभ्यश्च साधुवादान् प्रयच्छन्नहम् **ऋतम्भरा** सकलानां शेमुषीमतां प्रज्ञायाः प्रकाशिका, मनसो रञ्जिका गौरवस्य ख्यापिका च भवेदिति कामये-

(प्रा.जगत्प्रसाद उपाध्यायः)
कुलसचिवः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशकीय

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्रबाट वि.सं. २०५३ सालदेखि प्रकाशित हुँदै आएको **ऋतम्भरा** अनुसन्धानमूलक त्रैभाषिक पत्रिका हो । प्राच्य गरिमा, ज्ञानविज्ञान र प्रविधिको अध्ययन अनुसन्धानका साथै परम्परागत संस्कृति, विद्या एवं सदाचारको पावनधारा निरन्तर प्रवाहित गराउने र विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक गतिविधिलाई प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले यस पत्रिकाको प्रकाशन प्रारम्भ भएको कुरा यहाँ स्मरणीय छ । **ऋतम्भरा**को प्रस्तुत अङ्क पनि त्यसै आवश्यकतापूर्तिको एउटा विशिष्ट प्रयासकै उपलब्धि हो । नव वर्ष २०६९ को हार्दिक मङ्गलमय शुभकामनासहित पाठकसामु यो अङ्क प्रस्तुत गर्न पाउँदा नेसंवि अनुसन्धान केन्द्र अत्यन्त हर्षित छ।

निरन्तर गतिशील र प्रगति उन्मुख रहेको मानवसभ्यताका अग्रगतिका सूचकका रूपमा रहेका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक परिवर्तनहरू मूलतः नयाँ नयाँ ज्ञान र प्रविधिमा आधारित हुन्छन् अनि ज्ञान र प्रविधि चाहिँ अनुसन्धानमा आधारित हुन्छन् । अनुसन्धानका माध्यमबाट आर्जित ज्ञानले सृजनाका अनेकौं सम्भावनाहरू प्रकट हुन्छन् ।

अनुसन्धान विश्वविद्यालयको ज्ञानको क्षेत्र विस्तार गर्ने गहकिलो आधार हो भने मुलुकको गरिमा बढाउने र विश्वसामु चिनाउने प्राज्ञिक अभियान पनि हो । विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक-गौरव अनुसन्धानमार्फत् अभिव्यक्त हुन्छ । हामी ठान्दछौं, **ऋतम्भरा**ले यसै अभिव्यक्तिलाई साकार तुल्याइरहेको छ । वैदिक मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूले जुन ऋतम्भरा प्रज्ञाको उन्मेषद्वारा मानव जातिको कल्याणका लागि आजीवन प्रयत्न गरेका थिए, त्यसको एक सानो अंश मात्र पनि हाम्रो परिश्रमबाट प्रकाशित हुन सक्यो भने त्यो हाम्रो पुरुषार्थ ठहरिने छ ।

ऋतम्भराको यो पन्ध्रौं अङ्क देश र जनताले दिगो शान्ति एवं लोकतान्त्रिक संविधान पर्खिरहेको सङ्क्रमणशील राजनीतिक कालखण्डमा प्रकाशित भएको छ । अहिले राष्ट्रिय जीवनमा केही आशा र केही निराशाका बादलहरू लुकामारी खेलिरहेका छन्। यतिखेर देश निर्माणको साझा अभियानमा सबैको योगदान ऋतम्भराजस्तै सत्यमार्गी हुनु पर्दछ भन्ने हाम्रो मान्यता छ । सबै राष्ट्रवासीमा निराशा घटेर आशाको वृद्धि हुनु अहिलेको आवश्यकता हो। बौद्धिक समुदायको राष्ट्र एवं समाजप्रतिको चिन्ता, चासो र सरोकार कलमकै माध्यमबाट प्रकट हुन्छ, जसमा **ऋतम्भरा**जस्ता पत्रिकाहरूले साझा मञ्चको काम गर्दछन् । कलमजीवीहरूको राष्ट्र र समाजप्रतिको सिर्जनात्मक दायित्व एवं योगदान यसैमा अन्तरनिहित रहन्छ भन्ने हाम्रो मान्यता छ । नेसंवि अनुसन्धान केन्द्र उल्लिखित आवश्यकतापूर्तिका लागि विद्वत् समुदायलाई उत्प्रेरित गर्न चाहन्छ ।

यस अङ्कमा संस्कृत, नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएका विभिन्न विद्वान्‌हरूका जम्माजम्मी ५८ वटा वैविध्यपूर्ण अनुसन्धानात्मक रचनाहरूलाई स्थान दिएका छौं । यसमा समाविष्ट रचनाहरूमा देखापर्ने विषयगत विविधताका कारण यो अङ्क निकै ओजपूर्ण र बहुआयामिक अतएव विशाल पनि बन्न पुगेको छ । यस अङ्कको कुशल सम्पादनका लागि सम्पादक मण्डलका सबै सदस्यहरूलाई नेसंवि अनुसन्धान केन्द्र हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ । त्यस्तै आफ्ना बहुमूल्य रचना प्रदान गरेर सहयोग गर्नुहुने सबै विद्वान् अनुसन्धाताहरूप्रति नेसंवि अनुसन्धान केन्द्र विशेष कृतज्ञता व्यक्त गर्दछ । पाठकका सुझाव र प्रतिक्रियाहरू हाम्रा लागि मार्गनिर्देशन ठहरिने छन् ।

लीलानाथ पौडेल

प्रा. डा. लीलानाथ पौडेल
कार्यकारी निर्देशक

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्पादकीयम्

'ऋतम्' इत्येतदव्ययमपि पदं नानार्थवाचकम्। सत्यतया, औचित्येन, समुचितम्, स्थिरम्, पवित्रम्, निश्चितो दिव्यो नियमः, धार्मिको विधिरित्यादयोऽस्यान्येऽर्थाश्च निर्दिष्टाः। तथा च (ऋतम्) (ऋते) इत्येतद्द्वयमेवाव्ययपदमिति संस्कृतहिन्दीकोशः। 'ऋ+क्तः=ऋतम्' इति च पुनस्तत्रैव निर्दिष्टम्। ऋतम्=दीप्तम्, पूजितम् इति ऋतशब्दार्थप्रतिपादनपरा मेदिनी। पुनः 'ऋ गत्याम्, ऐश्वर्ये च' इति धातुः। ततःक्तप्रत्यये कृते निष्पन्नं रूपं-'ऋतः' इति शब्दकल्पद्रुमः। एवञ्च- ऋतं बिभर्तीति विग्रहे संज्ञायां गम्यमानायां खच्प्रत्यये, मुमागमे, स्त्रीत्वे, टापि च कृते— 'ऋतम्भरा' इत्येवंरूपा व्युत्पत्तिः शब्दकल्पद्रुमे स्फुटीकृता। प्रचलितसंस्कृतवैयाकरणानां पाणिन्यादीनाञ्च सहमतिरत्रैव वर्तते। इत्थं सर्वैरेतैर्विज्ञायते— 'ऋतम्' इति सत्यार्थवाचकं पदम्। पूर्वोक्तरीत्या निष्पन्नेन 'ऋतम्भरा' इत्यनेन पदेन ऋतम्=सत्यम्= यथार्थं निःशेषेण गूढं, तन्नितराम्=सर्वदैव भरतीति व्युत्पत्या निष्पन्नं 'ऋतम्भरा' पदमत्र प्रयुक्तमिति। "ऋतं निगूढं नितरां भरत्यसौ" इत्यर्थप्रतिपादनपरा ऋतम्भरा सर्वदैव तथाविधरचनां सम्पाद्य, प्रकाश्य च विज्ञानां पाठकानां समालोचकानाञ्च पुरो व्युत्पत्त्यनुरूपं स्वसामर्थ्यं प्रस्तौतु इति एकोनसप्तत्युत्तरद्विसहस्रविक्रमाब्द-स्याभिनववर्षस्य शुभारम्भे प्रकाश्यमानाया अस्याः ऋतम्भरायाः शुभेच्छुकेभ्यः सर्वेभ्यः सुहृद्भ्यः प्रथमं नववर्षस्यास्य हार्दिकं मङ्गलमयं शुभं कामयामहे वयम्।

जगत्यस्मिन् वैदिकयुगादारभ्याद्यपर्यन्तं संस्कृतवाङ्मयं विविधेषु क्षेत्रेषु स्वकीयं महत्त्वमाधत्त इति जानन्त्येव विचक्षणाः। एवंविधस्य वाङ्मयस्यास्य संवर्धनाय, समृद्धस्यास्य च माध्यमेन राष्ट्रोन्नत्यै नेपाले संस्थापितस्य नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्यानुसन्धानकेन्द्रं विश्वविद्यालयस्यास्यानुसन्धानात्मिकाया ऋतम्भरायाः पञ्चदशाङ्कं सुमनसां सहृदयानां सुहृदां पाठकानां करकमलेषु समर्पयति, परिस्थितिविशेषाद् विलम्बितमपि। तथा च परम्परागताऽनुसन्धानप्रधाना ऋतम्भरैषा तिसृषु संस्कृत-नेपाली-आङ्गलभाषासु इतःपूर्वं प्रकाशितेदानीमपि प्रकाश्यमाना चेति परम्परामेनां सम्प्रत्यपि बिभर्ति।

सर्वोऽपि विश्वविद्यालयः पठनपाठनादिना सञ्चलति चेत् सम्पादनप्रकाशनादिनाऽनुसन्धानैश्च बद्धमूलः, प्रसिद्धः, प्रामाणिकश्च भवति। तत्रापि संस्कृतविश्वविद्यालयस्य सन्दर्भे तु प्राणा एवानुसन्धानं कर्मेति अनुभूयते महुर्मुहुः। संस्कृतवाङ्मये स्थिताः सिद्धान्तसिद्धा विषया अनुसन्धानेन प्रमाणीभूताः सन्तो व्यवहारेण जना लाभान्विताः स्युरिति अद्यतनं संस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्राथमिकं लक्ष्यमस्ति। एतदर्थमस्मा-दनुसन्धानकेन्द्राद् विक्रमाब्दस्य त्रिपञ्चाशदुत्तरद्विसहस्रादारभ्याद्यपर्यन्तमितः पश्चाच्च क्रमशः प्रकाशिता, प्रकाश्यमाना, प्रकाशयिष्यमाणा च ऋतम्भरा स्वोद्देश्यानुरूपं कार्यं चर्कर्ति, तदनुरूपानुसन्धाना-त्मकैर्महत्त्वपूर्णैर्लेखैः स्वकलेवरं बर्भर्ति च।

कस्यापि विश्वविद्यालयस्य प्रसिद्ध्यै, प्रतिष्ठायै, प्रामाणिकतायै च तेन चत्वारि कार्याणि अवश्यमेव कर्तव्यानि भवन्ति। तानि हि— स्तरीयस्य पाठ्यक्रमस्य तत्र सञ्चालनम्, स्तरीयाणां प्रश्नपत्राणां व्यवहारः, स्तरीयाणां विषयाणां स्तरीयमनुसन्धानम्, तन्मूलकग्रन्थानां प्रकाशनञ्च। एतेषां स्तरीयत्वे तत्रत्यानां प्राध्यापकानां, छात्राणां, तद्विश्वविद्यालयस्य च स्तरीयत्वे प्रामाणिकत्वे च अन्यस्य परीक्षणस्य न भवत्यावश्यकता। ऋतम्भरयां प्रकाशितानामनुसन्धानात्मकानां लेखनिबन्धानां माध्यमेन

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्यानुसन्धानरूपकार्यस्य प्रातिनिध्यं स्यादिति अस्माकं कामना अस्ति। इयं कामना पूर्णा, अपूर्णा, अंशतः पूर्णा वेत्यत्र पाठक-सन्दोहः प्रमाणम्। अत्र प्रकाशिता अनुसन्धानमूलिका विविधा रचना बहुज्ञानां विदुषामिति तेषां यथार्थत्वे त एव प्रमाणम्। अस्माकं दृष्टिपातो विशेषतः साजसज्जायां भाषायाञ्चेति च विनिवेदयामः।

एतदतिरिक्तं विश्वविद्यालयस्यानुसन्धानकेन्द्रमिदं स्वकीयमुखपत्ररूपेण प्रतिवर्षम् अनुसन्धानप्रकाशिकाख्यां पत्रिकां प्रकाश्य प्रचलितवैज्ञानिकपद्धत्यनुसारेण निर्धारितविषये सोपाधिको विद्यावारिधिः (Ph.D.) निरुपाधिकं लघ्वनुसन्धानं, महत्त्वपूर्णग्रन्थसम्पादनम्, महत्त्वपूर्णस्य ग्रन्थस्य भाषान्तरेऽनुवादकार्यञ्च कृत्वा विश्वविद्यालयस्य सर्वतोभावेन गौरवं वर्धयितुं प्रयतत इति क्रमेऽस्मिन् ससंक्षेपं व्यनक्ति स्वकीयं कर्मजातम्।

एवंविधमनुसन्धानादिकं कार्यं पौरस्त्यपद्धत्या च परापूर्वकालादव्याहतं प्रचलितमासीदिति तत्र स्थितानां पद्धतीनाञ्च पुनरवलोकनं विधातुमत्यावश्यकम्। सर्वं पुराणं न साधु। सर्वमपि नवं नानवद्यमित्येवं तथ्यं निःशङ्कोचं स्वीकार्यम्। अतः पौरस्त्यं स्याद्वा पाश्चात्त्यं द्वयोः पद्धत्योः सारपूर्णा पद्धतिरनुसन्धानस्य अवश्यं ग्राह्येति समये समये तत्सम्बद्धं कार्यपत्रमेव प्रस्तूय शोधार्थिनो लाभान्विता जाताश्चेति अनुसन्धानात्मिकाया एवंविधाया ऋतम्भरायाः प्रस्तुत्यान्येनानुसन्धानादिकर्मणा च सम्बद्धानां जनानां यदि स्वल्पोऽपि लाभः स्यात्तदाऽनुसन्धानकेन्द्रमेतत् सफलं स्यात्।

एवं निर्दिष्टस्य क्षेत्रमनुसन्धानस्य, न केवलं विज्ञानस्य, प्रविधेर्वा, अपि तु कलासाहित्येतिहाससंस्कृतिधर्मदर्शनादिविषयाणामपीति विचार्य स्वमौलिकतां प्रति दृढीभूय आवश्यकतानुसारेण परिष्कारस्य च पक्षे समयसापेक्षतामङ्गीकृत्यैवंविधमनुसन्धानात्मकं कर्म ऋतम्भरया भर्तुं दृढप्रयत्नाः स्म इति पाठकानां समक्ष्यं विनिवेदयामः।

इत्थमनुसन्धानात्मिकाया ऋतम्भरायाः सम्पादनप्रकाशनादिक्रमे पूर्वोक्तानां तिसृणां भाषाणां प्रयोग इतः पूर्वानुरूपः। दायित्वञ्च सर्वंमनुसन्धानकेन्द्रस्येति प्रकाशनादिकं सम्बद्धं कर्म केन्द्रमेवैतन्निर्वहति। समेषामेव तेषां सदस्यानां दायित्वं श्रेयसामपश्रेयसाञ्चात्र निरतानाम्।

पर्यन्ते प्रकृताया अस्या ऋतम्भरायाः पञ्चदशाङ्कस्य प्रकाशने तत्कृते शुभकामनाप्रदानेन च प्रोत्साहितवद्भ्य उपकुलपतिमहोदयेभ्यः प्रा. शिवहरिमरहट्टावर्येभ्यः, सम्पादकमण्डलस्य सङ्घट्टनेन तन्मण्डलस्य प्रथमोपवेशे स्वयमुपस्थाय अस्मान् प्रोत्साहितवद्भ्यः शिक्षाध्यक्षमहाभागेभ्यः प्रा. नारायणकुमाराचार्येभ्यः, अर्थव्यवस्थापनेन सहयोगं कुर्वद्भ्यः कुलसचिवेभ्यः प्रा. जगत्प्रसादोपाध्यायेभ्यश्च सर्वप्रथमं कृतज्ञतां विनिवेदयामः। तदनु येषामत्रामूल्यानि रचनारत्नानि राजन्ते तेषामेवंविधः सहयोगोऽतीव प्रशस्य इति तेभ्यः कृतज्ञतां व्याहरामः। ये च प्रकाशनसहयोगिनः उपप्रशासकः श्रीहरिप्रसादपाण्डेयः, उपप्रशासकः श्रीनारदप्रसादःपौडेल, सहायकप्रशासकः श्रीनगेन्द्रराजरेग्मी इति सर्वान् कर्मण्यस्मिन् सहयोगसमर्पकान् कृतज्ञतावचनैः शततं संस्मरामः। तथैव पुनष्टङ्कनमुद्रणादिकार्ये सहयोगिभ्यो राजेशतण्डुकारादि महोदयेभ्यः साधुवादं निवेदयामः। सर्वेषामेवैतेषामुदारचरितानामतोऽपि नैरन्तर्येणैवंविधः सहयोगः प्राप्स्यते एवेति सापेक्षं मुहुर्मुहुः संस्मरन्तो वयं प्रशस्यानां लेखकानां लेखन्यश्च ऋतम्भरायाः कृते सदैव सुलभाः स्युरिति विनिवेद्य सम्पादनप्रकाशनादिक्रमे जाताया न्यूनतायाः परिपूर्तिं विंदुषां विनिर्देशेन जायत एवेति विश्वसन् विरमति सम्पादकसन्दोहः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयसूची (CONTENTS)

संस्कृतखण्डः

१. परिभाषाणामनुशीलनं तत्रस्थपारिभाषिकपदानां विवरणञ्च
प्रा. डा. विष्णुप्रसादशर्मा देवकोटा १

२. 'हलन्त्यम्' इत्यस्य सूत्रस्य सशब्दरत्नं प्रौढमनोरमोक्तदिशा विश्लेषणम्
प्रा. डा. लीलानाथः पौडेल ११

३. आचार्यकमलशीलविरचितवज्रच्छेदिकाप्रज्ञापारमिताटीकाया विषयपरिशीलनम्
डा. काशीनाथः न्यौपाने १६

४. यमवर्णानां स्वरूपं सङ्ख्या लेखनप्रकारश्च
डा. आमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः १९

५. अभेदान्वयबोधे वैयाकरणनैयायिकव्युत्पत्तिपरिशीलनम्
भीमप्रसादः कँडेल २६

६. रूपकभेदानुशीलनम्
डा. भीमप्रसादः खतिवडा ३६

७. प्रमाणविषये न्यायमीमांसकयोर्मतम्
अच्युतप्रसादः लामिछाने ४४

८. जैमिनीयधर्ममीमांसाशास्त्रे स्मार्तकर्मविचारः
प्रमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः ५४

९. सबाधबीजबाध्यबाधकभावविचारः
मोहनप्रसादः पोखेल ६४

१०. सर्वानन्दकरणे विपरिणामाधिकारस्योपपत्तिः
जयन्त आचार्यः ६८

११. वैयाकरणमते शक्त्यादिवृत्तिविवेचनम्
नारायणप्रसादः पौडेल ७८

१२. अर्थवत्त्वविमर्शः
जगन्नाथशर्मा ८५

१३. घटकर्परकाव्यस्य साहित्यिकं वैशिष्ट्यम्
नन्दनः भट्टराई ९०

१४. श्रीमद्भागवतीयदशमस्कन्धस्य विंशतितमेऽध्यायेऽलङ्कारसौन्दर्यम्
जगन्नाथरेग्मी ९९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१५. पदार्थविवेचनदृष्ट्या न्यायविद्याया उपयोगिता — १०९
रमा भट्टराई

१६. महाकालसंहिताप्रतिपादितं योगतत्त्वविवेचनम् — ११६
माधवप्रसादः लामिछाने

१७. आचार्यवसुबन्धुस्तदीयाभिधर्मकोशपरिचयश्च — १२५
राजनारायणः ठाकुर

नेपाली खण्ड

१. नेपाली कथाको आधुनिक कालः गति, स्वरूप र प्रवृत्ति — १२९
प्रा. नारायणकुमार आचार्य

२. प्राचीनकालमा नेपालमा चलेको सङ्ख्यालेखनपद्धति — १३८
प्रा. दिनेशराज पन्त

३. अपेक्षाका आधारमा नेपाली भाषाका क्रिया — १४८
प्रा. लक्ष्मीप्रसाद पराजुली

४. गृहस्थाश्रम रं गृहस्थ ब्राह्मणका कर्तव्यहरू — १५४
प्रेमकुमार आचार्य

५. वास्तु विवेचना — १६४
नारायणराज दाहाल

६. मुकुन्द–इन्दिरा नाटकमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव — १७१
नवराज कट्टेल

७. वाल्मीकिरामायणको वर्षावर्णनमा प्रतिविम्बित विषयगत र काव्यात्मक वैशिष्ट्य — १८१
ध्रुवप्रसाद भट्टराई

८. प्राच्य सभ्यतामा धर्म र धर्मशास्त्र — १८९
काशीराज पोखेल

९. काव्यशास्त्रीय रस र आयुर्वेदीय रसको तुलनात्मक अध्ययन — १९८
गणेश पाण्डेय

१०. वेदाङ्ग र उपाङ्गशास्त्रहरूको मुख्य प्रयोजन — २०८
डा. ऋषिराम रेग्मी

११. ग्रहगतिको कारण र भ्रमणपथसम्बन्धी सिद्धान्तको विवेचना — २१८
धनेश्वर नेपाल

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१२. आधुनिक शैलीविज्ञानको विकासमा संस्कृत काव्यशास्त्रको प्रभाव
बाबुराम आचार्य २२४

१३. महाकवि श्रीहर्ष र लेखनाथ पौड्यालः एक सन्दर्भ
गणेशप्रसाद घिमिरे २३४

१४. 'अप्रिय' उपन्यासः भ्रान्ति विचरण र उत्तरआधुनिकता
डा. नारायण चालिसे २३८

१५. नाटककार विजय मल्ल र उनको 'बहुलाकाजीको सपना' नाटकको अध्ययन
भागवत ढकाल २४८

१६. गरिबीः कारण, परिणाम र निवारण
रोहिणी भट्टराई २५७

१७. ब्याँसी गा. वि.स. मा गाइने बभाङ्गी ड्यौडा गीतका प्रमुख लयहरूको अध्ययन
लक्ष्मीराज पण्डित २६२

१८. जनसंख्या र विकास
शम्भुराज गौतम २७०

१९. पौराणिक दृष्टिमा पशुपतिनाथ र वाग्मती
नवराज घिमिरे २७५

२०. वर्तमान विश्वमा लोकतन्त्र
जनकराज भट्ट २८४

२१. 'मानव' महाकाव्यमा दलितवर्गका समस्या
सुधन पौडेल २९४

२२. पुराणको ऐतिहासिकता र व्यास परम्पराको परिचर्चा
मधुसूदन भट्टराई ३०५

२३. आत्मवादी र देहवादी चिन्तन–परम्परामा अलङ्कारसिद्धान्त
टीकाराम गौतम ३१२

२४. पौरस्त्य न्यायपद्धतिको विश्लेषण
केशवशरण अर्याल ३२०

२५. बुद्धद्वारा साक्षात्कृत प्रज्ञानको समीक्षा
लेशमणि दाहाल ३३०

२६. ब्रह्मवादीहरूको समुच्चय प्रस्थान
चेतमणि न्यौपाने ३४०

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२७. खोटाङे पुराना स्रष्टा र तिनका रचनाहरू
नगेन्द्रराज रेग्मी ३४५
२८. शाङ्करवेदान्तदर्शनमा अध्यासको स्वरूपविमर्श
विपीराज न्यौपाने ३५५

ENGLISH SECTION

1. Simultaneous Equations and Their Estimations
Achyut Aryal 359
2. Development of Agriculture in Nepal Since Democratic Era (1990): Problems and Prospects
Birendra Kumar Lal 367
3. Reflection of Myth, Obsessive Desire and Quest for Sexual Freedom in Dharabasi's *Tundal*
Krishna Prasad Paudyal 370
4. Contrastive Analysis and Translation Studies
Surendra Prasad Bhatta 377
5. "Waiting for Godot" as a Comic Play
Yog Raj Paudel 381
6. Ecocriticism: A Study of Art, Society and Nature
Mohan Raj Gauli 386
7. Dimensions of Foreign Aid in Nepal
Namita Pokhrel 391
8. Dual or Non-singular Number System in Limbu Language
Bhawani Shankar Adhikari 395
9. Tragedy, Aristotle and Shakespearean Tragedies
Churamoni Kandel 400
10. Femininity as Subversion of Male Power: A Feminist Reading of Jane Austen's Pride and Prejudice
Kala Gyawali 406
11. Gender Discrimination in Hindu Conception *(Garbhadana) Samskaras*
Bimala Sharma 412
12. Blake's *Songs of Innocence and of Experience*: An Assimilation of Physical World into Universal Consciousness
Keshav Raj Chalise 414
13. Christianization in Nepal: A Glimpse of Past, Present and Future
Rishiram Adhikari (Subash) 418

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्कृतखण्डः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिभाषाणामनुशीलनं तत्रस्थपारिभाषिकपदानां विवरणञ्च

प्रा. डा. विष्णुप्रसादशर्मा देवकोटा

चत्वारो वेदा अङ्गिनो व्याकरणादीनि च षड् तदङ्गानि उच्यन्ते। तत्रापि पाणिनीयमेव व्याकरणं वेदाङ्गम्, न तु कौमारादिकम्, तेषां लौकिकशब्दमात्रसाधकत्वात्। 'प्रकृतिप्रत्ययविभागान्वाख्यान–रूपसंस्कारस्य साक्षाद् विधायकत्वाद् व्याकरणस्य वेदानामासन्नता अङ्गता च। निरुक्तस्य वेदार्थज्ञानायापेक्षणीयत्वादङ्गता गायत्र्यादिच्छन्दोविवेकाय छन्दसोऽपेक्षणीयतया, वर्णाभिव्यक्तिजनकवायु-संयोगाधिकरणत्वेन कण्ठताल्वादिज्ञानाय शिक्षाया अत्यावश्यकतया, वेदप्रतिपाद्यकर्मप्रयोगानुगमनाय कल्पस्यावश्यकत्वेन कर्मानुष्ठानाधिकरणीभूततिथ्यादिज्ञानाय समयशुद्धेर्विवेकाय वा ज्योतिषस्यावश्यक-तया तेषां वेदाङ्गत्वम्। अन्येषामङ्गानामपेक्षया च व्याकरणस्याङ्गस्य वेदानामासन्नतां वक्ति भर्त्तृहरिः-

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः।
प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः॥[1] इति॥

पाणिनीयं व्याकरणं सर्वाङ्गपूर्णं, वैज्ञानिकं शाश्वतञ्च मन्यते। अस्य च व्याकरणस्य मूलं पाणिनीया अष्टाध्यायी। अस्या लक्ष्यलक्षणसमुदितरूपं व्याख्यानमेव व्याकरणपदार्थः। इमामष्टाध्यायीमिदं वा व्याकरणं पूर्णं विधातुं वररुचिना (कात्यायनेन) वार्त्तिकानि रचितानि। भाष्यकारेण खलु पतञ्जलिना महाभाष्यमिष्ट्यादिकञ्च भाषितमभीष्टञ्च। एतत्सहितै र्विद्वद्भिश्च तास्ताः परिभाषाः परिभाषिताः। एतेषां समेषां संयोजनेनैव पाणिनीयं व्याकरणं तत्रापि प्रक्रियाक्षेत्रं पूर्णं संवृत्तमिति मन्यते। भाष्य-वार्त्तिक-परिभाषासु एकस्याप्यभावे व्याकरणमपूर्णं भवतीति तेषां पाणिनीयव्याकरणसम्पूरकत्वमेव।

वार्त्तिकपदं वृत्तिपदान्निष्पन्नं भवति। वृत्तिपदस्य चानेकेऽर्था भवन्ति। व्याकरणस्यार्थग्रन्थेषु शक्त्याद्यन्यतमत्वं वृत्तिर्भवति। महाभाष्ये प्रथमाह्निके शास्त्रप्रवृत्तिरस्य पदस्यार्थो भवति। काव्यमीमांसाया द्वितीयेऽध्याये राजशेखरः सूत्राणां सकलसारविवरणं वृत्तिं कथयति। काशिकायाः पदमञ्जरीकारस्तस्याः प्रथमे भागे सूत्रार्थप्रधानं ग्रन्थं वृत्तिं कथयति। तत्त्वबोधिनीकारः 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः (पा.सू. ५/२/१०१) इत्यत्र विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिं कथयति।' वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः (पा.सू. १/३/३८) इत्यत्र च वृत्तिरप्रतिबन्धो भवति। प्रकृते च वृत्तिपदार्थः सूत्राणां सकलसारविवरणं व्याख्यानं वा मन्तव्यः। वृत्तौ साधु, वृत्तिमधीते वेत्ति वा वृत्तिरूपेण कृतो वा ग्रन्थो वार्त्तिकं भवति। 'तत्र साधुः' (४/४/९८), 'तदधीते

1 भर्त्तृहरिः वा.प. ब्रह्मकाण्डे एकादशः श्लोक, चौखम्बा संस्कृत सिरिज, आफिस वाराणसी, सं. द्वितीर्यम्, वि.सं. २०१८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्वेद' (४/२/५९), 'ऋतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' (४/२/६०), 'कथादिभ्यष्ठक्' (४/४/१०२) इत्येतेषु कस्यापि प्रवृत्त्या तस्य साधुत्वं भवति।

पराशरोपपुराणीयत्वेन इदं वार्त्तिकलक्षणं स्वीकृतं वर्त्तते विद्वद्भिः-

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्त्तते।
तं ग्रन्थं वार्त्तिकं प्राहुर्वार्त्तिकज्ञा विचक्षणाः॥ इति॥

एतदनुसारेण प्रकृते पाणिनिकर्त्तृकाणामुक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्तनं निरूपण वा वार्त्तिकं भवति। उक्तानुक्तदुरुक्तानां समीक्षणेन च पाणिनीयस्य व्याकरणस्य तत्रापि प्रक्रियापक्षस्य च पूर्णता भवति, दृश्यते च सा तत्र एतदाधारेण लिखितत्वादेव वाल्मीकिरामायणमहाभारतग्रन्थयोर्भाषा इदानीमपि सुरक्षिता, अपरिवर्त्तनीया, सुबोधा च वर्त्तते। भगवता पतञ्जलिना च अष्टाध्याय्यां महाभाष्यनामकं व्याख्यानं लिखितं वर्त्तते। इदञ्च न सूत्रेष्वेव लिखितं किन्तु वार्त्तिकेष्वपि। भाष्ये पतञ्जले र्वार्त्तिकान्यपि सन्ति। तेषां विवेकस्तु ऋतम्भरायाः 'संस्कृतं, तद्व्याकरणं, कात्यायनवार्त्तिकानि च' इति शीर्षक-लेखतो मदीयाद् विधेयः[२]। सर्वन्यायबीजहेतुत्वात्[३], इष्ट्यादियुक्तत्वात्, अन्यानधीनत्वाच्च[४] पातञ्जलमहाभाष्यस्य महत्त्वम्। अन्यानि शाङ्कर-रामानुजीयादिभाष्याणि भाष्याण्येव, पातञ्जलन्तु महाभाष्यमिति कथ्यतेऽस्मादेव कारणात् इति विद्वांसो वदन्ति। भाष्यलक्षणञ्च-

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति॥

एवं स्वकथनस्य व्याख्यानमपि अस्मिन् पातञ्जले महाभाष्ये महत्त्वं बोध्यम्।

पाणिनीयाया अष्टाध्याय्या व्याख्यानद्वयं दृश्यते-सूत्रक्रमानुसारि व्याख्यानं प्रक्रियानुसारि व्याख्यानञ्च। सूत्रक्रमानुसारिव्याख्यायाः प्रातिनिध्यं करोति महाभाष्यम्, काशिका, शब्दकौस्तुभश्च। अत्र सूत्राणां क्रमजन्यैरनुवृत्त्यादिभिः सूत्राणामर्थापनं बोधश्च सुकरं भवति। प्रक्रियाक्रमस्य पक्षपातिनो ग्रन्थाश्च धर्मकीर्त्ते रूपावतारः, विमलसरस्वतीमहाभागस्य रूपमाला, रामचन्द्राचार्यस्य प्रक्रियाकौमुदी, भट्टोजिदीक्षितस्य सिद्धान्तकौमुदी च। वरदराजस्य मध्यसिद्धान्तकौमुदी, लघुसिद्धान्तकौमुदी चात्रैव क्रमेऽन्तर्भवतः। अत्र च व्याख्यानक्रमे प्रक्रियायाः सारल्येऽपि सूत्रार्थापनस्य तद्बोधस्य च काठिन्यमित्युभयो र्दूषणभूषणे विभावनीये। दूषणस्योभयोः पक्षयोः सत्त्वेऽपि अष्टाध्याय्या व्याख्यानेन पाणिनीयव्याकरणस्य पूर्णता तु कृता एवोभाभ्यामिति तु वोद्धव्यमेव। इदानीन्तु आवश्यकता वर्त्तते समावेशात्मिकायास्तस्या व्याख्यायाः।

वार्त्तिकै र्महाभाष्येण च पाणिनीयसूत्राणां व्याख्यानेन लक्ष्याणां साधनप्रयासेऽपि पदप्रक्रियायाः सूत्रार्थापनादौ च न्यूनता अवशिष्टा एवेति परिभाषाणामुपयोगः संग्रहो व्याख्यानञ्च कृतं विद्वद्भिः। धातुपाठस्य सङ्कलनवेलायामेवासां परिभाषाणामपि सङ्कलनं कृतं भवेद् विद्वद्भिरित्यनुमीयते[५]। नागेशकृते परिभाषेन्दुशेखरे व्याख्यातानां परिभाषाणां मूलञ्च व्याडिकृतः परिभाषापाठः सीरदेवविरचिता

२ वर्षम्- ११, पूर्णाङ्कः १४।

३ भर्तृहरिः, वाक्य, काण्डः २, ४८५ श्लोकः, तत्रत्यपुण्यराजस्य व्याख्यानञ्च।

४ स्व. रुद्रप्रसादोऽवस्थी, सम्मानितः प्राध्यापकः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य, वाराणसेयस्य।

५ परिभाषेन्दुशेखरभूमिकायां विश्वनाथमिश्रकृतायां सुबोधिनीव्याख्योपेतायां, चौखम्बा-सुरभारतीप्रकाशितायां द्वितीयसंस्करणे।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिभाषावृत्तिश्च । पूर्वै वैयाकरणैः परिभाषाणां विभिन्नाः पाठाः स्वीकृताः । तत्र प्रथमे पाठे ९३ परिभाषा मन्यन्ते । अस्मिन् पाठे प्रथमा परिभाषा अस्ति 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य इत्यन्तिमा च 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति । द्वितीयस्मिन् पाठे १४० परिभाषाः सन्ति । अत्रापि प्रथमा परिभाषा प्रथमपाठस्थिता एव । अन्तिमा तु 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र इति । तृतीयस्मिन् पाठे १२० परिभाषाः सन्ति । अत्र पाठे आदिमा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति । विद्वद्भिः स्वीकृते चतुर्थे पाठे १३३ परिभाषा मन्यन्ते । अत्र १०२ परिभाषा ज्ञापकसिद्धाः सन्ति, एकत्रिंशत्परिभाषाश्च न्यायसिद्धाः । अत्राष्टाध्यायीक्रमेण ज्ञापितानां क्रमो वर्त्तते । पञ्चमपाठ एव नागेशेन परिभाषेन्दुशेखरलेखने स्वीकृत उपयोगे आनीतश्च । अत्र १३३ परिभाषा व्याख्याताः सन्ति । अत्र पाठे परिभाषाणां संग्रहः कौमुदीस्थितसूत्रपाठवल्लक्ष्यसिद्धिक्रमेण स्वीकृतो[६] वर्त्तते । नागेशकृते परिभाषेन्दुशेखरे प्रथमा परिभाषा अस्ति 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति, अन्तिमा च 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इति । अत्र परिभाषाणां संग्रहः पदप्रक्रियाया आवश्यकतानुसारेण कृतो वर्त्तते । सूत्राणां तात्पर्यनिर्णायकप्रमाणनिरूपणात् सर्वसूत्रोपकारकत्वेन वर्णसमाम्नायस्थमाहेश्वरसूत्रप्रणीतणकारानु–बन्धज्ञापितत्वेन चाभ्यर्हितत्वात्[७] 'व्याख्यानतः' इति परिभाषाया उपन्यासः प्रथमं कृतो नागेशेन । ततः संज्ञापरिभाषयोरावश्यकत्वेन 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इत्यनयोरुपन्यासः कृतः । सुवन्तस्य तिङन्तस्य च पदस्य प्रकृतिप्रत्यययोः सन्निवेशेन सिद्धिर्भवति । तत्र पूर्वं प्रकृतौ प्रत्यये चानुबन्धानामित्संज्ञायां लोपस्यावश्यकत्वेन तेषामवयवत्वमनवयवत्वं वेति निर्णयाय 'अनेकान्ता अनुबन्धाः' इत्यादिपरिभाषाः व्याख्याताः । एवम् 'उभयगतिरिह भवति' इत्यादीनामपि क्रमिकत्वं परिभाषेन्दुशेखरे स्थितानां बोध्यम् ।

'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे काशिकाकारो लिखति- 'परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते' इति । अस्मादेव मूलात् प्रक्रियालापनप्रसङ्गे परिभाषाया लक्षणवेलायाञ्च 'अनियमे नियमकारिणी परिभाषा' इत्युच्यते । नागेशः, स्वामी दयानन्दसरस्वती च परिभाषाया इदं लक्षणं लिखतः-

एकदेशस्थिता शास्त्रभवने याति दीपताम् ।
परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते[८] ॥ इति ॥

भाष्यकारस्तु लिखति[९]- "अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति, यथा-प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्म अभिज्वलयति" इति । अत्र कश्चिदित्यस्य परिभाषारूप इत्यर्थं कृतवान् कैयटः । 'अनियमे नियमकारिणी परिभाषा' 'इत्यत्र अनियमत्वञ्च सूत्राणां न्यूनातिरिक्तवृत्तित्वम् । नियमकारिणीत्वं नियामकत्वं सङ्कोचकत्वं वा । एवञ्च न्यूनातिरिक्तवृत्तिसङ्कोचकत्वं परिभाषात्वमिति

६ युधिष्ठिरमीमांसकः, 'संस्कृतव्याकरण शास्त्रका इतिहास' छव्वीसवाँ अध्याय, परिभाषापाठ के प्रवक्ता और व्याख्याता, २ भाग, पृ. २८५ द्वितीयं सं. २०३० वि.सं. ।

७ 'व्याख्यानत०' इति प्रथमपरिभाषायाः भूतितिलके श्रीरामकृष्णः ।

८ नागेशः व्या.म.मा. २।१।१ इत्यत्रोद्योते ।

९ षष्ठी स्थानेयोगा, इति सूत्रे भाष्ये ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फलति । वस्तुतस्तु 'साक्षाल्लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकविधिशास्त्रजन्यशाब्दबोधीयन्यूनाधिक-वृत्तिसङ्कोचकत्वम्' इति परिभाषालक्षणं स्वीकुर्वन्ति वैयाकरणाः । नियमनिषेधापवादानां विषयसङ्कोचकत्वेन शाब्दबोधीयसङ्कोचाभावाद् व्युदासः । संज्ञावारणाय विधिशास्त्रेति । परम्परया तस्या एव वारणाय साक्षादिति[१०] ।

अस्मद्गुरवस्तु परिभाषा द्विविधा–सामान्यपरिभाषा व्याख्येयपरिभाषा च । तत्र सामान्यपरिभाषात्वं विधिशास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगि-साधुत्वप्रकारकशक्त्यविषयकबोधजनकत्वे सति अधिकारशास्त्र-भिन्नत्वमितिप्राहुः । व्याख्येयपरिभाषात्वञ्च सङ्केतग्राहकभिन्नत्वे सति शब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारकशास्त्र-जन्याप्रमाण्यज्ञानाना- स्कन्दितबोधे सहकारित्वेन मुन्यभिप्रेतत्वे सति पाणिन्युच्चरितभिन्नत्वम् । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यादीनां पाणिन्युच्चरितत्वेऽपि' निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्यानुपूर्वीमद्वाक्यस्य पाणिन्यनुच्चरितत्वान्न दोषः । कासाञ्चिदनेर्वविधत्वेऽपि पाणिनिप्रयत्नानुमितत्वसादृश्यादारोपितं परिभाषात्वमनुसन्धेयम्[११] ।

संज्ञा-परिभाषाधिकारसूत्रेषु अयं विवेको बोद्धव्यः- संज्ञासूत्रं सर्वेषु स्वप्रदेशेषु उपतिष्ठते, परिभाषा च अनियमे नियककारिणी सती स्वप्रदेशे वर्त्तमानापि सर्वान् प्रदेशान् अभिप्रकाशयति, अधिकारसूत्रन्तु स्वसीमान्तमनुवर्त्ततेऽधिकरोति वा[१२] इति ।

अत्र च परिभाषेन्दुशेखरे त्रीणि प्रकरणानि सन्ति । तानि च शास्त्रत्वसम्पादनोद्देशनामकं प्रथमं प्रकरणम्, बाधवीजनामकं द्वितीयं प्रकरणम्, शास्त्रशेषनामकं तृतीयं प्रकरणञ्च । प्रथमप्रकरणे 'व्याख्यानतः: इत्यारभ्य 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इत्यन्ताः सप्तत्रिंशत्परिभाषा व्याख्याताः सन्ति । अत्र शास्त्रं नाम सूत्रम् । अत्रत्याः परिभाषाः पाणिनीयानि सूत्राणि साधुत्वसम्पादनयोग्यानि सम्पादयन्ति । तेन अवदातं मुखम्, अध्येता, शयिता, प्रणिदापयति इत्यादीनि रूपाणि सिद्धानि भवन्ति । अन्यथा तत्तत्सूत्राणां निर्दुष्टार्थवत्त्वाभावेन तानि तानि पदरूपाणि सिद्धानि न स्युः । एतत्प्रकरणस्थपरिभाषाभिः सूत्राणां शास्त्रत्वसम्पत्तौ च सूत्राणां बाध्यबाधकभावस्योचिततया पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामित्यारभ्य 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इत्यन्तानां चतुस्त्रिंशत्परिभाषाणां प्रकरणं बाधवीजनामकं प्रकृतं ग्रन्थकृता । अत्र प्रकरणे स्थिताभिः परिभाषाभिर्बाधबीजमुपस्थाप्यते, येन सूत्राणां बाध्यबाधकभावः शास्त्रीयो नियमितश्च भवति । अत्र ग्रन्थे तृतीय प्रकरणमस्ति शास्त्रशेषनामकम् । अत्र प्रंकरणे द्विषष्टिपरिभाषाः व्याख्याताः सन्ति । अत्रत्यपरिभाषासु शास्त्राणां (सूत्राणां) शेषं कार्यजातं वर्ण्यते । सूत्रै र्यानि कार्याणि कर्त्तुं वारयितुं वा न शक्यन्ते, तानि एतत्प्रकरणस्थपरिभाषामाध्यमेन क्रियन्ते । यथा-'अयस्कुम्भी' इत्यत्र सत्वम् 'अतः कृकमीत्यादिना स्वतः कर्त्तुं न शक्यते, कुम्भशब्दाभावात्, प्रत्ययान्तत्वात् कृदन्तत्वाभावाच्च । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्यनया तु तत्त्वे साहाप्यमुपस्थाप्यते इति तत्तत्कार्यं भवति । तया परिभाषया कुम्भग्रहणेन कुम्भी इत्यस्यापि ग्रहणं भवति । स्वादिविधायकसूत्रे च प्रातिपदिकशब्देन लिङ्गविशिष्टानां 'रमा' इत्यादीनामपि ग्रहणं भवतीति स्वादिविधानस्यान्यस्य तत्तत्कार्यस्य च सिद्धिर्भवति । एवमेव 'क्व दिवा भृशा भवन्ति' इत्यत्र 'भृशादिभ्यः० इति सूत्रेण क्यङ्

१० पण्डितो लक्ष्मणशर्मा, परिभाषेन्दुशेखरे, तत्त्वप्रकाशिकायां प्रथमपरिभाषायां, चौखम्वा-संस्कृत-संस्थानम्, वि.सं. २०३५ ।
११ श्रीरामकृष्णः, परिभाषेन्दुशेखरे प्रथमपरिभाषायां भूतितिलके ।
१२ स्व. सोमनाथसिग्द्यालः प्रतिसंस्कृतसिद्धान्तकौमुद्यां परिभाषाप्रकरणे ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राप्यते, अत्रैव प्रकरणे स्थितया 'नञिवयुक्तमिति परिभाषया तु नियम्यते इति तत्र न क्यङः प्राप्ति र्भवति। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। एवमत्र स्थिताभिः परिभाषाभिः सूत्रैः स्वतः कर्त्तुमशक्यानि कार्याणि क्रियन्ते इति शास्त्रं=पाणिनीयं (व्याकरणं) सूत्र पूर्णं भवति, तत्प्रयुक्तं साधुत्वञ्च परिनिष्ठितं प्रामाणिकञ्चेति बोध्यम्।

अत्र च परिभाषेन्दुशेखरे तास्ताः परिभाषा अवतारयितुमवतरणं पूर्वं दीयते। तत्त्वञ्च तत्साध्यदोषाभावकत्वम्, वक्तव्यार्थविषयकजिज्ञासोत्थापकत्वं वा। तया साध्यस्तत्साध्यः, दोषाणामभावो दोषाभावः, तत्साध्यो, दोषाभावो यत्रेति तत्साध्यदोषाभावकः, तस्य भावस्तत्त्वम्। 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषायाः' लण्इउण्सूत्रयोर्णकारद्वयस्यैवोपादानेनाणिण्ग्रहणेषु सन्देहस्य निर्णायकतया तदवतरणे तत्साध्यदोषाभावकत्वं बोध्यम्। अर्थात् उत्पन्ना जिज्ञासा आशङ्का वा आगामिन्या परिभाषया समाधीयते इति तज्जिज्ञासाबोधकवाक्यस्य तदवतरणत्वम्। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरित्यस्याः परिभाषा-रूपाया अर्थविषयकजिज्ञासायाः 'लण्-अइउण्सूत्रयोर्णकारद्वयस्यैवोपादानेनाणिण्ग्रहणेषु सन्देहादनिर्णय' इत्यनेन उत्थापितत्वादस्यावतरणत्वम्। अध्येता, शयिता इत्यादौ इङ्शीङोर्ङित्वाद् गुणनिषेधःस्यादि-त्याशङ्कायां 'कार्यमनुभवन् हि कार्यी' इत्यादिपरिभाषाया अवतारणं विधीयते इत्यस्यास्तदवतरणत्वम्। 'प्रणिदापयति' इत्यादौ दारूपस्य विधीयमाना घुसंज्ञा दापे र्न स्यात् इत्याशङ्कायां 'यदागमास्तद्गुणीभूताः इति परिभाषया दोषाभावो विधीयते इत्यस्यामाशङ्कायामप्यवतरणत्वमिति सर्वत्र बोध्यम्। अवतार्यते परिभाषा विषयो ग्रन्थो वा अनेनेत्यवतरणपदस्य व्युत्पत्ति र्भवति। करणे ल्युटि सिद्धिः।

परिभाषेन्दुशेखरस्थितासु परिभाषासु तासां व्याख्यासु च अनेकानि पारिभाषिकपदानि (विषयगत-प्राविधिकपदानि) सन्ति। जिज्ञासुहिताय कतिपयानां तदर्थोपस्थापनं व्याकरणानुगुणं विधीयते-

१. 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषायाम् 'अलक्षणमिति पदं वर्त्तते' तस्य चाननुष्ठापक लक्षणमिति विग्रहः। अत्र मध्यमपदलोपी समासः। अस्य च पदस्य साक्षात्परंपरया वाऽसंन्दिग्धानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकबोधजनकं न भवतीत्यर्थः। शास्त्रस्य=सूत्रस्य निर्णयजनकौचित्यात् तदभाववत्त्वं न भवतीति सारः। तेन व्यावृत्तेर्व्यवहारस्य च वाचकस्य लक्षणपदस्य नात्र ग्रहणं क्रियते।

२. प्रकृतग्रन्थस्य द्वितीयपरिभाषायां यथोद्देशपदं, तृतीयपरिभाषायाञ्च कार्यकालपदं वर्त्तते। तत्र यथोद्देशत्वम्- उद्देशः उपदेशदेशः। तस्य अनतिक्रमणं यथोद्देशत्वम् 'तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते' भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण सन्तुष्यद् यथाश्रुतप्रतिपत्रपेक्षोऽयं पक्षः। यत्रोपदेशस्तत्रैव तत्पदार्थज्ञानमिति तदाशयः। 'कार्यकाल' इत्यस्य च कार्येण काल्यते = स्वसन्निधिं प्राप्यते इत्यर्थः। संज्ञासूत्राणां परिभाषासूत्राणाञ्च विधिप्रदेशे आनयनमिति शाब्दिकोऽर्थः। एवञ्च कार्यकालपक्षे संज्ञापरिभाषासूत्राणां वाक्यार्थबोधो विधिप्रदेश एव भवतीत्याशयः। एवञ्च अस्य पदद्वयस्यापि प्रतिज्ञासङ्केतौ कार्यावधिश्च नार्था इति।

३. 'अनेकान्तः' इति पदम् 'अनेकान्ता अनुबन्धाः' इति चतुर्थ्यां परिभाषायां प्रयुक्तं वर्त्तते। अत्र 'एकान्तः' इत्यस्यावयवोऽर्थः। 'अनेकान्तः' इत्यस्य च अनवयव इति। बोधके उपलभ्यमानत्वे सति बोध्येऽनुपलभ्यमानत्वं तत्त्वम्। तेन अनेकान्त इत्यस्य रहोऽभाव इति लौकिकार्थो नात्र गृहीत इति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४. अनुबन्धः-

इत्संज्ञकत्वमनुवन्धत्वमिति दीक्षितादयो वैयाकरणाः । नागेशस्तु इत्संज्ञायोग्यत्वमनुवन्धत्वमिति[१३] आचार्यकर्त्तृकलक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पकोच्चारणविषयत्वमिति अन्ये परिभाषेन्दुशेखर–टीकाकाराः । सुपि, तिङि, घञि, अणादौ च पकारञकारघकारादौ इत्संज्ञकत्वमित्संज्ञायोग्यत्वं वा वर्त्तते इति तेऽनुबन्धाः । अनुवन्धपदस्य व्युत्पत्तिस्तु अनु=समीपं बध्यते=आसज्ज्यते इत्युचिता, पुरस्तादासज्यमानानामपि वर्णानां ग्रहणात् । प्रायेण देशनियमार्था अनुबन्धा भवन्ति । तेनानुवन्ध–चतुष्टयादिकं नात्रार्थस्तस्य पदस्येति बोध्यम् ।

५. अल्-

'नानुवन्धकृतमनेकाल्त्वमिति षष्ठ्यां परिभाषायां प्रथममल्पदं वर्त्तते । अल्वात्र वर्णमात्रं भवति । अत एव वर्णमात्रवृत्तित्वमल्त्वमुच्यते । तेन भूषणपर्याप्तिवारणादिकं नात्रार्थो गृह्यते । क्विपि तदर्थेऽपि तत्सम्भवात् ।

६. कार्यी-

पदमिदं 'कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते' इत्यत्र वर्त्तते । अस्य च पदस्य कार्यमस्ति अस्य अस्मिन् वा इति विग्रहो भवति । विग्रहमात्रजन्योऽर्थोऽत्र न गृह्यते किन्तु कार्यभागेव कार्यवान् कार्यीति पदेनोच्यते । सूत्रेषु त्रयोंऽशा भवन्ति-कार्यी, कार्यं निमित्तञ्च । क्वचित्तु द्वयोरेव निर्देशोऽपि भवति । दुर्गादासादयो वैयाकरणाः कथयन्ति-

कार्यी कार्यं निमित्तञ्च त्रिभिः सूत्रमुदाहृतम् ।
कदाचित्कार्यिकार्याभ्यां क्वचित् कार्यनिमित्ततः ॥ इति

तानि च- यस्य निर्दिश्यते कार्यं स कार्यी कथितो वुधैः ।
क्रियते यत्तु तत्कार्यमादेशप्रत्ययागमम् ॥
यस्मात्परं परे यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम्[१४] ।

कार्यिनिमित्तकार्येषु यथासंख्येन षष्ठी, पञ्चमीसप्तम्यौ प्रथमा चेत्येता विभक्तयः प्रयुज्यन्तें इति तत्तत्परिचायिका विभक्तयः । इदञ्चोद्धृतवन्तो विद्वांसः-

कार्यपूर्वे पञ्चमी स्यात् कार्यस्थानेषु षष्ठिका ।
कार्ये तु प्रथमा वाच्या सप्तमी विषये परे ॥ इति

७. आगमः-

'यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इत्यादिषु परिभाषासु इदं पदं प्रयुक्तं वर्त्तते । पदसिद्धौ वैयाकरणानामागमानां महन्महत्त्वं वर्त्तते । व्याकरणसूत्रानुसारेण शव्देषु शब्दगतवर्णेषु च

१३ 'जसः शी (७/१/१७) इति सूत्रे लघुशब्देन्दुशेखरे' ।

१४ हरिनामामृतमिति कृत्वा उद्धृतवन्तो वैयाकरणाः पद्यजातमिदम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्धितो वर्णो वर्णसमुदायो वा आगमो भवति, न तु वेदादिवोधक आगमोऽत्र गृह्यते । आगम्यते येन इति विग्रहे करणे घञि निष्पन्नमिदं पदम् ।

८. उत्सर्गापवादौ-

अनयोः प्रयोगः 'क्वचिदपवादपिषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्यादौ वर्त्तते । सामान्यशास्त्रं व्यापकशास्त्रं वा उत्सर्गपदेन गृह्यते व्याकरणे । विशेषशास्त्रं व्याप्यशास्त्रं वा अपवादपदवोध्यं भवति । अपवादशास्त्रञ्च व्याकरणे सामान्यशास्त्रमपवदति=वध्नाति । एवं करणे घञि निष्पन्नमपवादपदम् । उत्सर्गापवादने हेतुश्च निरवकाशत्वम् । अत एवोच्यते तत्र तत्र 'निरवकाशो विधिरपवादः' इति । यथा- 'आद्गुणः' इति सूत्रं 'वृद्धिरेचीत्यपवदति 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति च 'इको यणचीत्यादिसूत्रम् । एवमुपाकर्मणः समाप्तिस्त्यागोऽध्यारोपनाशश्चात्र न गृह्यतेऽर्थः उत्सर्गपदस्य ।

९. निर्दिश्यमानत्वम्-

इदं पदं 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषायां प्रयुक्तं वर्त्तते । तत्त्वञ्च 'षष्ठीप्रकृतिजन्य-प्राथमिकोपस्थितिविषयत्वम् । स्वपूर्वापरागमघटितत्वं वा । प्रथमं 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति सूत्रेण सूत्रेषु गृहीतस्य शब्दस्वरूपस्योपस्थिति भवति । तदनन्तरं 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति सूत्रेण तदन्तस्योपस्थिति भवति । तत्र प्रथमोपस्थितस्य शब्दस्वरूपस्यैव ग्रहणं कर्त्तव्यमिति अस्य पदस्य तात्पर्यम् । अत एव 'जराया जरसन्यतरस्यामिति सूत्रेण 'निर्जरसौ' इत्यत्र जर (जरा) शब्दस्यैव जरसादेशो भवति, एकदेशविकृतमनन्यवत्तया स्थानिवद्भावेन वा । तेनान्यस्य निर्देशकर्मणो न निर्दिश्यमानत्वमिति वोध्यम् ।

१०. आन्तर्यम्-

अन्तम् = भेदाभावं रायति = (रै शब्दे) कथयति इति अन्तरः = (अन्त+रै+क) समानः[१५] । तस्य भाव आन्तर्यम् = सादृश्यम् । सादृश्यञ्च व्याकरणस्यादेशप्रसङ्गे चतुःप्रकारकं भवति- स्थानकृतम्, गुणकृतम्, अर्थकृतम्, प्रमाणकृतञ्च । एषु स्थानत आन्तर्यस्यैव वलवत्त्वं भवति । तथा च परिभाषा- 'यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं वलीय' इति । स्थानत आन्तर्यस्योदाहरणं 'सुद्ध्युपास्यः' इति । अत्र इको यणचीति सूत्रेण ईकारस्य यकार एवादेशो भवति । अर्थत आन्तर्यस्योदाहरणं 'पद्दन्नित्यादिसूत्रेण पादशब्दादेः पदादय आदेशाः । 'तृज्वत्क्रोष्टुरिति सूत्रेण क्रोष्टुशब्दस्य क्रोष्टृआदेशोऽप्यस्योदाहरणम् । गुणो नामात्र वाह्यप्रयत्नः । तदान्तर्यस्योदाहरणं वाग्घरिरित्यादि । प्रमाणत इत्यस्य 'अमू' इत्यादीनि उदाहरणानि अदसोऽसेरित्यादीनां वोध्यानि ।

११. उपसर्जनम्-

किञ्चिन्निष्ठविधेयतानिरुपितप्रकारताश्रयत्वम् उपसर्जनत्वमिति गुरवः । इदं लौकिकमुपसर्जन-त्वम् । शास्त्रीयन्तु तत्त्वम् प्रथमानिर्दिष्टत्वं नियतविभक्तिकत्वञ्च । 'न वहुव्रीहौ' (१/१/२९)

---

१५ संस्कृतकोशा अत्र प्रमाणम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति सूत्रे शेखरे तु 'स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वं तत्त्वमिति नागेशः । एवं विशेषणं प्रकारं वा कथयन्ति उपसर्जनं विद्वांसः । प्रियास्त्रयो येषामिति बहुव्रीहौ अन्यपदार्थः प्रधानो भवति । प्रियपदार्थस्त्रिपदार्थश्चोपसर्जने भवत इति बोध्यम् । तेन तत्र त्रिशब्दस्य न त्रयादेशः । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इत्यादिषु अस्य पदस्य प्रयोगो दृश्यते । तेन विघ्नादयोऽर्थास्तत्पदस्य नात्र गृह्यन्ते । अत एव 'अतिकारीषगन्ध्यापुत्र' इत्यत्र न सम्प्रसारणम् ।

१२. व्यपदेशिवद्भावः-

अपदेशो नाम व्यवहारः । विशिष्टोऽपदेशः = मुख्यो व्यवहारो भवति । व्यपदेशोऽस्ति अस्मिन्निति व्यपदेशी । व्यपदेशिना तुल्यमिति विग्रहे 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति सूत्रेण क्रियातौल्ये वतिप्रत्ययो भवति । ततश्च स्वादिकार्ये अव्ययत्वात्तस्य लुग् भवति । एकस्मिन्नित्यस्य असहायोऽर्थः । तेनासहायेऽपि ससहायवत्कार्याणि भवन्तीति 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यस्या अर्थः । तेन अकारमात्रस्यापि अदन्तत्वात् तत्प्रयुक्तं कार्यं भवति । अत एव आभ्यामित्यादौ 'सुपि चेति दीर्घो भवति । एभिरित्यत्र एत्वञ्च । अस्यापत्यमिति विग्रहे सुबन्ताद् अशब्दाद् 'अत इञ्' इत्यनेन इञि इरिति प्रयोगोऽपि भवति । तेन नामकीर्त्तिनिन्दादयोऽर्था नात्र गृह्यन्ते ।

१३. घटितः, घटकश्च-

घटितपदं, 'नञ्घटितमनित्यम्' इति अष्टनवत्यां परिभाषायां प्रयुक्तं वर्त्तते । घटितघटकयोः परस्परापेक्षितत्वं दृश्यते । घटितः समुदायो भवति घटकश्चावयवः । "नेयङुवङ' इति सूत्रं 'नञ्' इति सूत्रञ्च नञ्घटिते, नञ् च घटकः । तेन ताभ्यां क्रियमाणं कार्यमनित्यमिति 'हा पितः ! क्वासि हे सुभ्रु' ! इत्यत्र नदीत्वात् सुभ्रूशब्दे 'अम्वार्थ०' इति ह्रस्वत्वम्, 'अनेकमिति पदस्य साधुता च सम्पन्नम् । घटकताघटितयोर्निरूप्यनिरूपकभावो भवति । घटकता च वर्णेषु घटितता च शब्दे समुदाये वा इति बोध्यम् ।

१४. तदादिः-

प्रकृतिप्रत्ययविशिष्टसमुदायत्वं तत्त्वम् । यथा रामशब्दात् भ्यामि कृते राम+भ्याम् इति तदादि भवति । तदादिरित्यस्य प्रत्ययान्ततदादिरत्यर्थो निष्कर्षतो बोध्यः । भ्यामादौ परे राममात्रादेरङ्गसंज्ञा तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्या[१६] । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स इत्यादिषु अस्य पदस्य प्रयोगो बोध्यः ।

१५. अक्तपरिमाणम्-

'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति परिभाषायां तद्व्याख्याने इदं पदं प्रयुक्तं वर्त्तते । अस्य च पदस्य परिच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः । तेन संख्यात्वव्याप्यधर्मानयने परिमाणत्वव्याप्यधर्मानयने तद्घटितधर्मानयने च अस्याः प्रवृत्ति र्न भवति । अतो माणकपरिच्छिन्नः प्रस्थपरिच्छिन्नो मन्तुं न शक्यते, एकोनशतरूप्यकाणि शतरुप्यकाणि च न मन्तुं शक्यन्ते इति । अत एव

१६ श्यामाचरणत्रिपाठी, अवधायिकायां परिभाषेन्दुशेखरस्य 'सुबोधिनीहिन्दीव्याख्यासहितस्य, चौखम्वा-सुरभारती-प्रकाशनस्य ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूतिटीकायास्तत्त्वप्रकाशिकायां 'संख्यात्वपरिमाणत्वैतदन्यतरव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताकबुद्धि–प्रतिबन्धकबुद्धिविषयताश्रयत्वम् अक्तपरिमाणत्वमिति तत्कारा लिखन्ति ।

१६. अन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वे-

इदञ्च दैशिककालिकादिभेदादनेकविधम् । पूर्वोपस्थितिनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वं तद्भिन्नत्वं बहिरङ्गत्वम् । अपरनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वं तद्भिन्नत्वं वहिरङ्गत्वम् । अन्तर्भूतनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वं तद्भिन्नत्वं बहिरङ्गत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गं तद्भिन्नं वहिरङ्गमित्यनेकविधमिदं भवति ।

नागेशस्तु परिभाषेन्दुशेखरेऽन्तर्भूतनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वमिति स्वीकुर्वन् लिखति- अन्तर्भूतान्यङ्गानि= निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम्, एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद् बहिर्भूताङ्गकं वहिरङ्गमिति परिभाषितवान्, 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यत्र परिभाषायाम् । अतोऽत्र लौकिकार्थमात्रं न गृह्यते इति ।

१७. सन्निपातः- (सम्+नि+पत्+घञ्)

शास्त्रशेषप्रकरणे पठितायां 'सन्निपातलक्षणो विधिरिति परिभाषायां पदमिदं वर्त्तते । अस्य च सन्निपातशब्दस्यानेकेऽर्था भवन्ति-सम्मिश्रणम्, त्रयाणां शारीरिकधातूनां विषमीभवनम्, सङ्गीतस्य तालः समयो वा विषमज्वरश्चेति । व्याकरणे एषु न कोऽप्यर्थो गृह्यते । अत्र तु द्वयोः शब्दयोः सम्बन्धस्तदर्थो भवति । अथ च पूर्वपरयोः सम्वन्ध एव तदर्थो न भवति किन्तु विशेष्यविशेषणभाव–सम्वन्धोऽपि तेन पदेन वोध्यते । अत एव 'ग्रामणि कुलम्' इत्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वेऽपि ह्रस्वस्य पिति कृति' इत्यादिना तुग्न भवति, प्रातिपदिकाजन्तत्वसन्निपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विघातकत्वात् । तुकि सति अजन्तत्वविघातः स्पष्ट एव । सन्निपातपदस्य सम्बन्धार्थकत्वादेव 'शतानि' इत्यत्र नुमि कृते षट्संज्ञया जसो लुग् न भवति, 'उपादास्त' इत्यत्र चात्वे कृते 'स्थाध्वोरिच्च' इतीत्वञ्च न भवति, अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्या ।

१८. उपजीव्यः-

प्रकृताया एव परिभाषाया निरूपणप्रसङ्गे उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति लिखितं वर्त्तते । अस्य चोपजीव्यपदस्य उपजीवतीति विग्रहे बाहुलकाद् कर्त्तरि यति यदर्थो भवति न स गृह्यते । किन्तूपजीवयतीति विग्रहे ण्यन्तात् कर्त्तरि बाहुलकाद् यति यदर्थो भवति स गृह्यते । येन स्वस्योपकारः कृतस्तस्य विरोधोऽन्याय्य इति तदर्थः । 'शतानि' इत्यादौ जसं जस्स्थानिकमिकारं वा मत्वा नुम् जातस्तन्माध्यमेन जसस्तत्स्थानिकस्य वा लुक् कर्त्तुं न शक्यते, उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात् । अत्र नुमो जस् उपजीव्यो नुंचोपजीवक इति यावत् । एवमन्यत्रापि । लोकेऽपि उपजीव्यस्य = उपकारकस्य विरोधः परिह्रियते इति तन्मूलिकेयं परिभाषा । एवञ्चात्र उपजीव्यपदस्योपकारको निमित्तं वाऽर्थो न तु जीविकादाता, कथावस्तुनः स्रोतो रक्षको वा ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१९. सन्नियोगशिष्टः ।

इदं पदं परिभाषेन्दुशेखरस्य सप्ताशीति-परिभाषायां प्रयुक्तं वर्त्तते । अत्र सन्नियोगशिष्टत्वं समुच्चयेन विहितत्वम्[१७] । पञ्चेन्द्र' इत्यत्र इन्द्रवरुणेति सूत्रेण ङीप आनुकश्च समुच्चयेन विधानमस्ति । अत्र 'लुक् तद्धितलुकि' इति सूत्रेणोभयो र्निवृत्ति र्भवतीति तद्रूपं भवति । अन्यथा आनुकश्श्रवणं स्यात् । अत एव 'सन्नियोगशिष्टानामुभयोरप्यपायो भवतीति परिभाषितम् । एवं साहचर्येण शिष्टताङ्गतस्य पुरुषस्य न ग्रहणम् ।

२०. लक्षणं प्रतिपदोक्तञ्च-

अत्र लक्षणया अर्शआद्यजन्तत्वकल्पनया वा लक्षणपदेन लाक्षणिकं पदं गृह्यते, न तु सूत्ररूपं लक्षणम् । लाक्षणिकञ्च लक्षणेन-सूत्रेण निष्पन्नं पदमत्र बोध्यम् । प्रतिपदोक्तत्वञ्च[१८] स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकज्ञानायोपयुज्यमानानुपूर्वीमत्पदघटितशास्त्रविधेयत्वम् । अत एव 'तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रे' तृतीया तत्कृतार्थेन' इत्यस्यैव ग्रहणं भवति, न तु 'विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रस्येति परमेण कारकेण इति विग्रहणेन निष्पन्ने 'परमकारके' इत्यत्र तद्धिहितस्वरो न भवति । 'गातिस्था०' इत्यत्र च 'आदेच०' इति सूत्रेण विहितात्वकस्य पैधातोर्ग्रहणञ्च न भवतीति बोध्यं, तस्य लाक्षणिकत्वात् ।

२१. अभेदकत्वम्-

'अभेदका गुणाः' इत्यत्र इदं पदं वर्त्तते । गुणाश्चात्र उदात्तानुदात्तस्वरितादयो गृह्यन्ते । स्वेतरगुणविशिष्टस्य व्यावर्त्तकत्वं भेदकत्वं तद्भिन्नत्वमभेदकत्वम् । विशेषयत्नाभावे स्वरूपत उच्चरिता गुणा अभेदका भवन्ति=विवक्षिता न भवन्ति इत्यर्थः । अत एव 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यत्र समेषामीकाराणामूकाराणाञ्च ग्रहणं भवति । अत्र 'अविदारका' इति लोकप्रसिद्धस्यार्थस्य 'भिदिर् विदारणे' इत्यस्मान्निष्पन्नस्य अभेदका इत्यस्य ग्रहणं न क्रियते इति । एवमन्यत्रापि विवेक्तव्यमिति सारः ।

सन्दर्भग्रन्थाः-

१. युधिष्ठिरमीमांसकः, सं. व्याकरणशास्त्र का इतिहास, द्वि. भाग, वहालगढ, सोनीपत, हरियाणा, भारतम् ।
२. पतञ्जलिः, महाभाष्यम् ।
३. महाभाष्यम् २/१/१ सूत्रे प्रदीपोद्योते नागेशः ।
४. भट्टोजिदीक्षितः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।
५. सोमनाथसिग्द्यालः, प्रतिसंस्कृतसिद्धान्तकौमुदी, परिभाषाप्रकरणम् ।
६. श्रीभैरवमिश्रः परिभाषेन्दुशेखरे भैरवी, प्रका., चौखम्वा सं. संस्थानम् ।
७. श्रीलक्ष्मणशर्मा, परिभाषेन्दुशेखरस्य तत्त्वप्रकाशिका टीका ।
८. परिभाषेन्दुशेखरस्य भूतितिलकं तत्त्वप्रकाशिका च ।
९. पाणिनीया अष्टाध्यायी ।
१०. अन्ये व्याकरणसम्वद्धाः शोधप्रवन्धाश्च ।
११. संस्कृतकोशग्रन्था विभिन्नाश्च ।

---

१७ प्रकृतपरिभाषाया भूतितिलकस्य तत्त्वप्रकाशिकायाम् ।

१८ श्रीरामकृष्णः, प्रकृतपरिभाषायां भूतितिलके ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"हलन्त्यम्" इत्यस्य सूत्रस्य सशब्दरत्नं प्रौढमनोरमोक्तदिशा विश्लेषणम्

प्रा. डा. लीलानाथः पौडेल

१. प्रस्तावना

सूत्रेष्वक्षराणि अनावश्यकानि न स्युः । यत्र सन्देहस्य स्वल्पोऽपि गन्धो न स्यात् । एवं सारपूर्णं व्यापकञ्च सूत्रं स्यात् । पुनर्यत्रास्थिरता चञ्चलता वा दूर एव तिष्ठतु । अनिन्द्यता तत्रास्तु । इत्थं पाणिनीयं सूत्रलक्षणं प्रसिद्धम्, तदेवोक्तम्–

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥[1] इति

प्रचलितसंस्कृतवैयाकरणधुरन्धरेण महामुनिना पाणिनिना समुल्लिखितेषु ग्रन्थरत्नेषु विख्यातो ग्रन्थः 'अष्टाध्यायी' इति संस्कृतवाङ्मयेऽतीव प्रसिद्धः । ग्रन्थो ह्येषोऽध्यायक्रमेण समुल्लिखित-स्तदीयसूत्रसमाहारः । तानि हि सूत्राणि प्राधान्येन संज्ञासूत्रम्, परिभाषासूत्रम्, विधिसूत्रम्, नियमसूत्रम्, अतिदेशसूत्रम्, अधिकारसूत्रञ्चेति षड्विधानि ।

उपर्युक्तेषु षड्विधेषु सूत्रेषु प्रथमं संज्ञासूत्रमप्यनेकम् । अत्र स्थिता हि व्याकरणगता संज्ञा प्रायेण लघ्वी, टि-घु-भादिरूपा । स्थलविशेषे गुर्वी च । यथा- प्रातिपदिकम्, संयोगः, सम्प्रसारणम्, इत्यादिसंज्ञा । एवंविधाया महासंज्ञाया विधानन्तु श्रुत्यनुरोधादेव । तथा हि- 'महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात्'[2] इति । लघुसंज्ञाकरणन्तु पाणिनीयं वैशिष्ट्यमेव । ताष्वेवैका 'इत्' इति संज्ञा सूत्रकारेण पाणिनिना प्रयुक्ता संज्ञेति वर्णसमाम्नाये 'अ-इ-उण्' इत्यत्र णकारस्य 'ऋ-लृक्' इत्यत्र ककारस्येत्येवंरूपेण 'हलन्त्यम्'[3]

---

१. आचार्यो वरदराजः, मध्यसिद्धान्तकौमुदी (संस्कृतहिन्दीव्याख्या), चौखम्वा सुरभारतीप्रकाशनं, वाराणसी, प्रथमं संस्करणम्, ई. १९९९, पृ. ६

२. भट्टोजिदीक्षितः, प्रौढमनोरमा (शब्दरत्नसहिता), काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः, वाराणसी, प्रथमं संस्करणम्, वैक्रमाब्दः २०२१, पृ. २६९ ।

३. भट्टोजिदीक्षितः, वै.सि.कौ., चौखम्वा अमरभारतीप्रकाशनं, वाराणसी, सप्तमं संस्करणम्, वि.सं. २०५३, पा.सू.सं. १।३।३ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति सूत्रेणेत्संज्ञायां कृतायाम् 'आदिरन्त्येन सहेता'[४] इति सूत्रेण तत्तत्संज्ञा- (अण्, अच् आदि) विधानात् अजादिप्रत्याहाराणां सिद्धिर्जायते ।

२. सूत्रार्थविचारः–

अत्र विचार्यते-पूर्वोक्तेन हलन्त्यमिति सूत्रेणेत्संज्ञां विना हल्पदार्थस्य बोधो न भवति । हल्पदार्थस्य बोधं विना इत्पदार्थस्य च वोधो न भवति इति अत्र अन्योन्याश्रयदोषावसरः । तथा च 'अन्योन्याश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते, यथा नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति'[५] इति । तथा चैवंविधस्यान्योन्याश्रय-दोषस्य निवारणार्थं 'हलन्त्यम्' इत्यस्य पूर्वोक्तस्य सूत्रस्य आवृत्तिर्विहितेति । कृतायामस्य सूत्रस्यावृत्तौ आवृत्तेन 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण - 'हल् (मा.स. १४) इति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात्' इत्यर्थबोधनात् 'हल्'[६] इति सूत्रस्यं लकारमात्रस्येत्संज्ञा । ततःपूर्वोक्तेन 'आदिरन्त्येन सहेता'[७] इति सूत्रेण हल्प्रत्याहारसिद्धौ सत्यां ततः 'उपदेशे' इत्यस्य 'इत्' इत्यस्य चानुवृत्तौ अपरस्य 'हलन्त्यम्' इति सूत्रस्य 'उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात्' इत्यर्थात् समेषामक्षरसमाम्नाये स्थितानामन्त्य हल्वर्णानामित्संज्ञायां कृतायां पुनःपूर्वोक्तेन 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रेण अजादीनां सर्वेषां प्रत्याहाराणां सिद्धिरिति विश्लेषणस्यास्यायमुपक्रमः ।

३. सूत्रस्यपदयोः समासविचारः–

प्रथमं 'हलन्त्यम्' इत्यत्र 'हलि अन्त्यम्' इति विग्रहे सप्तमीतत्पुरुषसमासे कृते 'हलन्त्यम्' इति जातमित्युक्तं, किन्तु तन्न समीचीनं 'सप्तमी शौण्डैः'[८] इति सूत्रेण तथा समासविधानार्थम् 'अन्त्यम्' इत्यस्य पदस्य शौण्डादिगणे पाठाभावात् । न च समासविधायकस्य सूत्रस्य योगविभागात् 'सप्तमी' इत्येकं सूत्रम्, 'शौण्डैः' इत्यपरम् । 'सप्तमी इत्यस्यार्थो' हि- सप्तम्यन्तं सुबन्तसमर्थेन सह वा समस्यते, स च तत्पुरुष इति । तथा च 'हलि' इत्यस्य सप्तम्यन्तस्य 'अन्त्यम्' इत्यनेन सुबन्तसमर्थेन सह समासे कृते 'हलन्त्यम्' इति जातमिति वाच्यम्, – अस्य सूत्रस्य योगविभागःकर्तव्य इति महाभाष्ये कुत्रापि दर्शनाभावात् । अतस्तथारूपेण तत्र 'हलि अन्त्यम्' इति विग्रहे कृते समासःक्रियते चेत् तर्हि पूर्वोक्तेन 'सप्तमी शौण्डैः' इति सूत्रेण समासासम्भवात् तदसम्भवः । यदि नु 'सह सुपा'[९] इति सूत्रेण समासे कृते तथा रूपं निष्पन्नमिति यथाकथञ्चित् समाधीयते तथापि वस्तुतस्तेन रूपेण पूर्वोक्तेन 'सह सुपा' इति सूत्रेण समासविधानन्त्वगतिकगतिरिति तिरस्कृत्य 'षष्ठी'[१०] इति सूत्रेण 'हलः अन्त्यम्' इति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषसमासे कृते समाहितमेतत् ।

---

४. पूर्ववत, पा.सू.सं. १।१।७१
५. महामुनिः पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यम्, मोतीलालः वनारसीदासः, बंगलो रोड, जवाहरनगर, दिल्ली, ई.सन् १९६८, प्रथमसंस्करणम् ।
६. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पृ. १, माहेश्वरसूत्रम् १४
७. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पा.सू.सं. १।१।७१
८. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पा.सू.सं. २।१।४०
९. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पा.सू.सं. २।१।४
१०. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पा.सू.सं. २।२।८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न च तथा षष्ठीतत्पुरुषसमासस्य विग्रहप्रदर्शनात् तत्र 'षष्ठी स्थानेयोगा'[११] इत्यस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ 'हलःस्थाने अन्त्यमित्स्यात्' इत्यनुचितोऽर्थः सम्पद्येतेति वाच्यम्, यथा 'ऊदुपधाया गोहः'[१२] इत्यस्य सूत्रस्य प्रसङ्गे तत्र पूर्वोक्तस्य 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यस्य सूत्रस्य न प्रवृत्तिस्तथैवात्रापि नास्य प्रवृत्तिरिति दोषाभावात्। 'गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात् इति न्यायेन च हलः, स्थाने, अन्त्यम्, इत्येतेषां त्रयाणां पदानां 'हलः' इत्यस्य स्थान इत्यनेन सह, ततः 'अन्त्यम्' इत्यनेन च सह तथारूपेणान्वयासम्भवात् पूर्वोक्तस्य 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति सूत्रस्य नात्रोपस्थितिरिति पूर्वोक्तार्थप्रदाने न कुत्रापि आपत्तिरिति अन्त्ये सूत्रेऽस्मिन् 'हलः अन्त्यम्' इति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषसमासे कृते निष्पन्नेन पूर्वोक्तेन 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण तथा विहिते कार्ये न कुत्रापि दोष इति निश्चीयतेऽत्र षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

४. अन्योन्याश्रयदोषपरिहारोपायविचारः–

अत्र विचार्यते यत्- 'हलन्त्यम्' इति सूत्रं सम्पूर्णं नावर्तनीयं किन्तु 'हल्' इति सूत्रस्यैकदेशमात्रमावर्तनीयम् अथवा 'हल्' इति सूत्रैकदेशमात्रस्य तन्त्रेण समाधेयम्, कि वा 'हल्' इति सूत्रैकदेशमात्रस्य द्वित्वैकशेषयोः कृतयोः कार्यं सम्पादनीयमिति किमर्थं समग्रस्य सूत्रस्य 'हलन्त्यम्' इत्येतस्य द्विरावृत्तेरावश्यकता ?, तावतैवेष्टसिद्धेरिति। पूर्वोक्तप्रतिपादिततन्त्रत्वञ्च–सकृदुच्चारितत्वे सति वह्वर्थवोधकत्वम् इति। तन्त्रमित्यस्यात्रत्यं विवरणं हि–सकृदुपदिष्टेन 'हल्' इत्यनेन हल्सूत्रस्यान्त्यलकारस्य, हल्प्रत्याहारवोधितसमस्तहल्वर्णस्य च वोध इति। आवृत्तिरित्यनेनात्र द्विवारपठनम्। एकशेष इत्यनेन वहुषु सत्सु ह्येकमात्रावशेषः। तथा च 'हल्' इत्यस्यैवं विधाने तत्र स्थितस्य प्रथमस्य 'हल्' इत्यस्य 'हस्य ल' इति व्युत्पत्तौ अत्र प्रतिपादितायाः षष्ठीविभक्तेः सामीप्येऽर्थे कृते ततो 'हसमीपो ल् इत्' इतीत्थं सूत्रार्थः परिपूर्यते। ततः 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रसहकृतेन 'हलन्त्य' मित्यनेन हल्प्रत्याहारस्य सिद्धिः। ततो द्वितीयेन 'हलन्त्यम्' इत्यनेन 'आदिरन्त्येनेत्यादिना चाणादीनां प्रत्याहाराणामपि सिद्धिरिति।'

इत्थं 'हल्' इत्यत्र 'हस्य लः' इति षष्ठीतत्पुरुषसमासे कृते पूर्वोक्तानुसारेण सामीप्यं षष्ठ्यर्थ इत्यादिना यः समाधानोपायः परिकल्पितो नैष उपायो मान्यः, षष्ठ्या सामीप्यार्थवोधनासम्भवात्। तथा षष्ठीतत्पुरुषसमासे कृते, सुपोलुकि तया षष्ठ्यां सामीप्यार्थवोधे जाते हस्य समीपः, अनन्तरो वा लः इति विग्रहे असामर्थ्यात् षष्ठीतत्पुरुषसमासाभावापत्तिः। अथवा 'अनन्तरादिषु न समासः, अनभिधानात'[१३] इति स्पष्टमाकरे इत्युक्तत्वात्। पुनस्तथैव विग्रहे (हस्य समीपः, अनन्तरो वा ल इति विग्रहे) 'शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्'[१४] इत्यनेन वार्तिकेन मध्यमपदलोपिसमासे अथवा सौत्रत्वात् पूर्वोक्तविग्रहे ('हस्य समीपः, अनन्तरो वा लः' इति) षष्ठीतत्पुरुषसमास इत्युक्तावपि

---

११. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पा.सू.सं. १।१।४९
१२. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पा.सू.सं. ६।४।५९
१३. प्रौढमनोरमा, पूर्ववत्, पृ. ८
१४. वै.सि.कौ., पूर्ववत् (कात्यायनवार्तिकम्) वार्तिकसंख्या-१८०, पृ. १४४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथाविधसमस्याया न समाधानम् क्लिष्टत्वात् । 'ब्राह्मणस्य कम्बलः' इति विग्रहे विहिते षष्ठीतत्पुरुषसमासे निष्पन्नेन तेन 'ब्राह्मणकम्बलः' इत्यनेन पदेन 'ब्राह्मणसमीपवर्ती अन्यदीयः कम्बल इत्यर्थप्रतीत्यापत्तेः' । एवं 'चित्रा गावो यस्य सः' इति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे'[१५] इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासे तया षष्ठ्या चित्रगवीणां समीपवर्तिनां वृक्षादीनां प्रतीत्यापत्तिश्च ।

न च 'ग्रामस्य कूपः=ग्रामकूपः' इत्यत्र ग्रामस्य समीपवर्ती कूप इति षष्ठ्या समीपार्थेऽवगते, तथैव– 'गङ्गायाः तीरम्=गङ्गातीरम्' इत्यत्रापि तया षष्ठ्या गङ्गासमीपवर्ति तीरम् इतीत्थं समीपार्थे सिद्धे कथं 'हस्य लः=हल्' इत्यत्र च षष्ठ्या हकारसमीपवर्ती लकार इत्यर्थो न प्रतीयत इति वाच्यम्? द्वयोरनयोरुदाहरणयोः समीप एवावयवत्वारोपेण समास इति तत्र षष्ठ्या समीपार्थावगतेऽपि सर्वत्र षष्ठ्या समीपार्थबोधनासम्भवात् । अत्र प्रयोजनाभावात्, लक्षणाया असम्भवाच्च ।

न च पुनः 'हल्' इत्येकदेशस्यैव 'हल् च ल् च अनयोः समाहारः' इति विग्रहे समाहारद्वन्द्वसमासे 'हल्ल' इति जाते 'ल्' इत्यस्यान्त्यलकारस्य 'संयोगान्तस्य लोपः'[१६] इति सूत्रेण लोपे 'हल्' इति । ततःपरम् 'अन्त्यम्' इति विद्यत एव । तथा च 'हलन्त्यम्' इत्यनेनैकेनैव सूत्रेणानावृत्तेन वा सर्वत्रेष्टसिद्धिरिति पुनरपि सूत्रस्यास्य द्विरावृत्तिरनावश्यकीति वाच्यम्, तेन रूपेण समाहारद्वन्द्वसमासे कृतेऽन्त्यस्य लकारस्य संयोगान्तलोपासम्भवात् 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः'[१७] इति वार्तिकेन तन्निषेधात् ।

न च वार्तिकस्यास्य प्रत्याख्यानरूपञ्चैकः पक्षः । अस्मिन् पक्षे पूर्वोक्तसूत्रेणान्त्यस्य लकारस्य लोपः सम्भव इति वाच्यम्, पूर्वोक्ते 'संयोगान्तस्य लोपः इत्यस्मिन्' सूत्रे 'झलो झलि'[१८] इत्यस्मात् सूत्राद् झल्ग्रहणमपकृष्य 'संयोगान्तस्य झलो लोपः' इत्यर्थान्न लकारस्य लोप इति तत्र 'हल्लन्त्यम्' इत्यापत्तेः ।

पुनश्च प्रथमं पदार्थबोधः, ततो वाक्यार्थावबोध इति पदार्थबोध विना वाक्यार्थबोधासम्भवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् 'हलन्त्यम्' इत्यस्य सूत्रस्य (अनावृत्तस्य) हल्पदार्थबोधं विना इत्पदार्थबोधाभावः, इत्पदार्थबोधं विना हल्पदार्थबोधाभाव इति अन्योन्याश्रयदोषग्रस्तत्वादेतत्सूत्रार्थानवगतेऽन्योन्याश्रय-दोषनिवारणार्थं सूत्रस्यास्यावृत्तेरयं यत्नः । अस्यामेवावस्थायामथवा सूत्रावृत्तेः प्रागेव तु सहविवक्षाया अभावाद् हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वन्द्वसमास एव दुर्लभ इति हल् च ल् चेति विग्रहे पूर्वोक्तानुसारेण द्वन्द्वसमासे 'ल्' इत्यस्य च लोपे 'हल्' इत्यनेन सर्वं कार्यं निर्बाधं जातम् इति यदुक्तं तत्सर्वथाऽयुक्तमिति सम्पूर्णस्यैव 'हलन्त्यम्' इत्यस्य सूत्रस्यावृत्तिरावश्यकीति ।

५. हरिदीक्षितदिशा शङ्कासमाधानम्–

न च 'आद्यन्तौ टकितौ'[१९] इति सूत्रे स्थितम्- टश्च कश्च = टकौ, टकौ इतौ ययोस्तौ =

---

१५. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पा.सू.सं. २।२।२४
१६. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पा.सू.सं. ८।२।२३
१७. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, कात्यायनवार्तिकम्, वा.स. ४
१८. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पा.सू.सं. ८।२।२६
१९. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पा.सू.सं. १।१।४६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

'टकितौ' इति च पदं प्रसिद्धम् । तथैव आदिश्च अन्तश्च = 'आद्यन्तौ' इति च पदं द्वन्द्वसमासनिष्पन्नम् । एवमत्र च 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यत्रेव सहविवक्षाऽस्तु । सहविवक्षा च सह वक्तुर्वक्तुमिच्छेति । तादृशेच्छा च सूत्रप्रणयनानुपपत्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानादक्षतैव । बोधृबोधस्तु तदनुक्रमेणैवेतिवाच्यम्- 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यत्र सूत्रे यथासङ्ख्यसूत्रारम्भसामर्थ्येन तथा द्वन्द्वसमासस्य साधुत्वाङ्गीकारेऽपि अन्यप्रकारेण (सहविवक्षाया अभावेऽपि) 'हल्' इत्यत्र द्वन्द्वसमासकल्पने मानाभावात् ।

नन्वेवं चेत्तर्हि मुखनयनयोरपि सहविवक्षाया अभावात् मुखञ्च नयनञ्चेति विग्रहे 'मुखनयनम्' इति द्वन्द्वसमासे निष्पन्ने 'मुखनयनं पश्य' इत्येवंविधस्य लोकप्रसिद्धस्य वाक्यस्य च सिद्धिर्न स्यादिति चेन्न । मुखनयनयोरुभयोर्ज्ञानं यस्मिन् जने वर्तते तस्मिन् प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगेण तत्र सहविवक्षा वर्तत एवेति द्वन्द्वसमासस्य निर्वाधात् ।

एवञ्च यथा पाणिनिना हल्वर्णानाम् 'इत्' इत्यस्य च ज्ञानं सहैव विहितं तथा श्रोतृभिरपि तयोः (हल्पदार्थेतपदार्थयोः) सदैव ज्ञानं क्रियत इति न । अत एव बोधॄणां क्रमिकं ज्ञानं यथा स्यात्तथेति 'नाऽऽज्झलौ'[२०] इति सूत्रे भाष्ये 'वर्णानामुपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा, इत्संज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः, प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा, तदुत्तरकालम्' 'अणुदित्...' इत्यादिना सवर्णग्राहकमिति क्रमिकत्वं प्रतिपादितमिति न तत्र बोधॄणां सहैव बोधः[२१] ।

६. उपसंहारः–

अतः सर्वेणैतेन विश्लेषणेन स्फुटीक्रियते यत् 'हलन्त्यम्' इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषसमास एव युक्तियुक्तः । सूत्रस्यास्यैकदेशमात्रस्य 'हल्' इत्यस्य तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतमेन यः समाधानोपायः परिकल्पित स हि युक्तिसङ्गत इत्येतस्य पक्षस्य बलवत्या युक्त्या खण्डनम् । 'हल्' इत्येकदेशमात्रस्य लकारेण सह समाहारद्वन्द्वसमासे कृते लकारस्यैकस्य लोपे 'हल्' इति जाते तत्रैव लकारद्वयं मत्वैकेनेत्संज्ञकेन प्रथमेन तेन हल्प्रत्याहारसिद्धौ द्वितीयेनेत्संज्ञकेन लकारेणाजादीनां सिद्धिरिति सूत्रस्यांशमात्रमपि नावर्तनीयमित्यस्य च पक्षस्य युक्त्या निरसनम् । तथैव चान्ते महामुनिना पाणिनिना यथा 'इत्' इत्यस्य पदार्थस्य 'हल्' इत्यस्य च पदार्थस्य ज्ञानं सहैव कृतं न तथा श्रोतृभिरन्यैरिति मनसि निधाय निर्दिष्टान्योन्याश्रयदोषपरिहारार्थं समग्रस्य सूत्रस्यावृत्तिरेव ज्यायसीति मतं सुनिश्चितम् ।

७. सन्दर्भग्रन्थसूची

१. आचार्यवरदराजः, मध्यसिद्धान्तकौमुदी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, ई. सन् १९९९

२. पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यम्, मोतीलाल बनारसीदास, बंगलो रोड, जवाहर नगर, दिल्ली, ई.सन् १९६८, प्रथमसंस्करणम् ।

३. भट्टोजिदीक्षितः, प्रौढमनोरमा, शब्दरत्नसहिता, काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः, वाराणसी, वि.सं. २०२१ ।

४. भट्टोजिदीक्षितः, वै.सि.कौ., चौखम्बा अमरभारती प्रकाशनं, वाराणसी सप्तमं संस्करणम्, वि.सं. २०५३ ।

२०. वै.सि.कौ., पूर्ववत्, पा.सू.सं. १।१।१०

२१. भट्ट नागेशः, प्रौढमनोरमा, हरिदीक्षितविरचिता लघुशब्दरत्नटीकासहिता, प्रथमभागः, प्रधानसम्पादकः श्रीवासुदेवशरण अग्रवाल, प्रथमं संस्करणम्, प्रकाशकः काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी ५, वैक्रमाब्दः २०२१ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आचार्यकमलशीलविरचितवज्रच्छेदिकाप्रज्ञापारमिता-टीकाया विषयपरिशीलनम्

डा. काशीनाथः न्यौपाने
सहप्राध्यापकः

महायानबौद्धधर्मे पारमितासाहित्यं विपुलं विविधतायुक्तञ्चेति न तिरोहितं विदुषाम् । प्रायः ४० ग्रन्थाः प्रज्ञापारमितानाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति[१] । तेषु वज्रच्छेदिका चान्यतमेति वक्तव्यम् । वज्रं यथा कठिनमपि लौहादिकं कृन्तति तद्वदेवेदमपि ग्रन्थरत्नं समूलमज्ञानं छिनत्तीति वज्रच्छेदिकेति नामधेयम्[२] ।

वज्रच्छेदिकाया ३०० श्लोकपरिमाणयुतो ग्रन्थराशिर्वर्तत इति त्रिशतिप्रज्ञापारमितेत्यपि कथ्यते । असङ्गस्तु त्रिशतिकां प्रज्ञापारमितामाह[३] ।

'एवं मया श्रुतम्' इति वाक्यादेव सूत्रग्रन्थानामारम्भो विधीयते । यतः सूत्राणां प्रामाणिकता तेनैव जायतेऽन्यथा केनचिदन्येन श्रुतं न मयेति तस्य प्रामाण्यं तस्मादेव मयैव श्रुतम् । भगवतो मुखारविन्दादेव, पुनश्च निश्चितकाले देशे वेति द्योतनार्थं तथोच्यते । इत्थं समग्रमहायानसूत्राणां देशना भगवतैव कृता मयैव श्रुतमिति निश्चीयते । भगवान् एव तत्र प्रमाणं धर्मदेशनायां नान्यः कश्चिदित्यपि द्योत्यते[४] ।

आचार्यदिङ्नागो विषयमिमं प्रज्ञापारमितायामेवं प्राह

श्रद्धावतां प्रवृत्यङ्गं शास्ता पर्षच्च साक्षिणी
देशकालौ च निर्दिष्टौ स्वप्रामाण्यप्रसिद्धये ।
सङ्गीतिकर्ता लोके हि देवकालोपलक्षितम्
ससाक्षिकं वदन् वक्ता प्रामाण्यमधिगच्छति[५] ॥

---

१. एडवर्ड कोन्ज, दि प्रज्ञापारमिता लिटेरेचर ।

२. अत्र हि द्विधा व्रज्रच्छेदिका । सूक्ष्मक्लेशज्ञेयावरणानि वज्रवद्दुर्भेद्यानि तेषां छेदनात् । एतेनास्य ग्रन्थस्य आवरणद्वयप्रहाणं तावत् प्रयोजनं निर्दिष्टम् – वज्रच्छेदिका टीका, पृ. ९७ ।

३. लालमणि जोशी, वज्रच्छेदिका प्रज्ञापारमितासूत्रम्, पृ. ३ ।

४. यदा भगवान् राजगृहे महानगरे गृध्रकूटे पर्वते यथोक्तपर्षदा परिवृते धर्मं देशयन् विजहार तदा भगवतःसकाशात्तत्रैव स्थाने तया पर्षदा सार्धमेवं मया सूत्ररत्नं श्रुतम् इति सर्वैरप्येतैः लोकव्यवहारानुवर्तनात् संकीर्तितदेशादिभिः संगीतिकारेण आत्मप्रामाण्यप्रतिपादनात् विनेयानां सादरश्रवणचिन्तनादिकमुक्तम् – हरिभद्रसूरिः, अष्ट साह, आलोकटीका, पृ. २७७

५. आचार्यदिङ्नागः प्रज्ञापारमितापिण्डार्थकारिका ३-४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्थं वज्रच्छेदिकायामपि 'एवं मया श्रुतम्' इति वाक्यादेव ग्रन्थारम्भो दृश्यते। अस्य सूत्रस्य गायको भगवतः सेवकशिष्य आनन्द एवासीत्। यतः प्रथमो महायानसूत्रसङ्गीतेः संधारक आनन्द एवेति विदुषां मतम्[६]।

अस्य ग्रन्थस्योपदेशस्तु श्रावस्त्यामेवाभूत् यत्रोऽन्येषां सूत्राणामुपदेशः प्रायशः गृध्रकूटे कृत इति दृश्यते परमस्य न तथा। इह १२५० भिक्षव आसन्। महासत्त्वा वोधिसत्त्वा अन्ये च यिनेया तत्रासन्[७]।

अस्य सूत्रस्योपदेशाय प्रश्नं कृतवान् सुभूतिः। तत्र प्रश्ने षड्विधं प्रयोजनं विलोक्यते–

१. संशयनिराकरणम्, २. अधिमुक्तेरुत्पादनम्, ३. गभीरार्थेऽवतारणम्, ४. अविनिवर्तनम्
५. परमानन्दोत्पादः, ६. सद्धर्मस्य चिरस्थायित्वञ्चेति[८]।

उपर्युक्तं षड्विधं प्रयोजनं प्रतिपत्तिलक्षणत्वेन निर्दिष्टम्। तच्च मार्गव्यवस्थेति टीकाकृदाह। तस्य चाष्टदशभेदा विलोक्यन्ते–

१. चित्तोत्पादः, २. पारमिताप्रयोगः, ३. रूपकायप्राप्तेरभिलाषः, ४. धर्मकायप्राप्तिकामना, ५. भावनावैशिष्ट्यप्राप्तौ नाभिमानः, ६. बुद्धोत्पादस्याराधना, ७. क्षेत्रपरिशुद्धिप्रणिधानम्, ८. सत्त्वपरिपाकः, ९. वाह्यशास्त्रेषु नानुरागः, १०. सत्त्वलोक-भाजनलोकयोः पिण्डरूपेण ग्रहणं विनाशयोगश्च, ११. तथागतपूजा सत्कारश्च, १२. कायचित्तयोः परिश्रमानन्तरं वीर्यतो निवृत्तिः, तथा च प्रारब्धकर्मणामनारम्भो लाभसत्कारयोर्निरपेक्षता च, १३. दुःखक्षान्तिसामर्थ्यम्, १४. ध्यानरसास्वादनविरतिः, १५. अभिसमयकालेऽहङ्कारात्मकविकल्पादपगतिः, १६. उपदेशपर्येषणम्, १७. अभिसमयवोधः, १८. वुद्धभूमिपर्येषणञ्चेति[९]।

वस्तुतो वुद्धभूमिपर्येषणं सप्तविधसम्पद्भिः संगृहीतं भवति। तद्यथा–

१. क्षेत्रपरिशुद्धिसंपत्, २. अनुत्तरदृष्टिपरिशुद्धिसंपत्, ३. अनुत्तरज्ञानपरिशुद्धिसंपत्,
४. पुण्यस्कन्धवशितासंपत्, ५. कायसंपत्, ६. वाक्संपत्, ७. चित्तसंपत्[१०]

चित्तसम्पदोऽपि सप्तभेदा यथोक्ताः–

१. स्मृत्युपस्थानम्, २. अभिसम्वोधिः, ३. महाधर्मार्थप्रज्ञप्तिः, ४. अपवादमहत्त्वप्रज्ञप्तिः,
५. धर्मकायपरिग्रहः, ६. निर्वाण-संसारयोरप्रतिष्ठितता, ७. परिशुद्धप्रस्थितिश्चेति[११]

परिशुद्धप्रस्थितिरपि त्रिधा भवति। तद्यथा–

---

६. आचार्य पेमा दोर्जे, वज्रच्छेदिकाटीका, भूमिका, पृ. ४६।
७. वज्रच्छेदिका सूत्रम्, १।
८. वज्रच्छेदिकाटीका कमलशीलकृता, पृ. ९८।
९. वज्रच्छेदिकाटीका कमलशीलकृता, पृ. १०२।
१०. वज्रच्छेदिकाटीका कमलशीलकृता, पृ. ११५।
११. वज्रच्छेदिकाटीका कमलशीलकृता, पृ. १२५।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१. ईर्ष्यापथप्रस्थितिः, २. सत्त्वभाजनलोके विद्यमानप्रस्थितिः, ३. असंक्लेशप्रस्थितिश्चेति[१२]

असंक्लेशप्रस्थितिः पुनर्द्विधा–

१. देशनाऽसंक्लेशः, २. संसाराऽसंक्लेशश्चेति[१३]

अन्तिमगाथा च ग्रन्थे निम्नप्रकारेण प्रस्तूयते–

तारका तिमिरं दीपो मयाऽवश्याय वुद्वुदम् ।
स्वप्नं च विद्युदभ्रं च एवं द्रष्टव्यसंस्कृतम् ॥[१४]

इह संस्कृतपदार्थानां चत्वारि लक्षणानि निर्दिष्टानि–

१. स्वभावलक्षणम्, २. विषयरसास्वादनलक्षणम्, ३. आदीनवान्वयलक्षणम्
४. निर्याणान्वयलक्षणञ्चेति[१५] ।

इत्थं ग्रन्थेऽस्मिन् भगवता यत् प्रतिपादितं तत्सर्वमतिसंक्षेपेणेह समुपस्थापितम् ।

आचार्यकमलशीलस्य टीकां विनास्य ग्रन्थस्यार्थः कथमपि न वयं कर्तुं शक्ता इति टीकाया महत्त्वं लोकोत्तरं वर्वर्ति । टीकेयं तिव्वतभाषाया संस्कृतभाषायां पुनरुद्धारेण समानीतेति विदुषां कृते गौरवास्पदम्[१६] ।

अस्याःटीकाया भाषान्तरानुवादोऽद्यावधि न केनापि विदुषा कृत इति चिन्ताया विषयः । क्लिष्टत्त्वादेव आङ्गलादिभाषासु वैदेशिकैरपि न क्रियतेऽनुवाद इति चिन्तयामि[१७] ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. कमलशीलः, आचार्यः वज्रच्छेदिकाप्रज्ञापारमिताटीका सम्पादकः पुनरुद्धारकर्ता च पेमातेनजिन, आचार्यः, केन्द्रीय तिव्वती शिक्षा संस्थान, सारनाथ, वाराणसी, १९९४ (ई.) ।
२. कोञ्ज, एडवर्ड, 'द प्रज्ञापारमिता लिटेरेचर', चतुर्थं संस्करणम्, मुनसीराम मनोहरलाल पब्लिशर, नई दिल्ली, २००८ ।
३. जोशी, लालमणिः, सम्पादक एवं अनुवाद, वज्रच्छेदिका प्रज्ञापारमिता सूत्रम्, केन्द्रीय उच्च तिव्वती शिक्षा संस्थान, सारनाथ, वाराणसी, २००९ ।
४. दिङ्नागः आचार्यः, प्रज्ञापारमिता पिण्डार्थसंग्रहः गायकवाड ओरियन्टल सिरिज, बडोदरा, सम्पा. पि.एल. वैद्य, १९४१ (ई.) ।
५. दोर्जे, पेमातेनजिन, कमलशीलकृतटीका, केन्द्रीय उच्च तिव्वती शिक्षा-संस्थान, सारनाथ, वाराणसी, १९९४ (ई.) ।
६. सूरिः, हरिभद्रः, अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता आलोकटीका, गायकबाड, ओरियन्टल सिरिज, वडोदरा, सम्पा. पी.एल. वैद्य, १९४१ (ई.) ।

---

१२. वज्रच्छेदिकाटीका कमलशीलकृता, पृ. १३०
१३. वज्रच्छेदिकाटीका कमलशीलकृता, पृ. १३१
१४. वज्रच्छेदिका प्रज्ञापारमितासूत्रम् – ३२
१५. वज्रच्छेदिकाटीका कमलशीलकृता, पृ. २२६
१६. विदुषां वशंवदेन आचार्यपेमातेनजिनमहोदयेन भोटभाषातः संस्कृतभाषायां पुनरुद्धृता सर्वसत्त्वहितसुखार्थम् इति – पृ. २२६ ।
१७. साम्प्रतं मयैवास्य ग्रन्थस्यानुवादो गौराङ्गानां भाषायां विधीयमानो वर्तते, मन्ये शीघ्रमेव समाप्स्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यमवर्णानां स्वरूपं सङ्ख्या लेखनप्रकारश्च[1]

डा. आमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः
सहप्राध्यापकः

प्रातिशाख्येषु शिक्षेति प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु च वर्णसमाम्नाये यमसंज्ञकवर्णानामुल्लेखः प्राप्यते । किन्तु यमानां स्वरूपस्य सङ्ख्यायाश्च विषये भ्रमो व्यापको वर्तत इति हेतोरस्मिन् विषयेऽत्र विचारः क्रियते ।

१. यमस्वरूपम्

शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यानुसारेण पदमध्येऽवस्थितोऽपञ्चमः स्पर्शः पञ्चमे स्पर्शे परत्र स्थिते सति यमत्वं प्राप्नोति । तदुक्तं प्रातिशाख्ये– **अन्तःपदेऽपञ्चमः पञ्चमेषु विच्छेदम्** (४।१६३) इति । अत्र 'विच्छेद' इति यमस्य पर्यायवाचि पदं वर्तते । तथैव याज्ञवल्क्यशिक्षायां चोक्तम्–

अपञ्चमैश्चैकपदे संयुक्तं पञ्चमाक्षरम् ।
उत्पद्यते यमस्तत्र सोऽङ्गं पूर्वाक्षरस्य हि ॥ इति (२।९३) ।

कौण्डिन्न्यायनशिक्षायामपि यमानां लक्षणं प्रतिपादितं यथा–

स्पर्शात् परेऽपञ्चमास् तु वर्ग्या एकपदे स्थिते ।
पञ्चमे तु परे नासिक्याश् चाऽभिनिहिता यमाः ॥ इति (२।८४) ।

एतद्व्याख्याने तत्रैवोक्तं यथा– **स्ववर्गीयाद् अन्यवर्गीयाद् वाऽपि स्पर्शात् परत्र वर्तमाना वर्गेषु भवा अपञ्चमा वर्णाः समानपदे वर्तमाने स्ववर्गीयेऽन्यवर्गीये वाऽपि वर्ग्यपञ्चमे वर्णे परत्र स्थिते सति**

---

१. अस्मिन् ग्रन्थे प्रयुक्तानां सङ्क्षिप्तसङ्केतानां विवरणमधोनिर्दिष्टप्रकारकं वर्तते –

क्रै.=क्रैस्ताब्दः	टि.=टिप्पणी
तृ.सं.=तृतीयं संस्करणम्	द्र.=द्रष्टव्यः/-व्या/-व्यम्
द्वि.सं.=द्वितीयं संस्करणम्	पुनर्मु.=पुनर्मुद्रणम्/पुनर्मुद्रकः
पृ.=पृष्ठसङ्ख्या	प्र.सं.=प्रथमं संस्करणम्
मा.वा.=माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-	वै.=वैक्रमाब्दः
शु.य.वे.प्रा.=शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यम्	श्लो.=श्लोकसङ्ख्या
सम्.=सम्पादकः	स.सं.वि.वि.=सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
सू.=सूत्रसङ्ख्या	p.=page(-number)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नासिक्यीभूताभिनिहितवर्णतां गताः सन्तो यमा इति उच्यन्ते इत्यर्थः। यम्यन्ते मुखभवश्रुतिनिरोधेन निर्वर्त्यन्ते इति यमाः। इति।

पाणिनीयशिक्षापञ्जिकाकारेणाऽपि **यच्छन्तीति यमाः, स्वयमेवोपरमेरन्** (श्लो. ४–५) इत्युक्त्वा यमपदस्य व्युत्पत्तिः प्रदर्शिताऽस्ति। ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽपि **श्रुतिर्वा न मुख्या *(मुखभवा)* ऽस्ति समानकाला** इत्युक्तमस्ति (६।३३)। **यमो यच्छतीति सतः** इति निरुक्ते यास्कमुनिनोक्तं दृश्यते (१०।१९)। अतः कतिपयैः प्राच्य-पाश्चात्त्यैः संस्कृताध्येतृभिर्यमलरूपवर्णस्य यमत्वमिति यत् प्रतिपादितं[२] तत् तु सर्वथाऽवोधमूलकमिति ज्ञायते।

२. यमोच्चारणप्रकारः

यमानां मुखभवा श्रुतिर्न भवतीति तु तेषां **विच्छेद** इत्येतया अन्वर्थया संज्ञया शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये व्यवहारादपि ज्ञायते। यमस्य मुखभवश्रुतेरभावाद् हि तत्कालेन मुखभवयोः पूर्वोत्तरयोर्वर्णयोर्विच्छेद इव क्रियत इति तस्याः संज्ञाया अन्वर्थता ज्ञेया। **अशरीरं यमं विद्यात्**[३] इति शिक्षावचनमप्येतस्यैवाऽर्थस्य प्रतिपादकं वर्तते। **श्रुतिर्वा न मुख्याऽस्ति समानकाला** इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यवचनेन (६।३३) तु स्पष्टतयाऽयमेवाऽर्थः प्रतिपादितोऽस्ति। एवं च **अर्घ्न्या**[४] इत्यादौ संयुक्तेषु वर्णेषु[५] मध्ये गकारादेरुच्चारणाय तत्स्थाने गतं करणं तत्रैव सन्धृत्य घकारादेरुच्चारणस्य समयेऽपि तत् करणं तत्रैव दृढमविचलं संस्थाप्य मुखेन घकारादिश्रुतिमकृत्वा घकारादेरुच्चारणाय प्रवृत्तं वायुं मुखतोऽनिःसार्य तं केवलं नासिकातो निष्कास्य ततः परं नकारादिके वर्गपञ्चमे वर्णे उच्चारिते गकारादिनकारादिश्रुतिमध्ये मुखभवश्रुतिरहिता केवलनासिकाभवा अंशांशेन घकारादिना सदृशी अपि वर्णव्यक्तिविशेषाभिव्यक्तिरहिता या श्रुतिः सैव **यम** इति वोध्यम्। एवञ्च यमस्य अशरीरत्वं नाम मुखभवश्रुतिरहितत्वम्, नासिक्यत्वं नाम नासिकामार्गेण

---

२. क) **......and therefore called its *yama* or 'twin'** इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्य व्याख्यायाम् (२१।१२, पृ. ३८९), **.....a *yama* or 'twin',...** इत्येव शौनकीयचतुरध्यायिकाया व्याख्यायां (१।९९, पृ. ६३) च डब्ल्यू. डी. ह्विट्निरुल्लिखति।

ख) **Yama literally means 'twin', ...** इति सिद्धेश्वरवर्मा लिखति (द्र.– Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians, p. 79)।

ग) **..... as *yama*, lit. 'twin'.** इत्येव डब्ल्यू. एस्. यालनोऽपि लिखति (द्र.– Phonetics in Ancient India, p. 75)।

घ) **Yama is one of a pair or a twin letter........** इति विधाता मिश्रोऽपि लिखति (द्र.– A Critical Study of Sanskrit Phonetics, p. 87)।

ङ) **अग्ग्निः *पलिक्क्निः* इत्यादौ यमलरूपेण वर्तमाना गकारादयो यमा अप्ययोगवाहाः, ते तु वेद एव व्यवह्रियन्ते।** इति प्रतिसंस्कृतायां सिद्धान्तकौमुद्यां सोमनाथशर्मा (सिग्द्यालः) लिखति (पूर्वार्धे, पृ. ७–८)।

३. **याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्** २९२, **पाराशर्यां शिक्षायां** च, श्लो. ५८।

४. **माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेद-संहितायाम्** १।१।

५. **अर्घ्न्या** इत्यत्र **स्वरात् संयोगादिर् द्विरुच्यते सर्वत्र** (४।१०१) इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यसूत्रेण घकारस्य द्वित्वमन्वाख्यायते। अत्र द्विरुक्तिजः प्रथमो घकारः **प्रथमैर् द्वितीयास्तृतीयैश्चतुर्थाः** (४।११०) इति प्रातिशाख्यसूत्रेणाऽन्वाख्यातं गकारमापद्यते। एवमेवाऽन्यत्राऽपि ज्ञेयम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निःसरता वायुनाऽभिव्यञ्जनीयत्वम्, ककारादिस्वप्रकृतितुल्यत्वञ्च ककाराद्युपादानभूतेन श्वासेन नादेन वाऽभिव्यञ्जनीयत्वं ककारादेः स्थाने तत्करणस्य सन्धारणादभिव्यङ्ग्यत्वं चेति स्पष्टतयाऽऽकलनीयम्[६]। वर्णसमाम्नाये **कुँ खुँ गुँ घुँ** इति लिपिभिर्[७]यमोपदेशस्योपस्थापनस्याऽभिप्रायोऽप्येतेन स्पष्टीभूतः। तत्र ककारादिना यमानां ककारादिसदृशता सूच्यते, उकारेण चोच्चारणविधा सूच्यते यमसङ्केतीभूत–कँकाराद्युच्चारणसौविध्यं च क्रियते। अमरनाथशास्त्रिणा कृतं यमव्याख्यानमपि[८] अत्रैवाऽनुकूलम्। यमानां ज्ञानेनैव फलं न तेषामुच्चारणविशेषोऽस्तीति प्रतिपादयन्तो रामशर्मा[९] वालकृष्णो गोडशेः[१०] तदनुयायिनोऽन्ये[११] च भ्रान्ता एवेत्यवगम्यते। न हि सर्वथाऽनुच्चारणीयानां शब्दानां स्वेस्वे ग्रन्थे वर्णसमाम्नाये वा प्रातिशाख्यकारादयो वर्णत्वेनोपदेशमकार्षुरिति आस्थातुं युज्यते। यमवर्णानामुच्चारणे स्थानकरणप्रयत्नादिप्रयोगो भवत्येव, अल्पप्राणो महाप्राणो वा अघोषो वा सघोषो वा वर्णप्रकृतिभूतो वायुर् नासिकातो निस्सरत्येव। यमाः ककारादिरूपेण व्यक्ता न भवन्ति, ककारादिभ्यो विलक्षणा एव यमा इत्येव **अशरीरं यमं विद्यात्** इत्यादेर् वचनस्य तात्पर्यं वोध्यम्। अत एव **शून्ये गृहे पिशाचोऽपि गर्जते न च दृश्यते** इत्युक्तममोघानन्दिन्यां शिक्षायाम्[१२]।

३. यमसङ्ख्या

यमानां सङ्ख्याया विषयेऽप्यत्र सङ्क्षेपेण विचारः क्रियते। शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये **कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः** (८।२४) इत्येवोक्तम्, सङ्ख्या तु स्फुटं नोक्ता, तथापि तत्रोक्तायाः पञ्चषष्टेर् वर्णसङ्ख्यायाः[१३] पूरणाय चत्वार एव यमा आवश्यका भवन्ति। अत एव याज्ञवल्क्यशिक्षायां **चत्वारो यमाः कुँ खुँ गुँ घुँ इति** (पृ. १५४) इति, वर्णरत्नप्रदीपिकायां शिक्षायां च **कुँ खुँ गुँ घुँ इति च ते चत्वारो नाऽत्र पञ्चमः** (श्लो. १७) इति उक्तं दृश्यते। पाणिनीयशिक्षामपि **चत्वारश्च यमाः स्मृताः** (श्लो. ४) इत्युक्तमस्ति। अन्यत्राऽपि कतिपयेषु शिक्षाग्रन्थेषु चत्वार एव यमा उल्लिखिताः सन्ति। उव्वटेनाऽपि शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यव्याख्यायां कुत्रचिच् **चत्वारो यमा अनुस्वारनासिक्यौ चेति षड् वर्णाः** (१।७४) इति, **यमाश् चत्वारो नासिकामूलेन क्रियन्ते** (१।८२) इति चोक्तं दृश्यते। तेनैवाऽन्यत्र पुनः **इति यमसंज्ञका वर्णा विंशतिसङ्ख्याका भवन्तीत्येतच्**

---

६. द्रष्टव्या– **कौण्डिन्न्यायनशिक्षा,** शिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः, काष्ठमण्डपनगरम्, नेपालदेशः, २०४९ वै., पृ. २३५।

७. **कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः।** इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये ८।२४।

८. द्र.– याज्ञवल्क्यशिक्षायाः **शिक्षावल्ली विवृतिः**, वाराणसी, २०१९ वै., पृ. १५५–१५६।

९. **एते ज्ञेयाः, न त्वेषामुच्चारणम्– 'अशरीरं यमं प्राहुः'** (याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् २।९२)– **इति शिक्षायामुक्तत्वात्।** इति रामशर्मा आह ज्योत्स्नायां वृत्तौ (शु.य.वे.प्रा., सू. ३५३, पृ. १२५)।

१०. **एते ज्ञेयाः। न त्वेषामुच्चारणम्। अशरीरं यमं प्राहुरिति शिक्षायामुक्तत्वात् केवलं ज्ञानमात्रफलम्।** इति प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षायाम् (द्र.– शिक्षासंग्रहः, १९८९ क्रै., पृ. २१७)।

११. **इत्यमोघनन्दिन्याद्युक्तेर्यमस्याशरीरत्वसिद्धान्तान्नैतस्योच्चारणं शक्यम्** इति मधुसूदनशर्मा 'पथ्या स्वस्तिः' इति ग्रन्थे (राजस्थान-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठानम्, १९६९ क्रै., पृ. ९) कथयति।

१२. **अमोघानन्दिन्यां शिक्षायाम्,** श्लो. ५०, **पाराशर्यां शिक्षायाम**पि (श्लो. ५९) प्राय एवमेव।

१३. **एते पञ्चषष्टिवर्णा ब्रह्मराशिरात्मवाचः।** इति शु.य.वे.प्रा. ८।२५।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चतुर्थाध्याये व्याख्यातम् (८।२४) इत्युक्तम्[१४] । कुत्रचिदन्यत्राऽपि यमानां विंशतिः सङ्ख्योल्लिखिता दृश्यते । पञ्चानां वर्गाणामाद्याश् चत्वारश्चत्वारो वर्णा यमवर्णत्वेनाऽप्यभिव्यक्ता भवितुं शक्नुवन्तीति हेतोर् यमवर्णानां सङ्ख्या विंशतिर् भवितुं शक्नोत्येव । तथापि विंशतेर् यमव्यक्तीनां चतुर्विधत्वेन वर्गीकरणं कर्तुं शक्यते । अतो यमानां चतुष्ट्वमपि स्वीकर्तुमुचितमेव दृश्यते । यमानां चतुर्विधत्वं तु **कुँ खुँ गुँ घुँ** इति सङ्केतेन प्रतिपादितमेव । तत्र अघोषाल्पप्राणयमत्वेन, अघोषमहाप्राणयमत्वेन, घोषवदल्पप्राणयमत्वेन, घोषवन्महाप्राणयमत्वेन च यमानां चातुर्विध्यं क्रमशः सङ्केतितं दृश्यते । याज्ञवल्क्यशिक्षायामपि तथैव निर्दिष्टं वर्तते–

रुक्कँमेति प्रथमो ज्ञेयः सक्थ्ँना इत्यपरो भवेत् ।
विद्द्ँमाते तु तृतीयश्च जम्भे दद्ध्ँमश्चतुर्थकः ॥ इति (२।९३) ।

४. यमलेखनप्रकारः

यद्यपि मा.वा. शुक्लयजुर्वेदसंहितापुस्तकादिषु सचन्द्रविन्दुका यमवर्णलिपिः प्रयुक्ता न दृश्यते तथाऽपि यमानां सानुनासिकत्वात्[१५] तत्सङ्केतनार्थं तत्तत्स्थानेषु अनुनासिकचिह्नं (चन्द्रविन्दुः) मुद्रयितुमावश्यकमनुभूयते । यथा– कँ-**रुक्कँमः** (१२।१), गँ-**अग्गँने** १।५), घँ-**अग्घँन्याः** (१।१), चँ-**आतनच्चँम** (१।४), जँ-**यज्जँपतिः**[१६] (१।२), तँ-**सपत्तँक्षित्** (१।२९), थँ-**सक्थँना** (२३।२९), दँ-**ओदद्दँमन्** (१३।५३), धँ-**दद्धँमः** (१६।६४), पँ-**पाप्पँमा** (६।३५), भँ-**अगृभ्भँणन्** (१०।१) इत्यादिषु स्थलेषु । मा.वा.शुक्लयजुर्वेदसंहितायां ख-छ-झ-ट-ठ-ड-ढ-फ-व-यमानामुदाहरणानि नोपलभ्यन्ते ।

तकारजयमस्य सङ्केताय गङ्गेश्वरानन्दसंस्कृतसमेतेषु प्रायः सर्वेषु मुद्रितेषु शुक्लयजुर्वेद-संहितापुस्तकेषु ककारस्य प्रयोगः कृतो दृश्यते । यथा– **सपत्क्नक्षित्** (१।२९), **पत्क्नीः** (६।३४), **आत्क्मने** (७।२७–२८), **रत्क्नानि** (११।२५) इत्यादिषु स्थलेषु[१७] । तथापि अन्येषां यमानां सङ्केताय प्रथम-वर्गीयाः खकार-गकार-घकाराः प्रयुक्ता न दृश्यन्ते, न चाऽन्या काऽपि विशिष्टा लिपिर्वा तत्र प्रयुक्ता दृश्यते । यथा– **आतनच्च्म** (१।४), **यज्ज्ञपतिः** (१।२), **ओदद्दमन्** (१३।५३), **पाप्प्मा** (६।३५) इत्यादिषु स्थलेषु ।

---

१४. तथापि तद् व्याख्यानं तु शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यस्य चतुर्थाध्याये न प्राप्यते ।

१५. क) **यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके ।** इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये १।७४ ।
ख) **नासिकामूलेन यमाः ।** इति शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ये १।८२ ।

१६. गङ्गेश्वरानन्दसंस्करणेऽत्र **यज्ञपतिः** इत्येवम्प्रकारेण मुद्रणं कृतं वर्तते । किन्तु यमरूपजकारस्य ञकारेण सहैक्यं कृत्वा यमरूपजकारवैशिष्ट्यं विलोप्य लेखनं मुद्रणं च समुचितं न दृश्यते ।

१७. गङ्गेश्वरानन्दसंस्करणं विहायाऽन्येषु प्रायः सर्वेषु मा.वा.शुक्लयजुर्वेदसंहितासंस्करणेषु **उरसा त्क्मना** (११।३१), **उत त्क्मना** (१३।५२, १५।३७, १८।७७) इत्यादिषु स्थलेष्वपि यमत्वं प्रदर्शितं वर्तते । किन्तु शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्येन याज्ञवल्क्यशिक्षया च पदमध्य एव यमभावोऽन्वाख्यात इति हेतोरत्र यमत्वप्रदर्शनं सर्वथाऽशुद्धमिति ज्ञेयम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतोऽव्यवस्थित एव तत्रत्यो यमलिपिप्रयोग इत्यवगम्यते[१८]। अतस्तामव्यवस्थितां यमवर्णलिपिप्रयोगपद्धतिं सर्वथा परित्यज्य नव्यैर्विद्वद्भिः संसूचितां[१९] पद्धतिमवलम्ब्य नियतरूपेण यमलिपिरस्माभिः प्रयुक्तेत्यस्य प्रयोगस्यौचित्यं विद्वद्भिराकलनीयं परीक्षणीयञ्च।

यमस्य परिभाषायां भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां **वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः पलिक्क्नीः चख्ख्नतुः अग्ग्निः घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः** इत्युल्लिखितं दृश्यते[२०]। अत्र दत्ते द्वे उदाहरणे अशुद्धे दृश्येते। **चख्ख्नतुः** इत्यत्र प्रथमस्य खकारस्य चर्त्वे **चक्ख्नतुः** इति भवति। **घ्घ्नन्ति** इत्यत्र तु द्वित्वनिमित्तमेव नाऽस्ति। यदि पूर्वपदकल्पनेनोक्तमुदाहरणं कथञ्चिदुपपाद्येत, तथापि जश्त्वस्याऽऽवश्यकत्वाद् **निग्घ्नन्ति** इत्येवंविधमेव भवितुमर्हति। शब्दकौस्तुभे स्थितस्य **अघ्घ्नन्**[२१] इत्यस्योदाहरणस्याऽपि पूर्वघकारजश्त्वाभावेन दुष्टत्वं ज्ञायते। भट्टोजिदीक्षितस्य एष दोषस् तदनुयायिषु तद्ग्रन्थव्याख्यातृषु हरिदीक्षित-नागोजिभट्टादिषु मध्ये केनाऽपि नैव दृष्टो न वा संशोधित इति तेषां वेदस्य वेदाङ्गशिक्षायाश् चाऽध्ययने न्यूनता प्रकटीभवति।

५. सारांशः

यमवर्णसम्बद्धेनैतेन विमर्शेनाऽधोनिर्दिष्टानि तथ्यानि पुरत आगच्छन्ति–

- स्ववर्गीयादन्यवर्गीयाद् वाऽपि स्पर्शात् परत्र वर्तमाना अपञ्चमाः स्पर्शवर्णाः समानपदे वर्तमाने स्ववर्गीयेऽन्यवर्गीये वाऽपि पञ्चमे स्पर्शे परत्र स्थिते सति नासिक्यीभूताभिनिहितवर्णतां गताः सन्तो यमा इति उच्यन्ते। यथा– रुक्क्मः (१२।१), अग्ग्ने (१।५), अग्घ्न्याः (१।१), सक्थ्ना (२३।२९), दद्ध्मः (१६।६४), पाप्प्मा (६।३५), अगृब्भ्णन् (१०।१) इत्यादिषु स्थलेषु।
- यमानां स्थानं करणं च नासिका वर्तते। अतो यमानामुच्चारणं नासिकातः करणीयम्।

---

१८. क) युधिष्ठिरमीमांसकेनाऽपि याज्ञवल्क्यशिक्षाटिप्पण्याममरनाथशास्त्रिणा समर्थितः (पृ. १५५ टि.३) **पत्क्नी** इत्येवम्प्रकारको लिपिप्रयोगः अशास्त्रीयोऽनुचितश्चेत्युक्त्वा **पत्त्नी** इत्येवम्प्रकारको लिपिप्रयोगः साधीयानित्युक्तं वर्तते (द्र.– **माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः,** द्वितीयं परिशिष्टम्, पृ.६३७)। तेन पदपाठे **पत्त्नी आत्त्मा** इत्यादिरूपेण मुद्रापितञ्च दृश्यते।

ख) **आत्त्मानम्** (६।३१), **आत्त्मकृतस्य** (८।१३), **गरुत्त्मान्** (१२।४), **आत्त्मा** (१२।४) इत्यादिषु स्थलेषु गङ्गेश्वरानन्दसंस्करणं विहायाऽन्येषु प्रायः सर्वेषु मा.वा.शुक्लयजुर्वेदसंहितासंस्करणेषु यमत्व=प्रदर्शनाय **आत्क्मानम्** इत्यादिप्रकारेण ककारो मुद्रितो न दृश्यते। वल्लभरामसंस्करणे अण्णाशास्त्रिणः संस्करणे चोपर्युल्लिखितेषु स्थलेषु यमत्वप्रदर्शनाय ककारो मुद्रितो नाऽस्ति। अन्यत्राऽपि कुत्रचिदेवमेव मुद्रितं दृश्यते।

१९. **ऋग्वर्णक्रमलक्षणस्य** व्याख्यायाम् (श्लो. १७) **पलिक्क्ँनीः। चख्ख्ँनतुः। अग्ग्ँमन्। वृत्रघ्घ्ँने। परिज्ज्ँमानमिव। रत्त्ँनधातमम्। आत्त्ँमानम्। आप्प्ँनानम्** इति रूपेण यमानामुल्लेखः कृतोऽस्ति। तत्र **चक्ख्ँनतुः, वृत्रग्घ्ँने** इत्यनयोः पदयोरशुद्धं मुद्रणं जातं वर्तते। अन्यत् सर्वं समीचीनं दृश्यते (ग्रन्थकारो व्याख्याकारश्च नरसिंहसूरिः, सम्पादकः वी. कृष्णमाचार्यः, अडयार, १९५९ क्रै., पृ. १५)।

२०. **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः** संज्ञाप्रकरणे बाह्यप्रयत्ननिरूपणे।

२१. **शब्दकौस्तुभे,** १।१।८, नेपाली-सौभाग्य-पुस्तकालयः, दुग्धविनायकः, वनारस सिटी (वाराणसी), पृ. १४२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

- यमवर्णानां सङ्ख्या विंशतिर्भवितुमर्हति । तथापि तेषां चतुर्विधत्वेन वर्गीकरणं कर्तुं शक्यत इति हेतोः शिक्षाग्रन्थेषु *चत्वारो यमाः* इत्युक्तमवगम्यते ।
- यमानां सानुनासिकत्वात् तत्सङ्केतार्थं सचन्द्रबिन्दुका यमवर्णलिपिः प्रयोक्तव्या । इति ।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. **मा.वा.शुक्लयजुर्वेदसंहिता,** प्रभाकरशर्मभट्ट-शुक्लवल्लभरामशर्म-नानूरामशर्मप्रभृतिभिर्वैदिकैः संशोधिता, वेङ्कटेश्वरमुद्रणालयः, मुम्बयी (प्र.सं. १९४४ वै., पञ्चमसं. २०५१ वै. १९९४ क्रै.), पुनर्मुद्रणम् २०६१ वै. (२००५ क्रै.) ।

२. **मा.वा.शुक्लयजुर्वेदसंहिता,** वल्लभरामशर्मसंशोधिता, जगदीश्वरयन्त्रालयः, मुम्बयी, १९४८ वै., निर्णयसागरमुद्रणालयः, मुम्बयी, १९६४ वै. ।

३. **मा.वा.शुक्लयजुर्वेदसंहिता,** दाऊजीभट्टोपाह्व-दीक्षितगणपतिशर्मसंशोधिता, हितचिन्तक-मुद्रणालयः, रामघट्टम्, काशी (वाराणसी), १९९२ वै. (१९३६ क्रै.) ।

४. **शुक्लयजुर्माध्यन्दिनसंहितास्वाहाकारप्रयोगप्रदीपः** ('शुक्लयजुर्विधानसूत्रम्' इति ग्रन्थे संलग्नः), सम्पादकः अण्णाशास्त्री 'वारेः', निर्णयसागरमुद्रणालयः, मुम्बयी, १९४३ क्रै. ।

५. **मा.वा.शुक्लयजुर्वेदसंहिता,** सम्पादकः दौलतरामगौडः (प्र.सं. १९४४ क्रै.), चौखम्वाविद्याभवनम्, वाराणसी (गुटका) २०४४ वै. (१९८७ क्रै.), पुनर्मु. २००२ क्रै. ।

६. **मा.वा.शुक्लयजुर्वेदसंहिता,** अमृतलालशास्त्रिसंशोधिता, निर्णयसागरमुद्रणालयः, मुम्बयी, १९५० क्रै., द्वि.सं. (गुटका) १९८३ क्रै., तृ.सं. १९८७ क्रै., चौखम्भा ओरियण्टालिया, वाराणसी ।

७. **भगवान् वेदः** इतिनामके ग्रन्थे मुद्रितो यजुर्वेदः **(मा.वा.शुक्लयजुर्वेदः)**, सम्. स्वामिगङ्गेश्वरानन्द उदासीनः, रामानन्दमुद्रणालयः, नेपाली खपडा, वाराणसी, २०२७ वै. (१९७० क्रै.) ।

८. **माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः,** सम्. युधिष्ठिरो मीमांसकः, रामलाल कपूर ट्रष्टः, सोनीपत, २०२८ वै. ।

९. **ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्,** उव्वटभाष्यसहितम्, विष्णुमित्रकृतवर्गद्वयवृत्तिसहितञ्च, सम्. वीरेन्द्रकुमारवर्मा, काशी-हिन्दु-विश्वविद्यालयः, वाराणसी, १९७० क्रै. (पुनर्मु. चौखम्बा-संस्कृत-प्रतिष्ठानम्, दिल्ली, १९८६ क्रै.) ।

१०. **शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यम्,** उव्वटा-ऽनन्तभाष्यद्वयेन हिन्द्यनुवादेन च सहितम्, सम्. वीरेन्द्रकुमारवर्मा, ज्ञानप्रकाशन-प्रतिष्ठानम्, वाराणसी, १९७५ क्रै. (पुनर्मु. चौखम्वा-संस्कृत-प्रतिष्ठानम्, दिल्ली, १९८७ क्रै.) ।

११. **शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यम्,** ज्योत्स्नया वृत्त्या युतम् **(कातीयशुक्लयजुःप्रातिशाख्यस्य श्रीरामशर्मणा प्रणीता ज्योत्स्ना वृत्तिः)**, सम्. आचार्य-युगलकिशोर-मिश्रः, सं.सं.वि.वि., वाराणसी, १९८९ क्रै. ।

१२. **Atharvaveda–prâtiçâkhya** or **Çaunakiya–caturadhyâyikâ,** Text, Translation and Notes, by William D. Whitney, JAOS; VII (New Haven, USA, 1862); Reprinted : Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi, 1962.

१३. **Taittirîya–prâtiçâkhya,** With its Commentary the Tribhâshyaratna : Text, Translation and Notes, by William D. Whitney, (New Haven, USA, 1862); Reprinted : Motilal Banarsidass, Delhi, 1973.

१४. **पाणिनीयशिक्षा,** वेदाङ्गशिक्षाविमर्शाख्यया संस्कृतव्याख्यया नारायण्याख्यया हिन्दीव्याख्यया च विभूषिता, भूमिकया विविधैः परिशिष्टैश् च सहिता, व्याख्याता शिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः, चौखम्वा-विद्याभवनम्, वाराणसी, प्र.सं.१९९८ क्रै., पुनर्मु.२००४ क्रै., द्वि.सं.२००८ क्रै. ।

१५. **याज्ञवल्क्यशिक्षा,** शिक्षावल्ल्याख्यया विवृत्या सहिता, अमरनाथशास्त्री दीक्षितः, काशी (प्र.सं. १९९४ वै.) २०१९ वै. ।

१६. **वर्णरत्नप्रदीपिका शिक्षा,** शिक्षासङ्ग्रहे (प्र.सं. १८८९–१८९३ क्रै., द्वि.सं. १९८९ क्रै.) मुद्रिता ।

१७. **प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षा,** शिक्षासङ्ग्रहे (प्र.सं. १८८९–१८९३ क्रै., द्वि.सं. १९८९ क्रै.) मुद्रिता ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१८. **अमोघानन्दिनी शिक्षा,** शिक्षासङ्ग्रहे (प्र.सं. १८८९–१८९३ क्रै., द्वि.सं. १९८९ क्रै.) मुद्रिता ।

१९. **पाराशरी शिक्षा,** शिक्षासङ्ग्रहे (प्र.सं. १८८९–१८९३ क्रै., द्वि.सं. १९८९ क्रै.) मुद्रिता ।

२०. **शिक्षासङ्ग्रहः,** सम्. युगलकिशोर (व्यास) पाठकः, वाराणसी, १८८९–१८९३ क्रै. । द्वि.सं. (पुनर्मु.) सम्. रामप्रसादत्रिपाठी, सं.सं.वि.वि., वाराणसी, १९८९ क्रै. ।

२१. **कौण्डिन्न्यायनशिक्षा,** रचयिता तथा व्याख्याता शिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः, स्वाद्ध्यायशाला, काष्ठमण्डपनगरम्, नेपालदेशः, २०४९ वै. ।

२२. **ऋग्वर्णलक्षणम्,** ग्रन्थकारो व्याख्याकारश्च नरसिंहसूरिः, सम्पादकः वी. कृष्णमाचार्यः, अडचार, १९५९ क्रै.।

२३. **माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदमन्त्रसंहिताया मुद्रितरूपाणां शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यदृष्ट्या समीक्षात्मकमध्ययनम्** आमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः, विद्यावारिधिः (पी-एच्. डी.) इत्युपाधये स्वीकृतः (अमुद्रितः) शोधप्रवन्धः, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी, २००८ क्रै.।

२४. **Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians,** by Siddheshwar Varma, London 1929; Munshi Ram Manohar Lal, Delhi, 1961.

२५. **Phonetics in Ancient India,** by W. S. Allen, Oxford University Press, London, 1953.

२६. **A Critical Study of Sanskrit Phonetics,** By Vidhata Mishra, Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi, 1972.

२७. **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी**, भट्टोजिदीक्षितविरचिता, चौखम्वा-विद्याभवनम्, वाराणसी, पुनर्मुद्रितं संस्करणम्, १९८९ क्रै.।

२८. **शब्दकौस्तुभः**, भट्टोजिदीक्षितविरचितः, नेपाली-सौभाग्य-पुस्तकालयः, दुग्धविनायकः, बनारस सिटी (वाराणसी)।

२९. **निरुक्तम्,** दुर्गविरचितया ऋज्वर्थाख्यटीकया सहितम् (त्रयो भागाः), मनसुखरायमोरः, कलकत्ता, १९५२, १९५२, १९५३ क्रै. ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभेदान्वयबोधे वैयाकरणनैयायिकव्युत्पत्तिपरिशीलनम्

भीमप्रसादः कँडेल
सहप्राध्यापकः

१-१- विषय-प्रवेशः

यस्य कस्यापि विषयस्य सामान्यतोऽपि ज्ञानं विना तद्विषयिकेच्छाकृतयः, प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपव्यापारा, हानोपादानफलानि च नोपपद्यन्ते। ज्ञानमाश्रित्यैव लौकिकोन्नतिरात्यन्तिकदुखनिवृत्तिः, परमानन्दावाप्तिश्च सम्यग् साध्यन्ते। तत्र सूचनासंग्रहात्मकं, कलाशिल्पात्मकं ज्ञानं लौकिकाभ्युदयार्थमात्मसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानञ्च पारमार्थिकशाश्वतशान्त्यर्थं विषयगतभेदेन विनियुज्यते। तद्धि ज्ञानं साधनमन्तरा अधिगन्तुं नैव शक्यते। तानि खलु ज्ञानसाधनानि प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्। शब्दः, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः, सम्भवः, ऐतिह्यम्। चेष्टा, अभ्यासः, अदृष्टम्। स्मृतिः, प्रत्यभिज्ञा, उहः, इत्याख्यानि समग्राणि विविधदर्शनेषु चर्चितानि सन्ति[१]। तत्र परस्परमन्तर्भाव्य प्रतिदर्शनं स्वीकृतज्ञानसाधनानां संख्यागतन्यूनाधिकत्वं तु दृग्गोचरीभवति। व्याकरणदर्शने विशेषतो वैयाकरणो भर्तृहरि र्वाक्यपदीये मणिरुप्यादिरत्नानां सत्यासत्यपरीक्षणं तन्मूल्यनिर्धारणञ्च रत्नपरीक्षकाभ्यासाधीनमिति अभ्यासः[२], रक्षःपितृपिशाचानां व्यवहितविप्रकृष्टवस्तुज्ञानमन्तर्धानादिसामर्थ्यञ्च तददृष्टाधीनमिति अदृष्टम्[३], सकलो लोकव्यवहारो ज्ञानाधीनः तच्च ज्ञानं प्रतिभाधीनमिति प्रतिभा (उद्बुद्धः संस्कारविशेषः) अपि[४] ज्ञानसाधनमिति कृत्वा प्रत्यक्षानुमानशाब्दार्थापत्तिव्यतिरिक्तानामदृष्टाभ्यासप्रतिभानामपि पृथक् पृथग् ज्ञानसाधनत्वं स्वीकरोति। परन्त्वाधुनिका वैयाकरणा अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः सहकारिकारणवत् रत्नादिचाक्षुषं प्रति अभ्यासस्य सहकारित्वेन, सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुप्रत्यक्षे योगिनां योगजसन्निकर्षवत् रक्षःपित्रादीनां तथाविधज्ञानं प्रति योगजाभिन्नादृष्टसन्निकर्षोपयोगेन, प्रतिभाजन्यं ज्ञानं प्रत्यपि योगविशेषादिसहकारेणैव निर्वहन्ति। इत्थं च वाक्यपदीयकाराभिमतस्य अभ्यासादिप्रमाणत्रिकस्य क्लृप्ते प्रत्यक्ष एवान्तर्भावेण प्रत्यक्षानुमानशाब्दार्थापत्तिरूपाणि चत्वार्येव प्रमासाधनानीत्यामनन्ति[५]।

तत्र क्लृप्तचतुस्साधनेभ्यो जायमानानि ज्ञानान्यपि प्रत्यक्षानुमितिशाब्दबोधार्थापत्तिज्ञानाख्यानि चतुःप्रकारकाण्येवावसितानि। अमीषु ज्ञानेषु शब्दश्रवणानन्तरं शब्दनिष्ठोद्बुद्धवृत्त्योपस्थापितपदार्थानां संसर्गावगाहिज्ञानं शाब्दबोधरूपेणाभिमतम्। शाब्दबोधे भासमानाः खलु पदार्था वृत्तिभास्या आकाङ्क्षाभास्याश्चेति द्विविधा मन्यन्ते।

१ तर्कसंग्रहपदकृत्यम् पृ० ८७, प्रमाणमीमांसा, द्वितीयाह्निकद्वितीयसूत्रम् पृ० ३३।
२ वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डम् श्लो० ३५।
३ पूर्ववत् श्लो० ३६।
४ वाक्यपदीयद्वितीयकाण्डम् श्लो० १४३, १४७।
५ पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा पृ० ३२१-३२२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृत्तिभास्यपदार्थेषु शाब्दवोधनिरूपिता प्रकारताख्यविषयता विशेष्यताख्यविषयता वा विलसति। आकाङ्क्षाभास्यपदार्थेषु संसर्गताख्यविषयतैवावतिष्ठते। तत्राकाङ्क्षाभास्य-पदार्थोऽभेदात्मको भेदात्मकश्चेति द्वेधा प्रथते। तदनुरोधेन शाब्दबोधोऽपि अभेदान्वयबोधो भेदान्वयबोधश्चेति द्वेधैव प्रसिद्धो विद्यते। प्रकृतलेखे, अभेदान्वयवोधव्युत्पत्तिविषये किंचित् परिशीलनं करिष्यते।

१-२-अभेदसंबन्धविषये नैयायिकविचारः

शाब्दबोधे वृत्त्युपस्थापिताः पदार्था भासन्ते इति सिद्धान्तादरे **'नीलो घट'** इत्यादौ नीलपदनिष्ठवृत्त्या नीलत्वविशिष्टनीलपदार्थस्य घटपदनिष्ठवृत्या घटत्वविशिष्टघटपदार्थस्य चोपस्थित्या शाब्दबोधे तयोर्भासनं युक्तियुक्तं जायते। परन्तु नीलो घट इत्यस्माद् नीलप्रकारकोऽभेदसंसर्गको घटविशेष्यको बोधः सर्वानुभूतो विद्यते। तत्र बोधे नीलपदार्थः प्रकारतया घटपदार्थो विशेष्यतया भासितौ लभ्येते तदुपस्थापकपदे समुच्चारितेअपि स्तः। किन्तु वोधे नीलपदार्थघटपदार्थ-व्यतिरिक्तोऽभेदपदार्थोऽपि संसर्गविधया भासितो दृश्यते तदुपस्थापकं पदन्तु नोच्चारितं पदानुपस्थापितस्यापि पदार्थस्य शाब्दबोधव्यवहारे च प्रत्यक्षादावपि तदापत्तिः प्रसज्येतेति पूर्वपक्षोपस्थितौ तार्किकैः प्रोच्यते- **शाब्दबोधे चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते**[६] इति।

तत्र नैयायिकसिद्धान्ते प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकश्शाब्दवोधः स्वीकृतः। तथा च प्रकृतवाक्ये संसर्गपदार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दवोध इष्यते। एवं च एकपदार्थे इति एकपदार्थरूपप्रकृत्यर्थोऽनुयोगित्वरूपप्रत्ययार्थे निष्ठत्वरूपाकाङ्क्षाभास्यसंवन्धेनान्वेति। प्रत्ययार्थानुयोगित्वञ्च निरूपकत्वेन संसर्गेऽपरपदार्थस्य इति प्रकृत्यर्थस्य निष्ठत्वसंवन्धेन प्रत्ययार्थप्रतियोगितायां तस्यापि निरूपकत्वसंबन्धेन संसर्गे संसर्गमर्यादया इति प्रकृत्यर्थाकाङ्क्षा प्रत्ययार्थे प्रयोज्यत्वे तस्य च भास्धात्वर्थविषयतायां विषयतायाश्चाख्यातार्थाश्रयतायां पुनः तस्याः प्रथमान्तार्थसंसर्गपदार्थे, ऽन्वयः। तथा च एकपदार्थनिष्ठानुयोगितानिरूपकोऽपरपदार्थप्रतियोगिकः संसर्गः शाब्दवोधनिरूपिताकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयताश्रय इति वाक्यार्थबोधो नैयायिकमते सिद्ध्यति।

आकाङ्क्षाभास्यस्तादृशसवन्धो नीलो घट इत्यादौ, अभेदरूपः। अत्र हि नीलगुणवाचकनीलशब्दात् संसर्गार्थे **तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्**[७] इति सूत्रेण विहितस्य मतुपः **गुणवचनादिभ्यो मतुपो लुग् इष्टः**[८] इति वार्तिकेन लुग्विधानात् प्रकृतवाक्ये प्रयुक्तं नीलपदं नीलरूपवतो द्रव्यस्यैव वाचकं न तु गुणस्य। तथा च प्रकृते नीलपदोपस्थापितस्य नीलरूपवतो द्रव्यस्य घटपदोपस्थापितस्य घटद्रव्यस्य चैक्यात् नीलरूपाश्रयाभिन्नो घट इत्यभेदान्वयबोधः संगच्छते। तेन एकपदार्थेऽपरपदार्थस्येत्यत्र एकत्वस्य अपरत्वस्य च पदे पदार्थे पदार्थतावच्छेदके वान्वये सर्वत्र निर्वाहाभावात् **एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्ग** इति समग्रस्य उपस्थितीयविषयताविशिष्टसंसर्गतावान् तत्र वैशिष्ट्यसंबन्धश्च स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपकत्व-स्वनिरूपितत्वाभाववदुपस्थितीय-विषयताप्रयोज्यप्रकारतानिरूपकत्वोभयरूप[९] इति परिभाषितः, परिष्कृतश्चार्थोऽपेक्षितः। प्रकृतप्रसङ्गे नीलो घट इत्यत्र घटे उपस्थितीयघटनिष्ठविशेष्यताप्रयोज्य-शाब्दवोधीयघटनिष्ठविशेष्यता वर्तते तस्या विशेष्यताया निरूपकोऽभेदसंबन्धो वर्तते। एवं नीलनिष्ठोपस्थितीयविशेष्यता-घटनिष्ठोपस्थितीयविशेष्यतयोर्मिथो निरूप्यनिरूपकभावविरहात् नीले चोपस्थितीयघटनिष्ठविशेष्यतया निरूपितत्वाभाववदुप-

६ व्युत्पत्तिवादः, प्रथमकारकम् पृ० १।
७ पाणिनीयसूत्रम् ५। २। ९४।
८ कात्यायनवार्तिकम्। सिद्धान्तकौमुदी पृ० ३०३।
९ व्युत्पत्तिवादः, गूढार्थतत्त्वालोकव्याख्या पृ० २।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थितीयनीलनिष्ठविशेष्यताख्यविषयताप्रयोज्यशाब्दबोधीयप्रकारता विद्यते तन्निरूपकोऽपि अभेदसंबन्ध एव। तत्राभेदे शाब्दबोधीयसंसर्गताख्यविषयता सा चाकाङ्क्षाप्रयोज्या जायत इत्यादिदिशा समाधानमार्गो मृग्यते।

१-३- अभेदसंबन्धविषये वैयाकरणविचारः

वैयाकरणनिकाये भट्टोजिदीक्षितप्रभृतयः प्राचीनवैयाकरणा अभेदे संसर्गत्वव्यवहारं निश्शङ्कं कुर्वन्ति स्म। तदानीं संबन्धस्य नागेशादिनव्यवैयाकरणाभिमता परिभाषापि नैव विचारिता स्यात्। अतस्तैरभेदस्य संबन्धत्वासंबन्धत्वविषये कृता विचारणा न दृष्टिगोचरीभवति अपि तु अभेदे संबन्धत्वाभिव्यक्तिरेवोपलभ्यते। तथाहि- **अभेदश्चात्र संसर्ग आम्रेयादावियं स्थितिः**[१०]। **प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणमिति**[११] च। नागेशादिनव्यवैयाकरणानां मतानुसारेण तु अभेदो न संबन्धः। यतो हि **संबन्धो हि संबन्धिद्वयभिन्नत्वे सति द्विष्ठत्वे च सति आश्रयतया विशिष्टबुद्धिनियामकः**[१२] इति तल्लक्षणमभीष्टं तच्चाभेदे न संघटते। द्विष्ठत्वं तत्र नैवास्ते यतश्च नीलो घट इत्यादिवाक्ये नीलवाच्यघटवाच्यपदार्थस्यैक्याद् अभेद एकनिष्ठः संबन्धिद्वयस्यापि तत्राप्रसिद्धेः संबन्धिद्वयभिन्नत्वञ्चाभेदेऽप्रसिद्धमिति संबन्धलक्षणमभेदे न प्रसरति तेनाभेदो न संबन्ध इति नव्यवैयाकरणा ब्रुवन्ति। यद्यभेदः संबन्धो न स्यात्तर्हि संबन्धे विधीयमाना षष्ठी 'राहोः शिर' इत्यत्र इत्यभेदे भाष्यकाराभिमता कथमुपपद्येतेत्याशङ्कायां तैरुच्यते - 'राहोः शिर' इत्यत्राभेदेऽपि आरोपितभेदेनावयवावयविभावसंबन्धस्य परिकल्पनेन षष्ठ्याः साधुत्वमिति। अभेदस्तु इतरसंबन्धानवच्छिन्न-विशेष्यविशेषणभावरूपो मन्यते। राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजपदार्थे विशेषणत्वं पुरुषपदार्थे च विशेष्यत्वम्। अत्र हि विशेष्यविशेषणभावस्य नियामकः स्वस्वामिभावसंबन्धः। स च विशेष्यविशेषणभावेतररूपस्तेन संबन्धेनावच्छिन्नो राजपुरुषपदार्थनिष्ठो विशेष्यविशेषणभाव इति 'राहोः शिर' इत्यत्रापि कल्पितावयवावयविभावसंबन्धावच्छिन्न-राहुशिरोनिष्ठविशेष्यविशेषणभाव इत्युभयत्र इतरसंबन्धावच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावदर्शनात् षष्ठी उपपन्ना। नीलो घट इत्यत्र तु इतरसंबन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावरूपाभेददर्शनाद् न संबन्धो नापि षष्ठीति। यद्यभेदःसबन्ध इष्येत तर्हि नीलो घट इत्यत्रैव संबन्धे विधीयमाना षष्ठी दुर्वारा स्यात्। तथोक्तं नागेशेन- **यत्त्वभेदसंबन्धेनान्वय इति तन्न तस्य संबन्धत्वे मानाभावात्। संबन्धिभेदनियतत्वात्संबन्धस्य। न चाकाङ्क्षालभ्यः सः? वाक्ये विशेष्य विशेषणभावातिरिक्तस्याकाङ्क्षालभ्यत्वाभावात्। एवं विना संबन्धं विशेष्यविशेषणभावस्यैकविषयत्वात्**[१३]। एवं चाभेदस्य संबन्धत्वाभावः स्पष्टमेव तेनाभिहित इति। एवं हरिदीक्षितेनाप्युक्तम्- **यद्यप्यभेदो न संसर्गः 'राहोः शिर' इत्यादावौपाधिकभेदेन षष्ठ्युपपादनस्य भाष्ये कृतत्वात्तथापि, इतरसंबन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभाव-संसर्गस्य तेन शब्देनाभिधानात्**[१४] इति। इतरपदमपि न देयं तस्य व्यावर्त्यालाभादिति नित्यानन्दपर्वतीयस्याकूतमवाप्यते एवं चाभेदे सम्बन्धत्वस्यानादरो वैयाकरणानां मते स्फुटतरमुपलभ्यते।

१-४- अभेदान्वयबोधे नैयायिकव्युत्पत्तिः

शाब्दबोधे भासितो वृत्त्यानुपस्थापित आकाङ्क्षाभास्यसंबन्धोऽभेदात्मको भेदात्मकश्चेति प्रागुक्त एव तत्राभेदान्वयबोधनियामिका व्युत्पत्तिर्न्यायमते- **अभेदश्च प्रातिपदिकार्थे स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना**

१० वैयाकरणभूषणसारः, कारिका सं० ५३।
११ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, कारकप्रकरणम् पृ० १३१।
१२ परमलघुमञ्जूषा, शक्तिनिरूपणम् पृ० २६।
१३ वैयाकरणलघुमञ्जूषा, सुबर्थविचारः पृ० ११७८-११८१।
१४ प्रौढमनोरमाशब्दरत्नम्, कारकप्रकरणम् पृ० ४४९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च **पदेनोपस्थापितस्यैव संसर्गमर्यादया भासते**[१५] **इति**। विशेष्याभिमतपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यपदार्थस्य विशेष्याभिमतपदाव्यवहितपूर्ववर्तिपदोपस्थाप्यपदार्थस्य च विशेष्याभिमतपदार्थेऽभेदेन संवन्धो भवति स संवन्धः शाब्दबोधे आकाङ्क्षाभास्यो जायत इति तदाशयः। तथाहि- नीलो घट इत्यत्र विशेष्यत्वेनाभिमतपदं घटपदं तत्समानविभक्तिकपदं नीलपदं तदुपस्थाप्यः पदार्थो नीलत्वावच्छिन्ननीलपदार्थस्तस्य विशेष्यत्वेनाभिमते घटत्वावच्छिन्नघटपदार्थे. एवं नीलघट इत्यादौ विशेष्याभिमतघटपदाव्यवहितपूर्ववर्त्तिनीलपदोपस्थाप्यनीलपदार्थस्य घटपदार्थे च भेदेन संवन्धः स चाकाङ्क्षाभास्य इति। नीलो घट इत्यस्य शाब्दबोधे नीलपदार्थः प्रकारस्तत्र प्रकारतारूपा विषयता घटपदार्थो विशेष्यस्तत्र विशेष्यतारूपा विषयता आकाङ्क्षाभास्ये ऽभेदे च संसर्गतारूपा विषयता एवं तत्र न्यायनये प्रकारताधर्मावच्छिन्ना संबन्धावच्छिन्ना च विशेष्यता केवलं धर्मावच्छिना प्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावो मन्यते। एवं चोक्तवाक्याद् अभेदसंवन्धावच्छिन्ननील-त्वावच्छिन्ननीलनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्न-घटनिष्ठविशेष्यताकं ज्ञानमिति शाब्दबोधप्रक्रिया नैयायिकमते इष्यते।

तत्राभेदान्वयप्रयोजकव्युत्पत्तौ स्वसमानविभक्तिकत्वं समानानुपूर्वीकत्वेन नैव विवक्ष्यते अन्यथा वेदाः प्रमाणम्, शतं ब्राह्मणाः, त्रयः समुदिता हेतुरित्यादिशिष्टप्रयोगेभ्य इष्टाभेदान्वयबोधानुपपत्तिस्तत्रासाधुत्वापत्तिश्च प्रसज्येयाताम्। एवं च यत्र विशेषणपदोत्तरवर्त्तिनी विभक्तिः साधुत्वमात्रार्थमानीयते तत्र विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनकत्वे साधुत्वमभेदान्वये प्रयोजकत्वञ्च। यत्र खलु विशेषणोत्तरवर्तिनी विभक्तिर्विशेषार्थबोधनाय विवक्ष्यते तत्र समानवचनकत्वाभावेऽपि साधुता विभक्तिविभाजकधर्मप्रथमात्वादिना समानविभक्तिकत्वसिद्धौ अभेदबोधश्चाभ्युपगम्यते। 'वेदा प्रमाणम्' इत्यत्र विशेषणभूतप्रमाणपदोत्तरवर्तिनी सुविभक्तिः साधुत्वार्थं नापेक्षिता किन्तु प्रमितिकरणभूतेषु वेदेषु एकमेव प्रमितिकरणत्वं तिष्ठतीति बुबोधयिषया विवक्षितास्ति। अतोऽत्र समानवचनकत्वाभावे साधुत्वमभेदान्वयबोधश्च न हीयेते। तदुक्तम् - **यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनकत्वनियमः**[१६] इति। एवञ्च **किञ्च भो श्लोका अपि प्रमाणम्**[१७] इति भाष्यप्रयोगः, **अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्**[१८] इति भर्तृहरिप्रयोगः, **प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः**[१९] इति कालिदासप्रयोगः, **ब्रह्माद्वितीये श्रुतयः प्रमाणम्**[२०] इति शङ्कराचार्यप्रयोगश्च प्रोक्तव्युत्पत्तिं प्रति प्रमाणाय प्रकल्पन्ते। वेदाः प्रमाणम् श्लोकाः प्रमाणमित्यादौ साधुत्वार्थं तु अहम्, शुभम्, अस्ति इत्यादिवत् **उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चेति**[२१] अव्ययविधानेनापि स्वीकर्तुं शक्येत परमुपर्युक्तवक्तृतात्पर्यार्थो नैव निःसरति। अतस्तत्र साधुतासिद्धयेऽपि उक्तव्युत्पत्तिरेव न्याय्या। यद्यप्यत्र प्रमाणपदोत्तरसुविभक्तेरेकत्वे प्रमितिकरणत्वे अन्विते **पदार्थः पदार्थेनान्वेती**तिव्युत्पत्तिविरोध आपद्यते तथापि संख्यान्वयव्यतिरिक्तस्थले तादृशव्युत्पत्तिसंकोचेन दोषाभावो विवक्षितव्यः।

अभेदान्वयप्रयोजकं स्वसमानविभक्तिकत्वमिति प्राक् चर्चितं तद्धि घटो घटः, दण्डवान् दण्डवान् इत्यादावपि सुलभाद् अत्रापि घटप्रकारकोऽभेदसंसर्गको घटविशेष्यको बोध एवं दण्डवत्प्रकारकोऽभेदसंसर्गको दण्दवद्विशेष्यकको बोधो जायताम्। तत्र लोकानुभूतिविरुद्धत्वसद्भावेऽपि सामग्रीसत्त्वे कार्यस्यावश्यंभावात् तादृशान्वयबोधो हठादापन्नो भवति। अतस्तद्वारणाय

---

१५ व्युत्पत्तिवादः, प्रथमकारकम् पृ० १।

१६ पूर्ववत् पृ० ५।

१७ व्याकरणमहाभाष्यम्। पस्पाशाह्निकम् पृ० ३६।

१८ वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डम् श्लो० १३।

१९ अभिज्ञानशाकुन्तलम्। प्रथमोङ्कः श्लो० २२।

२० विवेकचूडामणिः,श्लो० ४७९।

२१ गणवार्तिकम्।सिद्धान्तकौमुदी, अव्ययप्रकरणम् पृ० १०७।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभेदश्च विरूपोपस्थितयोरेवेति[२२] व्युत्पत्यन्तरं समावेश्यते। विरुद्धाभ्यां रूपाभ्यां- धर्माभ्यामुपस्थितो याभ्यां पदाभ्यां ते विरुद्धोपस्थिते तयोरिति बहुव्रीहिसमासेन षष्ठ्यर्थजन्यत्वं स्वीकृत्य यत्पदद्वयद्वारा विरुद्धाभ्यां धर्माभ्यामुपस्थितैकपदार्थरूपधर्मी भवति तत्पदद्वयजन्य एवाभेदान्वयबोध इति तदाशयः। एवं च नीलो घट इत्यत्र नीलत्वघटत्वरूपधर्मद्वयेन एकपदार्थरूपघटधर्मी द्वाभ्यां नीलघटपदाभ्यामुपतिष्ठते तेन तत्राभेदान्वयवोधे न बाधा। घटो घट इत्यादौ तु द्वाभ्यां घटपदाभ्यां घटत्वरूपैकधर्मेणैव धर्म्युपस्थितेर्नाभेदान्वयबोधापत्तिरिति।

ननु कल्पितव्युत्पत्त्या प्राप्तानुभूतिर्निवर्तयितुं न शक्यते। किन्तु प्रथममनुभवविश्लेषणद्वारा पश्चादनुभूत्यनुसारेण व्युत्पत्तिर्व्यवस्थाप्यते। अतो घटो घट इत्यतः प्रसिद्धसामग्रीवलात् प्राक् प्राप्तामभेदान्वयावोधापत्तिं प्रति अभेदश्च विरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिरकिञ्चित्करा भवतीत्यत्राह गदाधरः- **यादृशं च फलं क्वचित् प्रसिध्यति तादृशस्यैवापत्तिः संभवति क्लृप्तसामग्रीबलात्। यादृशं च सर्वथाप्रसिद्धं तादृशस्य चापादकाप्रसिद्धेरापत्तिरशक्यैवेति**[२३]। लोके प्राक् कार्यं दृष्ट्वैव तदनुकूलं कारणं निश्चीयते। ततः कारणदर्शनानन्तरं कार्यविषयिणी जिज्ञासा समुदेति। प्राक् कार्ये अदृष्टे सति तु न तदनुकूलकारणसिद्धिर्न कारणदर्शनं न च तादृशकार्यविषयिणी जिज्ञासा जागर्तीत्यभिप्रायः। तेन लोके क्वापि अभेदसंबन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्न-विशेष्यताकशाब्दवोधः, अर्थात् अभेदसंसर्गकस्तत्प्रकारकस्तद्विशेष्यकश्शाब्दवोध इति कार्यं न श्रुतं नानुभूतञ्च। तेन प्रकृतेऽपि अभेदसंसर्गको घटप्रकारको घटविशेष्यकः शाब्दबोधस्याप्रसिद्धेस्तत्कारणाप्रसिद्धिस्तथा च तादृशबोधापत्तिरपि नोपतिष्ठत इति।

उद्देश्यस्य प्रथमावगततया तस्यापूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वासंभवेन विधेयतयोद्देश्यावगाहिशाव्दबोधो न संभवतीति प्राचीननैयायिका मन्वते। परन्तु घटत्वेन रूपेण घटे ज्ञातेऽपि घटो नीलघटो न वेति संदेहोदयः सर्वेषां मनसि भवत्येव। तत्र संशये सति नीलघटार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिर्नभवेत् तत्र प्रवृत्तिसंपादनाय प्राक् संशयं छेत्तुं घटो नीलघट इति वक्तव्यं भवति ततः संशयनिवृत्त्या नीलघटार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिर्जायते इत्यादितर्कमग्रे सारयित्वा विधेयकोटौ अधिकावगाहिशाव्दवोधो नव्यनैयायिकैः स्वीक्रियते। तदनुसारेण 'घटो नीलघट' इत्यस्मात् नीलघटप्रकारको घटविशेष्यकोभेदसंसर्गकश्शाव्दबोधः संभवति। अत एवालङ्कारिकैरपि **रविकिरणगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि**[२४] इत्यादिप्रयोगे कमलान्युद्दिश्य कमलत्वस्यैव विधाने अपूर्वबोध्यत्वाभावेन अन्वयबोधाभावरूपामसङ्गतिमभिलक्ष्य द्वितीयकमलपदे लक्षणावृत्तिमाश्रित्य सौरभातिशयविशिष्टकमलार्थो गृह्यते। तेन कमलेषु सौरभातिशयकमलत्वविहिते, अपूर्वबोध्यत्वसिद्धिस्तात्पर्योपपत्तिः शाव्दवोधसंगतिश्च सुष्ठु संपद्यन्ते।

एवं च घटो नीलघट इत्यस्य शाब्दवोधे **अधिकं प्रविष्टं न तद्धानिकरं** भवतीति सिद्धान्तादरेण यद्यपि तच्छाब्दवोधकुक्षौ घटप्रकारकघटविशेष्यकाभेदसंसर्गकशाब्दवोधः प्रसिद्धस्तत्प्रसिद्धफलवलेन घटो घट इत्यत्रापि अभेदवोधापत्तिराशङ्कितुं शक्यते, तथापि नीलपदसमभिव्याहारवलेन जायमानं शाब्दवोधैकदेशमादाय फलप्रसिद्ध्युपस्थापने दृष्टान्तवैकल्यं दृश्यते। शुद्धघटप्रकारकशुद्धघटविशेष्यकाभेदसंसर्गकशाब्दवोधस्य तु घटो नीलघट इत्यत्रापि सर्वथा अप्रसिद्धिरिति तदुदाहरणेन घटो घट इत्यत्र अभेदान्वयापत्तिर्दुरुपपादनीया उभयोः सामग्रीगतवैषम्यात्। अथापि विषयनिष्ठप्रत्यासत्तिमाश्रित्य 'द्रव्यं घट' इत्यादौ धर्मितावच्छेदकसंवन्धेन द्रव्यत्वे शुद्धघटप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दवोधस्याभिलषितत्वात् तदाधारेण 'घटो घट' इत्यत्रापि घटत्वे तत्सवन्धेन तदापत्तिरित्युच्यते तर्हि **तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानं प्रति तद्धर्मभेदत्वेन हेतुतेति**[२५] व्युत्पत्तिस्वीकारेण न्यायनये ऽभेदान्वयगताः

२२ व्युत्पत्तिवादः, प्रथमकारकम् पृ० ४०।
२३ पूर्ववत् पृ० ४०।
२४ ध्वन्यालोकः, द्वितीयोद्योतोद्धृतप्राकृतानुवादः पृ० ६२।
२५ पूर्ववत् पृ० ६२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वा आपत्तयोऽनुपपत्तयश्च समाधीयन्ते। यत्र स्वान्यस्थितविषयतासंबन्धेन ज्ञानं विवक्ष्यते तत्र स्वगतधर्मस्य स्वान्यपदार्थगतधर्मस्य च भेदः कारणमिति समग्रज्ञानगतकार्यकारणभावस्य निर्मितौ व्याप्यधर्मावच्छिन्ने कार्योत्पादने व्यापकधर्मावच्छिन्नकार्यस्य सामग्री आवश्यकीति नियमेन अभेदान्वयशाब्दबोधेऽपि विशेषणतावच्छेदका-दिविशेष्यतावच्छेदकादिधर्मयोर्भेदः कारणमिति व्युत्पत्तिस्वीकारे न क्वापि समस्येति।

एवं स्तोकं पचति, मृदु पचति इत्यादौ स्वसमानविभक्तिकत्वस्य स्वाव्यहितपूर्ववर्तित्वस्य च विरहेऽपि स्तोकमृदुपदार्थयोर्धात्वर्थपाकेऽभेदान्वयेन स्तोकाभिन्नपाकः, मृद्वभिन्नपाक इति बोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया तादृशस्थलानुरोधेन **द्वितीयान्तपदधातुपदयोः समभिव्याहारस्याप्यभेदान्वयबोधौपयिकाङ्क्षात्वमुपगम्यते**[२६] इति व्युत्पत्त्यन्तरमाश्रीयते। अत्र द्वितीयान्तपदं क्रियाविशेषणीभूतमेव गृह्यते। तेन सुन्दरं लिखति, मधुरं गायति, मन्दं गच्छति, इत्यादिषु प्रयोगेषु क्रियाविशेषणीभूतपदार्थानां क्रियायामभेदान्वयेन सुन्दराभिन्नं लेखनम्, मधुराभिन्नं गानम्, मन्दाभिन्नं गमनमिति रीत्या शाब्दबोध उपपाद्यते। अत्रापि पाकं पचति इत्यादावभेदान्वयबोधव्यावृत्तये विशेषणतावच्छेदक विशेष्यतावच्छेदक धर्मयोर्भेदस्यावश्यकतापेक्ष्यत एव।

१-५- अभेदान्वयबोधे वैयाकरणव्युत्पत्तिः

'पक्ता देवदत्तः' इत्यादौ पचिक्रियाश्रयाभिन्नो देवदत्त इति पचन्तं देवदत्तं पश्य इत्यादौ च वर्तमानकालिकपाकक्रियाश्रयाभिन्नदेवदत्तकर्मकः प्रेरणाविषयीभूतस्त्वत्कर्तृको दर्शनानुकूलव्यापार इत्यादिशाब्दबोधानुरोधेन **विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिः**[२७] इति सामान्यतो ऽभेदान्वयप्रयोजिका व्युत्पत्तिर्वैयाकरणैरङ्गीकृता। समासस्थले, अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षमभिलक्ष्य एकयैव व्युत्पत्त्या नीलोत्पलमित्यादिसमस्तपदगतबोधसंग्रहार्थं विरुद्धविभक्तिरहितत्वमिति। एवं सत्यपि चैत्रस्य सुतस्य धनम् इत्यत्र चैत्रसुतपदयोर्विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थतया तयोर्मिथोऽभेदान्वयबोधस्यातिप्रसक्तिरापद्यते। तन्निवारणार्थं यत्र सार्थकविभक्तिरहितं यद् विशेषणवाचकपदं तत्र विरुद्धविभक्तिरहितयोः प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति परिष्कारे प्रकृते विषेशणीभूतचैत्रपदोत्तरस्थायाः षष्ठ्या जन्यजनकभावरूपसंबन्धार्थतया नातिव्याप्तिः। परन्तु वेदाः प्रमाणमित्यादिप्रयोगे प्रमाणरूपविशेषणोत्तरविभक्तेरेकत्वसंख्यार्थस्य विवक्षितत्वात् तत्संग्राहार्थं संख्याव्यतिरिक्त-सार्थकविभक्तिरहितविशेषणवाचकपदं यत्र तत्रैव विरुद्धविभक्तिरहितनामार्थयोरभेद इत्यर्थो विवक्षणीयः।

वैयाकरणनये आख्यातस्य कर्तृकर्मणोरपि वाचकतया देवदत्तः पचति इत्यादौ देवदत्तरूपप्रातिपदिकार्थस्य तिप्प्रत्ययार्थरूपकर्त्रा सहाभेदान्वयेन देवदत्ताभिन्नैककर्तृको वर्त्तमानकालिको विक्लित्यनुकूलव्यापार इत्यर्थोऽवगम्यते। द्रोणो व्रीहिरित्यत्र भट्टोजिदीक्षितमते द्रोणशब्दात् प्रातिपदिकार्थे प्रथमादाने द्रोणपदार्थस्य व्रीहिपदार्थस्य च प्रातिपदिकार्थतया व्रीहौ द्रोणस्याभेदान्वयापत्तिः परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयानुपपत्तिश्च स्याताम्। अतस्तत्र द्रोणत्वेन परिमाणविशेषवाचकाद् द्रोणशब्दात् परिमाणसामान्यार्थे प्रथमायां जातायां सामान्यविशेषयोरभेदान्वय इति सिद्धान्ताद् द्रोणरूपपरिमाणविशेषाभिन्नं यत्सामान्यपरिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यभीष्टार्थ उपपाद्यते। तदुक्तम्- **परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः। द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः। प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणं प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति**[२८]।

एवं 'सोमेन यजेत' इति वेदवाक्ये मिथः सुप्तिङ्रूपविभक्तितया विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य विरहेऽपि तत्राभीष्टार्थसंगत्यर्थं सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेन इष्टं भावयेत् अर्थात् सोमवदभिन्नयागकरणिका इष्टजनिका भावना इति शाब्दबोधो

२६ व्युत्पत्तिवादः, प्रथमकारकम् पृ० ३१।

२७ वैयाकरणभूषणसारः, समासशक्तिनिर्णयः पृ० २५७।

२८ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, कारकप्रकरणम्, पृ० १३१।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मीमांसकैरपि स्वीक्रियते। स्तोकं पचति इत्यादिक्रियाविशेषणस्थले स्तोकाभिन्नविक्लित्यनुकूलो वर्तमानकालिको व्यापार इति शाब्दबोधो वैयाकरणैरभ्युपगम्यते। तथा च अग्निर्देवता अस्य हविषः इति विग्रहे **सास्य देवता**[२९] इति सूत्रार्थाधिकारे **अग्नेर्ढक्**[३०] इति सूत्रेण ढक्प्रत्यये विहिते आग्नेयं हविरिति प्रयोगः संपद्यते। तत्र देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः प्रत्ययार्थस्यैकदेशे देवतार्थे प्रकृत्यर्थाग्निपदार्थस्याभेदान्वयस्तेन अग्न्यभिन्नदेवताविशिष्टदेयाभिन्नं हविरिति शाब्दबोधस्तत्रापेक्षितः। यदि चात्र प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थान्वयकरणे पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन इति व्युत्पत्तिविरोध आशङ्क्यते तर्हि एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन प्रत्ययस्य देवतायां देये च पृथक् पृथक् शक्तिस्वीकारेण अग्नेर्देवतापदार्थेऽभेदेन देवतायाश्च देयपदार्थे स्वस्वामिभावसम्बन्धेन देयस्य च हविषि अभेदेनान्वयः क्रियते तथा च अग्न्यभिन्नदेवतासंबन्धिदेयाभिन्नं हविरिति सर्वाभिमतो बोधः सुकरं संपद्यते।

तदुक्तम्-

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥
अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः।
देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥[३१]

उपर्युक्तेषु स्थलेषु विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थत्वाभावेऽपि अभेदान्वयबोधोपपत्तेस्तदनुरोधेन **भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति**[३२] व्युत्पत्त्यङ्गीकारे सर्वत्रैव निर्वाहः। तदुक्तम्- **सामानाधिकरण्यं चैकधर्मिबोधकत्वमेव। अभेदान्वय इत्यस्याभेदेऽप्यन्वयो विशेषणविशेष्य भाव इत्येवार्थो न त्वभेदसंसर्गको बोध इति**[३३]।

इत्थं च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति व्युत्पत्त्या वैयाकरणा अभेदात्मकं बोधमुपपादयितुं कामयन्ते। तथाहि- कृष्णः तिल इत्यादौ गुणवाचककृष्णशब्दाद् विहितमतुपो लुक्करणेन प्रकृते प्रयुक्तकृष्णशब्दो गुणिवाचकोऽभिप्रेतः। कृष्णगुणाश्रितानि घटपटतिलादीनि द्रव्याण्यनियतानि तत्र घटत्वपटत्वादिजातेश्चानियतत्वं परं कृष्णत्वरूपकृष्णगुणस्य नियतत्वं तेन कृष्णगुणप्रवृत्तिनिमित्तं कृष्णे। तिले पुनः शुक्लकृष्णादिगुणा अनियताः तिलत्वजातिस्तु नियता। अतः सैव जातिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति कृष्णशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं कृष्णत्वं तिलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तञ्च तिलत्वं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः कृष्णतिलशब्दयोः परस्पराभिसंबन्धाद् एकार्थवाचकता अभ्युपगम्यते। तिलशब्दसान्निध्यवशात् कृष्णपटकृष्णघटादिसकलकृष्णगुणाश्रयद्रव्यस्य वाचकतां विहाय तिलरूपे कृष्णे नियम्यते कृष्णशब्दः। तिलशब्दोऽपि कृष्णशब्दसान्निध्यवशात् शुक्लहरितादिसकलतिलजातीयानां वाचकतां विहाय कृष्णरूपे तिले पर्यवस्यति। एतावता पृथक्-पृथग्रूपेणावस्थितौ कृष्णतिलशब्दौ सामान्यार्थवाचकौ मिलितोपस्थितौ तु विशेषार्थे व्यवस्थितौ भवतः। तेन कृष्णतिलोभयशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वं संघटते एवं परस्परमभेदात्मको बोध इष्यते। तदुक्तं महाभाष्ये- **कृष्णशब्दस्तिलशब्देनाभिसम्बध्यमानो विशेषवचनः सम्पद्यते। तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते**[३४]। इति एवं तदेवं संबन्धः समर्थितः। स चात्र सामानाधिकरण्यस्वभावः। तस्यार्थैक्ये

२९ पाणिनीयसूत्रम् ४। २। २४।
३० पाणिनीयसूत्रम् ४। २। ३३।
३१ वैयाकरणभूषणसारः, देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः श्लो० ५२-५३।
३२ 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति पाणिनीयसूत्रभाष्यस्थप्रदीपः, पृ० ३७ द्वितीयभागः।
३३ वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा, सुवर्थविचारः पृ० ११८२।
३४ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् इति पा०सू०भाष्यम्, पृ० ३९९ द्वितीयभागः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदभावात्[३५]। सामानाधिकरण्यमूलको विशेष्यविशेषणभावसंवन्धः तादृशसंवन्धस्थलेऽर्थयोरैक्यं भवति तदभावात् - अर्थभेदाभावादिति तदाशयः। अनेन समानाधिकरणयोरर्थयोरभेदवोधो विज्ञायते।

एवं वैयाकरणनये सादृश्यमभेदेऽपि स्वीक्रियते। तत्र भेदघटिते एव सादृश्याङ्गीकारे तुल्यस्थानप्रयत्नयोः सतोर्विधीयमाना सवर्णसंज्ञा कखादीनां स्वस्ववर्गस्थवर्णानां मिथोऽपि सवर्णसंज्ञाया अनुपपत्तिः तेषां स्थानप्रयत्नैक्येन भेदघटितस्थानप्रयत्नदौर्लभ्यात्। अत एव **नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिरिति**[३६] परिभाषाया-मन्यपदोपादानस्य सार्थक्यं दृश्यते। भेदघटितस्यैव सादृश्ये तु सदृशपदेनैव भेदार्थलाभात् तत्रान्यपदस्य वैयर्थ्यं सिद्ध्येत। तेन **गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः। रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव॥** इत्यादिप्रयोगः सुसंगच्छते। निपातानामपि स्वसमभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्वरूपद्योतकतया चन्द्र इव मुखमित्यत्र चन्द्रपदस्य चन्द्रसादृश्याश्रयपदार्थे अप्रसिद्धा शक्तिः समाद्रियते। तथा च चन्द्रसदृशाभिन्नं मुखमिति शाब्दवोधः।

राजपुरुष इत्यादिसमासवृत्तौ राज्ञः राज्ञोः राज्ञां वा पुरुष इति जिज्ञासाया जागरूकतया प्रायो वृत्त्यर्थे विग्रहवाक्ये राज्ञः पुरुषः, पुत्रमिच्छति, कुम्भं करोतीत्याद्येकवचनान्तस्यैव प्रदर्शनेन संख्यान्तरस्य भाने वाधा स्यात्। वृत्त्यर्हविग्रहवाक्यान्तःपात्येकत्वसंख्या संख्यासामान्यार्थिका न तु संख्याविशेषार्थवोधिका। यथा सर्वौषधिरसा एकस्मिन् मधुन्याहिताः सन्तो मिथोऽविरोधेन तिष्ठन्ति तद्वद् वृत्तौ स्वविरुद्धसंख्यावोधाप्रतिवन्धिकाया अभेदैकत्वसंख्याया भानं भवति।

तदुक्तम्- **अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः।**[३७]
यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः।
अविभागेन वर्त्तन्ते संख्यां तां तादृशीं विदुः॥[३८] इति

सामान्यतो वृत्तौ खलु साधुत्वार्थमेकवचनान्तपातिविग्रहो विधीयते, प्रकरणादिना यदा द्वित्ववहुत्वाद्यर्थोविवक्षितो भवति तदा तत्संख्यावगतौ वाधा न भवति अजहत्स्वार्थायां वृत्तावेव। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ तु तादृशविचारणैव नोदेति तत्रावयवार्थासंभवादिति।

१-६- उपसंहारः

नैयायिकनये आकाङ्क्षाभास्यस्थले प्रत्ययार्थेन सहाभेदान्वयबोधानभिमतत्वदर्शनात् प्रातिपदिकार्थयोर्मिथः प्रतिपदिकार्थधात्वर्थयोर्मिथ एवाभेदान्वयवोध इष्यते। तन्मते निपातस्यापि सार्थकतया निपातार्थरूपप्रातिपदिकार्थस्य तदन्यप्रातिपदिकार्थेन धात्वर्थेन च सममभेदान्वयवोधो नेष्टः। तेन निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोः क्रियानिपातार्थ-प्रतिपदिकार्थयोश्च मिथः साक्षाद् भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्न इति निष्कृष्याभिहितं वर्तते। तार्किकमते उपरि चर्चितानुसारेण तिस्रो व्युत्पत्तयोऽभेदान्वयबोधप्रयोजिका उपलभ्यन्ते–

१- **प्रातिपदिकार्थे स्वसमानविभक्तिकपदेनोपस्थापितस्य स्वविरुद्धधर्मान्वितपदार्थस्याभेदान्वयबोधः,**
२- **प्रातिपदिकार्थे स्वाव्यहितपूर्ववर्तिपदोपस्थापितस्य स्वविरुद्धधर्मान्वितपदार्थस्याभेदान्वयबोधः,**
३- **धात्वर्थे द्वितीयान्तपदोपस्थापितस्य स्वविरुद्धधर्मान्वितक्रियाविशेषणीभूतपदार्थस्याभेदान्वयबोध इति च।**

---

३५ वाक्यपदीयम् वृत्तिसमुद्देशःश्लो० ११, हेलाराजविरचितप्रकाशव्याख्या, पृ० १७।
३६ परिभाषेन्दुशेखरः, पृ० २९६।
३७ वैयाकरणभूषणसारः, अभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः श्लो० ५६।
३८ वाक्यपदीयम् वृत्तिसमुद्देशः श्लो० १००।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैयायिकमते दृष्टास्वमूषु व्युपत्तिषु सतीष्वपि स्तोकश्वासौ अग्निरिति विग्रहे गृष्टिः-सकृत्प्रसूता चासौ गौरिति विग्रहे च अग्निस्तोकः, गोगृष्टिरित्यादिविशेषणोत्तरपदघटितस्थले स्तोकाभिन्नोऽग्निः, गृष्ट्यभिन्ना गौः, इत्यपेक्षिताभेदान्वयबोधलाभार्थं ता व्युत्पत्तयोऽपर्याप्ता दृश्यन्ते। तदर्थं प्रातिपदिकार्थे स्वोत्तरवर्त्तिपदोपस्थापितस्य स्वविरुद्धधर्मान्वितपदार्थस्याप्यभेदान्वयबोध इत्यपि योजनीयं भवति।

अथापि **'तत् त्वमसि'**[३९] इति महावाक्ये तदिति पदवाच्यं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यं त्वमिति पदवाच्यमल्पज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यमिति सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादिधर्मभेदस्याप्युपलब्धेरुभयत्र प्रथमया स्वसमानविभक्तिकत्वमपि सिद्धमेव तेन तदभिन्नस्त्वमसि इति अभेदबोधो व्युत्पत्त्या न बाध्यते। परन्तु नैयायिकैश्वरमसिद्धान्ते जीवेश्वरयोरभेदो नाद्रियते स्वव्युत्पत्त्यनुसारेण स्वविरुद्धसिद्धान्तापातो नैयायिकानां दरीदृश्यत एव।

अभेदस्य संबन्धत्वानङ्गीकारेऽपि अविद्यमानो भेदो विशेष्यविशेषणभावव्यतिरिक्तो यत्रेति व्युत्पत्त्या समानाधिकरणस्थविशेष्यविशेषणभावे अभेदशब्दस्य व्यवहारो नव्यवैयाकरणैरभिप्रेतो विज्ञायते। तत्रैवाभेदान्वयबोधश्च सर्वैः शाब्दिकमूर्धन्यैः क्रोडीकृतो विद्यते। उपर्युक्तविवेचनद्वारा प्रातिपदिकार्थयोर्मिथः क्वचित् प्रातिपदिकधात्वर्थयोर्मिथः क्वचित् प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोर्मिथः कुत्रचिच्च प्रातिपदिकार्थप्रत्ययार्थयोर्मिथो ऽपि अभेदान्वयबोधो वैयाकरणमते विलोक्यते। तदनुसारेण सामान्यतो द्वे व्युत्पत्ती प्रमीयेते-

१- **विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयबोधः,**

२- **भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् तच्चाभेदान्वयबोधप्रयोजकम्।**

अनयोः परीक्षणेन द्वितीया एकैव व्युत्पत्तिरुपयुक्ता सिद्धान्तरूपेण सुनिश्चितास्ति। तत्र पदयोः समानविभक्त्यन्तत्वरूपसामानाधिकरण्यस्वीकृतौ तु द्रोणो व्रीहिः, देवदत्तः पचति, चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादिषु दोषः प्रसज्यते। अतोऽर्थसामानाधिकरण्यमपेक्षितं तत्रार्थे धर्मभेदेऽपि धर्म्यैक्ये सुलभे, अभेदबोधो वैयाकरणाभिमतस्तेन तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि अभेदप्रतीतौ वैयाकरणानां बाधा न दृश्यते। परमार्थतः सर्वत्रैव वाक्ये प्राक् विच्छिन्नपदेभ्यो विच्छिन्नपदार्थबुद्ध्यनन्तरं तैः पदार्थैरभिव्यञ्जिता, स्वसंवेदनरूपा, परेषामसमाख्येया अखण्डबुद्ध्यात्मिका प्रतिभा समुदेति सैव वाक्यार्थ इति वैयाकरणानां चरमसिद्धान्तात् प्रकृतवाक्यात्तथा बोधे स्वसिद्धान्तहानिरपि नापद्यते।

एतावता अभेदान्वबोधव्युत्पत्तिविचारप्रसङ्गे नैयायिकमते प्रत्ययार्थेन साकमितरपदार्थस्याभेदान्वयबोधासंभवात् क्षेत्रगतसंकुचितत्वं, व्युत्पत्तिगतबाहुल्यं, परं व्युत्पत्तौ स्वसिद्धान्तानुसारेणातिव्याप्तिग्रस्तत्वञ्च दृग्गोचरीभवन्ति। तदपेक्षया वैयाकरणसरणिरेव व्यापकतरा, स्वल्पतरा, निर्दुष्टतरा च संलक्ष्यते।

सन्दर्भग्रन्थाः

१- आचार्यः, आनन्दवर्धनः, **ध्वन्यालोकः**, अभिनवगुप्तविरचितलोचनव्याख्यायुतः, (संशोधकः, वासुदेवशर्मा), मुम्बई, निर्णयसागरमुद्रणालयः, ई०सं० १९२८।

२- आचार्यः, हेमचन्द्रः, **प्रमाणमीमांसा** स्वोपज्ञवृत्तिसहिता, (संपादकः, पण्डितसुखलालजी संघवी), अहमदावाद-कलकत्ता, संचालक-सिंघी जैन ग्रन्थमालाप्रकाशनम्। वि०सं० १९९५।

३- कालिदासः, **अभिज्ञानशाकुन्तलम्**, संस्कृतहिन्दी-व्याख्यासहितम्, (व्याख्याता, सुबोधचन्द्रपन्तः), मोतीलालबनारसीदास-दिल्लीप्रकाशनम् ई०स० १९८८।

४- **छान्दोग्योपनिषद्**, शांकरभाष्य-हिन्द्यनुवादसहिता, प्रकाशकः, गोविन्दभवनकार्यालयः, गीताप्रेसगोरखपुरम्। संवत् २०५२।

---

३९ छान्दोग्योपनिषद्, षष्ठोऽध्यायः, अष्टमखण्डः, मन्त्रः ७।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५- झा, धर्मदत्तः, व्युत्पत्तिवादस्य **गूढार्थतत्त्वालोकव्याख्या**, (संपादकः कीर्त्यानन्दझा), वाराणसी, चौखम्बाअमरभारतीप्रकाशनम्। वि० स० २०३३।
६- त्रिपाठी, डा रामप्रसादः, **पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा**, वाराणसी सरस्वतीभवन-अध्ययनमाला, ई सं १९७२।
७- पण्डितः, श्रीचन्द्रधरशर्मा संपादकः, **शतपथब्राह्मणम्**। काशी अच्युतग्रन्थमालाकार्यालयः, संवत् १९९४।
८- पतञ्जलिः, **व्याकरणमहाभाष्यम्** (संशोधकः, जोशी, भार्गवः शास्त्री), चौखम्वासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, ई सं १९९१।
९- पण्डितराजः, डा गोपालशास्त्री दर्शनकेशरी परिष्कारकः, **पाणिन्यष्टाध्यायी पदच्छेद-वृत्ति-वार्त्तिक-टिप्पणीसहिता** (सम्पादकः प्रो गोपालदत्तपाण्डेयः), वाराणसी, चौखम्वासुरभारतीप्रकाशनम्। तृ०सं० ई सं १९८७।
१०- भट्टः, अन्नम्, **तर्कसंग्रहः न्यायबोधिनी-पदकृत्य-दीपिका-किरणावलीव्याख्याचतुष्टयोपेतः**, (व्याख्यकाराः, गोवर्धनसुधीः, चन्द्रजसिंहः, अन्नंभट्टः, श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः), वाराणसी, व्यासप्रकाशनम्। तृतीयसंस्करणम्।
११- भट्टाचार्यः, गदाधरः, व्युत्पत्तिवादः, व्याख्यासहितः, (व्याख्याता सुदर्शनाचार्यः), वाराणसी, वाणीविलासप्रकाशनम्। वि०सं० २०४१।
१२- भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी तत्त्ववोधिनीसमाख्यव्याख्यासंवलिता, (व्याख्याकारः ज्ञानेन्द्रसरस्वती), चौखम्वासंस्कृत-प्रतिष्ठानम्, दिल्ली, ई सं १९८५।
१३- भट्टोजिदीक्षितः, **प्रौढमनोरमा हरिदीक्षितविरचितशब्दरत्नसहिता**, (संपादकःसदाशिवशास्त्री), वाराणसी, चौखम्वा-अमरभारतीप्रकाशनम्। वि०स० २०३९।
१४- भट्टः, कौण्डः, **वैयाकरणभूषणसारः**, दर्पणव्याख्यासंवलितः, (व्याख्याता श्रीहरिवल्लभः), तथा सुबोधिनीहिन्दीव्याख्योपेतः, (व्याख्याकारः, डा चन्द्रिकाप्रसादद्विवेदी), दिल्ली, चौखम्वासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, ई सं २००१।
१५- भट्टः, कुमारिलः, **श्लोकवार्त्तिकम्**, न्यायरत्नाकरव्याख्यया सनाथम्, (व्याख्याकारः पार्थसारथिमिश्रः), (सम्पादक एवं परिष्कारकश्च डा गङ्गासागरराय), वाराणसी, रत्नापब्लिकेशन, ई सं १९९३।
१६- भट्टः, नागेशः, **वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा** (संपादकः त्रिपाठी, आचार्यश्रीरामप्रसादः), वाराणसी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृत विश्वविद्यालयः, ई सं १९९०।
१७- भट्टः, नागेशः, **वैयाकरणसिद्धान्तपरमलघुमञ्जूषा**, किरणावलिसंस्कृतव्याख्योपेतहिन्द्यनुवादसहिता, (व्याख्याकारः लोकमणिदाहालः), वाराणसी, चौखम्वासुरभारतीप्रकाशनम्, ई, सं,, १९९१।
१८- भट्टः, नागेशः,, **परिभाषेन्दुशेखरः**, तात्त्याशास्त्रिविरचितभूतितिलकसहिततत्त्वप्रकाशिकाव्याख्यासमलङ्कृतः, (व्याख्याता गणपतिशास्त्री), (संपादकः गोविन्दशर्मा) वाराणसी, दुर्गाघाट- राजराजेश्वरीप्रेस-पुस्तकालयः, वि०स० २०३९।
१९- भट्टाचार्यः, श्रीविश्वनाथपञ्चाननः, **कारिकावली-न्यायसिद्धान्तमुक्तावली**, किरणावलीसमाख्यव्याख्योपेता (व्याख्याकारः पंश्रीकृष्णवल्लभाचार्यः), वाराणसी, चौखम्भासंस्कृतसंस्थानम्, ई सं १९९५।
२०- भर्तृहरिः, **वाक्यपदीयम्**, हेलाराजव्याख्यायुतम्। अम्वाकर्त्रीव्याख्यया च सहितम्। व्याख्याकारः संपादकश्चः, शर्मा, पण्डितरघुनाथः, पद्मश्रीः), वाराणसी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि सं २०४५।
२१- महर्षिः, गौतमः, **न्यायदर्शनम्** वात्स्यायनभाष्यसहितम्। (सम्पादकः नारायणमिश्रः), वाराणसी, चौखम्भासंस्कृतसंस्थानम्, (तृतीयसं) वि सं २०३९।
२२- मिश्रः, डा सच्चिदानन्दः, **सुनन्दाख्यव्युत्पत्तिवादहिन्दीटीका**, वाराणसी, भारतीयविद्याप्रकाशनम्। वि०सं० २०५८।
२३- मिश्रः, पार्थसारथिः, **शास्त्रदीपिका**, (सम्पादक एवं हिन्दीटीकाकारः डाकशोरदासस्वामी), वाराणसी, श्रीसाधुबेलासंस्कृत-महाविद्यालयः, ई सं १९७७।
२४- शंकराचार्यः, **विवेकचूडामणिः**, नेपालीभाषानुवादसहितः, अनुवादकः, शम्भुप्रसादप्याकुरेलः, भक्तगणटङ्गालगहनापोखरी काठमाण्डौ वि०सं० २०५१।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रूपकभेदानुशीलनम्

डा. भीमप्रसादः खतिवडा

सहप्राध्यापकः

१. प्रारम्भः

संस्कृतवाङ्मये स्ववैशिष्टयविशिष्टभूतायां नाटयशास्त्रीयायां परम्परायां प्रथमं रूपकाणि रूपकवर्गे उपरूपकवर्गे च द्विधा विभक्तानि दृश्यन्ते । तत्र रूपकवर्गे नाटक-प्रकरण-भाण-व्यायोग-समवकार-डिमेहामृगाङ्कवीथि-प्रहसनरूपत्वेन दश गण्यन्ते । अत्र नाटयभेदानुशीलनपूर्वकं रूपकाणामुपरूपकाणाञ्च स्वरूपं प्रदर्श्यते

२. रूपकनाटकयोः सम्बन्धः

अजन्तानटपदान्निष्पन्नस्य नाटयस्य नटनमर्थः । अवस्थाया अनुकृतिर्नाटयमुच्यते ।[१] आङ्गिकादिभिरभिनयैर्नटैर्विधीयतेऽवस्थानुकृतिः । अनुकृतिर्नामानुकरणम्, यत्रानुकर्तृभिर्नटादिभिरनुकार्याणां रामादीनाम-भेदप्रतित्त्या अभिनीयते, तदेव नाटयमिति ।[२] आङ्गलभाषायां यदर्थे ड्रामा (Drama) इति शब्द उपयुज्यते, संस्कृतसाहित्ये तस्मिन्नेवार्थे रूपकमिति शब्दः प्रयुज्यते । यद्यपि वर्तमानसमये प्रायः 'ड्रामा' इत्यर्थेन नाटकं वुध्यते, परं पौरस्त्यनाटयसिद्धान्तस्य परिशीलनेन ज्ञायते यन्नाटकं नाम रूपकाणामेको विभेद एव । संस्कृतसाहित्यपरम्परायां सर्वप्रथमं नाटयशास्त्रकारेण भरतेन रूपकाणां समीक्षणं विहितम् ।

नाटयं दृश्यत्वात् चक्षुरिन्द्रियग्राह्यत्वाद् वा 'रूपम्' उच्यते, रूपस्यारोपत्वाद्रूपकमिति ।[३] नाटयदर्पणकारेणापि रूपितेन कारणेन नाटकादीनि रूपत्वेन रूपकत्वेन वा व्यवह्रियन्त इत्युक्तम् । नाटयस्य कृते भरताचार्येण नाटयशास्त्रे रूपस्य प्रयोगो विहितः । दशरूपककारः नाटयं रूपकनाम्ना सम्वोधयति । अनेन रूप-रूपक-नाटयशव्दाः पर्यायत्वेन ज्ञेया इति मन्ये ।

१. 'अवस्थानुकृर्तिनाटयम् ।' **दशरूपके**, १:७ (सावलोकम्) वाराणसी, चौखम्वा विद्याभवन, षष्ठ-सं., ई. १९७९१:७ ।

२. 'Drama is the reproduction of certain situation so as to induce in the spectators a sense of identification with he here and other characters by the way the actors render them.' – डा. एस.एन. शास्त्री, The laws and practice of sanskrit Drama, varanasi, Chaukhamba Publication, 1961, पृ. १ ।

३. 'रूपकं तत्समारोपात्', **दशरूपके.**, १:७, 'नटे रामाद्यवस्थारोपेण वर्तमानत्वाद्रूपकं, मुखचन्द्रादिवत्-'. तत्रैवावलोकवृत्तौ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. रूपकभेदविमर्शः

अभिनयप्रधानभूतानां रूपकाणां कृते रूपकाभिधानेन, नृत्यप्रधानानाञ्च रूपकाणां कृते उपरूपकाभिधानेन नृत्यरूपकाभिधानेन वा व्यवहारः क्रियते (द्विवेदी : पृ. २९१) । नाट्यशास्त्रपरम्परायां रूपकाणां संख्याविषये आचार्याणां विभिन्नानि मतानि दृश्यन्ते । नाट्याचार्येण भरतेन दशसंख्यकानां रूपकाणां चर्चा विहिता । नाटक-प्रकरण-भाण-व्यायोग-समवकार-वीथी-प्रहसन-डिमेहामृगाङ्काख्यानां दशरूपकाणामुल्लेखनं विधाय पुनर्नाटकप्रकरणयोर्मिश्रणेन संकीर्णा 'नाटी' अपि एकादशभेदत्वेनोक्ता । एषैव नाटी पश्चाद्वर्तिभिराचार्यैर्नाटिका उक्ता नाटी एव नाटिका स्वार्थे कनि तत्सिद्धिः ।

अग्निपुराणे सप्तविंशतिसंख्यकानां रूपकाणां चर्चा दृश्यते । विष्णुधर्मोत्तरपुराणे, शृङ्गारप्रकाशे च द्वादशसंख्यकानि रूपकाणि निर्दिष्टानि । नाटिका प्रकरणी च तत्र रूपकत्वेनैव स्वीकृते । नाट्यदर्पणकारेणापि पूर्वोक्तयोर्द्वयोः संयोजनेन द्वादशसंख्यकानां रूपकाणामवस्थितिः स्वीकृता । स त्वन्यान्यपि रूपकाणि सम्भावयति ।[४] रूपकाणां सन्दर्भे धनञ्जयेनापि दशरूपके भरतसरण्या एव दशरूपकाणामस्तित्वं स्वीकृतम् । प्रसङ्गात्तत्र नाटकप्रकरणयोः संकीर्णत्वेन नाटिकायाः सङ्केतो दृश्यते ।

प्रतापरुद्रीयस्य कर्ता विद्यानाथोऽपि रूपकभेदकत्वेन पूर्वोक्तानां वस्तुनेतृरसानां भूमिकां समर्थयति । अनेन दशरूपकविकल्पने प्रमुख आधारो वस्तुनेतृरसानां संस्थितिरिति सम्पूर्णानामप्याचार्यणां सम्मतिर्दृश्यते ।

प्रस्तुतेनैतेन विमर्शेन निर्विवादतया रूपकसंख्यापरिगणने आधारशिला सम्प्राप्ता । यतो हि संस्कृतनाट्यसाहित्ये दशसंख्यकानि रूपकाणि भवन्तीति-

'नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥' (सा.द., ६:३)

पूर्वविमष्टानां निर्णीतानाञ्च दशसंख्यकानां रूपकाणामाख्यानात्मक-सामाजिकयोर्भेदेन समीक्षकैराधुनिकैःपुनर्द्विधा विभागः कृतो दृश्यते । तेषां दृष्ट्या प्रथमे वर्गे नाटक-समवकार-डिम-व्यायोगेहामृगाङ्कानां सन्निवेशो भवति, पुनर्द्वितीये च वर्गे प्रकरण-भाण-प्रहसन-वीथीनां रूपकाणां सन्निवेशनं भवति ।

अत्र तेषां धारणास्ति यत् परम्परागतानां लोकविश्रुतानां कथानां पात्राणाञ्च योजना विधीयते प्रथमवर्ग्येषु रूपकेषु पुनर्द्वितीयवर्ग्येषु रूपकेषु तु समकालिकस्य सामाजिकस्य जीवनस्य रोचकं चित्राङ्कनं विधीयते । एतेष्वाख्यानात्मकेषु रूपकेषु प्रायो वीरकाव्यानां कथाः, पौराणिकाख्यानानि, लोकप्रचलिताश्च कथा वर्ण्यन्ते ।

३.१ नाटकम्

अवस्यन्दनेऽर्थे 'नट्' धातोर्ण्वुल् प्रत्यये अकादेशे च नाटकशब्दव्युत्पत्तिः । अवस्यन्दनस्य व्युत्पत्तिजन्यार्थो नाट्यमिति । पाणिनेः व्याकरणानुसारेण अजन्तान्नटशबदात् ष्यञिनाट्यं व्युत्पाद्यते । नाटकमिति नाटयति विचित्रं रञ्जनाप्रवेशेन सभ्यानां हृदयं नर्तयतीति नाटकम् ।

---

४. **नाट्यदर्पणे**, दिल्ली, परिमल पब्लिकेशन, ई. १९८६, १:३-४ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पौरस्त्यसाहित्यसिद्धान्तस्यादिपुरुषेण नाटचशास्त्रकारेणाचार्येण भरतेनोक्तं यन्नाटकं नाम राजर्षीणां देवानाञ्च लोकप्रियासु कथास्वाधारितं तादृशं सर्जनमस्ति यत्र धीरोदात्तः नायको भवति तदीयस्योन्न-तिर्विलासादयश्च प्रदर्श्यन्ते, पुनर्यत्र अङ्कस्य प्रवेशकस्य च व्यवस्था भवति । संस्कृतनाटकपरम्परायां नाटकं नाटचमपि उच्यते पुनर्नाटकरूपेणैव परिभाषितं दृश्यते । आचार्यो धनञ्जयः नाटचं रसाश्रितं भवतीति धारणां प्रस्तौति[५] । नन्दिकेश्वरः पूर्वाचार्यैर्नाटच-नृत्त-नृत्यादयः नटनभेदत्वेन स्वीकृतमित्युक्त्वा नाटचं पूजनीयासु पूर्वकथास्वाधारितं नाटकमस्तीति धारणां प्रकाशयति । नाटचदर्पणकारेण नाटचस्योत्पत्ति र्नट्धातोर्जातमित्युक्तं परं नट्धातुः 'नृत्' धातोः प्राकृतं रूपमस्ति, नट्धातोस्तुलनायां 'नृत्' इत्यस्य प्राचीनता दृश्यते, द्वयोः ऋग्वैदिककालादेव प्रचलनमस्ति, निरपेक्षरूपेण द्वयोरेव प्रयोग-परम्पराप्यविच्छिन्ना इति समीक्षकैश्चर्चा विहिता दृश्यते ।

नाटचसन्दर्भे संस्कृतनाटचग्रन्थेषु नृत्त-नृत्य-नाटचानां शब्दानां समीक्षणं विहितमाप्यते । नृत्तं नाम प्रकृत्या भावरहितमनुकरणं पुनर्नृत्यं भावाभिनययुतमनुकरणं, नाटचन्तु द्वाभ्यां संपुष्टमाख्यानात्मकं रसभावात्मकञ्चाभिनययुतमनुकरणमस्तीति[६] धनञ्जय-धनिक-नन्दिकेश्वरमुख्यैराचार्यैरभिव्यक्तम् ।

नाटकस्याभिधानमन्वर्थकं भवतीत्यभिनवगुप्तपादाचार्येणोक्तं यत् सहृदयहृदयरञ्जनोल्लासेन नर्तयति इति नाटकम् । नाटकदर्शनेन सहृदयाणां कृते आन्तरिकी वाह्या च सन्तुष्टिर्जायत इति । दृश्यकाव्यभेदरूपेण 'नट्'धातोर्णिचि, ण्वुलि च नाटकमिति नपुंसके निष्पत्तिः । पञ्चसन्धियुक्तं पुरुषार्थचतुष्टयकेन्द्रितं समृद्धिविलासादिभिरनुप्राणितं राजर्षिचरितयुतं पौराणिकमैतिहासिकं प्रख्यातञ्च वस्तुनियोजितं रूपकमेव नाटकमिति नाटचशास्त्रिभिरुक्तम् ।

पौरस्त्यैराचार्यैर्नाटके नायकवधवर्जनमेव न, अपि तु प्रवेशकादिभितज्जन्यं सूचनमपि पूर्णतया निषिद्धम् । पौरस्त्य-पाश्चात्यनाटचसिद्धान्तयोर्मध्ये मूलं विभेदतत्वभूतमिदमेव वृत्तम् । अत्रैवास्ति सुखान्त-दुःखान्तयोर्द्वयोराधारः । पञ्चाङ्कयुतं नाटकं निम्नकोटिकं दशाङ्कपूर्णमुत्कृष्टं मन्यते ।

३.२ प्रकरणम्

प्रपूर्वकात् प्रकृष्टार्थकात् कृधातोर्ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादितं प्रकरणं नाम रूपकम् । प्रकरणे कविः स्वसामर्थ्येनोद्भावनं करोति काल्पनिकानां वस्तुनायकादीनामितिवृत्तमित्याचार्यो भरतः । नाटच-दर्पणकारेणापि प्रकरणे नायकफलवस्तूनां नाटककारस्योत्पाद्यता स्वीकृता । कल्पनाप्रधानत्वेनैवास्य रूपकस्याभिधेयं प्रकरणमिति-प्रकर्षेण क्रियते कल्प्यते वाऽस्य वास्तविकं चमत्कृतित्वमुत्पाद्यत्वमेवेति नाटचसमीक्षकाणां सम्मतिः । प्रकरणपदनिर्वचनेनैतद् ज्ञायते यत् प्रकरणस्य कथानकं लौकिकं कविकल्पितञ्च भवति । प्रकरणे नायकादीनां पात्रचरित्राणां संयोजनं स्वयमेव कविरुत्पादयति । अत्र ध्येयं यदस्ति कथावस्तुनो नूतनतया, कवेः कल्पनाशीलतया च प्रकरणं नाटकाद्भिन्नं भवति । अङ्ग-सन्ध्यर्थप्रकृति-कार्यावस्थादिभिरन्यैः तत्वविशेषैः प्रकरणनाटकयोः साम्यं साध्यते । प्रकरणकारस्य मौलिकत्वमेव मूलतत्वमत्र दृश्यते ।

---

५ डा भोलाशंकर-व्यासः, **दशरूपके**, (भूमिकायाम्) ।

६. 'अवस्थानुकृतिर्नाटचम्, अन्यद्भावाश्रय नृत्यंताललयाश्रयम् ।' **दशरूपके**, १:७-८, धनिकावलोकयुते, पृ. ४, ५, ६ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३.३ भाणः

शब्दार्थकाद् भण् धातोः घञ्प्रत्यये संयोजिते भाणशब्दनिष्पत्तिर्जायते । भाणस्य निर्वचनमभिनवगुप्तेन विहितं यत् एक एव पात्रविशेषो रङ्गमञ्चेऽप्रविष्टैरपि पात्रविशेषैः संभाषमाण इव दृश्यते, अतः भाण इत्युक्तमिति ।[७] वाचिकस्याभिनयस्य प्रधानत्वाद् भाण इत्यभिधानं जातमिति धनञ्जयः । वाचिकाभिनयप्रधानायाः भारतीनामिकायाः शब्दवृत्याः प्रयोगेणास्य रूपकस्याभिधानं भाण इति धनिकाभिमतम् । परं नाटचदर्पणकारः नायकस्याकाशोक्त्या 'भण्यते यत्रेति भाणः' इति व्युत्पत्तिमर्थयति । अनेनाऽपि धनञ्जयस्य मतं स्वीकृत्य कथितं यद्वाचिकाभिनयस्य प्राधान्यं भवति भाणे । अन्यैरप्याचार्यैः एक एव विटः स्वकृतं परकृतं वा धूर्तचरितभणनं करोतीति भाण इत्युक्तम् ।

कल्पितस्य वस्तुनः समायोजनम्, एकस्यैवाङ्कस्य नियोजनम्, वीर-शृङ्गारयोर्मध्ये अन्यतमस्याङ्गित्वेनोपयोजनम्, भारतीवृत्याधिक्यञ्च भाणरूपकस्य सामान्यस्वरूपम् । यथा,

'भाणः स्याद् धूर्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।
एकाङ्क एक एवाऽत्र निपुणः पण्डितो विटः ॥
....
सूचयेत् वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः ॥' सा.द., ६:२२७-२२९ ।

धूर्तवञ्चकानां वञ्चनेन नागरिकान् सचेतनान् सम्पादयितुं मनोरञ्जकतया, अत्राभिनीयते पात्रेणेति व्यङ्ग्यमूलस्यास्य रूपकस्य भाणस्योपयोगित्वं दृश्यते । वस्तुतः सामाजिकानां कतिपयभ्रष्टरीतीनामन्धविश्वासानां कुसंस्कृतीनाञ्च समाप्तये भाणरूपकं साहित्यिकमस्त्रमेवास्ति ।

३.४ व्यायोगः

'वि+आङ्' उपसर्गपूर्वकात् 'युज्'धातोः घञ् प्रत्यये व्यायोगपदव्युत्पत्तिः । व्यायोगस्यान्वर्थकतां प्रकाशयत्यभिनगुप्तपादाचार्यः, यत्रानेकानां पुरुषाणां मल्लयुद्धादिकं जायते, युद्धञ्च वर्ण्यते स व्यायोग इति । 'व्यायोगे युद्धप्राये नियुध्यन्ते पुरुषा यत्रेति व्यायोगः' इत्यर्थः (ना.शा., अभि.भा., अध्यायः १८, पृ. ४४५) । धनिकस्याभिमतानुसारेण 'व्यायुज्यन्तेऽस्मिन् वहवः पुरुषा इति व्यायोगः' (द.रू., ३:६२ वृत्तौ, पृ. १७८) इति व्यायोगव्युत्पत्तिः । नायकवाहुल्यं प्रकाशयति धनिकव्युत्पत्तिः । नाटचदर्पणकारेण व्यायोगपदनिर्वचने उक्तं यद्यत्र विशेषेण युज्यन्ते नायकाः कार्यं कर्तुं प्रयतन्त इति व्यायोग इत्युक्तम् ।

प्रसिद्धस्यैतिहासिकस्य पौराणिकस्य वृत्तस्यायोजनं, वीरशान्तयोर्निषेधनम्, नायिकाहीनत्वं, पुरुषपात्रापेक्षया स्त्रीपात्राणां न्यूनत्वं, एकाङ्कत्वं, कैशिक्या वृत्या गर्भविमर्शयोः सन्ध्योर्द्वयोरभावत्वमाचार्यैरुक्तं व्यायोगसामान्यलक्षणम् ।

३.५ समवकारः

'सम्+अव' इत्युपसर्गपूर्वकात् 'कृ' धातोः घञ्प्रत्यये समवकारपदनिर्वचनं भवति । नाटचदर्पणकारेणोक्तं यत् सङ्गतैरसङ्गतैश्च पूर्वप्रसिद्धभूतैस्त्रिवर्गोपायैर्यत्र निवध्यत इत्येव समवकाराभिधानेनाभिहितं

७. 'एकमुखेनैव भाष्यन्ते उक्तिमन्तः क्रियन्ते अप्रविष्टा अपि पात्रविशेषा यत्रेति' **ना.शा.**, अष्टादशाऽध्याये, अभिनवभारतीटीकायाम्, पृ.४४१ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रूपकमिति । 'संगतैरवकीर्णेश्चार्थैः त्रिवर्गोपायैः पूर्वप्रसिद्धैरेव क्रियते निवध्यते इति समवकारः' (ना.द., पृ. २२१, वृत्तौ) ।

विश्वनाथ-धनिकमुख्यैराचार्यैरुक्तं यदत्र काव्यप्रयोजनानि समवकीर्यन्ते, अतस्तस्य समवकाराभिधा-नमर्थसङ्गतमिति । अत्रानेकविधानां नायकानां वृत्तानाञ्च निबन्धनं जायत इति तस्यान्वर्थकतासिद्धिः । देवासुरसम्वद्धस्य वृत्तस्यायोजनं, विमर्शातिरिक्तानां सन्धीनां संयोजनं, वीररसावतरणं भवति समवकारे । अत्र द्वादशप्रकारकाणां नायकानामायोजनं भवति । समवकारस्य वैशिष्ट्यं यदस्ति अत्राङ्कपटविद्रवादी-नामायोजनं विधीयते ।

३.६ डिमः

डिम्धातोः 'क' प्रत्यये संयोजिते डिमपदं व्युत्पाद्यते । डिम-डिम्ब-विद्रवशब्दान् पर्यायत्वेन स्वीकुर्वन्नभिनवगुप्ते निदर्शयति यदुद्धतप्रकृतिकाणां नायकानां वृत्तिर्यत्रेति डिम इति । 'डिम सङ्घाते' इति धातोर्डिमव्युत्पत्तिं स्वीकुर्वता धनञ्जयेन 'डिम सङ्घाते' इति नायक-सङ्घात-व्यापारात्मकत्वाद् डिमः' (धनिकवृत्तौ, द.रु., ३:६०) इति नायकानां हिंस्रकव्यापारत्वं डिमत्वमुक्तं दृश्यते । 'डिमो डिम्वो विद्रव इति पर्यायाः, उद्धतनायकास्तेषामात्मनां वृत्तिर्यत्रेति', (ना.शा. १८, अ.भा., पृ. ४४३-४४४) नाटचदर्पणकारोऽपि विप्लवादित्वेन डिमस्याऽर्थे प्रकाशयति । 'डिमो डिम्बो विप्लव इत्यर्थः, तद्योगादयं डिमः, डिमे संघातार्थत्वादिति', ना.द., द्वि.वि., वृत्तिभागे, पृ. २२५ । निष्कर्षेण शक्यते वक्तुं यदत्र नायकसंघातव्यापारबाहुल्यं भवति ।

प्रख्यातवस्तुयोजनं, शान्तहास्यशृङ्गारातिरिक्तानां रसानां संस्थितिः, रौद्रस्याङ्गित्वं, विमर्शातिरिक्तानां सन्धिचतुर्णां समायोजनं, उद्धतानां देवासुराणामौद्धत्यपूर्णानां कार्याणां वर्णनं, अङ्कचतुर्णां नियोजनं चोक्तमाचार्यैर्डिमसामान्यलक्षणम् ।

'डिमः संघात इत्यस्य धातोर्डिमपदोदयात् ।
नाटचसंघातव्यापारस्यैकत्वात् डिम उच्यते ॥' (संगीतदामोदरे, पृ. ८३)

३.७ ईहामृगः

ईहामृगपदनिर्व्वचने आचार्येणाभिनवगुप्तेनोक्तं यत् 'ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र इतीहामृगः' इति (सा.द. ६:२४१-२४४) । धनिकेन पुनरुक्तं यत् 'मृगवदलभ्यां नायिकां नायकोऽस्मिन्नीहते इतीहामृगः ।' (ना.शा., अभिनवभारत्याम्, पृ. ४४१-४२) विश्वनाथोऽपि मतमिदं स्वीकरोति परं तस्याऽभिप्रायो धनिकोक्तायाः मृगवदलभ्यायाः नायिकायाः स्थाने नायकस्य मृगतुल्येच्छा इत्यर्थः । नाटचदर्पणकारेणापि अभिनवगुप्तमतमेव समर्थितं दृश्यते ।

अत्रानासक्तां दिव्यां नायिकां प्रति प्रतिनायकस्यासक्तिरुपवर्ण्यते । पौराणिकस्यैतिहासिकस्य वा कल्पितस्य कथावस्तुनः सम्मिश्रणं विधीयते । अङ्कानां चतुर्णां सीमाङ्कनम्, गर्भविमर्शयोर्द्वयोः सन्ध्योरतिरिक्तानां सन्धीनामुपयोजनं, शृङ्गाराभासस्य, रौद्रस्य च रसस्यायोजनं, प्रसिद्धानां धीरोदात्त-मनुष्याणां देवानां वा नायकत्वं, प्रच्छन्नपापाचरितस्य प्रतिनायकस्यायोजनंञ्च ईहामृगरूपकस्य सामान्यलक्षणम् (सा.द., ६:२४५-२४९) । विष्णुधर्मोत्तरपुराणे ईमामृगे गन्धर्वनायको भवतीत्युक्तमस्ति । (विष्णुधर्मोत्तरपुराणे,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१:७) कतिपयैराचार्यैः देवनायकत्वम्, एकाङ्कत्वमुक्तं पुनराचार्यैरन्यैः षड्नायकत्वमप्युक्तम् (सा.द., ६: २४९-५०)।

३.८ अङ्कः, उत्सृष्टिकाङ्को वा

शोकविह्वलानां स्त्रीणां कथा यत्र निबद्धचते तस्याभिधेयमङ्कोत्सृष्टिकाङ्को वा इत्यभिनवगुप्तपादाचार्यस्याङ्कनिर्वचनस्याशयः। धनञ्जयेन रूपकगणनेऽङ्क एवोक्तं परं लक्षणप्रसङ्गे पुनरुत्सृष्टिकाङ्क इत्यभिधेयं प्रदर्शितम्। धनिकस्तु नाटकस्य परिच्छेदार्थकेणाङ्केन सह अस्य वैभिन्यं प्रस्तोतुमुत्सृष्टिकाङ्काभिधेयत्वमित्यस्योपयुक्तत्वं प्रतिपादयति। उत्सृष्टिकाङ्क इति नाटकान्तर्गताङ्कव्यवच्छेदार्थमित्युक्त्वा (द.रू., ३:७०, धनिकस्यावलोकवृत्तौ)। नाट्यदर्पणकारेणापि शव्दपरिवर्तनेनाभिनवगुप्ताभिमतसमं स्वमतं दत्तम्। कतिपयैः समीक्षकैरुक्तं यत् नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयत्वमङ्कत्वं, परमङ्कस्यास्य लक्षणहीनत्वादुत्सृष्टिकाङ्क इत्यस्याभिधानं विहितम्।

३.९ वीथी

'विथृ याचने' धातोः इनि ङीपि च कृते 'वीथी' शव्दनिष्पत्तिर्जायते। वीथीसामान्यत्वेनास्याभिधानं वीथी इति धनिकः[८]। मार्ग-श्रेणि-पंक्तिपर्यायत्वेन 'वीथी' प्रयुज्यते। नाट्यदर्पणकारः 'वक्रोक्तिमार्गेण गमनात् वीथीव वीथी' (ना.द., पृ. २४०) इति विश्वसिति। दर्पणकारः 'वीथीव नानारसानां चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्वीथीयम्' (सा.द., ६:२६३) इति नानारसयोजनेन रसमालारूपत्वाद्वीथी इत्यभिधानमिति कथयति। कल्पितवस्तुनः संयोजनेन निर्मितं रूपकमस्ति वीथी, यत्रोक्ति-प्रत्युक्तीनां वाहुल्यं, शृङ्गाररसप्राधान्यं दिव्य-प्राकृतयोर्मध्ये एकस्य नायकत्वं, नायिकायाः पात्राणाञ्चान्येषामभावत्वं, कैशिकीवृत्तियोजनमाकाशभाषणेन शृङ्गाररससूचनादिकमस्य सामान्यलक्षणम्। अभिनवगुप्ताचार्यस्य मते वीथी सर्वरसमया, अविस्तृता, सरलव्युत्पत्तियुक्ता सर्वरूपकोपजीव्या भवति। स उत्तमाधममध्यमनायकानामनेकप्रकारकाणाञ्च वक्रोक्तिभेदानां लोकज्ञानकारकत्वं वीथीप्रयोजनं स्वीकरोति।

३.१० प्रहसनम्

'प्र' इत्युपसर्गपूर्वकाद्धासोपहासाद्यर्थकात् 'हस्' धातोर्ल्युट् प्रत्यये विहिते प्रहसनपदव्युत्पत्तिर्भवति हास्यरसाधिक्येनास्य सार्थकाभिधेयत्वमित्यभिनवगुप्ताचार्यः (ना.शा., अ.भा., पृ. ४४७)। 'हास्यवचः प्रचुरत्वादिदं प्रहसनमुच्यते' (प्रतापरुद्रीये, पृ. ८९) इति हास्यवचनवाहुल्यादस्याभिधानस्य सार्थकतां पश्यन्ति समीक्षकाः। एकस्मिन्नेवाङ्के संयोजितं प्रहसनं कविकल्पिताधमनायकसम्वद्धवृत्तयुतं भवति। हास्यरसस्याङ्गित्वेन स्वीकृते प्रहसने अन्यद्योजनन्तु भाणवद् भवति। अस्य नायकः तपस्वि-सन्यासि-व्राह्मणवर्गाणामन्यतमो धूर्तो भवति। भरतादिभिर्विहितस्यास्य द्विभेदमालोच्य धनञ्जयमुख्यैराचार्यैरस्य प्रहसनस्य शुद्ध-संकीर्ण-वैकृतत्वेन त्रैविध्यमुपकल्पितम्।

---

८. 'वीथीवद्वीथीमार्गः अङ्गानां पङ्क्तिर्वा- ' **द.रू.**, ३:६८ धनिकवृत्तौ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्र सन्यासि-तपस्वि-चेट-चेटी-विटादिभिरभिनीयते तत्छुद्धं प्रहसनं भवति । पुनः धूर्तैःपूर्णं संकीर्णं, नपुंसकैः कचुकैर्वा तपस्विभिः कामुकवद् व्यवह्रियते यत्र तद्वैकृतम् । अस्याधिकारिणः स्त्रीवालमूर्खाः भवन्तीत्यभिनवगुप्तमतम् । स कथयति तेषां मनोरञ्जनमस्य मुख्यं प्रयोजनञ्चापरँल्लोकजागरणमिति ।

४ उपरूपकविमर्शः

रूपकभेदविमर्शश्रृङ्खलायामुपरूपकाणामपि सन्दर्भ आयाति । नाटचशास्त्रिभिः कृतो रूपकोपरूपक-विभेदो वास्तविकः याथार्थ्यपरो न तु काल्पनिकः । यतो हि रूपकं नाटचमुपरूपकन्तु नृत्यपरमित्याचार्याणा-माशयः । नाटचं सर्वदैव रसाश्रितं स्यात् पुनर्नृत्यं तु भावाश्रितमेव । अतः रूपकं वाक्यार्थाभिनयात्मक-मुपरूपकञ्च पदार्थाभिनयात्मकमित्याचार्याणां सिद्धान्तः ।

नाटचाचार्यस्य भरतस्य मुनो र्नाटचशास्त्रे दशसंख्यकानां रूपकाणां पूर्ण निरूपणमस्ति परमुपरूकाणान्तु तत्र निर्देशनं नास्तीति प्रकाशयन्तः समीक्षकाः नाटचवेदे उपरूपकविमर्शपरम्परा प्रथमं नाटचाचार्येण कोहलेन प्रस्थापिता स्यादिति विश्वसन्ति । अभिनवगुप्ताचार्येणापि कोहलादिभिराचार्यैरुपरूपकाणां समायोजनं विहित स्यादित्युक्तमस्ति । अनेन प्रकारेण नाटचशास्त्रीयाणामुपरूपकचर्चाकाराणामनुशीलने कोहलाचायस्तत्पश्चवर्तिनो वाऽऽचार्या एवोपरूपकप्रस्तावका आसन्निति निष्कर्षे गन्तुं पार्यते ।

उपरूपकाणां भिन्नमस्तित्वमस्वीकुर्वता धनञ्जयाचार्येण दशरूपके नृत्यविभेदवर्णनसन्दर्भे उक्तं यत् दोम्वी-श्रीगदित-भाण-भाणी-प्रस्थान-रासक-काव्याऽभिधेयानि सप्तनृत्यरूपाणीत्युक्तम्–

'डोम्वी श्रीगदितं भाणो भाणीप्रस्थानरासकाः ।

काव्यं च सप्तनृत्यस्य भेदाः स्युस्तेऽपि भाणवत् ॥' (द.रू. १:८) इति । नृत्यं नाटकादिभन्नं भवतीत्यस्यां धारणायां दृढः धनञ्जयाचार्यः रसाश्रितेषु नाटचेषु भावाश्रितानां नृत्यरूपाणां नितान्तं वैभिन्यं भवतीति द्रढयति । रसाश्रितापि नाटिका, नाटक-प्रकरणयोर्मिश्रणजन्यत्वेनाचार्यैः संकीर्णत्वान्नैव नाटचत्वेन स्वीकृता । अग्निपुराणकारेण रूपकत्वेन प्रस्तुतानां सप्तविंशतिसंख्यकानां मध्ये पश्चवर्तिभिराचार्यैः दशसंख्यकानामेव रूपकमान्यता प्रदत्ता, अतिरिक्तभूतानां सप्तदशसंख्यकानां कृते उपरूपकाभिधानं प्रत्तम् । साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथेन तत्रैवाग्निपुराणे वर्णितेषु सप्तदशसंख्य-केषूपरूपकेषु 'विलासिका' नामिकामेकां संयोज्य अष्टादशसंख्यकानामुपरूपकाणां लक्षणोदाहरणानि प्रस्तुतानि,

'नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाटचरासकम् ।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥' (सा.द., ६:४-५) इति ।

५ निष्कर्षः

रूपकोपरूपकाणां संक्षिप्तस्वरूपसङ्केतेन नाटचभेदविमर्शने तात्विकमार्थिकं वा प्रयोजनमनुसन्धातुं शक्यते । उपर्युक्तैः समीक्षणैः रूपकस्य रसाश्रितत्वेन नाटचभेदे परिगणनं जातं पुनः भावाश्रितत्वेनोप-रूपकाणां नृत्यभेदे समायोजनं जातमिति स्पष्टम् । पुनरेतयोः द्वयोः प्रकृतिवैषम्यमअभिनयेनापि स्फुटं

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाश्यते । रूपकाणामभिनये आङ्गिकादीनां चतुर्णामेवाभिनयकलानां प्रदर्शनं भवति परमुपरूपकेषु एकस्यैवाङ्गिकस्याभिनयस्य बाहुल्यं प्रदर्श्यते ।

उपरूपकचर्चाप्रसङ्गे महत्त्वपूर्णं तत्त्वमपरन्त्वस्य प्रकारगतं वैभिन्यमप्यस्ति । अधुना प्रचलितस्यैकाङ्किशब्दस्य पौरस्त्य-नाटचशास्त्रे पृथक्तया विवेचनं न दृश्यते परं रूपकोपरूपकाणां मध्ये एकाङ्गसीमितानां व्यायोगाङ्ग-भाण-वीथी-प्रहसन-गोष्ठी-नाटचरासकोल्लाप्य-काव्य-रासक-श्रीगदित-विलासिका-हल्लीश-भाणिका-प्रेङ्क्षणानां कृते 'एकाङ्कि'पदाभिधानमुपयुक्तमित्याधुनिकैः समीक्षकैः प्रस्तावितं यदस्ति तद्वैज्ञानिकं व्यावहारिकं सैद्धान्तिकञ्च दृश्यते ।

प्राचीनकाले रूपकाणां द्विविधे परम्परे प्रचलिते आस्ताम् । एका साहित्यिकी परम्परा, अपरा च लौकिकी परम्परा । साहित्य-परम्परानुगतानां रूपकाणां रूपकत्वेन, लोकपरम्परानुगतानां रूपकाणां गीत-नृत्य-प्रधानत्वादुपरूपकत्वेन परम्परया नाटचशास्त्रीयसिद्धान्तेऽपि परिशीलनं जातमिति निष्कर्षः ।

सन्दर्भग्रन्थाः

१ अभिनवगुप्तः, **अभिनवभारती**, वडौदा, गायकवाड ओरियण्टल सिरीज, ई. १९६४ ।
२ अमरसिंहः, **अमरकोशः** (टीकाकारः-वालकृष्णाचार्यः), यशोदा पुस्तकालय, वाराणसी, वि.सं. २०१७ ।
३ कृष्णकविः, **मन्दारमरन्दचम्पू**, वम्वई, निर्णयसागरप्रेस, ई. १९२४ ।
४ चतुर्वेदी, सीतारामः, **अभिनवनाटचशास्त्रम्**, इलाहवाद, किताव महल, द्वि.सं., वि.सं. २०२१ ।
५ द्विवेदी, पारसनाथः (सं), **अग्निपुराणोक्तं काव्यालङ्कारशास्त्रम्**, वाराणसी, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, ई. १९८५ ।
६ धनञ्जयः, **दशरूपकम्**, सावलोकम् (व्याख्याकारः भोलाशङ्कर व्यासः), वाराणसी, चौखम्वा विद्याभवन, ई. १९७९ ।
७ नन्दिकेश्वरः, **अभिनयदर्पणः**, (सं., व्या., डा.एम.एम.घोषः), कलकत्ता, ई. १९३४ ।
८ पाणिनिः, **अष्टाध्यायी**, वम्वई, वेङ्कटेश्वर मुद्रणालय, ई. १९५४ ।
९ भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी**, (तत्त्ववोधिनीयुता), मुम्मई, खेमराज श्रीकृष्णदासः, ०२५ ।
१० भरताचार्यः, **नाटचशास्त्रम्** (अभिभा युतम्), टी. आचार्यो विश्वेश्वरः, दिल्ली, दिल्ली- विश्वविद्यालय, ई. १९६० ।
११ मङ्कुकः, **साहित्यमीमांसा**, (सं. गौरीनाथशास्त्री), वाराणसी, सं.सं.वि., वि.सं. २०४० ।
१२ रामचन्द्र-गुणचन्द्रौ, **नाटचदर्पणः**, दिल्ली, परिमल पब्लिकेशन, ई. १९८६ ।
१३ विद्यानाथः, **प्रतापरुद्रीयम्**, मद्रास, वालमनोरमा प्रेस, ई. १९५० ।
१४ विश्वनाथः, **साहित्यदर्पणः** वाराणसी, चौखम्वा विद्याभवन, षष्ठ-सं., ई. १९८२ ।
१५ विश्वनाथः, **साहित्यदर्पणः**, रुचिराटीकायुता (टी.-म.म.शिवदत्तदाधीचः),
१६ व्यासः, **अग्निपुराणम्**, कलकत्ता, गुरुमण्डल ग्रन्थमाला, ई. १९५७ ।
१७ व्यासः, **विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्**, वडौदा, गायकवाड, ई. १९५८ ।
१८ शारदातनयः, **भावप्रकाशनम्**, वडौदा, गायकवाड ओरियण्टल सिरीज, ई. १९३० ।
१९ शिङ्गभूपालः, **रसार्णवसुधाकरः**, मद्रास, अनन्तशयनम् संस्कृतग्रन्थावली, ई. १९१६ ।
२० द्विवेदी, पारसनाथ, **नाटचशास्त्रका इतिहास**, वाराणसी, चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन, ई. १९९५ ।
२१ द्विवेदी, हजारीप्रसादः, **भारतीय नाटचशास्त्रकी परम्परा और दशरूपक**, दिल्ली, नेशनल पब्लिसिङ हाउस, ई. १९६५ ।
२२ पाठकः, मूलचन्द्रः, **संस्कृत नाटकों मे अतिप्राकृत तत्त्व**, जयपुर, देवनागर प्रकाशन ।
२३ Shastri, S.N., **The Laws and Practise of Sanskrit Drama**, 1st Edition, Varanasi, Chaukhamba Publication, 1961.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रमाणविषये न्यायमीमांसकयोर्मतम्

अच्युतप्रसादः लामिछाने
सहप्राध्यापकः

प्रेक्षणार्थकदृश्धातोः ल्युटि कृते दर्शनशब्दो निष्पद्यते[1]। दृश्यते(ज्ञायते) येन वस्तुतत्त्वं तदेव दर्शनम्। तत्र दर्शनानि विविधानि सन्ति। विशेषतः प्राच्यदर्शनानि आस्तिकनास्तिकभेदेन द्विविधानि एव। नास्तिकदर्शनानि चार्वाकार्हत-वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार माध्यमिकप्रस्थानभेदेन षट् सन्ति। आस्तिकदर्शनानि च न्यायवैशेषिकसांख्ययोगपूर्वोत्तरमीमांसाख्यानि षडेव।

प्राच्यदर्शनपरम्परायां न्यायदर्शनस्याद्वितीयं स्थानमस्ति। अत्र नितरामतिशयेन वा ईयते- अवगम्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति व्युत्पत्त्या न्यायशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति[2]। न्यायभाष्यानुसारेण "प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः[3]", न्यायवार्तिकानुसारेण "वाक्यभावापन्नानि प्रमाणान्येव न्यायः[4], तत्त्वचिन्तामणिकृतो गङ्गेशोपाध्यायस्य मतानुसारेण "अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः[5], दीधितिकृतो रघुनाथस्यानुसारेण "उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिवाक्यपञ्चकं न्यायः[6] प्राचीनपरिभाषानुसारेण पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृतत्त्वाबाधितत्त्वसत्प्रतिपक्षितत्त्व-रूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यं न्याय[7]:

अत्र न्यायो हि प्रमाणशास्त्रम्, अत एवोक्तं प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः। प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः, नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्तिसामर्थ्यम्, प्रमाणेन खल्वयं ज्ञातार्थमुपलभ्य तमर्थमभीप्सति जिहासति वा तस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते, सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः, समीहमानस्तमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा तमर्थमाप्नोति जहाति वेति[8] वात्स्यायनभाष्यवचनं न्यायविद्यायाः

---

(१) स्यार राजा राधाकान्तदेववहादुरः "शव्दकल्पद्रुमस्य द्वितीयो भागः पृष्ठम् ६८९।
(२) न्यायदर्शन कक्षा १० (अस्मदीयं कथनम्)।
(३) न्यायभाष्यम् पृ. ६
(४) तर्कसङ्ग्रहः पृ. V (प्रास्ताविकम्) पूर्ववत् पृ. ४
(५) तत्त्वचिन्तामणिः पृ. ६९१
(६) तर्कसङ्ग्रहः, पृ. V (प्रास्ताविकम्)
(७) पूर्ववत् पृ. V
(८) प्रसन्नपदापरिभूषितं न्यायभाष्यं पृ. १,२

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महत्त्वमुपयोगित्वञ्च प्रमाणीकरोति । अस्य शास्त्रस्य महत्त्वमुपयोगित्वञ्च प्रतिपादयन् कौटिल्यमहोदयोऽपि कौटिलीयार्थशास्त्रस्य विद्यासमुद्देशाख्यप्रकरणे लिखति-

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वद् आन्वीक्षिकी मता ।

प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तया प्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम्[९] । अत्रानुपश्चादीक्षणमेवान्वीक्षा, तया अन्वीक्षया = अनुमानेन प्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या = न्यायशास्त्रम् । एतादृशस्य न्यायशास्त्रस्य प्रवर्तको न्यायसूत्रकर्ता महर्षिगौतमः । न्यायशास्त्रे प्रमाणानां प्रमेयाणाञ्च विस्तरो ऽस्ति । आस्तिकदर्शने यथा महत्त्वं न्यायदर्शनस्य तथा महत्त्वं मीमांसादर्शनस्यापि । मीमांसाशव्दो "मान पूजायामित्यस्माद्धातोर्मानेर्जिज्ञासायामिति[१०] वार्तिकेन जिज्ञासारूपेऽर्थे निष्पन्नः । मीमांसादर्शनस्य तर्कशव्देनापि व्यवहारो भवति । "विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः[११] इति पारस्करगृह–सूत्रानुसारमस्यायमर्थः- विधिर्ब्राह्माणम्, विधेयः- मन्त्रः, तर्कः-मीमांसादर्शनम् । तत्तु वेदोद्भव एवेति । यथोक्तम्-

मीमांसासंज्ञकस्तर्कस्सर्ववेदसमुद्भवः ।
सोऽतो वेदो रुमाप्राप्तः काष्ठादिलवणात्मवत्[१२]

अत्र पूजितविचारवचनो हि मीमांसाशव्दः । अतोऽस्य विचारशास्त्रस्य तर्करूपत्वं वेदोद्भवत्त्वञ्च सिद्ध्यति ।

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः[१३] ॥

इति मनुवचनादपि तर्कशव्देन मीमांसायाः ग्रहणं भवति । अत्र प्रमाणशव्देन व्यवह्रियमाणस्य न्यायशास्त्रस्य सर्वविद्यानां प्रदीपत्वेन, सर्वकर्मणामुपायत्त्वेन, सर्वधर्माणामाश्रयत्त्वेनोपयोगो दृश्यते चेत् तर्कशव्देन व्यवह्रियमाणस्य मीमांसाशास्त्रस्य वाक्यार्थनिर्णयेतितरामुपयोगो दृश्यते । तत्र मीमांसादर्शने कुमारिलभट्टस्य, प्रभाकरमिश्रस्य, मुरारिमिश्रस्येति प्रस्थानत्रयं प्रसिद्धम् । एषु प्रस्थानेषु मुरारिमिश्रस्य अर्थात् तृतीयः पन्था विशेषतोऽधुना प्रसिद्धो नास्ति । भट्टस्य प्रस्थानं, प्रभाकरस्य प्रस्थानन्तु अधुनापि शास्त्ररूपेण व्याप्तं वर्तते । प्रमाणप्रमेयविषये भट्टप्रभाकरयोर्मतभेदो दृश्यते । अत्र प्रमाणविषय एव तयोर्मतभेदनिरूपणपूर्वकं ताभ्यां सह नैयायिकमते कीदृशो भेदः? इति जिज्ञासायां निरूप्यते-

---

(९) पूर्ववत् पृ. ६,७
(१०) सिद्धान्तकौमुदी वातिर्कसंख्या ५३७
(११) प्रकरणपञ्चिका पृ. १ (भूमिका)
(१२) न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका पृ. ६१
(१३) मनुस्मृतिः १२/१०६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैयायिकानान्तु नये-

"प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि[१४] इति चतुर्विधमेव प्रमाणम्। तत्र नैयायिकैः स्वीकृतेषु प्रमाणेषु भट्टप्रभाकरयोः (मीमांसकयोः) वैमत्यं नास्ति किन्तु तयोर्मते चतुर्विधादतिरिक्तमपि प्रमाणं स्वीकृतम्। किञ्च तदिति चेदुच्यते **प्रभाकरमते**।

तत्र पञ्चविधं मानं प्रत्यक्षमनुमानं तथा शास्त्रं तथोपमानामर्थापत्ती। रिति गुरोर्मतम्[१५] गुरोरर्थात् प्रभाकरमते चतुर्विधादतिरिक्तमर्थापत्तिरपि प्रमाणम्।

कुमारिलभट्टमते-

प्रत्यक्षमनुमानञ्च शाब्दं चोपमितिस्तथा।
अर्थापत्तिरभावश्च षट्प्रमाणानि मादृशाम्[१६]॥

अत्र नैयायिकैरस्वीकृतानामर्थापत्त्यनुपलब्धिप्रमाणानामपि स्वीकृतत्वात् षड्विधं प्रमाणम्। इत्थं प्रमाणसंख्याविषये न्यायमीमांसकयोर्मतभेदो दृश्यते।

प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणम् प्रत्यक्षादिचतुष्टयम्[१७]। प्रमाकरणं प्रमाणमिति[१८] प्रमाणस्य लक्षणम्। एतल्लक्षणन्तु न्यायमतेन। मीमांसकयोरपि अर्थतः प्रमाणलक्षणविषये भेदो न दृश्यते, केवलं शब्दत एव भेदः। भट्टमते कारणदोषबाधज्ञानरहितमगृहीतग्राहिज्ञानं प्रमाणम्-[१९]। प्रभाकरमते त्वनुभूतिरेव प्रमाणम्। उक्तञ्च-

अनुभूतिः प्रमाणं सा स्मृतेरन्या स्मृतिः पुनः।
पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते[२०]॥

"प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसमार्थ्यादर्थवत्प्रमाणम्[२१]" इति न्यायभाष्यानुसारात् न्यायमीमांसकयोरुभयोरपि मते प्रमाणमर्थवदेव भवति किन्तु "प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः[२२] इत्यनुसारात् प्रमाणानां प्रामाण्यं नैयायिकाः परतो भवतीति स्वीकुर्वन्ति। "प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम्"[२३] इत्यनुसारात् भट्टमते प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतो भवति। त्रिपुटीप्रतिभासवादी गुरुस्तन्मतेऽपि ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात् ज्ञानप्रामाण्यं स्वत एव भवति। इत्थमुपरि निर्दिष्टरीत्या प्रमाणभेदविषये प्रमाणानां प्रामाण्यविषये निरुच्य अधुना प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रत्येकस्य लक्षणं निरूप्यते-

(१४) न्यायभाष्यम्-पृ. १७
(१५) प्रकरणपञ्चिका., पृ. १२८
(१६) मानमेयोदयः पृ. ९
(१७) न्यायभाष्यम्-पृ. १
(१८) मानमेयोदय पृ. ९
(१९) शास्त्रदीपिका पृ. ४५
(२०) प्रकरणपञ्चिका. पृ. १२४
(२१) न्यायभाष्यम् पृ. १
(२२) सर्वदर्शनसङ्ग्रहः हिन्दी व्याख्या पृ. ४७६
(२३) पूर्ववत् पृ. ४७६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यायमते-

"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं ज्ञानं[२४], ज्ञानाकरणकं ज्ञानं[२५] वा प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षस्य लक्षणम्"। सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन प्रत्यक्षं द्विविधम्। तत्र त्रिविधविषयताया मध्ये निर्विकल्पके एकापि नास्ति, तत्र चतुर्थी विषयता स्वीक्रियते। अत्र प्रकारताशून्यत्वे सति ज्ञानत्वं, संसर्गताशून्यत्वे सति ज्ञानत्वं विशेष्यताशून्यत्वे सति ज्ञानत्वं निर्विकल्पकस्य[२६] लक्षणं भवति। प्रकारतानिरूपकज्ञानत्वं, संसर्गतानिरूपकज्ञानत्वं, विशेष्यतानिरूपकज्ञानत्वं सविकल्पकमर्थात्[२७] सविकल्पकप्रत्यक्षस्य लक्षणम्। "घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम्"[२८] इत्यनुसारात्। घ्राणजरासनचाक्षुषश्रावणस्पार्शनमानसभेदात् प्रत्यक्षं षड्विधम्। प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपि षड्विधः, संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति"[२९]।

भट्टमते-

इन्द्रियसन्निकर्षजं प्रमाणं प्रत्यक्षम्[३०] तच्च सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन भट्टमतेऽपि द्विविधम्। तत्र द्रव्यादिस्वरूपमात्रावगाहि शब्दानुगमशून्यं यत्संमुग्धज्ञानं तदेव निर्विकल्पकम्[३१]। तदेव स्पष्टीकृत्य वार्तिककारो लिखति-

अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम्॥
न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते।
तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवावसीयते[३२]॥

एवं शब्दस्मरणसहकारित्वे सति जात्यादिविशिष्टवस्तुविषयकं ज्ञानं सविकल्पकम्[३३]।

यथा घटोऽयं रक्तोऽयमित्यादि। चक्षूरसनघ्राणस्पर्शाः श्रोत्राणि मनसश्चेति प्रत्यक्षज्ञानकारणीभूतानि षडिन्द्रियाणि[३४]। प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः, संयोगः, संयुक्ततादात्म्यञ्चेति द्विविधः। रूपत्वादिग्रहणाय

---

(२४) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली पृ. १७४
(२५) तर्कसङ्ग्रहः पृ. ३४
(२६) पूर्ववत् पृ. ३४
(२७) पूर्ववत् पृ. ३४
(२८) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली पृ. १७८
(२९) पूर्ववत् पृ. १८९
(३०) मानमेयोदयः पृ. ११
(३१) पूर्ववत् पृ. २०
(३२) श्लोकवार्तिकम् पृ. १२०-१२२
(३३) मानमेयोदयः पृ. २०
(३४) पूर्ववत् पृ. ११

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैयायिकाः संयुक्तसमवेतसमवायमाश्रयन्ते, तथा कुमारिलमतेऽपि संयुक्ततदात्मतादात्म्यं नाम तृतीयः सन्निकर्षोऽस्तु अन्यथा कुमारिलमते द्विविध[३५] एव सन्निकर्षः ।

प्रभाकरमते-

साक्षात्प्रतीतिप्रत्यक्षं मेयमातृप्रमासु सा[३६] इत्यनुसारात् साक्षात्प्रतीतिप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षस्य लक्षणम् । तच्च प्रत्यक्षं मेयमातृप्रमास्वरूपमिति त्रिपुटं भवति । अत्रापि प्रत्यक्षज्ञानकारणीभूतानीन्द्रियाणि षडेव । एतन्मते सन्निकर्षास्त्रयः- संयोगसंयुक्तसमवायसमवाय[३७]भेदात् । अत्र मते रूपत्वादीनां, शब्दत्वस्य, अभावस्य च अभावात् संयुक्तसमवेतसमवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावो न स्वीक्रियते । अतस्तन्मते त्रिविध एव सन्निकर्षः । अत्रैव सन्निकर्षनिरूपणप्रसङ्गे भाट्टाः समवायस्थाने तादात्म्यमुल्लिखन्ति चेत् न्यायप्रभाकरमते तु समवाय एवोल्लिखितो वर्तते । अतः संयुक्ततदात्मतादात्म्यं संयुक्तसमवेतसमवाय इत्येकमेवार्थमभिव्यनक्ति ।

न्यायमते-

अनुमितिकरणमनुमानम्[३८] । तत्त्रिविधम्-पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टञ्च[३९] ।

१. यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते तत्पूर्ववदनुमानम्, यथा मेघोन्नत्या वृष्टेरनुमानम् । अर्थात् वृष्ट्युन्मुखेन मेघेन भविष्यत्कालिका वृष्टिरनुमीयते ।
२. यत्र कार्येण कारणमनुमीयते तच्छेषवदनुमानम् । यथा पूर्वोदकस्वच्छनिर्मलविपरीतं मलीनमुदकं दृष्ट्वा, नद्या पूर्णत्वं दृष्ट्वा, स्रोतसः शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा तत्कारणीभूता वृष्टिरनुमीयते, भूता वृष्टिरिति ।
३. गतिपूर्वकमेवान्यत्र दृष्टस्यान्यत्रानुमानं सामान्यतो दृष्टानुमानम् । यथा गोकुले दृष्टस्य कृष्णस्य यन्मथुरायां दर्शनं तद्गतिपूर्वकमेव । यतो हि गतिहीनस्य तथा दर्शनासम्भवात् । तथा आदित्यस्यापि यत्प्रातः काले पूर्वस्यां दृष्टस्य अपराह्ने यत्पश्चिमायां दर्शनं तद्गतिपूर्वकमेवेति सामान्यतो दृष्टानुमानेन आदित्यस्यापि गतिरनुमीयते ।

अनुमानं पुनरपि त्रिविधम्-केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्[४०] । न्यायमतेऽ-नुमानस्यानुग्राहकस्तर्कः । तन्मते शङ्काव्याघातपर्यन्तं तर्कमार्गेण गन्तव्यम् । उक्तञ्च-

"व्याघातावधिराशङ्का तर्कशङ्कावधिःकुतः[४१]" इति ।

---

(३५) पूर्ववत् पृ. १५-१६
(३६) प्रकरणपञ्चिका पृ. १४६
(३७) पूर्ववत् पृ. १३४
(३८) तर्कसङ्ग्रहः पृ. ३९
(३९) न्यायभाष्यम् पृ. २४
(४०) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली पृ. १४२
(४१)न्यायकुसुमाञ्जलिः ३/७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भट्टमते-

व्याप्यदर्शनादसन्निकृष्टार्थज्ञानमनुमानम्[४२]। यथा पर्वते धूमवत्त्वदर्शनादग्निमत्त्वज्ञानम्। प्रभाकरमतेऽपि अनुमानस्य लक्षणं तत्तसदृशमेव। यथाह प्रकरणपञ्चिकायाम्-

ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात्-
एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमबाधिते[४३]।

न्यायमत इव अन्वयव्यतिरेकिकेवलान्वियिकेवलव्यतिरेकिभेदात् प्राभाकराः अनुमानस्य त्रैविध्यं स्वीकुर्वन्ति। केवलव्यतिरेक्यनुमानन्तु नैव स्वीकुर्वन्ति भाट्टाः। उक्तञ्च-

"ते च कौमारिलाः प्रायो नेच्छन्ति व्यतिरेकिणम्[४४] इति।

अतो भट्टमतेऽनुमानं केवलान्वयि-अन्वयव्यतिरेकिभेदात् द्विविधमेव। दृष्टं सामान्यतो दृष्टञ्चेति[४५] अनुमानस्य द्वैविध्यन्तु मीमांसकमत एव। स्वार्थपरार्थभेदेनानुमानस्य द्वैविध्यन्तु न्यायमीमांसकयोरुभयोरपि मते प्रसिद्धम्। तत्र न्यायाप्रयोज्यानुमानं[४६] स्वार्थानुमानम्। न्यायप्रयोज्यानुमानञ्च[४७] परार्थानुमानम्। अत्र न्यायत्वं नाम प्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकसमुदायत्वम्। परार्थानुमाने पञ्चावयववाक्यप्रयोगो भवतीति नैयायिकाः। तेषां मते प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात् अवयवाःपञ्च। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणभेदेन उत उदाहरणोपनयनिगमनभेदेन त्रय एवावयवाः मीमांसकमते। उक्तञ्च-

प्रतिज्ञया निगमनं हेतुनोपनयस्तथा।
गतार्थ इति कः कुर्यात्पञ्चावयवघोषणाः।
तस्मात् त्र्यवयवं ब्रूमः पौनरुक्त्या सहावयम्-
उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम्[४८]। एवं रीत्यावयवसंख्याविषयेऽपि मीमांसकनैयायिकयोर्मतभेदो दृश्यते। एवञ्च

"अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा[४९]॥

अर्थात् अनैकान्तविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धवाधितभेदा न्यायमते हेत्वाभासाः पञ्च। मीमांसकमते तु असिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिकोऽसाधारणश्चेति चत्वारस्तदाभासाः[५०] प्रकरणपञ्चिकायां यन्निर्दिष्टिं तदनुसारन्तु

(४२) मानमेयोदयः पृ. ३१
(४३) प्रकरणपञ्चिका पृ. १९६
(४४) मानमेयोदयः पृ. ६१
(४५) पूर्ववत् पृ. ६५
(४६) तर्कसङ्ग्रहः पृ. ४४
(४७) पूर्ववत् पृ. ४४
(४८) मानमेयादयः पृ. ६९
(४९) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली पृ. २३८
(५०) मानमेयोदयः पृ. ७५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असिद्धोऽनैकान्तिको बाधकश्चेति हेत्वाभासास्त्रय[५१] एवेति कौमारिलाः । तस्मात्त्रेधा चतुर्धा वा हेत्वाभासा व्यवस्थिता न तु पञ्चेति उभयमते (भट्टप्रभाकरमते) ।

न्यायमते-

उपमितिकरणमुपमानम् । अत्रोपमानं नाम अतिदेशवाक्यार्थज्ञानम्[५२] । भाष्यानुसारेणतु "प्रसिद्धसाध्यसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम्[५३] । अर्थात् प्रज्ञातेन प्रसिद्धेन दृष्टेन गवा सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य गवयगवयशब्दयोर्वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्य प्रज्ञापनं यदवधारणं भवति, तद्विषयकं यत्प्रमाणं तदुपमानम् । भट्टप्रभाकरयोरुभयोरपि मते उपमानन्त्वेकरूपम् । उक्तञ्च मानमेयोदये कुमारिलमतेनोपमानस्वरूपम्-

दृश्यमानार्थसादृश्यात्स्मर्यमाणार्थगोचरम् ।
असन्निकृष्टसादृश्यज्ञानं ह्युपमितिर्मता[५४] ॥

यथा गवये गोसादृश्यदर्शनानन्तरं स्मर्यमाणे गवि यद्गवयसादृश्यज्ञानं तदेवोपमानम् । प्रभाकरमते तु

सादृश्याद्दृश्यमानाद् यत्प्रतियोगिनि जायते ।
सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं तदुच्यते[५५] ।

इत्थं भट्टप्रभाकरमतेऽपि गोर्गतसादृश्यप्रतीतिरेवोपमानम् ।

न्यायमते-

आप्तोपदेशः शब्दः । आप्तस्तु खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा[५६] । दृष्टार्थादृष्टार्थञ्चेति शब्दस्य द्वैविध्यम् । यस्येहलोके योऽर्थो दृष्यते स दृष्टार्थः । यथा घटमानय इत्यत्र घटादेरिह लोके दृश्यमानत्वात्स दृष्टार्थः । यस्यार्थोऽमुत्र परलोके दृश्यते सोऽदृष्टार्थः । यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र स्वर्गादेरिह लोकेऽदृश्यमानत्वात् सोऽदृष्टार्थः । आप्तोच्चरितत्त्वमपि शब्दस्य लक्षणं भवति । तद वैदिकावैदिकभेदेन द्विविधम्[५७] । अत्र वैदिकमीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणं, लौकिकन्त्वाप्तोक्तं प्रमाणम् ।

पदैः स्मारितैः पदार्थैर्यदसन्निकृष्टविषयं वाक्यार्थज्ञानं तच्छाब्दं प्रमाणमिति भाट्टाः । उक्तञ्च-

तत्र तावत्पदैर्ज्ञातैः पदार्थस्मरणे कृते ।
असन्निकृष्टवाक्यार्थज्ञानं शाव्दमितीर्यते[५८]

---

(५१) प्रकरणपञ्चिका पृ. २२६
(५२) तर्कसङ्ग्रहः पृ. ४७-४८
(५३) (न्यायभाष्यम्) पृ. २६-२७
(५४) मानमेयोदयः पृ. १०९
(५५) प्रकरणपञ्चिका, पृ. २६७
(५६) न्यायभाष्यम्, पृ. २७-२८
(५७) तर्कसङ्ग्रहः, पृ. १७५
(५८) मानमेयोदयः, पृ. ९५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तच्च शाब्दं पौरुषेयापौरुषेयञ्चेति द्विविधम्। तत्राप्तवचः पौरुषेयं वेदवचोऽपौरुषेयम् इति। गुरुस्तु अपौरुषेयमर्थात् वैदिकमेव शाब्दमस्तीति स्वीकुर्वन्ति, न तु पौरुषेयम्[५९]। गुरु-(प्रभाकर-) मते शब्दविज्ञानापेक्षादात्ममनःसन्निकर्षाद् यद् अदृष्टविषयं ज्ञानं तच्छास्त्रं प्रमाणम्। उक्तञ्च शालिकनाथेन-

"शास्त्रं तु शब्दविज्ञानाद् यदसन्निकृष्टार्थविज्ञानम्"[६०] इति।

अत्र गुरुमते शब्दो द्रव्यं, भट्टमते तु शब्दो गुणः, न्यायमतेऽपि शब्दो गुण एव। आकांक्षा योग्यता सन्निधिश्च शाब्दज्ञाने हेतव इति तु न्यायमीमांसकयोरुभयोरपि मतैक्यं वर्तते। अतो गौरश्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणम् आकांक्षाविरहात्। आकांक्षासत्त्वे तु शाब्दवोधो भवत्येव। अग्निना सिञ्चतीति वाक्यमपि अप्रमाणं योग्यताया अभावात्। अतो योग्यतापि शाब्दवोधे सहकारिकारणम्। सन्निधिरपि शाब्दवोधेऽपेक्षितो भवति। अन्यथा प्रथमे प्रहरे गामित्युक्ते द्वितीये प्रहरे आनय इत्युक्ते शाब्दवोधः स्यात्तत्तु पदसान्निध्याभावात् न सम्भवति, सन्निधिसत्त्वे तु शाब्दवोधो भवत्येवेति। अत्र निरुक्तस्य शाब्दवोधसहकारिकारणस्य स्पष्टीकरणन्तु भेदोदाहरणनिरूपणपूर्वकं मानमेयोदयदर्शितअधोलिखितरीत्या भवति। तच्च-

अत्राकांक्षा च योग्यत्वं सन्निधिश्चेति तत्त्रयम्।
वाक्यार्थावगमे सर्वैः कारणत्वेन कल्प्यते॥
गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्याकाङ्क्षारहितेष्विह।
अन्वयादर्शनात् तावदाकांक्षा परिगृह्यते।
अग्निना सिञ्चतीत्यादावयोग्यानामनन्वयात्।
योग्यतापि परिग्राह्या सन्निधिस्त्वथ कल्प्यत[६१] इत्यादि।

न्यायमतेऽर्थापत्तेरनुमानगतार्थत्वात्[६२] प्रमाणान्तरत्वं नास्ति। यतो हि 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यत्र अर्थापत्तौ पीनत्वे सति दिवा भोजनबाधे रात्रिभोजनन्त्वनुमानेन सिद्ध्यति। एवं देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्त्वं ज्योतिषशास्त्रादवगम्यते, तत्र जीविनो देवदत्तस्य गृहाभावे वहिःसत्त्वं त्वनुमानेन सिध्यत्येवेत्यर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वस्वीकरणमनावश्यकं किन्तु भट्टप्रभाकरयोरुभयोरपि मतेऽर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमस्ति। भट्टमते दृष्टार्थापत्तिरश्रुतार्थापत्तिश्चेति अर्थापत्तेर्द्वैविध्यम्। सा किंस्वरूपेति चेदुच्यते–

अन्यथानुपपत्त्या यदुपपादककल्पनम्।
तदर्थापत्तिरित्येवं लक्षणं भाष्यभाषितम्[६३]॥

---

(५९) पूर्ववत्, पृ. १०४
(६०) प्रकरणपञ्चिका, पृ. २२९
(६१) मानमेयोदय, पृ. १००-१०१
(६२) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पृ. ५०३-५०४
(६३) मानमेयोदयः पृ. ११६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथैव अर्थापत्तेरेव स्पष्टीकरणरूपेण श्लोकवार्तिकेऽपि वार्तिककारो लिखति-

प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत्।
अदृष्टं कल्पयेदन्यं साऽर्थापत्तिरुदाहृता[६४] ॥

भट्टमते अन्यथानुपपत्तिमाश्रित्य यदुपपादककल्पना भवति सा अर्थापत्तिः। यथा देवदत्तस्य पीनत्वे सति दिवाभोजनवाधे तदुपपादिका या रात्रिभोजनकल्पना सा अर्थापत्तिः । अथ च जीविनो देवदत्तस्य गृहासत्त्वे तदुपपादकं यद् वहिः सत्त्वकल्पनं साऽपि अर्थापत्तिरेव । अत्र निर्दिष्टभट्टमत इव गुरुमते कार्थापत्तिरिति जिज्ञासायामुच्यते-

विना कल्पनार्थेन दृष्टेनाऽनुपपन्नताम् ।
नयताऽदृष्टमर्थं या साऽर्थापत्तिस्तु कल्पना ॥

अर्थात् प्रभाकरमते दृष्टेनार्थेनादृष्टार्थस्य या कल्पना, साऽर्थापत्तिः । तन्मतेऽर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वसिद्धेऽपि ते श्रुतार्थापत्तिं, न स्वीकुर्वन्ति, ते तु दृष्टार्थापत्तिमेवैकां स्वीकुर्वन्ति[६५] ।

एवम्-

अभावाख्यन्तु वस्त्वेव नास्तीत्याह प्रभाकरः ।
तेन प्रमाणचिन्तामेवैनां परिहसत्यसौ[६६] ॥

इत्यनेनापि ज्ञातुं शक्यते यत् प्रभाकरमते तु अभावाख्यं प्रमाणमेव नास्ति । ते तु अभावप्रमाणस्वीकर्तृणां कौमारिलानामुपाहासमेव कुर्वन्ति । नैयायिका अप्यनुपलब्धिप्रमाणं न स्वीकुर्वन्ति, तन्मते अनुपलब्धेरर्थादभावाख्यप्रमाणस्य प्रत्यक्ष एवान्तर्गतत्वात् । अभावस्य प्रत्यक्षविषयत्वमेवाङ्गीकुर्वता श्रीमता उदयनाचार्येणाऽपि लिखितं वर्तते यत्–

प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात् ।
अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः[६७] ॥

अनुमानञ्च वर्तते-अभावज्ञानं प्रत्यक्षम् अनुपक्षीणेन्द्रियजन्यत्वात् घटवद् । किन्तु नैयायिकानां मतमेतन्न स्वीकुर्वन्ति भाट्टाः । ते तु अभावाख्यं स्वतन्त्रं प्रमाणं मन्यन्ते । तन्मते-

अत्रोपलम्भयोग्यत्वे सति अनुपलम्भनमेव अनुपलब्धिरर्थाद् अभावाख्यं प्रमाणम् । उक्तञ्च मानमेयोदये-

अथोपलम्भयोग्यत्वे सत्यप्यनुपलम्भनम् ।
अभावाख्यं प्रमाणं स्यादभावस्याववोधकम्[६८] ॥

(६४) श्लोकवार्तिके पृ. ३२०
(६५) प्रकरणपञ्चिकाया पृ. २७४-२७५
(६६) मानमेयोदये पृ. १३८
(६७) न्यायकुसुमाञ्जलै ३/२०
(६८) मानमेयोदये पृ. १२९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतावताअभावप्रमाणस्यास्त्वं स्वीकुर्वन्ति कौमारिलाः । तन्मते स्मरणाभावप्रमाणाभाव–भेदेनानुपलब्धिप्रमाणं द्विविधम्[६९] । इत्थमुपरि चर्चितरीत्या न्यायमीमांसामतेन तुलनात्मकदृष्ट्या च भेदोदाहरणपूर्वकं प्रमाणविषयकविमर्शनं मया संक्षेपेण निवेदितम् । अधुना विस्तरभयादत्रैव विरामो विधीयते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अन्नं भट्टः, तर्कसङ्ग्रहः, (न्यायबोधिनीसहितः), मोतीलाल वनारसीदास, दिल्ली, द्वितीयं संस्करणं, १९८५ ई.सं. ।

२. उदयनाचार्यः, न्यायकुसुमाञ्जलिः (आचार्यःविश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणिः, हिन्दीव्याख्याकारः) चौखम्वा विद्याभवन वाराणसी, २०१९ वि.सं. ।

३. कुमारिलभट्टः श्लोकवार्तिकम्, सम्पादकः- द्वारिकादासशास्त्री, तारापब्लिकेशन, वनारस १९७८ ई.सं. ।

४. गङ्गेशोपाध्यायः तत्वचिन्तामणिः (मथुरानाथतर्कवागीशकृत-"रहस्य" नामकटीकया सहितो, द्वितीयभागः) प्रथमपरिच्छेदः, चौखम्वा संस्कृतप्रतिष्ठानं दिल्ली प्रथमसंस्करणं १९९०ई.सं. ।

५. नारायणपण्डितः मानमेयोदयः, षड्दर्शनप्रकाशनप्रतिष्ठानं, वाराणसी १९७८ ई.सं. ।

६. पार्थसारथिमिश्रः शास्त्रदीपिका, (रामकृष्णप्रणीतसिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यासहिता), कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, द्वितीय संस्करण, २०४५ वि.सं. ।

७. भट्टोजिदीक्षितः सिद्धान्तकौमुदी, (तत्त्ववोधिनीटीकासहिता), प्रकाशकः खेमराज- श्रीकृष्णदासः बम्वई, २०१५ वि.सं. ।

८. माधवाचार्यः सर्वदर्शनसङ्ग्रहः, चौखम्वा विद्याभवनं वाराणसी, तृतीयं संस्करणं १९८४ ई.सं. ।

९. वाचस्पतिमिश्रः न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका, प्रकाशकः जयकृष्णदास-हरिकृष्णदासः, चौखम्वा संस्कृत सिरिज, वनारस, १९२५ ई.सं. ।

१०. वात्स्यायनः न्यायभाष्यम्, (प्रसन्नपदापरिभूषितम्), सम्पादकः- स्वामीद्वारिकादासशास्त्री, सुधीप्रकाशन, वाराणसी, २०४३ वि.सं. ।

११. विद्यानाथ उपाध्यायः पद्मप्रसाद भट्टराई, न्यायदर्शनम्, कक्षा १०, (परिमार्जनकर्तारौ), पाठ्यक्रमविकासकेन्द्र सानोठिमी भक्तपुर, प्रथमं संस्करणं, २०५९ वि.सं. ।

१२. विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः न्यायसिद्धान्तमुक्तक्रावली, सम्पादकः हरिरामशुक्लः, चौखम्वा संस्कृतसंस्थानं वाराणसी चतुर्थसंस्करणम् २०४५ वि.सं. ।

१३. शालिकनाथमिश्रः प्रकरणपञ्चिकाप्रमाणपारायणं, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः, २०१८ वि.सं. ।

१४. शिवराजकौण्डिन्न्यायनः, (परिमार्जकोऽनुवादकश्च) मनुस्मृतिः, चौखम्वाविद्याभवनं वाराणसी २००७ ई.सं. ।

(६९) पूर्ववत् पृ. १३०

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जैमिनीयधर्ममीमांसाशास्त्रे स्मार्तकर्मविचारः

प्रमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः

सहप्राध्यापकः

१. विषयप्रवेशः

वेदेषु यज्ञानां प्रतिपादनमस्ति। अत एव वेदा यज्ञार्थमेव प्रवृत्ता इत्यप्युच्यते[1]। तत्र यजुर्वेदोऽध्वर्युवेदनाम्नाऽपि प्रसिद्धोऽस्ति। यजुर्वेदे दर्शपूर्णमासा-ऽग्निहोत्र-चातुर्मास्य-पशुवन्ध-सोमयागादिषु श्रौतयज्ञेषु प्रयोज्यानां मन्त्राणां सङ्ग्रहोऽस्ति। व्राह्मणभागे तत्सम्बद्धा विधयः समुपलभ्यन्ते। श्रौतसूत्रेषु च तेषामेव यज्ञानामनुष्ठानस्य पद्धतिर्वर्णिताऽस्ति। स्मार्तकर्माणि गृह्यसूत्रेषु, वर्णाश्रमनियमाश्च धर्मसूत्रेषु सङ्गृहीतानि सन्ति। धर्ममीमांसाशास्त्रे मुख्यतया श्रौतयज्ञनिरूपणसम्बद्धतया न्यायानां विचारः कृतोऽस्ति। अत एवेदं शास्त्रमध्वरमीमांसाशास्त्रमित्यप्युच्यते। वस्तुतस्त्विदं शास्त्रं धर्ममीमांसाशास्त्रमस्ति। अत्र स्मार्तकर्मसम्वद्धतयाऽपि केषाञ्चन न्यायानां विचारः कृतः प्राप्यते।

धर्मस्य यथार्थज्ञानस्य साधनमपौरुषेयं शास्त्रं भवितुं शक्नोतीति धर्ममीमांसकादिभिः स्वीक्रियते। तच्च वेदशास्त्रमेव। वेदाः खल्वज्ञाना-ऽल्पज्ञान-काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादि-पुरुषदोषरहिता धर्मे मोक्षे च निरपेक्षप्रमाणभूता इति वैदिकैरार्यैरादरेण तेषामध्ययनं क्रियते। वेदशास्त्रेण खलु मनुष्यो धर्ममोक्षोपयोगिन्यां प्रवृत्तावारोढुं प्रेर्यते। अत एव वेदाध्ययनाय त्रैवर्णिकानामुपनयनसंस्कारः क्रियते, येन त्रैवर्णिकानां द्विजत्वं सम्पाद्यते[2]।

शव्दराशिरूपस्याऽनादिपरम्परागतस्य वेदशास्त्रस्य स्वरूपं केनाऽपि विप्रलम्भनप्रयोजनेन प्रक्षेपादिना विनष्टं कर्तुं न शक्यते। अध्ययनाध्यापनव्यवस्थाविशेषरहितेषु पुराणादिषु प्रक्षेपादिकं जातमस्तीति

---

१. वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानपर्व्या विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम् ॥–इति वेदाङ्गज्योतिषे, ३ श्लो.।

२. आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद् वेदपारगः।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा ॥–इति मनुस्मृतौ २।१४८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राचीनैराधुनिकैश्च विद्वद्भिः स्वीकृतं वर्तते । किन्तु गुरुशिष्यपरम्परासमधिगम्ये वेदे तादृशी सम्भावना नाऽस्तीत्यवगम्यते । अस्मिन् विषये मीमांसावार्त्तिककारैः कुमारिलभट्टैर् विशेषप्रतिपादनमपि कृतं वर्तते[३] ।

वेदस्वरूपरक्षायै वेदार्थप्रकाशनाय च शिक्षा-व्याकरण-निरुक्तानामङ्गानां रचना वेदविद्भिः कृता । वेदस्य यज्ञियं प्रयोगं दर्शयितुं कल्पशास्त्र-च्छन्दश्शास्त्र-ज्योतिषशास्त्राणि प्रवृत्तानि । एवं वेदस्वरूपाऽर्थ-प्रयोग-रहस्यबोधनायर्षिभिर्मुनिभिश्चैतेषां वेदाङ्गानां प्रणयनं कृतम् ।

२. मीमांसाशास्त्रे श्रौतयज्ञविचारः

एतस्य चाऽनादिगुरुशिष्यपरम्परयाऽऽगतस्य[४] तत्तच्छाखाध्यायिभिर् मात्रामात्रमप्यनपहाया-ऽपरिवर्त्या-ऽप्रक्षिप्य च सुमहता प्रयासेनाऽनुपाल्यमानस्य वेदस्य मूलं रहस्यं यज्ञस्वरूपे गर्भितं भूत्वा सुरक्षितं वर्तते । कर्मसु यज्ञः श्रेष्ठतमं कर्म मन्यते[५] । यज्ञः खल्वाधिभौतिकाऽधिदैविका-ऽऽध्यात्मिकपक्षैर्युक्तोऽस्ति प्रजापतिप्रतिमारूपश्चास्तीति वेदवचनादेव ज्ञायते । लौकिकं वैदिकं च प्रयोगं परिशील्य मीमांसाभाष्यकारेण शबरस्वामिना यज्ञस्यैव मुख्यं धर्मत्वं प्रतिपादितम्[६] । यथा वैदिकयज्ञरहस्यज्ञानाय ब्राह्मणग्रन्थानां गभीरमध्ययनमावश्यकं भवति, तथैव स्थूलस्य यज्ञरूपस्य यथार्थरूपेण ज्ञानाय कल्पसूत्राणामध्ययनमावश्यकं भवति । ब्राह्मणवाक्यमनुसृत्य कल्पसूत्रे प्रतिपादितेषु येषु विषयेषु संशय उत्पन्नो भवितुं शक्नोति, तेषु विषयेषु ब्राह्मणगतविध्यादिवाक्यार्थविचारपूर्वकं धर्ममीमांसाशास्त्रे निर्णयः कृतो निर्णयसिद्धान्तप्रतिपादनञ्च कृतम् । अत एव मन्त्रब्राह्मणानुसारं कल्पसूत्रे प्रतिपादितस्य यज्ञप्रयोगमार्गस्य न्याय्यत्वस्याऽवबोधो वाक्यशास्त्रं विचारशास्त्रम् अध्वरमीमांसाशास्त्रं पूर्वमीमांसाशास्त्रम् इत्यादिभिर्नामभिर्व्यवह्रियमाणस्य धर्ममीमांसाशास्त्रस्याऽध्ययनेन भवति ।

अनेन प्रकारेण धर्ममीमांसाशास्त्रे मुख्यतया श्रौतकर्मणां विषये विचारो विहितः । वैदिकयज्ञस्वरूपज्ञानं विना मीमांसान्यायानां तत्त्विकं ज्ञानं न भवति । धर्ममीमांसायां खलु अग्न्याधानम्,

---

३. सहाध्यायिभिरेवातो वेदः कार्त्स्न्येन रक्ष्यते ।
स्वराक्षरविनष्टोऽपि द्वेषादन्यैर्न मृष्यते ।
तस्मात् प्रीतैरुपाध्यायैर् द्विष्टैः कारुणिकादिभिः ।
न विनाशयितुं शक्यो लभ्यते तेन रक्ष्यते ॥–इति तन्त्रवार्त्तिके १।३।४, १९५ पृ. ।

४. वेदस्याऽध्यनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।
वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥– इति श्लोकवार्त्तिके, वाक्याधिकरणे, ३६६ श्लो. ।

५. यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म ।–इति मा.वा. शतपथब्राह्मणे १।७।१।५ ।

६. यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इति समाचक्षते । यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यपदिश्यते, यथा पाचको लावक इति । तेन यः परुषं निश्श्रेयसेन संयुनक्ति स धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं लोके वेदेऽपि "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्" ऋ.सं.१०।९०।१६, मा.वा.शु.य.सं.३१।१६) इति यजतिशब्दवाच्यं धर्मं समामनन्ति– इति जै. ध. मी. सू. शाबरभाष्ये १।१।२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यम्, पशुवन्धः, अग्निष्टोमसोमयागः, वाजपेयः, गवामयनम्, कुण्डपायिनामयनम्, राजसूयः, अश्वमेधः, विश्वजिद्यागः, सारस्वतसत्रम्, सर्वस्वारः, श्येनः, इषुः, जातेष्टिः, स्थपतीष्टिः इत्यादीनां वेदमन्त्रसंहिता-ब्राह्मणग्रन्थ-श्रौतसूत्रेषु प्रतिपादितानां यज्ञानां विषये विचारं कृत्वा न्याया व्युत्पादिताः । तथाप्येतेषां न्यायानां मूलं तु प्राकृता लौकिका न्याया एव[७] । अत एवैतेषां मीमांसान्यायानां प्रयोगः सुसम्बद्धार्थानां व्यवस्थितानां येषां केषामपि वाक्यानामर्थनिर्णयाय कर्तुं शक्यते । अत एव धर्माधिकरणेऽपि (न्यायालयेऽपि) मीमांसान्यायानां प्रयोगो भवितुं शक्नोति । एतेषां न्यायानां स्मार्तधर्मविचारे पौराणधर्मविचारे च धर्मशास्त्रनिवन्धिभिः प्रचुरतयोपयोगः कृतो दृश्यते[८] ।

३. मीमांसाशास्त्रे स्मार्तकर्मविचारः

यद्यपि धर्ममीमांसाशास्त्रे प्रायः श्रौतयज्ञसम्बद्धानि वचनान्युदाहृत्य श्रौतयज्ञविचारं कृत्वा न्याया व्युत्पादिताः, तथापि धर्ममीमांसाशास्त्रे कुत्रचित् तु गृह्यसूत्रे तत्परिशिष्टेषु च चर्चितानां स्मार्तकर्मणां विषयेऽपि विचारः कृतः प्राप्यते ।

स्मार्तकर्मानुष्ठानानन्तरमेव श्रौतकर्मानुष्ठानेऽधिकारो भवति । गृह्याग्न्याधानं कृत्वा तत्र कर्तव्यानां नित्यपाकयज्ञानामनुष्ठानं कृतवद्भिस् त्रैवर्णिकैः श्रौताग्न्याधानं कर्तव्यं भवति । स्वशाखावेद-वेदाङ्गादि-शास्त्राणाम् आवश्यकानां परशाखा-वेदकल्पानामपि यथाविधि अध्ययनं कृतवन्तः श्रौताग्निसाध्याना-मग्निहोत्रादिनित्यकर्मणामनुष्ठाने समर्था वृत्त्यर्थमक्लिश्यन्तः समृद्धा द्विजाः श्रौताग्न्याधाने, श्रौतकर्मानुष्ठाने चाऽधिकारिणो भवन्ति[९] । इत्थमनुष्ठानदृष्ट्या स्मार्तकर्मणां पूर्वभावित्वं भवति ।

४. स्मार्तकर्मणां वेदमूलकत्वम्

मीमांसाशास्त्रस्य प्रथमोऽध्यायो धर्मप्रमाणविचारपरोऽस्ति । तत्र प्रथम-द्वितीयपादाभ्यां विध्यर्थवादमन्त्रात्मकस्य वेदस्य प्रामाण्यं निरूपितम् । तदनन्तरं तृतीये पादे धर्मे स्मृतेः प्रामाण्यं भवति न वेति चिन्तितम् । स्मृतिशब्देनाऽत्र मुख्यतया गृह्यसूत्रग्रन्थानां ग्रहणं कृतमिति बोध्यम् ।

गृह्यसूत्रेषु वेदोक्तानामुपनयनादीनां संस्काराणां साङ्गोपाङ्गं विधानं कृतमस्ति । तदतिरिक्तान्यपि सन्ति स्मृतिकारैर्विहितानि कानिचन कर्माणि, येषां प्रतिपादनं वेदेषु नोपलभ्यते । स्मृत्यधिकरणे भाष्यकारेण "अष्टकाः कर्तव्याः", "गुरुरनुगन्तव्यः", "तडागं खनितव्यम्", "प्रपा प्रवर्तयितव्या" "शिखाकर्म कर्तव्यम्" इत्येतेषामुदाहरणत्वेनोल्लेखः कृतो वर्तते ।

---

७. मीमांसा तु लोकादेव प्रत्यक्षानुमानोपमानादिभिरविच्छिन्नसम्प्रदायपण्डितव्यवहारैः प्रवृत्ता । न हि कश्चिदपि प्रथममेतावन्तं युक्तिकलापमुपसंहर्तुं क्षमः ।–इति तन्त्रवार्त्तिके १।३।२ ।

८. द्रष्टव्यः– **नैपालधर्मशास्त्रिकृतधर्मशास्त्रनिबन्धानां मीमांसान्यायदृष्ट्या संक्षिप्तं पर्यालोचनम्** इत्याख्यो लघ्वनुसन्धानप्रवन्धः, प्रमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः, ७२ पृ.।

९. द्रष्टव्यः– **कतिपयवैदिकयज्ञपरिचयः,** प्रमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः, २० पृ. ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मार्गशीर्षस्य (सहोमासस्य), पौषस्य (सहस्यमासस्य), माघस्य (तपोमासस्य), भाद्रस्य नभस्यमासस्य) कृष्णपक्षस्याऽष्टमीषु आज्यादिभिः इन्द्रः, विश्वेदेवाः, प्रजापतिः, पितरश्चेति प्रधानदेवता इज्यन्ते। इमानि कृत्यान्येव अष्टका इत्युच्यन्ते[१०]। अष्टकानां सप्तसु पाकयज्ञ-संस्थासु गणनाऽपि भवति[११]। अष्टकानां विधानं गृह्यसूत्रेषु प्राप्यते[१२]।

तत्र पूर्वपक्षः– धर्मः शब्दमूलोऽस्ति। तस्माद् यस्य कर्मणः प्रतिपादको वैदिकः शब्दो नोपलभ्यते, तस्य प्रामाण्यं स्वीकर्तुं न शक्यते। शब्दलक्षणो धर्म इति सूत्रकारेणोक्तम्– "चोदनालक्षणो धर्मः"[१३] इति। अतोऽष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यं किंमूलमिति विचारणीयम्। प्रत्यक्षादिप्रमाणमूलकत्वेन तासां स्मृतीनां प्रामाण्यं न भवति, प्रत्यक्षादीनां धर्मनिरूपणे सामर्थ्याभावात्। न च स्वातन्त्र्येण वेदवत् तासां प्रामाण्यं संभवति, पौरुषेयत्वात्। अतो जात्यन्धपरम्परासदृशी व्यामोहस्मृतिपरम्परेयमिति पूर्वपक्षः। तथा च स्मृत्यधिकरणे पूर्वपक्षसूत्रे उक्तम्–

"धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्"[१४] इति।

अत्र स्मृतिप्रामाण्यसाधकः सिद्धान्तपक्षः– अष्टकादिस्मृतयः प्रमाणमेव। वैदिकानां शिष्टानां स्मरणमप्रमाणं भवितुं नाऽर्हति। गृह्यसूत्रप्रणेतारः शाङ्खायना-ऽश्वलायन-बौधायन-पारस्कर-गोभिलादयो वैदिकाः शिष्टा इति तेषामाचार्याणां स्मृतीनां वेदमूलकत्वं स्फुटं भवति। यदुक्तं स्मृतिमूलभूतो वैदिकः शब्दो नोच्चार्यत इति, तन्न, यतो हि नानाशाखासु विप्रकीर्णरूपेण स्मृतिमूलभूताः श्रुतय उपलभ्यन्ते। श्रुतीनामुच्चार्यमाणत्वे स्मृतिप्रणयनमेव व्यर्थमित्यपि न वक्तव्यम्, शाखान्तराध्यायिभिः शाखान्तरेषु विप्रकीर्णरूपेण स्थितानां वेदवचनानामनुपलभ्यमानत्वात्। अतस्तदर्थं स्मृतिप्रणयनं सार्थकमेव। यासां स्मृतीनां सम्प्रति कस्यामपि वेदशाखायां मूलं न दृश्यते तासामपि दृढस्मरणबलान्मूलभूता श्रुतिरनुमीयत एव। एतादृशीनामपि स्मृतीनां भ्रान्त्यादिमूलकत्वकल्पनातश्श्रुतिमूलकत्वकल्पनैव ज्यायसी। उक्तं च वार्त्तिककारैः–

भ्रान्तेरनुभवाद् वाऽपि पुंवाक्याद् विप्रलम्भनात्।
दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वाच्चोदनैव लघीयसी॥[१५] इति।

---

१०. तत्रैव, १९ पृ.।

११. अष्टका पार्वणः (स्थालीपाकः) श्राद्धं (मासिश्राद्धं) श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः।–इति गौतमधर्मसूत्रे १।८।१९।

१२. हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः।–इति आश्वलायनगृह्यसूत्रे २।४।१, ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास् तिस्रोऽष्टमीष्वष्टका अपरपक्षेषु।–इति कौषीतकिगृह्यसूत्रे ३।१५।१।

१३. जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रे १।१।२।

१४. तत्रैव १।३।१।

१५. तन्त्रवार्त्तिके १।३।२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्थं गृह्यसूत्रादिस्मृतीनां वेदमूलकत्वं मीमांसाशास्त्रे निर्णीतम्। तत्रैतादृशीनां स्मृतीनां प्रलीनश्रुतिमूलकत्वं भाट्टैः स्वीक्रियते। प्राभाकरैस्तु नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वमास्थीयते। अतः स्मरणदार्ढ्यात् स्मृतीनां मूलभूतवेदवचनानुमानेन प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः। तथा च जैमिनिसूत्रम्–

"अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात्"[१६] इति।

५. स्मार्तकर्मणां वेदे सङ्केतः

गृह्यसूत्रादिस्मृतिप्रतिपादितानां विषयाणां वेदेषु साङ्गोपाङ्गस्य प्रतिपादनस्याऽनुपलम्भेऽपि स्मार्तानां केषाञ्चन कर्मणां वेदेष्वपि स्थानेस्थान उल्लेखस्तु प्राप्तुं शक्यते। यथा–

उपनयनम्–

आचार्यो गर्भी भवति हस्तमाधाय दक्षिणम्।
तृतीयस्यां स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मणः॥[१७] इति।

स्मृतिप्रतिपादितस्य गुर्वनुगमननियमस्य सङ्केतः–

तस्माच् छ्रेयांसं पूर्वं यन्तं पापीयान् पश्चादन्वेति।[१८] इति।

स्मृतिप्रतिपादितायाः प्रपाया उल्लेखः–

धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन्।[१९] इति।

शिखाया उल्लेखः–

यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव।[२०] इति।

६. वेदविरुद्धा स्मृतिर्न प्रमाणम्

जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे स्मृतिप्रामाण्ये साधिते वेदविरुद्धायाः स्मृतेस्तु प्रामाण्यं न भवतीत्यपि सिद्धान्तितम्।

यत्र श्रुतिविरोधोऽस्ति तत्र स्मृतेः का गतिरिति चिन्ता भवति। तत्र भाष्यकारेण त्रीणि उदाहरणानि प्रस्तुतानि– औदुम्बर्याः सर्ववेष्टनम् "औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्"[२१] इति श्रुत्या विरुद्धम्, अष्टाचत्वारिंशतं

---

१६. जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रे १।३।२।

१७. माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शतपथब्राह्मणे ११।५।४।१२।

१८. मैत्रायणीयसंहितायाम् ३।१।३।

१९. ऋग्वेदसंहितायाम् १०।४।१, तैत्तिरीयसंहितायाम् २।५।१२।

२०. ऋग्वेदसंहितायाम् ६।७५।१७, तैत्तिरीयसंहितायाम् ४।६।४, मा.वा. शुक्लयजर्वेदसंहितायाम् १७।४८।

२१. शाबरभाष्य उद्धृतं वचनम् १।३।३।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यचरणं "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत"[२२] इत्यनेन विरुद्धम्, क्रीतराजको भोज्यान्न इति "तस्मादग्नीषोमीये संस्थिते यजमानस्य गृहेऽशितव्यम्"[२३] इत्यनेन विरुद्धम्। तत्र पूर्वपक्षी अष्टकादिस्मृतिवदेतादृश्या अपि स्मृतेः प्रामाण्यं मन्यते। सिद्धान्ती तु मूलभूतश्रुत्यनुमानाभावादेतादृशीनां स्मृतीनां प्रामाण्यं न भवतीत्याह। तथा च सिद्धान्तसूत्रम्–

"विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्"[२४] इति।

भाष्यानुसारमस्याऽधिकरणस्य व्याख्यानं कृत्वाऽस्मिन्नधिकरणे वार्त्तिककारेण विशेषस्पष्टीकरणमपि कृतं वर्तते। वार्त्तिककारेणाऽस्याऽधिकरणस्य निष्कर्षोऽनेन प्रकारेण प्रदर्शितः–

यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वाऽन्यत् प्रतीयते।
तावत् तयोर् विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यते॥
अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योर् विशेषोऽनेन दर्श्यते।
नाऽत्यन्तमेव बाध्यत्वं न चाऽप्यत्यन्ततुल्यता॥[२५] इति।

७. लोभमूलं स्मरणं न प्रमाणम्

जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे स्थितस्य चतुर्थस्य सूत्रस्य पृथगधिकरणत्वेनाऽपि व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतम्। तत्रोक्तम्–

"अधिकरणान्तरं वा। "वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति" इति, "यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति" इति। तत्कर्तृसामान्यात् प्रमाणमिति प्राप्ते– **हेतुदर्शनाच्च**। अप्रमाणं स्मृतिः। अत्राऽन्यन्मूलम्। लोभादाचरितवन्तः केचित्। तत एषा स्मृतिः। उपपन्नतरं चैतद् वैदिकवचनकल्पनात्।"[२६] इति। तत्रैव तन्त्रवार्त्तिक उक्तम्–

तत्राऽपि वेदमूलत्वकल्पना नोपपद्यते।
कर्तृसामान्यतः प्राप्ता लोभसम्भवपूर्वकात्॥[२७] इति।

८. स्मार्तस्याऽपि पदार्थस्य प्राबल्यम्

जैमिनीयधर्ममीमांसायाः प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे पदार्थप्राबल्याधिकरणे "आचान्तेन कर्तव्यम्", "यज्ञोपवीतिना कर्तव्यम्" इत्यादिवाक्यान्युदाहृत्य स्मृतिप्रतिपादितान्येतादृशानि श्रुतिविरुद्धत्वान्न कर्तव्यानि उताऽविरुद्धानि कर्तव्यानीति विचारः कृतः।

---

२२. शाबरभाष्ये उद्धृतं वचनम् १।३।३।
२३. मैत्रायणीयसंहितायाम् ३।७।८।
२४. जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रे १।३।३।
२५. तन्त्रवार्त्तिके १।३।३।
२६. शाबरभाष्ये १।३।४।
२७. तन्त्रवार्त्तिके १।३।४।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्र पूर्वपक्षः– एतादृश्यः स्मृतयो न प्रमाणम् । "वेदं कृत्वा वेदिं करोति"[२८] इति श्रुतौ पूर्वकालवाचिना क्त्वाप्रत्ययेन[२९] क्रमः प्रतीयते । वेदकरण-वेदिकरणयोर्मध्ये यदि क्षुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्यात् तदा श्रुत्युक्तं नैरन्तर्यं विहन्येत । तस्मादाचमनस्मृतिर्न प्रमाणमिति ।

अत्र सिद्धान्तः– अगृह्यमाणकारणका एवञ्जातीयकाः प्रमाणमेव । वेद-वेद्यादिश्रुत्युक्तपदार्थ–वदाचमनादयः स्मृत्युक्ता अनुष्ठेयाः पदार्थाः सन्ति । क्रमः पदार्थनिष्ठो धर्मोऽस्ति । स च पदार्थानुपजीवति । अत उपजीव्यविरोधात् क्रम एव बाध्यते । न तु क्रमेणाऽऽचमनस्य बाधोऽस्ति । तस्मादाचमनादिस्मृतिः प्रमाणम् । सूत्रकारेणोक्तम्–

"अपि वा कारणाऽग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्"[३०] इति ।

अपि च पूर्वं पदार्थेषु प्राप्तेषु पश्चात् क्रम आपतति । पूर्वं तु क्रम एव नाऽस्ति । तस्मादविरोधः । वार्त्तिककारेणाऽप्युक्तम्–

तस्मादाचमनादीनां क्रतुभिः सङ्ग्रहे सति ।
पश्चात्प्राप्तक्रमेयत्ताकालशास्त्राऽविरोधिता ॥[३१] इति ।

९. उपनयनप्रभृति स्मार्तधर्मपालनम्

मीमांसायाः षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे षष्ठेऽधिकरणे "प्राङ्मुखो भुञ्जीत"[३२] इत्यादीनां स्मार्तानां धर्माणां विषये विचारः कृतः । तत्र एते नियमा जनन्प्रभृति प्रवर्तन्ते- जातो यदा शक्नुयात् तदाप्रभृति पालयेदिति उतोपनयनप्रभृतीति संशये अनग्निसाध्यत्वादमन्त्रसाध्यत्वाच्चैतेषां नियमानां पालनमनुपनीतैरपि शक्तैः कार्यमिति प्राप्ते उपनीतैरेव कार्यमिति सिद्धान्तः । तथा च सूत्रम्–

"अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्तेरन्"[३३] इति ।

१०. उपनयनहोमाग्निः

मीमांसायाः षष्ठाध्यायस्याऽष्टमे पादे द्वितीयेऽधिकरणे उपनयनहोमः कस्मिन्नग्नौ कर्तव्य इति विचारः कृतो वर्तते । उपनयनाङ्गभूता होमाः किमाहवनीयाग्नौ कर्तव्या उत लौकिकेऽग्नौ कर्तव्या इति

२८. द्र.- आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् ८।१३।२ ।
२९. समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।–इति अष्टाध्याय्याम् ३।४।२१ ।
३०. जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रे १।३।७ ।
३१. तन्त्रवार्त्तिके १।३।७ ।
३२. द्र.- आपस्तम्बधर्मसूत्रम् १।३१।१ ।
३३. जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रे ६।२।२२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संशयो भवति । षष्ठस्याऽष्टमस्याद्ये "एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होतारः"[३४] इति वचनवलाच्चतुर्होतृहोमो लौकिकेऽग्नौ कर्तव्य इति निर्णीतम् । किन्तु उपनयनविषये तादृशं वचनं नाऽस्ति । तस्मादाहवनीयाग्नौ होम इति पूर्वपक्षः ।

अत्र सिद्धान्तः– विद्वानेवाऽधानेऽधिकारी भवति[३५] । अनुपनीतस्य विद्याभावादाधानेऽधिकारो न भवति । तस्मादाहवनीयासम्भवाल्लौकिकेऽग्नावुपनयनहोमः कर्तव्यः ।

११. दैवकर्मकालः

उपनयनादीनां संस्काराणां पद्धतेः साङ्गोपाङ्गं विवरणं गृह्यसूत्रेषु समुपलभ्यते । उपनयनचूडाकरणादीनि दैवानि कर्माणि कदा कर्तव्यानीति विषये मीमांसाशास्त्रस्य षष्ठेऽध्यायेऽष्टमे पादे विचारः कृतो वर्तते ।

तत्र उपनयन-चूडाकरणादीनि दैवानि कर्माणि किं सर्वदा कर्तव्यानि उत उदगयनादिष्वेवेति संशये विशेषाभावात् सर्वदैवाधिकार इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु– स्मृतौ उदगयन-पूर्वपक्ष-पुण्याहरूपः कालो विहितोऽस्ति[३६] । तस्मादुपनयनादीनि उदगयन-शुक्लपक्ष-पुण्याहेषु कर्तव्यानीति । तथा चोक्तं सूत्रकारेण–

"उदगयन-पूर्वपक्षा-हःपुण्याहेषु दैवानि स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् । अहनि च कर्मसाकल्यम्"[३७] इति ।

मण्डनमिश्रैरपि **"पूर्वाह्णादौ देवकार्याणि कुर्यात्"**[३८] इत्युक्त्वाऽस्याऽधिकरणस्य सारः प्रस्तुतः ।

१२. दर्विहोमाः

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादादौ "यदेकया जुहुयाद् दर्विहोममेव कुर्यात्"[३९] इत्यत्र दर्विहोमपदेन गुणविधानं न क्रियते, किन्तु दर्विहोमपदं नामाऽस्तीति निर्णीय[४०] तत् स्मार्तानां स्थालीपाकादीनां नामाऽस्ति, वैदिकानां वास्तुहोमादीनामपि नामाऽस्तीति साधितम्[४१] ।

एतदतिरिक्ता अपि स्मार्ता विषया धर्ममीमांसाशास्त्रे स्थाने स्थाने प्रसङ्गप्राप्ततया समुल्लिखिताः सन्ति । षष्ठस्य द्वितीये गुरुवन्दनादेर्निमित्तावृत्तावावृत्तिर्भवतीति निर्णीतम्[४२] । सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे

---

३४. काठकसंहितायाम् ९।१५ ।

३५. ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान् विहितोऽस्ति ।– इति जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रे ३।८।१८ ।

३६. उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ।– इति पारस्करगृह्यसूत्रे १।४।५।

३७. जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रे ६।८।२३-२४ ।

३८. मीमांसानुक्रमणिकायाम् ६।८।६ ।

३९. तैत्तिरीयसंहितायाम् ३।४।१० ।

४०. दर्विहोमा यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ।– इति जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रे ८।४।१ ।

४१. स लौकिकानां स्यात् कर्तुस् तदाख्यत्वात् । सर्वेषां वा दर्शनाद् वास्तुहोमे ।– इति तत्रैव ८।४।२-३ ।

४२. याथाकाम्यमुतावृत्तिर्गुरोरनुगमादिषु ।
स्यादाद्यः प्रीतिहेतुत्वान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः ॥ – इति जैमिनीयन्यायमालायाम् ६।३।१०, १२ श्लो., ३५२ पृ. ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सौर्यादौ कुतश्चिद् धर्मातिदेशो भवतीति सिद्धे स्मार्तस्थालीपाकादितो धर्माणामतिदेशो भवेदित्याशङ्क्य परिहृतम्[४३]। द्वादशस्य द्वितीये त्रेताग्नौ श्रौतकर्मैव भवति न स्मार्तमिति स्पष्टीकृतम्[४४]।

इत्थं स्मृतेः प्रामाण्यं साधयित्वा केषाञ्चन स्मार्तविषयाणां तु साक्षादपि विचारो जैमिनीय-धर्ममीमांसाशास्त्रे कृतः समुपलभ्यते ॥

आधारग्रन्थाः

१. **ऋग्वेदसंहिता**, स्वाध्यायमण्डलम्, पारडीनगरम्, पञ्चमं संस्करणम्, १९८९ कै. ।

२. **तैत्तिरीयसंहिता** (आत्रेय-तैत्तिरीय-कृष्णयजुर्वेदसंहिता), सायणभाष्ययुता (अष्टौ भागाः), आनन्दाश्रमः, पुणेः, (तृ.सं.,१९५९ कै.) ।

३. **काठकसंहिता**, कठकृष्णयजुर्वेदसंहिता), सम्पादकः श्रीपाद-दामोदर-सातवलेकरः (प्र.सं. १९४३ कै.), चतुर्थं संस्करणम् (?), स्वाध्यायमण्डलम्, पारडीनगरम्, गुर्जराः ।

४. **मैत्रायणीयसंहिता**, सम्. श्रीपाद-दामोदर-सातवलेकरः (प्र.सं. औन्धनगरम्, १९४२ कै.), चतुर्थ संस्करणम् (?), स्वाध्यायमण्डलम्, पारडीनगरम्, गुर्जराः ।

५. **मा.वा.शुक्लयजुर्वेदसंहिता**, सम्. दौलतरामगौडः (प्र.सं. १९४४ कै.), चौखम्वाविद्याभवनम्; वाराणसी (गुटका) २०४४ वै. (१९८७ कै.), पुनर्मु. २००२ कै. ।

६. **मा.वा.शतपथब्राह्मणम्**, यथोपलब्धहरिस्वामि-सायण-वासुदेवभाष्यसहितम् (पञ्च भागाः), गङ्गा-विष्णु-श्रीकृष्णदासः, कल्याण, मुम्वयी, १९४० कै., पुनर्मु. नागप्रकाशकः, दिल्ली, १९९० कै. ।

७. **आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्**, रुद्रदत्तविरचितवृत्तिसहितम्, सम्. रिचाई-गार्वेः (Richard Garbe), प्र.सं., एसियाटिक सोसाइटि, विब्लियोथिका इण्डिका, कलकत्ता, (१८८२-१९०२ कै.) पुनर्मु. मुन्शीराम., नूतनदिल्ली (त्रयो भागाः), १९८३ कै. ।

८. **आश्वलायनगृह्यसूत्रम्**, हरदत्तमिश्रकृतया अनाविलया वृत्त्या सहितम्; सम्. टी. गणपति-शास्त्री, अनन्तशयनग्रन्थावलिः, ग्रन्थाङ्कः ७८, १९२३ कै. ।

९. **कौषीतकिगृह्यसूत्रम्**, भवत्रातव्याख्यायुतम्; सम्. टी.आर. चिन्तामणिः, (प्र.सं. मद्रास-वि.वि., १९४४ कै.), पुनर्मु. पाणिनिः, नूतनदिल्ली, १९८२ कै.।

१०. **पारस्करगृह्यसूत्रम्**, कर्क-जयराम-हरिहर-गदाधर-विश्वनाथभाष्यपञ्चकसहितम्, सम्. महादेवशर्मा, गुजराती-मुद्रणालयः, मुम्वयी, १९१७ कै., पुनर्मु. मुन्शीराम., नूतनदिल्ली, १९८२ कै. ।

११. **आपस्तम्बधर्मसूत्रम्**, हरदत्तमिश्रविरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या सहितम् (प्र.सं. १९३२ कै.), चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी, द्वि.स. १९६९ कै. ।

१२. **गौतमधर्मसूत्रम्**, हरदत्तकृतमिताक्षरायुतम्, आनन्दाश्रमः, द्वि.सं. १९३१ कै. ।

१३. **अष्टाध्यायी**, सम्. गोपालशास्त्री "दर्शनकेशरी", चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्; वाराणसी, १९७६ कै.।

१४. **वेदाङ्गज्योतिषम्**, सोमाकरभाष्य-कौण्डिन्न्यायनव्याख्यानयुतम्, चौखम्वाविद्याभवनम्; वाराणसी, २००५ कै. ।

१५. **मनुस्मृतिः**, कुल्लूकभट्टविरचितया मन्वर्थमुक्तावल्याख्यया व्याख्यया सहिता, सम्. नारायणराम आचार्यः काव्यतीर्थः, निर्णयसागरमुद्रणालयः, मुम्वयी, दशमं संस्करणम्, १९४६ कै. ।

---

४३. विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाथ वैदिकः ।
आद्यो निवन्धराहित्यादन्त्यो धीसन्निकर्षतः ॥ – इति जैमिनीय-न्यायमालायाम्, ७।४।२, २ श्लो., ४२१ पृ. ।

४४. सर्वार्थो वैदिकार्थो वा विहारः शक्तिमत्त्वतः ।
आद्यः प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षत्वतोऽन्तिमः ॥ – इति तत्रैव १२।२।१, १ श्लो., ६९४ पृ. ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१६. **श्रीमज्जैमिनिप्रणीतं मीमांसादर्शनम् (जैमिनीय-धर्ममीमांसासूत्रम्)**, शाबरभाष्य-तन्त्रवार्त्तिक-टुप्टीका-सहितम् (सप्त भागाः), सम्. सुब्बाशास्त्री, काशीनाथ-वासुदेवशास्त्री अभ्यङ्करः, गणेशशास्त्री जोशी, आनन्दाश्रमः, पुणेः, १९५३ कै. (तृ.सं.), १९७० कै. द्वि.सं.), १९७१ कै. (द्वि.सं.), १९७२ कै. (द्वि.सं.), १९३२ कै. (प्र.सं.), १९३३ कै. (प्र.सं.), १९३४ कै. (प्र.सं.)।

१७. **श्लोकवार्त्तिकम्**, कुमारिलभट्टपादविरचितम्, पार्थसारथिमिश्रविरचितया न्यायरत्नाकरव्याख्यया सनाथम्, सम्पा. द्वारिकादासशास्त्री, तारा पब्लिकेसन्स, वाराणसी, २०३४ वै. ।

१८. **मीमांसानुक्रमणिका**, मण्डनमिश्रकृता, गङ्गानाथझाशर्ममैथिलरचितेन मीमांसामण्डनेन मण्डिता, सम्. ढुण्ढिराजशास्त्री, चौखम्वा संस्कृत सीरीज आफिस, वनारस सिटी (वाराणसी), १९८७ वै. ।

१९. **जैमिनीयन्यायमाला**, माधवाचार्यविरचिता, जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेण सहिता प्र.सं., सम्. जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यः, कलिकता, (१८८३ कै.), द्वि.सं., सम्. रामनाथदीक्षितः, पण्डिचेरी, १९८३ कै. ।

२०. **नैपालधर्मशास्त्रिकृतधर्मशास्त्रनिबन्धानां मीमांसान्यायदृष्ट्या संक्षिप्तं पर्यालोचनम्**, लघ्वनुसन्धानप्रवन्धः, प्रमोदवर्धनकौण्डिन्न्यायनरचितः, नेपाल-संकृतविश्वविद्यालयानुसन्धान-केन्द्रेण स्वीकृतः, २०५५ वै.।

२१. **कतिपयवैदिकयज्ञपरिचयः**, प्रमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः, स्वादध्यायशाला, काष्ठमण्डपजनपदः, २०६७ वै. ।

२२. **पूर्वमीमांसोद्धरणकोशः**, धन्नालाल-जवाहरलालाऽग्रवालः, वैदिकसंशोधनमण्डलम्, पुणेः, २०४१ वै. ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सबाधबीजबाध्यबाधकभावविचारः

मोहनप्रसादः पोखेल
उपप्राध्यापकः

पाणिनीयव्याकरणशास्त्रे शास्त्राणां बलावलप्रसङ्गे "पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः[1] इति परिभाषारूपः सिद्धान्तो हि मूलमन्त्रोऽस्ति। अत्रोत्तरोत्तरमिति कथनस्येदं तात्पर्यमस्ति यदुत्सर्गपूर्वशास्त्रापेक्षया परशास्त्रम्, परशास्त्रापेक्षया नित्यशास्त्रम्, नित्यशास्त्रापेक्षयान्तरङ्गशास्त्रम्, अन्तरङ्गशास्त्रापेक्षयापवादशास्त्रं बलवद् भवतीति। एतावता पूर्वादिशास्त्रापेक्षया परादिशास्त्राणां वलवत्त्वञ्च सिद्धयत्येव। अत्र शास्त्राणां बलाबलप्रसङ्गस्य चिन्तनेनेदं सिद्धं भवति यद्- यत्रोभयोः शास्त्रयोः सकृदुपस्थितिर्भवति तत्रोत्सर्गपूर्वशास्त्रापेक्षया परादिशास्त्रेण कार्यं क्रियते। लोकेऽपि येन प्रकारेण वलवान् दुर्वलं वाधते, शास्त्रेऽपि तेनैव प्रकारेण बलवच्छास्त्रेण दुर्वलच्छास्त्रं बाध्यते। अत्रैतादृशस्य शास्त्रस्य बलाबलत्वभाव-विचारात्पूर्वं शास्त्रे बाध्यबाधकभावे उपयोगे आनीतानि बाधबीजानि कानीति विषये विचारः क्रियते।

वस्तुतो व्याकरणशास्त्रे शास्त्रस्य बलावलत्वचिन्तनावसरे शास्त्रज्ञैर्बाधवीजान्यपि चिन्तितानि। आचार्यवर्येरत्र शास्त्रे यानि वाध्यवाधकभावविषये चत्वारि वाधबीजानि उपयोगे आनीतानि तेषामतिसंक्षेपेण स्वरूपाणि सोदाहरणमुपस्थाप्यन्ते–

१. तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थम्

इदं प्रथमं बाधवीजम्। यत्रोत्सर्गशास्त्रस्य प्रवृतिर्न स्यात्तत्रापवादशास्त्रस्यापि प्रवृति र्न भवति। अस्येदं तात्पर्यं यत्र 'आद्गुणः'[2] इति शास्त्रेण गुणस्य प्राप्ति र्न स्यात्तत्र वृद्धिरेचि[3] इति शास्त्रस्यापि प्रवृत्ति र्न भवति। अनेनैव प्रकारेण यत्र 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'[4] इति शास्त्रेण लोपो न प्राप्यते तत्र सम्बुद्धौ च[5] इति शास्त्रेणाकारस्यैकारो न प्राप्यते। अतस्तदप्राप्तियोग्ये - 'आद् गुणः' हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् इत्यनयोरप्राप्तिस्थले वृद्धिरेचि, सम्बुद्धौ चेति सूत्रेअचरितार्थे अप्रवृत्ते भवतः।

१. भट्टो नागेशः- परिभाषेन्दुशेखरः (चौखम्वा संस्कृत-संस्थान, चतुर्थसंस्करणं, वि.स.२०३५, वाराणसी) परिभाषा संख्या ३८।
२. पाणिनिः, अष्टाध्यायी ६।१।८७ सूत्रम्।
३. पाणिनिः ६।१।८८ सूत्रम्।
४. पाणिनिः ६।१।६८ सूत्रम्।
५. पाणिनिः ७।३।१०६ सूत्रम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२. तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थे सति कृतेऽपि चरितार्थम्

इदं द्वितीयं वाधवीजम्। यत्रोत्सर्गशास्त्रस्य प्रवृति र्न भवति तत्रापवादशास्त्रस्यापि प्रवृति र्न भवति। परन्तूत्सर्गशास्त्रस्य प्रवृत्तेरनन्तरमप्यपवादशास्त्रस्य तत्र प्रवृति र्भवत्येव। तदप्राप्तियोग्ये - उत्सर्गशास्त्रस्याप्राप्तिस्थले, अचरितार्थे अपवादशास्त्रस्य प्रवृत्तेरभावे सति कृतेऽपि, उत्सर्गशास्त्रस्य प्रवृतेरनन्तरमपि चरितार्थम् अपवादशास्त्रस्य प्रवृत्तिर्निर्बाधा एव। अस्येदं तात्पर्यं यत्र 'ह्रस्वनद्यापो नुट्'[६] इत्यस्याप्राप्तिस्तत्र 'आमि सर्वनाम्नः सुट्'[७] इत्यस्यापि अप्राप्तिः, परन्तु नुटि कृते सत्यपि सुट् चरितार्थो भवत्येव। अस्मात्कारणादांविधायके शास्त्रे ससुट्को निर्देशः कर्तव्य इत्युक्तमत्र शास्त्रे।

३. तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थे सति कृतेऽपि अचरितार्थम्

इदं तृतीयं बाधवीजम्। उत्सर्गशास्त्रस्याप्राप्तिस्थलेऽपवादशास्त्रस्य प्रवृत्यभावे सत्युत्सर्गशास्त्रस्य प्रवृत्तेरनन्तरमप्यपवादशास्त्रस्य प्रवृत्तेः सुतरामभाव एवेति। अस्येदं तात्पर्यं यत्र 'याडापः'[८] इति शास्त्रेण याडागमस्याप्राप्तिस्तत्र 'ङेराम्नद्यांनीभ्य'[९] इति शास्त्रस्यापि प्रवृत्ति र्न भवति। याटि कृते सत्यपि पुनः 'ङेराम्नद्यांनीभ्य' इत्यस्य शास्त्रस्याचारितार्थ्यमेव। अतो रमा+ङि इत्यवस्थायां प्रथममाम्, ततो याड् भवति।

४. तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थे सति अपवादशास्त्रप्रवृत्युत्तरमुत्सर्गशास्त्रस्य प्रवृतौ अपवादशास्त्र-प्रणयनव्यैर्थत्वसंभावना च

इदं चतुर्थं बाधवीजम्। उत्सर्गशास्त्रस्याप्राप्तिस्थलेऽपवादशास्त्रमचरितार्थम्। अपवादशास्त्र-प्रवृत्युत्तरमुत्सर्गशास्त्रस्य प्रवृतौ त्वपवादशास्त्रप्रणयनस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अस्येदं तात्पर्यम् - ज्ञानम् इत्यत्र ज्ञान+सु इत्यवस्थायां 'स्वमोर्नपुंसकात्'[१०] इति शास्त्रेण लोपे प्राप्ते अतोऽम्[११] इत्यपवादशास्त्रेण लोपं बाधित्वा अमादेशो विधीयते। कृते अमादेशेऽपि पुनः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्युत्सर्गशास्त्रेण लुक् प्राप्नोति, किन्त्वत्र लुङ्न भवति। लुकि कृते तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्युत्सर्गशास्त्रस्यापवादरूपेण पठितमतोऽम् इति शास्त्रप्रणयनस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अस्मात्कारणादपवादशास्त्रप्रवृत्युत्तरमुत्सर्गशास्त्रस्य प्रवृतिर्भवितुं न शक्नोतीति।

एतानि चत्वारि बाधवीजान्युपस्थाप्य अत्र पूर्वपरादिशास्त्राणां बाध्यबाधकभावविषये चर्चा क्रियते-

५. पूर्वात्परं बलवत्

सामान्यतः पूर्वशास्त्रापेक्षया परं शास्त्रं बलवद् भवति। यदा पूर्वशास्त्रं नित्यमन्तरङ्गमपवादश्च स्यात्तर्हि न परं शास्त्रं बलवद् भवितुं शक्नोति। पूर्वात्परं बलवद् इत्यस्योदाहरणं प्रस्तूयते- 'रामेभ्यः'

---

६. पाणिनिः ७।१।५४ सूत्रम्।
७. पाणिनिः ७।१।५२ सूत्रम्।
८. पाणिनिः ७।३।११३ सूत्रम्।
९. पाणिनिः ७।३।११६ सूत्रम्।
१०. पाणिनिः ७।१।२३ सूत्रम्।
११. पाणिनिः ७।१।२४ सूत्रम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति। 'फलाय' इत्यत्र पूर्वशास्त्रं 'सुपि च'[१२] इति चरितार्थम्। अत्र परशास्त्रं 'बहुवचने झल्येत्'[१३] इत्यस्य चाप्राप्तिः। एवञ्च 'रामेषु' इत्यत्र 'वहुवचने झल्येत्' इति परशास्त्रं चरितार्थम् पूर्वशास्त्रस्य चात्राप्राप्तिः। 'रामेभ्य' इत्यत्र तूभयोः सावकाशशास्त्रयोः सकृदुपस्थिति दृश्यते। एतादृशस्थले विप्रतिषेधनियमेन परत्वात् सुपि चेति शास्त्रं वाधित्वा 'बहुवचने झल्येत्' इति परशास्त्रेण एत्वं भवति। इदमेव पूर्वात्परं बलवद् भवतीत्यस्योदाहरणम्।

६. परान्नित्यं बलवत्[१४]

पूर्वशास्त्रापेक्षया परशास्त्रं बलवद् भवति। परन्तु पूर्वशास्त्रं यदा नित्यं स्यात्तदा परान्नित्यमेव बलवद् भवति। 'नुदति' इत्यस्योदाहरणं भवितुं शक्नोति। प्रेरणार्थकणुद्धातुतः तिप्प्रत्यये कृते नुद् ति इति भवति। अस्यामवस्थायां 'तुदादिभ्यः शः'[१५] इति शप्रत्ययं 'पुगन्तलघूपधस्य च'[१६] इति लघूपधगुणञ्च सकृत्प्राप्नोति। अत्र गुणविधायकं सूत्रं यद्यपि परशास्त्रं वर्तते तथाप्यत्र गुणं बाधित्वा शप्रत्ययो भवति। शप्रत्ययविधानानन्तरं ङित्वाद् गुणो न भवित। प्रथमं गुणे कृते तु शप्रत्ययो भवत्येव। अतः 'कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य' इति नियममाश्रित्य नित्यत्वाच्च गुणं वाधित्वात्र शप्रत्ययो विहितः। इदमेव परान्नित्यस्य बलवत्ताया उदाहरणम्।

७. परादन्तरङ्गं बलीयः

परशास्त्रापेक्षयान्तरङ्गशास्त्रं बलवद् भवति। 'उभये देवमनुष्या' इत्युदाहरणे सर्वनामसञ्ज्ञाविधानावसरे 'सर्वादीनि सर्वनामानि'[१७] इति शास्त्रापेक्षया 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च'[१८] यद्यपीदं परं शास्त्रं वर्तते तथापि जस्विभक्त्यपेक्षितत्वाद् बहिरङ्गं भवति। तस्मादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे[१९] इति परिभाषाबलात् 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यनेनैवात्र सर्वनामसंज्ञा भवति। इदमेव परादन्तरङ्गस्य बलक्त्वस्योदाहरणम्।

८. परादपवादो बलीयान्

परशास्त्रापेक्षयापवादशास्त्रं बलवद् भवति। 'दध्ना' इत्यत्रानङ्ङादेशावसरे 'ङिच्च'[२०] इति शास्त्रापेक्षया 'अनेकाल्शित् सर्वस्य'[२१] इदं यद्यपि परं वर्तते तथाप्यस्यैवापवादरूपेण पठितत्वात् ङिच्चेत्यनेन तद्वाधित्वान्त्यादेशो विहितः। इदमेव परादपवादस्य वलवत्वस्योदाहरणम्।

१२. पाणिनिः ७।३।१०२ सूत्रम्।
१३. पाणिनिः ७।३।१०३ सूत्रम्।
१४. भट्टो नागेशः परिभाषेन्दुशेखरः पूर्ववत्- परिभाषा संख्या ४२।
१५. पाणिनिः पूर्ववत् ३।१।७७
१६. पाणिनिः ७।३।८६
१७. पाणिनिः १।१।२७
१८. पाणिनिः १।१।३३
१९. भट्टो नागेशः- परिभाषेन्दुशेखरः पूर्ववत्- परिभाषा संख्या ५०।
२०. पाणिनिः पूर्ववत् १।१।५३
२१. पाणिनिः १।१।५५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

९. नित्यादन्तरङ्गं बलीयः

नित्यशास्त्रापेक्षयान्तरङ्गशास्त्रं बलवद् भवति। 'ग्रामणीनि कुलानि' इत्युदाहरणे नित्यान्तरङ्गशास्त्रयोः सकृदुपस्थिति दृश्यते। इकोऽचि विभक्तौ[22] इदं नित्यशास्त्रं, 'ह्रस्वोनपुंसके प्रातिपदिकस्य'[23] इदन्त्वन्तरङ्गशास्त्रं ग्रामणीशाब्दाज्जसि तस्य स्थाने शि आदेशे कृते उभयोः शास्त्रयोः सकृदुपस्थिति र्भवति। अत्र नित्यशास्त्रेण नुमि कृते सत्यजन्तत्वाभावाद् 'ह्रस्वोनपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यनेन ह्रस्वस्य प्राप्तिरेव न भवति। ह्रस्वे कृते तु नुम् भवत्येव। नुमागमो ह्यत्र विभक्तिमपेक्षते, ह्रस्वविधाने तु विभक्तेरपेक्षा नास्ति। वह्वपेक्षं वहिरङ्गमल्पापेक्षमन्तरङ्गमिति नियमसत्वादल्पापेक्षितत्वाच्चात्र ह्रस्वविधायकं शास्त्रमन्तरङ्गशास्त्रं वर्तते। एवं नुम्विधायकं शास्त्रमत्र नित्यमस्ति। नित्यादपि वहिरङ्गत्वान्नुमागमविधायकं शास्त्रं वाधित्वान्तरङ्गेण ह्रस्वविधायकेन शास्त्रेण प्रथमं ह्रस्वो विहितस्ततो नुम्। इदमेव नित्यादन्तरङ्गस्य वलवत्वस्योदाहरणम्।

अन्तरङ्गादपि अपवादो बलीयान्

अन्तरङ्गशास्त्रापेक्षयापवादशास्त्रं वलीयो भवति। 'श्रीश' इत्युदाहरणे श्री+ईश इत्यवस्थायाम् 'इको यणचि'[24] इति यणम्, अकः सवर्णे दीर्घः[25] इति सवर्णदीर्घञ्च प्राप्नोति। अत्र सवर्णदीर्घविधायक-शास्त्रापेक्षया यण्विधायकं शास्त्रं यद्यप्यन्तरङ्गं वर्तते तथाप्यत्रापवादत्वाद् यणं वाधित्वा सवर्णदीर्घो भवति। इदमेवान्तरङ्गादपवादस्य बलवत्ताया उदाहरणम्।

१०. निष्कर्षः

पाणिनीयव्याकरणशास्त्राध्येतृभिः सर्वैरपि बाध्यबाधकभावे उपयोगे आनीतानि वाधबीजानि सम्यक् ज्ञात्वा तज्ज्ञानपूर्वकं परादीनां शास्त्राणां स्वरूपाणि सम्यक्तया वोध्यानि भवन्ति। अन्यथा युगपच्छास्त्रद्वय-प्रवृत्तिस्थले किङ्कर्तव्यता सर्वेषां पुर उपतिष्ठते। अत्र परिभाषेन्दुशेरस्थवाधवीजोपस्थापिकाःपरिभाषा उपजीव्याः।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. भट्टो नागेशः- परिभाषेन्दुशेखरः (तत्वप्रकाशिकासहिता भैरवी टीका), चौखम्वासंस्कृतसंस्थानं, चतुर्थसंस्करणं, वि.सं. २०३५, वाराणसी।

२. पाणिनिः- अष्टाध्यायी, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशनं, सन् १९७५, वाराणासी।

३. दीक्षितः भट्टोजी- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी मूलमात्रम्, चौखम्वा ओरियन्टालिया प्रकाशनं, द्वितीयं संस्कणं, सन् १९७५, वाराणसी।

---

२२. पाणिनिः १।१।७३ सूत्रम्।

२३. पाणिनिः १।२।४७ सूत्रम्।

२४. पाणिनिः ६।१।७७ सूत्रम्।

२५. पाणिनिः ६।१।१०१ सूत्रम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वानन्दकरणे विपरिणामाधिकारस्योपपत्तिः

जयन्त आचार्यः
उपप्राध्यापकः

धनं स्पर्शजीवा तुलाजत्रये स्या-
दृणं शेषषड्भेष्वथो कर्किषट्के ।
स्थिते वैषुवे जूककर्कित्रिभस्थे-
प्सिता भोगजस्पर्शजीवा धनर्णम् ॥१॥

प्रथमे द्वितीये च पदे ज्याया धनत्वं तृतीये चतुर्थे च ऋणत्वमिति त्रिकोणमिति ज्ञानमतिरोहितमेव । कोटिज्या तु प्रथमे चतुर्थे च पदे धनात्मिकाऽन्यत्राधनात्मिकेति च सुस्पष्टमेव । तेन प्रथमे चतुर्थे च पदे स्पर्शज्या क्रमेण धनात्मिकाऽधनात्मिकेति च । तथैव द्वितीयपदे ऋणात्मिका तृतीये पदे स्पर्शज्या धनात्मिका । अतस्तुलाजत्रये (प्रथमे तृतीये च पदे) स्पर्शजीवा धनात्मिका शेषषड्भे ऋणात्मिकेति सूत्रोक्तमुपपन्नम् ।

अथ विषुवांशवशादपि स्पर्शज्याया धनर्णत्वं प्रदर्श्यते । यदा कर्किषट्के (क.सि.क.तु.वृ.ध.) विषुवांशास्तदा धनर्णत्वविचारः । तुलादित्रये (जूकादित्रये) नाम तृतीये पदे यदि विषुवांशास्तदा भोगजस्पर्शजीवाया धनत्वम् । यतो हि तत्र ज्याकोटिज्ययोर्द्वयोरपि ऋणत्वम् तेन फलं धनम् (समचिह्नत्वात्) । कर्कित्रिभस्थे विषुवांशे (द्वितीयपदे) भोगजस्पर्शजीवाया ऋणत्वम् । (ज्याकोटिज्ययोर्भिन्नचिह्नत्वात्) इति दिक् ।

मृगाद्यङ्गभे वैषुवे सा स्पृशज्याऽ
जनक्रादिराशित्रये चावगम्या ।
द्युसद्भोगतो वैषुवांशास्तु चैवं
ऋणांशस्पृशज्यागुणाव्यस्तचिह्ना ॥२॥

उपपत्तिः

मृगाद्यङ्गभे वैषुवे सा स्पृशज्याऽजनक्रादिराशित्रये चावगम्या इत्यस्य पूर्वेणान्वयः । अतः परं मकरादिराशिषट्के (म.कु.मी.मे.वृ.मि.) प्रथमे चतुर्थे च पदे स्थिते विषुवांशानां धनर्णत्वविचारः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदाऽचादित्रये विषुवांशास्तत्र ज्याकोटिज्ये धनात्मिके तेन तज्जनितायाः स्पर्शज्याया धनत्वम् । मकरादित्रये (चतुर्थे पदे) ज्याया ऋणत्वं कोटिज्याया धनत्वं तेन तत्र स्पर्शज्या ऋणात्मिकेति ।

पूर्वं तु विषुवांशवशाद्भोगस्पर्शज्याया धनर्णत्वं साधितमिदानीं भोगांशवशादपि विषुवांशानां धनर्णत्वं साध्यते । यदि कर्कादिषट्के भोगांशास्तत्र कर्कादित्रये विषुवांशानामृणत्वम् । तुलादित्रये च धनत्वम् तथैव मकरादिषट्के यदि भोगांशास्तत्र मकरादित्रये विषुवांशानामृणत्वं मेषादित्रये च धनत्वमिति सर्वमुपपन्नम् ।

पदं पाद उक्तोऽजतस्त्रित्रिभैस्ते
चतुः संख्यकाश्चाथ दोरोजपादे ।
पदाद्यंशयुक्तः पदे युग्मकाख्ये
पदांतांशशुद्धस्तदुत्थं धनुः स्यात् [1] **॥३॥**

उपपत्तिः

पदं पादश्च पर्यायवाचिनौ । त्रिभैरेकं पदम् । तदारम्भस्तु मेषादितो भवति । वृत्ते चत्वारि पदानि । ओजपादे (विषमपादे = प्रथमे तृतीये च) भुजानयनार्थं मेषादितो गतचापं (ग्रहभुक्तचापं) योज्यम् । अर्थात् प्रथमे मेषादौ तु गतचापस्य शून्यत्वम् । तत्र भुजांशाः शून्यमिताः । ततो यथा यथा चापो वर्धते तथा तथा भुजांशा वर्धन्ते । तत्र मेषादितो गतचापतुल्यमेव भुजमानम् । तृतीये तु गतपदाद्यंशा १८० स्तैर्युक्तचापो भुजसंज्ञः । युग्मपदे द्वितीये चतुर्थे च पदे तु पदान्तांशशुद्धोऽर्थात् द्वितीये पदे १८० तो गतचापभागाः शोध्याश्चतुर्थे ३६० तः गतचापभागाः शोध्याः शेषं भुजसंज्ञमिति अयुग्मे पदे यातमेष्यं तु युग्मे भुजः इति भास्करोक्तिवत् सर्वमुपपन्नम् ।

भोगशराभ्यां क्रान्तिसाधनमाह

शरात्कोटिजीवान्घभोगोत्थमौर्वी
द्विविश्वेषुपक्षोद्धृता स्यादृणत्वम् ।
प्रभोगे तुलाजाङ्गभेऽत्राद्यमुक्त-
मथो बाणजीवां स्वसूर्यांशहीनाम् ॥४॥

विदध्यात् भवेत्साह्युदक्याम्यबाणे
धनर्णं क्रमात् संस्कृतैषाद्यकेन ।
ज्यकेष्टा धनुः क्रान्तिरत्रस्वयोर-
स्वयोर्योग उक्तोऽन्तरं स्वाऽराश्योः ॥५॥

---

१. दोस्त्रिभोनं त्रिभोर्ध्वं विशेष्यं रसैश्चक्रतोऽङ्गाधिकं स्याद् भुजोनं त्रिभम् ।
कोटिरेकैककं त्रित्रिभैः स्यात् पदम् .... रविचन्द्रस्पष्टाधिकारे १ पद्यम् ।
ग्रहलाघवकरणम् गणेशदैवज्ञनिर्मितम्, मल्लारिविश्वनाथसुधाकरविरचिटीकासमेतम् ।
प्रकाशकः खेमराज श्रीकृष्णदासः श्रेष्ठी संवत् १९८१ शके १८४६ मुम्बई ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गो = गोलसन्धिः(नाडिक्रान्तिवृत्तयोः प्रथमसम्पातविन्दुः)

क = कदम्वस्थानम् ।

ध्रु = ध्रुवस्थानम् ।

ग्र = ग्रहविम्बकेन्द्रम् ।

गोश = भोगांशाः (क्रान्तिवृत्ते)

शअ = भोगकोट्यंशाः ।

∠ग्र क ध्रु = भोगकोट्यंशमितः ।

ग्र श = ग्रहशरचापांशाः ।

क ध्रु = परमक्रान्त्यांशाः ।

क ग्र = शरकोट्यंशाः ।

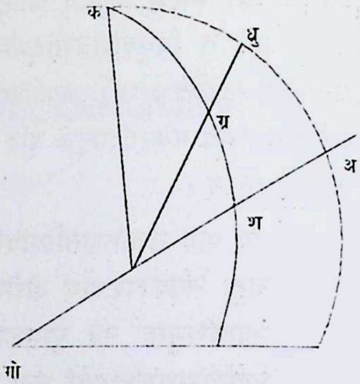

अस्माभिर्भोगांशा ज्ञातास्तथा शरश्च ज्ञात एव तेन क ग्र ध्रु त्रिभुजे ग्रन्थकारोक्त गोलवन्धाधिकारोक्त- "न्यूनिता द्रष्दृकोटिज्याऽन्यदोः कोज्यावधेन वै । अन्यदोर्मौविकाहत्या भक्ता स्यात् कोणकोज्याका" सूत्रेण वा वापूदेवोक्तसूत्रेण[२] ग्र ध्रु (द्युज्या) सम्मुखकोणकोटेर्ज्ञानं यथा

$$\text{भोगकोटयंशकोटिज्या} = \frac{\text{कोज्याद्यु} \times \text{त्रि}^2 - \text{कोज्यापरमक्रान्ति} \times \text{कोज्याकोश} \times \text{त्रि}}{\text{कोज्यापद्यु} \times \text{कोज्याश}}$$

$$\text{वा, कोज्याकोभो} \times \text{कोज्यापद्यु} \times \text{कोज्याश} = \text{कोज्याद्यु} \times \text{त्रि}^2 - \text{कोज्याप} \times \text{कोज्याकोश} \times \text{त्रि}$$

$$\therefore \text{कोज्याद्यु} = \frac{\text{कोज्याकोभो} \times \text{कोज्यापद्यु} \times \text{कोज्याश}}{\text{त्रि}^2} + \frac{\text{कोज्यकोश} \times ९१७४}{१००००}$$

$$= \frac{\text{काज्याकोभो} \times \text{कोज्यश}}{\frac{१०००००००००}{३९७९}} + \frac{\text{कोज्याकोश} \times ९.१७४}{१००००}$$

$$\text{क्राज्या} = \frac{\text{कोज्याकोभो} \times \text{कोज्यश}}{२५१३२} + \frac{\text{कोज्याकोश} \times ११}{१२}$$

अत्रेदमवधेयं प्रथमखण्डे त्रि²परमक्रान्तिज्यया भक्तः सन् २५१३२ समागच्छति । द्वितीयखण्डे तु विततभिन्नद्वारा $\frac{११}{१२}$ अस्योपपत्तिर्जायत इति[३] ।

---

२. त्रिज्यागुणाद्धरणिकोटिगुणाद्विहीनात् कोटिज्ययोर्भुजसमुत्थितयोर्वधेन ।
त्रिज्याहताच्च भुजयोर्गुणयोर्वधेन लब्धं गुणो धरणिसंमुखकोणकोटेः ॥
वापुदेवशास्त्रिणः सूत्रम्, चापीयत्रिकोणमितौ समुद्धृतम्, **काशीसंस्कृतसीरिजग्रन्थमालाया** १३९ ज्योतिप विभागे (६) षष्ठं पुष्पम् सन् १९४४ ।

३. द्वितीयखण्डस्वरुपम् . $\frac{\text{कोज्याकोश} \times ९१७४}{१००००} = \frac{\text{कोज्याकोश}}{\frac{१००००}{९१७४}}$

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रथमखण्डस्य धनर्णवासना उत्तरदक्षिणगोले शरवशेन धनर्णत्वं प्रदर्श्यते । अर्थात् सौम्ये शरकोट्यंशानां नवत्यंशाल्पत्वाद्धनत्वम् । याम्ये तेषां(शरकोट्यशानां) नवत्यधिकत्वात्तस्य ज्या ऋणात्मिकेति । तेन ह्युदग्याम्यवाणे धनर्णं क्रमादित्युक्तम् ।

प्रथमद्वितीयखण्डयोर्धनर्णवासना तु सजातीययोर्योगो विजातीययोरन्तरमिति "योगे युतिः स्यात् क्षययोः स्वयोर्वाधनर्णयोरन्तरमेव योगः" इति भास्करोक्तिवज्ज्ञेयेति ।

विषुवांशसाधनम्

शरस्पर्शजीवा नवाद्यङ्कराभै
र्हता भोगकोज्योद्धृता सौम्यबाणे ।
मृगादौ तु भोगे ऋणं कर्कटादौ
धनं याम्यबाणेऽन्यथैषाद्यमुक्ता ॥६॥

$$= \frac{\text{कोज्याकोश}}{१+\frac{८२६}{९१७४}} = \frac{\text{कोज्याकोश}}{१+\frac{१}{\frac{९१७४}{८२६}}} = \frac{\text{कोज्याकोश}}{१+\frac{१}{११}} \quad \text{स्वल्पान्तरात्}$$

$$= \frac{\text{कोज्याकोश}}{\frac{१२}{११}} = \frac{\text{कोज्याकोश}\times ११}{१२}$$

विशेषः ग्रन्थारम्भे परमक्रान्त्यंशाः = २३।२७।६

सारिण्यनुसारम् ज्या(२३।२०) = ३९६१

प्रतिकलमन्तरम् = २।४०

$\therefore$ गतज्या = ३९६१

शेषसम्वन्धिज्या = १८ (शेष × प्रतिकलमन्तरम्)

अभीष्टज्या ३९७९ (७।६) (२।४०)

$\therefore$(२३।२७।६) ज्या = ३९७९

अन्यो विशेषः =

९०।०।०
-(२३।२६।६)
६६।३३।५४ परमाल्पद्युज्याचापांशाः

सारिण्यनुसारेण (६६।३०) ज्या = ९१७१ गतज्या

प्रतिकलमन्तरम् = १।१०

(१।१०) ३ = ३।३०

गतज्या ˙ शेषसम्बन्धिज्या = ९१७१ +३ = ९१७४ = पद्यु

$\therefore$ (६६।३३।५४) ज्या = ९१७४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वसूर्यांशहीना तु भोगस्पृशज्या,
तुलाजत्रये स्वं मताऽन्यत्र चास्वम् ।
इयं त्वाद्यकेनोक्तवसंस्कृतेष्टा
स्पृशन् मौर्विकेतो धनुर्वैषुवांशाः ॥७॥

उपपत्तिः

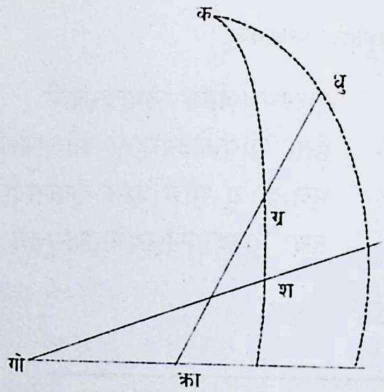

क = कदम्वस्थानम्
ध्रु = ध्रुवस्थानम्
ग्र = ग्रहः
ग्रश = ग्रहशरः
कध्रु = परमक्रान्त्यंशाः
ध्रुग्र = द्युज्याचापांशाः
गोश = भोगांशाः(क्रान्तिवृत्ते)
गो = गोलसन्धिः

कध्रुग्र चापीयत्रिभुजे ∠कध्रुग्र = शीर्षकोणः
शीर्षकोणः = १८० -(९० -वि) = १८०-९०+वि = ९० + वि
ज्या(९०+वि) = कोज्यावि (त्रिकोणमितितः)
कोज्या(९०+वि) = -ज्यावि

कोस्प (९०+वि) = $\frac{\text{कोज्य (९० + वि)}}{\text{ज्या (९० + वि)}} = \frac{-\text{ज्यावि}}{\text{कोज्यावि}} = -$ स्पवि

पूर्वभुजः = द्युज्याचापः = द्यु
अन्यभुजः = परमक्रान्तिचापः = प
पूर्वभुजस्य संमुखकोणः = ∠ ध्रु अथवा ग्र
∴∠ ध्रु क ग्र = भोगकोटिः = ९० -भो
ज्या(९०-भो) = कोज्याभो
पूर्वभुजसंमुखस्य कोणस्य ज्या = कोज्याभो ।
पूर्वभुजसंमुखस्थकोणकोटिज्या = ज्याभो ।

∴ स्पश = $\frac{\text{स्पवि} \times \text{कोज्याभो} + \text{ज्याभो} \times \text{कोज्याप}}{\text{ज्याप}}$ [४]

---

४. चापत्र्यस्रेपूर्वदोः संमुखीन
कोणज्यान्घी शीर्षकोणप्रजानाम् ।
कोटिच्छायां पूर्वदोसंमुखास्र-
कोटिज्यान्घी कोटिमौर्व्यान्यवाहोः ॥
युक्ता योग्यं संभजेदन्यवाहुं
मौर्व्या सिद्धेत् कोटिभामूमिजाना ॥ नयराजपन्तस्य सूत्रम् अप्रकाशितम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वा, स्पश × ज्याप = -स्पवि×कोज्याभो + ज्याभो × कोज्याप

$$\therefore \text{स्पवि} = \frac{\text{ज्या प} \times \text{स्पश}}{\text{कोज्यभो}} + \frac{\text{ज्याभो} \times \text{कोज्याप}}{\text{कोज्याभो}}$$

$$= -\frac{\text{ज्या प} \times \text{स्पश}}{\text{कोज्यभो}} + \text{स्पभो} \times \text{काज्याप}$$

त्रिज्यायां परिणामनेन

$$\frac{\text{स्पवि}}{\text{त्रि}} = -\frac{\frac{\text{ज्याप}}{\text{त्रि}} \times \frac{\text{स्पश}}{\text{त्रि}}}{\frac{\text{कोज्याभो}}{\text{त्रि}}} + \frac{\text{स्पभो} \times \text{कोज्याप}}{\text{त्रि} \times \text{त्रि}}$$

$$\therefore \text{स्पवि} = -\frac{\text{ज्याप} \times \text{स्पश}}{\text{कोज्याभो}} + \frac{\text{स्पभो} \times \text{कोज्याप}}{\text{त्रि}}$$

$$\text{विस्प} = -\frac{\text{शर स्पर्शरेखा} \times \text{३९७९}}{\text{भोकोज्या}} + \frac{\text{भोस्प} \times \text{९७७४}}{\text{१००००}} \text{(पूर्ववत्)}$$

$$= -\frac{\text{शर स्पर्शरेखा} \times \text{३९७९}}{\text{भोकोज्या}} + \frac{\text{भोस्प} \times \text{११}}{\text{१२}} \text{(पूर्ववत्)}$$

इत्थं विषुवांशस्पर्शरेखा समागता सारणीतो विषुवांशानयनं सुशकमिति । धनर्णोपपत्तिस्तु पूर्ववत् शरवशेन भवतीत्यपि सर्वमुपपन्नम् ।

विषुवांशक्रान्तिभ्यां शरसाधनम्

द्युसद्वैषुवज्याऽपमक्रान्तिकोज्या
वधो दन्तभूतत्व २५१३२ भक्तोधनर्णम् ।
क्रमाद्वैषुवांशेषु तौल्यादिमेषा
दिषट्के स्थितेष्वाद्यसंज्ञः पृथक्स्थः ॥ ८ ॥

गणः क्रान्तिजः स्वार्क १२ भागेन हीनो
धनर्ण मतः क्रान्तिवत् त्वाद्यकेन ।
मतः संस्कृतोऽभीष्टजीवाऽथ चापं
शरः स्याद्धनर्णं ह्युदक्याम्यदिक्कः ॥ ९ ॥

---

५. यतो हि कोज्या[१८०-(९०-वि)] = कोज्या(९०+ वि) = -ज्यावि

६. $$\frac{\text{९१७४}}{\text{१००००}} = \frac{\text{१}}{\frac{\text{१००००}}{\text{९१७४}}} = \frac{\text{१}}{\text{१}+\frac{\text{८२६}}{\text{९१७४}}} = \frac{\text{१}}{\text{१}+\frac{\text{१}}{\frac{\text{९१७४}}{\text{८२६}}}} = \frac{\text{१}}{\text{१}+\frac{\text{१}}{\text{११}+\frac{\text{१}}{\text{९}}}} = \frac{\text{१}}{\text{१}+\frac{\text{१}}{\frac{\text{१००}}{\text{९}}}} = \frac{\text{१}}{\text{१}+\frac{\text{९}}{\text{१००}}} = \frac{\text{१}}{\frac{\text{१०९}}{\text{१००}}} = \frac{\text{१००}}{\text{१०९}}$$

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपपत्तिः

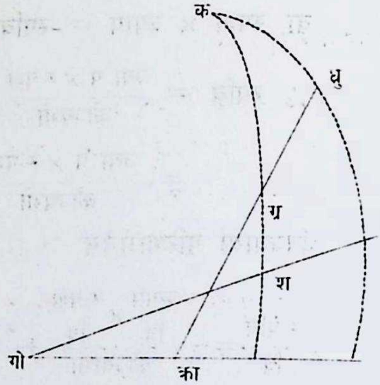

क = कदम्वस्थानम् ।

ध्रु = ध्रुवस्थानम् ।

ग्र = ग्रहः ।

ग्र श = शरः ।

क ध्रु = परमक्रान्त्यंशाः

गो = गोलसन्धिः ।

ग्रध्रु = द्युज्याचापांशाः (ध्रुवप्रोते)

ग्रक्रा = क्रान्त्यंशाः ।

क ग्र ध्रु त्रिभुजे कग्र धरणीं मत्वा त्रिज्यागुणाद्धरणिकोटिगुणा दित्यादिना

$$-\text{ज्यावि} = \frac{(\text{शव्या} \times \text{त्रि} - \text{क्रज्यापद्यु})\ \text{त्रि}}{\text{पक्राज्या} \times \text{द्युज्या}}$$

$$-\text{पक्राज्या द्यु} \times \text{ज्यावि} .\ \text{शज्या त्रि}^{2}\ -\text{क्राज्या पद्यु त्रि}$$

$$\therefore\ \text{शज्या} = \frac{-\text{पक्राज्या} \times \text{द्यु} \times \text{ज्यावि} + \text{क्राज्या} \times \text{पद्यु} \times \text{त्रि}}{\text{त्रि}^{2}}$$

$$\frac{\text{क्राज्या} \times \text{पद्यु} \times \text{त्रि}}{\text{त्रि}^{2}} - \frac{\text{पक्राज्या} \times \text{द्यु} \times \text{ज्यावि}}{\text{त्रि}^{2}}$$

$$= \frac{\text{क्राज्या} \times \text{पद्यु}}{\text{१००००}} - \frac{\text{पक्राज्या} \times \text{द्यु} \times \text{ज्यावि}}{\text{१०००००००००}}$$

$$= \frac{\text{क्राज्या} \times \text{९१७४}}{\text{१००००}} - \frac{\text{३९७९} \times \text{द्यु} \times \text{ज्यावि}}{\text{१०००००००००}}$$

$$= \frac{\text{क्राज्या} \times \text{१००}^{\text{७}}}{\text{१०९}} - \frac{\text{द्यु} \times \text{ज्यावि}}{\frac{\text{१०००००००००}}{\text{३९७९}}}$$

$$= \frac{\text{क्राज्या} \times \text{१००}}{\text{१०९}} - \frac{\text{द्यु} \times \text{ज्यावि}}{\text{२५१३२}}$$

$$\text{शज्या} = \frac{\text{क्राज्या} \times \text{११}}{\text{१२}} - \frac{\text{द्यु} \times \text{ज्यावि}}{\text{२५१३२}}$$

अस्याश्चापांशा विधेयास्ते शरचापांशा भवन्ति । धनर्णवासना तु पूर्ववदत्रापि शरदिग्वशेन भवति । यदि विततभिन्नस्य स्थूलं मानं गृह्यते तदा अस्य स्थाने समागच्छतीति पञ्चमश्लोकस्योपपत्तौ टिप्पण्यां प्रदर्शितत्वान्नात्र पुनः प्रदर्शितमिति सर्वमुपपन्नम् ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भोगसाधनम्

गोद्यंकराम ३९७९ न्हितापमतः स्पृशज्या
कोज्याहृता विषुवतोऽपम उत्तरांशे ।
कुम्भीरकर्करसभे विषुवे धनर्णं
याम्यापमे ऋणधनं त्वियमाद्यमुक्ता ॥ १० ॥

स्पर्शज्यका विषुवतः स्वयमेन्दु १२ भागै
र्हीना तुलाजगुणभे विषुवे धनं स्यात् ।
अन्यत्र चास्वमथ सोक्तवदाद्ययुक्ताऽ
भीष्टः स्पृशद्गुण इतो धनुरत्र भोगः ॥ ११ ॥

उपपत्तिः

ध्रु = ध्रुवस्थानम् ।

ग्र = ग्रहः ।

शग्र = शरः ।

गो = गोलसन्धिः ।

कध्रु = परमक्रान्त्यंशाः ।

ग्रध्रु = द्युज्याचापांशाः ।

क ग्र ध्रु त्रिभुजे

ज्या(१८० -विषुवांशकोट्यंशाः) = ज्या {१८० (९० -वि)}

= ज्या (९० + वि) = विकोज्या ।

$$\text{कोस्प (९० -क्रान्ति)} = \frac{\text{ज्या (९०+वि) को स्प (९० (भोगाशः) + कोज्या (९०+वि) द्यु}}{\text{ज्याप}}$$

$$\text{कोस्प (९० -क्रान्ति)}\ .\ \frac{\text{कोज्यावि} \times \text{स्पभोगाश} + \text{पद्यु} (-\text{ज्यावि})}{\text{ज्याप}}$$

∴ स्पक्रा. ज्याप = कोज्यावि. स्पभोगांशा -पद्यु.ज्यावि

$$\text{स्पभोगांशाः} = \frac{\text{स्पक्रा} \times \text{ज्याप} + \text{पद्यु} \times \text{ज्यावि}}{\text{कोज्यावि}}$$

$$\text{स्पभोगांशाः} = \frac{\text{स्पक्रा} \times \text{ज्याप}}{\text{कोज्यावि}} + \frac{\text{पद्यु} \times \text{ज्यावि}}{\text{कोज्यावि}}$$

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$= \frac{\text{स्पक्रा} \times \text{ज्याप}}{\text{कोज्यावि}} + \text{पद्यु} \times \text{स्पवि}$$

एतत्तु रूपत्रिज्यायां तेनायुतत्रिज्यायां परिणाम्यते

$\therefore$ स्पभोगांशः =

$$= \frac{\text{स्पक्रा} \times \text{ज्याप}}{\text{कोज्यावि}} + \frac{\text{पद्यु} \times \text{स्पवि}}{\text{त्रि}}$$

$$= \frac{\text{स्पक्रा} \times ३९७९}{\text{कोज्यावि}} + \frac{\text{विस्प} \times ९१७४}{१००००}$$

$$= \frac{\text{स्पक्रा} \times ३९७९}{\text{कोज्यावि}} + \frac{\text{विस्प} \times ११}{१२}$$

अस्याश्चापांशाः स्पष्टभोगांशा भवन्तीति दिक् ।

धनर्णवासना

प्रथमपदे स्परेखा धनात्मिका मे. वृ. मि.

द्वितीयपदे स्परेखा ऋणात्मिका क. सि. क.

तृतीयपदे स्परेखा धनात्मिका तु . वृ. ध.

चतुर्थपदे स्परेखा ऋणात्मिका म. कु. मी.

एतावता मूलोक्तं सर्वं निष्पन्नम् ।

विपरिणामाध्यायस्य महत्त्वादत्र स्पर्शज्याधनुष्करणं किंचिद्विस्तरेण व्याचक्षि ।

दोर्ज्या स्पृशज्यकास्वार्क १२ भागोनाऽथ विवर्धिता ।
शेषस्य खाभ्ररामेन्दु १३०० भागेन प्रस्फुटा भवेत् ॥ १२ ॥

$$\frac{\text{पद्य}}{\text{त्रि}} = \frac{९१७४}{१००००} = \frac{१}{\frac{१००००}{९१७४}} = \frac{१}{१+\frac{८२६}{९१७४}} = \frac{१}{१+\frac{१}{\frac{९१७४}{८२६}}} = \frac{१}{१+\frac{१}{११}}$$

एतावता $\frac{\text{पद्यु}}{\text{त्रि}} = \frac{९१७४}{१००००} = \frac{११}{१२}$ स्थूलमिदम् ।

विततभिन्नस्याग्रेऽपि आनयनं यदि क्रियते तदा विततभिन्नस्वरूपम्

$$\frac{१}{१+\frac{१}{११+\frac{१}{९}}} = \frac{१००}{१०९}$$

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतो विततभिन्नस्याधारे बहुधा मानानि भवन्तीति स्पष्टमेव ।

$$\therefore \text{ वास्तवभिन्नम्} = \frac{९१७४}{१००००}$$

$$\text{अवास्तविकभिन्नम्} = \frac{११}{१२}$$

$$\text{अनयोरन्तरम्} = \frac{९१७४}{१००००} - \frac{११}{१२} \cdot \frac{११००८८ - ११००००}{१२००००}$$

$$\frac{८८}{१२००००} = \frac{११}{१५०००} = \frac{१}{\frac{१५०००}{११}} = \frac{१}{१३६३} = \frac{१}{१३००} \text{ स्वल्पान्तरात् ।}$$

एतावता वास्तवावास्तवभिन्नयोरन्तरं यदि अस्मिन् योज्यते अर्थात् अस्मिन् अयं योज्यते तदा वास्तवफलम् । एतावता दोर्ज्या स्पृशज्यका इत्यादिपद्यस्योपपत्तिर्जायत इति सर्वं निष्पन्नम् ॥

इति सर्वानन्दकरणे पूर्वखण्डे सोपपत्तिकः विपरिणामाधिकारः समाप्तः ।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. सूर्यसिद्धान्त आर्षप्रणीतः, विद्यावारिधिः श्रीकृष्णचन्द्रद्विवेदी, आचार्योऽध्यक्षश्च ज्योतिषविभागस्य, सम्पूर्णानन्दसंस्कृत विश्वविद्यालये वाराणस्याम्, २०४४ तमे वैक्रमाब्दे । डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वाराणसी २११ ००२ ।

२. सिद्धान्तशिरोमणिः भास्कराचार्यविरचितः, प्रो. प्रेमकुमारशर्मा आचार्यः (ज्योतिषविभागः), श्रीलालबहादुरशास्त्री राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् (मानितविश्वविद्यालयः) नवदेहली ११००१६, नाग पब्लिशर्स, ११ ए यू. ए जवाहर नगर, दिल्ली ११०००७, भारत ।

३. सरल गणित ज्योतिष, गोरखप्रसाद पोथीशाला (प्राइवेट) लिमिटेड, लाजपतरोड, इलाहवाद १९५६ ।

४. W.M. Smart, M.A. DSc. LL.D, Text Book on Spherical Astronomy, Regius Professor of Astronomy in the University of Glasgow 1937-59, formely John Couch Adams Astronomer in the University of Cambridge, The Syndics of the Cambridge University Press, Bentley House, 200 Euston road, London, N.W.1, American Branch: 32 East 57th Street, New York, N.Y. 10022, West African Office: P.O. Box 33, Ibadan, Nigeria.

५. चापीयत्रिकोणमिति गणितम्, **श्रीनीलाम्बरझा विरचितम्,** मिथिलादेशस्य दरभङ्गा मण्डलान्तर्गतजरिसो ग्रामनिवासि-काशीस्थ श्रीराम-साधु-संस्कृत-महाविद्यालये, त्रिस्कन्ध ज्योतिष-साहित्य-शास्त्रद्वयप्रधानाध्यापक-ज्योतिषाचार्य-पोष्टाचार्य साहित्याचार्यादिपदवीक-प्राप्तरीपन्स्वर्णपदक-पण्डित-श्रीअच्युतानन्दझा शर्मणा विरचितया विविधवासनया समलङ्कृतम्, जयकृष्णदासहरिदासगुप्त, चौखम्वा-संस्कृत-सीरिज आफिस, विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटि, ज्योतिषविभागे (६) षष्ठं पुष्पम् । सन् १९४४ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैयाकरणमते शक्त्यादिवृत्तिविवेचनम्

नारायणप्रसादः पौडेल
उपप्राध्यापकः

१. पृष्ठभूमिः

विश्वस्मिन् विश्वे ये केचन ज्ञातव्याः, द्रष्टव्याः श्रोतव्या मन्तव्या वा विषयाः सन्ति, ते सर्वे शब्दद्वाराभिव्यक्तीभवन्ति। शब्दमाध्यमेनैव जनाः स्वाभिप्रायं प्रकटयितुं क्षमा भवन्ति। सर्वमपि ज्ञानं शब्देन अनुविद्धमिव भासते। तदुक्तं भर्तृहरिणा—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥[1] इति

सर्वेऽर्थाः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र नामधेयान्विता भवन्ति नास्ति सोऽर्थो यः कदाचित् क्वचित् कथञ्चिन् नामधेयेन विरक्तो भवेत्। प्रतीयमाना अप्यर्था नामधेयसामानाधिकरण्येन ज्ञायन्ते गौरित्यर्थोऽश्व इत्यर्थ इति शब्दतादात्म्यमर्थानां सिध्यतीति।

अतः शब्दार्थयोः परस्परं कश्चन सम्बन्धो वाच्यः, येन शब्दः सम्बद्धमेवार्थं प्रकाशयति नासम्बद्धं प्रदीपवदिति कल्प्यते। परन्त्वेवं सति शब्दानां समवायेन आकाशे सम्बद्धत्वात् शब्दाश्रयत्वमाकाशमिति सिद्धान्तात्, एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धि स्मारयतीति घटपदेनाकाशस्यापि बोधः स्यात् तादृशस्य बोधस्याननुभवात् स च नेष्टः। तस्मात् पदपदार्थयोः समवायादिविलक्षणः कश्चन सम्बन्धः कल्पनीयः। ततश्च शब्दे विचित्रमवर्णनीयसम्बन्धरूपसामर्थ्यमस्माभिः सर्वैरप्यनुभूयत एव। तत् सामर्थ्यञ्च शास्त्रकारैः शास्त्रेषु शब्दशक्ति-शब्दवृत्ति-शब्दव्यापारादिनाम भिर्वर्णितमस्ति।

शाब्दबोधजनकज्ञानविषयपदपदार्थसम्बन्धत्वरूपा शब्दवृत्तिः शक्तिलक्षणाव्यञ्जनाभिस्त्रिधा भिद्यते।

२. शक्तिवृत्तिः

सामान्यतःशक्त्याद्यन्यतमत्वं वृत्तित्वं भवति। **शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्ध**[2] इति न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां कथितम्। शक्तिविषये नैयायिकानां, मीमांसकानां, वैयाकरणानाञ्च स्वस्वसिद्धान्ताः सन्ति।

---

१. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डे श्लो. १२३।
२. विश्वनाथः, सिद्धान्तमुक्तावल्याः शब्दखण्डे।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. नैयायिकमतम्

प्राचीननैयायिका हि- **"अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य"** इत्याकारिका शब्दप्रकारकार्थविशेष्यिका, **'इदं पदमिममर्थं बोधयतु'**[३] इत्याकारिका, अर्थप्रकारकपदविशेष्यिका वेश्वरेच्छा शक्तिरिति मन्वते। ते चाधुनिके नाम्न्यपि **'एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्'**[४] इति श्रुतिवाक्यात् ईश्वरेच्छास्त्येवेति, अपभ्रंशादौ तु न शक्तिः तत्र बोधस्तु शक्तिभ्रमाद् भवतीति च वदन्ति।

नव्यनैयायिकास्तु— **'ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव, तेनाधुनिकसङ्केतितेऽपि शक्तिरस्त्येवेत्याहु'**[५] रिति।

४. मीमांसकमतम्

मीमांसकाश्च शब्दार्थयोः सम्बन्धं नित्यं स्वीकृत्य प्रत्याय्यप्रत्यायकभावरूपा शक्तिरिति मन्यन्ते। अस्मिन् विषये **'वैयाकरणमते शब्दशक्तिविचारः'** इत्यस्मिन् स्वीये लेखे भीमप्रसादमहाभागाः कथयन्ति यत्- **'वेदस्यानादित्वमपौरुषेयत्वं मन्यमानानां मीमांसकानां मते शब्दार्थयोः सम्बन्धो नित्यः। ते च तत्र प्रत्याय्यप्रत्यायकभावनियामिका शक्तिर्वैशिष्ट्याख्यसम्बन्धेनार्थनिष्ठा प्रतियोगित्वसम्बन्धेन पदनिष्ठेति अभ्युपगच्छन्ति।** तत्र भवन्तः प्रमाणत्वेन मीमांसाशाबरभाष्यस्य उद्धरणानि प्रस्तुवन्ति, तानि च- **'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्', 'औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूमः' 'यो ह्यत्र व्यपदेश्यः सम्बन्धस्तमेकं न व्यपदिशति भवान् प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च यः संज्ञासंज्ञिलक्षणः'**[६] **इति।**

५. वैयाकरणमतम्

प्राचीनवैयाकरणाः— बोध्यबोधजनिका पदपदार्थसम्बन्धरूपा शक्तिरिति। ते च प्रमाणत्वेन भर्तृहरेः कारिकामुपस्थापयन्ति—

> **इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा।**
> **अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा॥**[७] इति

यथा चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां रूपादिविषयकज्ञानजनने अनादिः पुरुषप्रयत्नानपेक्षा योग्यता ज्ञानजनकताऽवच्छेदकधर्मरूपा तथा शब्दानामर्थैरनादिः सम्बन्ध एव योग्यता ज्ञानजनकताऽवच्छेदको धर्मः शक्तिरूप इत्याशय इति।

नव्यवैयाकरणास्तु— इच्छैव शक्तिः। सङ्केतः सम्बन्धश्चेतिं यन् नैयायिकैरुक्तं तन्नोचितम्, इच्छायाः शक्तित्वसम्भवेऽपि सम्बन्धत्वासम्भवात्।

---

३. भट्टः, नागेशः, वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायाः शक्तिनिरुपणे।
४. विश्वनाथः, सिद्धान्तमुक्तावल्याः शब्दखण्ड उद्धृतम्।
५. विश्वनाथः, न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः शब्दखण्डे।
६. प्रज्ञाप्रवाह पत्रिकायाः ३३ पृष्ठे।
७. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयपदकाण्डस्य सम्बन्धसमुद्देशे श्लो. २९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्बन्धो हि सम्बन्धिद्वयभिन्नत्वे सति द्विष्ठत्वे च सत्याश्रयतया विशिष्टबुद्धिनियामको भवति। घटवद् भूतलमित्यादौ संयोगरूपः सम्बन्धो घटभूतलाभ्यां भिन्नः किन्तूभयसम्बद्धश्च घटनिरूपितसंयोगाश्रयो भूतलमिति विशेष्यविशेषणोभयसम्बन्धपरिचायकश्च। तथात्र घटशब्द इच्छावान् तदर्थो वा इच्छावानिति व्यवहारो न, इच्छायाश्चेतनधर्मत्वाद् घटादौ तदभावात्। एतेन नैयायिकोक्तेश्वरेच्छेच्छारूपा वा शक्तिः प्राचीनवैयाकरणोक्ता बोधजनिका शक्तिः खण्डितेति वदन्ति।

अतस्ते पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावरूपां शक्तिमङ्गीकुर्वते। शक्तिग्राहकञ्च इतरेतराध्यासमूलकं तादात्म्यम्। तद्भिन्नत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वमिति तादात्म्यस्य लक्षणम्।

तादात्म्यमेव वाच्यवाचकभावात्मकसम्बन्धद्योतकम्। तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वं भर्तृहरिणापि स्वीकृतं तदुक्तम्—

उपकारः स यत्रास्ति धर्मस्तत्रानुगम्यते
शक्तीनामप्यसौ शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणः॥ इति

'शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेव श्लोकमशृणोदार्थं शृणोति, अर्थं वदतीत्यादिव्यवहारः। ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म, रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः' इत्यादिकं [८] परमलघुमञ्जूषायां प्रस्तुतमस्ति नागेशेन। शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्वीकारे नैयायिकोक्ता दोषा अपि तत्रैव बौद्धपदार्थस्वीकारेण समाहिताः सन्ति।

वैयाकरणमते साधुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचकाः। यतो ह्यपभ्रंशेष्वपि शक्तिस्वीकारादेव महाभाष्ये पतञ्जलि राह—

"समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते, शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति[९]**"**। 'वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमःपुण्यपापयो' रिति भर्तृहरिश्च।

६. लक्षणावृत्तिः

लक्षणावृत्तिस्तु यद्यपि वैयाकरणनये नैव प्रसिद्धा तथाप्यन्येषां मतखण्डनाय वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषादिग्रन्थेषु तस्याश्चर्चा विहिता। अत्राप्यतः परं तस्याश्चर्चा विधीयते।

आलङ्कारिकाः मुख्यार्थस्य वाक्ये पदार्थान्तरेण तात्पर्यानुपपत्तौ रूढिं प्रयोजनं वाश्रित्य मुख्यार्थसम्बद्धार्थान्तरप्रतिपादिका वृत्तिर्लक्षणेति वदन्ति। तदाह साहित्यपर्दणे विश्वनाथः—

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययाऽन्योऽर्थः प्रतीयते।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता॥[१०] इति

नैयायिकाः स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणा[११] यथा 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र स्वं पदं गङ्गापदं, तच्छक्यो भगीरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहः, तत्सम्बन्धः सामीप्यं तीरे इति स एव सम्बन्धो लक्षणा। शक्यपरम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा गौणी-शुद्धाभेदाभ्यां द्विधा।

---

८. नागेशः, परमलघुमञ्जूषायाः शक्तिनिरूपणे।
९. पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यस्य पस्पशानिह्नके ।
१०. विश्वनाथः, साहित्यदर्पणस्य द्वितीयपरिच्छेदे श्लो. ५।
११. लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः। कारिकावली श्लो. ८२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वनिरूपितसादृश्याधिकरणत्वसम्बन्धेन शक्यसम्बन्ध्यर्थप्रतिपादिका गौणी। गुणसादृश्यसम्बन्धेन यः शक्यार्थसम्बन्धस्तस्य प्रतिपादिका गौणीत्याशयः। अस्या उदाहरणं 'सिंहो माणवकः' इति। अत्र सिंहपदस्य शक्यार्थो मृगेन्द्रः, सिंहे ये शौर्यक्रौर्यादयो गुणा विद्यन्ते तत्सदृशा एव शौर्यादयो गुणा माणवकेऽपि सन्ति इति तादृशप्रयोगो विधीयते। कार्यकारणभावादिसम्बन्धेन शक्यसम्बन्ध्यर्थप्रतिपादिका शुद्धा। यथा– 'आयुर्घृतम्' इत्यत्र घृतस्यायुर्वृद्धिकारणत्वेन कार्यकारणभावसम्बन्धमाश्रित्य घृतशब्दस्तत्सम्बद्धमायु र्बोधयति लक्षणया।

पुनरपि प्रकारान्तरेण लक्षणा द्विधा– अजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था च।

अजहत्स्वार्थाया लक्षणं स्वार्थसंवलितपरार्थाभिधायिकात्वम्। छत्रिणो यान्ति, कुन्तान् प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशय, काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्, इत्यादीन्युदाहरणानि। अत्र क्रमशः छत्रिसहितसेनानां, कुन्तास्त्रसहित-पुरुषाणां, यष्टिसहितपुरुषाणां, काकसहितसर्वदध्युपघातकानां च बोधो भवति।

स्वशक्यार्थस्य परित्यागेनेतरार्थाभिधायिका जहत्स्वार्था, अस्या उदाहरणम्– 'गां बाहीकं पाठय' इति। अत्र गोसदृशलक्षणायां सत्यामपि गोस्तदन्वयिपाठनक्रियान्वयित्वासम्भव इत्याहुः।

लक्षणाभूतः सम्बन्धोऽनेकस्तथापि प्रसिद्धाः पञ्च तात्स्थ्यम्, ताद्धर्म्यम्, तत्सामीप्यम्, तत्साहचर्यम्, तादर्थ्यञ्चेति। परमलघुमञ्जूषायां नागेशः प्रस्तौति–

तात्स्थ्यात्तथैव ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तथैव च।
तत्साहचर्यात् तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः॥[१२] इति

क्रमशः 'मञ्चाः क्रोशन्ति', 'सिंहो माणवकः', गङ्गायां घोषः, यष्टीः प्रवेशय, इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः, इत्यादीन्युदाहरणानि च स एव लिखति।

केचिद् नैयायिका हि अन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानमेव लक्षणाबीजं मन्यन्ते, परे तु तात्पर्यानुपपत्ति-प्रतिसन्धानमेव तद्बीजं मन्यन्ते। तन्मते यद्यन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानमेव लक्षणाबीजं स्यात्तदा गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषपदे मकरादिलक्षणयापि तत्सिद्धिः स्यान्न च तेन तात्पर्योपलब्धिः। एवमेव गङ्गायां पापी गच्छतीत्यत्र पूर्वपक्षमात्रग्रहणे तु गङ्गापदे नरकलक्षणा स्यात्तावताऽप्यन्वयोपपत्तेः। तात्पर्यग्रहणे तु पापिपदस्य पूर्वोपात्तपापे जने लक्षणया न तथापत्तिः। तथैव 'नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदि'त्यत्र यदा कदा दिवापि नक्षत्रदर्शनसम्भवादन्वयलाभेऽपि तेन रात्राविति यत्तात्पर्यं तस्यालाभेन तत्र लक्षणा भवति।

वेदान्तिनस्तु लक्षणाया जहदजहत्स्वार्थाख्यमपरमपि भेदं समर्थयन्ते। अस्यां लक्षणायां वाच्यार्थे किञ्चिदंशत्यागः, किञ्चिदंशपरिग्रहश्च भवति। 'तत्त्वमसि' इति महावाक्ये तत्पदस्य ब्रह्मगतसर्वज्ञत्व-चैतन्यरूपः शक्यार्थः त्वमिति पदस्य जीवगताल्पज्ञत्वचैतन्यरूपः शक्यार्थः, तत्रार्थैकदेशभूतयोः सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोस्त्याग उभयगतशुद्धचैतन्ययोर्जीवब्रह्मणोर्ग्रहणम्। एवमेव पटैकदेशे दग्धे पटो दग्धः, ग्रामैकदेशे दग्धे ग्रामो दग्ध इति व्यवहारो भवतीति च वदन्ति।

स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणेति नैयायिकोक्तलक्षणास्वीकारेऽस्य पदमात्रविषयत्वेन वाक्यार्थे कथमपि लक्षणा न स्यात्तत्र शक्तेरभवादिति विचार्य मीमांसकाः– गभीरायां नद्यां घोष इत्यादिवाक्यानुरोधात्

१२. नागेशः, परमलघुमञ्जूषाया लक्षणानिरूपण उद्धृतः श्लोकः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणेति वदन्ति। ते च तत्र वाक्ये यदि नदीपदे तीरलक्षणा क्रियते तदा गभीरे नदीतीरे घोष इति बोधः स्यात् किन्तु न हि तीरं गभीरम्। यदि गभीरपदे तीरलक्षणा क्रियते तदापि तीराभिन्ना नदीत्येव बोधापत्तिर्भवेत्, तीरनद्योरभेदस्य बाधात् साप्यसङ्गतैव। पदद्वयेऽपि लक्षणास्वीकारे च न कार्यसंभवः, गभीरपदस्य गभीरतीरे नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा स्याद् येन 'गभीरतीराभिन्ननदीतीरे घोष इत्यर्थबोधःस्यात् सोऽपि नात्राभीष्टः। तस्माद् वाक्यबोध्यसम्बन्धलक्षणा स्वीकार्येति। अतो गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र 'गभीरत्वविशिष्ट्या या नदी तत्तीरे घोष' इत्यर्थबोधः संभवतीति च वदन्ति।

प्राचीननैयायिका हि द्विरेफपदस्य द्वौ रेफौ यस्मिन्निति बहुव्रीहौ एकार्थीभावानभ्युपगमेन शक्तिवृत्या रेफद्वयमात्रस्यैव बोधः, लक्षणायां रेफद्वयघटितभ्रमरशब्दस्य बोधः, इति स्वलक्ष्यो भ्रमरशब्दस्तस्य वाच्यार्थे या लक्षणा सा लक्षितलक्षणेति वदन्ति। यः शक्यार्थस्य परम्परासम्बन्धः स्वघटितपदवाच्यत्वरूपः सा लक्षितलक्षणेति तदाशयः।

पुनरपि प्रकारान्तरेण लक्षणाया द्वैविध्यं प्रस्तौति नागेशः- **'प्रयोजनवती निरुढा च लक्षणा द्विविधा मता।**[१३] इति

'त्वचा ज्ञातम्' इत्यादौ त्वचस्त्वगिन्द्रिये निरुढा लक्षणा। इयं तु शक्तेरपरपर्यायै वेति ज्ञेयम्। प्रयोजनवत्या उदाहरणं च 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इति। अत्र भीतिपलायमानवाक्ये कुन्तानां तात्पर्यविषय-कुन्तप्रवेशेऽन्वयबाधात्कुन्तपदस्य तत्सहितपुरुषे लक्षणा प्रयोजनं चात्र कुन्तविद्यमानतैक्ष्ण्यप्रतीतिः प्रयोजन-मित्याहुर्नैयायिकास्तन्नोचितमिति वदति नागेशः।

[१४]तात्पर्ये सति सर्वे शब्दाः सर्वविधार्थवाचका भवन्तीति भाष्यवचनाल्लक्षणाया अभावः। तथा च एकयैव मुख्यशक्तिवृत्त्या कार्यसिद्धौ लक्षणाख्यगौणवृत्तिस्वीकारे वृत्तिद्वयकल्पनं तदवच्छेदकद्वयस्य च कल्पनमावश्यकं भवति तच्च गौरवमिति विचार्य वैयाकरणा लक्षणावृत्तिं नाङ्गीकुर्वते। गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदात् तीरबोधस्तु तात्पर्ये सति शक्त्यैव भवति। यतो हि वैयाकरणैः[१५] प्रसिद्धाप्रसिद्धभेदेन द्विविधा शक्तिर्मन्यते। या सामान्यजनस्यापि विषया सा प्रसिद्धा शक्तिः, सहृदयहृदयमात्रविषया चाप्रसिद्धा शक्तिः। लघुमञ्जूषायामपि नागेशः कथयति-- **आरोपितशक्यतावच्छेदकरूपेण शक्त्यैव तत्पदवाच्यत्वेन प्रसिद्धान्यव्यक्तिबोधे व्यक्तिविशेषबोधे वा लक्षणेति व्यवहारः**[१६] इति।

गङ्गापदस्य भगीरथरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहेऽर्थे प्रसिद्धा तीरार्थे चाप्रसिद्धा शक्तिः। सर्वेषां सवार्थवाचकत्वेऽपि घटपदात् पटप्रत्ययस्तु तात्पर्याभावान्न भवतीति बोध्यम्।[१७] तात्पर्यञ्चात्र ऐश्वरमपि देवतामहर्षिलोकवृद्धपरम्परातोऽस्मदादेरप्युपलब्धमिति ग्राह्यम्। सर्वे सवार्थवाचका इति परमलघुमञ्जूषा-यामुद्धृतं कुत्रत्यं भाष्यमिति विषये वंशीटीकायाष्टीकाकारो वंशीधरमिश्रः कथयति यत्- **"कुत्रत्यमिदं**

---

१३. नागेशः परमलघुमञ्जूषाया लक्षणानिरुपण उद्धृतः।

१४. सति तात्पर्ये सर्वे सवार्थवाचका इति भाष्याल्लक्षणायाअभावात्। परमलघुमञ्जूषाया लक्षणानिरूपणे।

१५. शक्तिर्द्विविधा प्रसिद्धाऽप्रसिद्धा च। आमन्दबुद्धिवेद्यात्वं प्रसिद्धात्वम्। सहृदयहृदयमात्रवेद्यात्वमप्रसिद्धात्वम्। परमलघुमञ्जूषाया लक्षणानिरूपणे।

१६. नागेशः, वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषाया लक्षणानिरूपणे।

१७. नागेशः, परमलघुमञ्जूषाया लक्षणानिरूपणे।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भाष्यमित्यन्वेषणीयम्। योगवाचस्पत्ये त्वेवं दृश्यते- सर्वे च शब्दाः सर्वाभिधानसमर्था इति सर्वैरर्थैः सर्वेषां शब्दानां सम्बन्धः, ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशकः। अत एव नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इति तान्त्रिका इति तत्रोक्तम्[१८]।

एतेन सर्वेण व्याख्यानेन वैयाकरणमते लक्षणा नैव प्रसिद्धा।

७. व्यञ्जनावृत्तिः

नैयायिका मीमांसकाश्च तिसृषु वृत्तिषु व्यञ्जनावृत्तिं नाङ्गीकुर्वते परं वैयाकरणा निपातानां द्योतकत्वं स्फोटस्य व्यङ्ग्यता च हर्यादिभिरुक्त[१९]त्वात् तां वृत्तिं स्वीकुर्वन्त्येव। व्यञ्जनां विवर्णयन् नागेशभट्टोऽप्याह-

'मुख्यार्थबाधग्रहनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसम्बद्धासम्बद्धसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाद्युद्बुद्धः संस्कारविशेषो व्यञ्जना[२०] इति।

व्यञ्जना च शब्दतदर्थपदपदैकदेशवर्णवाक्यरचनाचेष्टादिषु अनुभूयते। यद्यपि नैयायिका लक्षणयैव गतार्था व्यञ्जना, न सा स्वीकार्येत्याहुस्तन्नोचितम्, लक्षणाया मुख्यार्थबाधपूर्वकलक्ष्यार्थबोधकत्वात्, मुख्यार्थसम्बद्धार्थस्यैव लक्षणाया बोधकत्वाच्च लक्षणायां व्यञ्जना नान्तर्भवितुमर्हति। मुख्यार्थबाधे सति तत्सम्बद्धार्थबोधिका हि लक्षणा। व्यञ्जना तु न तत्प्रकृतिका परं तद्विलक्षणस्वरूपा। यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र शक्तिर्गङ्गापदस्य प्रवाहरूपं शक्यार्थमुपस्थापयति ततः शक्यार्थस्य घोषेऽनन्वयात्तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणा प्रवर्तते, सा च सामीप्यसम्बन्धेन मुख्यार्थभूतप्रवाहसम्बद्धार्थं तटरूपं बोधयति। ततश्च व्यञ्जनया शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनं व्यज्यते। लक्षणया तन्नोपस्थापयितुं शक्यते, हेत्वभावात्। अतो लक्षणातो भिन्ना व्यञ्जना सिद्धा।

८. निष्कर्षः—

नैयायिकैः **'शक्तिधीः सहकारिणी'**[२१] इति वचनेन शाब्दबोधे शक्तिः सहकारिकारणत्वेन स्वीकृता। सा च प्राचीननैयायिकमत ईश्वरेच्छा, नव्यनैयायिकमत इच्छैव शक्तिरित्यभिमता। शक्तिज्ञानोपायाश्च सिद्धान्तमुक्तावल्यामष्टौ संख्यापिताः। ते च— व्याकरणम्, उपमानम्, कोशः, आप्तवाक्यम्, व्यवहारः, वाक्यशेषः विवृतिः, प्रसिद्धपदसन्निधिश्चेति सन्ति। तत्र चोक्तम्—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः।[२२] इति

नैयायिकैर्यौगिकं, रूढं, योगरूढं, यौगिकरूढञ्चेति शक्तं पदं चतुर्विधं स्वीकृतम्। एवञ्च स्वशक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा च तेषां मतेऽभिमता। तथा च लक्षणाया अनेके भेदा अपि प्रदर्शिता एव। मीमांसकमते प्रत्याय्यप्रत्यायकभावरूपा शक्तिरिति 'स्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणा' इति च मया प्रदर्शितमेव।

१८. मिश्रः, वंशीधरः, परमलघुमञ्जूषाया लक्षणानिरूपणे वंशीटीकायामुद्धृतम्।
१९. व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन तथैव स्फोटनादयोः। भर्तृहरिः, वाक्यपदीयद्वितीयकाण्डस्य श्लो. सं. २५३।
२०. नागेशः, परमलघुमञ्जूषाया व्यञ्जनानिरूपणे।
२१. विश्वनाथः, कारिकावल्याः श्लो. सं. ८१।
२२. विश्वनाथः, सिद्धान्तमुक्तावल्याः शब्दनिरूपण उद्धृतम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राचीनवैयाकरणैश्च **इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा**[२३]। इत्यादिप्रमाणत्वेन बोध्यबोधजनिका शक्तिरङ्गीकृता। नव्यवैयाकरणैश्च वाच्यवाचकभावरूपा शक्तिरित्यभिमतम्। शक्तेः प्रसिद्धाप्रसिद्धाभ्यां मुख्यभेदद्वयेऽपि शक्तं पदं-रूढं, योगम्, योगरूढञ्चेति त्रिविधमेव स्वीक्रियते। नानार्थकस्थलेषु च संयोगादिभिः शक्तिर्नियम्यत इति भर्तृहरिणा-

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।[२४] इत्यादिना उक्तमेव।

शक्तिलक्षणाव्यञ्जनाभिर्वृत्तेस्त्रैविध्यत्वेऽपि वैयाकरणमते (नागेशमते) लक्षणाया अस्वीकाराद् वाच्यवाचकभावरूपा शक्तिवृत्तिः, व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसम्बन्धसम्पादिका च व्यञ्जनावृत्तिरिति तस्या भेदद्वयमेव स्वीकृतम् एवञ्च शक्तिव्यञ्जनान्यतरत्वं वृत्तित्वं मिति नागेशाभिमतम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. पतञ्जलिः, **व्याकरणमहाभाष्यम्**, प्रदीपव्याख्यासहितम्, (व्याख्याता कैयटः), तथा प्रकाशहिन्दीव्याख्योपेतम्, (व्याख्याकारः आचार्यमधुसूदनमिश्रः), वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवनम् पुनर्मु. सं. ई.सं. २००३।

२. पाण्डेयः, लालमणिः (प्रधानसम्पादकः) **प्रज्ञाप्रवाहः**, (पत्रिका) काष्ठमण्डपः प्रजातन्त्रवादिप्राध्यापकसङ्घनेपालः, वाल्मीकिविद्यापीठसमितिः २०६६।

३. भट्टः, कौण्डः, **वैयाकरणभूषणसारः**, दर्पणव्याख्यासंवलितः, (व्याख्याता श्रीहरिवल्लभः) तथा सुबोधिनीहिन्दीव्याख्योपेतः, (व्याख्याकारः, डा. चन्द्रिकाप्रसाद द्विवेदी), दिल्ली, चौखम्बा- संस्कृतप्रतिष्ठानम्, ई.सं. १९९९।

४. भट्टः, नागेशः, **वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा** (संपादकः आचार्यश्रीरामप्रसादः त्रिपाठी), वाराणसी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालयः, ई.सं. १९९०।

५. भट्टः, नागेशः, **वैयाकरणसिद्धान्तपरमलघुमञ्जूषा** किरणावलिसंस्कृतव्याख्योपेतहिन्द्यनुवादसहिता, (व्याख्याकारः लोकमणिदाहालः) वाराणसी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, ई.सं. १९९१।

६. भट्ट, नागेशः, **वैयाकरणसिद्धान्तपरमलघुमञ्जूषा** वंशीसंस्कृतहिन्दीव्याख्याविभूषिता, (व्याख्याकारः वंशीधरमिश्रः) वाराणसी, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम् ई.सं. २००६।

७. भट्टाचार्यः, श्रीविश्वनाथपञ्चाननः, **कारिकावलीन्यायसिद्धान्तमुक्तावली**, न्यायचन्द्रिकासमवेता, (व्याख्याकारः नारायणतीर्थः) तथा मुक्तावलीविषमस्थलटिप्पण्या समेता (टिप्पणीकारः ढुण्ढिराजशास्त्री) वाराणसी, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् वि.सं. २०३८।

८. भर्तृहरिः, **वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम्)** संस्कृतभावप्रदीपव्याख्यासहितम्, (व्याख्याकारः श्रीसूर्यनारायणशुक्लः), तथा हिन्दीव्याख्यासहितम् (व्याख्याकारः श्रीरामगोविन्दशुक्लः) वाराणसी, चौखम्बा- संस्कृतसंस्थानम् ई.सं. १९९८।

९. भर्तृहरिः, **वाक्यपदीयम्** अम्बाकर्त्रीव्याख्यया सहितम्, (व्याख्याकारः संपादकश्च पण्डितः रघुनाथशर्मा, पद्मश्रीः), वाराणसी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः वि.सं. २०४५।

१०. विश्वनाथः, **साहित्यदर्पणः**, मञ्जू-संस्कृतव्याख्याहिन्द्यनुवादोपेतः (व्याख्याकारौ लोकमणिदाहालः, त्रिलोकीनाथद्विवेदी च) वाराणसी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, ई.सं. १९९५।

---

२३. नागेशः, परमलघुमञ्जूषायाः शक्तिनिरूपणत उद्धृतम्।

२४. नागेशः, परमलघुमञ्जूषायाः शक्तिनिरूपणत उद्धृतम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थवत्त्वविमर्शः

जगन्नाथशर्मा
उपप्राध्यापकः

संस्कृतवाङ्मये छन्दसां प्रधानं[1] मुख[2]स्थानीयमङ्गं व्याकरणमुच्यते । भारतवर्षीयज्ञानविज्ञानात्मके जगति महामुनिविरचितस्य पाणिनीयव्याकरणस्य किमप्यलौकिकं महत्त्वं विद्यते । तत्रापि परिष्कारशैली अद्भुतप्रभावोत्पादिका स्वर्णे सुगन्धोद्भाविकेव सम्मन्यते । यथा सम्मार्जनेन पात्रस्य मलमपाक्रियते, तथैव सूत्रेषु परिष्कारद्वारा सम्भावितदोषाणां निरासो भवति । अस्याः प्रभावः सर्वेषु शास्त्रेषु समाक्रान्त इति सर्वप्रसिद्धमेव । तत्र प्रथमं व्याकरणशास्त्र एवास्याः प्रभावो द्रष्टव्यः ।

यथा महर्षिणा पाणिनिना अष्टाध्यायी विरचिता । तस्यां प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकम् "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्[3]" कृत्तद्धितसमासाश्चे[4]ति सूत्रद्वयं वर्तते । तत्र पूर्वसूत्रघटकस्यार्थवत्-पदस्यार्थो विचार्यते । अत्रार्थप्रकृतेर्मतुप्प्रत्ययः,[5] मस्य वत्वविधानमेव[6] सिद्धान्तितम् । "अर्थाच्चासन्निहिते" इत्यनेन असन्निहितधनवाचिनोऽर्थशब्दादेव इन्प्रत्ययविधानात्, अर्थशब्दयोस्सदा सन्निहितत्वेन इनेरप्राप्तिः । तदुक्तं भाष्ये "असन्निहिते, इति किमर्थम् "अर्थवान्" इति । इत्थमत्र लक्षणे वृत्त्याऽर्थविषयकबोध-जनकत्त्वरूपमर्थवत्त्वं गृहीतमिति प्राचीनाः । तद्बीजमादायैव विवदन्ते तत्तन्मतानुयायिनः । यथा यद्यपि पूर्वसूत्रे "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यत्र यदर्थवत्पदं वर्तते, उत्तरसूत्रे "कृत्तद्धितसमासाश्चेत्य-स्मिन्नपि तदनुवर्तते । तथापि प्राचीनवैयाकरणैः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितप्रभृतिभिः पूर्वसूत्रस्थापेक्षयाऽत्र सूत्रस्यार्थवत्पदे किमप्यर्थवैलक्ष्यण्यं दर्श्यते ।

---

१. प्रधानञ्च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति, इति व्याकरणमहाभाष्यम् ।
२. शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते, इति पाणिनीयशिक्षायाम् ४२ कारिका ।
३. पाणिनिसूत्रम् १ । २ । ४५ ।
४. पाणिनिसूत्रम् १ । २ । ४६ ।
५. ५ । २ । ९४ पाणिनिसूत्रेण ।
६. ८ । २ । ९ पाणिनिसूत्रेण ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थाद् दीक्षिताभिप्रायो वर्तते, अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति सूत्रे धातुप्रत्ययपर्युदासकरणाद् वृत्तिमत्त्वरूपमर्थवत्त्वं[७] गृह्यते। उत्तरसूत्रे च "न केवलाः कृतस्तद्धिता वाऽर्थवन्तः" इति भाष्योक्ते प्रमाणे शब्दाधिकारमाश्रित्य "एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धरूपमर्थवत्त्वम्[८]" अङ्गीक्रियत इति। नव्यास्तु पूर्वसूत्रे वृत्तिमत्त्वरूपार्थवत्त्वस्वीकारे, उत्तरसूत्रे च उपर्युक्त एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धार्थवत्त्वस्वीकारेऽर्थवत्त्वद्वयेऽर्थवत्पदस्य शक्तिद्वयम्, उपस्थितिद्वयम्, शाब्दबोधद्वयम्, शब्दाधिकारकल्पना, विभिन्नयोग्यतादिरूपकारणाधिक्यञ्चेति गौरवं पर्यालोच्यार्थवत्सूत्रे "धातुप्रत्ययपर्युदासेनैव सामान्य वृत्तिमत्वरूपार्थवत्वलाभे पुनः अर्थवद्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वोत्तरसूत्रद्वयेऽपि एकविधमेवार्थवत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति। तच्चार्थवत्त्वं कीदृगिति जिज्ञासायामुक्तं नागेशेन "अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे चार्थवत्त्वम्, एतत्संज्ञाफलभूत-विभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वरूपमिति[९]"। प्रत्ययमात्रे तदर्थो न सम्भवतीति भाष्यप्रामाण्याच्च[१०] तत्त्वम्। यद्यपि अस्यार्थवत्त्वस्य व्याख्या बहुभिर्विपश्चिद्भिर्यथामत्या पृथक्पृथक्टीकामाध्यमेन[११] विभिन्नपुस्तकेषूद्घोषिता वर्तते। तथापि तस्यात्यन्तक्लिष्टत्वात् गम्भीरार्थवाहकत्वाच्च मन्दमस्तिष्काणाम् हिताय न भवति। अतस्तत्सर्वं काठिन्यं संलक्ष्य विद्वद्भाषाभाषितमेवार्थं छात्रोपकारिण्या शैल्यातत्प्रमोदायात्र विमृश्यते।

तद्यथा रामशब्दस्यार्थवत्त्वं चिकीर्षितं चेदेतस्य रामशब्दस्य भाविनी या प्रातिपदिकसंज्ञा तत्फलभूता विभक्तिरुत्पत्स्यमाना स्वादिविभक्तिः तदितरो घटपटादिः, तत्समभिव्याहारानपेक्षयैव लोके दशरथापत्याद्यर्थविषयकबोधजनकत्वरूपमर्थवत्त्वं रामशब्देऽस्तीति लक्षणसमन्वयः।

अत्र यद्यपि स्वादिप्रकृतिमात्रस्य रामादे र्न बोधजनकत्वन्तथापि सम्भावितन्तत्तत्रास्त्येवेति न लक्षणाऽनुपपत्तिः। एवञ्च ईदृशार्थवत्त्वस्वीकारे 'रामेषु' इत्यादौ सुपः या प्रातिपदिकसंज्ञा तत्फलभूता विभक्तिरुत्पत्स्यमाना स्वादिविभक्तिः, तदितरप्रकृतिभूतः रामशब्दः, तत्समभिव्याहारापेक्षयैव लोकेऽर्थ-विषयकबोधजनकत्वात् सुपः अर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञावारणसम्भवे प्रत्ययपर्युदासकरणरूपमर्थ-वत्त्वद्वयकल्पनरूपमुपस्थितिद्वयकल्पनरूपञ्च गौरवं नागेशमते न भवतीति महल्लाघवम्।

तर्त्तहि जिज्ञास्यतेऽत्र लक्षणे विभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमित्ये-तावतैव रामादीनामर्थवत्त्वे सिद्धे विभक्तावेतत्संज्ञाफलभूतत्वमिति विशेषणमनावश्यकमिति तु नाशङ्कनीयम्, तथा सति 'राज्ञः पुरुषः' इत्येतद्घटकीभूतो यो राज्ञः पुरुषेति समुदायस्तस्यार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति[१२] सूत्रेण राजप्रकृतिकविभक्तेर्लुगापत्तेः। दत्ते च विशेषणे राज्ञः पुरुषेत्यस्य समुदायस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तत्फलभूता विभक्तिः समुदायादुत्पत्स्यमाना स्वादिविभक्तिः,

---

७. प्रौढमनोरमाऽजन्तपुंलिङ्गे - अर्थवत्सूत्रे।
८. प्रौढमनोरमाऽजन्तपुंलिङ्गे - कृत्तद्धितसूत्रे।
९. लघुशब्देन्दुशेखरेऽजन्तपुंलिङ्गे - अर्थवत्सूत्रे।
१०. न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते, केन तर्हि? सप्रकृतिकेनेति सङ्ख्याया अतिशदन्ताया सूत्रव्याख्यावसरे पातञ्जलमहाभाष्ये।
११. सटिप्पणे टीकापञ्चकाञ्चिते लघुशब्देन्दुशेखरेऽर्थवत्सूत्रे।
१२. पाणिनिसूत्रम् २।४।७१

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदितरा पुरुषप्रकृतिका सुविभक्तिः तत्समभिव्याहारापेक्षयैव लोकेऽर्थविषयकवोधजनकत्वेनार्थवत्त्वाभावादेव प्रातिपदिकत्त्वाऽभावेन न सुपः लुगापत्तिः । अत्र लक्षणे नञर्थद्वयोपादानाऽभावेऽपि लक्ष्यभूतानां रामादीनामर्थवत्त्वसिद्धौ राज्ञः पुरुषेत्याद्यलक्ष्याणां तदभावसिद्धेश्च गुरुभूतलक्षणमप्रयोजकमिति न शङ्क्यम्, तर्हि लिट्-धुक्-दधि-मध्वित्यादौ विभक्तिसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकवोधजनकत्वेनार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वानुपपत्तिस्यादतस्तेषामर्थवत्त्वसिद्धये नञर्थद्वयोपादनं शेखरकृताऽऽदृतम् । नञर्थद्वयोपादाने तु एतत्पदेन दधि, मधु, इत्यादि ग्राह्यम् । तस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तत्फलभूता विभक्तिरुत्पत्स्यमाना स्वादिविभक्तिः, तदितरो घटपटादिः, तत्समभिव्याहारानपेक्षयैव लोकेऽर्थविषयकवोधजनकत्वेनार्थवत्त्वं सिद्ध्यति । तथैव लक्षणघटकं समभिव्याहारपदमपि नोपेक्षणीयम्, यतो लक्ष्यभूतानां रामादीनामपिअर्थवत्त्वानापत्तिःस्यात् । यथा एतस्य रामशब्दस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तत्फलभूता विभक्तिरुत्पत्स्या माना स्वादिविभक्तिः, तदितराऽस्त्यादिक्रिया, तदपेक्षयैव लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेन तेषामर्थवत्त्वं संसिद्धम् ।

अर्थवत्त्वलक्षणे समभिव्याहारो नाम नियतपूर्वापरीभावः । एवञ्च घटोऽस्ति । अस्ति घटः, इत्यादि-अस्त्यादिक्रियाविषये नियतसमभिव्याहारनियमाभावेन नास्त्यादीनां समभिव्याहारः स्वीकृतः । तथैव लोक-इति लक्षणघटकेन प्रत्ययेषु प्रातिपदिकत्त्वप्रयोजकमर्थवत्त्वं निवार्यते, यतो हि शास्त्रेषु तु प्रत्ययानां सर्वत्र प्रकृतिसमभिव्याहारानपेक्षयापि शास्त्रीयमर्थवत्त्वमस्त्येव । कर्तरि कृत्[13], 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः'[14], अकर्तरि च कारके संज्ञायामि[15]त्यादीनि पाणिनिसूत्राण्येव तत्र मानमतस्तन्निवारणार्थं लोक-इति पदं सार्थकम् । तदुपादाने तु लौकिकवाक्ये प्रत्ययानां कुत्रचिदपि प्रकृत्यनपेक्षणाल्लौकिकार्थविषयकवोधजनकत्वाभावेन प्रत्ययमात्रे न तादृशार्थापत्तिः ।

"एधाञ्चक्रे" इत्यादौ एधामित्यर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावात् पदत्वाभावेन "वा पदान्तस्ये[16]ति पाणिनीयसूत्रस्याप्रवृत्तेः वैकल्पिकपरसवर्णो न स्यादन्यच्च "तिङतिङ्[17]" सूत्रेण विहितं यदतिङन्तपदात् परस्य तिङन्तस्य निघातं तदपि न स्यात् । एतदर्थमेतत्संज्ञाफलभूत-पदेतरो यो विभक्तीतरः, तत्समभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकवोधजनकत्वमर्थवत्त्वशरीरं वक्तव्यं दृश्यते । "एधाञ्चक्रे" इत्यत्र समाविष्टस्य "चक्रे" इत्यस्य तु एतत्पदग्राह्य-एधामिति प्रातिपदिकसंज्ञा फलभूतोत्पत्स्यमान-स्वादिविभक्तीतरत्वेऽपि पदेतरत्वाऽभावेन न कश्चन दोषः, यथा पदेतरःकश्चन घटपटादिः, तत्सम-भिव्याहारानपेक्षयैव लोकेऽर्थविषयकवोधजनकत्त्वेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं सिद्ध्यति ।

अत्र लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमित्येतावदेवार्थवल्लक्षणमस्ति । अन्योऽशस्तूपलक्षणं न तु अर्थवल्लक्षणे प्रविष्टमिति कृत्वा महल्लाघवमागतम् ।

---

१३. पाणिनिसूत्रम् ३ । ४ । ६७
१४. पाणिनिसूत्रम् ३ । ४ । ७०
१५. पाणिनिसूत्रम् ३ । १ । १९
१६. पाणिनिसूत्रम् ८ । ४ । ५९
१७. पाणिनिसूत्रम् ८ । १ । २८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्र प्रमाणतया तु अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमितिघटकाधातुपदस्योपादानमेव व्याहरन्ति। एतत्संज्ञाफलभूतत्वमिति उपलक्षणमस्तीत्यत्र प्रत्यक्षमुद्घोषयति - म. महोपाध्यायः - श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयोऽपि स्वटीकायाम्[१८]।

इयन्तु मदीया समीक्षा-

१- वाक्यार्थज्ञाने वाक्यघटक-पदपदार्थयोर्ज्ञानं कारणमिति नियमेनार्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति सूत्रस्य शाब्दवोधस्तदा संभवति यदा तत्रत्यानां सर्वेषां वाक्यघटकपदानामर्थाः तन्निष्ठा शक्तिधीश्च भवेत्[१९]।

२- यद्यपि सर्वाण्यपि कारकसूत्राणि नियमपरकाण्येव, स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात् "स्वौजसमौट्[२०], सूत्रेणैव प्रत्ययसिद्धेः। एतावता यथा कर्मगते एकत्वे द्वितीयाया एकवचनं भवतीति "कर्मणि द्वितीया[२१]"-सूत्रस्यार्थः। तथैव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा[२२]सूत्रस्यार्थोऽपि प्रातिपदिकार्थगते एकत्वे प्रथमाया एकवचनमिति क्रमेण फलति। अन्यच्च महासंज्ञानुरोधेन एकं वक्तीति एकवचनमित्यर्थात् प्रमाणसद्भाव एवौत्सर्गिकैकवचनप्रवृत्तेः। प्रत्ययरूपप्रातिपदिकार्थे लिङ्गसंख्यादेरभावेनैव विभक्त्युत्पत्तेरसम्भवः। एवञ्च पूर्वोक्तयोरुभयोःसूत्रयोर्घटकस्यार्थवत्पदस्य वृत्तिमत्त्वरूपसाधारणार्थोऽपि स्वीकर्तुं सम्भवः।

तत्र प्रत्ययपर्युदासोऽपि नावश्यकस्तथापि "कृत्तद्धितान्तञ्चैवार्थवन्नकेवला कृतस्तद्धिता वेति भाष्या[२३]भिप्रायेण कृत्तद्धितान्तमेवार्थवत्प्रातिपदिकं भवति, केवलाः कृतस्तद्धिता वा अर्थवन्तोऽपि न प्रातिपदिकसंज्ञका इत्यर्थात्। तत्र च तादृशस्य वृत्तिमत्त्वस्य केवलप्रत्ययेऽपि सत्त्वेन भाष्यविरोधःपष्ट एव। अत एव नागेशोक्तलक्षणमेव ज्याय इति विवेकः।

यथा तत्र सूत्रघटकेऽर्थवत्पदे (अर्थ + मतुप्) क्रमेण प्रकृतिप्रत्ययौ स्तः। तदन् सम्मिलितस्यैकार्थीभावयुतस्यार्थवत्पदस्यार्थः प्राचीनवैयाकरणानां मतेऽर्थवत्सूत्रे[२४] वृत्तिमत्स्वरूपः, अथ च कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रे[२५] एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धार्थकत्त्वरूपः स्वीक्रियते। अतस्तत्र पूर्वोत्तरसूत्रद्वयेऽर्थवत्पदस्य

१८. एततसंज्ञाफलभूतेति/चिकीर्षितप्रातिपदिकसंज्ञा फलभूतेत्यर्थः। विभक्तौ प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमतो नान्योन्याश्रयः। अन्यथा अर्थवत्त्वज्ञानाधीना प्रातिपदिकसंज्ञा, तदधीनञ्चार्थवत्त्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयो दुरुद्धरःस्यात्। एवञ्च वस्तुतः प्रातिपदिकफलभूतेत्यादिलक्षणं फलितम्। म.म.श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचिते लघुशब्देन्दुशेखरे दीपकाख्ये टिप्पणे पृ. १६०।

१९. पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः। शाब्दवोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी" इति न्यायसिद्धान्त-मुक्तावल्याश्शब्दखण्डस्य प्रारम्भे पृ.२९१।

२०. पाणिनिसूत्रम् ४।१।२

२१. पाणिनिसूत्रम् २।३।२

२२. पाणिनिसूत्रम् २।३।४६

२३. पाणिनिसूत्रम् १।२।४६ सूत्रव्याख्याऽवसरे पातञ्जलमहाभाष्ये।

२४ प्रौढ म.अ. पुंलिङ्गेऽर्थवदधातुरप्रत्ययःप्रातिपदमिति सूत्रे।

२५. प्रौ.म.अ. पुंलिङ्गे कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रे।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शक्तिद्वयकल्पनाशब्दाधिकारकल्पनाप्रत्ययपर्युदासकल्पनाप्रभृतिगौरवमालोचयता श्रीनागेशभट्टेनोक्तसूत्रद्वये एतत्संज्ञाफलभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकवोधजनकत्वरूपमेव परिष्कृतम्[२६]। कैयटेनापि लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयत इति व्याख्यानेन स्वाभिप्रायः समुद्गीर्णः[२७]। एतच्च न केवलप्रत्यये, प्रत्ययस्य प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतविभक्तीतरप्रकृति-समभिव्याहारापेक्षयैव लोकेऽर्थविषयकवोधजनकत्वादिति "हरिषु" इत्यादौ सोः प्रातिपदिकत्वाप्राप्त्या तद्वारणाय "अप्रत्ययः" इति पर्युदासो न कर्तव्य इत्यपि लाघवम् वोध्यम्।

३– येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥

सहायकग्रन्थसूची

१. वै. सिद्धान्तकौमुदी, श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः, मोतीलालवनारसीदासः, वाराणसी, १९७७।
२. महाभाष्यम्, भगवत्पतञ्जलिः, मोतीलालवनारसीदासः, वाराणसी, १९६७।
३. वै. भूषणसारः, श्रीकौण्डभट्टः, चौखम्बा ओरियन्टालिया, वाराणसी, १९७७।
४. परमलघुमञ्जूषा, श्रीनागोजिभट्टः, कृष्णदास-अकादमी, वाराणसी, २०४१ वि.सं.।
५. पाणिनीयशिक्षा, पं. युगलकिशोरपाठकः, चौखम्वाविद्याभवनम्, वाराणसी, २०४८ वि.सं.।
६. लघुशब्देन्दुशेखरः (टीकापञ्चकाञ्चितः), श्रीनागोजिभट्टः, वाणीविलासप्रकाशनम्, वाराणसी, १९८८।
७. शास्त्रार्थरत्नावली, जयदेवमिश्रः, वाणीविलासप्रकाशनम्, वाराणसी, २०५१।
८. प्रौढमनोरमा, श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, २०४७ वि.सं.।
९. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, श्रीविश्वनाथपञ्चाननः, चौखम्वासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, २०४९ वि.सं.।
१०. लघुशव्देन्दुशेखरः, श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी।

---

२६. लघुशब्देन्दुशेखरस्थाऽर्थवत् सूत्रे।
२७. तत्रैव सूत्रव्याख्याने।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घटकर्परकाव्यस्य साहित्यिकं वैशिष्ट्यम्

नन्दनः भट्टराई
उपप्राध्यापकः

१. प्रस्तावना

संस्कृतसाहित्यं हिन्दुसंस्कृतेर्जीवितमस्ति । हिन्दुसनातनसंस्कृतिः संस्कृतसाहित्ये दर्पण इव प्रतिबिम्बिता वर्तते । आर्यसभ्यतायाः सनातनपरम्परायाः सुन्दरसमन्वयरूपस्य संस्कृतसाहित्यस्य बीजं वेदेषु प्राप्यते । वैदिकमहर्षीणां गीतेष्वङ्कुरितं काव्यबीजं वाल्मीकिरामायणे पल्लवितं, महाभारते पूर्णतां प्राप्य विश्वसाहित्यस्योपजीव्यत्वेन समादृतं वर्तते । एतादृशसंस्कृतसाहित्यकल्पतरुर्भासकालिदासामरुक-वाणभवभूतिप्रभृतीनां महाकवीनां काव्यसुधारसवर्षाभिः कुसुमितोऽलौकिकसौरभप्रसारणशीलो वर्तते । एवंविधस्य संस्कृतसाहित्यकल्पवृक्षस्य फलं शाश्वतानन्दस्य प्राप्तिरेव । अलौकिकरसास्वादनहेतुभूतसंस्कृत-साहित्यं श्रव्यदृश्यगद्यपद्यरूपेण नानाविधासु पल्लवितमस्ति । छन्दोभाषाविषयस्वरूपविधानादिस्वरूपेण काव्यं नैकविधमस्ति । स्वरूपविधानदृष्ट्या काव्यं पञ्चविधं वर्तते । उक्तञ्च-

"सर्गबन्धोऽभिनेयार्थं तथैवाख्यायिकाकथे ।
अनिबद्धञ्च काव्यादि तत्पुनः पञ्चधोच्यते[1] ॥"

पद्यकाव्यमपि श्लोकगाथादिरूपं मुक्तकं, खण्डकाव्यं, महाकाव्यमिति त्रिविधमस्ति । तेषु काव्यस्यैकांशानुसारि खण्डकाव्यमुच्यते । उक्तञ्च-

"खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च[2] ।"

खण्डकाव्यस्यावान्तरभेदेषु सन्देशमूलकं काव्यं दृष्टिगोचरतामायाति । सन्देशमूलके काव्ये मूलतो विरहोच्छ्वसितं मनोगतं भावं नायको नायिका वा केनापि माध्यमेन स्वप्रियायै प्रियाय वा प्रेषयति । एतादृशे सन्देशमूलके दूतकाव्ये सुखदुःखात्मिकया रागात्मिकयानुभूत्या प्लावितं कविहृदयं गीतिस्वरूपेणाभिव्यज्यते । अतो दूतकाव्यं प्रायेण गीतिकाव्यात्मकं दृश्यते । गीतिकाव्यस्यानिवार्यतत्त्वं भावात्मकतास्ति । गेयात्मकतयात्र साहित्यसंगीतयोर्द्वयोरपि निरूपमं मेलनं दृश्यते । अद्यतनसंस्कृतगीति-

१. भामहाचार्यः, काव्यालंकारः (१-१८), द्वितीयं सं., भाष्यकारो देवेन्द्रनाथशर्मा, पटनाः विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, सं. २०४२ ।
२. विश्वनाथकविराजः, साहित्यदर्पणः (६-३२९), नवमं सं., शालिग्रामशास्त्री, दिल्ली, मोतिलालवनारसीदास, ई.सं. १९७७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

काव्यानां प्रेरणास्रोतः कालिदासस्य मेघदूतमेव। मेघदूते कुबेरशापान्निर्वासितस्य कस्यापि विरहिणो यक्षस्य मार्मिकं चित्रणमस्ति। प्रियाविरहव्याकुलितहृदयो गुह्यको वर्षारम्भे सन्नद्धं मेघं विलोक्योत्कण्ठितो भवति। प्रेमान्धश्चेतनाचेतनकृपणो राजराजानुचरो मेघमाध्यमेन स्वप्रियायै निजकुशलमयीं वार्तां शीघ्रप्रत्यागमनञ्च सन्दिशति। मन्दाक्रान्ताच्छन्दसि रचितं काव्यमिदं संस्कृतसाहित्यस्य शिरोभूषणं वर्तते। मेघदूतस्य विलक्षणप्रभावादेव संस्कृतसाहित्ये सन्देशकाव्यस्य दूतकाव्यस्य वा परम्परा प्रचलिता। अस्यामेव दूतकाव्यपरम्परायां पार्श्वाभ्युदय-नेमिदूत-शीलदूत-जैनमेघदूत-पवनदूत-चन्द्रदूत-मेघदूतसमस्यालेख-चेतोदूत-सिद्धदूत-हनुमत्दूत-हंसदूतेन्दुदूत-भृंगदूतप्रभृतीनि काव्यानि समुद्भूतानि[३]। अस्यामेव सन्देशकाव्य-गीतिकाव्य-दूतकाव्यपरम्परायां 'घटकर्परकाव्यं ' नयनगोचरतामायाति। कलेवरविन्यासे वामनरूपमपि काव्यमिदं कविताकामिनीश्रृंगारप्रसाधने त्रिविक्रमायते। सर्वकाव्यलक्षणसम्पन्नं काव्यात्मभूतश्रृङ्गाररसपरिपूर्णमपि काव्यमिदं विरला एव जानन्ति। एतादृशरमणीय-काव्यस्य काव्यगतसौन्दर्यं विविच्य सर्वसंवेद्यतोद्घाटनमेव लेखस्यास्य प्रयोजनमस्ति।

२. घटकर्परनामकरणवैशिष्ट्यम्

जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण ईसवीये १८८८ तमे वर्षे सम्पादिते काव्यसंग्रहे संगृहीतं काव्यमिदं घटकर्परकाव्यमिति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति। कथमस्य घटकर्परमिति विचित्रमभिधानं जातम्, अस्य रचयितुर्यथार्थपरिचयः कः ? इति विषयेऽनुसन्धानमवशिष्टमेव। 'घटस्य कलशस्य, कर्परो भग्नावयवो घटकर्परः' इत्यस्य शब्दस्य व्युत्पत्तिर्भवति। अन्यत्र घटकर्परशब्दस्थाने 'घटखर्परः' इत्यपि शब्दो दृश्यते।[४] अमरकोषानुसारेण कर्परशब्दस्यार्थः कपालो भवति- 'स्यात् कर्परः कपालोऽस्त्रीति'। परन्तु भाषायां कर्परः (खर्परः) इत्यनेन खपरा (हिन्दी) खपटा (नेपाली) इति ज्ञायते। कालिदासस्य ज्योतिर्विदाभरणे तु राज्ञो विक्रमादित्यस्य नवरत्नेष्वन्यतमत्वेन कविघटखर्परस्योल्लेखः प्राप्यते-

"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशंकुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य"[५] ॥

सम्भवतः काव्येऽस्मिन् प्रयुक्तस्य घटकर्परपदस्य साभिप्रायतया काव्यकारस्य 'घटकर्परः' इति प्रसिद्धिर्जाता। घटकर्परेण विरचितं काव्यं घटकर्परकाव्यमिति समुचितमेवास्याभिधानम्।

३. विषयवस्तुवैशिष्ट्यम्

केवलं द्वाविंशतिश्लोकैर्निबद्धं घटकर्परं लघुकाव्यमस्ति। काव्येऽस्मिन् कस्या अपि विरहानलपीडिताया नायिकाया मनोदशा प्राधान्येन चित्रितास्ति। वर्षारम्भे प्रावृषाभिभूतां प्रकृतिं निरीक्ष्य प्रवासिनं कान्तं स्मारं स्मारं कापि सुकुमारहरूमा विरहिणी भावविह्वला भवति। सन्नद्धस्य मेघस्य द्रुतगतिमवलोक्य निजकान्तस्य शीघ्रगृहप्रत्यागमनार्थं तमेव सन्देशहरत्वेन नियोजयति सा। यथा-

---

३. आचार्यवलदेव उपाध्यायः, संस्कृतसाहित्यका इतिहास (वाराणसीः शारदानिकेतन, ई. १९७८) पृ. ३२५।
४. आचार्यरामचन्द्रमिश्रः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, (वाराणसीः चौखम्वाविद्याभवन, इ. १९९३) पृ. ७६
५. शिवनाथझारखण्डी, भारतीयज्योतिष, द्वितीय सं., (लखनऊः उत्तरप्रदेश, हिन्दी संस्थान, इ. १९९०) पृ. २९४।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"ब्रूत तं पथिकपांशुलं घनाः
यूयमेव पथि शीघ्रलंघनाः ।
अन्यदेशरतिरद्य मुच्यतां
साथवा तव बधूः किमुच्यताम्[६] ॥"

प्रियवियोगव्याकुलाया नायिकाया वचनानि निशम्य दयालुर्मेघस्तस्याः सन्देशं नायकसमीपं नयति । दयितायाः सर्वं वृत्तान्तं ज्ञात्वा स्वल्पैरेव दिवसैः स गृहं प्रत्यागच्छति । प्रस्तुतविषयं कविरित्थं वर्णयति -

"एतन्निशम्य विरहानलपीडितायाः
तस्या वचः खलु दयालुरपीडितायाः ।
स्वं स्वारवेण कथितं जलदैरमोघैः
प्रत्याययौ स गृहमूनदिनैरमोघैः[७] ॥"

मुख्यविषयवस्तुनः पूर्वरङ्गप्रसङ्गाय वर्षाकालिकप्रारम्भिकपरिवेशवर्णनपूर्वकं काव्यस्य श्रीगणेशं करोति महाकविर्घटकर्परः-

"निचितं खमुपेत्य नीरदैः
प्रियहीना हृदयावनीरदैः ।
सलिलैर्निहितं रजः क्षितौ
रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ[८] ॥"

महाकविना सार्वभौमं सार्वजनीनं सार्वकालिकं विषयवस्तु काव्यस्य मूलकथानकरूपेण चमत्कारिप्रवहणशीलतया प्रस्तुत्य काव्ये किमपि रामणीयकमुद्भावितमस्ति । यमकालङ्कारप्रयोगे निजपरिभवकारिणः क्रीतदासो भविष्यामीति महाकवेर्गर्वोक्तिप्रकाशनान्तं घटकर्परकाव्यं पूर्णतामेति ।

४. शैलीवैशिष्ट्यम्

काव्यस्य शैलीपक्षः शरीरस्थानीयो भवति । इयमेव शैली सरणिः पद्धतिः, प्रस्तुतिरित्यादिनाम्नापि ज्ञायते । गुणालङ्काररीतयः शैल्यामेवान्तर्भवन्ति । गुणो यद्यपि रसस्य धर्मविशेषस्तथापि शब्दार्थयोराश्रितत्वात् तस्यापि शैल्यामेवान्तर्भावः समुचित एव । वस्तुतः काव्यरचनायां कविस्वभाव एव शैलीरूपेण परिस्फुरति । संस्कृतकाव्यपरम्परायां मूलतो द्विविधा शैली दृश्यते–ललिता विचित्रा च । इयमेव शैली दण्डिप्रभृतिभिर्गौडवैदर्भमार्गरूपेण स्वीकृतास्ति । उक्तञ्च दण्डिना-

६. घटकर्परकाव्यम् (श्लोक -८), काव्यसंग्रहः प्रथमो भागः, सं. जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यः, वी.ए., (दिल्लीः रिप्रिन्टोग्राफिक्स, इ. १९९२), इ. १८८८ ।
७. पूर्ववत् (श्लोकः-२१)
८. पूर्ववत् (श्लोकः-१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।
तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्यते प्रस्फुटान्तरौ[९] ॥"

काव्यालङ्कारकारो भामहाचार्यो गड्डलिकाप्रवाहवत्प्रचलितं देशविशेषसंज्ञकं काव्यभेदं नैव स्वीकरोति । तन्मतानुसारेण सालङ्कारताऽग्राम्यतार्थगम्भीरतौचित्याऽक्लिष्टतादीनि काव्यसौन्दर्याधायक-तत्त्वानि भवन्ति । यदाह भामहः-

"अलङ्कारवदग्राम्यमर्थ्यं न्याय्यमनाकुलम् ।
गौडीयमपि साधीयो वैदर्भमिति नान्यथा[१०] ॥"

लक्षणकारैः शव्दविन्यासशैलीं 'पदसंघटना रीतिः' इति स्वीकृत्य ललितात्मिका वैदर्भी, शब्दाडम्बरा गौडी, मध्यमा पाञ्चालीति मुख्यभेदा निरूपिताः सन्ति । इयमेव काव्यरचनासरणी वक्रोक्तिजीवित-कारेणाचार्यकुन्तकेन सुकुमारमार्गविचित्रमार्गरूपेण प्रतिपादितास्ति -

"सम्प्रति तत्र ये मार्गाः कविप्रस्थानहेतवः ।
सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमश्चोभयात्मकः[११] ॥"

शैलीप्रयोगदृष्ट्या महाकविर्घटकर्परः सुकुमारमार्गानुयायी दृश्यते । विचित्रमार्गस्य प्राणभूतानां यमकादीनां प्रयोगेऽपि घटकर्परकाव्यस्य शैली कालिदासादीनामिव सुकुमारसुभगा रसपेशला मनोहारिणी च वर्तते -

"हंसपंक्तिरपि नाथ सम्प्रति
प्रस्थिता वियति मानसं प्रति ।
चातकोऽपि तृषितोऽम्बु याचते
दुःखिता पथिक सा प्रिया च ते[१२] ॥"

४.१ गुणवैशिष्ट्यम्

काव्यात्मभूतं रसादिमाश्रितवन्तो धर्मविशेषा गुणा उच्यन्ते -

"तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः[१३] ।"

आस्वादप्रभेदेन चित्तावस्थाविशेषभेदेन वा गुणा माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रिविधाः सन्ति ।

---

९. दण्डी, काव्यादर्शः (१-४), आचार्यरामचन्द्रमिश्रः, (वाराणसीः चौखम्वाविद्याभवन, ई. १९९६) ।
१०. भामहः, काव्यालंकारः (१-३५), भाष्यकारो देवेन्द्रनाथशर्मा, (पटनाः विहार राष्ट्रभाषा परिषद, इ. १९८५) ।
११. आचार्यकुन्तकः, वक्रोक्तिजीवितम् (१-२४), व्याख्याकारो राधेश्यामिमिश्रः, (वाराणसीः चौखम्वासंस्कृतसंस्थान, सं. २०४७) ।
१२. घटकर्परकाव्यम् (श्लोकः-९)
१३. आनन्दवर्धनाचार्यः, ध्वन्यालोकः (२-६), व्याख्याता विश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणि (सं. डा. नगेन्द्र, एम्. ए., डी. लिट्.), (वाराणसी ज्ञानमण्डललिमिटेड सं. २०१९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेषु चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते। चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमोज उच्यते। झटित्यर्थसमर्पकत्वं प्रसादस्य लक्षणमस्ति।

घटकर्परकाव्ये विशेषतः श्रृङ्गाररसानुकूलो माधुर्यगुणस्य प्रसादगुणस्य च सद्भावो वर्तते । यद्यपि गुणाः रसस्य धर्मास्तथापि शब्दार्थयोराश्रितत्वात् तेषां शब्दार्थवृत्तिरुच्यते -

"गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता[१४]।"

माधुर्यगुणानुकूलानां वर्णानामसमस्तपदानां श्रुतिमात्रेणार्थबोधकानां शब्दानाञ्च प्रयोगेण घटकर्परकाव्ये कापि मधुरता, प्रसन्नता, रसपेशलता अनुभूयते। यथा-

"नीलशस्यमभिभाति कोमलं
वारि विन्दति च चातकोऽमलम्।
अम्बुदैः शिखिगणो विनाद्यते
का रतिर्दयितया विनाद्य ते[१५] ॥"

अत्र शब्दानां झटित्यर्थसमर्पकतया प्रसादगुणस्य, असमस्तमधुरपदानां हृदयाह्लादकतया च माधुर्यगुणस्य सद्भावो विप्रलम्भश्रृंगारानुकूलो वर्तते।

४.२ अलङ्कारवैशिष्ट्यम्

'अलङ्करोतीति, अलङ्क्रियतेऽनेनेति, अलङ्करणमिति वा अलङ्कारः' इति व्युत्पत्या काव्यात्मभूतस्य रसादेः सौन्दर्याधानहेतुभूताः शब्दार्थयोरनियता धर्मविशेषा अलङ्कारा उच्यन्ते। उक्तञ्च-

"शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः।
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्[१६] ॥"

अत्र, अलङ्कारा अस्थिरा इति नैषां गुणवदावश्यकी स्थितिर्भवतीति दर्पणकारस्य विचारो वर्तते। परन्तु वामनाचार्यस्य मते 'सौन्दर्यम् अलङ्कारः, काव्यं खलु अलङ्कारादेव ग्राह्यमुपादेयं भवति।' तथैव दण्डिनोऽभिमतं वर्तते-

"अलङ्कारविहीना तु विधवेव सरस्वती।"
अस्मिन् विषये भामहाचार्यः स्पष्टमुद्घोषयति-
"न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्।"

शब्दपरिवृत्तेः सहत्वेनासहत्वेनालङ्कारो द्विविधो वर्तते- शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्च। अत एव तत्र शब्दाश्रिताः शब्दालङ्कारा यमकानुप्रासादयोऽर्थाश्रितास्त्वर्थालङ्कारा उपमारूपकादयः सन्ति। तत्र

---

१४. मम्मटाचार्यः, काव्यप्रकाशः (८-७१), आचार्यविश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणि (सं डा. नरेन्द्र, एम्. ए., डी. लिट्.), (वाराणसी ज्ञानमण्डललिमिटेड सं. २०४२)

१५. घटकर्परकाव्यम् (श्लोकः-१०)

१६. विश्वनाथकविराजः, साहित्यदर्पणम् (१०-१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्दार्थालङ्कारविषये केचन सुपां तिङाञ्च व्युत्पत्तिं वाचामलङ्कृतिं वाञ्छन्ति, अपरेऽर्थव्युत्पत्तिमेव चारुत्वहेतुत्वेन स्वीकुर्वन्ति ।अस्मिन् विषये भामहाचार्यस्य मतं सर्वथैव श्लाघ्यमस्ति-

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः[१७] ।"

काव्येऽस्मिन् घटकर्पराख्येऽलंकार्यश्रृङ्गाररसानुकूलानां यमकानुप्रासरूपकोपमादीनामलङ्काराणां समुपस्थितिर्विद्यते । विशेषतोऽत्रान्यालङ्कारापेक्षया यमकस्य चमत्कारिप्रयोगः सर्वातिशायी वर्तते । तत्र 'हंसा नदन्मेघभयाद् द्रवन्ति .... मेघागमे कुन्दसमा नदन्ति ।' इति द्वितीयश्लोके 'कुन्दसमा नदन्ति' इत्यत्र, 'मेघावृतं निशि न भाति .... भूधरसन्निभानाम् ।' इति तृतीयश्लोके 'भूधरसन्निभानाम्' इत्यत्र चोपमालङ्कारो वर्तते । तथैव 'निचितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीनाहृदयावनीरदैः ।' इति प्रथमे श्लोके 'प्रियहीनाहृदयावनीरदैः' इत्यत्र प्रियहीनायाः वियोगिन्याः हृदयमेव अवनी तस्या रदैः खण्डनकारिभिः इति रूपकालङ्कारस्य चारुता दृश्यते । तथैव 'तत् साधु यत् त्वां सुतरुं ससर्ज .... नेत्रोत्सवश्चासि सयौवनानाम् ।' इति षोडशे श्लोके 'नेत्रोत्सवश्चासि' इत्यत्र च रूपकालङ्कारोऽस्ति । रसाद्यनुगतो वर्णानां प्रकृष्टो न्यासः 'अनुप्रासः' उच्यते । अस्मिन् काव्ये श्रृङ्गाररसानुकूलवर्णानां रमणीयतास्थापनं पदे पदे वर्तते ।

४.२.१ यमकालङ्कारवैशिष्ट्यम्

अर्थे सति भिन्नार्थकस्य स्वरव्यञ्जनसमूहस्य तेनैव क्रमेणावृत्तिर्यमकमुच्यते । अस्मिन् घटकर्परकाव्ये यमकालङ्कारस्य सहृदयहृदयावर्जकप्रयोगो दृश्यते । प्रतिपादं यमकालङ्कारस्य स्वतस्फूर्ततया सन्निवेशेन काव्यमिदं चमत्कृतमेव । विचित्रमार्गस्य प्राणभूतानां यमकादीनां सुकुमारमार्गे स्थापनं दुष्करमेव । तत्रापि विप्रलम्भश्रृङ्गारे यमकालङ्कारस्य चारुप्रयोगः प्रायोऽसम्भव एव । अतो ध्वन्यालोककारेण स्पष्टतयोद्घुष्टम्-

"ध्वन्यात्मभूते श्रृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।
शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः[१८] ।"

परन्तु घटकर्परेण संयोजितानां यमकालङ्काराणां सुषमा कस्य सचेतसश्चेतो नावर्जयति ? घटकर्परकाव्यस्यालङ्कारा रसाक्षिप्ततया सहृदयहृदयाह्लादकारिणः सन्तीत्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिः । आनन्दवर्धनाचार्येण विषयेऽस्मिन् यदुक्तं तत् समीचीनमेव-

"रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः[१९] ॥"

घटकर्परकाव्ये चतुश्चत्वारिंशत्पदेषु यमकस्य चारुः सन्निवेशो विलसति । अतः काव्यमिदं 'यमककाव्यम्' इति नाम्नापि प्रसिद्धमस्ति । अत्र सर्वत्र पादान्त्ययमकस्य छटा दरीदृश्यते । यथा-

---

१७. भामहः, काव्यालंकारः (१-१५)

१८. ध्वन्यालोकः (२-१५)

१९. पूर्ववत् (२-१६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"कुसुमितकुटजेषु काननेषु,
प्रियरहितेषु समुत्सुकाननेषु।
वहति च कलुषे जले नदीनां,
किमिति च मां समवेक्षसे न दीनाम्[२०] ॥"

एवं प्रकारेण 'खमुपेत्य नीरदैः, हृदयावनीरदैः, नास्तिकान्तया, तालकान्तया, विनाशितेषु, व्यथिता कदाहं, शोकदाहम्, प्रवरो वनानाम्, सयौवनानाम्' इत्यादिषु पदसमूहेषु भिन्नार्थकतया यमकप्रयोगः काव्येऽस्मिन् सर्वत्र सहृदयाह्लादको दृश्यते। यमकालङ्कारस्यैतादृशी रसपेशला मनोहारिणी छटा दुर्लभैवास्ति।

५. छन्दःप्रयोगवैशिष्ट्यम्

महाकविर्घटकर्परो रसानुकूलच्छन्दसां प्रयोगेऽपि विचक्षणो दृश्यते। काव्येऽस्मिन् घटकर्पराख्ये श्रृंगाररसानुकूलानां छन्दसां चारुसन्निवेशात् किमपि लालित्यं किमपि माधुर्यं, कापि सरसता सहृदयैरनुभूयते। अस्मिन् घटकर्परकाव्ये सुन्दरी-वसन्ततिलका-रथोद्धता-पुष्पिताग्रोपजाति-द्रुतविलम्वितवृत्तानां निसर्गतो ललितानां सरसानां मनोहारिविन्यासो श्रुतिमात्रेण रसिकजनानां चित्तं क्षिप्रं व्याप्नोति । तत्र 'श्रृङ्गारालम्वनोदारनायिकारूपवर्णने वसन्तादितदङ्गवर्णने चेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिप्रभृतिवृत्तानां, चन्द्रोदयादिविभावादीनां वर्णने रथोद्धतावृत्तस्य, वीररौद्रयोः संकरे वसन्ततिलकस्य, श्रृङ्गारे करुणे पुष्पिताग्रादीनां वृत्तानांमानुगुण्यं भवतीति रसभावविषयानुकूलच्छन्दःप्रयोगसिद्धान्तोऽस्मिन् काव्ये सम्यक्तया पालितोऽस्ति।

६. रसभाववैशिष्ट्यम्

काव्यस्यात्मा रसभावादिरस्ति। स चास्वादापरपर्यायीभूता परनिर्वृतिरेव। अतो ध्वनिप्रस्थापन-परमाचार्येण मम्मटेन काव्यप्रयोजनव्याख्याप्रसङ्गे 'सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्' इति प्रतिपादितमस्ति। गुणालङ्काररीतिप्रभृतिभिरभिव्यज्यमाना रसभावादय एव काव्यकर्तुः प्रतिपाद्यविषयो भवति। अनुभूतिषु माधुर्यानुभूतिः प्रकृष्टा भवति। अतः श्रृङ्गाररसो रसराजत्वेन स्वीकृतोऽस्ति। उक्तञ्च ध्वनिकारेण-

"श्रृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः।
तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति[२१] ॥"

श्रृङ्गाररस्य द्वयोर्भेदयोः सम्भोगस्य पोषकत्वाद् विप्रलम्भो विलक्षणप्रभावशाली वर्तते। उक्तञ्च -

'न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते।'

सम्भोगश्रृङ्गारापेक्षया विप्रलम्भश्रृङ्गारे सहृदयहृदयं द्रुततरं विगलति। इमामेव रसिककविपरम्परामनु-सरन्महाकविर्घटकर्परः स्वकीयकाव्ये विप्रलम्भमाश्रयते। विप्रलम्भश्रृङ्गाररसस्याभिव्यक्त्यै यथोचितानाम् ॠतुकालकथानकपरिवेषपात्रच्छन्दोऽलंकारगुणरीतीनां प्रयोगोऽत्र वर्तते। "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः" इति भरतसूत्रानुसारेण विप्रलम्भश्रृङ्गाररसानुकूलानां विभावादीनां यथायोग्यं सन्निवेशोऽत्र

---

२०. घटकर्परकाव्यम्, (श्लोकः-१३)
२१. ध्वन्यालोकः (२-७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्तते । अत्र प्रवासीनायक आलम्वनविभावः, विरहिणी नायिका चाश्रयभूता । वर्षाकालिका हंसचातकमयूरादिपक्षिणः, कुटजकेतककदम्ववृक्षाणां पुष्पाणि, भ्रमररुतमेघचन्द्रादयश्चोद्दीपनविभावाः सन्ति । अत्रानुभावाः स्पष्टतया नैवोल्लिखितास्तथापि तदनुवृत्तिवशात् नायिकायाश्चेष्टादय आक्षिप्यन्ते इत्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिः । उक्तञ्च-

"सद्भावश्चेद् विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।
झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते[२२] ॥"

अत्रौत्सुक्यचिन्तानिर्वेदादयो व्यभिचारिभावाः समुल्लसन्ति । एभिर्विभावानुभावसञ्चारिभावैर्नायिकाहृदयगतः स्थायिभावो रतिर्विप्रलम्भश्रृङ्गारत्वेन रसरूपतामेति । यथा-

"हंसपंक्तिरपि नाथ सम्प्रति,
प्रस्थिता वियति मानसं प्रति ।
चातकोऽपि तृषितोऽम्बु याचते,
दुःखिता पथिक सा प्रिया च ते[२३] ॥"

अत्र विरहिणी नायिका रतेराश्रयभूता, पथिक आलम्बनं, हंसचातकादय उद्दीपनविभावा इति नायिकानिष्ठा रतिर्नाभीष्टमुपैतीति प्रवासाख्यविप्रलम्भोऽनुभूयते । इत्थं घटकर्परकाव्येऽस्मिन् रसभावादीनां चारुसन्निवेशेन घटकर्परस्याजस्ररसप्रवाहस्य कवेर्भावधारायाश्च सुमधुरप्रवाहः प्रतिपदं दर्शनीयोऽस्ति ।

७. उपसंहारः

एवं संस्कृतसाहित्यस्य दूतकाव्यपरम्परायां घटकर्परनाम्नो लघुतमकाव्यस्य विविधानि काव्यशास्त्रीयवैशिष्ट्यानि दृष्टिपथमवतरन्ति । अस्य घटकर्परकाव्यस्य सूक्ष्मावलोकनेन ज्ञायते यदसौ कविः शैलीप्रतिपादनरसभावनिरूपणदृष्ट्या उत्तमकविर्वर्तते । प्रकृतिचित्रणनारीहृदयवर्णनेऽपि घटकर्परः काव्यं सफलमेवास्ति । 'औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परेति सिद्धान्तो घटकर्परीयपदार्थसन्निवेशे सार्थको दृश्यते । संभवतः कालिदासस्य मेघदूतस्य लोकोत्तरं सौन्दर्यं विलोक्य घटकर्परेण तस्यैव छायानुकरणमिव काव्यमिदं रचितमिति प्रतिभाति । विषयवस्तुवर्णने चरित्रचित्रणे शैलीस्थापने प्रकृतिप्रतिपादने रसभावाभिव्यक्तौ सर्वत्र हिन्दुदर्शनानुरूपं साम्यमेवानुभूयते द्वयोरपि मेघदूतघटकर्परकाव्ययोः । मेघदूतस्य मन्थनान्निसृतं नवनीतमिव मधुरमस्ति घटकर्परसास्वादनम् । काव्यस्यान्ते नायकनायिकासंयोगवर्णनेन पौरस्त्यसंभोगान्तकाव्यपरम्परापि परिपालिता घटकर्परेण । विप्रलम्भश्रृङ्गारे यमकालङ्कारप्रयोगो दुष्कर इति संस्कृतसाहित्यधुरन्धराणां मतमस्ति-

"ध्वन्यात्मभूते श्रृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।
शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः[२४] ॥"

---

२२. साहित्यदर्पणः (३-१७)
२३. घटकर्परकाव्यम्, (श्लोकः-९)
२४. ध्वन्यालोकः (२-१५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यपि यमकप्रयोगो विचित्रमार्गप्रवर्तको रसश्च सुकुमारमार्गप्रशस्तस्तथापि घटकर्परस्य विलक्षणप्रतिभैव विलसति यदनेन विचित्रमार्गानुकूलं यमकं रसानुकूलं कृतम् । अतः संस्कृतसाहित्यस्य सर्वेषामेव वैशिष्ट्यानां सन्निवेशोऽत्र दृश्यते । यद्यपि 'नीतिसारम्' इति नाम्ना प्रसिद्ध एकविंशतिश्लोकात्मकः सूक्तिसंग्रहो घटकर्परस्य रचनेति काव्यसंग्रहे संकलितोऽस्ति, तथापि एतादृशप्रतिभावतो महाकवेरन्येषां काव्यानामभावः संस्कृतसाहित्यस्य दौर्भाग्यमेव । प्रायेण संस्कृतवाङ्मयं राज्याश्रय एव समृद्धम् । राज्याश्रयपराङ्मुखाः कवयः प्रायेण गुणराशिविनाशिना दारिद्र्यदोषेण प्रतिहता विशालकायग्रन्थरचनायां विमुखा इव दृश्यन्ते । विक्रमस्य नवरत्नरूपेण प्रसिद्धोऽपि घटकर्परः स्वतन्त्रताप्रियः प्रतीयते । अत एवोक्तं तेन नीतिसारे-

"एको हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे ।
नूनं न दृष्टं कविनापि तेन
दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी[२५] ॥"

एतादृशां विलुप्तप्रायाणां विलक्षणप्रतिभावतां कवीनां काव्यानाञ्चान्वेषणमनुसन्धानञ्चात्यन्तमेवाश्यकमस्ति । दृश्यतां स्वाभिमानिनो महाकवेर्घटकर्परस्य चमत्कृतिमद्रसपेशला गर्वोक्तिः-

"आलम्ब्य चाम्बु तृषितः करकोषपेयं
भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् ।
जीवेय येन कविना यमकैः परेण
तस्मै वहेयमुदकं घटकर्परेण[२६] ॥" इत्यलं विस्तरेण ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अमरसिंहः, अमरकोषः, प्रथम सं., कुलचन्द्रगौतमः, ने.रा.प्र.प. सं. २०२६ ।
२. आचार्यः रामचन्द्रमिश्रः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, वाराणसी, चौखम्वासुरभारतीप्रकाशन, ई. १९९३ ।
३. आचार्यः वलदेव उपाध्यायः, संस्कृतसाहित्यका इतिहास, दशम सं., वाराणसी, शारदानिकेतन, इ. १९७८ ।
४. आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः, प्र.सं., व्याख्याकार आचार्यो विश्वेश्वरः सिद्धान्तशिरोमणिः, सं. डा. नगेन्द्र, एम्. ए. डी. लिट्.। वाराणसी, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, सं. २०१९ ।
५. कुन्तकः, वक्रोक्तिजीवितम्, प्र.सं., व्याख्याकारो राधेश्याममिश्रः एम्.ए., वाराणसी, चौखम्वासंस्कृतसंस्थान, सं. २०४७ ।
६. दण्डी, काव्यादर्शः द्वि.सं., व्याख्याकारो रामचन्द्रमिश्रः, वाराणसी, चौखम्वाविद्याभवन, ई. १९९६ ।
७. भट्टाचार्य, जीवानन्दविद्यासागर, बी:ए., काव्यसंग्रहः .(प्रथमो भागः) इ. १८८८ (दिल्ली, रिप्रिन्टोग्राफिक्स) ई. १९९२ ।
८. भामहः, काव्यालङ्कारः, द्वि.सं., भाष्यकारो देवेन्द्रनाथशर्मा, पटना, विहारराष्ट्रभाषा परिषद्, सं. २०४२ ।
९. मम्मटः, काव्यप्रकाशः, व्याख्याकार आचार्यो विश्वेश्वरः सिद्धान्तशिरोमणिः, सं. डा. नरेन्द्र एम्.ए. डी.लिट्., वाराणसी, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, सं. २०४२ ।
१०. वामनाचार्यः, काव्यालङ्कारसूत्राणि, द्वि.सं., हरगोविन्दशास्त्री, वाराणसी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, ई. १९९५ ।
११. विश्वनाथकविराजः, साहित्यदर्पणः, नवम सं., शालिग्रामशास्त्री, दिल्ली, मोतीलालवनारसीदासः, ई. १९७७ ।

---

२५. महाकविर्घटकर्परः, नीतिसारम् (श्लोकः -१७), काव्यसंग्रहः प्रथमो भागः, सं जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यः बी.ए. (दिल्लीः इ. १८८८) पृ. ३७४-३८०

२६. घटकर्परकाव्यम् (श्लोकः - २२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीमद्भागवतीयदशमस्कन्धस्य विंशतितमेऽध्यायेऽलङ्कारसौन्दर्यम्

जगन्नाथरेग्मी
उपप्राध्यापकः

१. प्रसङ्गविधानम्

अनेकदुःखप्रपञ्चभववारिधौ रिङ्गमाणानां प्राणिनां कैवल्य (मुक्ति) प्राप्तेरेकमेवोपायभूतं श्रीमद्-भागवतमहापुराणं पुराणेषु तिलकायते । भक्तितत्त्वप्रतिपादनपरं श्रीकृष्णचरितसर्वस्वं समस्तसंस्कृतवाङ्मय-चमत्कृतिभूतं ज्ञानप्रधानमिदं पुराणं रसपूरितैर्मधुरैर्दृष्टान्तैरद्वैततत्त्वं प्रतिपादयति । अनेकजन्मार्जितानां पुण्यानां प्रभावात् सौभाग्योदये जाते भगवत्कथाश्रवणस्य अवसरः प्राप्यते–

एतस्मादपरं किञ्चित् मनःशुद्ध्यै न विद्यते
जन्मान्तरे भवेत् पुण्यं तदा भागवतं लभेत् ॥[1]

भगवान् वेदव्यास ऋग्यजुःसामाथर्वाभिधानां वेदानां व्यासाय स्वयमेव मनुष्यरूपेण आत्मानं अवतार्य पुराणोपपुराणानि रचितवान्[2] । अस्मिन् क्रमे सप्तदशपुराणानां रचनानन्तरमप्यसन्तुष्टो महर्षिवेदव्यासो नारदोपदेशेन भगवद्दिव्यलीलाललितं लोकोत्तरैश्श्रुतिसुखावहैर्गुणानुवादैर्भरितमिदं पुराणरत्नं रचितवान् इति भागवतविषये निगद्यते–

श्लोकार्धं श्लोकपादं वा नित्यं भागवतोद्भवम् ।
पठस्व स्वमुखेनैव यदीच्छसि परां गतिम् ॥[3]
सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते ।
तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिःक्वचित् ॥[4]

इत्यादिभिर्वाक्यैः श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य महन्मूल्यं गभीरं महत्त्वञ्च प्रदर्शितमस्ति । आध्यात्मिक-चिन्तन-दृष्ट्या, भक्तितत्त्वप्रतिपादनरूपेण मोक्षरूपपुरुषार्थप्रतिपादकतया निजातिशय-गुणगरिम्णा चेदं शास्त्रसर्वस्वं भागवतं पुराणमूर्धन्यतायां पृथक्प्रतिष्ठां ख्यापयति । "विद्यावतां भागवते परीक्षा" सुप्रसिद्धेयं सूक्तिरपि विषयगाम्भीर्यमस्य स्पष्टं प्रमाणयति । विद्वद्भिः, पुराणसाहित्यानां चतुर्लक्षश्लोकसंख्या गणिताः सन्ति । तेषु श्रीमद्भागवतमहापुराणे अष्टादशसहस्रश्लोकाः सन्ति ।

१. श्रीमद्भागवतमहापुराणमाहात्म्यम् १।११ पृ. १ ।
२. श्रीमद्भागवतमहापुराणभूमिका
३. श्रीमद्भागवतमाहात्म्यं विष्णुखण्डान्तर्गतम् २ पृ. १८ ।
४. श्रीमद्भागवतमाहापुराणम् १२।१३।१५ पृ. ६३६ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।
तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥[५]
ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः ।
परीक्षिच्छुकसंवादः शृणु भागवते च तत् ॥[६]

भागवते द्वादशस्कन्धाः, ३३५ अध्यायाः, १८००० श्लोकाः सन्ति । प्रवन्धविधानदृष्ट्या चायं ग्रन्थः संस्कृतवाङ्मयस्य बृहत्तरग्रन्थे समाहितो जायते, विषयवाहुल्यादुत्तरवर्तिनः कवयः ग्रन्थकाराश्च अमुं ग्रन्थरत्नमुपजीव्यत्वेन सम्मानयन्ति । अस्य ग्रन्थस्य केवलं पौराणिकमूल्यं नास्ति अपि तु साहित्यशास्त्रीयदृष्ट्यापि उच्चतमं स्थानं बिभर्ति नूनम् । "इदं भागवतं महनीयं काव्यरत्नमपि विद्यते वस्तुवर्णनशैली तदीया काव्यमयी विभाति । तत्रत्यर्तुप्रभृतिप्रकृतिच्छटां विलोक्य कवयोऽपि स्वस्वकाव्ये तद्विधं वर्णनमकुर्वन् ।"[७]

२. विषयप्रवेशः

श्रीमद्भागवतीयदशमस्कन्धान्तर्गते विंशतमेऽध्यायेऽलङ्कारसौन्दर्यप्रतिपादनं निरीक्षणं वाऽस्य लेखस्य विषयः । प्रस्तुतेऽस्मिन्नध्याये तत्र भगवता वेदव्यासेन ३० श्लोकैः वर्षावर्णनमवशिष्टश्लोकैश्च शरद्वर्णनं कृतमस्ति । यद्यपि भागवतस्य विभिन्नप्रसङ्गेषु अनेकविधस्थलेष्वलङ्काराणां सुरमणीया विभा चकास्ति, तथासत्यपि दशमस्कन्धस्य विंशेऽध्याये विशेषतयोपमायाः केंचनान्येषामप्यलङ्काराणां सौन्दर्यश्रीः सहृदयमनांसि स्वतःस्फूर्ततया रञ्जयति, मोदयति, आकर्षयति च सम्यक् ।

अलङ्काराः काव्यशोभायै प्रवर्तन्ते, "काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्"[८], "काव्यसौन्दर्यमलङ्कार"[९] इति वामनवचनानुसारेणापि काव्येष्वलङ्काराणामौचित्यमवगम्यत एव । अलङ्काराणां सुव्यवस्थित-विकासपरम्परायाः पूर्वमेव वेदेषु पुराणेषूपनिषत्सु चालङ्कारणां प्रयोगदर्शनाद् वैदिककालादेवालङ्कार-सौन्दयमप्रतिहतमासीदिति कथने नास्ति कोऽपि सन्देहः । भासकालिदासाश्वघोषभारविमाघ-श्रीहर्षप्रभृतिभिर्महनीयैः काव्यमहर्षिभिः प्रणीतेषु नाटकखण्डकाव्यमहाकाव्याख्यानग्रन्थेषु निर्वाधतया अलङ्काराणां प्रयोगप्राचुर्यातच्च । रसोपकारतया अलङ्कारा अपेक्ष्यन्ते कविभिः, एतदेव प्रतिपादयति आनन्दवर्धनाचार्यो ध्वन्यालोकग्रन्थे-

"रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।
अपृथग्यत्ननिर्वत्य सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः ॥[१०]

नवनवोन्मेषशालिन्या कविप्रतिभया स्वतः स्फूर्ततया पर्वतनिर्झरवत् समापतिता अहमहमिकया स्वयमेवोद्बुद्धा अलङ्कारा रमणीलावण्यमिव काव्यसौन्दर्यं समेधयन्ति । भगवतो वेदव्यासस्याविर्भावाद वहुकालानन्तरमेवालङ्कार-सिद्धान्तस्योदयो जातः परं वेदव्यासप्रणीतेषु पुराणेषु अनेकविधालङ्काराः प्रयुक्ता अभवन् । अनेन सूच्यते यत् सिद्धहस्तकवीनां काव्येष्वलङ्कारा घुणाक्षरन्यायेन नैसर्गिकतया स्थिता भवन्ति । प्रसङ्गोऽस्मिन् श्रीमद्भागवतीयदशमस्कन्धस्य विंशेऽध्याये स्थितमलङ्कारसौन्दर्यं विचार्यते-

---

५. श्रीमद्भागवतमहापुराणम् १२।१३।९ पृ. ६३६
६. पूर्ववद् भूमिका
७. प्रवन्धरत्नाकरः पृ. १८०
८. काव्यालङ्कारसूत्राणि, पृ. ३
९. पूर्ववत् पृ. ३
१०. ध्वन्यालोकः पृ. २३१

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. **अलङ्कारसौन्दर्यम्**

सान्द्रनीलाम्बुदैर्व्योम सविद्युत्स्तनयित्नुभिः।
अस्पष्टज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ॥

वर्षर्तौ नीलमेघैराच्छन्नं, विद्युद्घोषैः शब्दायमानञ्च व्योम नानाविधैः सुखदुःखैर्व्याकुलो जीवात्मा इव शुशुभे। अत्र–

व्योम : उपमेयम् ब्रह्म : उपमानम्
आच्छन्नत्वम् : साधारणो धर्मः इव : वाचकपदम्।

अत्रोपमेयोपमानसाधारणधर्मवाचकानां चतुर्णामेवोपादानात् पूर्णोपमायाश्शोभा सुशोभते सम्यक्।

तडित्वन्तो महामेघाश्चण्डश्वसनवेपिताः।
प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव॥

कृपालवो जना यथा अनेकैर्दुःखैस्तप्तं मानुषं विलोक्य द्रवीभूतास्तस्मै अनुकम्पमानाः स्वजीवनमपि त्यजन्ति तथैव विद्युत्शोभिताः (विद्युदुज्ज्वला, महामेघाः,=महान्तश्च ते मेघाः, अत्र महच्छब्दः पूजायाम्, महान्त उदारचरिता = प्रशंसनीयाः। महान्तो ह्यन्येषामुपकारे परायणा भवन्तीति ध्वन्यमानोऽर्थः। 'चण्डश्वसनवेपिता' इत्यस्यापि गूढोऽर्थः प्रतीयते) प्रचण्डमारुतप्रेरिताश्च दयालवो मेघा घर्मतप्तं विश्वं निरीक्ष्य स्वजीवनस्वरूपं जलं मुमुचुः। अत्र–

मेघाः : उपमेयम् कृपालवः : उपमानम्
जीवनमोचनं : साधारणो धर्मः इव : वाचकपदम्।

तपः कृशा देवमीढा आसीद् वर्षीयसी मही।
यथैव काम्यतपसस्तनुः सम्प्राप्य तत्फलम्॥

मदीया इयं कामना सिद्धा स्यात्, इमे मनोरथाः पूर्णाः स्युः इत्येवं प्रकारेण सकामभावेन तपतां जनानां कृशं शरीरं मनोरथप्राप्तेरनन्तरं हृष्टपुष्टं जायते, तथैव ग्रीष्मकालिकप्रचण्डघर्मसन्तप्ता पृथिवी वर्षाजलं प्राप्य शश्यश्यामला जाता। अत्र–

मही : उपमेयम् तनुः : उपमानम्
कृशत्वपुष्टत्वादि : साधारणो धर्मः यथा : वाचकपदम्।

अत्र श्रौती उपमा **"श्रौती यथेव वा शब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि"**[11] इति वचनात्।

निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः।
यथा पापेन पाखण्डा न हि वेदाः कलौ युगे॥

यथा कलौ युगे पापप्रभावाद् दुराचाराधिक्याद् वा यत्र तत्र अधर्माणां पाखण्डधर्माणाञ्च बाहुल्यं दृश्यते, तेन च सदाचारसच्छिक्षासद्धर्मप्रतिपादिका वैदिक्यः क्रियाः लुप्तप्राया भवन्ति तथैव वर्षतोः प्रभावात् सन्ध्याकालेऽन्धकारेण ग्रहा नक्षत्राणि च आच्छाद्यन्ते, खद्योताः प्रकाशमाना विलोक्यन्ते। श्लोकेऽस्मिन् नक्षत्रैःसह वैदिकधर्माणां, खद्योतैःसह पाखण्डधर्माणां तुलना विहिताऽस्ति–

ग्रहनक्षत्राणि : उपमेयम् वेदाः : उपमानम्
स्तेजस्वित्वप्रभावहीनत्वादि : साधारणो धर्मः यथा : वाचकपदम्।

११. साहित्यदर्पणम् १०।१५ पृ. ८१२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डूका व्यसृजन् गिरः ।
तुष्णीं शयानाः प्राक् यद्वद् ब्राह्मणा नियमात्यये ॥

यथा प्रतिदिनं नित्यनियमान्निवृत्य वेदपाठिनो वटवो गुरोराज्ञया वेदपाठे प्रवृत्ता उन्मुखाश्च जायन्ते तथैव वर्षर्तौ पर्जन्यस्य गडगडायमानं शब्दं श्रुत्वा मण्डूका गिरो विसृजन्ति । अत्र–

मण्डूकाः	: उपमेयम्	ब्राह्मणाः	: उपमानम्
शब्दोच्चारणम्	: साधारणो धर्मः	वत्	: वाचकपदम्

अत्र इवार्थे विहितो वतिप्रत्ययः, अतश्चेयमुपमा तद्धितगा श्रौती पूर्णोपमा ।

आसन्नुत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्योऽनुशुष्यतीः ।
पुंसो यथा स्वतन्त्रस्य देहद्रविणसम्पदः ॥

नैतिकमर्यादामुल्लङ्घयतां कुमार्गगामिनामिन्द्रियवशवर्तिनां तुच्छस्वार्थलुब्धानां पुरुषाणां शरीरं तैरुपार्जिता धनसम्पदश्च अनुचितस्थलेषु प्रयुज्यन्ते तथैव निश्चितगमनरहिताः कुनद्यः स्वकीय-सीमामुल्लङ्घ्य क्षणिकावेगेन तीव्रप्रवाहेण ढुण्ढुणायमानवेगेन तटं विहाय क्वचित् क्षेत्रं विदार्य, क्वचित् जनमार्गमुच्छिद्य; क्वचिच्च वनोपवनान्यपि भ्रंशयित्वा प्रवहन्ति । अत्र–

कुनद्यः	: उपमेयम्	देहद्रविणसम्पदः	: उपमानम्
स्वच्छन्दतया गमनादि	: साधारणो धर्मः		
यथा	: वाचकपदम् ।		

हरिता हरिभिः शष्पैरिन्द्रगोपैश्च लोहिताः ।
उच्छिलीन्ध्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूरभूत् ॥

यथा कस्यचन राज्ञः सेनाः काश्चिद् रक्तिमाः, काश्चिद् नीलवर्णाः, काश्चिद् हरिताः, काश्चिद् शुक्लाश्च दृश्यन्ते, तथैव वर्षर्तौ पृथिवी अपि शष्पैः हरिता, क्वचिद् इन्द्रगोपैर्लोहिता, क्वचिद् शुक्लवर्णा च प्रतीयते । अत्र–

भूः	: उपमेयम्	सेना	: उपमानम्
हरितशुक्लत्वादिगुणसाम्यं	: साधारणो धर्मः	यथा	: वाचकपदम् ।

जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया ।
अबिभ्रद् रुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ॥

यथा भगवत्सेवया प्राणिनां बाह्यमान्तरिकञ्च रूपं सुशोभते, तथैव वर्षाजलनिषेवणेन जलचराणां स्थलचराणां च रूपं रुचिरमभूत् । अत्र–

जलस्थलौकसः	: उपमेयम्	मनुष्याणां रूपम्	: उपमानम्
सेवनम्	: साधारणो धर्मः	यथा	: वाचकपदम् ।

सरिद्भिः सङ्गतः सिन्धुश्चुक्षुभे श्वसनोर्मिमान् ।
अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं गुणयुग् यथा ॥

"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः"[१२] इति सूक्तिरत्नाकरनिर्दिष्टवचनानुरूपं यथा सवासनानां योगिनां चित्तम् आपातमधुरान् विषयान् विलोक्य चञ्चलं जायते । **"सङ्गात् सञ्जायते कामः ...."**[१३]

१२. संस्कृतसूक्तिरत्नाकरः पृ. १७
१३. श्रीमद्भगवद्गीता २।६२ पृ. २५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्यादि गीतावचनानुसारेण विषयेष्वासक्ता योगिनः परमात्मसाक्षात्काररूपमुद्देश्यं विस्मृत्य स्वचित्तमेकाग्रं कर्तुं न शक्नुवन्ति तथैव महासागरोऽपि नानाप्रदेशेभ्यः समागतानां सरितां सङ्गाद् विचलितोऽभूत्। अत्र–

सिन्धुः	: उपमेयम्	चित्तम्	: उपमानम्
चञ्चलत्वम्	: साधारणो धर्मः	यथा	: वाचकपदम्।

गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः।
अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः॥

यथा भगवन्तं सर्वस्वं मन्यमाना भगवच्छरणागता जना सर्वान् कामान् विहाय दुःखशोकात्मकैरनेकैर्व्यसनैः प्रपीडिता अपि अविचलितास्तथैव गिरयोऽपि निरन्तरं पतद्भिर्वर्षधाराभिर्मुहुर्मुहु र्हन्यमानाऽपि स्वस्थानात् किञ्चिन्मात्रमपि नैवाचलन्। अत्र–

गिरयः	: उपमेयम्	शरणागतजनाः	: उपमानम्
अविचलत्वम्	: साधारणो धर्मः	यथा	: वाचकपदम्।

मार्गा बभूवुः सन्दिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्यसंस्कृताः।
नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालाहता इव॥

यथा सदाचारसद्धर्ममर्यादादिप्रतिपादकानां वेदानामनभ्यासात् संस्कारहीना द्विजातयो वेदान् विस्मरन्ति, तेन च वेदाः कालकवलिता लुप्तप्राया जायन्ते, तथैव वर्षर्तौ नानाविधैस्तृणैराच्छन्ना असंस्कृता अपरिष्कृताश्च मार्गाः सन्दिग्धा भवन्ति। अत्र–

मार्गाः	: उपमेयम्	श्रुतयः	: उपमानम्
असंस्कृतत्वलुप्तत्वादिः	: साधारणो धर्मः	इव	: वाचकपदम्।

लोकबन्धुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः।
स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिष्विव॥

द्रव्योपार्जनमेवोद्देश्यम्मन्यमानाः काश्चन गणिकाः गुणवतः पुरुषान् लब्ध्वाऽपि तेषु पुरुषेषु नानुरक्तास्तथैव चञ्चला विद्युत् लोकोपकारकान् मेघानासाद्य तेषु स्थैर्यं न विदधति। अत्र–

विद्युतः	: उपमेयम्	कामिन्यः	: उपमानम्
अस्थैर्यम्	: साधारणो धर्मः	इव	: वाचकपदम्।

धनुर्वियति माहेन्द्रं निर्गुणञ्च गुणिन्यभात्।
व्यक्ते गुणव्यतिकरेऽगुणवान् पुरुषो यथा॥

जगत्सृष्टौ व्यापृतं गुणातीतं निर्गुणमपि ब्रह्म क्वचित् सत्वरजस्तमोभिर्गुणैः सुशोभते तथैव निर्गुणं (रज्जुरहितं मौर्वीरहितं) माहेन्द्रं धनुः शुशुभे। अत्र–

माहेन्द्रं धनुः	: उपमेयम्	निर्गुणं ब्रह्म	: उपमानम्
गुणरहितत्वं	: साधारणो धर्मः	यथा	: वाचकपदम्

सरस्वशान्तरोधस्सु न्युषुरङ्गापि सारसाः।
गृहेष्वशान्तकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशयाः॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथा पुत्रकलत्रादीन्येव सर्वस्वं मन्यमाना विषयासक्ताः पुरुषा रात्रिन्दिवं गृहकृत्येषु रमन्ते तथैव सारसपक्षिणः नानाविधैः कण्टकाकीर्णैस्तृणवीरुधैराच्छन्नेषु पङ्कैर्मलीमसेषु अशान्तप्रायेषु सरस्तीरेषु निवसन्ति । अत्र–

सारसाः	:	उपमेयम्	ग्रामीणो जनाः	:	उपमानम्
अपरित्यागः	:	साधारणो धर्मः	इव	:	वाचकपदम् ।

जलौघैर्निरभिद्यन्तः सेतवो वर्षतीश्वरे ।
पाखण्डिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ यथा ॥

कलौ पाखण्डिनां सारविहीनैर्भ्रान्त्युत्पादकैर्विविधैर्वादैर्वेदमार्गा यथा शिथिलीक्रियन्ते तथैव तीव्रप्रवाहशीलैर्जलौघैः सेतूनां क्षेत्राणाञ्च तटप्रदेशाः छिन्नभिन्नाः कृताः । अत्र–

सेतवः	:	उपमेयम्	वेदमार्गाः	:	उपमानम्
छिन्नकरणम्	:	साधारणो धर्मः	यथा	:	वाचकपदम् ।

व्यमुञ्चन् वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्योऽथामृतं घनाः ।
यथाऽऽशिषो विश्पतयः काले काले द्विजेरिताः ॥

धनिनो जना यथा गुरूपदेशाद् ब्राह्मणवचनाद् वा समये समये व्रतपर्वादिषु प्रजाभ्यो दानं ददति तथैव वायुप्रेरिता मेघाः स्थावरजङ्गमेभ्यो भूतेभ्योऽमृतोपमानि जलानि वर्षन्ति । अत्र–

घनाः	:	उपमेयम्	विश्पतयः (धनिकाः)	:	उपमानम्
स्वसम्पत्तिवितरणत्वादि	:	साधारणो धर्मः	यथा	:	वाचकपदम् ।

धेनवो मन्दगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा ।
ययुर्भगवताऽऽहूता द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः ॥

दुग्धाधिक्यात् स्तनभारेण मन्दगामिन्यो धेनवः श्रीकृष्णस्याह्वानं श्रुत्वा तद्गतप्रेम्णः कारणाद् द्रुतं धावन्ति, तदवसरे तासां स्तनेभ्यः दुग्धधाराः पतन्ति ।

वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः ।
जलधारा गिरेर्नादानासन्ना ददृशे गुहा ॥

वनौकसो भिल्लजातय आनन्दमग्ना दृश्यन्ते, द्रुमराजीभ्यो मधु स्रवति, पर्वतनिर्झरेभ्यो जलधारा निपतति । अत्र वनौकसः इति पदे श्लेषालङ्कारोऽस्ति, यथा–

क) वनानां जलानाम् ओकस आश्रयभूताः तडागाः,
ख) वनम् अरण्यम् ओक आश्रयो येषान्ते वृक्षाः,
ग) वनम् ओकः आश्रय येषान्ते वनौकसः वनोद्भवाः प्राणिनः ।

क्वचित् वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति ।
निर्विश्य भगवान् रेमे कन्दमूलफलाशनः ॥

अभिवर्षति जले भगवान् श्रीकृष्णो मित्रवृन्दैः सह क्वचिद् वनस्पतिकोटरे, क्वचिद् गुहासु, क्वचिच्चान्यविधस्थलेषु यथेच्छं रेमे ।

उपर्युक्ते श्लोकत्रये प्रकृतेर्यथार्थरूपस्य, भगवतः श्रीकृष्णस्य च लीलाविहारवर्णनात् स्वभावोक्त्यलङ्कारस्य रमणीया छटा सहृदयमनांसि प्रमोदयति, यथा च स्वभावोक्तेर्लक्षणमाह काव्यप्रकाशकारो मम्मटः–

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्[14]

वनौकस इत्यस्मिन् श्लोके श्लेषालङ्कारश्च सुशोभते अनेकार्थपरत्वात् ।

शरदा नीरजोत्पत्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ।
भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥

आचारविहीनानां योगभ्रष्टानां जनानां चेतांसि यथा योगाभ्यासेन पुनर्निर्मलानि सम्पद्यन्ते तथैव वर्षर्तौ नानाविधैः कर्दमैः कालुष्यमुपगतानि जलानि शरदृतौ कमलानामनुषङ्गात् निर्मलानि प्रतीयन्ते । अत्र–

जलानि	: उपमेयम्	चेतांसि	: उपमानम्
सेवनत्वादि	: साधारणो धर्मः	इव	: वाचकपदम् ।

व्योम्नोऽब्दं भूतशाबल्यं भुवः पङ्कमपां मलम् ।
शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथा शुभम् ॥

यथा भगवच्चरणकमलेषु समर्पिता भक्तिः समेषां ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थसन्यासाश्रमिणामशुभं दुःखानि च विनाशयति तथैव शरद् आकाशस्य मेघान्, वर्षाया भूतशावल्यम्, पृथिव्याः पङ्कम्, अपां मलञ्च दूरीकरोति । अत्र च–

शरद्	: उपमेयम्	भगवद्भक्तिः	: उपमानम्
कल्मषहरणत्वादि	: साधारणो धर्मः	यथा	: वाचकपदम् ।

सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः ।
यथा त्यक्तैषणाः शान्ता मुनयो मुक्तकिल्विषाः ॥

यथा पुत्रमित्रकलत्रलाभालाभजयपराजयादिविषयेष्वनासक्ताः संयमशीलाः धर्मधनाः पुरुषाः समस्तान् लौकिकमनोरथान् त्यक्त्वाऽऽनन्दिता जायन्ते, तथैव जलरूपं सर्वस्वं सम्पदत्लोकाय वितीर्य उज्ज्वलकान्त्या जलदाः शुशुभिरे । अत्र–

जलदाः	: उपमेयम्	मुनयः	: उपमानम्
सर्वस्वत्यागः	: साधारणो धर्मः	यथा	: वाचकपदम् ।

गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचुः शिवम् ।
यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ॥

यथा विद्वांसोः ज्ञानिनो जनाश्च पात्रत्वं विचार्य सुयोग्यशिष्येभ्यो ज्ञानामृतं वितरन्ति, तथैव गिरयोऽपि निर्मलं तोयं क्वचिन्मुमुचुः क्वचिच्च न मुमुचुः । अत्र–

गिरयः	: उपमेयम्	ज्ञानिनः	: उपमानम्
वितरणम्	: साधारणो धर्मः	यथा	: वाचकपदम् ।

नैवाविदन् क्षीयमाणं जलं गाधजलेचराः ।
यथाऽऽयुरन्वहं क्षय्यं नरा मूढाः कुटुम्बिनः ॥

आजन्म स्वशरीरपोषणे कुटुम्बभरण एवासक्ता जना अन्वहमायुःक्षीयमाणमस्तीति जानन्तोऽपि अज्ञा इव विलोक्यन्ते, तथैव निखिलमपि जगत् अयमेव जलाशयोऽस्तीति मन्यमाना जलचराः प्रतिदिनं शुष्यज्जलं नाविन्दन् । अत्र–

---

१४. काव्यप्रकाशः १०, सूत्रम् १११, पृ. २६५ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जलचराः : उपमेयम् कुटुम्विनः : उपमानम्
अज्ञत्वम् : साधारणो धर्मः यथा : वाचकपदम् ।

अत्र नरमूढकुटुम्विनाम् अनेककर्तृपदानां नाविन्दन् इति एकक्रियया सह सम्वन्धस्य प्रतिपादनाद् दीपकनामाऽलङ्कारः सम्पद्यते । यथा च विश्वनाथः-

"अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकं तु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ।"[१५]

गाधवारिचरास्तापमविन्दञ्छरदर्कजम् ।
यथा दरिद्रः कृपणः कुटुम्ब्यविजितेन्द्रियः ॥

यथा कश्चन दरिद्रो गृहस्वामी मह्यमिदं वस्तु देहि, इयद् द्रव्यं देहि इत्यादिवचनैर्याचनां कुर्वतां स्वपरिवारसदस्यानां याञ्चां श्रुत्वा स्वल्पैर्दुःखैरुद्विग्नो जायते, तथैव क्षुद्रजलाशये सञ्चरन्तः प्राणिनःशरदि अर्कतापमविन्दन् ।

गाधवारिचराः : उपमेयम् कृपणः : उपमानम्
दुःखतप्तत्वम् : साधारणो धर्मः यथा : वाचकपदम् ।

शनैः शनैर्जहुः पङ्कं स्थलान्यामञ्च वीरुधः ।
यथाहं ममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु ॥

यथा नश्वरप्रायेषु वस्तुषु अनासक्ता आत्मज्ञानिन इदं मदीयं, ममैते परिवाराः इति ममतां त्यजन्ति, तथैव वीरुधः शनैः शनैः पङ्कं स्थलानि च त्यजन्ति । अत्र–

वीरुधः : उपमेयम् धीरपुरुषाः : उपमानम्
त्यागः : साधारणो धर्मः यथा : वाचकपदम् ।

निश्चलाम्बुरभूत्तुष्णीं समुद्रः शरदागमे ।
आत्मन्युपरते सम्यङ् मुनिर्व्युपरतागमः ।

यथा आत्मारामः पुरुषः कर्मकाण्डगतान् प्रपञ्चान् विहाय शान्तो गम्भीरश्च जायते तद्वत् समुद्रोऽपि निश्चलोऽभूत् । एवमत्र–

समुद्रः : उपमेयम् मुनिः : उपमानम्
निश्चलत्वशान्तत्वादिः साधारणो धर्मः

अत्र वाचकलुप्तोपमाऽऽस्ति । यथा–

लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः
त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यर्थी सापि पूर्ववत् ॥[१६]

केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णन् कर्षका दृढसेतुभिः ।
यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ॥

यथा योगिनः इन्द्रियप्रत्याहारेण (इन्द्रियनिग्रहेण) ज्ञानं लभन्ते तथैव कर्षकाः दृढसेतुभिः केदारेषु जलानि नयन्ति ।

कर्षकाः : उपमेयम् योगिनः : उपमानम्
जलग्रहणत्वादिः : साधारणो धर्मः यथा : वाचकपदम् ।

१५. साहित्यदर्पणम् १०।४८ पृ. ९०४
१६. साहित्यदर्पणम् १०।१७ पृ. ८१६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शरदर्कांशुजांस्तापान् भूतानामुडुपोऽहरत्
देहाभिमानजं बोधो मुकुन्दो व्रजयोषिताम् ॥

व्रजभूमौ मुकुन्दो भगवान् यथा गोपवनितानां देहाभिमानादुत्पन्नमज्ञानं हरति तद्वद् दिवसे सूर्यतापेन सन्तप्तानां प्राणिनां तापान् चन्द्रमा स्वशीतलकिरणैरपसारयति । अत्र–

उडुपः : उपमेयम् मुकुन्दः : उपमानम्
तापहरणम् : साधारणो धर्मः ।
इयं वाचकपदलुप्तोपमा ।

खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकम् ।
सत्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनम् ॥

वेदतत्त्वविदः पुरुषस्य सत्वगुणि चित्तं यथा सुशोभते तथैव शारद्यां रात्रौ नक्षत्रगणानां मध्ये मेघरहितं खं स्पष्टरूपेण भासते ।

खम् : उपमेयम् चित्तम् : उपमानम्
निर्मलत्वनिष्कलङ्कत्वम् : साधारणो धर्मः यथा : वाचकपदम् ।

अखण्डमण्डलो व्योम्नि रराजोडुगणैः शशी ।
यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रवृतो भुवि ॥

यथा पृथिवीतले यादवानां मध्ये यदुपतिर्भगवान् श्रीकृष्णः स्वकीयैरनन्तगुणै र्विराजते तद्वद् गगनतले अखण्डमण्डलः शशी उडुगणैःसह सुशोभते–

शशी : उपमेयम् श्रीकृष्णः : उपमानम्
आवृतत्वादि : साधारणो धर्मः यथा : वाचकपदम् ।
अत्र सहोक्तिरलङ्कारोऽपि संघटते ।

"सहोक्तिः सहभावश्चेत् भासते जनरञ्जन" इति वचनात् ।[१७]

आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम् ।
जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः ॥

समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतं निषेव्य जनास्तापं जहति परं कृष्णहृतचेतसो गोप्यस्तापं नैव जहुः । अत्र गोपवनितानां तापाऽपरित्यागे कृष्णहृतचेतस उल्लेखात् काव्यलिङ्गनामालङ्कारः सम्पद्यते ।

गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाभवन् ।
अन्वीयमानाः स्ववृषैः फलैरीशक्रिया इव ॥

शक्तिशालिभिर्जनैर्विहितानि कार्याणि यथा तत्तत्फलैरन्वितानि जायन्ते तथैव सन्तानोत्पादनकामनया पुष्पिण्यो गावो वृषैः, मृगा हरिणैः, खगाः पक्षिभिः नार्यश्च पुरुषैरन्विता अभूवन् । अत्र क्रमेणोक्तानां गोमृगखगनारीणां यथाक्रमं वृषहरिणपक्षिपुरुषैःसह अन्वयविधानाद् यथासंख्यालङ्कारो निष्पद्यते । तदुक्तम-

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः[१८]
उदहृष्यन् वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद्विना ।
राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून् विना नृपः ॥

---

१७. कुवलयानन्दः, कारिका ५८, पृ. ८२
१८. कुवलयानन्दः, कारिका १०९, पृ. १७९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथा सूर्योदये जाते कुमुदं विहाय सर्वाणि- वारिजानि (कमलानि) विकसन्ति, तथैव राज्ञः शुभागमनेन दस्यून् विहाय सर्वेऽपि लोका निर्भया जाताः । **'विनोक्तिश्चेद्विना किंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते'**[१९] इति सिद्धान्तानुरूपं विनोक्त्यलङ्कारः प्रतीयते तथा कमलनृपयोश्चोपमेयोपमानभाववर्णनादुपमालङ्कारश्च राजते । अनयोः द्वयोश्च तिलतण्डुलन्यायेन संसृष्टिरलङ्कारः सम्पद्यते–

मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते[२०]

पुरग्रामेष्वाग्रयणैरिन्द्रियैश्च महोत्सवैः ।
बभौ भूः पक्वसस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरेः ॥

यथा शरदि ग्रामाः पुराणि च नानाविधैर्महोत्सवैः सुशोभन्ते तथैव भूरपि विविधैरत्नजातैः सुशोभनैर्विकसितैर्वृक्षैश्च रमणीया ऐश्वर्यसम्पन्ना च सञ्जाता अत्र पृथिव्याः प्राकृतसम्पत्तेर्वर्णनादुदात्तालङ्कारः । "उदात्तं वस्तुनः सम्पत् ।"[२१] इति च उदात्तालङ्कारस्य लक्षणम् ।

वणिङ्मुनिनृपस्नाता निर्गम्यार्थान् प्रपेदिरे ।
वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिण्डान् काल आगते ॥

यथा साधनायां संलग्नो जनः समुचितावसरे स्वसाधनानुरूपं फलमवाप्नोति देवादिशरीरञ्च प्राप्नोति, तथैव वर्षर्तौ मार्गे अवरुद्धा वणिङ्मुनिनृपस्नातका स्वस्वस्थानेषु प्राप्नुवन्ति ।

वणिङ्मुनिनृपस्नातका	:	उपमेयम्	सिद्धाः	:	उपमानम्
अवरुद्धत्वम्	:	साधारणो धर्मः	यथा	:	वाचकपदम् ।

४. उपसंहृतिः

श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य दशमस्कन्धो लीलापुरुषोत्तमस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य चरित्रप्रकाशने केन्द्रितोऽस्ति । अत्रत्या रोमाञ्चकारिण्य अनेकाः कथा विस्मयोत्पादकानि चरित्राणि च भक्तिज्ञानवैराग्योत्पादकानि सन्ति । विषयबाहुल्यस्यास्य स्कन्धस्य विंशतितमेऽध्याये प्राग् वर्षायाः पश्चात् शरदृतोश्चारु चित्रणं विद्यते । महर्षिवेदव्यासः प्राकृतिकसुषमावर्णनव्याजेन सुमनोरमै र्दृष्टान्तैर्जीवनजगतो र्बहुविधान् पक्षान् उद्घाट्यन् अलङ्कारसौन्दर्यं प्रदर्शयामास । इत्थमस्मिन् अध्याये काव्यकलायाः सम्यग् विवेचनं दृग्गोचरतामेति । अस्य न केवलं पौराणिकमूल्यम्, अपि तु उत्कृष्टसाहित्यिकमपिमूल्यमस्तीति कथने नास्ति सन्देहावसरः ।

सन्दर्भस्रोतांसि–

१. अप्पयदीक्षितः, कुवलयानन्दः चौखम्बा-विद्याभवनम्, वाराणसी, १९५६ ।
२. आचार्यो, मम्मटः, काव्यप्रकाशः, नागेश्वरीटीकया समलङ्कृतः, चौखम्वा-प्रकाशनम्, वाराणसी, एकादश-संस्करणम्, २०६४ ।
३. आचार्यो, विश्वनाथः, साहित्यदर्पणम्, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, चतुर्थसंस्करणम्, वि.सं. २०५१ ।
४. आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः, चौखम्वा-विद्याभवनम्, वाराणसी, ई. १९९२ ।
५. उपाध्यायः, डा. रामजी, संस्कृतसूक्तिरत्नाकरः, चौखम्वा-विद्याभवनम्, वाराणसी, षष्ठं संस्करणम्, ई. १९९५ ।
६. महर्षिवेदव्यासः, श्रीमद्भागवतमहापुराणं द्वितीयखण्डम् गीताप्रेसः, गोरखपुरम् ६४ संस्करणम् ।
७. वामनः, काव्यालङ्कारसूत्राणि, चौखम्वा विश्वभारती वाराणसी, द्वितीयं संस्करणम्, वि.सं. २०३३ ।
८. शुक्लः, डा. रमेशचन्द्रः, प्रवन्धरत्नाकरः, चौखम्वा-विद्याभवनम्, वाराणसी, चतुर्थ संस्करणम्, ई. १९८९ ।
९. श्रीमद्भगद्गीता, गीताप्रेसः, गोरखपुरं, वि.सं. २०५३ ।

---

१९. कुवलयानन्दः, कारिका ५९, पृ. ८३
२०. साहित्यदर्पणम्, १०।९८ पृ. १०४७
२१. काव्यप्रकाशः १० सूत्रम् १७६ पृ. २७०

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदार्थविवेचनदृष्ट्या न्यायविद्याया उपयोगिता

रमा भट्टराई
उपप्राध्यापकः

१. अष्टादशविद्यास्थानान्तर्गतत्वम्

दर्शनवाङ्मयार्णवे सर्वशास्त्रोपकारकत्वेन न्यायदर्शनं सर्वातिशयेन राजते। अत एव इयमुक्ति-र्विद्वत्समवाये प्रसिद्धा [१]"काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्" इति। अष्टादशविद्यास्थानेषु न्यायविद्या सर्वाभ्यो विद्याभ्योऽभ्यर्हिततमा इति मन्यते। अष्टादशविद्यास्थानानि च विष्णुपुराणे इत्थं निर्दिष्टानि सन्ति-

[२]अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः॥

"शिक्षाकल्पनिरुक्तव्याकरणच्छन्दोज्योतिषमिति षड्विधानि वेदाङ्गशास्त्राणि"। "ऋक्सामयजुर-थर्वेति चत्वारो वेदाः"। पुराणम्, धर्मशास्त्रम्, मीमांसा, न्यायः, आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्ववेदः, अर्थशास्त्रञ्चेति अष्टादशविद्यास्थानानि परिगणय्य तत्र तत्र शास्त्रेषु शास्त्रकृद्भिर्व्याख्याकृद्भिश्च विमृष्टानि सन्ति। अत्र न्यायविस्तरपदेन आन्वीक्षिकी विद्या गृह्यते।

भाष्यकारादिमतेन आन्वीक्षिकी विद्या

तत्र न्यायभाष्यकाराश्चतस्र एव विद्याः प्राणिनिकरस्य अनुग्रहाय उपदिष्टवन्तः। उक्तञ्च-

[३]"इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते, यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी विद्या"। महाभारतादिग्रन्थेष्वपि विद्याचतुष्टयस्य उल्लेखो दृश्यते-

---

१. प्राचीनवचनम् (तत्त्वचिन्तामणौ प्रामाण्यवादस्य उपोद्घाते पृ.सं.-२)।
२. श्रीविष्णुपुराणे तृतीयभागे षष्ठेऽध्याये, श्लो.सं. २८-२९।
३. न्यायसूत्रस्य न्यायभाष्ये पृ.सं.-५।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[४]त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥

तथैव श्रीमद्भागवतमहापुराणेऽपि चतसृणां विद्यानां विभागो दर्शितो वर्तते-

[५]आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥

अत्र त्रयीपदेन ऋक्, यजुः, सामेति वेदा गृह्यन्ते । वार्तेत्यनेन वाणिज्यादिविद्या, यतो हि तत्र वाणिज्यविषयाः प्रतिपादिताः सन्ति । नयानयौ दण्डनीत्यां विचारितौ स्तः, विचारप्रधाना आन्वीक्षिकी चतुर्थी न्यायविद्या मन्यते । अत एव कौटिल्याचार्या अपि चतस्र एव विद्या इत्युक्त्वा विद्याचतुष्टयस्य विभागं चक्रुः । एतावता अष्टादशविद्यास्थानेषु चतुर्विधविद्यास्थानानि एव मुख्यतया निर्दिष्टानि सन्ति । तासु आन्वीक्षिकी विद्या अभ्यर्हिततमा । अत एव अस्या विद्यायाः प्रयोजनमभ्यर्हिततमत्वञ्च प्रकाशयन्तो न्यायप्रवर्तकाचार्यस्य गौतममुनेः परमकारुणिकत्वञ्च प्रदर्शयन्तस्तत्त्वचिन्तामणिकाराः श्रीगङ्गेशोपाध्यायाःप्राहुः [६]अथ जगदेव दुःखपङ्कनिमग्नमुद्दिधीर्षुरष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमा-मान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाय ।

२. न्यायविद्याया अनादित्वम्

यद्यपि इमाः सर्वाऽपि विद्या अनादिकालत एव प्रवृत्ताः, उक्तञ्च न्यायमञ्जर्याम्- [७]"आदिसर्गात् प्रभृति वेदवदिमा विद्याः प्रवृत्ताः संक्षेपविस्तरविवक्षया ताँस्तास्तत्र तत्र कर्तॄनाचक्षते" इति । तथापि तत्तद्विद्याप्रवर्तकत्वेन तासां तासां विद्यानां तत्तन्नाम्ना तत्तदर्शनेन च प्रसिद्धिर्जाता । यस्या विद्यायाः प्रवर्तनं यैर्यैराचार्यैर्विहितम्, त एव आचार्यास्तत्तद्विद्यानां प्रवर्तका अभूवन् । तथैव न्यायविद्यायाः प्रवर्तकाचार्यमहर्षिगौतमाः वैशेषिकदर्शनप्रवर्तकाचार्या महर्षिकणादमुनयश्च । उक्तञ्च पद्मपुराणे-[८]"कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् इति ।

३. प्रयोजनम्

इदञ्च न्यायशास्त्रं तर्कविद्या, हेतुविद्या, युक्तिशास्त्रम्, वादविद्या, आन्वीक्षिकी प्रमाणशास्त्रमित्यादिभिर्नामभिर्ज्ञायते । सर्वासां विद्यानां प्रदीपत्वेन सर्वेषां कर्मणामुपायत्वेन सर्वेषां धर्माणाञ्च आश्रयत्वेन न्यायशास्त्रस्य महिमा गीयते । अस्मिन् विषये कौटिल्यस्य इयमुक्तिः प्रसिद्धा एव-

[९]प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां सेयमान्वीक्षिकी मता ॥

---

४. महाभारते शान्तिपर्वणि (५९/३३) ।
५. श्रीमद्भागवतमहापुराणम् (३/१२/४) ।
६. तत्त्वचिन्तामणिः प्रामाण्यवादः, पृ.सं. ११४ ।
७. न्यायमञ्जरी, प्रमाणप्रकरणम्, पृ.सं. ५ ।
८. तत्त्वचिन्तामणौ प्रामाण्यवादः, उपोद्घातः, पृ.सं. २ ।
९. न्यायभाष्यम्, अध्यायः १, आह्निकम्-१, पृ.सं. १२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतावता सर्वविद्यानां रहस्योद्घाटनम्, सर्वेषां कर्मणामुपायप्रतिपादनम्, सर्वेषां धर्माणाञ्चाश्रयणम्, साधकयुक्तिप्रकटनम्, बाधकयुक्तिनिरसनञ्चास्य दर्शनस्य मुख्यानि प्रयोजनानीति एतद्ग्रन्थावलोकनेन अवगम्यते ।

४. व्युत्पत्तिः

तत्र नि उपसर्गपूर्वकगत्यर्थकात् इण्धातोर्घञ्प्रत्यये कृते निष्पन्नो यो [१०]न्यायशब्दस्तस्योचितमर्थः । ततश्च नितराम् = अतिशयेन ईयते = गम्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति व्युत्पत्त्या करणे [११]घञ्प्रत्यये कृते न्यायशब्दो निष्पद्यते । तथा च पदार्थतत्त्वविवेचिका विद्या एव न्यायविद्येति कथ्यते । अत्र पदार्थतत्त्वं सम्यग् विमृश्यत इति सर्वेषु शास्त्रेषु न्यायप्रतिपादिता युक्तयः प्रायः सादरं समुपयुज्यन्ते । तथा चोक्तव्युत्पत्त्या परार्थानुमानमेव न्याय इति सिद्ध्यति । तस्मात् यत्र [१२]प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानीति पञ्च अवयवान् प्रयुज्य पदार्थो निर्णीयते, परं प्रति बोधयितुं ज्ञापयितुं वा पञ्चावयववाक्यमुपयुज्यते स एव न्यायः ।

५. उभयोर्दर्शनयोः पार्थक्यम्, न्यायस्वरूपविचारश्च

पूर्वोक्ता न्यायविद्या प्राच्यनव्यभेदेन द्विविधा । यद्यपि गौतमीयन्यायसूत्रमेव नव्यन्यायस्य मूलम् । कथमिति चेत् ? प्राचीनन्यायमाधारीकृत्यैव नव्यन्यायस्य प्रवृत्तिर्जातेति शास्त्रविवेचका मनीषिणः प्रतिपादयन्ति । तत्र प्रमेयविवेचनदृष्ट्या प्रमाणनिर्वचनदृष्ट्या च उभयदर्शनस्य यत्र तत्र पार्थक्यं स्फुटं दृश्यते । यद्यपि उभयोर्दर्शनयोर्वैशिष्ट्यं माहात्म्यञ्च यथाप्रकरणं यथास्थानञ्च यत्र तत्र विविधप्रकारेण परिलक्ष्यते । गौतमसूत्रादारभ्य तदुपरि भाष्यम्, वार्तिकम्, तात्पर्यम्, परिशुद्धिरित्यादीनि यानि व्याख्यानानि उपव्याख्यानानि यैर्मनीषिभिर्विहितानि तानि सर्वाणि प्राचीनन्यायेति नाम्ना व्यवह्रियन्ते । तत्र विशेषतः प्रमेयतत्त्वं विमृष्टमस्ति । प्रमेयभागे गौतमसूत्राणां भूयान् प्रभावो दृश्यते । तेनैव सर्वत्र दर्शनक्षेत्रे गौतमसूत्राणां विशिष्टा चर्चा प्रमाणतया प्राप्यते । अत एव गौतमसूत्राणामुपरि वात्स्यायनाचार्यस्य भाष्यमाधारीकृत्य सूत्रभाष्ययोर्नैकविधानि वैदुष्यपूर्णानि व्याख्यानानि सूत्रभाष्यमर्मोद्घाटकैस्तत्त्वचिन्तकैर्मनीषिभिर्विहितानि सन्ति । ततः परं नवीनशैल्या पदार्थविवेचनपद्धतिराविष्कृता तत्त्वचिन्तामणौ महामहोपाध्यायैः गङ्गेशोपाध्यायैः ।

अत्र पञ्चावयवसिद्धान्तोपगमविषये प्राच्यनव्ययोर्मते ऐक्यं दृश्यते । यथा पञ्चावयववादो गौतमीयन्याये प्रतिपादितो निर्णीतश्च, तथैव [१३]"तच्च अनुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति न्यायस्तदवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयननिगमनानि अवयवा निरूप्यन्ते" इति तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थेन न्यायस्तदवयवाश्च निर्दिष्टाः सन्ति । अत्र प्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदाय एव न्यायस्तदर्थञ्च पञ्च अवयवा अपेक्ष्यन्ते । अतश्च प्रतिज्ञादिपञ्चावयवप्रयोगद्वारा यत्र निर्णयो भवति स एव न्यायः परमन्यायो वा कथ्यते । पदार्थतत्त्वविमर्श-

---

१०. अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम्–अमरकोशः ।

११. परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः, ३/३/३७ अष्टाध्यायीः ।

१२. न्यायसूत्रम् अ. १, आ. १ सू.सं. ३२ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ।

१३. अवयवः पृ.सं. १ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दृष्ट्या अनुमानप्रयोगद्वारा निरुक्तपद्धतिः सर्वथा साधीयसी महीयसी च मन्यते । तत्र न्यायस्वरूपप्रतिपादकं स्वतन्त्रं न्यायसूत्रं गौतममहर्षिभिर्नैवोपदिष्टम् । वात्स्यायनाचार्याः [१४]"प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः" इति रीत्या तत्स्वरूपं निर्दिष्टवन्तः । एतादृशपदार्थविचारप्रक्रियां दृष्ट्वा अनुमानप्रयोगद्वारा पदार्थविवेचनमेव उभयदर्शनस्य वैशिष्ट्यमिति तत्तत्पदार्थविवेचनावलोकनादवगम्यते । अत एव सदृष्टान्तमनुमानमुपस्थाप्य अनुमानगता दृष्टान्ताः समीचीना असमीचीना वेति सम्यग् विमृश्यते । तत्र दृष्टान्तविरोधश्चेत् तत्स्फुटीकृत्य अनुमानस्य असाधकत्वमसमीचीनत्वञ्च निश्चीयते । एतादृशा नैकविधा प्रयोगाः सूत्रेषु भाष्येषु च लभ्यन्ते । यथा- [१५]"तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः, [१६]व्यभिचारदहेतुः, [१७]सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः, [१८]प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः" इत्यादीनि सूत्राणि अनुमानपरकाण्येव । तथैव भाष्येऽपि सूत्रगतं विवेचनं प्रदर्शितमस्ति । तत्र सर्वत्रैव प्रतिज्ञादिबोधकानां वाक्यानां प्रयोगस्तावदावश्यकः, अत एव प्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वमिति तत्स्वरूपं प्रदर्शितवन्तः शास्त्रकाराः । तथा हि-प्राचीनन्यायग्रन्थेष्वपि एतादृशानुमानप्रयोगाः प्राचुर्येण प्रदर्शिताः सन्ति । तदनुसारेणैव पदार्थविवेचनं विधीयत इति अनुमानप्रधानत्वमुभयोः समानतया दृश्यते । न्यायस्वरूपनिर्धारणावसरे च तत्त्वचिन्तामणिकृन्मतेन [१९]"अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाव्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः, दीधितिकृन्मतेन च [२०]"उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायो न्यायः, इति नैकविधानि न्यायलक्षणानि प्रस्तुत्य व्याख्यातानि विवेचितानि परिष्कृतानि च सन्ति ।

उभयन्याये प्रमेयसाधकानि [२१]"प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदेन चत्वारि एव प्रमाणानीति" स्वीकृतानि । तत्र पदार्थविवेचनदृष्ट्या प्राचीनन्यायापेक्षया नव्यन्यायस्य चमत्कारपूर्णा शैली परिपाटी च स्फुटमनुभूयते । अत एव न्यायदर्शनस्य सर्वशास्त्रोपकारित्वं स्वीक्रियते सर्वैः । नवीनपद्धत्या पदार्थानां विमर्शः स्फुटतया विधीयते । एकैकपदार्थस्य आशयं प्रकाश्य परिष्काराश्च विधीयन्ते । पदानां प्रयोजनानि प्रदर्श्य तत्तत्पदप्रतिपाद्याः पदार्थाः सम्यग् विमृश्यन्ते स्फुटीक्रियन्ते च । एकस्य पदार्थस्य अपरस्मिन् पदार्थे कः सम्बन्धः कथञ्चेति सयुक्ति प्रतिपाद्यते । तद्यथा- [२२]"सांसर्गिकप्रतियोगितानिरूपणावसरे सोदाहरणं विशिष्टावगाहिज्ञानबोधकं वाक्यं प्रस्तुत्य तत्र कः पदार्थः विशेषणं कश्च विशेष्यपदार्थः ? तयोश्च सम्बन्धः कः ? संसर्गता निरूपिता प्रतियोगिता अनुयोगिता च कुत्र ? इति एकैकं पदार्थं

---

१४. वात्स्यायनः, अ. १, आह्निकम् १ ।

१५. न्यायसूत्रम् अ. २, आह्निकम् १, सू.सं. ५७ ।

१६. न्यायसूत्रम् अ. ४, आह्निकम् १, सू.सं. ५ ।

१७. न्यायसूत्रम् अ. २, आह्निकम् १, सू.सं. १४ ।

१८. न्यायसूत्रम् अ. २, आह्निकम् १, सू.सं. ८ ।

१९. तत्त्वचिन्तामणौ, अवयवप्रकरणे (राष्ट्रिय सं.वि., तिरुपतिः) पृ.सं. ५ ।

२०. तत्त्वचिन्तामणौ, अवयवप्रकरणे (राष्ट्रिय सं.वि., तिरुपतिः) पृ.सं. १९ ।

२१. क) प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि, गौतमसूत्रम् अ.१, आ. १, सू.सं. ३
ख) प्रमाणमपि चतुर्विधम्, प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्, तत्त्वचिन्तामणि सन्निकर्षवादः, पृ.सं. ५३८ ।

२२. आन्वीक्षिकी (न्यायविषयकगोष्ठी विशेषाङ्क), नव्यन्यायका पारिभाषिक शव्दहरुका प्रयोग, प्रा. विद्यानाथ उपाध्याय, पृ.सं. ३ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्संसर्गञ्च पृथक्कृत्य नव्यन्यायपद्धत्या पदार्थविश्लेषणं दर्शितमस्ति। एतादृशान् पारिभाषिकान् नव्यन्यायशास्त्रे परिष्कारप्रसङ्गे प्रचुरतया प्रयुक्तान् अत्युपयोगिनो विषयान् जिज्ञासवो विद्यार्थिन अध्येतारोऽनुसन्धातारश्च सरलतया अवगन्तुमवधारयितुञ्च शक्नुयुरिति धिया प्राध्यापकश्रीविद्यानाथ उपाध्यायमहाभागाः नेपालीभाषायां प्रयोगनिर्देशपूर्वकं पारिभाषिकशब्दान् सुष्ठु प्रदर्श्य नव्यन्यायपरिष्कार-वोधप्रक्रियामुपस्थापयन्तः शास्त्रजिज्ञासुभ्यो भृशमुपचक्रुरिति तेषां प्राज्ञिकं योगदानं सर्वथा स्तुत्यमिति मत्वा अत्र प्रस्तुतम्। एवंविधा अन्येऽपि विषया यथायथं तत्र तत्र सोदाहरणं निर्दिष्टाः सन्ति।

तथैव शाब्दवोधप्रतिपादकग्रन्थेषु शाब्दवोधनिरूपणावसरे भेदाभेदान्वयविचारप्रसङ्गे व्युत्पत्ति-वादनामकग्रन्थे श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रभृतिभिः प्रत्ययार्थसम्वन्धविवेचनकुशलैर्मनीषिभिरेवंभूताः परिष्कारोपयोगिनो व्युत्पादका अनेके विषया विशेषेण यथायथं विवेचिताः विचारिताश्च सन्ति। यथा-एकमुदाहरणमत्र प्रस्तूयते- [२३]"नीलो घटः" इत्यत्र 'गुणवाचकान्मतुपो लुगिष्ट' इति पाणिनीयानुशासना-नुसारेण नीलरूपवान् घट इत्यर्थो भवति। तथा च नीलपदार्थस्य घटपदार्थेऽभेदसम्बन्धेन अन्वयो जायते। एवं रीत्या विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वनियमेन नामार्थयोरभेदेनान्वयो भवतीति व्युत्पत्तिमाश्रित्य शाब्दवोधप्रक्रिया अत्र निर्दिष्टा अस्ति। तत्र विशेषणपदार्थस्य विशेष्यपदार्थे कश्चन सम्वन्धो ह्यपेक्ष्यते, स चात्र अभेद एव। ततश्चोक्तवाक्ये प्रकारतावच्छेदकं नीलत्वं विशेष्यतावच्छेदकञ्च घटत्वम्, प्रकारतावच्छेदकसम्वन्धश्चाभेद इति रीत्या अभेदसम्बन्धावच्छिन्ननील-त्वावच्छिन्ननीलनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठविशेष्यताकबोधो 'नीलो घट' इत्यस्माद् वाक्याज्जायते। अनया रीत्या सर्वे परिष्कारा विधीयन्ते, पदार्थविश्लेषणं पदार्थविवेचनञ्च विधीयते नव्यन्यायपद्धत्या। एतादृशविश्लेषणपद्धतिरन्यत्र प्रायो दुर्लभा एव। तस्मादेव तदुत्तरवर्तिभिर्व्याख्याकारैर्ग्रन्थ-विवेचनावसरे व्याख्यानावसरे वा नव्यन्यायस्य पदार्थविवेचनशैलीं परिष्कारोपपादनपद्धतिञ्च अवलम्य ग्रन्थविवेचनं व्याख्यानञ्च अकारि।

६. लोकव्यवहारादौ न्यायशास्त्रस्योपयोगिता

लोकेऽपि व्यवहारसम्पादनाय नव्यन्यायपद्धतिः सर्वथा साधीयसी दृष्टिप्रदा च अनुभूयते। अनुमानद्वारा व्यवहारोपयोगिनां पदार्थानां समीक्षणम्, पर्यालोचनञ्च सम्यक्तया कर्तुं शक्यते। उपस्थापितपक्षे दोषाश्च तत्र तत्र वक्तुं शक्यन्ते, निर्दोषपक्षोपस्थापनसामर्थ्यञ्चाधिगम्यते। किं बहुना, तत्र हेत्वाभासानामुपस्थापनं विधाय वादिना प्रतिवादिना वा उपस्थापिते पक्षे दोषोद्भावनसामर्थ्यं सम्पादयति नवीनन्यायपद्धतिः। अत एव उपस्थापितः पक्षः समीचीनो न वा इति सयुक्ति उपपादयितुञ्च शक्यते नव्यन्यायपद्धतिविद्भिः। सदोषं पक्षं मतं वा प्रदर्श्य अधीतन्यायशास्त्रं ज्ञातन्यायपद्धतिञ्च पराजेतुं नैव प्रभवति कोऽपि स्थापनावादी।

अत एव लोके क्रियमाणाः सर्वे व्यवहाराः प्रामाणिका भवेयुरिति प्रयोजनसिद्धयेऽपि न्यायदर्शनस्य ज्ञानमतीवोपयोगि आवश्यकञ्च। किं वाहुना, किं प्रति किं कारणं कथञ्चेति सम्यक् ज्ञात्वा कार्यकारणभावसम्पादनाय, कीदृशं ज्ञानं प्रति कीदृशं ज्ञानं प्रतिबन्धकं कीदृशञ्च ज्ञानं प्रतिबध्यमित्यस्य

२३. व्युत्पत्तिवादः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्यगवबोधाय, व्याप्यव्यापकभाववोधाय, सयुक्ति आत्मनो मतोपस्थापनाय, उभयोर्वादिप्रतिवादिनो-र्विचारान् श्रुत्वा सम्यङ् निर्णयप्रदानाय, विचारप्रतिविचाराणाञ्च समीक्षणाय, दोषगुणयोः परिशीलनं विधाय दोषगुणौ च पृथक्कृत्य सम्यक्तया तदुपपादनाय च न्यायप्रतिपादिता युक्तयः समुपयोगिन्यो दृष्टिसाधिका महत्त्वाधायिकाश्च भवन्ति । यथा- वह्निदाहयोः कार्यकारणभावविचारे [२४]दाहं प्रति वह्निः कारणं भवति । तत्कथमिति चेत् ? वह्निसत्वे दाहसत्वं वह्न्यभावे दाहाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दाहं प्रति वह्ने कारणत्वमिति कार्यकारणभावस्य स्वरूपं निश्चीयते ।

तथैव शाब्दबोधनिरूपणावसरे शाब्दवोधं प्रति आकाङ्क्षायोग्यतादीनां ज्ञानं कारणं कथं भवति, तत्र विविधप्रयोगावसरे शाब्दवोधोपपादनाय कीदृशं शाब्दवोधं प्रति कीदृशं योग्यताज्ञानं कारणमिति सम्यक्तया परिशीलनं पर्यालोचनञ्च आवश्यकं भवति । एवंभूता अनेके विषयाः न्यायशास्त्रे यत्र तत्र प्रयुक्ता विचारिताश्च सन्ति । तथैव शास्त्रान्तरेष्वपि कार्यकारणभावविषयकं परिशीलनं यथार्थतो विधातुं शक्यते । यतो हि न्यायशास्त्रे वहुधा सूक्ष्मतया च एतादृशाः कार्यकारणभावसम्बद्धा विषया यथायथं विमृष्टाः सन्ति ।

७. निष्कर्षः–

अनेन प्रकारेण लोकव्यवहारदृष्ट्या शास्त्रगतरहस्योद्घाटनदृष्ट्या, पदार्थविवेचनदृष्ट्या, भाषाविवेचनदृष्ट्या च न्यायशास्त्रं सर्वाणि शास्त्राणि अतिशेते । तस्मात् सर्वेभ्यः शास्त्रेभ्यो मूर्धन्यतममभ्यर्हिततमञ्चेति न्यायशास्त्रस्य महिमा सर्वैः शास्त्रकृद्भिः सादरं गीयते । किं बहुना, वेदविरोधिबौद्धचार्वाकादिदर्शनान्यपि न्यायदर्शनप्रतिपादितप्रमाणादिविषयैः सर्वथा उपकृतानि सन्ति । अतो बौद्धचार्वाकदर्शनेष्वपि न्यायदर्शनप्रतिपादिता विषया यथाप्रकरणं विमृष्टास्तथैव न्यायदर्शितयुक्त्या विरोधिमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतोपस्थापनञ्च विहितमस्ति । एतावता सर्वथा न्यायशास्त्रं सर्वशास्त्रोपकारकं सिद्ध्यतीति मया यथामति न्यायशास्त्रस्योपयोगिता सङ्क्षेपेण निर्दिष्टेति शम् ।

सन्दर्भग्रन्थविवरणम्

१. मुनिः पराशरः, श्रीविष्णुपुराणम्, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
२. वेदव्यासः, श्रीपद्मपुराणम्, वेङ्कटेशट्रष्ट, मुम्बै ।
३. मुनिः वात्स्यायनः, न्यायभाष्यम् (महर्षिगौतमकृतन्यायसूत्राणां पण्डितश्रीसुदर्शनाचार्यकृतप्रसन्नपदव्याख्यया संवलितम्) सम्पादकः- स्वामी द्वारिकादासशास्त्री, ई. १९९८ ।
४. भट्टाचार्यो गदाधरः, प्रामाण्यवादः (श्रीराजनारायणशुक्लः, प्रभाख्यटीका) प्रका. शारदा लाइब्रेरी १५१ ए. शिवानगरं वनारस । वि.सं. २००८ ।
५. उपाध्यायो गङ्गेशः तत्त्वचिन्तामणिः (तर्कवागीशश्रीमथुरानाथरहस्याख्यया टीकया सहितः, प्रत्यक्षखण्डं प्रथमो भागः श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशेन परिशोधितम्) प्रका. मोतीलालबनारसीदासः दिल्ली, पटना, वाराणसी ।
६. मिश्रो वाचस्पतिः न्यायसूत्रम् (महर्षिगौर्तमः) वसन्तपञ्चमी ई. १९९८ (सङ्कलितम्) ।
७. भट्टो जयन्तः, न्यायमञ्जरी (गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिः विषस्यथलविवरणेनविभूषिता) प्रका. काशीसंस्कृत ग्रन्थमाला चौखम्भा संस्कृत संस्थानं, पो.ब.नं. ११३९, वाराणसी ।

२४. मुक्तावली प्रत्यक्षखण्डः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८. उपाध्यायः गङ्गेशः तत्त्वचिन्तामणौ प्रामाण्यवादः (श्रीगौरीनाथशास्त्री प्रभाख्यया व्याख्यया विभूषितः) प्रका. सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वैक्रमाब्दे- २०४० ।
९. भट्टाचार्यो गदाधरः, व्युत्पत्तिवादः, (जयाख्यव्याख्यया सहितः) पुनर्मुद्रितं संस्करणम्- १९८८ ई. ।
१०. भट्टाचार्यविश्वनाथः न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, (किरणावलीव्याख्योपेता) पञ्चमं संस्करणं, व्याख्याता श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः, चौखम्बा संस्कृत संस्थानं, वाराणसी ।
११. दीक्षितो भट्टोजिः सिद्धान्तकौमुदी ।
१२. आन्वीक्षिकी (न्यायविषयकगोष्ठी विशेषाङ्कः) वर्ष-१, अङ्क-१, २०६७ गुरुपूर्णिमा प्रका. नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः वाल्मीकिविद्यापीठं न्यायविभागः ।
१३. Prof. N.S.R. Tatacharya, अवयवः प्रका. राष्ट्रियसंस्कृतिविद्यापीठम्, तिरुपतिः, ई. १९९६ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महाकालसंहिताप्रतिपादितं योगतत्त्वविवेचनम्

माधवप्रसादः लामिछाने
उपप्राध्यापकः

१. विषयप्रवेशः

तत्र शाक्तागमेषु महाकालसंहिताया महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते। संहिताग्रन्थेषु प्रायेण अन्येभ्यो ग्रन्थेभ्यो विषयवस्तूनि संगृह्य तत्र स्थाप्यते। इदमेव हि संहिताग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम्। अस्यां महाकालसंहितायामपि भीमा-कपालडामर-वज्रडामर-वामकेश्वरप्रभृतिभ्यस्तन्त्र-ग्रन्थेभ्यः सामग्रीसङ्कलनं विधाय यथा हंसो मिश्रिताभ्यां पयोऽम्वुभ्यां जलं त्यक्त्वा पय एव पिबति तथैवागमनिगमाभ्यां शुभं विषयं गृहीत्वा अशुभञ्च विषयं त्यक्त्वा तन्त्रसाधनाया एकः स्वतन्त्रस्तान्त्रिकस्मार्तसम्प्रदायः प्रतिपादितः। न केवलमायतनस्य विशालतया अपितु विषयवस्तुनोगम्भीरतयाऽपि एषा संहिता तान्त्रिकवाङ्मये महत्त्वपूर्णं स्थानमाधत्ते।

तान्त्रिकोपासनायां योगस्योपयोगित्वं तस्य महत्त्वञ्च सर्वैरेव स्वीकृतम्। ये कैवलप्राप्तावेव दृढनिश्चयाः सन्ति, ऐहिकफलञ्च तृणवद् गणयन्ति ते विषयविरक्ताः शुद्धबुद्धयो योगोपासनामवलम्ब्य स्वाभीष्टसिद्धिं कुर्वन्ति। अतो योगस्य महत्त्वं तदुपयोगित्वञ्चाकलय्यास्मिन् निवन्धे महाकालसंहितायाः परिचयपूर्वकमस्यां संहितायां प्रतिपादितं योगतत्त्वं विविच्यते।

२. महाकालसंहितायाः परिचयः

महाकालसंहिता देवीमहाकाल्योः संवादरूपेण निबद्धाऽस्ति। अत एवेयं संहिता महाकालसंहितेति नाम्ना प्रसिद्धिमलभत। अस्यां संहितायां विषयाणां प्रतिपादनं पद्यबद्धरूपेण पुराणशैल्यां विहितमस्ति। अस्याः संहितायाः पुष्पिकावाक्ये "पञ्चशतसाहस्र्यां महाकालसंहितायाम्" इत्युल्लिखितं वर्तते[1]। अनेनास्याः संहिताया विशालता स्फुटीभवति। परन्त्विदानीमस्याः संहिताया गुह्यकाली, कामकला चेति द्वावेव खण्डौ प्राप्येते। तत्र गुह्यकालीखण्डश्चतुर्दशपटलेषु कामकलाखण्डश्च पञ्चदशपटलेषु विभक्तोऽस्ति। द्वावेव खण्डावेकीकृत्य विंशतिसहस्रश्लोका इदानीं प्राप्यन्ते। अतोऽस्याः संहिताया अन्येऽपि खण्डा आसन्निति अनुमीयते। वेदपुराणसम्मताऽऽगमिक्युपासनापद्धतिरत्र प्रदर्शिता। आगमिक्युपासनापद्धतिप्रदर्शन-

---

१. द्रष्टव्यः, महाकालसंहिता, कामकलाखण्डः, पृ. ६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रमे आगमप्रतिपादितं वेदाविरुद्धमाचरणं गृहीतं, तत्प्रतिपादितं वेदविरुद्धञ्च आचरणं त्यक्तं तथा विविधेषु विषयेषु स्वमतञ्च स्थापितम् । अत एव डामरभैरवसंहितायामलशाबरतन्त्रप्रतिपादितेषु वेदविरुद्धविषयेषु महाकालसंहिताया विरोधो दृश्यते तथा उपर्युल्लिखितेषु शाक्तागमेषु प्रतिपादितेषु वेदाविरुद्धविषयेषु च समर्थनं दृश्यते । अत एव ग्रन्थकारेण शाक्तसम्प्रदायविशेषाणां परिचयक्रमे महाकालसंहितोक्तिज्ञा मध्यस्था इति प्रतिपादितम्[२] ।

श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म देव्युपासनञ्चोभयं महाकालसंहितोक्तिज्ञाः कुर्वन्ति । अतोऽन्येभ्यस्तान्त्रिक-सम्प्रदायेभ्यो महाकालसंहितायाः पार्थक्यं श्रेष्ठत्वञ्च तत्र वर्णितम्[३] । संहितेयं न केवलं साधकानां कृते साधनापथं प्रदर्शयत्यपितु गम्भीरदार्शनिकचिन्तनाय प्रचुराः सामग्रीश्च प्रददाति ।

३.१ योगतत्त्वविमर्शः

योगार्थकाद् युजिर् धातोः समाध्यर्थकाद् युज्धातोर्वा 'घञ्' प्रत्ययस्य योगात् योगशब्दो निष्पद्यते । वाचस्पतिमिश्रमते क्लेशकर्माशयविपाकपरिपन्थित्वे सति चित्तवृत्तिनिरोधित्वं योगलक्षणम्[४] । महानिर्वाणतन्त्रे तु जीवब्रह्मणोरैक्यमेव योग इत्युल्लिखितं वर्तते[५] । कुलार्णवतन्त्रेऽपि जीवात्मनोरैक्यमेव योगपदेन निदर्शितम् । उक्तञ्च-

न पद्मासनतो योगी न नासाग्रनिरीक्षणम् ।
ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः ॥[६]

वस्तुतश्चित्तवृत्तीनां निरोधे सत्येव साधकस्य स्वरूपावस्थितत्वं सम्भवति, तच्च जीवब्रह्मणोरैक्यमेव । तत्र विविधासु उपासनासु योगस्योत्तमत्वे नास्ति विवादः । ये कैवल्यप्राप्तावेव दृढसङ्कल्पाः सन्ति, ऐहिकफलञ्च तृणवद् गणयन्ति ते विषयविरक्ताः शुद्धबुद्धयो मुक्तिकामनया योगोपासनामवलम्ब्य स्वाभीष्टसिद्धिं कुर्वन्ति । ते च योगिनो नित्यानन्दस्वरूपं मोक्षमभिलषन्त्यतस्तेषां कृते स्वर्गोऽपि तुच्छ एव भवति तस्य क्षयशीलत्वात् । महाकालसंहितामते योगेन भवबन्धो विनाशमुपगच्छति । पूर्वजन्मकृतान्यपि कर्माणि योगेनैव क्षयमायान्त्यतो योग एव उपासितव्यः[७] ।

३.२ योगस्य प्रकारः

सामान्यतो मन्त्रयोगो हठयोगो राजयोगो लययोगश्चेति चतुर्भिः प्रकारैर्योगो विभज्यते । परन्तु महाकालसंहितायां योगो द्विविधः प्रोक्तो हठयोग-क्रामिकयोगभेदेन ।

---

२. .... ।
मदुक्तसंहितोक्तिज्ञा मध्यस्थाः परिकीर्तिताः ॥ - महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्डः, १०।१२६२ ॥

३. श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म देव्युपासनमेव च ।
उभयं कुर्वते देवि मदुदीरितवेदिनः ॥
अतोऽदः श्रेष्ठमन्येभ्यो मन्येऽहमिति पार्वति । - पूर्ववत्, १०।१२६३-१२६४ ॥

४. पातञ्जलयोगदर्शनम्, तत्त्ववैशारदी टीका पृ. ३ ।

५. महानिर्वाणतन्त्रम्, १४।१२३ ।

६. कुलार्णवतन्त्रम् ९।३० ।

७. महाकालसंहिता गुह्यकालीखण्डः, ११।४७१-४७२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३.२.१ हठयोगः

तत्र हठयोगे स्थूलशरीरेण वलपूर्वकं योगक्रियाभ्यासं कुर्वन् श्वासप्रश्वासनिरोधेन सूक्ष्मशरीरं नियम्य समाधिलाभः क्रियते । बलेन क्रियमाणत्वादयं योगो हठयोग इत्युच्यते[८] । तत्राभ्यासस्यावस्थाभेदेन हठयोगः सप्तधा विभक्तः । ते च यथा-[९]

१) षट्कर्म, २) आसनम्, ३) मुद्रा, ४) प्रत्याहारः, ५) प्राणायामः, ६) ध्यानम्, ७) समाधिश्च

३.२.२ क्रामिको योगः

क्रमेण क्रियमाणो योगः क्रामिक इत्युच्यते। तत्र गुरूपदेशेनाभ्यासो मितभोजनमौषधसेवनं योगकार्योपयोगिनां व्यवहाराणां शिक्षा चैते क्रमाः परिज्ञेयास्तद्भवः क्रामिक इति परिकीर्त्यते[१०] । तत्र प्रवर्तकनिवर्तकभेदेन द्विविधौ पन्थानौ ज्ञेयौ । वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव यदा कामसंकल्पपूर्वकं भवति तदा तत् प्रवर्तकमिति कथ्यते । तेन प्रवर्तकेण कर्मणा संसारे संसरणं भवत्यूर्ध्वोर्ध्वलोकोऽधोऽधोलोकश्च प्राप्यते । संसारे प्रवर्तनादेवैतत्कर्म प्रवर्तकनाम्ना ज्ञायते । पुनः सर्वकामविवर्जितं ज्ञानसंयुक्तं कर्म निवर्तकमिति कथ्यते । अनेन कर्मणा जन्मनो निवर्तनादेतत्कर्म निवर्तकं कथ्यते । तत्र निवर्तकमपि द्विविधं भवति- वाह्यभ्यन्तरभेदेन । बाह्यं नाम बहिक्रिया । सर्वकामविवर्जितो भूत्वा वर्णाश्रमोक्तविधिना कर्मणो नित्यमनुष्ठानं वहिक्रियायां भवति । आभ्यन्तरं तु बुद्ध्याऽत्मनि विध्यनुष्ठानम् । कर्ममुक्तये वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्म ज्ञानभक्तिसमायुक्तो भूत्वा सदैवानुष्ठेयं यतो मुमुक्षवो ज्ञानिनोऽपि ज्ञानेन कर्मआचरन्ति[११] । अतो गुरोरुपदेशमनुसृत्य प्रथमं कामसंकल्यपूर्वकं प्रवर्तकं कर्मानुष्ठेयम् । यतो हि प्रारम्भे सर्वकामविवर्जितो भूत्वा कर्मानुष्ठानं नैव सम्भवति । ततः शनैः शनैर्विषयं प्रति वैराग्यमुत्पादयन्निवर्तकं कर्मानुष्ठेयम् । अनेन विधिना क्रामिकयोगाभ्यासे कृते सति स्वरूपलाभो भवति, स एव हि परमपुरुषार्थो मोक्षो वा । यमनियमाद्यष्टाङ्गो योगः क्रामिकयोग एवान्तर्भवत्यत इदानीमष्टाङ्गयोगस्य चर्चा विधीयते ।

३.२.२.१ अष्टाङ्गयोगः

तत्र योगष्टाङ्गानां विषये योगाचार्याणां विविधा धारणाः प्राप्यन्ते । पातञ्जलयोगसूत्रे योगस्याष्टावङ्गानि प्रतिपादितानि सन्ति । तच्च यथा-

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि[१२] । गोरक्षसंहितायान्तु यमनियमौ सन्त्यज्यासनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारो धारणा ध्यानं समाधिरेतानि षडङ्गानि वर्णितानि[१३] । विष्णुपुराणेऽपि

---

८. वलेन क्रियमाणस्तु हठ इत्यभिधीयते ।
.... ॥ महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्डः ११।७०१

९. घेरण्डसंहिता, १।९-११ ।

१०. पूर्ववत्, ११।७०४-७०५ ।

११. पूर्ववत्, ११।७१४-७१५ ॥

१२. पातञ्जलयोगदर्शनम्, २।२९ ।

१३. आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा ।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वदन्ति षट् ॥ - गोरक्षसंहिता, १।६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

योगस्यैतान्येव षडङ्गानि वर्णितानि[१४] । विष्णुसंहितायामपि योगस्य षडङ्गान्येव वर्णितानि परन्तु तत्रासनं नैव गणितं, तर्कश्च सम्मिलितः । यथा-

प्राणायामोऽत्र पूर्वं तु प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
ततस्तर्कः समाधिश्च ध्यानं चाङ्गानि षट् क्रमात् ॥[१५]

गुह्यसमाजाख्ये बौद्धतन्त्रे प्रत्याहारो ध्यानं प्राणायामो धारणाऽनुस्मृतिः समाधिश्चेत्येवं षडङ्गो योग उक्तः । श्रीतन्त्रालोकेऽपि योगस्य षडङ्गान्येव भाषितानि । तच्च यथा-

प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥[१६]

महाकालसंहितायां योगस्याष्टावङ्गानि वर्णितानि । ते च यथा- यमो नियमआसनं प्राणायामः प्रत्याहारो धारणा ध्यानं समाधिश्चेति[१७] । प्रायेण सर्वेष्वेव तन्त्रेषु- शैवेषु वैष्णवेषु बौद्धेषु च षडङ्गो योगो वर्णितः, परन्तु सत्यपि तान्त्रिकग्रन्थे महाकालसंहितायान्तु अष्टाङ्गो योगो वर्णितः । इदं पार्थक्यं दृष्टिगोचरं भवत्यन्येभ्यस्तान्त्रिकग्रन्थेभ्यो महाकालसंहितायाः । अस्मिन् प्रसङ्गे इयं संहिता पातञ्जलयोगसूत्रेण निकटस्था अन्येभ्यस्तन्त्रग्रन्थेभ्यश्च दूरस्था वर्तते ।

३.२.२.१.१ यमः

तत्र पातञ्जलयोगसूत्रे अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहाश्चेति पञ्च यमाः स्वीकृताः[१८] ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणे तु अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्री असञ्चयः ।
आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाऽ भयमिति द्वादश यमाः कथिताः[१९] ॥

हठयोगप्रदीपिकायां सत्यमहिंसाऽस्तेयं ब्रह्मचर्यं क्षमा धृतिर्दयाऽर्जवं मिताहारः शौचञ्चेति दश यमस्य भेदा स्वीकृताः[२०] । महाकालसंहितायामपि यमस्य दशधैव वर्गीकरणं प्राप्यते । ते च यथा- अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं क्षमा धृतिर्दयाऽर्जवं मिताहारः शौचञ्चेति[२१] ।

३.२.२.१.२ नियमः

तत्र नियमविषयेऽपि योगाचार्याणां नैकमत्यम् । हठयोगप्रदीपिकायां तपः, सन्तोष ईश्वरवेदयोर्विश्वासो दानमीश्वरपूजनं, सिद्धान्तश्रवणं, लज्जा बुद्धिर्जप अग्निहोत्रश्चेति दश नियमाः स्वीकृताः[२२] । महर्षिपतञ्जलिना

---

१४. विष्णुपुराणम्, ३७।१३ । (रुद्रयामल उत्तरतन्त्रम् (धर्म और दर्शन) इत्याख्ये ग्रन्थे उद्घृतम्, पृ. ११२) ।
१५. विष्णुसंहिता, २०।५८ । रुद्रयामल उत्तरतन्त्रमां (धर्म और दर्शन) इत्याख्ये ग्रन्थे उद्घृतम्, पृ. ११२) ।
१६. श्रीतन्त्रालोकः (जयरथकृतविवेकव्याख्यानेन ज्ञानवती हिन्दीभाष्येण च विभूषितः), चतुर्थमाह्निकम्, १० पृष्ठम् ।
१७. महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्डः, ११।७१८-७१९ ।
१८. अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । - पातञ्जलयोगदर्शनम्, २।३० ।
१९. श्रीमदभागवतमहापुराणम्, ११।१९।३३ ।
२०. हठयोगप्रदीपिका, १।१७ ।
२१. महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्डः, ११।७२३-७२४ ॥
२२. हठयोगप्रदीपिका, १।२४ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्च नियमाः स्वीकृताः । ते च यथा-शौचं, सन्तोषस्तपः, स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधानञ्चेति[२३] । तत्र महाकालसंहितायां नियमा दशधाः प्रोक्ताः । ते च यथा- तपः, सन्तोष, आस्तिक्यं, दानमीश्वरपूजनं, सिद्धान्तश्रवणं ह्रीर्मतिर्जपो व्रतञ्चेति[२४] ।

३.२.२.१.३ आसनम्

साधकस्य योग्यतानुसारेण यया रीत्या स्थिरभावेन सुखपूर्वकं वस्तुं शक्यते तदासनमिति कथ्यते[२५] ।

तत्रासनान्यसङ्ख्यानि सन्ति तेषु चतुरशीति-सङ्ख्यकानि मुख्यानि । सर्वेष्वासनेषु दश उत्तमानि तेष्वपि चत्वार्येवोत्तमानीति महाकालसंहितायां प्रोक्तम्[२६] । तेषां दश आसनानां नामानि यथा- स्वस्तिकं, गोमुखं, पद्मं, वीरं, सिंहासनं, मयूरं, कुक्कुटं, भद्रं, कूर्मासनञ्चेति[२७] ।

३.२.२.१.४ प्राणायामः

पातञ्जलयोगसूत्रानुसारेण श्वासप्रश्वासयोर्गत्यवरोधः प्राणायामः कथ्यते[२८] । महाकालसंहितायां प्राणापानसमायोगः प्राणायामेति कीर्तितः[२९] । अयञ्च प्राणायामो रेचकपूरककुम्भकैस्त्रिविधो भवति । तत्र कौष्ठ्यस्य वायोर्निर्गमनं रेचको यः प्रश्वासरूपः । वाह्यस्य वायोरन्तर्धारणं पूरको यः श्वासरूपः । पूरितस्य वायोस्तम्भवृत्तिः कुम्भकः । एषः प्राणायामः प्रणवस्वरूपो भवति । तदनुसारेण रेचकः सृष्टिरूप अकारवर्णात्मकः पूरकः स्थितिरूप उकारवर्णात्मकः, कुम्भकश्च संहाररूपो मकारवर्णात्मकः ।

तत्र पुनः प्राणायामस्य त्रिविधत्वं वर्णितम्- उत्तममध्यमाधमभेदेन । अभ्यासक्रमे यः प्रस्वेदं जनयेत् सोऽधमः, कम्पनयुक्तः प्राणायामो मध्यम यस्याभ्यासाद् भूमित्यागो जायते स उत्तमः[३०] ।

३.२.२.१.४.१ नाडीशोधनविधिः- तत्र प्राणायामस्य सतताभ्यासार्थं प्रथमं नाडीशोधनं कर्तव्यम् । नाडीशुद्धिं विना प्राणायामाभ्यासे कृते सति वृथा क्लेशो भवतीति महाकालसंहितायां प्रतिपादितमस्ति[३१] । तत्र नाडीशोधनार्थं यमादिगुणसंयुक्तः सर्वसङ्गविवर्जितः सर्वकामवर्जितः सन् फलमूलोदकान्वितं तपोवनं गत्वा नदीतटे देवालये वा सुशोभनं मठं कृत्वा योगश्चरितव्यः । आदौ फलपुष्पो-

---

२३. शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः । - पातञ्जलयोगदर्शनम्, २।३२ ।

२४. .... ।
तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ॥
सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्री र्मतिश्च जपो व्रतम् ।
नियमा दशधाःप्रोक्ता .... ॥ - महाकालसंहिता, ११।७३८-७३९ ॥

२५. महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्डः, ११।७४७-७४८ ॥

२६. "स्थिरसुखमासनम्" - पातञ्जलयोगदर्शनम्, २।४६ ।

२७. आसनानां च सर्वेषामुत्तमानि तथा दश ।
तेषूत्तमानि चत्त्वारि मुख्यरूपाणि पार्वति ॥ - महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्डः, ११।७२१ ॥

२८. महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्डः, ११।७५१-७५२ ॥

२९. तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः । - पातञ्जलयोगदर्शनम्, २।४९ ।

३०. महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्डः, ११।८२८ ।

३१. पूर्ववत्, ११।८५०-८५१ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दकादिभिर्विनायकं सम्पूज्य इष्टदेवीं नत्वा गुरुञ्च नमेत् । तत आसने सस्थाय प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा भूत्वा भ्रूमध्ये चित्तं स्थिरं कर्तव्यम् । तदनन्तरमिडया वायुमापूर्योदरस्थं स्फुरज्ज्वालावलीयुतं रेफविन्दुसंयुक्तं वह्निमण्डलस्थमग्निं ध्यायेत् । पिङ्गलया च पूरितो वायू रेचनीयः । पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य इडया शनैः शनैः रेचनीयः । चतुर्मासपर्यन्तं त्रिषु कालेषु यत्नत एवं कृते सति नाडीशुद्धिर्भवति[३२] ।

३.२.२.१.५ प्रत्याहारः

प्रत्याहार आभ्यन्तरयोगे निपतति । विषयेषु विचरतामिन्द्रियाणां प्रवाहो यदा बलादाहृत्य चित्तस्वरूपे तदाकारं क्रियते सः प्रत्याहारो भवति इति पातञ्जलयोगसूत्रे कथितमस्ति[३३] । अनेन स्पष्टं भवति

यदिन्द्रियाणां वाह्यवृत्तीनांश्चित्ते लयो नाम प्रत्याहारः । तत्र महाकालसंहितायां विषयेषु स्वभावतो विचरतामिन्द्रियाणां बलादाहरणं प्रत्याहारः कथितः । न केवलमेतदपितु यत्सर्वं दृश्यं जगदस्ति तत्सर्वमात्मन्यात्मवद् दर्शनमपि प्रत्याहार एव । शरीरिणां यानि नित्यानि विहितानि कर्माणि सन्ति तेषां कर्मणा मनसा आत्मन्यनुष्ठानमपि प्रत्याहारो भवति । शरीरस्थितेषु अष्टादशसु मर्मस्थानेषु मनसा वायुमारोप्य तस्य धारणाऽपि प्रत्याहारो भवति[३४] ।

३.२.२.१.६ धारणा

शरीरस्य वाह्यमाभ्यान्तरं वा यत्रकुत्रचित् स्थाने चित्तस्य स्थिरीकरणं धारणा कथिता[३५] । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाराभ्यासानां पश्चादेव धारणाभ्यासः कर्तव्यः । आत्मनि मनसो यमादिगुणसंयुक्ता स्थितिरेव धारणा इति महाकालसंहितायां कथिता । पुनः शरीरे पृथिव्यादीनां तत्त्वानां स्थानकल्पनं विधाय तत् तत् तत्त्वरूपवर्णानां देवानाञ्च धारणं धारणा कथिता[३६] ।

३.२.२.१.६.७ ध्यानम्- यस्मिन् विषये चित्तं स्थिरीक्रियते तस्मिन् विषये चित्तस्यैकाग्र्यं नाम ध्यानम् । ध्येयव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदपि वस्तुन अभावो नाम ध्यानम् । विज्ञानभैरवे निश्चला, निराकारा, निराश्रया बुद्धिर्हि ध्यानमीरितम् । तच्च यथा-

ध्यानं हि निश्चला बुद्धिर्निराकारा निराश्रया ।
न तु ध्यानं शरीराक्षिमुखहस्तादिकल्पना ॥[३७]

---

३२. यमैश्च नियमैश्चैव आसने च सुसयतः ।
कृत्वा तु नाडिकाशुद्धिं प्राणायामं ततश्चरेत् ॥
वृथा क्लेशो भवेत्तस्य नाडीशुद्धिमकुर्वतः ।
.... ॥ - महाकालसंहिता, गुह्यकालिखण्डः ११।७६८-७६९ ॥

३३. पूर्ववत्, ११।८०८-८२१ ॥

३४. पातञ्जलयोगदर्शनम्, २।५४ ।

३५. महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्डः, ११।८८६-८८९ ॥

३६. देशवन्धश्चित्तस्य धारणा - पातञ्जलयोगदर्शनम्, ३।१

३७. महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्डः, ११।९०४-९०६ ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रुद्रयामले चैतन्यभिन्नपदार्थेषु विचरन् मनः समाकृष्य आत्मन्यष्टदेवतायाश्चिन्तनं ध्यानमिति कथितम्[३८]। सगुणनिर्गुणभेदेन एतद् ध्यानं द्विविधं प्रोक्तम्। सगुणं नाम हृदयकमले अभीष्टदेवतायाः साकाररुपं ध्यानम्। निराकारं, निरञ्जनं, निराधारं, सच्चिदानन्दविग्रहं, सदसत् सर्वकारणं ब्रह्मैवाहं इति यद् वेदनं भवति तदेव हि निर्गुणं ध्यानम्[३९]।

३.२.२.१.६.८ समाधिः- समाधिर्हि वस्तुतो धारणाध्यानयोः पराकाष्ठा। समाधिदशायां ध्यातृध्यानध्येययोरभिन्नत्वं जायते। महाशून्यप्रतीतिस्तत्र भवति। ईदृशी दशा एव समाधिनाम्ना ज्ञायते[४०]। पञ्चेन्द्रियाणां वृत्तयो यदा निःशेषरूपेणात्मन्येव लीयन्ते तदा समाधिर्जायते। ध्येयवस्तुना सह स्वं तन्मयं समासाद्य स्वरूपशून्यमिव यदा अनुभूयते सैव दशा समाधिस्तेनैव मुक्तिरास्वाद्यते[४१]।

४. चक्रविवरणम्

तत्र योगानां हेतुभूतानि देहस्थानि चक्राणि महाकालसंहिताया गुह्यकालीखण्डे प्रतिपादितानि सन्ति[४२]। तानि यथाक्रमेणात्र वक्ष्यन्ते-

४.१ मूलाधारचक्रम्

तत्र मूलाधाराख्यं चक्रं गुदलिङ्गान्तरेऽवस्थितं वर्तते। तस्य च मूलाधारचक्रस्य चतुर्दलानि सन्ति। तानि च चतुर्दलानि प्रकृतिमहदहङ्कारतन्मात्रात्मकानि सन्ति। मूलाधारचक्रस्य ध्यानेन परमानन्दः, सहजानन्दः, धीरानन्दः, योगानन्दश्चेत्यात्मकानि फलानि जायन्ते। अस्मिन् चक्रेऽमृतप्रदा कुण्डलिनी ब्रह्मशक्ति र्निवसति।

४.२ स्वाधिष्ठानचक्रम्

लिङ्गमूले षट्पत्रयुतं स्वाधिष्ठानाख्यं चक्रमास्ते। तस्य च स्वाधिष्ठानचक्रस्य षट्पत्राणि यथा- विषयः, आभासः, वृत्तिः, कान्तिः स्थितिर्लयश्चेति। तेषां फलानि क्रमेण यथा- क्रूरता, गर्वो, नाशो, मूर्च्छा, अवज्ञा, अविश्वासश्चेति। इदं चक्रं कामशक्ते र्गृहमस्ति।

४.३ मणिपूरकचक्रम्

नाभौ दशदलयुतं मणिपूरकसंज्ञकं चक्रमास्ते। विकृतिः प्रत्ययो विम्वश्चैतन्यं सूक्ष्मदर्शनमुत्कण्ठोपाधिर्निर्बन्धः, शिक्षा, व्याजा, चेति दश तस्य दलानि सन्ति। तेषां फलानि यथा-

सुषुप्तिस्तृष्णेर्ष्या, पिशुनता, लज्जा, भयः, घृणा, मोहः, कषाय, विषादिता चेति। एतच्चक्रं भानोर्भवनं कथितम्।

---

३८. विज्ञानभैरवः, १४३॥

३९. रुद्रयामले उत्तरतन्त्रम्, २७।३८॥

४०. महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्डः, ११।९२४-९३५॥

४१. तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः। - पातञ्जलयोगसूत्रम्, ३।३

४२. महाकालसंहिता गुह्यकालीखण्डः, ११।९५४॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४.४ अनाहतचक्रम्

हृदये द्वादशभिर्दलैर्युतमनाहतसंज्ञकं चक्रमास्ते । अवहेलनम, विसंवादो, व्याहार, अवलम्बनं, शरीरास्याद उत्सेधः, प्रकर्षः, संविभागिता, कैतवं, दानं, वैक्लव्यं, विचारणा चेति द्वादशसंख्यकान्यनाहत-चक्रस्य दलानि । लौल्यप्रणाशः, कपटं, वितर्कः, अनुतापिता, आशा, प्रकाशश्चिन्ता, समीहासता, दम्भो, वैकल्यं, विवेकोऽहंमदस्तेषां दलानां फलानि ।

४.५ विशुद्धिचक्रम्

कण्ठे षोडशदलैः परिवृतं विशुद्धिसंज्ञकं चक्रमास्ते । इदं चक्रं भारतीस्थानं कथ्यते । अस्य दलस्य षोडशदलानि । यथा-क्षयः प्रभावो विच्छेद जीवनग्लानिर्मुक्तिर्भावना रचना स्वादो विभ्रम औदास्यम् बुद्धिर्विक्रमः स्वैरता चित्तविह्वलत्वं विरोधिता चेति । येषां दलानां फलानि च यथा-बोधः प्रणव उद्गीथो नैर्मल्यं शान्तता स्वधा स्वाहा नम अमृतं षड्ज ऋषभो गान्धारो मध्यमः पञ्चमो धैवतो निषादश्चेति ।

४.६ ललनाचक्रम्

कण्ठस्थितघण्टिकायां ललनाख्यं चक्रमवस्थितमस्ति । एतच्चक्रं द्वादशभिर्दलैर्युतमस्ति । अस्य चक्रस्य द्वादशदलानि यथा- विराग उन्माद निर्वेद अवहेल आमर्ष भीतिः तितिक्षा, स्फीतिता अनर्थ लालसा औदारता इति । तेषां फलानि च यथा- मदो मानः स्नेहः शोकः खेदो लुव्धता अरतिः संभ्रम ऊर्मिः श्रद्धा तोष अपराधिता इति ।

४.७ आज्ञाचक्रम्

भ्रूमध्ये आज्ञासंज्ञकं द्विदलयुतं चक्रं भवति । ते द्वे दले चाविर्भावतिरोभावरूपे स्तः । तयो तमोःफलञ्च तत्परं विकारिता चेति ।

४.८ मनश्चक्रम्

आज्ञाचक्रोर्ध्वे षड्दलयुतं मनश्चक्रमास्ते । तानि च षड्दलानि यथा- कामः, क्रोध, लोभो मोहः, द्वेषः, असूयता चेति । तेषां फलानि यथा- स्वप्नं, रसोपयोगः, घ्राणं, रूपोपलम्भनं, स्पर्शनं, शाव्दवोधश्चेति ।

४.९ सोमचक्रम्

मनश्चक्रोर्ध्वे षोडशभिर्दलैर्युतं सोमचक्रमास्ते । तानि च षोडशदलानि यथा- आशय उपशमः स्मृतिः सदसल्लयो निमित्तः सत्ता प्रमाणमक्षयो वासनाऽद्वैतं योगभूमिः पिण्ड अविद्या निवृत्तिश्चेति । यतेषां फलानि यथा- कृपा क्षमा आर्जवं धैर्यं वैराग्यो धृतिः सम्मदो हास्यं रोमाञ्चो निचयो ध्यानं स्थिरता गाम्भीर्यमुद्यम औदार्यमेकाग्रतेति ।

४.१० सहस्रारचक्रम्

तत्र ब्रह्मरन्ध्रे सहस्रदलयुतं चक्रमास्ते । एतच्चक्रममृतधरमस्ति । सहस्रारचक्रात् सततमेवामृतधारा निःसरति । तत्सुधासारधाराभिस्तनुरभिवर्धते । एतच्चक्रं शिवशक्त्योः सामरस्यरूपमस्ति । अस्मिन्नेव चक्रे सर्वेषां चक्राणां लयो भवति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५. उपसंहृतिः

सत्यपि तान्त्रिकग्रन्थे महाकालसंहितायां निगमं प्रत्याग्रहो दृश्यते । अत एवात्र वेदाविरुद्धविषया गृहीता अन्येषु तन्त्रग्रन्थेषु प्रतिपादिता वेदविरुद्धाश्च विषयास्त्यक्ताः । इत्थं स्मार्ततान्त्रिकपरम्पराया निर्माणे महाकालसंहिताया योगदानं महत्त्वपूर्णं विद्यते । योगतत्त्वविवेचनाप्रसङ्गेऽपि इयं संहिता-ऽन्येभ्यस्तन्त्रग्रन्थेभ्यो दूरस्था एव दृश्यते इति कथने नास्त्यतिशयोक्तिः । प्रायेण सर्वेष्वेव तन्त्रग्रन्थेषु षडङ्गो योगो वर्णितः परन्त्वत्राष्टाङ्गो योगः प्रतिपादितः । तथैवान्येषु तन्त्रग्रन्थेषु कुण्डलिनीयोगविषये वह्वी चर्चा प्राप्यते, अत्र तु लघ्वी एव । अन्येषु तन्त्रग्रन्थेषु यमनियमासनानां नाधिकतया महत्त्वं दीयते अत्र तु यमनियमासनानि योगस्य हेतुभूतानि सन्त्यतस्तानि मुख्यत्वेन गृहीर्तव्यानीति प्रतिपादितमस्ति । शाक्तोपासनापरम्परायां यथा महाकालसंहितया नवीना वेदसम्मता परम्परा स्थापिता तथैव योगविषये-ऽप्यन्येभ्यस्तन्त्रग्रन्थेभ्यः काचिद् भिन्ना एव योगपरम्पराऽत्र प्रतिपादिता दृश्यते । अत एवैषा संहिता तान्त्रिकवाङ्मये अतीव महत्त्वपूर्णं स्थानमाधत्ते ।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. कुलार्णवतन्त्रम् : (सं.) तारानाथविद्यारत्नं तथा आर्थर एवेलोन, मोतीलाल वनारसीदास, दिल्ली १९७५ ई. ।

२. गोरक्षसंहिता (भाग-१) : (सं.) जनार्दनः पाण्डेयः, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी, १९७६ ई. ।

३. घेरण्डसंहिता : घेरण्डयोगीन्द्रः, लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर स्टीम प्रेस, कल्याण, बम्वई, वि.सं. २०१३ ।

४. तन्त्रालोकः (सं.) राधेश्यामः चतुर्वेदी, चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी, २००२ ई. ।

५. पातञ्जलयोगदर्शनम् : (सं.) डा. श्रीनारायणमिश्रः, भारतीय विद्याप्रकाशन, दिल्ली, १९९८ ई. ।

६. भागवतमहापुराणम् : गीताप्रेस, गोरखपुर, वि.सं. २०४५ ।

७. महाकालसंहिता (कामकलाखण्डः): (सं.) डा. गोपीनाथः कविराजः, गंगानाथझा केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठः, इलाहावादः, १९७१ ई. ।

८. महाकालसंहिता (गुह्यकालीखण्डः) : (सं.) किशोरनाथझा, गंगानाथझा, केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठः, इलाहावादः, १९७६ ई. ।

९. महानिर्वाणतन्त्रम् : (सं.) आर्थर एवेलोन, मोतीलाल वनारसीदास, दिल्ली, १९७७ ई. ।

१०. रुद्रयामले उत्तरतन्त्रम् : (सं.) जीवानन्दविद्यासागरोभट्टचार्यः, कलकत्ता, १९३७ ई. ।

११. रुद्रयामले उत्तरतन्त्रम्, (धर्म और दर्शन) : रमाशङ्करोमिश्र, परिमल पब्लिकेशन्स, दिल्ली, १९८९ ई ।

१२. विज्ञानभैरव : (सं.) व्रजवल्लभद्विवेदी, मोतीलाल वनारसीदास, वाराणसी, १९७८ ई. ।

१३. हठयोगप्रदीपिका : (सं.) ब्रह्मानन्दः, अड्यार लाइब्रेरी एण्ड रिसर्च सेन्टर, मद्रास, १९७२ ई. ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आचार्यवसुबन्धुस्तदीयाभिधर्मकोशपरिचयश्च

राजनारायणः ठाकुर
सहा. प्राध्यापकः

बौद्धजगति आचार्यवसुवन्धोः प्रकाण्डपाण्डित्यस्य शास्त्रप्रणयनपटुतायाश्चास्ति महती प्रतिष्ठा। स्वीयपुष्कलाभिः कृतिभिराचार्योऽयं भगवतो बुद्धस्याभिप्रायं लोके प्रसार्य महज्जनकल्याणं प्रसाधितवान्। इमामेतस्य परमार्थवृत्तिमाकलय्य वौद्धविद्वांसः सादरमेनं 'द्वितीयवुद्धः' इत्याख्यया समलङ्कुर्वते।[1]

आसीद् महान् शास्त्रार्थकुशलो वसुवन्धुः। महावैयाकरणं वसुरातं शास्त्रार्थेऽयं पराजितवान्। श्रूयते एकदा साङ्ख्याचार्येण विन्ध्यवासिना आचार्यस्य अस्य गुरुर्बुद्धमित्रः शास्त्रार्थे पराजितः। आगतेन वसुबन्धुना उपश्रुत्येदं वृत्तान्तं शास्त्रार्थं कर्तुं विन्ध्यवासी अन्विष्टः, किन्तु विन्ध्यवासी तस्मिन् काले नासीज्जीवितदशायाम्। फलतो विन्ध्यवासिनः साङ्ख्यसप्ततिग्रन्थस्य खण्डने 'परमार्थसप्ततिः' इत्याख्यो ग्रन्थो लिखितः।[2]

आचार्योऽयं वसुवन्धुर्गान्धारदेशे पुरुषपुरे व्राह्मणवंशे समुद्भूतः। अयमासीत् कौशिकगोत्रीयः। तस्य त्रयो भ्रातर आसन्। तेष्वार्यासङ्गो ज्यायान्, विरिञ्चिवत्सः कनीयान्, आचार्यश्चासीद् मध्यमः। वुदोनतारानाथमतानुसारेण सङ्घभद्रादयं विद्यामधीतवान्। परमार्थमतानुसारेण वुद्धमित्रोऽस्य गुरुः, ह्वेनसाङ्गमतेन च परमार्थः। सम्भाव्यते यद् एभिर्विभिन्नान् गुरून् संश्रित्य शास्त्रज्ञानं समर्जितम्।[3]

तस्मिन् काले अयोध्या विद्यायाः केन्द्रमासीदिति विभिन्नैर्विवरणैः परिज्ञायते। निवसद्भिरत्रैव एभिर्विभिन्नदर्शनानां गभीरमध्ययनमभिधर्मकोशादिशास्त्राणाञ्च प्रणयनं कृतम्। तारानाथमतानुसारेण स नालन्दायां प्रव्रज्य सर्वाणि श्रावकपिटकान्यधीत्य विशेषतोऽभिधर्मस्य ज्ञानमर्जयितुं सङ्घभद्रसमीपं काश्मीरं जगाम। अस्य वैदुष्यकीर्तिः सर्वत्र लोके विप्रसृता आसीत्। अस्य प्रभावेण गुप्तसम्राड् अयोध्याधीश्वरश्चन्द्रगुप्तो विक्रमादित्यः साङ्ख्यमतमुत्सृज्य वौद्धः संवृतः। तत्पश्चादयं स्वपुत्रं बालादित्यं ध्रुवां चात्मनो राज्ञीम् अध्ययनार्थं तत्समीपं प्रेषितवान्। तत्त्वसङ्ग्रहपञ्जिकाकारः कमलशीलोऽपि आचार्यमेनं तद्वैदुष्यप्रभावेण सादरं संस्मरति स्म। आचार्योऽयमशीतिवर्षवयसि गान्धारेषु प्राणांस्त्यक्तवान्।[4]

---

१. त्रिपाठी, रामशङ्करः, सौत्रान्तिकदर्शनम्, पृ. ९४–९५, केन्द्रीयतिव्वत्युच्चशिक्षासंस्थानम्, वाराणसी, १९७६।

२. त्रिपाठी, रामशङ्करः, सौत्रान्तिकदर्शनम्, पृ. ९५, केन्द्रीयतिव्वत्युच्चशिक्षासंस्थानम्, वाराणसी, १९७६।

३. उपाध्यायो वलदेवः, वौद्धदर्शनमीमांसा, पृ. १५३, चौ.वि. भवनम्, वाराणसी, १९७८।

४. उपाध्यायो वलदेवः, वौद्धदर्शनमीमांसा, पृ. १५४–१५५, चौ.वि. भवनम्, वाराणसी, १९७८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आचार्यवसुवन्धुः समेषामष्टादशनिकायानां महायानसिद्धान्तानां चाद्वितीयः सुविख्यातः पण्डित आसीदिति तत्कृतिभिरेव परिज्ञायते। सर्वप्रथमं स सर्वास्तिवादाङ्गभूतं वैभाषिकशास्त्रजातमेव अधीतवान्। तस्मिन् काले काश्मीरेषु वौद्धेषु सौत्रान्तिकानां सविशेषः प्रभाव आसीत्। वैभाषिकापेक्षया सौत्रान्तिकानां दार्शनिक-परिवेशः सुतरां सूक्ष्मो युक्तिसङ्गतश्चाविद्यत। फलतश्चाचार्येण वैभाषिकाणां विसङ्गतयो भृशं स्वग्रन्थेऽभिधर्मकोशे तद्भाष्ये च समालोचिताः। अनेन सुस्पष्टमिदं प्रतिभाति यदाचार्यः स्वतन्त्रविचारक आसीत्।[५]

वसुबन्धुकालविषये विवादो विदुषाम्। तर्ककुशलाचार्यस्य वसुवन्धोः समयः ४७७–५५७ वैक्रमाव्द आसीत्। परमत्र आचार्यविनयतोषभट्टाचार्यस्य मतमेवाधिकं समञ्जसं प्रतिभाति। तन्मतेन ३३७-४१७ विक्रमाव्दो वसुवन्धोः समयः।

चीनत्रिपिटके वसुवन्धुनाम्ना षट्त्रिंशद्ग्रन्था दृश्यन्ते। वज्रच्छेदिकासूत्रशास्त्रम्, तर्कशास्त्रम्, परमार्थसप्ततिः, पञ्चस्कन्धशास्त्रम्, शतशास्त्रव्याख्या, अभिधर्मकोशशास्त्रम्, इत्यादयो ग्रन्थाः सन्तिष्ठन्ते तत्र।[६]

आचार्यवसुवन्धुना 'अभिधर्मकोश' – नामको ग्रन्थो विरचितः। अत्रैवाचार्येण स्वकीयो वैभाषिकसिद्धान्तः प्रतिपादितः। अयमेवास्ति वैभाषिकदर्शनस्य सर्वश्रेष्ठो महत्त्वपूर्णो ग्रन्थः। ग्रन्थेऽस्मिन् अभिधर्मकोशस्य सारतत्त्वं विद्यते। तस्मादभिधर्मशास्त्रमिदं वैभाषिकाणं सर्वस्वं वर्तते। विभाषाया रचनानन्तरं काश्मीरे वैभाषिकाणं प्रधानता सर्वमान्या आसीत्। विभाषामवलब्यैव आचार्यवसुवन्धुरभि-धर्मकोशं प्रणीतवान्। यथोक्तं वसुवन्धुना अभिधर्मकोशे–

'काश्मीरवैभाषिकनीतिसिद्धः प्रायो मयायं कथितोऽभिधर्मः'[७] इति।

सर्वास्तिवादिनामभिधर्म एव अस्याश्रयः। एकस्मिन् समये भारते सर्वत्राभिधर्मकोशस्य आसीद् वहुलप्रचारः। न केवलं बौद्धेषु तैर्थिकेष्वपि अस्य प्रसिद्धिरिति हर्षचरिते यथोक्तं वाणभट्टेन "शाक्यभिक्षुदिवाकरस्याश्रमे शाक्यशासनपटवः शुका अपि अभिधर्मकोशं समुपदिशन्तोऽतिष्ठन्" इति। 'कोशो वुद्धसिद्धान्तो वसुवन्धुकृतः' इति टीकायां शङ्करकविः इदं हि ग्रन्थरत्नं बौद्धदर्शनजिज्ञासूनाङ्कृते महदावश्यकमिति वौद्धदार्शनिकनिकषा यथातथ्यं साधयति।[८]

ग्रन्थेऽस्मिन् आचार्यवसुवन्धुः प्रथमं तावन्मङ्गलाचरणं कृतवानस्ति। तथा-

यः सर्वथा सर्वहतान्धकारः,
संसारपङ्काज्जगदुज्जहार।
तस्मै नमस्कृत्य यथार्थशास्त्रे
शास्त्रं प्रवक्ष्याम्यभिधर्मकोशम्॥[९]

---

५. उपाध्यायो, वलदेवः, बौद्धदर्शनमीमांसा, पृ. ९२, चौ.वि. भवनम्, वाराणसी, १९७८।
६. साङ्कृत्यायनो राहुलः, अभिधर्मकोशटीका (भूमिका), पृ. १४–१५, का.वि., वाराणसी, १९८८।
७. उपाध्यायो, वलदेवः, बौद्धदर्शनमीमांसा, पृ. १५५, चौ.वि. भवनम, वाराणसी, १९७८।
८. साङ्कृत्यायनो राहुलः, अभिधर्मकोशटीका (भूमिका), पृ. १८, का.वि., वाराणसी, १९८८।
९. साङ्कृत्यायनो राहुलः, अभिधर्मकोशटीका (भूमिका), पृ. १, का.वि., वाराणसी, १९८८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्याभिप्रायो यस्तथागतः सर्वाज्ञानविरहितो लोकं जन्ममरणकर्दमादुद्धृतवान्, तस्मै सत्योपदेष्ट्रे नमो विधाय ग्रन्थकारो वदति यथा अभिधर्मकोशम्–

प्रज्ञामलाः सानुचराभिधर्मः
तत्प्राप्तये यापि च यच्च शास्त्रम् ।
तस्यार्थतोऽस्मिन् समनुप्रवेशात्
स चाश्रयोऽस्येत्यभिधर्मकोशः ॥[10]

मलरहिता स्कन्धादिपरिवारसहिता प्रज्ञा अभिधर्म इत्युच्यते । अभिमुखो धर्मः प्रधानो धर्मो निर्वाणमित्युच्यते । तस्या अनास्रवप्रज्ञायाः प्राप्तये लोके या कापि प्रज्ञा, यत् किमपि शास्त्रं वा तस्य सर्वस्य सारतो न तु शब्दतोऽस्मिन् ग्रन्थे सङ्ग्रहोऽस्त्यत एवायं यथार्थनामाभिधर्मकोशो नाम ग्रन्थः ।

ग्रन्थेऽस्मिन् ग्रन्थकारेण वसुबन्धुना वैभाषिकनये यत्किञ्चिदिदं जगति सत् तत्सर्वं संस्कृतासंस्कृतभेदेन द्विविधं प्रोक्तम्, तद्यथा–

सास्रवाऽनास्रवा धर्माः संस्कृता मार्गवर्जिताः ।
सास्रवा आस्रवास्तेषु यस्मात्समनुशेरते ॥[11]

अर्थात् संस्कृता धर्माः कारणवर्जिताः, अत एव ते अस्थायिनोऽनित्याः, गतिमन्तः, सास्रवाश्च । तेषां त्रयो भेदाः सन्ति – पञ्चस्कन्धाः, द्वादशायतनानि, अष्टादशधातवश्च । असंस्कृता धर्मा न कारणजनिताः । अत एव ते शाश्वताः, नित्याः, निश्चलाः, अनास्रवाश्च । पुनश्च ते त्रिधा वर्तन्ते- आकाशम्, प्रतिसङ्ख्यानिरोधः, अप्रतिसङ्ख्यानिरोधश्चेति । यथोक्तमभिधर्मकोशे–

अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतम् ।
आकाशं द्वौ निरोधौ च तत्राकाशमनावृतिः ॥[12]

पुनश्च ग्रन्थकारेण यथोक्तं तत्रैवाभिधर्मकोशे– "सर्वं वस्तु क्षणचतुष्टयमात्रस्थायि" वर्तते । तेषु प्रथम उत्पत्तिक्षणः, द्वितीयोऽस्तित्वक्षणः, तृतीयो विलयनक्षणः, चतुर्थोऽन्तिमश्च विनाशक्षणः । अयमेव बौद्धानां क्षणिकवादः । पृथिव्यप्तेजोवायुरूपाणि च चत्वार्येव तत्त्वानि, न त्वाकाशः । परमाणूनां परस्परं संयोगेन वस्तु स्वरूपमादधाति, सर्वाण्यपि वस्तून्यन्ते परमाणुषु लीयन्ते । परमाणुष्वपि रूपम्, रसः, गन्धः, स्पर्शो वाऽस्ति, परमतीन्द्रियत्वात् तस्य सत्ता न प्रतीयते । सति च परमाणूनां सङ्घाते एषां सत्तापि ज्ञातुं शक्यते । इत्थमित्येतत् सर्वं यथार्थनिरूपणं कृतं ग्रन्थकारेणात्र, इति दिङ्मात्रनिर्देशः ।[13]

ग्रन्थेऽस्मिन् अष्टौ परिच्छेदाः सन्ति । तद्यथा- धातुनिर्देशः, इन्द्रियनिर्देशः, लोकधातुनिर्देशः, कर्मनिर्देशः, अनुशयनिर्देशः, आर्यपुद्गलनिर्देशः, ज्ञाननिर्देशः, ध्याननिर्देशश्चेति । षट्शतसङ्ख्याककारिका-

१०. पूर्ववत् ।

११. साङ्कृत्यायनो राहुलः, अभिधर्मकोशटीका (भूमिका), पृ. २, का.वि., वाराणसी, १९८८ ।

१२. साङ्कृत्यायनो राहुलः, अभिधर्मकोशटीका (भूमिका), पृ. २, का.वि., वाराणसी, १९८८ ।

१३. आचार्यशान्तरक्षितः, तत्त्वसङ्ग्रहभूमिका, पृ १२, बौ.भा.प्र., वाराणसी, १९८१ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भिर्वौद्धसिद्धान्तानाम् अपूर्वं निरूपणं कृतं ग्रन्थकारेणात्र । ग्रन्थस्यास्य आशयप्रकटीकरणाय अनेका टीका विरचिता वौद्धदार्शनिकैः । तासु वसुवन्धुविरचितस्वोपज्ञभाष्यम्, यशोमित्रकृता स्फुटार्था टीका च प्रमुखे स्तः ।[१४]

निष्कर्षः

इत्थं स्वयं वसुवन्धुः, तेन महामनीषिणा वसुवन्धुना विरचितोऽयं ग्रन्थो वौद्धदार्शनिकजगति लव्धप्रतिष्ठोऽस्ति । ग्रन्थस्यास्य अध्ययनं विना कोऽपि जनः सम्यक्तया अभिधर्मपदार्थस्य ज्ञाता भवितुं अर्हति । अत्र ग्रन्थकारः सर्वेभ्यो जनेभ्यः सामूहिकीं सामाजिकीं कल्याणविषयिणीं विचारधारां प्रत्तवान् । अस्मिन् अभिधर्मकोशे बहुजनहिताय वहुजनसुखाय च शिक्षा वर्तते । अत एव पठनीयोऽयं ग्रन्थः । न केवलं वौद्धदर्शनतत्त्वजिज्ञासूनाङ् कृते ग्रन्थस्यास्य अध्ययनम् आवश्यकम् अपितु सर्वेषां शान्तिप्रियजनानाम् अहिंसावादिनाञ्च कृतेऽस्य ग्रन्थरत्नस्य अध्ययनं ज्ञानञ्च अतीव महत्त्वपूर्णमस्ति । अस्तु ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. उपाध्यायो वलदेवः, वौद्धदर्शनमीमांसा, चौखम्वाविद्याभवनम्, वाराणसी, १९७८ ।
२. त्रिपाठी रामशङ्करः, सौत्रान्तिकदर्शनम्, केन्द्रीयतिव्वत्युच्चशिक्षासंस्थानम्, वाराणसी, १९७६ ।
३. साङ्कृत्यायनो राहुलः, अभिधर्मकोशभूमिका, काशीविद्यापीठ, वाराणसी, १९८८ ।
४. आचार्यशान्तरक्षितः, तत्त्वसङ्ग्रहः, वौद्धभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, १९८१ ।

१४. साङ्कृत्यायनो राहुलः, अभिधर्मकोशटीका (भूमिका), पृ. १८, का.वि., वाराणसी, १९८८ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली खण्ड

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली कथाको आधुनिक कालः गति, स्वरूप र प्रवृत्ति

प्रा. नारायणकुमार आचार्य
शिक्षाध्यक्ष

पृष्ठभूमि

साहित्यिक आधुनिकतावाद एक सापेक्षित चेतनामा अवलम्वित हुन्छ[१] । नेपाली कथाका सन्दर्भमा त्यो चेतनाको केन्द्रमा यथार्थवादी प्रवृत्तिको संवरण रहेको देखिन्छ भने परिधीय स्थितिमा क्रमशः राजनैतिक-सामाजिक चेतनाको जागरण, लेखनपद्धतिको विकासमा यन्त्रयुगप्रति बढी सचेष्टता, आधुनिक सञ्चार माध्यमप्रति तीव्र सचेतता, स्वअर्जित शिल्पसौन्दर्यप्रति अनुष्ठान आदिलाई पाउन सकिन्छ[२] । आज हामी गद्य साहित्यको जुन विधालाई आधुनिक कथा भन्छौं, त्यो न पुराना कथाको विकसित रूप हो, न त यिनमा आधारित कुनै साहित्यिक विधा नै[३] । विश्व साहित्यकै सन्दर्भमा हेर्दा आधुनिक कथा एउटा स्वतन्त्र साहित्यिक विधाका रूपमा उन्नाइसौँ शताब्दीको प्रथम चरणमा अस्तित्त्वमा आएको देखिन्छ । यो आधुनिक कथा यद्वा लघुकथाको प्रथम जन्मस्थल अमेरिका र रुस हो भने यसका जन्मदाता हुन् अमेरिकी कवि, कथाकार तथा समालोचक एड्गर एलेन पो (सन् १८०९-४९) र रुसी उपन्यासकार, नाटककार तथा कथाकार एन.भी.गोगोल (सन् १८०९-५२)[४] । डार्बिन, फ्रायड र मार्क्सका वैज्ञानिक अवधारणा तथा दर्शनको स्पर्श पाएको पाश्चात्य यथार्थवाद नै नेपाली कथाको इतिहासमा आधुनिक कालको पर्यायवाची भएको हुँदा आधुनिक नेपाली कथाको मूल संस्कारमा बौद्धिक चेतनाको उन्मीलन तथा वैज्ञानिक विचारप्रतिको झुकाउ निहित रहेको छ[५] । नेपाली कथा साहित्यको करिब साढे दुई सय वर्ष पुरानो इतिहासमा आधुनिक कथाको इतिहास केवल पचहत्तर वर्ष मात्र रहेको छ। नेपाली गद्यको थालनीदेखि वर्तमान समयसम्मको विकासक्रमलाई विश्लेषण गर्दा कथाविधा लोकप्रिय, गतिशील एवं निकै सशक्त चरित्रको देखिँदै आएको छ। नेपाली

---

१. डा. दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास**, २०४९: ८७।

२. पूर्ववत्, पृष्ठ ८६।

३. कुमारबहादुर जोशी, **विकीर्ण चिन्तन**, २०५०: २।

४. पूर्ववत्।

५. डा. दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास**, २०४९: ८७।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गद्यको विकासमा कथाविधाको निकै ठूलो योगदान छ र यसले गद्यलाई महत्त्वपूर्ण मूल्य प्रदान गरेको छ । कालसापेक्ष विभिन्न मोडहरूलाई पार गर्दै नेपाली कथाले विकासको एक निश्चित क्रम बसालेको पाइन्छ ।

साहित्यका सन्दर्भमा 'आधुनिकता' भन्नु भौतिक अर्थात् बाह्य कुरा भन्दा बढी आन्तरिक र अनुभूतिजन्य कुरा हो । ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा आधुनिकताको मूल्यबोध गर्न केही त्यस्ता प्रसङ्गहरूले सूचकको काम गर्छन्, जसलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिंन्छः

- परम्परागत रूपमा प्रचलित रहँदै आएको आख्यान ढाँचाको सट्टा पाश्चात्य मान्यताअनुसार स्थापित संरचनाभित्र कथा-रचना आवद्ध हुनु,
- विषयवस्तु र चरित्र विन्यासमा अतिमानवीय र अलौकिक तत्त्वको वहिष्करण देखिनु र समाजसापेक्ष यथार्थमुखी बन्ने आकाङ्क्षालाई कथ्यले पूर्ण रूपमा आत्मसात् गर्नु,
- बौद्धिकता र मौलिकताको भावभूमिमा समाजशास्त्र, मानवशास्त्र र मनोविज्ञान जस्ता विषयहरूको आधार लिएर कथाकृतिले आफ्नो स्वतन्त्र विधागत अस्तित्व कायम गर्ने प्रतिबद्धता देखाउनु[६],
- पाठकहरूका रूचि र आकाङ्क्षाप्रति सचेत रही कथा लेख्ने प्रवृत्तिको विकास हुनु ।

उपर्युक्त परिप्रेक्ष्यमा नेपाली कथाको आधुनिक संरचना निर्माण भएको छ र यसले एउटा फराकिलो लोकमार्ग निर्माण गर्दै गएको छ ।

आधुनिक कालः प्रारम्भ बिन्दु र मतमतान्तरहरू

नेपाली कथामा 'आधुनिक काल' को प्रारम्भबिन्दुबारे अधिकांश समीक्षकहरू गुरूप्रसाद मैनालीकै नाममा सहमत देखिन्छन् । तर यस तथ्यमा पनि केही मतभेदहरू छन् । नेपाली कथासाहित्यका यथार्थ विश्लेषक मानिने डा. ईश्वर बरालले ***गोर्खासंसार*** (वि.सं. १९८३: देहरादून) मा प्रकाशित रामसिंह गोर्खाको 'एउटा गरिब सार्कीकी छोरी' र प्रेमसिंह आलेको 'करनीको फल', यी दुई कथाबाट नेपाली कथाको आधुनिक काल सुरु भएको जिकिर गरेका छन् ।[७] भानुभक्त पोखरेलले पनि यही तर्कमा सहमति जनाउँदै यिनै कथाद्वयबाट नेपाली कथाको इतिहासमा आधुनिककालको प्रारम्भ भएको कुरा थपक्क स्वीकार्नुपर्छ[८] भनेका छन् । उनको भनाइ छ, यसैले त्रिपाठीको 'शारदापूर्वको अतिरञ्जनात्मक धरातललाई मैनालीका कथाले सामाजिकता दिएका छन्' भन्ने भनाइमा सोझै सहीछाप गर्न सकिँदैन[९] । तर पोखरेलले यस कुरालाई पुष्टि गर्नका लागि ***शारदा***लाई आवश्यकताभन्दा बढी महत्त्व दिने अन्धपरम्परा बसेको[१०] भनेर उल्लेख गर्नुबाहेक खासै ठोस तर्क प्रस्तुत गर्न सकेको देखिँदैन ।

---

६ डा. दयाराम श्रेष्ठ, "नेपाली कथासाहित्यको विकासक्रम र वर्तमान सन्दर्भ', **समकालीन साहित्य**, २०५९: १७ ।
७ डा. ईश्वर बराल, **झ्यालबाट**को भूमिकावाट ।
८ भानुभक्त पोखरेल, **सिद्धान्त र साहित्य**, २०५९: २३७ ।
९ पूर्ववत् ।
१० पूर्ववत् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रेष्ठ र शर्माले चाहिँ ***गोर्खासंसार***को प्रकाशनपछि नेपाली कथामा माध्यमिक कालको दोस्रो चरण सुरु भएको[११] बताएका छन् । नेपाली कथाले ***गोर्खासंसार*** प्रकाशित हुनुभन्दा झन्डै पच्चीस वर्ष अघि नै ***गोरखापत्र***मा प्रकाशित कथाहरूमार्फत् सामाजिक विषयवस्तु र मौलिकतालाई आत्मसात् गर्न थालेको देखिन्छ । तर रोचक कुरा त के छ भने ***गोरखापत्र***मा छापिएका कथामध्ये जसमा सामाजिक विषयवस्तु छ, तिनमा मौलिकताको मात्रा निकै कम थियो भने जसमा मौलिकता छ, तिनमा सामाजिक विषयवस्तुको अंश नगण्य मात्र थियो । ***गोर्खासंसार***को प्रकाशनपछि यी दुवैको मिलन विन्दु देखापर्न थाल्यो र आधुनिकताको प्रवर्तनका लागि पृष्ठभूमि तयार भयो[१२] । ***गोर्खासंसार***मा वि.सं. १९८३ मा सूर्यविक्रम ज्ञवालीका 'देवीको वलि' र 'इष्टको वियोग' शीर्षक दुई कथा, रूपनारायण सिंहका 'परिवर्तन' र 'अन्नपूर्णा' शीर्षक दुई कथा, वि.सं. १९८४ मा अज्ञात लेखकको 'नरवहादुर गुरुङ' शीर्षक कथा, १९८५ मा अज्ञात लेखककै 'विलाप' शीर्षक कथा, १९८६ मा माथि उल्लिखित 'एउटा गरिब सार्कीकी छोरी' र 'करनीको फल' का साथै अज्ञात लेखकको 'हिन्दूदेवी' शीर्षक कथा प्रकाशित भएका देखिन्छन् । कतिपय समालोचकले त पूर्वोल्लिखित 'अन्नपूर्णा' कथाको प्रकाशन काल अर्थात् वि.सं. १९८३ बाटै आधुनिक काल सुरु भएको मान्नुपर्ने तर्कसमेत दिएको पाइन्छ ।

वास्तवमा उल्लिखित पृष्ठभूमिमा काठमाडौँबाट प्रकाशित भएको ***शारदा*** (वि.सं. १९९१) पत्रिकाबाट नेपाली कथामा आधुनिकता सुरु हुन्छ । जापानको जागरण र एसिया महादेशमा त्यसको प्रभाव, दुई विश्वयुद्धका परिणाम, नेपालकै राष्ट्रिय स्थितिमा आएको जटिलता र त्यससँग मध्यमवर्गको द्वन्द्व आदिले गर्दा नेपाली लेखकहरूलाई यथार्थमा ओर्लिन प्रेरित गरेको थियो । ***शारदा*** पत्रिकाले यही प्रेरणाको वातावरण सृजित गरिदियो[१३] । यसै पत्रिकामा वि.सं. १९९२ मा प्रकाशित गुरुप्रसाद मैनालीको 'नासो' कथाबाट नेपाली कथामा यथार्थवादी युगको आरम्भ भयो, जो नेपाली कथामा आधुनिक कालको प्रारम्भबिन्दु हो ।

आधुनिक कालको चरण विभाजन

गुरूप्रसाद मैनालीले आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादलाई आधुनिक नेपाली कथाको मूल प्रवृत्ति वनाइदिए । गुरूप्रसाद मैनाली शैलीका दृष्टिले हिन्दीका कथाकार प्रेमचन्द्र र शरद्चन्द्र चट्टोपाध्यायबाट अधिक प्रभावित मानिन्छन् भने विचारका दृष्टिले गान्धीबाट प्रभावित देखिन्छन् । त्यसैले उनका कथामा हिन्दू आदर्श, नैतिकता, चारित्रिक उच्चता, मर्यादा र पारिवारिक मेलमिलापका सुन्दर प्रसङ्गहरूको चित्रण भएको पाइन्छ । मैनालीले अनुवाद-रूपान्तरणमा सीमित, कलाहीन, रसहीन र मधुरतारहित नेपाली कथालाई यथार्थपरक, संवेदनायुक्त, सरस, मनोरम र मार्मिक तुल्याइदिए । यद्यपि मैनालीका कथाको मूल प्रवृत्ति आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवाद होइन, बरू यथार्थवादोन्मुख आदर्शवाद हो भनेर पनि केही समालोचकहरूले बताउने गरेका छन् । तर मैनालीका

---

११. डा.दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास**, २०४९: ८६ ।

१२. पूर्ववत् ।

१३. पूर्ववत्, पृष्ठ ८८ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथामा आदर्शवाद उद्देश्यका तहमा रहनु र यथार्थवाद प्रस्तुतिका तहमा रहनुले उनको मूल प्रवृत्ति आदर्शोन्मुख यथार्थवाद हो भन्ने स्पष्ट छ ।

मैनालीकै समकालीनका रूपमा 'नासो' छापिएको ६ महिनापछि शारदा पत्रिकामा 'चन्द्रवदन' कथा छपाएर फ्रायडवादबाट प्रभावित मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी कथाधाराका प्रवर्तक बनेर विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला देखापरे । त्यस्तै 'नासो' भन्दा दुई महिनामात्र कान्छो बनेर शारदामा छापिएको 'पराइघर' कथामार्फत् वालकृष्ण समसमेत यथार्थवादी कथाकारकै रूपमा परिचित हुन खोजे । पछि बालकृष्ण समले बालमनोवैज्ञानिक कथाधारालाई प्रतिष्ठित र विकसित तुल्याए । यसरी आधुनिकताको प्रारम्भकालमै दुई खाले धारा वा प्रवृत्तिहरू नेपाली कथामा भित्रिएका देखिन्छन् । प्रवृत्तिगत दृष्टिले प्रारम्भकालदेखि अहिलेसम्मको नेपाली कथायात्रालाई निम्न तीन चरणमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छः

प्रथम चरणः वि.सं. १९९२ देखि २००७ सालसम्म
दोस्रो चरणः वि.सं. २००८ देखि २०१९ सालसम्म
तेस्रो चरणः वि.सं. २०२० देखि हालसम्म

प्रथम चरणः वि.सं. १९९२ देखि २००७ सालसम्म

यस चरणमा निम्न तीन मोडहरू आएको देखिन्छः

क) वि.सं. १९९२ देखि १९९४ सम्म निर्माणकालः यस कालमा आधुनिक नेपाली कथाको जग वसाल्ने काम भयो ।

ख) वि.सं. १९९५ देखि २००३ सम्म विकासकालः यस कालमा कथाकार भवानी भिक्षुको उदय, कथाकुसुमको प्रकाशन आदि कारणले आधुनिक कथाको पर्याप्त विकास हुन पुग्यो ।

ग) वि.सं. २००४ देखि २००७ साल नवजागरण कालः यो विश्वमै ठूला-ठूला राजनीतिक परिवर्तनहरू भैरहेको र नेपालमा समेत राजनीतिक चेतनाको तीव्र विकास भएको समय थियो । त्यस कारण यस कालका कथामा राजनीतिक प्रभाव देखिन्छ र यतिखेरका कथाले पाठकहरूमा राजनीतिक जागरणको विकास गर्न खोजेको देखिन्छ ।

आधुनिक नेपाली कथाको प्रथम चरणमा गुरूप्रसाद मैनालीले भित्र्याएको आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवाद, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा प्रवर्तित मनोवैज्ञानिक यथार्थवाद र बालकृष्ण समद्वारा प्रवर्तित बालमनोवैज्ञानिक प्रवृत्ति नेपाली कथाका मूल प्रवृत्तिका रूपमा देखापरेको पाइन्छ । यद्यपि समद्वारा प्रवर्तित प्रवृत्तिलाई छुट्टै प्रवृत्ति नमानेर मनोविज्ञानभित्रकै एक हाँगो मान्न सकिन्छ ।

मैनालीका अतिरिक्त गङ्गाविक्रम सिजापति, पुष्करशमशेर जवरा, पूर्णवहादुर श्रेष्ठ, पूर्णदास श्रेष्ठ, हरिकृष्ण श्रेष्ठ, जितेन्द्रबहादुर शाह, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, रुद्रराज पाण्डे, शिवकुमार राई, शङ्कर कोइराला, पूर्णप्रसाद ब्राह्मण, सुरेन्द्रबहादुर शाह, केशवराज पिंडाली, कृष्णप्रसाद चापागाईं, भाइचन्द्र प्रधान, दलबहादुर लामा, अच्छा राई 'रसिक', दौलतविक्रम विष्ट, जयनारायण गिरी, इन्द्र सुन्दास, भीमनिधि तिवारी, माया ठकुरी, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, रमेश विकल, श्यामदास वैष्णव आदि

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सामाजिक कथाकार पनि यस कालमा देखा परे । उल्लिखित कथाकारका कथाहरूमा वालविवाहको कटु परिणाम, लोग्नेले सौता हालेको फलस्वरूप जेठी पत्नीको अवहेलना, सासूको अत्याचार, विधवाको कारुणिक दशा, बूढो मान्छेसँग बिहे भएपछि युवावस्थामा वैधव्य भोग्नुपर्दा उत्पन्न हुने नारीको दुःखमय परिस्थिति, नारीको उदार र परोपकारी स्वभावको महिमा, युवायुवतीबीचको प्रेममा समाजले हाल्न खोजेको तगारो, सौतेनी आमाको दुर्व्यवहार वा माया, आफ्नी तरुनी पत्नीप्रति बूढो र शङ्कालु पतिले गरेको अनावश्यक शङ्का, कर्कशा स्वास्नीको अलच्छिनी बानी, दरबारको चौघेराभित्र सीमित युवतीहरूको छट्पटाएको मनोदशा, छोरीको विहेको समस्या आदि सामाजिक विषयवस्तुहरू चित्रित भएका पाइन्छन् । वास्तवमा यतिखेरका यथार्थवादी कथा लेखकहरू भावुक आदर्शवादमा आधारित कथाहरूसँग कडा चुनौतीको सामना गर्दै विकासयात्रामा संलग्न भएको देखिन्छ ।

त्यसैगरी विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले सुरु गरेको मनोवैज्ञानिक धारालाई अझ सशक्त, गम्भीर र सूक्ष्म वनाउँदै वि.सं. १९९५ सालमा 'मानव' कथा लिएर भवानी भिक्षु देखा परेपछि मनोवैज्ञानिक कथाधारा अझ सशक्त बन्न पुग्यो । यस धाराका अन्य तत्कालीन कथाकारहरूमा तारिणीप्रसाद कोइराला र विजय मल्ल अग्रणी देखा पर्छन् । उल्लिखित कथाकारका कथामा उमेर छिप्पिँदा पनि विवाह नभएपछि सम्पन्न परिवारकी युवतीमा लोग्नेमान्छेसँग सहवास गर्नका लागि पलाएको चाहना, पुरुषको वासनालोलुप पशुप्रवृत्ति, युवक युवतीबीचको प्रेम आदि मनोवैज्ञानिक र रतिरागात्मक यौनमूलक विषयवस्तु चित्रित गरिएका पाइन्छन् । त्यस्तै बालकृष्ण समले सुरु गरेको मनोवैज्ञानिक धाराभित्रकै उपधारा मान्न सकिने बालमनोवैज्ञानिक उपधारामा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, गोविन्दवहादुर मल्ल 'गोठाले', देवकुमारी थापा आदि कथाकार देखा परे । बालमनोवैज्ञानिक कथामा बालकको आन्तरिक मनोरचना र आवेग संवेगहरूको चित्रण फेला पार्न सकिन्छ ।

नेपाली कथाको प्रथम चरणमा देखिएको यथार्थवादप्रतिको प्रवल मोहको चरमोत्कर्ष वि.सं. २००६ मा 'गरिब' कथामार्फत् रमेश विकलको आगमन भएपछि देखापर्छ । नेपाली कथा परम्परामा सं. १९९० को दशकको पूर्वार्धदेखि जब यथार्थवाद स्पष्ट रूपमा प्रतिष्ठापित भयो, जनसाहित्यको पूर्वाभास फाट्टफुट्ट[१४] देखा पर्न थालेको थियो । तर त्यस बेलाको राजनीतिक व्यवस्था नै जनविरोधी भएको हुनाले कथाकारहरूले आफूभित्रको जनवादी चेतनालाई लुकाउन बाध्य हुनु परेकाले मार्क्सवादी साहित्य-चिन्तनलाई सोझै व्यक्त गर्न सकेनन् । ....२००७ मा जब त्यस निरङ्कुशतन्त्रको अवसान भयो, आधुनिक नेपाली कथाको यथार्थवादी धारामा एउटा अर्को महत्त्वपूर्ण धारा 'प्रगतिवाद' जोडिन पुग्यो[१५] । माथि उल्लिखित सामाजिक यथार्थवादी (आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादसहित) र मनोविज्ञानवादी धारासँगै यो अर्को प्रगतिवादी धारा पनि नेपाली कथामा आफ्नै गतिमा स्वतन्त्र रूपमा अगाडि बढ्न थाल्यो ।

---

१४. डा. दयाराम श्रेष्ठ, "नेपाली कथासाहित्यको विकासक्रम र वर्तमान सन्दर्भ", **समकालीन साहित्य**, २०५९: २१ ।
१५. पूर्ववत् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दोस्रो चरणः वि.सं. २००८ देखि २०१९ सालसम्म

नेपाली साहित्यका सबै फाँटमा सात सालपछि आधुनिकता अझ झ्याङ्गिँदै र विस्तारित हुँदै गएको देखिन्छ। कथासाहित्यमा पनि सात सालपछि आधुनिक प्रवृत्तिहरूको विस्तार भएको र धेरै कथालेखकहरूले विभिन्न शैलीहरू प्रयोग गर्दै नवीनताको प्रतिनिधित्व गर्न थालेको पाइन्छ।

वास्तवमा सात सालको ऐतिहासिक जनक्रान्तिले निषेधका सबै पर्खालहरूलाई भत्काइदियो। राजनैतिक स्वतन्त्रताको वातावरणमा कथाकारहरू समाजवादी-यथार्थवादी चिन्तनतर्फ आकर्षित भएर कथा लेख्न थाले। यस चरणमा प्रगतिवादी कथालेखनको लहर नै चल्यो। समाज र व्यक्तिका पतनशील नग्नताको उद्घाटन भयो। पतीत राणावर्गका साथै शोषक, सामन्ती र समाजविरोधी तत्त्वहरूको खुलेयाम भण्डाफोर भयो। ठूलो परिवर्तन भए पनि राजनीतिक अस्थिरता र आर्थिक दुरवस्था बढ्दै जाँदा जनतामा बढिरहेका निराशा र कुण्ठाका अनुभूतिहरूसमेत विस्तारै यस चरणका कथाहरूमा प्रकट हुन थाले। यस चरणमा प्रजातान्त्रिक वातावरणले कथाको विषयमा व्यापकताका साथै गम्भीरता ल्याएको र अभिव्यक्तिका विविध शैलीहरूतर्फ कथाकारहरूको रूचि बढेको देखिन्छ। २०१० पछि रायल नेपाल एकेडेमीको स्थापना र त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापनाले पनि साहित्यको विकासका साथसाथै कथाको विकासमा सकारात्मक योगदान पुगेको देखिन्छ।

२०१७ सालमा प्रजातान्त्रिक हक अधिकारहरू खोसी पञ्चायती व्यवस्थाको थालनी गरिएपछि अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता सङ्कुचित बन्न पुग्यो। त्यसैले यस चरणको पछिल्लो कालखण्डमा कथाकारहरूले कथालेखनमा प्रतीकात्मकताको खोजी गर्न थालेको देखिन्छ।

दोस्रो चरणका प्रमुख कथाकारहरूमा डी.पी अधिकारी, गोविन्दप्रसाद लोहनी, भवानी घिमिरे, यज्ञप्रसाद आचार्य, बालकृष्ण पोखेल (केकेमनुक्च्यो पोखेल), देवमणि ढकाल, तारानाथ शर्मा, कृष्णप्रसाद सर्वहारा, पोषण पाण्डे, ईश्वरवल्लभ, इन्द्रवहादुर राई, पुष्कर लोहनी, कुमार ज्ञवाली, प्रेमा शाह, परशु प्रधान, कुमार नेपाल, मदनमणि दीक्षित आदि देखा पर्छन्।

तत्कालीन सामाजिक समस्याको आन्तरिक यथार्थ प्रस्तुत गर्न र मानिसका अन्तर्मनोवृत्तिको निरूपण गर्न यी कथाकारहरू प्रवृत्त छन्। विभिन्न मनोवैज्ञानिक क्रिया र प्रभाव पात्रमा देखाएर क्षणविशेषका अनुभूतिलाई व्यक्त गर्नसक्ने क्षमता यी कथाकारहरूमा पाइन्छ। यस चरणमा यौनको मनोवैज्ञानिकतालाई विषय बनाएर लेखिने कथाको निकै लोकप्रियता रह्यो र कतिपय कथाकारमा बौद्धिक प्रयोगको ठूलो रहर पनि देखापर्‍यो। युगीन यथार्थ र व्यक्तिमनका व्यापक पक्षहरूको उद्घाटनमा यस चरणका कथाकारहरू केन्द्रित रहेको देखिन्छ।

तेस्रो चरणः वि.सं. २०२० देखि हालसम्म

वि.सं. २०२० को दशकदेखि आधुनिक नेपाली कथाको इतिहासमा नयाँ धारा आयो, जसलाई 'नवचेतनावादी युग' भनिएको छ। दार्जिलिङ्गबाट ईश्वरवल्लभ, वैरागी काइँला (तिलविक्रम नेम्वाङ) र इन्द्रवहादुर राई तीन जना लेखकको नेतृत्वमा 'तेस्रो आयाम' नामक साहित्यिक आन्दोलन सञ्चालित भएपछि कथामा पनि यसको प्रभाव पर्‍यो। तेस्रो आयामका तीन जना उद्घोषकमध्ये

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इन्द्रबहादुर राई कथासिर्जनातिर बढी केन्द्रित भएको देखिन्छ । उनका आयामेली कथाहरू संरचना र रूपविन्यासका दृष्टिले त्यसअघिका कथाहरू भन्दा निकै भिन्न छन् । पछि गएर राईले विनिर्माणवादको प्रायोगिक रूपबाट समेत नेपाली कथाका पाठकलाई परिचित तुल्याए, जसलाई उत्तरआधुनिकतावादी प्रचेष्टाको पूर्वाभ्यास मानिएको छ ।

यस चरणको प्रारम्भ र मध्यतिर चलेका तेस्रो आयाम, राल्फा, अस्वीकृत जमात, अमलेख, बूटपालिस आदि साहित्यिक आन्दोलनहरूले परम्परागत लेखनको कडा विरोध गर्दै नयाँ मान्यता स्थापित गर्ने प्रयत्न गरेको पाइन्छ । नवचेतना, नवधारणा, नवदृष्टि, नवपरिप्रेक्ष्य आदिको बहुलता यस चरणको प्रमुख विशेषता मान्न सकिन्छ । यस चरणका कथाकारहरू नयाँ विषयवस्तु र नयाँ शिल्पविधानको आविष्कारतिर अझ बढी केन्द्रित भएको एवं मानवजीवन र बाँच्नुको स्थितिलाई अझ गहिरिएर बुझ्ने प्रयासमा लागेको देखिन्छ । सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक समस्याप्रतिको तिनीहरूको दृष्टिकोण सूक्ष्म तथा व्यापक दुवै हुन पुग्यो ।

यस चरणको पूर्वार्द्धमा वि.सं. २००७ कै आसपासमा कथा लेख्न थालेका रमेश विकल, परशु प्रधान, प्रेमा शाह, ईश्वरवल्लभ, पुष्कर प्रधान, दौलतविक्रम विष्ट, शङ्कर लामिछाने आदि कथाकारहरू निरन्तर सिर्जनामा संलग्न रहेको र नयाँ कथाकारका रूपमा ध्रुवचन्द्र गौतम, पारिजात, भाउ पन्थी, अर्जुन निरौला, खगेन्द्र सङ्ग्रौला, जगदीश घिमिरे, शैलेन्द्र साकार, मनु ब्राजाकी, ओममणि शर्मा, पद्मावती सिंह, मुरारि अधिकारी, विनयकुमार कसजू, भागीरथी श्रेष्ठ, सनत रेग्मी आदिले समेत सक्रियतापूर्वक कलम चलाउन सुरु गरेको देखिन्छ ।

वि.सं. २०२५ पछि कथासाहित्यमा देखापरेका देवेन्द्रप्रताप शाह, प्रकाश प्रेमी, अविरल स्थापित, हरि अधिकारी, सन्तोष भट्टराई, कविताराम, किशोर नेपाल, जैनेन्द्र जीवन, नयनराज पाण्डे, वनमाली निराकार, अनीता तुलाधर, मञ्जु काँचुली, ध्रुव सापकोटा, इन्दिरा प्रसाईं, रामहरि पौड्याल, नगेन्द्रराज शर्मा, किशोर पहाडी, पूर्णविराम, रमेश गोर्खाली, अशेष मल्ल आदिले आधुनिक कथालाई अझै सशक्त तुल्याउन योगदान दिए । उनीहरू युगको अन्तर्व्यथा र जीवनका विसङ्गत स्थितिलाई कलात्मक पाराले अभिव्यक्ति दिन सफल देखिन्छन् ।

२०३० को दशकमा विजय चालिसे, माया ठकुरी, इन्दिरा प्रसाईं, सुलोचना मानन्धर, गिरिराज आचार्य, नारायण ढकाल, इस्माली, राजव, नन्दराम लम्साल, ऋषिराज बराल, विजय बजिमय, दिनेश सत्याल, ध्रुव मधिकर्मी, रमेश नेपाली, लव गाउँले, देविका तिमिल्सिना, गोविन्द गिरी 'प्रेरणा', सीता पाण्डे, मधुवन पौडेल, कुन्ता शर्मा, सञ्जय थापा (प्रदीप नेपाल), तीर्थ न्यौपाने, रमेश तूफान, अमर शाह, हरिगोविन्द लुइँटेल, किशोर कुँवर, प्रेम छोटा, अविनाश श्रेष्ठ आदि कथाकार देखापरे । यिनीहरूले सामाजिक राजनीतिक क्षेत्रमा देखापरेका विकृति विसङ्गतिको सूक्ष्म चिरफार गर्नुका साथै जनताको मनमा व्याप्त निराशा र कुण्ठालाई समेत अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ । उल्लिखित कथाकारहरूले कथाविधाको परम्परागत स्वरूपभन्दा भिन्न किसिमको विकीर्ण, तर सङ्गततुल्य प्रतीत हुने र रमरम व्यङ्ग्य ध्वनित हुने गद्यशैलीद्वारा आधुनिकतावादको नयाँ परिदृश्य निर्माण गरेका छन् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समकालीन नेपाली कथाले २०४० को दशकयता आफ्नै किसिमको प्रकृति र नियतिको फल भोगिरहेको छ, जुन सकारात्मक र नकारात्मक दुवै छ । यो दशक र त्यसभन्दा यताको नेपाली कथाले आधुनिकताभित्र पनि अत्याधुनिकताको आमन्त्रण गरिरहेको छ । यस कालमा ०३० को दशकमा उदाएका कथाकारहरूले अझ सक्रियतापूर्वक कलम चलाइरहेका देखिन्छन् । अघिल्लो दशकमा देखिएका कथाकारका अतिरिक्त सरुभक्त, इन्द्रकुमार श्रेष्ठ 'सरित्', विष्णु आभूषण, रत्न प्रजापति, रोशन थापा 'नीरव' ध्रुव सापकोटा, मधुवन पौडेल, आत्माराम शर्मा आदि नयाँ कथाकारहरू यतिखेर सक्रिय रहेका पाइन्छन् । नेपालबाहिर दार्जीलिङ र सिक्किमका साथै प्रजातन्त्रको पुनःस्थाप्पनापछि काठमाडौँबाहिर मोफसलका क्षेत्रहरूमा पनि नयाँ नयाँ कथालेखकहरू देखापर्न थाल्नु वि.सं. २०४० को दशक र त्यसयताको उल्लेख्य सन्दर्भ हो ।

अस्तित्ववाद, मार्क्सवाद, प्रयोगवाद आदि विभिन्न मान्यतालाई नवीन सन्दर्भमा पेस गर्दै पछिल्लो कालखण्डका नेपाली कथाकारहरूले नव यथार्थवाद, नारीवादी लेखन, आञ्चलिकता, स्वैरकल्पना, जातीय विभेद र लैङ्गिकताजस्ता मुद्दाहरूलाई समेत कथाका विषय बनाएर सामाजिक आन्दोलनहरूप्रति साहित्यिक सरोकार प्रकट गरिरहेका छन् । डायस्पोरिक लेखन अर्थात् आप्रवासी समुदायका पीडाव्यथा र सरोकारहरू पनि यसकालमा जबर्जस्त रूपले नेपाली कथामा भित्रिन थालेको देखिँदैछ, जसलाई अब उपेक्षा गर्न सकिँदैन । नवीन वैज्ञानिक प्रविधिहरूको विकासले कथासाहित्यमा समेत अवसर र चुनौतीहरू दुवै थपिरहेको देख्न सकिन्छ । युवा पुस्तामा बढ्दै गएको पश्चिमी अनुकरणको मोहले केही समयपछि अधिकांशले अङ्ग्रेजीमै लेख्न थाल्नाले नेपाली भाषामा कथा लेख्ने कथाकार र कथाका सहृदयी पाठकहरूसमेत कम हुँदै जाने त होइनन् भन्ने आशंका पनि गर्न थालिएको छ । यसरी पछिल्लो कालखण्डमा नेपाली कथासाहित्यमा एकातिर नयाँ नयाँ सम्भावना देखापरिरहेका छन् भने अर्कातिर साहित्यमाथि राजनीति हाबी हुनु, सूचना र सञ्चार प्रविधिहरूको तीव्र विकास हुनु र राजनीतिक एवं प्रकाशन स्वतन्त्रताका कारण गुणात्मकभन्दा सङ्ख्यात्मक वृद्धि देखिनुले कथासाहित्यको विकासमा पर्याप्त चुनौतीहरूसमेत देखिँदै गएका छन् ।

निष्कर्ष

नेपाली कथाले आधुनिक कालमा प्रवेश गरेको पचहत्तर वर्ष पूरा भै सक्यो । बृहत् परिप्रेक्ष्यमा यो त्यति लामो समय होइन, तर एक जना व्यक्तिको जीवनावधिका दृष्टिले हेर्ने हो भने यो लामै समय पनि हो । यो समयमा नेपाली राजनीति, सामाजिकता र आर्थिक क्षेत्रमा अहम् महत्त्व राख्ने ठूला-ठूला परिवर्तनहरू भएका छन् । यी परिवर्तनको प्रभाव नेपाली कथामा पनि परेको देख्न सकिन्छ, जसका कारण विज्ञानबाट अत्यधिक प्रभावित रहेको पाश्चात्य यथार्थवादी मान्यता आधुनिक नेपाली कथाको मूल सन्दर्भ बन्न पुग्यो । समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, मनोविज्ञान (फ्रायड, एड्लर र युङका मनोविश्लेषणसम्वन्धी सिद्धान्तसहित) र मार्क्सवादका युगीन बौद्धिक एवं क्रान्तिकारी मान्यताहरूले यथार्थवादलाई अझ पोसिलो बनाउने काम गरे । वि.सं. २०२० साल यता नेपाली कथा बौद्धिकतामा आधारित प्रयोगवादको चरणमा प्रवेश गरी त्यसको रसास्वादनसमेत गरेर धेरै अगाडि आइसकेको छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इन्द्रबहादुर राईको लीला लेखनले नेपाली कथामा विनिर्माणवादको प्रायोगिक रूपलाई आफूमा आत्मसात् गर्न सकेको छ भने पछिल्लो चरणमा उत्तरआधुनिकतावाद र डायस्पोरिक अवधारणा पनि कथा क्षेत्रमा भित्रिइसकेको छ। उल्लिखित परिदृश्यमा नेपाली कथासाहित्यसामु अनेकौँ सम्भावना र थुप्रै चुनौतीहरूसमेत रहेको देख्न सकिन्छ।

सन्दर्भकृतिसूची

१. अवस्थी, महादेव (सं.) (२०५९), **नेपाली कथा** (भाग २: दो.सं.), ललितपुरः साझा प्रकाशन।

२. उपाध्याय, विमला (सं.) (२०६४), **मिमिरे** (पूर्णाङ्क २६०: कथा विशेषाङ्क), काठमाडौँ: नेपाल राष्ट्र बैंक।

३. कँडेल, घनश्याम (सं.) (२०६५), **नेपाली समालोचना**, ललितपुरः साझा प्रकाशन।

४. जोशी, कुमारबहादुर (२०५०), **विकीर्ण चिन्तन**, दो.सं., काठमाडौँ: साझा प्रकाशन।

५. थापा, अशोक (प्र.सं.) (२०६१/०६२), **कुञ्जिनी** (वर्ष १२, अङ्क ९), साहित्य कुञ्ज, कीर्तिपुरः नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रिवि।

६. पन्थी, भाउ (प्र.सं.) (२०६१), **समकालीन साहित्य** (पूर्णाङ्क ५५), काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

७. पन्थी, भाउ (प्र.सं.) (२०६७), **समकालीन साहित्य** (पूर्णाङ्क ६३), काठमाडौँ: नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान।

८. पोखरेल, भानुभक्त (२०५९), **सिद्धान्त र साहित्य** (दो.सं.), ललितपुरः साझा प्रकाशन।

९. रेग्मी, सनत (प्र.सं.) (२०५९), **समकालीन साहित्य** (पूर्णाङ्क ४५, नेपाली कथा समालोचना विशेषाङ्कः १), काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

१०. श्रेष्ठ, डा.दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०४९), **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास** (चौ.सं.), ललितपुरः साझा प्रकाशन।

११. सुवेदी, राजेन्द्र (सं.) (२०५१), **स्नातकोत्तर नेपाली कथा,** ललितपुरः साझा प्रकाशन।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राचीनकालमा नेपालमा चलेको सङ्ख्यालेखनपद्धति

प्रा. दिनेशराज पन्त

आजभोलि हामी ०, १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८ र ९ को प्रयोग गरेर सम्पूर्ण व्यवहार चलाउने गर्छौँ । तर यस्तो कुरा प्राचीनकालमा थिएन । बेबिलोनी, चिनियाँ, मिश्री, ग्रीक, मय, रोमन सभ्यताहरूमा शून्यको प्रयोग हुँदैनथ्यो र प्रत्येक अङ्क बुझाउनको लागि भिन्नाभिन्नै चिह्नको प्रयोग गरिन्थ्यो । भारतवर्षको सभ्यताअन्तर्गत ब्राह्मी लिपि र त्यसबाट निस्किएका सुरुसुरुका लिपिहरूमा मात्र होइन कि खरोष्ठी लिपिमा पनि ० को प्रयोग हुँदैनथ्यो र प्रत्येक अङ्कको लागि भिन्नाभिन्नै चिह्नको प्रयोग गरिन्थ्यो । अभिलेखको आधारमा पहिलो प्रामाणिक काल ठहरिएको हाम्रो लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा पनि संख्यालाई बुझाउँदा ० को प्रयोग गरिएको पाइँदैन र प्रत्येक अङ्कलाई बुझाउन भिन्नाभिन्नै चिह्नको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

नेपालमा पाइएका सबभन्दा पुराना २ अभिलेख मौर्यसम्राट् अशोकका हुन् । उनका ती दुइटा अभिलेख क्रमशः रूपन्देही जिल्लाको लुम्बिनीमा र कपिलवस्तु जिल्लाको निग्लिहवामा भेटिएका छन् । तीमध्ये पहिलो अभिलेखले गौतम बुद्धको जन्म लुम्बिनीमा भयो भन्ने प्रमाणित गर्छ भने दोस्रो अभिलेखले कनकमुनि वुद्धको अस्तित्वको ज्ञान दिन्छ । निग्लिहवाको अभिलेखमा **चोदसवसाभिसितेन** तथा उपर्युक्त दुवै अभिलेखमा **वीसतिवसाभिसितेन** भन्ने शब्दको प्रयोग भएको छ । आफ्नो राज्याभिषेक भएको बीसौं वर्षमा ब्राह्मी लिपिमा पाली भाषामा अशोकले राखेका ती दुइ स्तम्भलेखमा चौध एवं वीसलाई बुझाउन ती शब्द प्रयोग गरिएका हुन् । त्यहाँ संख्यालाई वुझाउन शब्दको प्रयोग गरिएको छ, अङ्कको प्रयोग गरिएको छैन ।

भारतको गुजरातका विद्वान् भगवानलाल इन्द्रजीले वि. सं. १९३७ मा लिच्छविकालका १५ वटा अभिलेख छपाए । तिनमा सबभन्दा पहिलो अभिलेख संवत् ३८६ को मानदेवको चाँगुको स्तम्भलेख थियो । त्यसमा ३८६ लाई बुझाउन तीनवटा चिह्न प्रयोग गरिएको छ–

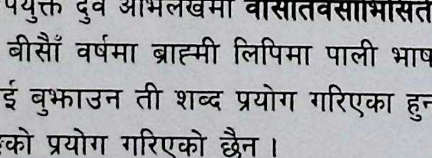

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पछि क्रमशः लिच्छविकालका अरू अभिलेखहरू पनि खोजिँदै गए र लिच्छविकालका अभिलेख छापिन थालेको सय वर्ष नाघ्दा दुइ सयभन्दा बढी लिच्छविअभिलेख बाहिर आए। यसो भए तापनि पहिलो अभिलेखको रूपमा धेरै वर्ष मानदेवको उपर्युक्त चाँगुको अभिलेख नै रहिरह्यो। पछिल्लो कालमा चाँगुनारायणको अभिलेखभन्दा पुराना अभिलेख बाहिर आउन थाले र त्यसै क्रममा मालिगाउँको संवत् १०७ को जयवर्माको अभिलेख पहिलो हुन पुग्यो। त्यसमा १०७ लाई बुझाउन दुइटा चिह्न प्रयोग गरिएको छ–

लिच्छविकालमा चलेको अङ्कपद्धतिको ज्ञानको लागि मानदेवको चाँगुनारायणको स्तम्भलेखको महत्त्व निकै छ। मानदेवको चाँगुको अभिलेख जस्तै उनकी छोरी विजयवतीको पशुपति सूर्यघाटको संवत् ४२७ को अभिलेखको पनि अङ्कज्ञानको लागि महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ। लिच्छविकालका निकै अभिलेखमा अङ्कलाई बुझाउने चिह्नको प्रयोग भएको छ। फुटेको हुनाले अथवा खिइएको हुनाले केही अभिलेखमा संख्या बुझाउने चिह्न देखिँदैनन्। त्यसो भए तापनि जति अभिलेखमा संख्याको प्रयोग भएको भेटिएको छ, तिनको अध्ययनबाट लिच्छविकालको संख्यालेखनपद्धति यस्तो थियो भनी बुझ्न सकिन्छ।

त्यस वेलाका अभिलेखमा ० को प्रयोग हुँदैनथ्यो। १ देखि ९ सम्म बुझाउने भिन्नाभिन्नै चिह्न, १०, २० हुँदै ९० सम्म बुझाउने भिन्नाभिन्नै चिह्न, १००, २००, ३००, ४००, ५००, ६०० लाई बुझाउने भिन्नाभिन्नै चिह्न त्यस वेला प्रयोग गरिन्थे। १० बुझाउने चिह्न र १ बुझाउने चिह्न मिलाई ११, १० बुझाउने चिह्न र २ बुझाउने चिह्न मिलाई १२, २० बुझाउने चिह्न र १ बुझाउने चिह्न मिलाई २१, ४० बुझाउने चिह्न र ९ बुझाउने चिह्न मिलाई ४९, ४०० बुझाउने चिह्न, २० बुझाउने चिह्न र ७ बुझाउने चिह्न मिलाई ४२७ इत्यादि तरिकाले संख्याहरू लेखिन्थे।[1] त्यसैले माथि उल्लिखित चाँगुनारायणको अभिलेखमा ३८६ लाई बुझाउन ३०० को चिह्न, ८० को चिह्न र ६ को चिह्न दिइएको हो। त्यसै गरी माथि उल्लिखित जयवर्माको अभिलेखमा १०७ लाई बुझाउन १०० को चिह्न र ७ को चिह्न दिइएको हो।

यहाँनिर एउटा कुरा भन्नुपरेको छ।

१०० को चिह्नमा ४ जोडी ४००, १०० को चिह्नमा ५ जोडी ५००, १०० को चिह्नमा ६ जोडी ६०० बनाइने कुरा माथि भरखरै गरियो। १०० को चिह्नमा ५ जोडी ५०० बनाइएको कुराको टड्कारो नमुना देवपाटनको रत्नसंघको संवत् ३९९ को अभिलेखमा छ। यसो भए तापनि संवत् ५१२ देखिका अभिलेखमा चिह्न आएको छ। यो चिह्न झट्ट हेर्दा ३०० जस्तो देखिन्छ। तर नेपालको इतिहासको घटनाक्रममा यसलाई ३०० पढ्दा आनकातान फरक परी कुरा नमिल्ने भएकोले पछिल्लो समयमा यस्तो चिह्नले ५०० लाई बुझाउँछ भनी निर्णय गरियो। यो निर्णय गर्दा नासिकको गुफाको अभिलेखमा

१. परिशिष्ट

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चशतानि भनी अक्षरमा यस्तै चिह्न दिइएबाट पनि बल मिल्यो । वि. सं. १९४२ मा सुरु भएको यो वादविवादको प्रामाणिक टुङ्गो लाग्न झन्डै ७५ वर्ष लागेको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा स्मरणीय छ ।

लिच्छविकालका अभिलेखमा ६०० सम्मको चित्रको प्रयोग भएको र तिनको आधारमा ६९९ सम्म लेख्न सकिने भए तापनि ७०० लाई बुझाउने चित्र लिच्छविकालका अभिलेखमा नदेखिएको हुनाले त्यसभन्दा माथिका अङ्क कसरी लेखिन्थे भनेर यसै भन्न सकिँदैन । त्यसो भए तापनि ४०० देखि ६०० सम्मका चिह्न बनाउँदा १०० को चिह्नमा क्रमशः ४, ५, ६ जोडी ४००, ५००, ६०० बनाइए जस्तै १०० को चिह्नमा ७, ८, ९ जोडी ७००, ८००, ९०० बुझाउने चिह्न बनाइएको हुनुपर्छ भनी भन्न सकिन्छ र त्यसको आधारमा ९९९ सम्मको अङ्क लेख्न सकिन्छ । तर लिच्छविकालका अभिलेखमा १००० को अङ्क नभेटिएकोले त्यसलाई कसरी लेख्ने भन्ने विषयचाहिँ स्पष्टसँग भन्न सकिँदैन । यसो भए तापनि विचारै गर्न नसकिने विषय भने यो होइन ।

जुन वेला नेपालमा लिच्छविहरूको शासन चलेको थियो, त्यसताका भारतमा गुप्तहरूको शासन उत्कर्षमा पुगी क्रमशः खस्कँदै थियो । त्यसैले लिच्छविकालको पूर्वार्द्धका अभिलेखमा पाइएका लिपिलाई गुप्तलिपि र लिच्छविकालको उत्तरार्द्धका अभिलेखमा पाइएका लिपिलाई कुटिला भन्ने चलन थियो । पछि राष्ट्रगौरवको दृष्टिले गुप्तलाई पूर्वलिच्छवि र कुटिलालाई उत्तरलिच्छवि भन्न थालियो । हुनत पछिल्लो कालको अध्ययनले नेपालमा लिच्छविकालका अभिलेखमा प्रयुक्त लिपिमा केही वैशिष्ट्य भएको कुरा बाहिर आएको छ । जुन वेला उत्तर भारतमा गुप्तहरूको शासन चलिरहेको थियो, त्यसताका दक्षिण भारतमा वाकाटकहरूको शासन चलेको थियो । वाकाटकअभिलेखमा १००० लाई बुझाउन 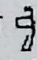 प्रयोग भएको हुनाले गुप्तकालका अभिलेखमा पनि यही वा यस्तै नगीचको चिह्न चलेको थियो र सोहीअनुसारको प्रयोग नेपालमा पनि हुन्थ्यो भनी कल्पना गरेमा एक हजारको संख्या बुझाउने चिह्न हामी पाउन सक्छौँ ।

सयको संख्या बुझाउने चिह्नमा दायाँतिर कान दिई दुई सयको संख्या बुझाउने चिह्न लेखिन्थ्यो । त्यसै गरी सयको संख्या बुझाउने चिह्नमा दायाँतिर दुइटा कान दिई तीन सयको संख्या बुझाउने चिह्न लेखिन्थ्यो । सयको संख्या बुझाउने चिह्न र चारको संख्या बुझाउने चिह्नलाई बीचमा धर्काले जोडी एउटै पारी चार सयको संख्या बुझाउने चिह्न, सयको संख्या बुझाउने चिह्न र पाँचको संख्या बुझाउने चिह्नलाई बीचमा धर्काले जोडी एउटै पारी पाँच सयको संख्या बुझाउने चिह्न, यही रीतले नौ सयसम्मका संख्या लेखिन्थे । त्यसै गरी एक हजारको चिह्नमा एक कान दिई दुइ हजार, एक हजारको चिह्नमा दुइ कान दिई तीन हजार बनाउन सकिन्छ । यसै गरी एक हजारको चिह्नमा क्रमशः ४, ५, ६, ७, ८, ९ को चिह्न जोडी चार हजारदेखि नौ हजारसम्मको संख्या लेख्न सकिन्छ । एक हजारको चिह्नमा १० देखि ९० सम्मका चिह्न जोडी ९० हजारसम्म लेख्न सकिन्छ र त्यसबाट ९९९९९ सम्म लेख्न सकिन्छ ।[२]

२. यस समयभन्दा अघिका अभिलेखमा यही प्राचीन पद्धतिको अनुसरण गरी ५ अङ्कको संख्यासम्म लेखिएका उदाहरण पाइएका छन् र ती ब्राह्मी लिपिसँग मिल्छन् । समय मिल्ने हुनाले लिच्छविकालको संख्यालेखनपद्धतिलाई वाकाटकसँग जोड्न खोजिएको हो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वि. सं. १०८१ मा काठमाडौँमा सारिएको *भगवत्याः स्वेदाया यथालब्धतन्त्रराज*मा ग्रन्थसंख्या दिँदा यस्तो लेखिएको छ–

१८०० ग्रन्थसंख्या (३२ अक्षरको एक ग्रन्थ हुन्छ) भएको यस पुस्तकमा १०० मा ८ जोडी ८०० बनाइएको हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। अघिल्लो चिह्नले एक हजारलाई बुझाएको छ। कुटिला लिपिको पछिल्लो कालको संख्यालेखनपद्धतिको प्रसङ्गमा यो चिह्नको महत्त्वपूर्ण स्थान छ।

नयाँ शैलीको (शून्य भएको) अङ्कलेखनपद्धति चलेपछि पनि पुरानो ढङ्गको अङ्कलेखनपद्धति पछिल्लो कालसम्म पनि चलिरहेको थियो। यसको उदाहरणको रूपमा वि. सं. १४३१ मा ललितपुरमा सारिएको *सुमतितन्त्र*को उल्लेख गर्नु पर्याप्त होला। त्यस ग्रन्थमा सुरुदेखि नै गणित गर्दा नयाँ पद्धतिको संख्यालेखनपद्धतिअनुसार गरिएको छ भने पत्रसंख्या दिँदा भने ६२ पत्रसम्म प्राचीन संख्यालेखनपद्धतिअनुसार दिइएको छ।

लिच्छविकालमा चलेको संख्यालेखनपद्धतिको बारेमा माथि केही चर्चा गरियो। भविष्यमा प्राचीन कालमा अरू ठाउँमा चलेको संख्यालेखनपद्धतिसँग पनि हाम्रो पद्धतिको तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्ने वाचाका साथ यो यहीँ टुङ्ग्याइन्छ।

परिशिष्ट

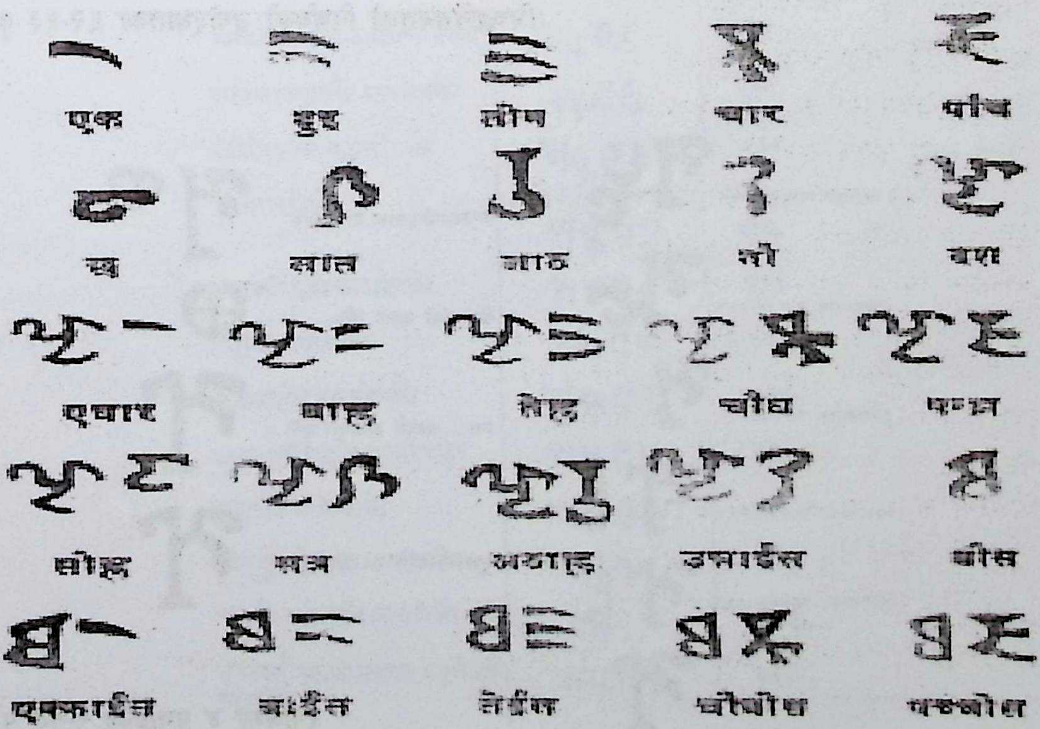

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

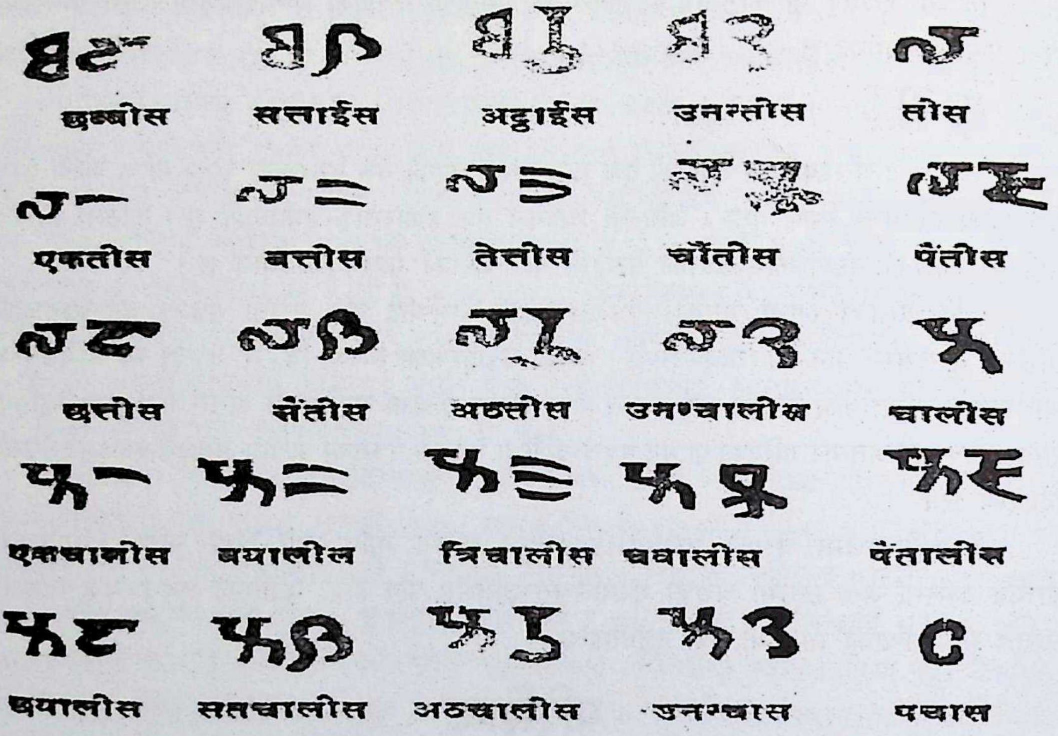

(लिच्छविसंवत्को निर्णयको उपोद्घातका ५२-५३ पृ.)

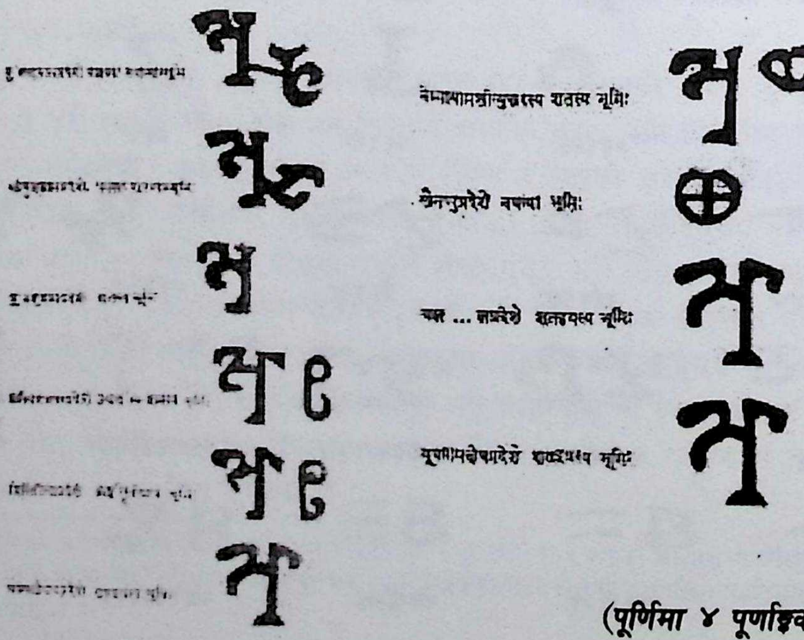

(पूर्णिमा ४ पूर्णाङ्का ९-१० पृ.)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

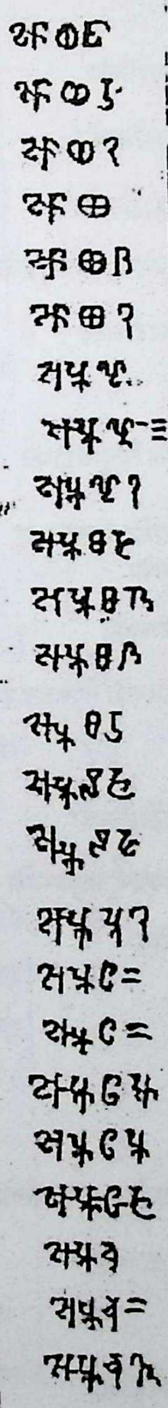

	संवत्‌का अंक	देवनागरीमा
चाँगुको मानदेवको स्तम्भको		३८६
लाजिमपाटको नरवर्माको		३८८
लाजिमपाटमा तिलगंगाको मानदेवको		३८९
लाजिमपाटको क्षेमसुन्दरीको		३९०
विशालनगर दुवालदेवीको मन्दिरको		३९७
देउपाटनको रत्नसंघको		३९८
पशुपति पश्चिदेवलको		४१०
पशुपतिको जयस्तम्भको		४१३
लाजिमपाटको गुणवतीको		४१९
पल्याओकको विजयस्वामिनीको		४३५
चाँगुको निरपेक्षको		४२७
सूर्यघाटको विजयवतीको		४२७
थानकोटको आदिनारायण मन्दिरको		४२८
पाटन गाहालुसको वसन्तदेवको		४३५
जैसीदेवलको वसन्तदेवको		४३५
किसिपीडीको		४४९
पाटन स्वोपँडको वसन्तदेवको		४५२
पशुपति आर्यघाटको		४५२
थैंबिटारको वसन्तदेवको		४५४
बलम्बु पासिंगको वसन्तदेवको		४५४
पशुपति भस्मेश्वरको		४५५
साँखु दुगाहिटीको वामनदेवको		४६०
पशुपति वत्सलानि आभीरीको		४६२
मृगस्थलीवारोको रामदेव, क्रमलीटारको पालाको		४६७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

	संवत्‌का अंक	देवनागरीमा
दाँडिगाउँको भारविको	[illegible]	४७२
फर्पिङ फोरालटोलको	[illegible]	४७६
काठमाडौं बह्मटोलको	[illegible]	४७८
चौकीटारको गणदेव, भौमगुप्तको	[illegible]	४८२
देउपाटन त्यागलटोलको "	[illegible]	४८७
चपलीगाउँको	[illegible]	४८६
पाटन मङ्गलमूल सिफुबहीको	[illegible]	४९५
बूढानीलकण्ठनिरको शिवदेव र भौमगुप्तका पालाको	[illegible]	५१२
पाटन च्यासलटोलको	[illegible]	५१५
पाटन भीमसेनथानको शिवदेव र अंशुवर्माको	[illegible]	५१६
भक्तपुर गोलमढीटोलको	[illegible]	५१६
धंपथलीको शिवदेव, अंशुवर्माको	[illegible]	५१७
बूढानीलकण्ठको "	[illegible]	५१७
मनुङ्गलको "	[illegible]	५१८
टोरबाको	[illegible]	५१९
धरमपुरको	[illegible]	५२०
स्वयम्भूसीको शिवदेव, अंशुवर्माको	[illegible]	५२०
धापासीको "	[illegible]	५२६
लेलेको "	[illegible]	५२६
कान्तिपुर न्याबहाल	[illegible]	५३५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

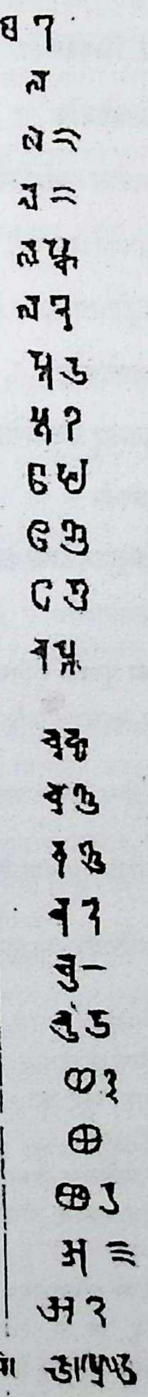

	संवत्‌को अंक	देवनागरी
बुङ्मतीको अंशुवर्माको	[illegible]	३५
हाँडिगाउँको "	[illegible]	३०
हाँडिगाउँको "	[illegible]	३२
साँगाको "	[illegible]	३२
पाटन गुनधाराको	[illegible]	३४
देउपाटनको अंशुवर्माको	[illegible]	३८
पाटन छिन्नमस्ताको ध्रुवदेव, जिष्णुगुप्तको	[illegible]	४८
मालटारको "	[illegible]	४९
बलम्बुको भीमार्जुनदेव, विष्णुगुप्तको	[illegible]	५५
मालिगाउँको	[illegible]	५७
थानकोटको भीमार्जुनदेव, जिष्णुगुप्तको	[illegible]	५७
यङ्गालहिटीको भीमार्जुनदेव र विष्णुगुप्तको	[illegible]	६४
सुन्धाराको भीमार्जुनदेव, विष्णुगुप्तको	[illegible]	६५
पाटन तलेजुचोकको नरेन्द्रदेवको	[illegible]	६७
यङ्गालहिटीको नरेन्द्रदेवको	[illegible]	६७
देउपाटन चोहेटोलको " पनको	[illegible]	६८
देउपाटन कामाईटोलको नरेन्द्रदेवको	[illegible]	७१
नक्साल भगवतीबहालको " पनको	[illegible]	७८
पाटन गैह्रीधाराको नरेन्द्रदेवको	[illegible]	८३
बलम्बु प्रणिधिपूर्णविहारको	[illegible]	९०
पाटन च्यासलटोलको	[illegible]	९८
पशुपति वज्रघरको नरेन्द्रदेवको	[illegible]	१०३
पाटन मीनन्नाथको टोकानिरको	[illegible]	१०८
नाला लगनटोलको शिवदेवका पालाको	[illegible]	११८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

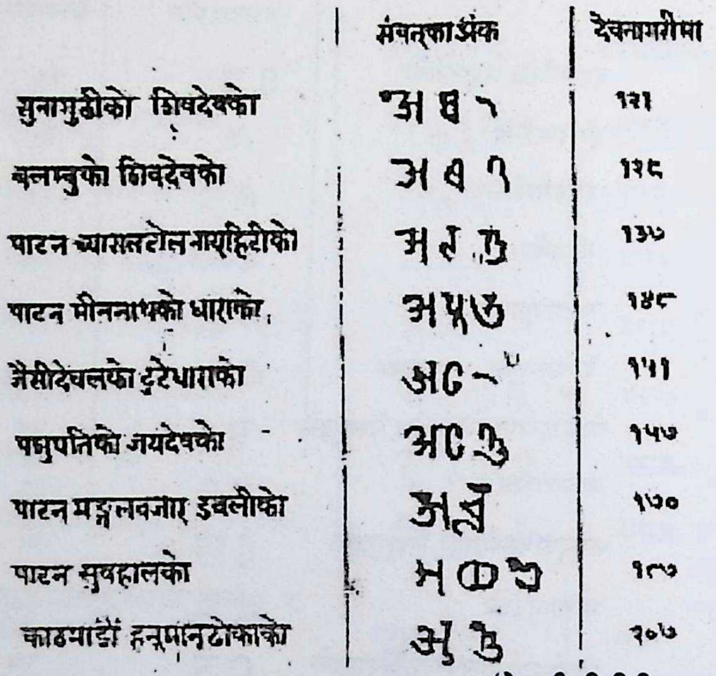

	संवत्का अंक	देवनागरीमा
सुनागुठीको शिवदेवको	[illegible]	१२१
बलम्बुको शिवदेवको	[illegible]	१२८
पाटन च्यासलटोल गयहिटीको	[illegible]	१३७
पाटन मीननाथको धाराको	[illegible]	१४८
नैसीदेवलको टुटेधाराको	[illegible]	१५१
पशुपतिको जयदेवको	[illegible]	१५७
पाटन मङ्गलबजार डबलीको	[illegible]	१७०
पाटन सुन्धाराको	[illegible]	१८७
काठमाडौं हनुमानढोकाको	[illegible]	२०७

(नेपाली लिपिविकासका ८३-८६ पृ.)

यो लेख तयार पार्दा उपयोग गरिएका पुस्तक र निबन्ध

१. अहमद हसन दानी, *इन्डिअन् प्याल्इओग्राफि* (भारतीय पुरालिपि), अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस लन्डन, वि. सं. २०२०

२. कृपाशंकर शुक्ल (अनुवादक), *हिन्दू गणित-शास्त्र का इतिहास* १ भाग, हिन्दीसमिति उत्तरप्रदेशशासन लखनऊ, वि. सं. २०३०

३. गौरीशङ्कर हीराचन्द ओझा, *भारतीय प्राचीन लिपिमाला* (तेस्रो संस्करण), मुन्शीराम मनोहरलाल नयाँ दिल्ली, वि. सं. २०२८

४. जर्ज बुह्लर, *इन्डिअन् प्याल्इओग्राफि* (भारतीय पुरालिपि), पुनर्मुद्रित, ओर्इएन्टल बुक्स रिप्रिन्ट कर्पोरेशन नयाँ दिल्ली, वि. सं. २०३७

५. त्रिरत्न मानन्धर, *लिच्छवि अभिलेखमा प्रयोग भएका अंक, अकेभनल् पेपर्ज् : प्रसीड्इङ्ज् अफ् द सेमइनर् अन् अप्लिकेशन् अफ् म्याथ्इम्याट्इक्स्* (सेप्टेम्बर् २०-२१, २००५) (नैमित्तिक लेख-गणितको प्रयोगसम्बन्धी सेमिनारको विवरण (वि. सं. २०६२ आश्विन ४-५ गते)) ३ भागको बी खण्डका १३-१५ पृ., त्रिभुवनविश्वविद्यालय केन्द्रीय गणितविभाग काठमाडौं, वि.सं. २०६३

६. दिनेशचन्द्र रेग्मी, *पुरालेखन र अभिलेख*, हिमालय बुक स्टल काठमाडौं, वि. सं. २०६०

७. दिनेशराज पन्त, *राजा निर्भयदेव, रुद्रदेव, भोजदेव, लक्ष्मीकामदेव*, पूर्णिमा ३० पूर्णाङ्कका ११६-१३१ पृ., संशोधन-मण्डल काठमाडौं, वि. सं. २०३०

८. धनवज्र वज्राचार्य, *लिच्छविकालका अभिलेखमा देखापरेका संवत्का अङ्को निर्णय*, पूर्णिमा १९ पूर्णाङ्कका १८२-१८९ पृ., २० पूर्णाङ्कका २७३-२८३ पृ., वि. सं. २०२५,२०२६

९. धनवज्र वज्राचार्य, *लिच्छविकालका अभिलेख*, त्रिभुवनविश्वविद्यालय नेपाल र एशियाली अध्ययन- संस्थान काठमाडौं, वि. सं. २०३०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१०. धनवज्र वज्राचार्य, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेल, *इतिहास-संशोधनको प्रमाणप्रमेय*, जगदम्वाप्रकाशन ललितपुर, वि. सं. २०१९

११. नमस्ते, *द लिच्छविअन् न्यूमर्अल्ज् यान्ड् द चाँगु नारायण् इन्स्क्रिप्शन्ज्* (लिच्छविकालका अङ्क र चाँगुनारायणका अभिलेख), म्याथ्म्याट्इक्स् एड्युकेशन् फोर्अम् (गणितशिक्षाको कचहरी) का १७-१८ पूर्णाङ्कका ९-२३ पृ., काउन्सिल फर म्याथ्इम्याट्इक्स एड्युकेशन ललितपुर, वि. सं. २०६१

१२. नयराज पन्त, *वैदिक संख्योचारणपद्धति र त्यसअनुसारको लिच्छविकालको संख्यालेखनपद्धति*, पूर्णिमा ४ पूर्णाङ्कका १-१९ पृ., वि. सं. २०२१

१३. नयराज पन्त, *लिच्छविकालका अभिलेखमा पाइएका संवत्का अङ्कका प्रतिलिपि*, पूर्णिमा ५ पूर्णाङ्कका १-९ पृ., ६ पूर्णाङ्कका १-७ पृ., वि. सं. २०२२

१४. नयराज पन्त, *लिच्छविकालका अभिलेखमा देखापरेका ५५ सम्मका संवत्का अङ्कको निर्णय*, पूर्णिमा ७ पूर्णाङ्कका १-७ पृ., वि. सं. २०२२

१५. नयराज पन्त, *लिच्छविकालका अभिलेखमा देखापरेका ५९ सम्मका संवत्का अङ्कको निर्णय*, पूर्णिमा १४ पूर्णाङ्कका १०१-१०६ पृ., वि. सं. २०२४

१६. नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, दिनेशराज पन्त, *सुमतितन्त्रम् (प्रथमो भागः)* (सुमतितन्त्र पहिलो भाग), त्रिभुवनविश्वविद्यालय पाठ्यक्रमविकासकेन्द्र काठमाडौँ, वि. सं. २०३५

१७. नयराज पन्त (सहायक- देवीप्रसाद भण्डारी, केशवचन्द्र न्यौपाने), *लिच्छविसंवत्को निर्णय*, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान काठमाडौँ, वि. सं. २०४३

१८. महेशराज पन्त, *इतिहास-संशोधन* (५५ क्रमागत संख्या) पं. भगवानलाल इन्द्रजी, ऐ. शि. वावुराम आचार्य, श्रीगुरु पं. नयराज पन्त, आचार्य रेनिइरो नोलीहरूले गर्नुभएको लिच्छविकालको अङ्कविषयको अशुद्धिको संशोधन, संशोधन–मण्डल, वि. सं. २०१९

१९. महेशराज पन्त, *इतिहास-संशोधन* (५६ क्रमागत संख्या) लिच्छविकालको अङ्कपरिचय प्रसिद्ध भारतीय विद्वान् काशीप्रसाद जायसवालले आफ्नो कुरा टाकटुक पारी मिलाउन ४३५ लाई ४१५ भनी पढेको सर्वथा अशुद्ध हो, संशोधन–मण्डल, वि. सं. २०२०

२०. राजबली पाण्डेय, *भारतीय पुरालिपि*, लोकभारतीप्रकाशन इलाहावाद, वि. सं. २०३५

२१. राममान श्रेष्ठ, *म्याथ्म्याट्इक्स् एड्युकेशन् इन् ट्वेन्टिफर्स्ट् सेन्चुरि न्यू नेपाल्* (एक्काईसौँ शताब्दीको नयाँ नेपालमा गणितशिक्षा), नमस्ते फोटोकपी काठमाडौँ, वि. सं. २०६५

२२. व्रजमोहन, *गणित का इतिहास*, हिन्दीसमिति सूचनाविभाग उत्तरप्रदेश लखनऊ, वि. सं. २०२२

२३. शङ्करमान राजवंशी, *लिच्छविलिपि–सँग्रह*, श्री ५ को सरकार वीरपुस्तकालय काठमाडौँ, वि. सं. २०२१

२४. शङ्करमान राजवंशी, *नेपाली लिपिविकास* (दोस्रो संस्करण), श्यामसुन्दर राजवंशी काठमाडौँ, वि. सं. २०५९

२५. शिवनाथ झारखण्डी (अनुवादक), *भारतीय ज्योतिष*, प्रकाशन व्यूरो सूचनाविभाग उत्तरप्रदेश, वि. सं. २०१४

२६. सुधाकर द्विवेदी, *गणित का इतिहास*, रामनारायण काशी, वि. सं. १९६७

२७. हेमराज शाक्य, *नेपाल लिपि-प्रकाश*, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान काठमाडौँ, वि. सं. २०३०

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपेक्षाका आधारमा नेपाली भाषाका क्रिया

प्रा. लक्ष्मीप्रसाद पराजुली

क्रिया वाक्यको अनिवार्य अवयव हो । वाक्यको नियामक र नियन्त्रक अङ्ग यही हुन्छ । यसले वाक्यभित्र कति र कस्ता शब्द (शीर्षपद) सङ्गठित गर्छ ; त्यसलाई हेर्नुपर्छ । क्रियाको उक्त कार्यलाई हेर्दा कुनैले थोरै र कुनैले एकभन्दा बढी नामिक शीर्षपदको अपेक्षा राखेको देखिन्छ । यसमा आर्थी पक्षका साथै वाक्यात्मक पक्ष बढी जिम्मेवार रहेको पाइन्छ । यसरी नियाल्दा नेपाली भाषाका क्रियालाई चार वर्गमा राख्न सकिन्छः अकर्मक, एककर्मक, द्विकर्मक र पूरकापेक्षी ।

हुन त क्रियाको उक्त तात्पर्यको विभाजन अर्थका आधारमा गर्ने पूर्वीय परम्परा निकै लामो छ । *धातुको अर्थ केवल फल हो* भन्ने मीमांसक, *धातुको अर्थ फलविशिष्ट व्यापार हो* भन्ने प्राचीन वैयाकरण, *धातुको अर्थ फल र व्यापार हो* भन्ने नैयायिकका मतलाई विवेचना गरी 'फलं व्यापारश्चोभावेव धात्वर्थ;' *अर्थात् फल र व्यापार दुवै नै धातुका अर्थ* हुन् (भट्ट, २००३ ई.: १२२) भन्ने निष्कर्षमा नव्य वैयाकरणहरू पुगेका छन् । नेपाली भाषाका सन्दर्भमा हेर्दा धातुको अर्थ मुख्य र सहायक हुन पुग्छ । एकभन्दा बढी धातु जोडिएर बनेका क्रियामा ती अर्थ आउने गर्छन् *'लडिसकिजान्छ'* जस्ता क्रियापदमा एउटा मात्रै धातु हुँदैनन् । यसमा *लड्+सक्+जा* तीनवटा धातु छन् । *सक्* र *जा*ले कुनै स्वतन्त्र हैसियत राख्तैनन्: केवल *लड्* धातुका अर्थलाई पूर्णता दिन सहयोग मात्रै गर्छन् । *बसिराखौं, बसिहालौं, बसिहेरौं, बसिजाऔं* मा बसौ र *राखौं,* बसौं र *हालौं, बसौं,* र *हेरौं, बसौं* र *जाऔं* ' भन्ने अर्थ हुँदैन: *बस्नु* नै मुख्य प्रयोजन हुन्छ । यहाँका *राख्नु, हाल्नु, हेर्नु, जानु,* ले बस्ने कार्यका प्रकृतिको सूचनात्मक भाव व्यक्त गर्ने सहायकको भूमिका निर्वाह गरेका छन्:', आफ्नो स्वतन्त्र अर्थ द्योतन गरेका छैनन् ।

नेपाली क्रियाको विवेचना गर्ने क्रममा क्रियाका उपर्युक्त प्रकार आएका छन्, तर आधार चाहिँ भिन्न-भिन्न किसिमका छन् । वाक्यात्मक आधार (अधिकारी, २०५५:१०२) मात्रै भन्दा अर्थगत हो वा संरचनागत हो भन्ने स्पष्ट हुँदैन र कर्मकताको आधार मानी कर्मभन्दा भिन्न पूरकलाई पनि मिसाउन (सापकोटा, २०६०:३४) त्यति ठीक लाग्दैन । त्यस्तै एकै किसिमको वाक्यात्मक कार्य गर्ने अकर्मक, एककर्मक र द्विकर्मकलाई एउटा शीर्षकका उपशीर्षकमा र 'पूरकापेक्षी क्रिया र पूरक' भनी छुट्टै शीर्षकमा राख्नु (शर्मा, २०६३:५९) उपयुक्त देखिन्न । यदि कार्यलाई आधार मान्ने हो भने समापकता

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र असमापकता पनि पर्न सक्छन् । त्यसै हुनाले यहाँ अर्थका आधारमा, वाक्यात्मक आधारमा, कर्मकताका आधारमा, कार्यका आधारमा नभनी 'अपेक्षाका आधारमा' भनिएको हो ।

क्रियाको अर्थ: व्यापार र फल

क्रियाका दुई प्रयोजन वा अर्थ हुन्छन्: व्यापार र फल । कायिक, वाचिक वा मानसिक रूपले कुनै काम गरिन्छ भने त्यसलाई व्यापार भनिन्छ । जो काम गर्छ त्यो कर्ता हुन्छ । कर्ताका कार्यव्यापारबाट गरिनेवाला वा कामको परिणतिलाई फल भनिन्छ । क्रियाका आकाङ्क्षामा 'के' (ले) वा 'को' (ले) को उत्तर कर्तामा रहन्छ भने 'के' (लाई) को उत्तर कर्ममा रहन्छ (भट्टराई, २०३३:१५८) । क्रियाको उक्त व्यापार र फल जहाँजहाँ रहने हो, सोका आधारमा क्रियाको वर्गीकरण गर्नुपर्छ ।

अकर्मक क्रिया

कर्मको अपेक्षा नराख्ने क्रिया अकर्मक हुन्छ । यस्ता क्रियाले एउटा मात्रै नामिकपद लिन्छ र क्रियाको व्यापार र फल कर्तामा रहन्छ:

हरि दौड्यो । गौरी रोई ।
रूख ढल्यो । बादल फाट्यो ।

यिनमा एउटा मात्रै नामिकपद छ र ती पदमा क्रियाको व्यापार र फल रहेको देखिन्छ । दौडने व्यापार (काम) हरिमा छ र दौडको फल (अरूलाई उछिन्नु/भेट्नु, गल्नु आदि) उसैमा छ । रुने व्यापार गौरीमा छ र रुवाइको फल (आवाज आउने, आँसु झर्ने आदि) उसैमा छ । त्यस्तै ढल्ने व्यापार रूखमा छ र पहिलेको ठाडो स्थिति तेर्छिने फल पनि रूखैमा रहेको छ । फाट्ने व्यापार बादलमा छ अनि पूर्वस्थितिको परिवर्तनरूपी (परिणति) अवस्था पनि छ । त्यसै हुनाले यस्ता क्रिया अकर्मक बन्छन् ।

अकर्मक क्रिया प्रयोग भएका वाक्य बनाउँदा एउटा नामिक शीर्षपद राखेपछि कथन पूर्ण भएको अनुभव गरिन्छ । अर्को कुरा क्रियालाई सामान्य भूतकालमा लगी वाक्य बनाउँदा कर्तामा *ले* विभक्ति सुहाएन भने त्यो अकर्मक रहेछ (सिग्द्याल, २०४८:७३) भन्ने थाहा पाइन्छ ।

नेपालीका *उठ्नु, कुद्नु, जानु, झुक्नु, तात्नु, नुहुनु, फुल्नु, बग्नु, मर्नु, लड्नु, सर्नु, सुक्नु, हद्नु, हुनु* आदि क्रिया अकर्मक हुन्छन् ।

एककर्मक क्रिया

एउटा कर्मको अपेक्षा राख्ने क्रिया एककर्मक हुन्छ । त्यसले कर्ताका अतिरिक्त अर्को पनि नामिकपदको अपेक्षा राख्छ । यस्ता क्रियाले एकभन्दा बढी कर्म पनि लिन सक्ने देखिएकाले तिनबाट फरक पहिचान दिनलाई एउटा मात्रै कर्म लिने क्रियालाई एककर्मक भनेको हो । एककर्मक क्रियाको व्यापार एउटामा हुन्छ भने फल अर्कैमा आश्रित हुन्छ:

रमेशले लठ्ठी भाँच्यो ।
गीताले भाइलाई पिटी ।
खोलाले खेत खायो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माथिका वाक्यमा भाँच्ने व्यापार रमेशबाट भएको र उसका कार्यको असर लठ्ठी पहिलेको अवस्थामा रहन नसक्नुमा रहेको छ। फल लठ्ठीमा गयो। पिट्ने कार्य गीताबाट भयो र पिटिनुको पीडारूपी फल भाइमा पऱ्यो। त्यस्तै खानेवाला व्यापार खोलामा रह्यो र खाँदाको फल खेतमा परिवर्तन आयो। त्यसै हुनाले उदाहरणका वाक्यका क्रिया सकर्मक भए। यिनमा *के/को* (ले) का उत्तरले नपुगेर *के/को* (लाई) को उत्तर पनि राखेपछि मात्रै कथन पूरा भएको महसुस हुन्छ।

एककर्मक क्रियाले लिने कार्य मूलतः चार किसिमका फल समेट्ने हुन्छन्। (१) केही नयाँ कुरा निर्माण हुने - *उत्पाद्य* (२) कुनै वस्तु परिवर्तन हुने र पूर्वावस्थामा नफिर्ने -*विकार्य* (३) आकारमा केही परिवर्तन नआई स्पष्ट मात्रै हुने-*संस्कार्य* र (४) कार्य-व्यापारबाट कुनै परिवर्तन नभई क्रियासँग सम्बन्ध मात्रै स्थापित हुने कार्य *प्राप्य* हुन्छन् (भट्टराई, ऐः १६३)। तिनलाई यसरी देखाउन सकिन्छः

१. *उत्पाद्यः देवकोटाले मुनामदन लेखे। हरिले फोटो खिच्यो।*
२. *विकार्यः छोरीले मकै भुटी। कर्मीले काठ चिऱ्यो।*
३. *संस्कार्यः धोबीले लुगा धोयो। गीताले भाँडो माझी।*
४. *प्राप्यः गौरीले जात्रा हेरी। मदनले मोजा सुँघ्यो।*

माथि (१) का *लेख्नु* र *खिच्नु* ले पहिले नभएका कुरा उत्पादन गर्छन् भने वाक्य (२) का *भुट्नु* र *चिर्नु* ले पहिले भएका कर्मलाई पूर्वावस्थामा नआउने गरी परिवर्तन भएको देखाउँछन्। वाक्य (३) का *धुनु* र *माझ्नु* ले कर्मको संस्कार मात्रै गर्छन्। वाक्य (४) का *हेर्नु* र *सुँघ्नु* ले कर्ममा कुनै प्रभाव नपर्ने केवल कर्तामा प्राप्ति मात्र हुने देखाएका छन्।

नेपालीका *उन्नु, कुट्नु, खन्नु, खानु, गाउनु, घेर्नु, चिन्नु, चिल्नु, छिन्नु, टोक्नु, तान्नु, थुन्नु, बोक्नु, भेट्नु, मिच्नु, सक्नु, हाल्नु* जस्ता क्रिया एककर्मक हुन्छन्।

अकर्मक क्रियालाई प्रेरणार्थक बनायो भने एककर्मक हुन्छः

अकर्मक	**एककर्मक**
क. *भात पाक्यो।*	ख. *उसले भात पकायो।*
क. *पर्खाल ढल्यो।*	ख. *हरिले पर्खाल ढाल्यो।*
क. *पानी उम्ल्यो।*	ख. *त्यसले पानी उमाल्यो।*
क. *जवान दौडिए।*	ख. *अफिसरले जवानलाई दौडाए।*

एककर्मक क्रियालाई भूतकालमा लगी वाक्य बनाउँदा कर्ताले *ले* विभक्ति लिने गर्छ।

केही शारीरिक निस्सरण जनाउने क्रिया प्रयोग हुँदा एककर्मक वाक्यढाँचा देखाउँछन्ः

अ. *हरिले खोक्यो।*	आ. *हरिले लहरेखोकी खोक्यो।*
अ. *उसले छाद्यो।*	आ. *उसले ओखती छाद्यो।*
अ. *केटाले छेऱ्यो।*	आ. *केटाले जुका छेऱ्यो।*
अ. *गोरुले मुत्यो।*	आ. *गोरुले रगत मुत्यो।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माथि (अ) का वाक्यात्मक ढाँचाले कर्तामा ले लिएर एककर्मकताको लक्षण देखाएका छन् र वाक्य (आ) मा त्यसको पुष्टि गर्ने स्थिति पनि छ। यो स्थिति प्रसिद्ध कर्म बाहेकका विशेष कर्म उपस्थित गराउनुपर्दा आउँछ। *छिँक्नु* क्रिया प्रयोग हुँदा चाहिँ *त्यसले छिक्यो* हुन्छ तर *त्यसले छिक्का छिक्यो* जस्तो वाक्य स्वीकृत नहुन सक्छ।

कतिपय अकर्मक क्रियाहरू आफ्नै अर्थको विस्तार वा अर्थपूर्तिका लागि एककर्मीकृत हुन पनि सक्छन्:

क. *उमेश नाच्यो।* ख. *उमेशले बालुन नाच्यो।*

क. *रमेश हाँस्यो।* ख. *रमेशले रुन्चेहाँसो हाँस्यो।*

क. *गाई ब्यायो।* ख. *गाईले जोरबाच्छा ब्यायो।*

उपर्युक्त (क) का वाक्यमा अकर्मक क्रिया प्रयोग भएका छन्: तर वाक्य (ख)का क्रियाले कर्म स्वीकार गरेका र एककर्मक वाक्यढाँचा देखाएका छन्।

कुनै कुनै एककर्मक क्रियाले कतिपय अवस्थामा कर्म नराखे पनि कथन पूरा गरेको पाइन्छ:

समारोहमा उसले बोल्यो।

क्रियापुत्रीले थलाभै खाए।

गोठालाले दुह्यो र तताायो।

यस किसिमका प्रयोगावस्थामा कर्म आवश्यक नठानिएको हो, कर्म लिएन भनी यस्ता क्रियालाई कर्मको अपेक्षा नराख्ने खालका हुन् भन्न मिल्दैन। यहाँ अविवक्षा मात्रै रहेको छ।

केही क्रिया एउटै स्वरूपका देखिए पनि प्रयोगलाई हेरेर अकर्मक वा एककर्मक के हो छुट्याउनुपर्ने हुन्छ। संस्कृत व्याकरणमा *नदी वहति* र *भृत्य भारं वहति* मा एउटै *वहति* क्रिया अकर्मक र सकर्मक दुवै हुने (भट्टोजीदीक्षित, २००२ ई: ४५७) उदाहरण दिएको पाइन्छ। परन्तु ती दुईको तात्त्विक प्रयोजन भिन्नै छ। नदी गन्तव्यमा पुग्ने हो भने भारी गन्तव्यमा पुऱ्याइने हो। त्यस्ता एकै स्वरूपका तर अर्थ भिन्नै लाग्ने क्रियाहरू नेपालीमा पनि छन्:

फुक्नु: (क) *गाई फुक्यो।* (ख) *उसले आगो फुक्यो।*

लड्नु: (क) *रूख लड्यो।* (ख) *सेनाले युद्ध लड्यो।*

कतिपय क्रिया स्वरूप र अर्थ एउटै भए पनि अकर्मक र एककर्मक दुवै हुने देखिन्छन्:

(क) *दूध सेलायो।* (ख) *उसले दूध सेलायो।*

(क) *हात पोल्यो।* (ख) *उसले हात पोल्यो।*

(क) *कलम हरायो।* (ख) *उसले कलम हरायो।*

द्विकर्मक क्रिया

दुईवटा कर्मको अपेक्षा राख्ने क्रिया द्विकर्मक हुन्छन्। यस्ता क्रियाले तीनवटा नामिक (शीर्ष) पद लिन्छन्। यस्ता क्रियाहरू कर्ता र कर्म लिएर पनि अझै अर्का कर्मको अपेक्षा राख्छन्। तिनको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यापार कर्तामा र फल दुवै कर्ममा रहने गर्छ । परम्परागत रूपमा भनिँदै आएको 'सकर्मक क्रिया' कै एउटा भेद (शर्मा, ऐ.: ५९) भने पनि प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष दुवै कर्म लिने हुँदा द्विकर्मक क्रियाको छुट्टै पहिचान छ भन्न सकिन्छ । प्रत्यक्ष कर्म मात्रै लिने क्रिया एककर्मक हुन्छ र प्रत्यक्षका साथै अप्रत्यक्ष कर्म पनि लिने क्रिया द्विकर्मक (अधिकारी, ऐ.: १०३) हुन्छ भन्नुपर्छ ।

नेपाली भाषाका 'ठग्नु, बेच्नु, दिनु, पस्कनु, बाँड्नु, भन्नु, लेख्नु, सोध्नु,' आदि क्रिया द्विकर्मक हुन्छन् । यिनको वाक्यात्मक प्रयोग यस्तो हुन्छः

मैले भाइलाई किताब दिएँ ।
साहूले भरियालाई पैसा ठग्यो ।
विद्यार्थीले गुरुलाई प्रश्न सोध्यो ।
सीताले बहिनीलाई चिठी लेखी ।

द्विकर्मक क्रियामा समेटिएका कर्ममध्ये प्रत्यक्ष वा मुख्य कर्म निर्विभक्तिक हुन्छन् । उदाहरणमा दिएका 'किताब, पैसा, प्रश्न, चिठी' मुख्य कर्म हुन् । अप्रत्यक्ष वा गौण कर्मले 'लाई' विभक्ति लिएको देखिन्छ ।

अप्रेरणार्थक एककर्मक क्रियालाई प्रेरणार्थक बनाएका खण्डमा व्युत्पन्न द्विकर्मक क्रिया बन्छन्:

(क) विद्यार्थीले व्याकरण पढे । *(ख) गुरुले विद्यार्थीलाई व्याकरण पढाए ।*
(क) बालकले भात खायो । *(ख) आमाले बालकलाई भात खुवाइन् ।*

माथि उदाहरणमा रहेका मध्ये वाक्य (क) का एककर्मक र वाक्य (ख) का द्विकर्मक क्रिया प्रयोग भएका वाक्य हुन् ।

पूरकापेक्षी क्रिया

पूरकको अपेक्षा राख्ने क्रिया पूरकापेक्षी हुन्छन् । यस्ता क्रिया कार्यको अपेक्षा नराख्ने वा राख्ने दुवै खालका हुन सक्छन् । अकर्मक क्रियामा कर्ता राखेर वाक्य बनाउँदा कथन पूरा भएन र एककर्मक क्रियामा कर्मसमेत राखेर वाक्य निर्माण गर्दा कथन पूरा भएको महसुस भएन भने क्रियाले पूरकको अपेक्षा राखेको हो भन्ने ठान्नुपर्छ ।

पूरकापेक्षी क्रिया कुनै कर्तृपूरक र कुनै कर्मपूरक लिने हुन्छन् । नेपालीका 'कहलिनु, चुन्नु, छान्नु, ठान्नु, देख्नु, बन्नु, भन्नु, मान्नु, लाग्नु, हुनु, सम्झनु,' आदि क्रिया पूरकापेक्षी हुन्छन् ।

कर्ताको पूरक भई आउने नामिक पदको अपेक्षा राख्ने क्रिया कर्तृपूरक हुन्छन्:

यो भाइ हो ।
श्याम हवल्दार भयो ।
म बालक थिएँ ।
दूध दही बन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माथिका वाक्यमा कर्ताको कुनै विशेषता, निष्पत्ति, स्थिति र परिचय बुझाउन प्रयोग गरिएका क्रियाले लिएको कर्ता केवल उद्देश्य बनेको र त्यसको विशेषतारूप फल समेट्न नसक्ने फितलो रहेको देखिन्छ । त्यसकारण 'भाइ, हवल्दार, बालक, दही' नामिकपद राखी कर्तृस्थ फल लिने भएका छन् । यस्ता पूरक कर्तृपूरकमा पर्छन् ।

कर्म पूरकको अपेक्षा राख्ने क्रिया कर्मपूरकापेक्षी हुन्छन् । क्रियाले लिएका मुख्य कर्म सामान्य फलको आश्रय भए पनि त्यो केवल उपमेयझैं बनी उपमानरूप अर्को पद रहेर मात्रै अर्थ पूरा गराउने क्षमता राख्ने हुन्छन् । ती अर्का (पूरक) पदले कर्मकै सम्पादन त गर्दैनन् तर कर्ममा कुनै विशेषताको सम्पादन देखाउँछन् । यस्ता नामिक पदलाई कर्मपूरक भनिन्छः

हरिले मलाई दाजु भन्यो ।
उसले रामलाई नेता मान्यो ।

खास प्रसँग रह्यो भने 'चुन्नु, छान्नु' जस्ता क्रियाले पनि पूरकपद लिन्छन्ः

जनताले नेतालाई अध्यक्ष चुने ।
पुरोहितले पण्डितलाई आचार्य छाने ।

यस्तामा पूरकपद राखिएन भने वाक्यको अर्थ खुल्न सक्तैन र वाक्य निष्क्रिय बन्छन् । त्यसकारण कर्मपूरक राखेमा तिनले नियत फल देखाई वाक्यलाई सक्रिय बनाउँछन् ।

झट्ट हेर्दा द्विकर्मक क्रिया र कर्मपूरक रहेको पूरकापेक्षी क्रियामा अन्तर नभए झैं लाग्छ । परन्तु द्विकर्मक क्रियामा एउटा मुख्य र अर्को गौण कर्म रहन्छ भने पूरकापेक्षी (कर्मपूरक) मा कर्म एउटै मात्र हुन्छ । यसमा रहेको पूरक त कर्मको विशेषता मात्रै बुझाउने भई आउँछः

(क) *भाइले मलाई कलम दियो ।* (ख) *भाइले मलाई दाजु भन्यो ।*

यी दुई वाक्यमध्ये पहिलोमा द्विकर्मक र दोस्रोमा पूरकापेक्षी क्रिया प्रयोग भएको स्पष्ट देखिन्छ ।

सन्दर्भकृति

१. अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५५), **समसामयिक नेपाली व्याकरण**, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
२. भट्ट, नागेश (२००३ ई.), **परमलघुमञ्जुषा**, वाराणसी: चौखम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
३. भट्टराई, रोहिणीप्रसाद (२०३३), **बृहद् नेपाली व्याकरण,** काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
४. भट्टोजीदीक्षित (२००२ ई.), **सिद्धान्तकौमुदी**, वाराणसी: चौखम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
५. शर्मा, मोहनराज (२०६३), **शब्दरचना र वर्णविन्यास**, काठमाडौं: काठमाडौं बुक सेन्टर ।
६. सापकोटा, उत्तम र अन्य (२०६१), **अनिवार्य नेपाली**, काठमाडौं: रक्तकाली एजुकेसन फाउन्डेसन ।
७. सिग्द्याल, सोमनाथ (२०४८), **मध्यचन्द्रिका**, काठमाडौं: साझा प्रकाशन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गृहस्थाश्रम र गृहस्थ ब्राह्मणका कर्तव्यहरू

प्रेमकुमार आचार्य
सहप्राध्यापक

१. पृष्ठभूमि

धर्मशास्त्र[1] विद्या र धर्मका १४ स्थानअन्तर्गत पर्ने विशिष्ट शास्त्र हो । धर्मशास्त्रको पर्यायवाची नाम स्मृति[2] हो । धर्मशास्त्रप्रवर्त्तक[3] ऋषि-महर्षिहरूले वेद उपनिषद्का कुराहरूलाई पुष्टि गर्दै स्मृति, पुराण आदि ग्रन्थहरूमा धर्मका बारेमा गम्भीर विवेचना गरेको पाइन्छ । धर्म के हो ? भन्ने जिज्ञासामा उपनिषद्सँगै स्मृति, पुराण आदि ग्रन्थमा यस्तो व्याख्या गरिएको छ:-

– **धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति, धर्मेण पापमपनुदति, धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्, तस्मात् 'धर्मं परमं वदन्ति'**– (श्रीमन्नारायणोपनिषद्) ।

---

१. पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ (याज्ञ. आचार-३)

२. श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । (मनु. २/१०)

३.(क) मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा ।
यमापस्तम्व संवर्त्त कात्यायनवृहस्पती ॥
पराशर व्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ (याज्ञवल्क्य, १/४-५)

(ख) जावालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकाश्यपौ ।
व्यासः सनत्कुमारश्च सुमन्तुश्च पितामहः ॥
व्याघ्र कार्ष्णाजिनिश्चैव जातुकर्णः कपिञ्जलः ।
वौधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च ।
पैठिनसिर्गोभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः ॥ (प्रयोग- पारिजातका वीरमित्रोदयमा उद्धृत श्लोकहरू)

(ग) वसिष्ठो नारदश्चैव सुमन्तुश्च पितामहः ।
वभ्रुकार्ष्णाजिनी सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ॥
जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
आत्रेयश्छागलेयश्च मरीचिर्वत्स एव च ॥
पारस्कर ऋष्यश्रृङ्गौ वैजवापस्तथैव च ।
इत्यन्ये स्मृतिकर्तार एकविंशतिरीरिता ॥ (प्रयोग- पारिजातका वीरमित्रोदयमा उद्धृत श्लोकहरू)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

- धर्म सम्पूर्ण जगत्को प्रतिष्ठा हो । धर्ममा नै यो संसार अडेको छ । धर्मद्वारा नै पाप नष्ट हुन्छ । धर्ममा सबै प्रतिष्ठित छ । धर्मज्ञ मनीषीहरू धर्मलाई सर्वोपरि ठान्दछन् ।
- **चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः** । (पूर्वमीमांसा १/१२)
- वेदविहित आज्ञाको पालन धर्म हो ।
- **वेद प्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः** । (भागवत ६/१/४०)
- वेदमा जुनजुन कर्म विधान गरिएको छ, त्यो धर्म हो र त्यसको विपरीत कर्म अधर्म हो ।
- **यतोऽभ्युदयनिश्रेयससिद्धिः स धर्मः** महर्षि कणाद ।
- जसबाट यस लोकमा अभ्युदय र परलोकमा मोक्ष प्राप्ति हुन्छ, त्यही धर्म हो ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिका व्याख्याकार विज्ञानेश्वरले मिताक्षरा व्याख्यामा स्मार्त धर्म[४]लाई ६ भागमा विभाजन गरेका छन् । जुन यसप्रकार छ– वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्म र साधारणधर्म । यसबाट सुस्पष्ट हुन्छ, आश्रमधर्म धर्मको महत्वपूर्ण अंग हो । वेद, उपनिषद्, स्मृति, पुराण आदि शास्त्रहरूमा आश्रमधर्मलाई ४ भागमा विभक्त गरिएको छः ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ र सन्न्यास[५] । शतायु वैं पुरुषः यस श्रुति कथनअनुसार सरदर २५-२५ वर्षको अवधि पुग्ने गरी सर्वप्रथम ब्रह्मचर्याश्रम, त्यसपछि क्रमशः गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम र सन्न्यासाश्रममा पुग्ने व्यवस्था स्मृतिहरूमा मिलाइएको छ । ब्रह्मचर्यबाटै अथवा गार्हस्थ्य वा वानप्रस्थ कुनै पनि आश्रमबाट सन्न्यास ग्रहण हुन सक्ने वाक्य पनि जाबालश्रुति[६]मा उल्लेख छ ।

२. विषयप्रवेश

गृहस्थाश्रम ब्रह्मचर्याश्रमपछिको विशिष्ट जीवनपद्धति हो । ब्रह्मचर्य समापनपछि द्विजातिद्वारा गरिने कृत्यका बारेमा बयान गर्दै याज्ञवल्क्यले[७] वेद वा व्रतहरू समाप्त गरेर अथवा वेदाध्ययन एवं व्रत दुवै पूरा गरेर गुरुलाई यथाशक्ति दक्षिणा दिई गुरुकै आज्ञाबाट समावर्तन गरोस् र ब्रह्मचर्य च्युत नहुँदै अन्य कसैबाट उपभोग नगरिएकी, आफूभन्दा सानो उमेरकी, रगत र वंशको नाता नभएकी,

---

४. अत्र च धर्मशब्दः षड्विधः स्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा- वर्णधर्मः आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । (याज्ञवल्क्य, आचारा. १/१ अनुसार)

५. 'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा' । (मनु. ६/८७)

६. ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा । (जावालोपनिषद्- ४)

७. गुरवे तु वरं दत्वा स्नायाद् वा तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ (याज्ञ. १/५१)
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ (याज्ञ. १/५२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुभलक्षणयुता सुन्दरी कन्यासँग विवाह गरोस् भनेका छन् । मनुले[८] यथाशक्ति वेद पढेर ब्रह्मचर्य खण्डित नहुँदै गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्न विधिपूर्वक समावर्तन गरी गुरुको आज्ञा लिएर आफ्नै वर्णकी सुलक्षणा कन्यासँग विवाह गरोस् भनेका छन् ।

विवाहपछि पति पत्नीको सहकार्यमा चल्दै गरेको विशिष्ट जीवनपद्धतिलाई गृहस्थ नाम राखिनुको कारणका बारेमा मनुस्मृतिका व्याख्याकार कुल्लुक भट्टले भनेका छन्– कृतदार परिग्रहो गृहस्थः गृहशव्दस्य दारेवचनत्वात् । (मनु. ३/२ को व्याख्याभित्र) ।

३. गृहस्थाश्रमको महिमा

गृहस्थाश्रम सबै आश्रमहरूको पोषक आश्रम हो । किनकि ब्रह्मचारी, वानप्रस्थी र सन्न्यासीहरू गृहस्थकै आधारमा मात्र आफ्नो जीवन-यापन गर्न सक्दछन् । यी सबै आश्रमहरू गृहस्थाश्रमबाटै उत्पन्न भएका हुन् । मनुले यसै कुरामा जोड दिँदै भनेका छन् –

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
एते गृहस्थप्रभा वाश्चत्वारः प्रथमाश्रमाः ॥ (मनु. ३/८७) ।

जब मनुष्यको बुद्धि वेदादिशास्त्रज्ञानद्वारा परिपक्व हुन्छ, शरीर बलवान, वीर्यवान् र आरोग्य सम्पन्न हुन्छ, मन शुद्ध सत्कार्यतिर प्रवृत्त हुन्छ, तब मानिस गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्दछ । ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ र भिक्षुक यी सबै गृहस्थद्वारा नै नित्य रूपमा विद्या र अन्नादिबाट प्रतिपालित हुने हुँदा गृहस्थाश्रमलाई ज्येष्ठाश्रम भनी मनुले यसरी भनेका छन्–

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानान्नेन चान्वहम् ।
गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ (मनु. ३/७८) ।

सबलेन्द्रियहरू परलोकमा अक्षय स्वर्ग र यस लोकमा सुखको इच्छा राखेर गृहस्थाश्रमको पालना यत्नपूर्वक गर्दछन् तर दुर्वलेन्द्रियहरू गृहस्थाश्रमं धारण गर्न सक्दैनन् । यही कुरा वुझेर बुद्धिमान् गृहस्थहरू वेदपाठद्वारा ऋषिहरूको, होमद्वारा देवताहरूको, श्राद्धद्वारा पितृहरूको, अन्नद्वारा मनुष्यहरूको, वलिकर्मद्वारा भूतहरूको पूजन गर्दै 'पञ्चमहायज्ञ' कर्म सम्पादन गर्दछन् । जसरी गङ्गाशोणादि नदीनदहरू आफ्नो आधार खोज्दै समुद्रमा पुग्दछन् त्यसै गरी गृहस्थवाहेकका अन्य आश्रममा रहने व्यक्तिहरू पनि आफ्नो भरण-पोषणको आधार खोज्दै गृहस्थकहाँ पुग्दछन्–

यथा नदी नदा सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम ।
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ (मनु. ६/९०) ।

---

८. वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ (मनु. ३/२)
गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ (मनु. ३/४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गृहस्थाश्रमका यिनै महत्ताहरूको आधारमा प्राचीन ऋषिमहर्षिहरूले नैष्ठिक ब्रह्मचारीवाहेक अन्य सबै ब्रह्मचारीहरूलाई ब्रह्मचर्यपालन र वेदादि अध्ययनपछि गुरुकुलबाट समावर्तन गरी घरमा फर्किई विवाहवन्धनमा बाँधिनुपर्ने र गृहस्थ बनेर गृहस्थाश्रमका यावत् नियमहरू पालना गर्नुपर्ने विधान गरेका छन् ।

४. गृहस्थका प्रमुख कर्तव्यहरू

मनु भन्दछन्– व्यक्ति विवाहवन्धनले बाँधिएर गृहस्थ बनिसकेपछि ऊ मातापिता र गुरुजनको सेवामा निरन्तर तत्पर रहोस्, शौचाचारका नियम पालना गरोस् र सदाचारी बनोस् । मनु[९]ले गृहस्थहरूको मुख्य धर्मका रूपमा पञ्चमहायज्ञको उल्लेख गर्दै भनेका छन्- गृहस्थले गार्हस्थ्यका यावत् कर्म, पञ्चमहायज्ञको अनुष्ठान र नित्य पाक एवं भोजन वैवाहिक अग्निमा विधिपूर्वक गरोस् । देवता, ब्राह्मण, गुरु, ज्ञानीहरूको पूजा गर्नु, पवित्र रहनु, सरल हुनु, ब्रह्मचर्य, गुरूपालन गर्नु र हिंसा नगर्नुलाई गीताका[१०] अनुसार शारीरिक तप भनिन्छ । यसै तपद्वारा सदाचार पालन गर्दै माता-पिता एवं गुरुजनको सेवा गर्दै अघि बढेमा त्यस्ता गृहस्थको कल्याण हुने मनुको[११] भनाइ छ ।

५. गृहस्थको नित्यक्रिया

गृहस्थको दिनचर्या कस्तो रहनुपर्दछ ? भन्ने जिज्ञासामा ब्रह्ममुहूर्तमा सबेरै उठ्नुपर्ने मनुको[१२] विधान छ ।

गृहस्थले सूर्योदय हुनुभन्दा अगावै ब्रह्ममुहूर्तमा व्युँझिएर धर्म, अर्थ एवं धर्मार्थको उपार्जनका हेतुस्वरूप रहेका शरीरका क्लेशहरू र वेदको तत्वार्थरूप परब्रह्म परमात्माको बारम्बार चिन्तन गर्दै विस्तराबाट उठी शौचादि आवश्यक कृत्यपछि स्नानादिद्वारा शुद्ध भई सावधानीपूर्वक निश्चित समयमा प्रातः एवं सायं सन्ध्या गर्दै चिरकालपर्यन्त गायत्रीजप गरोस् । सन्ध्योपासन, अग्न्याधान,

---

९. वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानं च पङ्क्तिं चान्वाहिकी गृही ॥ (मनु. ३/६७)

१०. देवद्विज गुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ (गीता १७/१४)

११. अभिवादनशीलस्य नृत्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ (मनु. २/१२१)

१२. ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
कायक्लेशाश्च तत्मूलान् वेद तत्त्वार्थमेव च ॥ (मनु. ४/९२)
उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।
पूर्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् स्वकाले चापरं चिरम् ॥ (मनु. ४/९३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गीता र वेदादिशास्त्रहरूको स्वाध्याय, अतिथिसेवा आदि कृत्यलाई तत्परतापूर्वक अभ्यास गरोस् । यज्ञ र जपमा जपको श्रेष्ठता दर्शाउँदै मनुले[१३] श्रौतस्मार्त यज्ञभन्दा जप यज्ञ दश गुना ठूलो मानिन्छ, उपांशुजप सय गुना ठूलो र मानस जप हजार गुना ठूलो मानिन्छ भनेका छन् ।

६. पाप उत्पत्तिका कारण र पञ्चमहायज्ञहरू

जीवनयापनका सिलसिलामा जानी वा नजानी हरेक गृहस्थ पाँच हिंसा स्थानहरू अर्थात् चुल्हो, चौकी, झाडु, ओखल र जलघडाका कारणबाट दैनिक प्रयोगका सिलसिलामा ५ प्रकारका पापले ग्रस्त वन्दछ भन्ने मनुको[१४] ठम्याइ छ । यिनै हिंसाबाट हुने पापबाट मुक्ति पाउन स्मृतिकारहरूले पाँच महायज्ञको विधान गरेका छन् । ती पञ्चमहायज्ञहरू ब्रह्मयज्ञ, पितृयज्ञ, देवयज्ञ, भूतयज्ञ र अतिथि यज्ञ हुन् । मनुले[१५] भनेका छन् – वेद पढ्नु-पढाउनु ब्रह्मयज्ञ हो, श्राद्ध-तर्पण गर्नु पितृयज्ञ हो, हवन गर्नु देवयज्ञ हो, वलिवैश्वदेव गर्नु भूतयज्ञ हो, अतिथिको सत्कार तथा पूजा गर्नु अतिथियज्ञ (नृयज्ञ) हो । दिनानुदिन पञ्चमहायज्ञ सम्पन्न गर्दा देवयज्ञबाट देवताहरूको, ऋषियज्ञबाट ऋषिहरूको, पितृयज्ञबाट पितृहरूको, मनुष्ययज्ञबाट मनुष्यहरूको एवं भूतयज्ञबाट भूतहरूको तृप्ति हुन्छ भन्ने भनाइ स्मृतिकारहरूले राखेका छन् । संक्षेपमा पञ्चमहायज्ञको विवरण निम्नानुसार छ–

६.१ **ब्रह्मयज्ञ** - यसका दुई अंगहरू छन् वेदाध्ययन र वेदाध्यापन । ब्रह्मचर्यमा रहँदा गरिएको वेदादिशास्त्रहरूको अध्ययन गृहस्थाश्रममा पुग्दा स्वाध्यायको अभावमा विस्मरण नहोस् भनी वेद-वेदाङ्गका निश्चित भागहरूको नित्य पाठ गर्नुपर्छ र शिष्यहरूलाई वेदाध्यापन पनि गर्नुपर्दछ । अतः सन्ध्यावन्दनपछि द्विजले नित्य रूपमा वेदवेदाङ्गको अध्ययन गर्दछन् र गायत्रीमन्त्रको जप गर्दछन् ।

६.२ **पितृयज्ञ** - तर्पण र पिण्डदान गरी पितृयज्ञका पनि दुई भाग छन् । पितृयज्ञद्वारा पितृहरूको आराधना, उपासना गर्दा पितृहरूले आफ्ना वंशजहरूलाई अविच्छिन्न वंशसन्तति प्रदान गर्दै छोराहरूले दिएको अन्न, जल आदि श्राद्धीय द्रव्यबाट संतृप्त रहेर प्रसन्न हुँदै लामो आयु, सन्तति, धन, विद्या, स्वर्ग, मोक्ष, सुख र अखण्ड राज्यसमेत प्रदान गर्ने हुँदा हरेक गृहस्थले पितृयज्ञ गरी पितृस्मरणका साथै जलदान, पिण्डदान दिनु आवश्यक छ भनी याज्ञवल्क्य- मनुले[१६]

---

१३. विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ (मनु. २/८५) ।

१४. पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥ (मनु. ३/६८) ।

१५. अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ (मनु. ३/७०) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भनेका छन् । अतः तिल, व्रीहि, धान्य, जल, दूध, मूल, फल आदिद्वारा पितृलाई प्रतिदिन श्राद्ध गर्नुपर्दछ ।

६.३ **देवयज्ञ** - 'स्वाहा' शव्दको उच्चारण गर्दै यज्ञको पवित्र अग्निमा देवताहरूलाई आहुति दिइन्छ । अग्निमा हवन गरिएको द्रव्यको सुगन्धले सूक्ष्म शरीरका देवताहरू सन्तुष्ट हुन्छन् । यसको अर्को अर्थ देवता पूजन पनि हो । शिव, शक्ति, गणेश, सूर्य र विष्णु यी पाञ्चायन देवता पुज्नाले गृहस्थ सुखी रहन्छ ।

६.४ **भूतयज्ञ** - सम्पूर्ण प्राणीमात्रको कल्याणको इच्छा राखी आफ्नो भागबाट केही निकालेर अर्पण गर्नु भूतयज्ञ हो । गृहस्थले भोजनअघि आफ्नो भागबाट वैश्वदेव गर्नुपर्दछ । मनुले[१७] कुकुर, पतित, चाण्डाल, कुष्ठी, यक्ष्मादि रोगी, कौवा, कीरा, फटयाङ्ग्रा आदिका लागि अन्नपात्रबाट निकालेर सुस्त भूमिमा गोग्रासबराबरको अन्न त्यागिदिनाले प्रकाशमय सर्वोत्तम स्थान[१८] प्राप्त गर्दछ भनेका छन् ।

६.५ **मनुष्ययज्ञ** - यसको अर्थ अतिथिसत्कार हो । अतिथिलाई भोजन गराएर मात्र गृहस्थले आफूले भोजन गर्नुपर्दछ । 'अतिथि देवो भव' (तै.उ. ३/११) र ऐतरेय ब्राह्मण २५/५ मा सायंकालमा आइपुगेका भोका प्यासा अतिथिलाई भोजन प्रदान गर्न आदेश दिइएको छ । महाभारतमा जुन गृहस्थको[१९] घरबाट अतिथि भोको प्यासो अवस्थामै निराश भएर फर्किन्छ, त्यस्तो गृहस्थको कुटुम्ब संस्था नै नष्ट भ्रष्ट हुन्छ । उसले आर्जन गरेको पुण्य फिर्ता भएको अतिथिले खिचेर लग्दछ भनिएको छ ।

७. पोष्यवर्ग लगायतका सबैलाई भरणपोषण गर्नुपर्ने अनिवार्यता

जुन गृहस्थ दैनिक कृत्यबाट च्युत हुन्छ, पञ्चमहायज्ञ सम्पन्न गर्न तत्पर रहँदैन; जसले, देवता, अतिथि, सेवक, पोष्यवर्ग, पितृ आदिलाई अन्न दिँदैन; त्यस्तो व्यक्ति श्वास फेर्दाफेर्दै पनि मरेको मुर्दा समान हुन्छ । गृहस्थका लागि प्रजापति दक्षले[२०] आश्रितजनलाई भरणपोषण गर्नुपर्ने विधान दिएका

१६.(क) कुर्यादहरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूल फलैर्वापि पितृभ्यः प्रतिमावहन् ॥ (मनु. ३/८२) ।

(ख) तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलं फलेन वा ।
दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ (मनु. ३/२६७) ।

(ग) आयुःप्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
प्रयच्छन्ति तथाराज्यं प्रीता नृणा पितामहाः ॥ (याज्ञ. १/२७०) ।

१७. शूनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
वायसानां कृमिणां च शनकैर्निर्वपेत् भुवि ॥ (मनु. ३/९२) ।

१८. स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिं पथर्जुना ॥ (मनु. ३/९३) ।

१९. अतिथि र्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते ।
सदत्वा दुस्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ (महाभारत शान्तिपर्व १९१/१२) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छन् । पोष्यवर्गको पालनपोषण र सेवा गर्नु गृहस्थको मुख्य कर्तव्य हो । पोष्यवर्गलाई उपेक्षा नगरी पीडा-कष्ट नपुऱ्याई, अपशब्द नभनी, नसताई, सम्मान-आदर दिएर प्रियमधुर वार्ता एवं अन्न, वस्त्र, औषधी आदिद्वारा सेवा गर्नुपर्दछ ।

८. सद्‌गृहस्थका लक्षणहरू

सद्‌गृहस्थका अनसूया, शौच, मङ्गल, अनायास, अस्पृहा, दम, दान र दयाजस्ता आठ लक्षणहरूको व्याख्या अत्रिले गरेका छन् । सङ्क्षेपमा तिनको विवरण यसप्रकार छः-

१. **अनसूया** - अरूका गुणहरूको खण्डन नगर्नु, अरुको दोष देखेर परिहंस नगर्नु, थोरै गुण भएकाको पनि प्रशंसा गर्नु यस्तो भावलाई अनसूयामा राखिएको छ ।

२. **शौच** - अभक्ष्यभक्ष्यणको परित्याग, निन्दित व्यक्तिसँग संसर्ग नगर्नु, आचार (शौचाचार, सदाचार) विचारको परिपालन गर्नुलाई शौच भनिन्छ ।

३. **मङ्गल** - श्रेष्ठ व्यक्तिहरूको शास्त्रमर्यादित प्रशंसनीय आचरणको नित्य व्यवहार गर्नु र निन्दनीय आचरणको परित्याग गर्नुलाई मङ्गल भनिन्छ ।

४. **अनायास** - जुन शुभ अथवा अशुभ कर्मद्वारा शरीर पीडित हुन्छ, यस्तो व्यवहार नगरी सहज भावबाट सजिलोसँग हुने कर्म गर्नुलाई अनायास भनिन्छ ।

५. **अस्पृहा** - आफै प्राप्त भएको वस्तुप्रति सन्तुष्टि राख्नु र द्वितीय स्त्रीको अभिलाषा नगर्नुलाई अस्पृहा भनिन्छ ।

६. **दम** - जसले अरूद्वारा उत्पन्न बाह्य (शारीरिक) अथवा आन्तरिक (आध्यात्मिक) दुःख या कष्टको प्रतीकार स्वरूप कुनै काम पनि गर्दैन र उसलाई बदला लिने कुरा पनि सोच्दैन, न आफू उद्वेलित रहन्छ न अरूलाई उद्वेलित तुल्याउँछ, त्यसलाई दम भनिन्छ ।

७. **दान** - **दानमेव कलौयुगे** यो सिद्धान्त बुझी प्रत्येक दिन दान गर्नु कर्तव्य हो भन्ने सम्झी अन्तरात्माद्वारा प्रसन्न भएर यत्किञ्चित् दान दिनुलाई दान भनिन्छ ।

८. **दया** - आफ्ना बन्धु, मित्र, शत्रु, आफन्त आदि सवैप्रति समान भाव सम्झी प्रीतिको व्यवहार गर्नु दया भाव हो । अत्रिले भनेका छन्[२१] सद्‌गृहस्थले आफ्ना उत्तम धर्माचरणवाट श्रेष्ठ स्थान प्राप्त गर्दछ र उसलाई पुनर्जन्म नभई मुक्ति नै प्राप्त हुन्छ ।

९. गृहस्थका थप कर्तव्यहरू

गृहस्थको अर्को धर्म श्रौत वा स्मार्त विधिअनुसार नित्य अग्निहोत्र हवन गर्नु हो । तर कलियुगीन यस अवस्थामा अग्निहोत्रकर्म दुःसाध्य हुन थालेकोले वलिवैश्वदेव अवश्य नै गर्नुपर्दछ । यसो गर्दा मनुष्य सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त हुन्छ ।

---

२०. भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥ (दक्ष २/३०/३१) ।

२१. यश्चैतैर्लक्षणैर्युक्तो गृहस्थोऽपि भवेत् द्विजः ।
स गच्छति परं स्थानं जायते नेह वै पुनः ॥ (अत्रिसंहिता ३४-४२) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गीतामा[२२] स्पष्ट भनिएको छ- यज्ञ सम्पन्न गरी बचेको अन्न खानेवाला धर्मात्मा श्रेष्ठ पुरुषहरू सम्पूर्ण पापबाट मुक्त हुन्छन् तर जुन पापी पुरुषहरू आफ्नो शरीर पुष्ट पार्नका निम्ति मात्र खाना बनाउँछन्, ती पापीहरूले पाप नै खाइरहन्छन् ।

गृहस्थहरू साँचो बोलून्, प्यारो बोलून्, सत्य भए पनि यदि अप्रिय छ भने त्यस्तो कुरा नबोलून्, प्रिय छ तर असत्य नै हो भने पनि त्यस्तो नबोलून् यही नै सनातन धर्म हो भन्ने विधान मनुले[२३] दिएको हुँदा बोलचालमा त्यस्ता कुरामा ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ । याजन, अध्यापन र प्रतिग्रहद्वारा मात्र जीविका चल्न नसक्ने आपत्कालीन स्थितिमा क्षत्रिय वृत्तिद्वारा र त्यो पनि सम्भव नभए, वैश्य वृत्तिद्वारा जीवन यापन गर्नुपर्दछ । सामान्य अवस्थामा आफ्नै वृत्तिमा फर्कनुपर्दछ । अनिन्दित कर्महरूद्वारा ऋत, अमृत, मृत, प्रमृत सत्यानृत वृत्तिद्वारा धन सञ्चय गर्नुपर्दछ ।[२४]

गौतमले कृषि वाणिज्ये वाऽस्वयं कृते कुसीदं च भनी ब्राह्मण आफैले कृषि, वाणिज्य र कुसीदकर्म गराएर जीविकोपार्जन गर्ने विधान पनि दिएका छन् ।

१०. तर्पण, श्राद्ध, होम, अन्नादि दानबाट गृहस्थ आफै पनि उपकृत बन्ने

गृहस्थले अन्न जलले सबैलाई तृप्त तुल्याउँदै तर्पण र श्राद्धादि गर्नुपर्दछ । बलिवैश्वदेवद्वारा प्राणीहरूलाई सन्तुष्ट तुल्याउनुपर्दछ । यसरी देवता, ऋषि, पितृ, मनुष्य एवं प्राणीहरूलाई दिएको जल सूर्यले शोषण गर्दछ र वर्षाका रूपमा आएर सबै प्राणीहरूमा प्राप्त हुन्छ । बलिवैश्वदेवको तात्पर्य सम्पूर्ण विश्वका प्राणीहरूका निम्ति बलि (भोजन) दिनु हो । जो अग्निमा आहुति दिइन्छ, त्यो सूर्यमा प्राप्त भएर सूर्यद्वारा वर्षाका रूपमा आई समस्त विश्वका प्राणीहरूमा प्राप्त हुन्छ । मनु[२५] भन्छन् - वेदोक्त विधिबाट अग्निमा दिएको आहुति सूर्यलाई प्राप्त हुन्छ, सूर्यबाट मेघद्वारा वर्षा हुन्छ । वर्षाबाट अन्न पैदा हुन्छ र अन्नबाट प्रजाको उत्पत्ति हुन्छ । गीतामा पनि[२६] भनिएको

---

२२. यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ (गीता ३/१३) ।

२३. सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयात् एष धर्मः सनातनः ॥ (मनु ४/१३८) ।

२४. अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्युमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ (मनु ३/७६) ।

२५. अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तितां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्धयर्थं स्वकैःकर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन तु । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशीलं ज्ञेयं अमृतं स्यादयाचितम् । मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यम् ...... इत्यादि । (मनु. ४/२-६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छ- सम्पूर्ण प्राणीहरू अन्नबाटै उत्पन्न हुन्छन् । अन्नको उत्पत्ति वृष्टिबाट र वृष्टि यज्ञवाट तथा यज्ञविहित कर्महरूबाट उत्पन्न हुन्छ ।

११. गृहस्थका अन्य सामान्य धर्महरू

गृहस्थाश्रममा रहेका गृहस्थहरूले नित्य रूपमा दशलक्षणले युक्त[२७] धर्मको अनुसरण गर्दै दैनिक स्व कर्तव्य[२८] तथा वर्ण धर्म[२९]को पालना गर्दै काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य, द्वेष, नास्तिकता जस्ता दुर्गुणहरूलाई परित्याग गर्दै सदा मन र इन्द्रियहरूलाई संयमित राख्नुपर्छ[३०] । गृहस्थले नास्तिकता, वेदनिन्दा, देवनिन्दा, द्वेष, दम्भ, अभिमान, क्रोध र कटुतालाई त्याग गरोस् । मनुको[३१] थप भनाइ छ- गृहस्थ चञ्चल नहोस्, हात-गोडामा, आँखामा चञ्चलता नल्याओस्, बोलीचालीमा चञ्चल नहोस्, अर्काको कुभलो हुने काममा प्रवृत्त नहोस्, सधैँ सरल बनेर रहोस् । मनु[३२] भन्छन्- हरेक गृहस्थ पुरुष नित्य रूपमा विधिपूर्वक पञ्चमहायज्ञको अनुष्ठान गर्दै ती यज्ञहरूको कहिल्यै त्याग नगरेर आयुको दोस्रो भागसम्म पत्नीसाथ गृहस्थाश्रममै बसोस् ।

१२. ऋणमुक्त रहनुपर्ने गृहस्थको प्रमुख दायित्व

प्राचीनकालमा गृहस्थको प्रमुख उद्देश्य ऋणमुक्ति पनि थियो ।

जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणै र्वा ऋणवान् जायते ।
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः ॥

यस वैदिक कथनअनुसार ऋणमुक्तिका लागि विधिपूर्वक वेदहरू पढेर, धर्मानुसार पुत्रहरू उत्पन्न गरेर, शक्तिअनुसार यज्ञहरूको अनुष्ठान गरेर, द्विजले मोक्षमा मन लगाओस् भन्दै यो विधान मनुले गरेका छन् ।

---

२६. अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ (गीता ३/१४) ।

२७. धृति क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ (मनु ६/९२) ।

२८. सन्ध्यास्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।
अतिथ्यं वैश्वदेवञ्च षट्कर्माणि दिने दिने ॥ (पराशरस्मृति) ।

२९. अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयेत् ॥ (मनु १/८८) ।

३०. नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोध तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥ (मनु ४/१६३) ।

३१. न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ।
न स्यात् वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ (मनु ४/१७७) ।

३२. अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान्नहापयेत् ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ (मनु ५/१६९) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञै र्मनो मोक्षे निवेशयेत्॥ (मनु ६/३६)

१३. निष्कर्ष

गृहस्थाश्रम सबै आश्रमहरूको आश्रय वा मूल हो। हरेक गृहस्थले विधि निषेधरूप वेदादिशास्त्रको निरन्तर अभ्यास गरी पारंगत रहनु गृहस्थद्विजका लागि उत्तम कुरा हो। आफ्नी स्त्रीमा प्रेमभाव राख्नु, जितेन्द्रिय हुनु; सदाचारको पालना गर्नु; श्रद्धापूर्वक पञ्चमहायज्ञहरू सम्पन्न गर्नु; देवताका लागि यज्ञ र अतिथिका निम्ति भोजन गराएर बाँकी रहेको अन्न आहार गर्नु; वेद प्रतिपादित कर्महरूको अनुष्ठानमा संलग्न रहनु; वर्ण र धर्मअनुसार निर्दोष अर्थोपार्जन गरी देवता र पितृहरूको पूजा र श्राद्ध गर्नु; सम्पूर्ण पोष्यवर्गको भरणपोषण गर्नु; हात, खुट्टा, आँखा, बोली र शरीरको चञ्चलता त्याग गर्नु; शिष्टाचारमा रहनु; उत्तम व्रतको पालना गर्नु; शौचाचार; सदाचार, ऐन-नियम आदिको पालना गर्नु; जनसेवा गर्नु; जिह्वा, उपस्थ आदिलाई काबुमा राख्नु; सबैसँग मैत्रीभाव राख्नु; जन्मदेखि मृत्युपर्यन्तका सबै संस्कारबाट सुसंस्कृत रहनु; शास्त्रानुसरण गर्नु; माता-पिता, कुटुम्ब आदिको राम्रो भरणपोषण गर्नु नै गृहस्थाश्रमभित्र रहने सबै गृहस्थहरूका विशिष्ट कर्तव्यहरू हुन्।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

१. याज्ञवल्क्यस्मृति- मिताक्षराटीका चौखम्वा संस्कृत संस्थान, वि.स २०४७।
२. मनुस्मृति- कुल्लुक भट्ट टीकासहित- जयकृष्णदास, हरिदास, गुप्त चौखम्वा संस्कृत सिरिज अफिस, वि.स. १९९२।
३. पूर्वमीमांसा- जैमिनी ऋषि प्रणीत।
४. वीरमित्रोदय मित्रमिश्र प्रणीत, वाराणसी १९०६।
५. श्रीमद्भागवतमहापुराण- गोविन्दभवन कार्यालय गीता प्रेस, गोरखपुर।
६. वैशेपिक दर्शन- महर्षिकणाद प्रणीत।
७. गीता- गोविन्द भवन कार्यालय- गीता प्रेस गोरखपुर वि.सं.२०६७।
८. गौतमधर्मसूत्र- हरदत्तटीकासहित, चौखम्वा संस्कृत संस्थान २०४३।
९. तैत्तिरीयोपनिषद्- आनन्दाश्रम संस्कृत सिरिज १९२६।
१०. ऐतरेय ब्राह्मण- षड्गुरुशिष्यकृत सुखपदावृत्तिसहित त्रावणकोर विश्वविद्यालय संस्कृत सिरिज त्रिवेन्द्रम्।
११. महाभारत शान्तिपर्व- नीलकण्ठटीकासहित, पुना १९२९-३३, गीता प्रेस, गोरखपुर।
१२. पराशरस्मृतिः - नन्दपण्डितकृत विद्वन्मनोहरा व्याख्यासहित।
१३. मिताक्षरा- याज्ञवल्क्यस्मृति टीका- बम्वई १९०५।
१४. कृत्यकल्पतरु- गार्हस्थ्यकाण्ड, वडोदा १९४१-५३।
१५. अत्रिसंहिता।
१६. दक्षस्मृति।
१७. श्रीमन्नारायणोपनिषद्।
१९. उपाध्याय बलदेव- भारतीय दर्शन वाराणसी- १९४५।
२०. पाण्डेय विमलचन्द्र- भारतवर्षको सामाजिक इतिहास।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वास्तु विवेचना

नारायणराज दाहाल
सहप्राध्यापक

ज्योतिषशास्त्र अत्यन्त व्यापक र स्वयंमा पूर्ण शास्त्र हो, जसमा देश र कालका सापेक्षतामा ग्रहहरूले कुन प्राणीमा कस्तो प्रभाव पार्छन् भन्ने कुराको युक्तियुक्त एवं सूक्ष्म व्याख्या गरिएको छ। ग्रहको गतिस्थिति र सम्बन्धको अध्ययन अनुसन्धान निरन्तर भइरहने हुँदा मानवोपयोगी तथ्यहरू थप हुनुका साथै ओझेलमा परेका हितकर विषयहरू पनि पुनः ताजा हुँदै जान्छन्। ज्योतिषशास्त्र अन्तर्निहित धेरै विषयहरूमध्येको एक वास्तुशास्त्र हो। यस शास्त्रमा विशेष गरी मानवोयोपकारी आवास कसरी र कुन तरिकाले कस्तो मुहूर्तमा बनाउने र व्यवस्थापन गर्ने भन्ने कुराको व्याख्या गरिएको छ। वास्तुशास्त्रको प्रमुख अङ्ग वास्तुमा कसरी दिग्व्यवस्था गर्ने भन्ने बारेको शास्त्रीय मर्यादा यस लेखमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ।

मानव सभ्यताको विकाससँगै समयसापेक्ष आधारभूत आवश्यकताका रूपमा रहेको घरका प्रकार असंख्य छन् र थपिँदै छन्। जति आधुनिकीकरण भएको छ, मनुष्यमा भौतिक समृद्धिको चाहना बढ्नु स्वाभाविकै हो। त्यो भन्दा पनि मानसिक शान्ति झनै आवश्यक हुँदो रहेछ भन्ने महसुस भएर नै हरेक व्यक्तिले घर बनाउँदा वास्तुशास्त्रअनुसार व्यवस्थापन गर्ने चाहना राखेको पाइन्छ। यस लेखमा उक्त विषयसँग सम्बन्धित जिज्ञासाको शास्त्रीय आधारमा विवेचना गरी जिज्ञासा पूर्ति गर्ने प्रयास गरिएको छ।

प्रथमतः नारायण दैवज्ञले दिग्व्यवस्था निम्नानुसार गरेको छ[1]

पूर्व दिशामा	-	स्नानघर
आग्नेय दिशामा	-	भान्साघर
दक्षिण दिशामा	-	शयनघर, चुल्हो, जाँतो, ढिकी र श्राद्धघर
नैऋत्य दिशामा	-	वस्त्रसंरक्षण घर

१. *स्नानाग्निष्वपि वस्त्रभोजनपशु द्रव्यामरौकःस्थितिः*
पूर्वादौ जलमीशितुर्दिशि परं वायो रपांङ्मूत्रकम्
आल्प्ये शक्तिभुवोर्यथा रुचिपरे गेहस्य दक्षे घरट्
टाम्बूलूखलचुल्लिका पितृपदं प्रक्षालनान्यूचिरे ॥ (मुहूर्तमार्तण्ड, गृहप्रकरण, श्लोक १८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पश्चिम दिशामा	-	विशेष भोजनालय
वायव्य दिशामा	-	पशु, गोठ र शौचालय
उत्तर दिशामा	-	धन-दौलत, लकर आदि राख्ने घर
ईशान दिशामा	-	देवालय र जलाशय

यसरी आठ दिशामा तत् तत् कार्य विशेषका लागि गृह निर्माण गर्न निर्देश गरिएको छ।

दक्षिण, वायव्य र ईशान दिशामा माथि भनिए अनुसार थप घर बनाउन समेत उपयुक्त हुने कुरा नारायण दैवज्ञले बताएका छन्।

राम दैवज्ञको मत भने यसभन्दा केही फरक पाइन्छ[२]-

पूर्व दिशामा	-	स्नान घर
पूर्व र आग्नेयका बीचमा	-	मही पार्ने घर
आग्नेय दिशामा	-	भान्साघर
आग्नेय र दक्षिण दिशाका बीचमा	-	घ्यू राख्ने घर
दक्षिण दिशामा	-	शयनकक्ष
दक्षिण र नैऋत्यको बीचमा	-	शौचालय
नैऋत्य दिशामा	-	शस्त्रभण्डार
नैऋत्य र पश्चिम दिशाको बीचमा	-	विद्याभ्यासकक्ष
पश्चिम दिशामा	-	विशेष भोजनगृह
पश्चिम र वायव्यका बीचमा	-	रोदनगृह
वायव्य दिशामा	-	धन्सार
वायव्य र उत्तरका बीचमा	-	रतिगृह
उत्तर दिशामा	-	भण्डारगृह
उत्तर र ईशानका बीचमा	-	औषधालय
ईशान दिशामा	-	देवालय, पूजाघर
ईशान र पूर्वका बीचमा	-	अतिरिक्त आवश्यक भवनहरू

२. *स्नानाग्निपाकशयनास्त्रभुजश्च धान्य:*
भाण्डार दैवत गृहाणि च पूर्वत: स्यु:
तन्मध्यतस्तु मथनाज्यपुरीषविद्या-
भ्यासाख्य रोदन रतौषधसर्वधाम: ॥ (मुहूर्तचिन्तामणि, वास्तुप्रकरण, श्लोक २१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राम दैवज्ञले आठ दिशामा आठ घर र बीच बीचमा आठ गरी जम्मा १६ वटा घर बनाउन निर्विकल्प निर्देश गरेका छन्। वसिष्ठ, नारद, विश्वकर्मा आदि आचार्यहरू यसैमा सहमत छन्। नारदले वायव्य कोणमा पशुगृह पनि बनाउन भनेका छन् भने विश्वकर्मा उत्तर दिशामा जलाशय र पूर्वमा श्रीगृह बनाउन शुभ हुने कुरा बताउँछन्।

अन्य आचार्यले १२ वटा घर बनाउन पनि भनेका छन्[३]

पूर्व दिशामा	-	स्नानघर
पूर्व र आग्नेयका बीचमा	-	मही पार्ने घर
आग्नेयमा	-	भान्साघर
आग्नेय र दक्षिणका बीचमा	-	घ्यू राख्ने घर
दक्षिण र नैऋत्यका बीचमा	-	शौचालय
नैऋत्य दिशामा	-	सूतिकागृह
वायव्य र पश्चिमका बीचमा	-	रोदनगृह।
वायव्य र उत्तरका बीचमा	-	रतिगृह
उत्तर दिशामा	-	भण्डारगृह
उत्तर र ईशानका बीचमा	-	औषधालय
ईशान दिशामा	-	देवालय
नैऋत्य र पश्चिमका बीचमा	-	विद्याध्ययन घर

वायव्यकोण रिक्त राख्न भनेका छन्।

---

३. ईशान्यां देवतागृहं पूर्वस्यां स्नानमन्दिरम्।
आग्नेय्यां पाकसदनं भाण्डारं गृहमुत्तरे ॥
आग्नेय-पूर्वयोर्मध्ये दधिमन्थनमन्दिरम्।
अग्निप्रेतेशयोर्मध्ये आज्यगेहं प्रशस्यते ॥
याम्यनैऋत्ययोर्मध्ये पुरीषत्यागमन्दिरम्।
नैऋत्याम्बुपयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य मन्दिरम् ॥
पश्चिमानिलयोर्मध्ये रोदनार्थं गृहं स्मृतम्।
वायव्योत्तरयोर्मध्ये रतिगेहं प्रशस्यते ॥
उत्तरेशानयोर्मध्ये औषधार्थन्तुकारयेत्।
नैऋत्यं सूतिकागेहं नृपाणां भूतिमिच्छता ॥
आसन्नप्रसवे मासि कुर्यात् चैव विशेषतः।
तत् तद् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥ (सरल वास्तु उपाय, गृहवास्तु प्रकरण, श्लोक १-६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वास्तुसम्बन्धी अधिकतम विषय एउटै स्थानमा समेट्न प्रयास गरिएको पुस्तक **बृहद् वास्तुमालामा** १६ वटा घर बनाउन भनिएको छ [४]-

पूर्वमा	-	श्रीगृह ।
पूर्व र आग्नेयको बीचमा	-	मही पार्ने घर
आग्नेयमा	-	भान्साघर
आग्नेय र दक्षिणको बीचमा	-	घ्यू राख्ने घर
दक्षिणमा	-	शयनकक्ष
दक्षिण र नैर्ऋत्यको बीचमा	-	शौचालय
नैर्ऋत्यमा	-	हतियारभण्डार
नैर्ऋत्य र पश्चिमको बीचमा	-	विद्याभ्यास कक्ष
पश्चिममा	-	विशेष भोजगृह
पश्चिम र वायव्यको बीचमा	-	रोदनगृह
वायव्यमा	-	धनसञ्चयघर
वायव्य र उत्तरको बीचमा	-	रतिगृह
उत्तरमा	-	द्रव्य संरक्षण गृह, (लकर) आदि
उत्तर र ईशानको बीचमा	-	औषधालय
ईशानमा	-	देवालय, पूजाघर
ईशान र पूर्वको बीचमा	-	सर्ववस्तुसङ्ग्रह गर्ने घर

माथि उल्लिखित आचार्यका मतहरूको एकीकृत तालिका देखाउँदा निम्नानुसार हुन आउँछ -

४. पूर्वस्यां श्रीगृहं. प्रोक्तमाग्नेय्यं स्यान् महानसम् ।
शयनं दक्षिणस्यां च नैऋत्यामायुधाश्रयम् ॥
भोजनं पश्चिमायां च वायव्यां धनसञ्चयम् ।
उत्तरे द्रव्यसंस्थानमैशान्यां देवतागृहम् ॥
इन्द्राग्न्योर्मधनं मध्ये यमाग्न्योर्घृतमन्दिरम् ।
यमराक्षसयोर्मध्ये पुरीषत्यागमन्दिरम् ॥
राक्षसजलयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य मन्दिरम् ।
तोयेशाानिलयोर्मध्ये रोदनस्य च मन्दिरम् ॥
कामोपभोगशयनं वायव्योत्तरयोर्गृहम् ।
कौबेरेशानयोर्मध्ये चिकित्सामन्दिरं सदा ॥
पुरन्दरेशयोर्मध्ये सर्ववस्तुषु सङ्ग्रहम् ।
सदनं कारयेदेवं क्रमादुक्तानि षेडशः ॥ (बृहद् वास्तुमाला, श्लोक १५०-१५५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वास्तुतालिका १

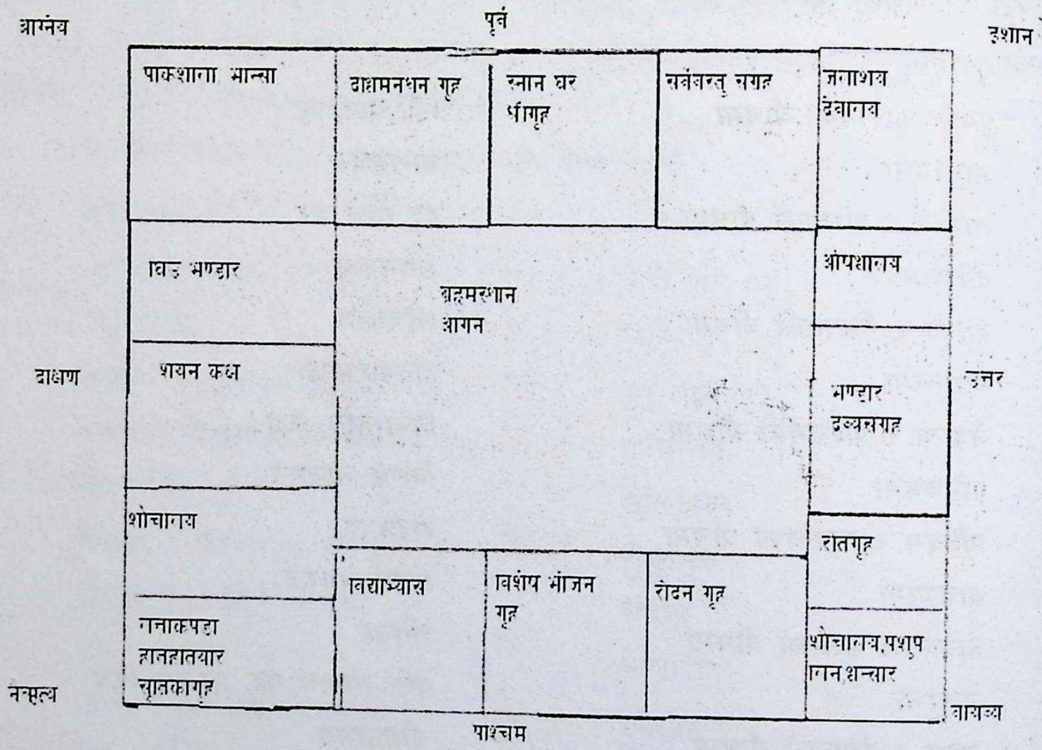

कतिपय आचार्यले वायव्य कोणलाई खाली राख्न निर्देश गरेका छन् ।अधिकांशले शौचालयका लागि उपयुक्त ठानेका छन् । अधिकांश वास्तुशास्त्रीहरूले वायव्य र पश्चिम दिशाका बीचमा रोदनकक्ष र पश्चिमलाई भोजनगृहका लागि निर्देश गरेको पाइन्छ । ईशान दिशालाई देवालय र जलाशय तोक्नुको मूल कारण ईशान कोणबाट प्रवाहित हुने ध्रुवीय तरंगहरू वायव्यकोणको आसपासबाट निष्काशित हुने गर्दछन् । ईशान कोणमा देवालय बनाएर पूजा प्रार्थना गर्दा घरका अन्य भागलाई शुभत्व प्रदान गर्दै ध्रुवीय तरंगहरू वायव्य कोणबाट बाहिरिन्छन् । यो एक किसिमको शुद्धिप्रक्रिया हो । यसबाट पूर्वीय शास्त्रहरू वैज्ञानिक छन् भन्ने कुरा सिद्ध हुन आउँछ ।

भूमध्य रेखाबाट करीब २४° उत्तर र दक्षिण अक्षांशसम्मका देशहरूमा पूर्व दिशा उर्जा, स्वास्थ्य आदिको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यो हामी सबैले स्वाभाविक रूपमै महसुस गरेको कुरा हो । सबै जना पूर्व मोहडा भएको घर घडेरी मन पराउछौं । यो सबै दृष्टिले ठीक पनि छ । वास्तुशास्त्रको आशय पनि यही हो । २४° उत्तरी अक्षांशाधिक देशमा दक्षिण दिशा रोजाइको दिशा हुन आउँछ । चिनियाँहरूले दक्षिणाभिमुख घर घडेरी रुचाउँछन् । उनीहरू हाम्रो पूर्व दिशाजस्तै दक्षिण दिशालाई पवित्र मान्छन् । चिनियाँ ग्रन्थ फेंगशुईका अनुसार दक्षिण मोहडाका घर विशेष शुभफलदायक हुन्छन् । काठमाडौँमा पनि दक्षिण दिशा पूर्वपछिको दोस्रो रोजाइमा पर्छ । त्यस्तै भूमध्य रेखादेखि दक्षिण २४° अक्षांशाधिक देशहरूमा उत्तर दिशालाई महत्त्वपूर्ण मान्नुपर्ने हुन आउँछ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वास्तुशास्त्रअनुसार घरको व्यवस्थापन गर्न घरको आकार र संख्याभन्दा पनि उपलब्ध स्थानमा कुशल व्यवस्थापन गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ ।

ग्रामीण क्षेत्रमा शौचालय तथा जलाशय घरबाहिर वनाउने प्रचलन छ । ईशान दिशामा जलाशय (चापाकल, ट्यांकी, धारा अदि) र तुलसीको मठ बनाउनुपर्छ, संभव नभए पूर्वतर्फ बनाउन उपयुक्त हुन्छ । शौचालय नैऋत्यकोणको आसपासमा बनाउनुपर्छ । नमिलेको खण्डमा दक्षिण वा पश्चिमका लागि सोच्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तै अन्य वास्तु व्यवस्थापन एउटै घरभित्र पनि दिशाअनुसार स्थान विभाजन गर्नुपर्छ । सहरी क्षेत्रमा घरबाहिर कुनै संरचना रहने संभावना कम हुने हुँदा घरभित्रै आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्दछ । संभव भएसम्म हरेक कामका लागि माथि उल्लिखित दिशा मिलाएर कोठा विभाजन गरी वास्तु व्यवस्था मिलाउनु पर्छ । सवै काम विशेषलाई अलग अलग प्रकोष्ठ उपलब्ध नभएमा त्यसै दिशामा निश्चित स्थान तोकेर व्यवस्थापन गर्नु उचित हुन्छ । यदि एउटै कोठामा काम चलाउनु परेमा तलको तालिकाअनुसार व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ जसबाट आत्मोन्नति र सौमनस्य प्राप्त हुन्छ ।

वास्तुतालिका २

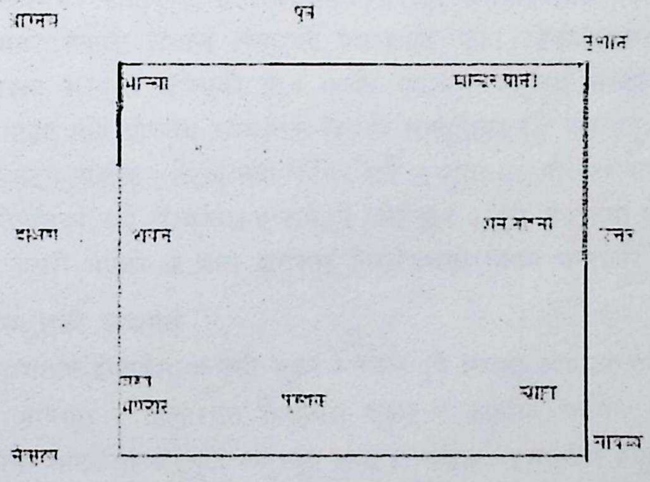

पश्चिम

ढोका परेको दिशाको व्यवस्थापन अलिक तर्काएर गर्नुपर्ने हुन्छ । सामानहरू उचित किसिमले व्यवस्थित गर्ने बानीले चाहेको समयमा सजिलै सामान उपलब्ध हुन सक्छ । अभिभावकहरूले ठीक स्थानमा सामान राख्ने र बालबालिकाहरूलाई पनि त्यसैअनुसार राख्न प्रेरित गरेमा सबै वस्तु यथास्थानमा भेटिन्छन् । यसले घर व्यवस्थित गर्न मद्दत पुग्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चतत्त्व (पृथिवी, जल, तेज, वायु आकाश) को सन्तुलन सही मुहूर्त र सही दिग्व्यवस्थाद्वारा मात्र सम्भव हुन्छ। यसबाट प्राणीलाई अत्यावश्यक सुख, समृद्धि र सौमनस्य सुलभ हुन्छ। प्राचीन ऋषि-महर्षिहरूले जो खोज अनुसन्धान गरे, त्यसैको सार एवं सूत्ररूप शास्त्र वास्तुशास्त्र हो। आफ्नो समग्र उन्नतिका लागि यस शास्त्रको अनुसरण गरेमा अवश्य पनि जीवन स्वस्थ, शान्त र सुन्दर हुनेछ।

सन्दर्भ ग्रन्थ

१. **मुहूर्त मार्तण्ड,** नारायण दैवज्ञ, ई १९९२, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, बाराणसी।

२. **महूर्तचिन्तामणि**, रामदैवज्ञ, ई १९७२, मोतीलाल बनारसीदास, बाराणसी।

३. **बृहद्वास्तुमाला,** सं रामनिहोर द्विवेदी, ई २०१०, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, बाराणासी।

४. **मनुस्मृति,** गीताप्रेस गोरखपुर, वि.सं. २०४६।

५. **सरल वास्तु उपाय,** जयप्रसाद शर्मा, तिलकराज, ई. २००४, इण्डिया पब्लिशर्स।

६. **वास्तुशास्त्र के रहस्य,** करण महाजन, ई. २००३, एल्फा पब्लिकेशन।

७. **कर्मकाण्डभास्करः** दधिराम मरासिनी, वि.सं. २०५४, म.सं.वि.।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मुकुन्द-इन्दिरा नाटकमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव

नवराज कट्टेल
सहप्राध्यापक

१. पृष्ठभूमि

बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) द्वारा लेखिएको तेस्रो नाट्य-कृतिका रूपमा मुकुन्दइन्दिरा नाटक (१९९४) नेपाली साहित्य उद्यानमा पुष्पित भएको पाइन्छ । समका संयोगान्त नाटकमध्ये ज्यादै सशक्त, लोकप्रिय र स्तरीय सामजिक नाटक हो मुकुन्द-इन्दिरा । यस नाटकले मूलतः नब्बेको दशकको नेपाली समाजको प्रतिविम्ब उतारेको छ । पौरस्त्य धर्मदर्शनलाई ज्यादै आत्मसात् गर्ने खालको त्यस समयको नेपाली समाज संसारको प्रभावबाट मुक्त रहेको पाइन्छ । यहाँ सनातन संस्कृतिलाई नै पौरस्त्य संस्कृति भनिएको हो । यद्यपि नेपालमा बहुविध संस्कृतिको उपस्थिति र अन्तर्मिश्रण भएको पाइए पनि पौरस्त्य संस्कृतिले नेपाली संस्कृतिका धेरै पक्षलाई समेट्न सक्छ तर सबै पक्षलाई भने समेट्न सक्तैन । सिन्धु नदी पूर्वका सबै सभ्यतालाई पौरस्त्य सभ्यता मान्दा चाहिँ पौरस्त्य संस्कृतिले नेपालका सबै संस्कृतिलाई समेट्ने देखिन्छ । प्रस्तुत नाटकमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव र प्रयोग के कसरी भएको छ भन्ने कुरालाई विश्लेषणको विषय बनाइएको छ ।

२. नाटकमा संस्कृतिको रूपायन

संस्कृति र सभ्यतालाई सबैभन्दा बढी सूक्ष्म र स्थूल दुवै रूपमा रूपायन गर्ने साहित्यिक विधा भनेकै नाटक हो । भावगत र विचारगत हिसाबले सूक्ष्म र कायिक, वाचिक र आहार्य वृत्तिका माध्यमले स्थूल रूपमा नाटकमा संस्कृति अनुस्यूत हुन्छ ।[१] नाटक रङ्गमञ्चीय विधा भएकाले यसका सबै कार्य-व्यापारहरू रङ्गमञ्चमा प्रस्तुत हुन्छन् । दर्शक पात्रका क्रियाव्यापारबाट प्रत्यक्ष प्रभाव ग्रहण गर्दछ । रङ्गमञ्चको साजसज्जा र परिवेश सांस्कृतिक धरातलमा आधारित हुन्छ । पात्रहरूको आगमन र बहिर्गमन, अभिनय र संवाद सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमै आएका हुन्छन् । तिनले आफ्नो युगको, युगजीवनको र युगसंस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्दछन् ।[२]

---

१ सोमनाथ सिग्देल, साहित्य प्रदीप, काठ, पुस्तक संसार, २०२८, पृ. १३४ ।

२ नवराज कट्टेल, *बालकृष्ण समको अन्धवेग नाटकमा सांस्कृतिक पक्ष*, उन्नयन, अङ्क ७३, ०६६ मंसिरपुस) पृ. ८२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. मुकुन्द-इन्दिरा नाटकमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभावको अध्ययन

मुकुन्दइन्दिरा नाटकमा विभिन्न किसिमको सांस्कृतिक प्रभाव रहेको पाइन्छ । नाटकको नामकरणमा, परिवेश निर्माणमा, चरित्रप्रणयनमा, रङ्गविधानमा, अलङ्कार वेशभूषामा, भावविचार संप्रेषणमा, आचार, विचार र व्यवहार प्रणयनमा संस्कृतिको स्पष्टै छाप रहेको पाइन्छ । अध्यात्मवादी, देववादी, चाडपर्वतिथिव्रत, संस्कारजन्य संस्कृति पनि यस नाटकको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । पतिप्रेम, राष्ट्रप्रेम र मित्रप्रेमको संस्कृति पनि यहाँ मुखरित छ ।

३.१ नाटकको नामकरणमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव

बालकृष्ण समको मुकुन्दइन्दिरा नाटकको नामकरणमा पौरस्त्य संस्कृतिको गहिरो प्रभाव रहेको छ । मुकुन्द र इन्दिरा यस नाटकका नायक र नायिका हुन् । यिनीहरूकै नामबाट कृतिको नाम राखिएको छ । कृतिको नाम राख्दा (क) विषयवस्तुको आधारमा (ख) नायकनायिकाको नाम र (ग) प्रतीकात्मकताको आधारमा राख्ने गरेको पाइन्छ ।[३] प्रस्तुत कृतिका नायकनायिकाको नाममा आधारित मुकुन्दइन्दिरा शीर्षक आफैमा आकर्षक, छोटोछरितो ध्वन्यात्मक, अर्थगाम्भीर्ययुक्त र विषयसंकेतक रहेको छ ।

मुकुन्द र इन्दिरा दुवै संस्कृत तत्सम शब्द हुन् । मुकुन्द शब्द 'मुकुं मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः' यस्तो व्युत्पत्तिबाट विनिर्मित हुन्छ ।[४] 'इदि परमैश्वर्ये' धातुबाट नुट् आगमन भई इन्द बन्छ र इन्दबाट 'किरच' प्रत्यय भई 'अजाद्यतष्टाप्'ले टाप् प्रत्ययको आ लागी इन्दिरा शब्द बन्दछ ।[५] मुकुन्द शब्द विष्णुवाचक छ भने इन्दिरा शब्द लक्ष्मी वाचक रहेको छ ।[६]

यी दुवै शब्दले हाम्रो सांस्कृतिक, धार्मिक दार्शनिक सन्दर्भलाई संकेत गर्दछन् । मुकुन्दइन्दिरा नायक नायिका र कृतिको मूलभूत सन्देशलाई समेत द्योतन गर्न उपयुक्त शब्द हुन् भन्ने देखिन्छ र मुकुन्द र इन्दिराको संयोगान्त चरित्र र इन्दिराको पौरस्त्य पातिव्रत्य आदर्श चरित्रलाई संकेत गर्न पनि सक्षम छन् भन्ने लाग्दछ ।

यस नाटकको वस्तु र नेताको चयन नेपाली समाजबाट गरिएको छ । नेपाली समाजको स्वरूप र आधार पौरस्त्य धर्म, दर्शन र संस्कृति एवं जीवनशैलीमा आधारित छ । पात्र, घटना र कथ्य नेपाली जीवनमा आधारित भएको हुँदा यस नाटकका नायकनायिकाको नाम मुकुन्दइन्दिरा चयन गर्नुमा र नाटककै नाम मुकुन्दइन्दिरा राख्नुमा पूरापूर पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

३.२ पात्रविधान र नाम चयनमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव

समले प्रस्तुत नाटकमा सामाजिक ययार्थ धरातलबाट कथानकको चयन र परिकल्पना गरेका छन् । नेपाली समाजको यथार्थ वस्तुस्थितिवाट कथानकको चयन गरिएकाले यहाँ नेपाली संस्कृति र

---

३ नवराज कट्टेल, *कोही किन बरवाद होस् नाटकको अध्ययन, गुञ्जन* (वर्ष ७, अङ्क २, २०६०) पृ. ६७ ।

४ वामन शिवराम आप्टे, संस्कृत हिन्दी कोश, (दिल्ली, मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन, वि.सं १९६९) पृ. ८०३ ।

५ पूर्ववत्, पृ. १७४ ।

६ मुकुन्दो मुरमर्दनः, इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा । अमरकोश स्वर्गवर्गः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली जीवनशैली स्वतः अनुस्यूत भएर आउने नै भयो । अतः पात्रविधान र तिनको नामसंवरणमा वा नामसंचयनमा संस्कृतिजन्य प्रभाव रहने कुरा स्वतः सिध्द हुने नै भयो ।

यस नाटकमा नायक नायिका, सहनायक सहनायिका, सहायक पात्र र गौण पात्रहरूको विधान गरिएको पाइन्छ । कथानकको मागअनुसार नेपाली समाज र संस्कृतिमा पुरुष वर्गकै बढी प्रभाव रहँदै आएको पाइन्छ । पुरुषप्रधान समाजको सांस्कृतिक प्रतिविम्ब मुकुन्द, रूपनारायण, भवदेवका नाटकीय कार्यव्यापारको भूमिकाबाट स्पष्ट हुन्छ । २०/२५ पुरुष पात्र नाटकमा प्रयुक्त भएका देखिन्छन् भने ६/७ वटी महिला पात्र नाटकमा भेटिन्छन् । काठमाडौंमा प्रयुक्त भएका पात्रमा नेवार र ब्राह्मण जातका पात्रको विधान गरिएको छ भने मुकुन्दका कलकत्ते साथीहरूमा दुई मुसलमानी पात्र, एक अंग्रेजी र १ हिन्दू पात्रको चयन गरिएको कुरा सांस्कृतिक परिवेशबाट बुझ्न सकिन्छ ।

३.३ चरित्रविधानमा सांस्कृतिक प्रभाव

प्रस्तुत नाटकमा मुकुन्द इन्दिरा प्रमुख चरित्र नायकका रूपमा आएका छन् भने रूपनारायण, धनमती, भवदेव सहायक चरित्रका रूपमा आएका छन् । यिनको भूमिका र चरित्र सुरुदेखि अन्तिमसम्म रहेको पाइन्छ । त्यस्तै गौण चरित्र भए पनि विमान पहिलो अङ्कदेखि ठाउँठाउँमा देखा पर्दै अन्तिममा पनि झुलुक्क देखा पर्दछ । विभिन्न अङ्क र दृश्यमा कथानकले मागेका अन्य अनेक पात्रहरूको उपस्थिति पनि नाटकमा पाइन्छ ।

रूपनारायण र धनमतीकै चरित्रचित्रणमा आएका सांस्कृतिक सन्दर्भको चर्चा गरौं । सर्वप्रथम त यी दुवै पात्रको नामकरणमा नै सांस्कृतिक प्रभाव पाइन्छ। नामकरणमा दैवनाम, मासनाम, नक्षत्रनाम र व्यावहारिक नाममध्ये एकलाई आधार मानेर नामकरण गर्ने धर्मशास्त्रीय सिध्दान्तअनुसार र सांस्कृतिक प्रचलनअनुसार रूपनारायण देवनामबाट नामकरण गरिएको देखिन्छ । काठमाडौंको नेवारी समाजमा अष्टनारायण (इचंगुनारायण, विशंखुनारायण, चांगुनारायण, बूढानीलकण्ठ नारायण..........) को प्रभाव छ र त्यसको नामकरणमा पनि प्रभाव भेटिन्छ । धनमती, संस्कृत तत्सम शब्द देखिन्छ । (धनं–मतुप्–ई–धनमती) यी दुवै सांस्कृतिक यथार्थ जीवनबाट टिपिएका शब्द हुन् ।

रूपनारायण एवं धनमती दुवै हिन्दू धर्म संस्कृतिप्रति अनुरक्त चरित्रका रूपमा देखाइएका छन् । रूपनारायण बस्ने कोठाको वातावरण नै धार्मिक सांस्कृतिक स्वरूपको देखिन्छ । उनको कोठा ध्रुव, नारायण लक्ष्मी, सरस्वती आदिका तस्बिरले सजाइएका छन् भने 'राम राम रमा राम, राम राम रमा रमा राम, रमा रमा'[७] महामन्त्र लेखिएको कागज पनि टाँसिएको छ । यस्तै जपमाला, र बृहत् स्तोत्ररत्नाकर (संस्कृतमा देवदेवीका स्तोत्रैस्तोत्रले भरिएको ठूलो स्तोत्र सङ्ग्रह) पनि सिरानपट्टि छन् । यी दृश्यले नै उनको सांस्कृतिक जीवनशैलीको बोध हुन्छ । उनको चरित्रनिर्माण पौराणिक सांस्कृतिक धरातलमा खडा गरिएको स्पष्टै हुन्छ । रूपनारायण पौरस्त्य धर्म, दर्शन र संस्कृतिप्रति अनुरक्त पात्र देखिन्छन् ।

---

७ सम, पूर्ववत, पृ. १

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उनी भन्छन् 'के रूद्रायणी जगज्जननी कालीसित पनि नडराऊँ।'[८] यसबाट उनमा देववादिता देखिन्छ भने ऋषिऋण तिर्नलाई विवाह, पुत्रोत्पादन, सन्तानको रेखदेख, पठनपाठन, विवाह आदि गराउने दायित्व पनि उनले लिएको बुझिन्छ। बालविवाह एउटा कालखण्डमा नेपालीहरूको अभिन्न संस्कृति थियो, त्यसैले मुकुन्द-इन्दिराको बालविवाह गराएका छन् र नातिको मुख हेर्ने आकांक्षासमेत राखेका छन्। नातिको मुख हेर्न पाएमा स्वर्गको द्वार खुला हुन्छ भन्ने कुरा नेपाली संस्कृतिमा प्रचलित छ। सन्तान आमा, बुबा, सासूससुरा, बन्धुबान्धव, समाज र राष्ट्रका लागि हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछन्। त्यसैले मुकुन्द नेपाल नफर्कने कुराको आभास पाउँदा रूपनारायण भन्दछन् 'त्यसो भए त्यो ग्र्याजुएट भएर उसका आमाबाबुलाई के काम लाग्यो, इन्दिरालाई के काम, देशलाई के।' त्यस्तै रूपनारायण ज्योतिषमा पनि विश्वास गर्छन् र त इन्दिराको हात हेर्न लगाएका छन्। धनमती पनि ईश्वरमाथि भरोसा गर्दछिन्।

मुकुन्द र इन्दिरा प्रस्तुत नाटकका नायक नायिका हुन् र उनीहरूको चरित्रनिर्माण र चित्रणमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव पाइन्छ। मुकुन्दमा सुरुमा पशिचमा संस्कृतिको प्रभाव देखिए पनि अन्त्यमा इन्दिराको सतीत्वबाट पराभूत मुकुन्द पौरस्त्य संस्कृतिको धारमा समाविष्ट हुन्छ।

इन्दिराको चरित्रनिर्माण पूर्णतया पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभावमा रहेको देखिन्छ। इन्दिराको कोठामा रामायणको पुस्तक, बत्ती कात्ने ढक्की, भित्तामा गंगावतरण र इन्दुमती अगिल्तिर अजविलापको चित्र देखिनु जस्ता कुराले इन्दिराको बाह्यअन्तर चरित्रनिर्माणको पृष्ठभूमि खडा गरेका छन्।[९] इन्दिरा देववादी, अध्यात्मवादी, आदर्शवादी, आदर्श सती हिन्दू नारीहरूको प्रतिनिधि चरित्रका रूपमा देखा पर्दछिन्। सासू ससुराको सेवा शुश्रूषा गर्नु, बत्ती काट्ने र भानुभक्तीय रामायण पढेर र सासू ससुराको अनुशासनमा घरकाज गरेर समय बिताएकी छिन् इन्दिराले। इन्दिराको 'एउटा नाम नै मेरो लाख सन्देशतुल्य छ, छ यही नाममा शक्ति हिन्दू स्थान डुबाउने, तिम्रो संचार नै मै हुँ मेरो संसार नै तिमी' यी अभिव्यक्तिमै इन्दिराको पातिव्रत्य चरित्रको बीजारोपण भएको छ।

मुकुन्द र भवदेवको वार्तालापमा मुकुन्द बौद्धिक, दार्शनिक र जिद्दिवाल देखिन्छ। 'एकबाट फुटी आयौं जोडिन्छौं सब एकमा'[१०] भन्ने भनाइमा वेदान्त दर्शन र डार्बिनको प्रभाव पाइन्छ। एकोऽहं बहुश्याम'को प्रभाव देखिन्छ। 'मरे पनि आत्मा हुँ मलाई नित्य मोक्ष छ।'[११] जस्ता अभिव्यक्ति दिए पनि मुकुन्द त्यहाँ भोगवादी आधुनिक सभ्यतामा रमेको छ, सुरासुन्दरीमा भुलेको छ, नाचगानमा हराएर नेपाल, नेपाली, आमाबुबा, इन्दिरा, कर्तव्याकर्तव्य सबैलाई भुलेको छ। भवदेवको अनेक प्रयत्नपछि, तर्कवितर्कपछि र बाजी राखेपछि नेपाल फर्कन ऊ राजी हुन्छ। कलकत्ते मुकुन्दमा विदेशी संस्कृति र अपसंस्कृतिको प्रभाव देखिन्छ। तेस्रो अङ्कदेखि पाँचौं अङ्कसम्म नै इन्दिरालाई चरित्रभ्रष्ट पातर्नी महिला

---

८ सम, पूर्ववत्, पृ. ४
९ पूर्ववत्, पृ. ९।
१० पूर्ववत्, पृ. २७।
११ पूर्ववत्, पृ. २९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिद्ध गरेर फेरि विदेश जान उद्यत देखिन्छ। तर त्यस्तो जण्ड चरित्रलाई पनि इन्दिराको सतीत्वले डगमगाइदिएको छ, पाषाण-चित्तलाई पगालिदिएको छ।

भवदेव प्रस्तुत नाटकका सशक्त पात्र हुन्। उनी पहिलो दृश्यदेखि अन्तिम दृश्यसम्म देखा पर्दछन्। उनकै केन्द्रीयतामा नाटकका सबै कार्यव्यापारहरू सम्पादित छन्। उनी तर्कशील, सहयोगी, राष्ट्रप्रेमी, भाषाप्रेमी, संस्कृतिप्रेमी पात्रका रूपमा रङ्गमञ्चमा उपस्थित हुन्छन्। जातले ब्राह्मण उनी धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज र चालचलनका समेत ज्ञाता र प्रयोक्ताका रूपमा देखिन्छन्। पहिलो अङ्कको अन्तिम दृश्यमा चन्दागिरिको पर्वतबाट राष्ट्रको वर्णन गर्दै उनी नागकन्या, नागदह, कल्पवृक्ष, मृतसञ्जीवनी, कस्तूरी, चमरी, गौरीशंकर, स्वर्ग, चन्द्रसूर्य, गोरखनाथ, साष्टाङ्ग दण्डवत् ज्यापू, पुजारीजस्ता शब्द प्रयोग गरी नेपाली संस्कृतिका अनेक सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दछन्।

भवदेवले व्यक्त गरेका कुराबाट उनी सामान्य पात्र नभई निकै गम्भीर, बौध्दिक र संस्कृतिविद् पात्रका रूपमा चिनिन्छन्। दोस्रो अङ्कमा भवदेव मुकुन्दलाई पशुपतिको चन्दन लगाइदिन्छन्। तेस्रो नेत्रको कुरा गर्छन्। मुकुन्दलाई नेपालको धन र इन्दिराको सर्वस्व ठान्दछन्। पतिव्रता इन्दिरा र पातिव्रत्यको महिमा गान गर्दछन्। वेदध्वनिले जल्साभङ्ग गराउने उद्घोष गर्दछन्।

अन्तिम दृश्यमा रूपनारायणले 'तपाईंको ऋणमा घरै डुब्यो'[१२] भन्दा भवदेव 'हो मेरो कार्य यो उपकार त, तर कारण स्वर्गीय इन्दिराको सतीत्व हो'[१३] भनेर सती इन्दिराको महिमा गाउँछन्। भवदेवको सबै कार्यव्यापारमा पौरस्त्य संस्कृतिको छाप छ उनको चरित्र निर्माणमा साँस्कृतिक पृष्ठभूमिको ठूलो प्रभाव रहेको छ।

अन्य पात्रहरूको चरित्र निर्माणमा पनि संस्कृतिको भूमिका ट्डकारो रूपमा रहेको पाइन्छ।

३.४ परिवेश विन्यास र रङ्गविधानमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव

प्रस्तुत नाटकको परिवेशविन्यास र रङ्गविधानमा पनि पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव रहेको छ। मुकुन्द इन्दिरा सामाजिक नाटक हो। नेपाली समाजबाट नै यसको कथानक घटना, र पात्र ग्रहण गरिएकाले परिवेश चित्रणमा र रङ्गविधानमा नेपाली समाजको प्रतिविम्ब आउने नै भयो। नेपाली समाजको चित्रणसँग नेपाली संस्कृति भनौं अथवा पौरस्त्य संस्कृति पनि अभिन्न रूपमा अनुस्यूत भएर नआउने कुरै भएन।

नाटकका १८ दृश्यमध्ये १० दृश्यमा प्रत्यक्ष रूपमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव रहेको पाइन्छ। देवदेवीको तस्बिर, मन्दिर, पूजापाठ, रामसीता, रामायण पाठ, दीपज्वलन जस्ता अनेक संस्कृतिप्रदत्त रङ्गविधान यस नाटकमा रहेका छन्। त्यसैले गर्दा यस नाटकको परिवेशचित्रण र रङ्गविधानमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव रहेको पुष्टि हुन्छ।[१४]

---

१२ पूर्ववत्, पृ. १२०।

१३ पूर्ववत्।

१४ नवराज कट्टेलको मर्यादा (२०६७, पृ. २३८-२४५) मा प्रकाशित मुकुन्दइन्दिरा-नाटकको रङ्गविधानमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३.५ अलङ्कार वेशभूषा आदिमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव

प्रस्तुत नाटकका नायक मुकुन्दले कलकत्तामा आधुनिक बान्कीका सर्ट, पाइन्ट, कोट लगाएकोमा पुनाले 'लुगा त अझ उस्तै छ' भन्नु र भवले 'अहिले लाज हुन्छ रे रेलमा फुकाल्ने रे'[१५] भन्नुबाट उत्ताउलो बान्कीको परिधान छ भन्ने बुझिन्छ। कृष्णदेवलमा पहिलो पटक देखिदा ऊ 'नेपाली लुगामा कालै फेटा लाएर कोटभित्रको सेतो पटुकामा खुकुरी भिरेको' परिधानमा र भवदेव 'सेतो दाह्री जुँगा कपाल लाएर कोकिटाको छकल्ले टोपीसुरुवाल र अंगरखामाथि बदामी रङ्गको धुस्सा ओडेको' नेपाली परिधानमा देखिन्छन्। नायिका इन्दिराको परिधान धोतीचोलो, पछ्यौरा रहेको देखिन्छ। कपालको बुलबुले सौन्दर्य पाइन्छ। अन्य नारीपात्रको परिधान स्पष्ट उल्लेख नभए पनि धोतीचोलो ओड्नेको परिधानमा छन् भन्ने बुझिन्छ। पुरुषपात्र दौरासुरुवाल, टोपी, कोटजस्ता परिधानमा छन् भन्ने बुझिन्छ। महिला पात्रले लगाएका अलङ्कारहरू केकस्तो छन् भनेर खास संकेत छैन।

३.६ अध्यात्मवादी संस्कृति

प्रस्तुत विवेच्य नाटकमा प्रशस्त मात्रामा अध्यात्मवादी (देववादी) संस्कृति मुखरित भएको पाइन्छ। नाटकको पर्दा खुल्दा रङ्गमञ्चमा ध्रुवनारायण, कमला, सरस्वती इत्यादिको तस्बिर रहेको कुरा सूचित छ भने राम राम लेखेको कागत भित्तामा देखिन्छ। त्यस्तै जपमाला र स्तोत्ररत्नाकर पनि देखिन्छन्। यी सामग्रीहरू अध्यात्मवादी देववादी पौरस्त्य संस्कृतिका परिचायक तत्त्व हुन्। त्यस्तै नाटकको पहिलो संवाद 'अ' अक्षरबाट सुरु भएको छ। समका १९ वटै नाटक 'अ' (कतै आ पनि) अक्षरबाट सुरु भएको पाइन्छ। यो अ देववाचक, विष्णुवाचक, ओंकारवाचक, गतिवाचक र रक्षावाचक रहेको देखिन्छ।[१६]

त्यस्तै रूपले 'के रुद्रायणी, जगज्जननी कालीसित पनि न डराऊँ' भन्नु, इन्दिराको कोठामा पनि देवताको तस्बिर राखिनु, इन्दिरा हरदम रामायणमा तल्लीन भई सीताकै चरित्रमा मग्न हुनु, चन्दागिरिको चौरालीमा देउरालीमाईलाई ढुङ्गा चढाएर आवतजावत गर्नु, भवदेवले हिन्दूराज्य भन्नु, रामसीताकृष्णको नाम यहीँ गुँज्दछ भन्नु, कलकत्तामा रक्सीले लट्ठिएको मुकुन्दलाई पशुपतिको चन्दन लगाइदिनु, इन्दिराले लय हालेर रामायण पढ्नु, धनमती र राजामतीले पटकपटक ईश्वरको नाम लिनु, कृष्णदेवलको दृश्यमा जात्रा देखिनु, चोखो पानी र बाहुनको नित्यपूजाको दृश्य देखिनु, इन्दिराले कर्ममै लेखेको दुःख भनी स्वीकार्नु, ४ अङ्कमा भवदेवको घरमा शिवपार्वती गणेशको फोटो देखिनु, भवदेवले बसाहा र धर्मरूपी सरस्वतीको कुरा गर्नु, इन्दिराले 'राधाकृष्ण बोल मैना' 'राम राम म जप्तछु' भन्नु, सिम्भु सरस्वती स्थानमा पूजाआजा गर्नु, 'म पुनर्जन्मको हाँगा समाती मर्न पाउँछु' भन्नु, 'टाढा राम भएपछि कस्तो साहसले बोल्छन् गल्लीका सब रावण' भन्नु, मुकुन्दले 'हे ईश्वर दया राखी मलाई अझ दुःख दे' भन्नु, लक्ष्मी माताको मुखमा थुकें, प्रायश्चित्तमा जान्छु भन्नु, भवदेवले

---

१५ पूर्ववत्, पृ. ३७।

१६ नवराज कट्टेल, बालकृष्ण समका नाटकमा मङ्गलाचरण, उन्मेष, (वर्ष ४०, अङ्क ३, २०६६) पृ. १०४-११३।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

'महेश्वर माफी देलान् तिमीलाई' भन्नु, मुकुन्दले गीता पाठ गरी सुत्छु, शिव जस्तो नचाउँछन् नाच्छु भन्नुबाट ईश्वरवादी अध्यात्मवादी दृष्टिकोण व्यक्त गरिएको स्पष्ट हुन्छ। अङ्क ५ को दोस्रो दृश्यमा रुद्री लगाउनु, जलप्रसाद वितरण गर्नु र ग्रहण गर्नु र ३ दृश्यमा मुकुन्द प्राप्त हुनुले पनि त ईश्वरवादी दैववादी दृष्टिकोण स्पटिन्छ। राजामतीले अब चारधाम जान्न, सोझै स्वर्गधाम जान्छ भन्नु चारधाम सट्टा चारनारायन घुम्छु भन्नुमा पनि ईश्वरवादिता झल्किन्छ। अन्तिम दृश्यमा इन्दिराले रामायण वाचन गरेको दृश्यबाट कार्यव्यापार अगाडि बढ्नु, मुकुन्दबाट बच्न 'मेरो राम यहाँ आई मार रावणलाई यो' भन्नु, भवदेवले तर कारण स्वर्गीय इन्दिराको सतीत्व हो भन्नु, मुकुन्दले 'बिताऔंला दुवै आत्मा टँसाई एकठाउँमा' भन्नुले अध्यात्मवादी ईश्वरवादी संस्कृतिको स्वरूप यहाँ प्रकट भएको छ। सुरुमा भौतिकवादी, भोगवादी लाग्ने मुकुन्द इन्दिराको सम्पर्कबाट ईश्वरवादी, त्यागवादी, तपस्वीमा परिणत भएको छ। उपर्युक्त साक्षहरूबाट यस नाटकमा अध्यात्मवादी र ईश्वरवादी धारणालाई प्रशस्त मात्रामा स्थान दिइएको पाइन्छ।

३.७ पातिव्रत्य संस्कृति

यस नाटकमा इन्दिरा पतिव्रता भएकी हुनाले पारिवारिक कल्याण र सुखद दाम्पत्यको कल्पना गरिएको छ। यस नाटककी नायिका यति उच्च छिन् कि त्यस्तो उच्च आदर्श पात्र त नेपाली साहित्यमा पाउनै सकिदैन। संस्कृत साहित्यमा पनि बिरलै पाइएला। पहिलो अङ्कमा नै 'पाए जान्थें उहीं आफैं'बाट सुरु भएको प्रेमभाव 'तिम्रो संसार नै म हुँ मेरो संसार नै तिमी'मा अङ्कुरित भएको पाइन्छ। 'पाले पुण्य तिमीलाई मारे पाप' भनी आमा बाबुले जसलाई सुम्पे उसकै नाममा र साथमा सुख दुख भोग्नुपर्छ भन्ने दृढता उनमा छ।[१७] मुकुन्द र इन्दिराको दोस्रो भेटमा उसले 'श्रृङ्गार गहना नै हो' भन्दा इन्दिरा 'श्रृङ्गार पतिमात्र हो' भन्दै 'यदि सञ्चो छ उहाँलाई भने सब संसारलाई सञ्चै छ' भन्दछिन्।[१८]

सुरासुन्दरीमा लागेर श्रीमतीलाई घृणा गर्नेलाई के आदर गर्नु छ र भन्दा इन्दिरा सँगै बस्न पाएमा 'रक्सी पोखिदिई सबै, कचौरा र सिसि सारा भर्दथें आँसु आँसुले' भन्दछिन्।[१९] मुकुन्दको घृणाभावको उत्तर दिदै भन्दछिन् 'माया त पहिल्यै गर्थे त्यसमा अझ थप्तछु।...अर्को जन्ममा त म पाउँला, दयावन्त उहाँलाई, तपस्या अब गर्दछु' भन्दछिन्। अङ्क ४ को ४ दृश्यमा फेरि छली मुकुन्द र इन्दिराको कुरा हुन्छ। श्रृङ्गारको कुरा उठाउँदा इन्दिरा 'मेरा श्रृङ्गारदेवता परदेश गएका छन्' भन्दछिन्। श्रृङ्गार त गर्नैपर्छ नि भन्द 'अब जल्दो चितामाथि एकैचोटि सिँगारुला' भनेर उत्तर दिन्छिन्।[२०]

उनको विचारमा देश र पति कहिलै पनि चुत्था हुदैनन्, मानार्ह हुन्छन्। हेरौं 'देशभक्ति त मर्दैन चुत्थै देश भए पनि। पतिभक्ति त मर्दैन पापी पति भए पनि।'[२१] मुकुन्दको धृष्टता देखेर औंलो ठड्याएर भन्दछिन् 'अब यहाँ नकुल्चनोस् पापी खुट्टाले यस ठाउँमा। मेरा स्वामी हिँडेका छन्, त्यसैले यो पवित्र

१७ वालकृष्ण सम, पूर्ववत्, पृ. ४४।
१८ पूर्ववत्, पृ. ५७।
१९ पूर्ववत्, पृ. ६०।
२० पूर्ववत्, पृ. ८९।
२१ पूर्ववत्, पृ. ९२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छ ।'[२२] मुकुन्द धोखा दिने कुरा गर्दा 'तँ पापीले दिन के सक्लास्' भन्दै कान छोपी भाग्छिन् । कतैबाट डगाउन नसकेपछि मुकुन्दको अहम् परिलएर पानी हुन्छ । र 'देवी रुँदै गई' भन्छ ।[२३] इन्दिराको सतीत्ववाट परास्त मुकुन्द भन्छ 'थुकेंछु अन्धकारमा, उज्यालो जब भो देखें मेरो थूक त मूर्तिमा परेछ, मुखमै लक्ष्मी माताको', त्यसैले 'म प्रयश्चितमा जान्छु' 'गयो अब त्यो नशा विषको' भन्छ ।[२४]

इन्दिराबाट व्यक्त अनेक संवादको विश्लेषण गर्दा इन्दिरामा कतै भोगवृत्ति छैन, कतै वासनावृत्ति छैन, सुखैषणा, धनैषणा, वित्तैषणा, पुत्रैषणा वृत्ति कतै पोखिएको छैन, केवल पतितत्त्वको मात्रै चाहना व्यक्त भएको छ, ब्रह्मतत्त्वजस्तै परिपूर्ण तत्त्व । छली मुकुन्द कोठामा प्रवेश गरी थर्काउँछ 'जाला मुकुन्दको ज्यान'. तब रणचण्डी बनेकी इन्दिरा 'उसको ज्यान को लिने ?' भन्दै दुई हातमा खुकुरी लिएर देखापर्छिन् । नाटककै अन्तिम दुई पङ्क्तिमा भन्दछिन् 'ओछ्याई प्रेमको तन्ना टम्म नेपालमा कसी । सेवाको पौडी खेलौंला पसीनामा दुवै पसी' ।[२५] यसरी अन्तिममा पनि प्रेमभाव, सेवाभाव र परार्थता व्यक्त भएको पाइन्छ । त्यसैले भारतीय उपमहाद्वीपका अनेक भाषामा सृजना गरिएका आदर्शवादी उत्कृष्ट नायिकाहरूमध्ये इन्दिराको नाम पनि लिन सकिन्छ ।

३.८ राष्ट्रप्रेमको संस्कृति

नेपालमा आदिम कालदेखि नै राष्ट्रप्रेमको संस्कृति रहदै आएको पाइन्छ । वेदमा 'माता मे भूमिः, पुत्रोऽहं पृथिव्याः' ।[२६] जस्ता अनेक मन्त्र पाउन सकिन्छ भने वाल्मीकि रामायणमा 'अपि स्वर्णमयीं लङ्कां न मे लक्ष्मण रोचते । जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' भन्ने प्रसङ्ग आएको छ । त्यसैको पृष्ठमूमिमा राष्ट्रप्रेमको संस्कृतिलाई यस नाटकले धेरै हदसम्म आत्मसात् गरेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत नाटकमा भवदेव नै प्रखर राष्ट्रप्रेमको संस्कृतिको संवाहकका रूपमा देखा पर्दछन् । त्यसपछि रूपनारायण, धनमती, इन्दिरा र अन्त्यमा मुकुन्द पनि राष्ट्रप्रेमको गानमा समाहित हुन्छन् । राष्ट्रप्रेम र मित्रप्रेमबाट अभिभूत भएर नै भवदेव मुकुन्दको खोजीमा कलकत्ता प्रस्थान गर्दछन् । चन्द्रागिरिमा पुगेर नेपालको वर्णन गर्दछन्: हाम्रो नेपाल यो सानो संसारै हो कि लोकको । कल्पवृक्ष यही नै हो, यहाँ पाइन्छ जे पनि ।' भन्दै करिव ७० पङ्क्तिबाट नेपालको सौन्दर्य र महत्त्वको वर्णन गर्दछन् ।[२७]

मुकुन्दका साथीहरूले नेपालीमा पनि बोलेको सुनेर प्रसन्नता व्यक्त गर्दै भवदेव 'यहाँ बसेर मुकुन्दले नेपाली भाषा त प्रचार गरेछ'[२८] भन्दै कहिल्यै सपना देख्छस् तँ के नेपालको पनि ?' भनेर प्रश्न गर्छन् ।[२९] मुकुन्द दर्शन छाँट्न लाग्दा सम्झउँदै तिम्रो शरीर तिम्रो मात्रै हकमा छैन भन्दै 'तिम्रो

---

२२ पूर्ववत्, पृ. ९४ ।
२३ पूर्ववत्, पृ. ९६ ।
२४ पूर्ववत्, पृ. ९९ ।
२५ पूर्ववत्, पृ. १२५ ।
२६ ऋग्वेद, पृथ्वीसूक्त १२ मन्त्र ।
२७ वालकृष्ण सम, पूर्ववत्, पृ. १६ -१९ ।
२८ पूर्ववत्, पृ. २१ ।
२९ पूर्ववत्, पृ. २४ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अधीनमा छैन यो हो नेपालको धन'[३०] भनेर संझाउँछन् र नेपाल फर्कन राजी गराउँछन् । चारौं अङ्को पहिलो दृश्यमा दोस्रोपटक इन्दिरालाई भेटेपछि फर्कने कुरा गर्दा मुकुन्दलाई चुनौती दिदै भन्छन् 'जन्मदाताहरूलाई जीउँदै रापतापमा, दागबत्ती बनाएर सल्काई जन्मभूमिको, जीउँदो मुखमा हाली 'मेरो देश मऱ्यो' भनी टोपी झिकी कराएर भाग्दछौ ?'[३१] अनि उद्घोष गर्दछन्

'नेपाल मात्र राम्रो छ नेपालै छ रमाइलो ।

कर्तव्य मात्र राम्रो छ कर्तव्यै छ रमाइलो[३२]

भवदेवका सवै संवादहरूको अध्ययन गर्दा उनी वेजोड राष्ट्रवादी पात्र देखिएका छन् । उनी समका मुखपात्र पनि मानिन्छन् ।

रूपनारायण पनि राष्ट्रवादी देखिन्छन् । मुकुन्द नेपाल नफर्कने कुरा सुन्दा उनी भन्छन् 'यहाँ नफर्कने भन्छ रे, त्यसो भए त्यो ग्र्याजुयट भएर उसका बाबुआमालाई के काम लाग्यो, इन्दिरालाई के काम, देशलाई के ?'[३३] शारदा पत्रिकाको ग्राहक बनेकामा दङ्ग पर्दै नेपाली भाषालाई घृणा गर्नेहरूलाई 'शारदालाई तुच्छ मान्नेहरू पनि छन् नि, मानौं उनीहरू नेपाली नै होइनौं कि भनेजस्तो गर्छन्'[३४] भन्दछन् । राजामतीले तीर्थयात्रा जाने कुरा गर्दा त्यसप्रति अरुचि प्रकट गर्दै आफ्ना पूर्वजले महिलालाई 'जनमभूमिको पाठ पढाउँदा ज्यादै नै हेलचक्र्याइँ गरे' भन्दै 'जो आफ्नो छाती कोतरी हामीलाई अन्नामृत चुसाइरहेकी छिन् उनै हाम्री आमा दर्शनीया जन्मभूमि हुन्'[३५] भन्दछन् । अन्त्यमा 'फर्किस् यो देशमा, भाग्यो मनको अनिकाल नै[३६] उद्गार व्यक्त गर्दछन् ।

सुरुमा नेपाललाई घृणा गर्ने मुकुन्द अन्त्यमा नेपाललाई माया गर्ने बन्दछ । भवदेवसँग ऊ 'म त नेपालमा जान्न' भन्दछ । तर इन्दिराको सतीत्वमाथि चुनौती दिदै परीक्षणका लागि नेपाल फर्कन स्वीकार गर्दछ । इन्दिरा डगेमा आफू विजयी भई कहिल्यै नेपाल नफर्कने कुरा गर्दछ । 'सधैंका लागि नेपाललाई छोडेर आउँछु'[३७] भन्ने मुकुन्द इन्दिरासँग पराजित भई 'सुनको लोभले फोडें सारा नेपाल जङ्गल'[३८] भन्दै प्रायश्चित्तमा जाने कुरा गर्दछ र 'मर्न आएँ यही पुण्यभूभिमा' भन्ने निष्कर्षमा पुग्दछ ।

इन्दिरामा पनि हामी देशप्रेमको भावना पाउन सक्छौं । भारतमा विधर्मी र विदेशीहरूको हैकमप्रति व्यङ्ग्य गर्दै 'एउटा नाम नै मेरो लाख सन्देशतुल्य छ । छ यही नाममा शक्ति हिन्दूस्थान डुबाउने ।'[३९] भनेको पाइन्छ । देशभक्तिको महत्त्व गान गर्दै 'देशभक्ति त मर्दैन चुत्यै देश भए पनि'[४०] भनेको पाइन्छ । नेपालमै बस्ने र नेपाल र नेपालीहरूकै सेवा गर्ने इन्दिराको प्रतिबद्धतासाथ नाटक टुङ्गिएको छ । 'ओच्छ्याई

३० पूर्ववत्, पृ. २९ ।
३१ पूर्ववत्, पृ. ७३ ।
३२ पूर्ववत्, पृ. ७४ ।
३३ पूर्ववत्, पृ. ६ ।
३४ पूर्ववत्, पृ. ७४ ।
३५ पूर्ववत्, पृ. १०६ ।
३६ पूर्ववत्, पृ. १२० ।
३७ पूर्ववत्, पृ. ३४ ।
३८ पूर्ववत्, पृ. ९९ ।
३९ पूर्ववत्, पृ. १४ ।
४० पूर्ववत्, पृ. ९२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रेमको तन्ना टम्म नेपालमा कसी । सेवाको पौडी खेलौंला पसिनामा दुवै पसी''[४१] कति मर्मस्पर्शी उद्‌गार छन् इन्दिराका त्यसैले इन्दिरामा पतिप्रेममात्र होइन राष्ट्रप्रेम पनि प्रशस्त मात्रामा रहेको पाइन्छ ।

४. उपसंहार

मुकुन्दइन्दिरा नाटक समको तेस्रो प्रकाशित नाट्यरचना हो । १९९४ सलमा प्रकाशित र सोही ताका मञ्चित यस नाटकले तत्कालीन समाजको रीतिरिबाज, खानपान, वेशभूषा, चालचलन, विश्वास, पूजाआजा, विवाह, पठनपाठन, तिथिपर्व, जात्रामेला आदि सांस्कृतिक पक्षसँग सम्बद्ध कुरालाई चित्रणवर्णन गरेको छ । ती सांस्कृतिक सन्दर्भहरू पौरस्त्य संस्कृतिसँग सम्पृक्त भएर मात्रै अर्थिन्छन् । यसअतिरिक्त नाटकको नामकरण, वस्तुविन्यास, पात्रविधान, वातावरणविन्यास, रङ्गविधान, वेशभूषा, संवाद र भाषा आदिमा समेत पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव रहेको कुरा नाटकको अध्ययन र अवलोकन गर्दा स्पष्टै अनुभव गर्न सकिन्छ । अध्यात्मवादी, देववादी संस्कृति, तिथिपर्व, जात्रा, पूजाआजा, विवाह, मृत्यु जस्ता सन्दर्भहरू प्रस्तुत गर्दा पौरस्त्य संस्कृति र चिन्तनको टड्कारो प्रभाव परेको कुरा पनि अध्ययनबाट देखिन्छ । ब्रह्मवाद, ईश्वरवाद र अध्यात्मवाद नै पौरस्त्य संस्कृतिको मूल आधार मानिन्छ । त्यही औपनिषदीय निरुपाधिक ब्रह्मवादको प्रभाव सममा देखिने हुँदा उनका सबैजसो नाट्यकृतिमा पौरस्त्य संस्कृतिको प्रभाव कुनै न कुनै रूपमा रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

१. अमर सिंह, अमरकोश ।
२. आचार्य, व्रतराज, आधुनिक नेपाली नाटक साझा प्रकाशन, ललितपुर, प.पु, २०६६ ।
३. उपाध्याय, काशीनाथ, धर्मसिन्धु, मुम्बई, वेङ्टेश्वरप्रेस, वि.सं. १९६४ ।
४. उपाध्याय, केशवप्रसाद नेपाली नाटक र नाटककार, ललितपुर, साझा प्रकाशन, २०६१ ।
५. ...., नाटकको अध्ययन, ल.पु., साझा प्रकाशन, २०६० ।
६. ...., साहित्यप्रकाश, पाँचौं संस्करण, साझा प्रकाशन, काठ, २०४९ ।
७. ...., पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त, पा.वि.के, त्रि. वि, २०३६ ।
८. कट्टेल, नवराज, *कोही किन बरवाद होस् नाटकको अध्ययन, गुञ्जन,* वर्ष ७, अङ्क २, २०६० ।
९. ...., बालकृष्ण समका नाटकमा मङ्गलाचरण, *उन्मेष,* वर्ष ४०, अङ्क ३, २०६६ ।
१०. ...., बालकृष्ण समको अन्धवेग नाटकमा सांस्कृतिक *पक्ष, उन्नयन,* अङ्क ७३, २०६६ ।
११. विवरणात्मक ग्रन्थकोश, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाडौं, २०६० ।
१२. कोइराला, कुमारप्रसाद, समको दुखान्त नाटकमा द्वन्द्वविधान, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, २०६५ ।
१३. पाण्डेय, मैनेजर, साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका, हरियाणा साहित्य अकादमी, सन् २००६ ।
१४. भट्ट, कमलाकर, निर्णयसिन्धु, मुम्बई, सत्यभामा पाण्डुरङ्ग, सन् १९४० ।
१५. मनु, महाराज, मनुस्मृति ।
१६. वामन, शिवराम आप्टे, संस्कृत हिन्दीकोश, दिल्ली, मोतीलालवनारसीदास प्रकाशन, वि.सं. १९६९ ।
१७. शर्मा, ताना, सम र समका कृति, सातौं सं., ललितपुर, साझा प्रकाशन, २०६२ ।
१८. सम, बालकृष्ण, मुकुन्द-इन्दिरा, बाह्रौं संस्करण, काठ, साझा प्रकाशन, २०६१ ।
१९. सुवेदी, देवीप्रसाद, समको सुखान्त नाट्यकारिता, काठ, एकता बुक्स, २०६४ ।
२०. ...., नाट्यसिद्धान्त र सुखान्त नाट्यमान्यता, काठ, सत्याल पब्लिकेशन प्रा.लि., २०६५ ।
२१. सिग्देल, सोमनाथ, साहित्य प्रदीप, काठ, पुस्तक संसार, २०२८ ।

---

४१ पूर्ववत्, पृ. १२५ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाल्मीकिरामायणको वर्षावर्णनमा प्रतिबिम्बित विषयगत र काव्यात्मक वैशिष्ट्य

ध्रुवप्रसाद भट्टराई
सहप्राध्यापक

१. विषयप्रवेश

वाल्मीकिरामायण संसारका प्राचीन महाकाव्यमध्ये एक हो। पौरस्त्य परम्परामा यो आदिकाव्य र यसका प्रणेता वाल्मीकि आदिकवि मानिन्छन्। वाल्मीकिरामायणको सम्बन्ध वैदिक वाङ्मयसँग गाँसिएको छ। वैदिककालमा प्रचलित गाथाचक्रमध्ये रामगाथालाई रामायणको स्वरूप दिइएकाले यसको रचनामा वैदिक आख्यानको प्रभाव पाइन्छ। रामकथासम्बन्धी साहित्यको प्रारम्भ इक्ष्वाकुवंशसँगै भएको मानिन्छ।

भारतवर्षमा प्रचलित गाथाचक्रलाई आधार लिई रचना गरिएकाले वाल्मीकिरामायण ग्रिसेली परम्पराका 'इलियड' र 'ओडिसी' जस्तै लोकमहाकाव्य हो। (बराल र अन्य, २०५५: ६००)। वर्तमान वाल्मीकिरामायण कोशल, किष्किन्धा र लङ्काका तीनवटा लोकमहाकाव्यका चक्काहरू मिली वनेको लोकमहाकाव्य मानिन्छ। (बराल र अन्य, २०५५: ६००)। इतिहाससँग सम्बद्ध भएकाले रामायण विश्वको ऐतिहासिक महाकाव्य पनि हो। (शर्मा, २०५६: ५९)। रामायणको प्रत्येक अक्षर महापातक नाश गर्ने मानिन्छ। (वाल्मीकिरामायण: ३)। अतः यो धार्मिक महाकाव्य पनि हो। यो धर्मशास्त्रका लागि परम प्रमाण मानिएको छ। (वाल्मीकिरामायण: ५)। यसलाई कर्मप्रधान महाकाव्यका साथै सम्पूर्ण काव्यको बीज पनि मानिएको छ। (शर्मा, २०५६: ६३)। रामायणका चौबीस हजार श्लोकमध्ये प्रत्येक हजार प्रारम्भ गर्ने श्लोक गायत्रीका चौबीस अक्षरबाट प्रारम्भ भएको देखिन्छ। वाल्मीकिरामायण सरस्वतीको कृपाबाट तयार भएको विश्वास गरिन्छ। (भट्टराई, २०३४: ५)। यसरी रामायण लोकमहाकाव्य, पौराणिक महाकाव्य, धार्मिक महाकाव्य र ऐतिहासिक महाकाव्यका रूपमा प्रसिद्ध छ। अध्यात्म, साहित्य, दर्शन र पारिवारिक जीवनदर्शनको प्रदर्शन रामायणमा पाइन्छ। गीताले बताएका आदर्श मानवमा हुनुपर्ने सबै गुणका प्रतिमूर्तिका रूपमा रामलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। (उपाध्याय, सन् १९८२: २५)। यसरी वाल्मीकिरामायण विभिन्न सन्दर्भ र आधारहरूबाट विवेच्य छ तापनि यहाँ किष्किन्धाकाण्डको वर्षावर्णनको मात्र विषयगत र काव्यात्मक वैशिष्ट्यको विश्लेषण गरिएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२. सन्दर्भनिर्देश

वाल्मीकिरामायणमा सात काण्ड छन्: बालकाण्ड, अयोध्याकाण्ड, अरण्यकाण्ड, किष्किन्धाकाण्ड, सुन्दरकाण्ड, युद्धकाण्ड र उत्तरकाण्ड। यीमध्ये किष्किन्धाकाण्डमा सतसट्ठी सर्ग छन्। अट्ठाइसौं सर्गमा बालिको वध गरिसकेपछि सुग्रीवको अभिषेक सम्पन्न गरी माल्यवान् पर्वतमाथि बसेका रामले भाइ लक्ष्मणसँग गरेको वर्षाको वर्णन पाइन्छ। यस सर्गमा छयसट्ठी श्लोक छन्। तिनमा सन्ताउन्नौं श्लोकसम्म वर्षावर्णन भएको छ। बाँकी नौ श्लोकमा रामले आफ्नो अवस्था वर्णन गर्दै भाइ लक्ष्मणसँग गरेको संवाद पाइन्छ। यहाँ अनुष्टुप् र उपजाति छन्दको प्रयोग भएको छ।

३. वैशिष्ट्य प्रकाशन

वर्षावर्णनमा विषयगत र प्रशस्त काव्यात्मक वैशिष्ट्य छन्। तिनलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

३.१. विषयगत वैशिष्ट्य

३.१.१ प्रकृतिवर्णन

वर्षावर्णन प्रकृतिवर्णनकै एउटा रूप हो। वर्षाकालमा प्राकृतिक र भौतिक परिवर्तन भएको छ। प्रकृतिका दुई वर्गको सक्रियता सर्वत्र पाइन्छ। सजीव वर्गका हात्ती मदोन्मत्त छन् भने मयूर नाचिरहेका छन्। भ्रमरगुञ्जनले वन सङ्गीतमय भएको छ। बकुल्लाको पङ्क्ति उडिरहेको छ। निर्जीव वर्गका नदी, छाँगा र घाँस बढेका छन्। मेघ फैलिरहेको छ र बिजुली पनि चम्किरहेको छ। यी दुवै रूपको स्वाभाविक वर्णन यसरी गरिएको छ:

विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः
शैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः।
गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा
मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥२०॥

३.१.२ प्रकृतिको मानवीकरण

वर्षावर्णनमा प्रकृतिको वर्णनमात्र नभई प्रकृतिको मानवीकरण पनि गरिएको छ। गर्मीले तातेको र पानीले भिजेको भूमिलाई विरहवेदनाले निश्वास छोडेकी सीताका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ:

एषा घर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता।
सीतेव शोकसन्तप्ता मही वाष्पं विमुञ्चति ॥७॥

पर्वतलाई कालो मृगचर्म धारण गरेको र वर्षाका धाराको यज्ञोपवीत लगाएको वेदाध्ययन गर्ने ब्रह्मचारीको रूप प्रदान गरिएको छ:

मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः।
मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥१०॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३.१.३ राजनीतिक-सामाजिक स्थितिबोध

वर्षाकालमा राजाहरूको युद्ध र देशाटन रोकिएको छ। प्रवासमा पुगेका मानिसहरू घर फर्किरहेका छन्। वर्षाकालमा युद्ध, यात्रा र प्रवासको बसाइ निषिद्ध रहेको तथ्य यसरी देखाइएको छः

रजः प्रशान्तं सहिमोक द्य वायु -
र्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः।
स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां
प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥१५॥

भाद्र महिनामा सामपाठी ब्राह्मणहरूले वेदाध्ययन गर्ने परम्पराको सङ्केत यस्तो छः

मासि प्रौष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षताम्।
अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥५४॥

सुग्रीवको ठूलो उपकार गरेका भए पनि राम उनीवाट तत्काल प्रत्युपकारको आकाङ्क्षा देखाउँदैनन्। शत्रुलाई पराजित गरी राज्यमा शासन गरिरहेको र लामो समयसम्मको स्त्रीवियोगबाट संयोगमा पुगेको मानिसलाई व्यवधान पुऱ्याउन नहुने सामाजिक मर्यादाको पालना गर्नुपर्ने तर्क रामको भनाइमा पाइन्छः

इमाःस्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते।
विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥५७॥

वर्षाऋतुको सरयू नदीको वेगलाई आफू वनतर्फ प्रस्थान गर्दा अयोध्यावासीले देखाएको दुःखको वेगसँग तुलना गरेर रामले राजामा हुनुपर्ने जनरञ्जनको चरित्रलाई यसरी सङ्केत गरेका छन्:

नूनमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः।
मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः ॥५६॥

रामको यस भनाइबाट अयोध्यामा राजा र जनताको सम्बन्ध सुमधुर रहेको र नैतिक नियमको पालना कठोरसँग हुने गरेको यथार्थ बुझिन्छ भने किष्किन्धामा यस्तो सम्वन्ध र परम्परा शिथिल हुँदै गएको सङ्केत पनि पाइन्छ। (सिंह, सन् २००२: ४४)।

३.१.४ आदर्शप्रतिपादन

वाल्मीकिरामायण आदर्श प्रतिपादनमा पनि उत्कृष्ट आर्ष महाकाव्य हो। प्रस्तुत प्रसङ्गमा रामले एउटा मित्रले अर्को मित्रको आशय र आवश्यकता बुझेर काम गर्ने कुरामा विश्वास गरेका छन् र आफूलाई असल मित्रका रूपमा स्थापित गरेका छन्:

स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम्।
उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥६२॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जो वीरपुरुष कसैको उपकारबाट उपकृत हुन्छ उसले प्रत्युपकार गरेर त्यसको गुन अवश्य पनि तिर्छ। तर कुनै मानिस उपकार बिर्सेर प्रत्युपकार गर्दैन भने त्यसले उत्तम मानिसको मनमा ठेस पुऱ्याउँछ भन्ने रामको दृष्टिकोण छः

उपकारेण वीरो हि प्रतीकारेण युज्यते।
अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः॥६४॥

३.१.५ रसप्रतिपादन

सिङ्गो रामायण कथावस्तुप्रधान छ तापनि प्रस्तुत सर्ग कथानकविहीन बन्न पुगेको छ। (खनाल, २०६३: २७)। तर वाल्मीकिको कवित्व यहाँ सशक्त बनेको छ। प्रकृतिवर्णनका क्रममा विप्रलम्भ शृङ्गार अङ्गी रसका रूपमा अभिव्यक्त छ। राम लक्ष्मणसँग आफू पत्नीहरण गरिएको र राज्यबाट च्युत भएको व्यक्ति मान्छन् र नदीको प्रवाहले काट्दै लगेको किनार जस्तो ठानेर आफ्नो विप्रलम्भ अवस्थाको चित्रण गर्छन्:

अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः।
नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ॥ ५८॥

यहाँ विप्रलम्भ अङ्गी रसभित्र संयोग शृङ्गारको पनि कलात्मक अभिव्यक्ति पाइन्छ। वर्षाकालका अनुपम धारालाई संयोग अवस्थामा हुने अङ्गमर्दनका कारणबाट चुँडिएर चारैतिर फैलिएका देवाङ्गनाका मोतीका मालासँग तुलना गरेर संयोग शृङ्गारको आस्वादन गराइएको छः

सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः।
पतन्ति चातुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ॥५१॥

नदीलाई पत्नी र समुद्रलाई पतिका रूपमा परिकल्पना गर्दै कामातुर युवतीझैँ नदी आफ्नो वक्षस्थलमा चखेबालाई राख्दै आवेगका साथ स्वामी समुद्रतर्फ बगेर गइरहेको कलात्मक वर्णन यस्तो छः

नद्यः समुद्वाहितचक्रवाका-
स्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा।
दृप्ता नवप्रावृतपूर्णभोगा-
द्रुतं स्वभर्तारमुपोपयान्ति ॥३९॥

३.२ काव्यात्मक वैशिष्ट्य

वर्षावर्णनमा काव्यात्मक वैशिष्ट्य पनि प्रशस्त पाइन्छन्। ती वैशिष्ट्यलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

३.२.१ अलङ्कारविधान

वर्षावर्णनमा मूलतः तीन प्रकारका अर्थालङ्कारको विधान गरिएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३.२.१.१ उपमा

प्रस्तुत वर्णनमा उपमाको सौन्दर्य प्रशस्त पाइन्छ। वर्षाकालको नीलो मेघको आश्रय लिएर चम्किने बिजुलीलाई रावणको काखमा छटपटाएकी तपस्विनी सीतासँग तुलना गरिएको छ:

नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरन्ती प्रतिभाति मे।
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी ॥१२॥

३.२.१.२ स्वभावोक्ति

वर्षावर्णनमा स्वभावोक्ति अलङ्कारको पनि सुन्दर प्रयोग पाइन्छ। उदाहरणस्वरूप काला भमरासमान रसिलो जामुन फल मानिसहरू इच्छानुसार खाइरहेका छन् र हावाले हल्लाएर पाकेका आँप पनि रुखबाट झरिरहेका छन् भन्ने स्वाभाविक वर्णन पाइन्छ:

रसाकुलं षट्पदसन्निकाशं
प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम्।
अनेकवर्णं पवनावधूतं
भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ॥१९॥

३.२.१.३ उत्प्रेक्षा

भ्रमररूपी वीणाको मधुर झङ्कार सुनिइरहेको छ। भ्यागुताको स्वर कण्ठताल बनेको छ। मेघको गर्जनका रूपमा मादल बजिरहेको छ। यसरी वनमा मानौं सङ्गीत उत्सवको आरम्भ भएको छ भनेर उत्प्रेक्षाको सुन्दर प्रयोग गरिएको छ:

षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं
प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम्।
आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादै-
र्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥३६॥

३.२.२ विषय, भाव र कलाको सम्पृक्त सौन्दर्य

वाल्मीकि आदर्शप्रधान विषय, मार्मिक भाव र सुन्दर कलाका कवि हुन्। उनको यो विशेषता वर्षावर्णनमा पनि प्रतिविम्बित छ। प्रमाणस्वरूप दुईवटा श्लोकलाई अघि सार्न सकिन्छ।

क) गजेन्द्र (हात्ती) मदोन्मत्त छन्। गवेन्द्र (साँढेगोरु) आनन्दमग्न छन्। मृगेन्द्र (सिंह) वनमा पराक्रम देखाउँछन्। नगेन्द्र (पर्वत) राम्रा देखिन्छन्। नरेन्द्र (राजा) मौन छन्। (युद्धकार्यमा संलग्न छैनन्।) सुरेन्द्र (इन्द्र) मेघसँग क्रीडा गरिरहेका छन्:

मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा
वनेषु विक्रान्ततरा मृगेन्द्राः।
रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः
प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥४३॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ख) नदी बगिरहेका छन्। मेघ बर्सिरहेको छ। मदोन्मत्त हात्ती कराइरहेका छन्। वनान्तभाग सुशोभित देखिन्छ। प्रियतमासँगको संयोगबाट वञ्चित वियोगी प्राणी चिन्तामग्न छन्। मयूर नाचिरहेका छन्। वानर निश्चिन्त र सुखी देखिन्छन्:

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति
ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ता:
प्रियाविहीना: शिखिन: प्लवङ्गमा: ॥२७॥

३.२.३ सरल प्रस्तुति

वाल्मीकि ललित काव्यधाराका प्रवर्तक महाकवि हुन्। उनका काव्यमा सरल र स्वाभाविक पदविन्यास एवम् भावविधान पाइन्छ। प्रचलित र प्रसिद्ध पदको प्रयोगबाट काव्यलाई हृदयस्पर्शी वनाउने कौशल वाल्मीकिमा विद्यमान छ। वर्षाकालको वर्णन गर्दै राम लक्ष्मणलाई सरल शैलीमा भन्छन्:

लक्ष्मण, अब प्रशस्त जल प्रदान गर्ने वर्षाकाल आयो। हेर त, पर्वतजस्तो मेघले आकाश ढाकिन थाल्यो:

अयं स काल: सम्प्राप्त: समयोऽद्य जलागम:।
सम्पश्य त्वं नभो मेघै: संवृतं गिरिसन्निभै: ॥२॥

प्रकृतिको सहज अवस्थालाई सरल एवम् स्वाभाविक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। पक्षी गुँडमा पसिसके; कमल खुम्चिसके; मालती फुल्न लाग्यो। अत: सूर्यास्त भएको कुरा थाहा हुन्छ भनेर यस्तो अभिव्यक्ति दिइएको छ:

विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजै:।
विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रवि: ॥५२॥

३.२.४ पदपुनरावृत्ति

वर्षावर्णनका कतिपय पद्यमा पदहरूको प्रशस्त पुनरावृत्ति भएको छ। सत्रौँ श्लोकमा 'क्वचित्' को चार पटक पुनरावृत्ति पाइन्छ:

क्वचित् प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं
नभ: प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति।
क्वचित् क्वचित् पर्वतसन्निरुद्धं
रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥१७॥

सैतीसौँ श्लोकमा 'क्वचित्' को तीन पटक प्रयोग भएको छ:
क्वचित् प्रनृत्तै: क्वचिदुन्नदद्भि:
क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकामै:।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यालम्बवर्हाभरणैर्मयूरै-
र्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥३७॥

तेत्तीसौँ श्लोकमा पनि 'क्वचित्' र 'इव'को तीन-तीन पटक आवृत्ति भएको छः

क्वचित् प्रगीता इव षट्पदौघैः
क्वचित् प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः ।
क्वचित् प्रमत्ता इव वारणेन्द्रै-
र्विभान्त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ॥३३॥

पच्चीसौँ पद्यमा पङ्क्तिपिच्छे 'अभ्युपैति' क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ र यो चार पटक दोहोरिएको छः

निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति
द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ।
हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति
कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥२५॥

छब्बीसौँ पद्यमा पङ्क्तिपिच्छे 'जाता' पदको प्रयोग गरिएको छ र यो पनि चारपटक दोहोरिएको छः

जाता वनान्ताः शिखिसुप्रनृत्ता
जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः ।
जाता वृषा गोषु समानकामा
जाता मही सस्यवनाभिरामा ॥२६॥

छत्तीसौँ पद्यको चौथो र सैँतीसौँ पद्यको पनि चौथो पङ्क्ति एउटै छः

षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं
प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम् ।
आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादै -
र्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥३६॥
क्वचित् प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः
क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकामैः ।
व्यालम्बवर्हाभरणैर्मयूरै-
र्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥३७॥

४. निष्कर्ष

वर्षावर्णन वाल्मीकिरामायणको प्रकृतिचित्रणमा केन्द्रित हृदयग्राही अंश हो । यसले मानवीय वियोग र वेदनाको सहज चित्र प्रस्तुत गरेको छ । यसमा प्राचीन राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जीवनको काव्यात्मक सङ्केत पाइन्छ। मानवीय अनुभूति र प्राकृतिक अवस्थाको तादात्म्यस्थापन वर्षावर्णनले गरेको छ। यहाँ मानवीय र मानवेतर प्राणी तथा प्रकृतिका अन्य वस्तुप्रति सूक्ष्म दृष्टि केन्द्रित भएको पाइन्छ। विप्रलम्भ शृङ्गार रसमा आश्रित प्रस्तुत प्रसङ्गमा संयोग शृङ्गारको पनि शालीन अभिव्यक्ति यहाँ भएको छ। वर्षावर्णन आदिकाव्य रामायणमा प्रवाहित स्वच्छन्दतावादी काव्यधाराको पुष्टि र प्रमाण हो। परिष्कारधर्मी उद्देश्यतर्फ अभिमुख प्रस्तुत महाकाव्यमा उल्लिखित वर्षावर्णन महाकवि वाल्मीकिको सन्तुलित काव्यकलाको निदर्शन पनि हो। यो आर्ष कोणबाट गरिएको प्रकृतिको पर्यवेक्षण पनि हो। मित्रप्रेम र भ्रातृस्नेहको आदर्शले समेत युक्त वर्षावर्णन परम्परागत नीति, राजनीति र संस्कृतिको समष्टि हो भने किष्किन्धाकाण्डका आधारमा हेर्दा त्यसबाट पलायन हुँदै गएको रामायणकालीन समाजको काव्यसूचना पनि हो। प्रस्तुत सन्दर्भमा वाल्मीकि ऋषिकवि मात्र नभई प्रकृतिकवि पनि प्रमाणित हुन्छन्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. उपाध्याय, वलदेव (सन् १९३२), संस्कृतकवि चर्चा, काशी: मास्टर खेलाडी लाल एन्ड सन्स।
२. (सन् १९८२), संस्कृत साहित्यका इतिहास, (द्वि.सं.), वाराणसी: शारदा निकेतन।
३. खनाल, चूडामणि (२०६३), संस्कृत साहित्यको परम्परा, ललितपुर: साझा प्रकाशन।
४. बराल, ईश्वर र अन्य (सम्पा.), (२०५५), नेपाली साहित्यकोश, काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
५. भट्टराई, घटराज (२०३४), संस्कृतका अमर साहित्यकार, काठमाडौँ: साझा प्रकाशन।
६. वाल्मीकि, (एकतीसौँ पुनर्मुद्रण २०६३), रामायण (प्रथम खण्ड), गोरखपुर: गीताप्रेस।
७. शर्मा, गोपीकृष्ण (२०५६), संस्कृत साहित्यको रूपरेखा (द्वि.सं.), काठमाडौँ: अभिनव प्रकाशन।
८. सिंह, विजयपाल (सन् २००२), संस्कृत साहित्यका इतिहास (दो.सं.), दिल्ली: राजपाल।
९. हीरा, राजवंशसहाय (सन् १९७३), भारतीय साहित्यशास्त्रकोश, पटना: विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राच्य सभ्यतामा धर्म र धर्मशास्त्र

काशीराज पोखेल
सहप्राध्यापक

धर्म शब्द "धृञ् = धारणे" धातुबाट मन् प्रत्यय गरेर बनेको छ। धर्मको अर्थ धारण गर्नु वा पालन गर्नु भन्ने बुझिन्छ। वाजसनेयी संहितामा धर्मको अर्थ– निश्चित नियम, आचरण, व्यवस्था र सिद्वान्तका रूपमा रहेको पाइन्छ। ऋग्वेदका १/२२/१८, ५/२६/६, ७/४३/२४, ९/६४/१ आदि स्थानहरूमा धार्मिक विधि, धार्मिक क्रिया र संस्कारका रूपमा धर्म शव्दको प्रयोग भएको देखिन्छ। वसिष्ठधर्मसूत्रको १/४/६ मा "श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः" अर्थात् श्रुति तथा स्मृतिद्वारा प्रतिपादित आचारलाई धर्म मानिएको छ। भगवान् जैमिनि ऋषिले पूर्वमीमांसा शास्त्रमा "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" अर्थात् "वेदमा विधान गरेको प्रेरक एवं सार्थक लक्षण धर्म हो" भनेका छन्। गौतमधर्मसूत्रको १-१-२ मा "वेदो धर्ममूलम्" अर्थात् धर्मको मूल वेद हो भनिएको छ। मनुस्मृतिको २-६ मा "वेदोऽखिलो धर्ममूलम्"बाट सम्पूर्ण वेदलाई धर्मको मूल मानिएको छ। धर्मको लक्षण र प्रमाणका विषयमा मनुस्मृतिमा उल्लेख गरिएको छ[1]–

वेदःस्मृतिःसदाचारःस्वस्य च प्रियमात्मनः।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्॥[2]

वेद, स्मृति, आचार, र मनको प्रसन्नता यी चार धर्मका साक्षात् लक्षण मानिएका छन्। धर्मशास्त्रहरूको मतमा धर्म कुनै सम्प्रदाय र विचारको द्योतक मानिदैन। यो जीवनको एउटा स्वरूप वा आचरण-संहिता हो; जसले समाजको कुनै अंग एवं व्यक्तिको रूपमा मनुष्यका कर्म र कर्तव्यहरूलाई व्यवस्थित गर्दछ। फलस्वरूप विकासोन्मुख हुदै मानवीय अस्तित्त्वको लक्ष्यसम्म पुग्न योगय बनाउँदछ। प्राच्य वाङ्मयमा जति पनि शास्त्रहरू छन्- वेद, उपनिषद्, दर्शनशास्त्र, पुराण, व्याकरण, धर्मशास्त्र

१. मनुस्मृतिः, ११।२२७।
२. क) "ध्रियते लोकोऽनेनेति धर्मः"
ख) धरति धारयति वा लोकमिति धर्मः"।
ग) "ध्रियते यःस धर्मः"– (पुरुषार्थ चिन्तामणिको भूमिकाबाट)।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदि सबै मानव जीवनका लागि धर्म निरूपणमा सार्थक देखिन्छन् । ऋग्वेदमा "त्वं विश्वस्माद्भुवानात्पासि धर्मणासूर्यात्पासि धर्मणा" ऋ.वे. १/१३४/५ मन्त्रले देवतासँग प्रार्थना गरिएको छ; तिमी धर्मद्वारा समस्त भुवनलाई वस्तुजन्य दोषबाट बचाउँछौ । धर्मद्वारा नै असुरहरूको आक्रमणबाट हाम्रो रक्षा गर्दछौ ।

मानवलाई अधोगतिबाट निवृत्त गराई सद्‌गति प्रदान गर्ने काम धर्मले गर्दछ । प्राच्य दर्शनहरूको प्राणतत्त्वको रूपमा धर्मलाई मानिएको छ । पुरातनकालदेखि ऋषि-महर्षिहरूको शाश्वत् चिन्तनबाट धर्म उत्पन्न भएको कुरा प्राच्य शास्त्र र संस्कृतिको समीक्षा गर्दा प्राप्त हुन आउँदछ । मानवलाई पशुत्वबाट हटाएर ऋषित्व र मुनित्वको आधान गरी देवतत्त्व एवं परमात्मतत्त्व प्रति लैजानका लागि ऋषिहरूबाट प्रतिस्थापित विशिष्ट पद्धति नै धर्म हो । धर्मलाई ६ प्रकारले वर्णन गरिएको छ ।[३]

१) "वर्ण-धर्म"– ब्राह्मणले कहिले पनि मद्यपान गर्नुहुँदैन ।

२) "आश्रम-धर्म"– आश्रमवासीले अग्निहोत्रादिका लागि वनबाट दाउरा ल्याउनु र भोजनका लागि भिक्षा माग्नुपर्दछ ।

३) "वर्णाश्रम-धर्म"– उपनयन पछि ब्राह्मणले पलाशको दण्ड ग्रहण गर्नुपर्दछ ।

४) "गुण-धर्म"– शास्त्रअनुसार राज्याभिषेक भएको राजाको धर्म प्रजापालन गर्नु हो ।

५) "निमित्त-धर्म"– शास्त्रविहित कर्म नगरी प्रतिषिद्ध कर्म गरेकाले गर्नुपर्ने प्रायश्चित विशेष हो ।

६) "साधारण-धर्म"– हिंसा नगर्नु, सत्य बोल्नु, चोरी नगर्नु, पवित्रतामा रहनु, इन्द्रियलाई आफ्नो वसमा राख्नु आदि हुन् ।

उपर्युक्त ६ धर्महरूमध्ये "साधारण धर्म" चारै वर्णहरूका लागि बताइएको छ । जस्तै–

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चतुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥[४]

ज्ञानमय अपौरुषेय ग्रन्थ वेद हो । वेद नै धर्मको मूल हो । यसैबाट धर्मशास्त्रका ग्रन्थहरू बनेका छन् । भनिएको छ–

"श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः" ।[५]

अर्थात् "श्रुति" भनेको "वेद" हो । "स्मृति" भनेको "धर्मशास्त्र" हो ।

धर्मशास्त्रका प्रणेता जम्मा बीस सङ्ख्यामा बताइएका छन् ।

---

३. मनुस्मृतिः २-१२ श्लो. ।
४. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आचाराध्यायः, पृष्ठ १ मीताक्षराटीका ।
५. मनुस्मृतिः, १०/६३ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्ब संवर्ताः कात्यायनबृहस्पती॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः॥[६]

यी धर्मशास्त्रका प्रणेताहरूले मानवधर्मको विषयमा व्याख्या गरेका छन्। गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, एवं जातकर्मदेखि मृत्यु उपरान्तसम्म गरिने संस्कार र जीवनभर गरिने कर्म एवं व्यवहारलाई बताउने शास्त्र धर्मशास्त्र हो। आधुनिक कानुन र संविधान बन्नुभन्दा पहिले धर्मशास्त्र कानुन एवं संविधानका रूपमा रहेको थियो। आधुनिक कानुन पनि याज्ञवल्क्यस्मृतिको व्यवहाराध्याय, कौटिलीय-अर्थशास्त्र, मनुस्मृतिको अष्टम अध्याय आदि धर्मशास्त्रका विभिन्न भागबाट ल्याएर बनाइएको छ। जीवनमा आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण कुराहरू धर्मशास्त्रमा छन्। "मन्त्रद्रष्टारो ऋषयः" भनेर ऋषिहरूलाई मन्त्रद्रष्टाका रूपमा मानिन्छ। ती मनु आदि ऋषिहरूले सम्पूर्ण वेदको स्मरण गरेर रचिएका वेदमूलक मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, आदि स्मृति शास्त्रहरू हुन्। स्मृतिका विषयमा उल्लेख गरिएको छ– "वेदस्य स्मरणस्मृतिः" अतः वेदपछिका प्रामाणिक ग्रन्थहरूका रूपमा स्मृतिहरू आउँदछन्। उदाहरणका रूपमा पाणिनिको व्याकरण, श्रौतसूत्र, गृहसूत्र, धर्मसूत्र, महाभारत, मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति आदिलाई लिइन्छ। पुस्तकाकारमा शास्त्रहरू आउनुभन्दा पहिले ऋषिहरूले श्रुति (श्रवण) परम्पराबाट वेदको उपदेश गर्दथे। त्रेता, द्वापर, कलियुगहरूमा आउँदा क्रमशः मानवको आयु, वुद्धि, स्मरणशक्ति, र विचारमा ह्रास हुँदै आएकाले व्यवहार चलाउनका लागि ऋषिहरूले लिपिवद्ध गरी पुस्तकाकारमा शास्त्रहरूको रचना गर्न थालेका हुन्। धर्मशास्त्रका ग्रन्थहरूको काल निर्धारण गर्न गाह्रो छ तथापि केही विद्वान्हरूका मतमा धर्मग्रन्थहरूमा उल्लेख भएअनुसार वैदिक संहिता, ब्राह्मण एवं उपनिषद्हरूको समय ४०००–१००० ई.पू. मानिएको छ।

यास्कको रचना निरुक्त ८००-५०० ई.पू. बीचको मानिन्छ। प्रमुख श्रौतसूत्रहरू– आपस्तम्व, आश्वलायन, वौधायन, कात्यायन, सत्याषाढ आदि र आपस्तम्ब एवं आश्वलायन गृहसूत्रहरू ८००-४०० ई.पू. का मानिन्छन्। गौतम आपस्तम्ब, वौधायन, वसिष्ठ आदिका धर्मसूत्रहरू र पारस्कर गृह्यसूत्रहरू पनि ६००-३०० ई.पू. का मानिएका छन्। कौटिल्यको अर्थशास्त्रलाई ३००-१०० ई.पू. को बीचमा गणना गरिन्छ। मनुस्मृति २००-१०० ई.पू. सम्मको मानिन्छ। याज्ञवल्क्यस्मृतिलाई १००-३०० ई.उ. कालका रूपमा लिइन्छ। अन्य स्मृतिहरू र स्मृतिका व्याख्याहरू, अनुवाद तथा अन्य निबन्धग्रन्थहरूको रचना हुँदै धर्मशास्त्रका ग्रन्थहरूको विकासक्रम एवं इतिहासक्रम चलेको छ।

धर्मग्रन्थहरू संसारको रक्षा गर्न र सृष्टिको निरन्तरताका लागि रचित देखिन्छन्। चराचर जगत्को रक्षा एवं सञ्चालनमा देवता र ऋषिहरूको प्रमुख भूमिका रहन्छ। देवताहरू धर्म संरक्षणका लागि विभिन्न रूपमा अवतरित भएको पाइन्छ। जस्तै–

---

६. पूर्ववत्, २/१०।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥[७]

धर्मसंस्थापनाका लागि विभिन्न रूप र अवतारमा देवता, ऋषि र जगत्गुरू एवं विशिष्ट विद्वान्हरूको जन्म भएको पाइन्छ । राष्ट्रमा राजतन्त्र, लोकतन्त्र, प्रजातन्त्र आदि राज्य व्यवस्थाहरू धर्मरक्षाका लागि बनेका हुन् । विभिन्न सम्प्रदायहरू स्वधर्म रक्षामा तल्लीन भएका छन् । अतः निरुक्तले– "धर्मो नियमविशेषः" भनेको छ । मनुस्मृतिमा– "धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः" रक्षा गरिएको धर्मले आफ्नो रक्षा गर्दछ, धर्मको नाश गरेमा अधर्मबाट आफ्नो नाश हुन्छ भनिएको छ । विश्वको सबैभन्दा पहिलो ज्ञानपुञ्ज, धर्मपुञ्ज वेदको प्रादुर्भाव भएको आर्यावर्त, पुण्यभूमि भारतवर्ष हो भनिएको छ–

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥[८]

यसै भूमिका विद्वान्हरूको परम्परागत आचार सदाचार हो । धर्मशास्त्रले भन्दछ –

तस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां च सदाचार उच्यते ॥[९]

भारतवर्षबाट वेदका विभिन्न भागहरू लिएर जर्मनी आदि राष्ट्रहरूले ज्ञान र विज्ञानको विकास गरेका हुन् भन्ने कुरा सिद्ध हुँदै गएको छ । मनुस्मृतिमा यसै पुण्यभूमिका विद्वान्हरूबाट पृथ्वीका सम्पूर्ण मानवहरूले आफ्नो- आफ्नो चरित्र सिकून् भन्ने कुरा उल्लेख छ । जस्तै–

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥[१०]

मनुका यी अभिव्यक्तिहरू अत्यन्त प्रामाणिक मानिन्छन् । तैत्तिरीय संहिता एवं ताण्डय–महाब्राह्मणका अनुसार मनुले जहाँ जो कुरा बताएका छन् ती सबै औषधि हुन् भनिएको छ । जस्तै– "यद् वै किंच मनुरवदत् तद् भेषजम्"[११] । "मनु वैं यत् किञ्चावदत् तत् भैषज्यायै ।"[१२]

---

७. गीता, ४/७-८ ।
८. धर्मशास्त्रका इतिहास - प्रथम भागको भूमिकाबाट ।
९. याज्ञवल्क्यस्मृतिः आचाराध्यायः, ४-५ ।
१०. मनुस्मृतिः, २-२२ ।
११. पूर्ववत्:, २-१८ ।
१२. पूर्ववत्:, २-२० ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भारतवर्षमा प्रादुर्भाव भएको वैदिक सनातन धर्मले केवल हिन्दूधर्मभित्र मात्र नरही विश्वलाई दिग्दर्शन गर्दै आएको छ । धर्म, अर्थ, काम, मोक्षादि चार पुरुषार्थको समन्वयबाट मानव जीवनलाई सार्थक बनाएको छ । धर्म मनुष्यबाट अलग रहन सक्दैन, जसको अभावमा मनुष्य मनुष्य बन्न सक्दैन, पशु र धर्महीन मनुष्यमा कुनै भेद रहदैन । धर्मशास्त्रमा उल्लिखित गर्भाधानदेखि जीवनको अन्तिम समयसम्म गरिने विविध संस्कारद्वारा मानवलाई धर्ममय बनाएको छ । मानव जीवनलाई चार आश्रम र विविध संस्कारद्वारा सार्थक पारिएको छ । प्राच्य, दर्शन र सभ्यतामा धर्म र जीवनको तादात्म्य सम्बन्ध रहेको छ । मानव जीवगत धर्मले मात्र मुक्त हुन सक्दैन, मानवको जीवनोपाय मात्र धर्म होइन भनिएको छ–

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला । ।[१३]

मांसभक्षण, मद्यपान, मैथुन, आदिमा मानव स्वतः प्रवृत्त हुन सक्दछ; त्यसमा दोष छैन, तर यसबाट निवृत्त भई सामान्य मानव धर्मतर्फ उन्मुख हुँदै विशिष्ट धर्मको साधनाबाट मात्र मानव मुक्त हुन सक्दछ । अन्यथा चौरासी लाख योनिको महाचक्रमा घुम्नु पर्दछ । सामान्य धर्मले पनि मानवलाई दुर्गतिबाट वचाई सन्मार्ग प्रदर्शन गर्न सक्दछ । जस्तै–

धृतिःक्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥[१४]

यी दशलक्षणले युक्त भएका धर्महरू मानवलाई महामानव तर्फ उन्मुख गराउन सफल देखिन्छन् । वैदिक सनातन धर्म अनुसार शास्त्रले दिग्दर्शन गरेको मार्गमा हिंड्न सके मानव आफ्नो कर्तव्य र मुक्तितर्फ अग्रसर हुन सक्दछ । ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम र वानप्रस्थाश्रम हुँदै सन्न्यास आश्रम समेतका सम्पूर्ण धर्महरूको पालन गर्न सकेमा ऊ जीवनमुक्त नै हुन सक्दछ । भनिएको छ–

इज्याचार-दमाहिंसा-दान-स्वाध्याय-कर्मणाम् ।
अयन्तु परमो धर्मो यद् योगेनात्म-दर्शनम् ॥[१५]

यज्ञानुष्ठान, आचार, इन्द्रियनिग्रह, अहिंसा, दान, वेदाध्ययन आदि धर्मकर्महरूमध्ये सबैभन्दा श्रेष्ठ धर्म योगद्वारा आत्मानुभव (आत्मदर्शन) गर्नु हो । आत्मानुभव गर्नु नै जीवनमुक्त हुनु हो । तथापि भनिएको छ–

"सर्वं च कर्म वर्णाश्रमविहितमनिष्टमेव विवेकिनः, देहग्रहणहेतुत्वात् । तत्क्षयकारणं चात्मज्ञानम्, प्रवृत्तिहेतुदोषनिवर्तकत्वात् । दोषाणां च निर्घाते आत्मज्ञानवतः पण्डितस्य धर्माधर्मक्षये क्षेमप्राप्तिरिह विवक्षितेत्यात्मज्ञानार्थमध्यात्मपटलमारभ्यते, कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात्" ।[१६] उक्त वाक्यअनुसार

१३. तै.सं.: २/२/१०/२ ।
१४. ता.म.ब्रा: २३/१६/१७ ।
१५. मनुस्मृतिः ५-५६ ।
१६. मनुस्मृतिः ६-९२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानबाट स्वर्गादि सुखभोग पछि पुनः देहग्रहण (जन्ममरण) को क्रम यथावत् रहने भएकाले धर्मानुष्ठानबाट नित्यानन्द (मोक्ष) मिल्दैन भनिएको पाइन्छ । धर्माधर्मको क्षय भयो भने मोक्ष प्राप्ति हुन्छ, अन्यथा कर्मक्षय विना मोक्षको कल्पना गर्न सकिदैन भनिएको छ । यी सबै निगम वाक्य हुन् । यी सबै प्रामाणिक छन् ।

विभिन्न दर्शनले मोक्षका छुट्टा छुट्टै बाटाहरू देखाए झैं धर्मशास्त्रले पनि वर्णाश्रम-व्यवस्थाबाट मोक्षलाभ हुन्छ भन्ने कुरा आफैमा प्रमाणित गरेको छ । वर्णाश्रमव्यवस्थामा ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, हुँदै वानप्रस्थ आश्रमतर्फ लाग्नु भनेको मोक्षतर्फ उन्मुख हुनु हो । वर्णाश्रम व्यवस्थको अन्तिम आश्रम सन्न्यास-आश्रम मोक्षप्राप्तिका लागि बनाइएको आश्रम हो । यसप्रकार वर्णाश्रमको बाटो नछोडेर हिँडेमा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष समेतका चार पुरुषार्थहरू पूरा हुन सक्दछन् । यी सवै कुराहरू वेद वाट प्रतिपादित छन् । भनिएको छ–

“अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहःसत्यवचनमनत्याशोऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग आर्जवं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग आर्यमानृशंसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी भवति” ।[१७]

क्रोध नगर्नु, हर्षित नहुनु, रोष नगर्नु, लोभ नगर्नु, मोह त्याग्नु, दम्भ नहुनु, द्रोह नगर्नु, सत्य बोल्नु, भोजनमा संयम, अर्काको दोष नदेखाउनु, डाहा नगर्नु, स्वार्थ त्याग्नु, दान नलिनु, सरलता, कोमलता, भावावेगलाई रोक्नु, इन्द्रियलाई दमन गर्नु, सबै प्राणीलाई प्रेम गर्नु, आत्मचिन्तनमा मन लगाउनु, आर्यहरूको नियमलाई अनुसरण गर्नु, क्रूरतालाई त्याग्नु, सन्तोष रहनु आदि यी चार आश्रमका समयाचारहरू हुन् । यी धर्महरूको शास्त्रोक्त विधिअनुसार अनुसरण गरेमा परमात्मालाई प्राप्त गर्न सकिन्छ । उपयुर्क्त आत्मलाभ ज्ञापन वाक्यमा “समय” पंदको प्रसङ्ग आएको छ । त्यो पनि धर्मवोधक शव्द हो । भनिएको छ–

“अथातस्सामयाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः”[१८] (पौरूषेयी व्यवस्था समयः) उक्त वाक्यमा पुरुषले बनाएको व्यवस्थालाई “समय” भनिएको छ । समय तीन प्रकारको छ– विधि, नियम र प्रतिषेध । पौरूषेयी व्यवस्थामा आधारित आचारलाई समयाचार भन्दछन् । सामयाचारिक धर्म यी आचारहरूबाट प्रेरित हुन्छ । अतः धर्म अपूर्वको माध्यमबाट स्वर्ग र मोक्षको कारण बन्दछ । यसै अर्थमा भनिएको छ–

“कर्मजन्योऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरपूर्वाख्य आत्मगुणो धर्मः” ।[१९] “सामयाचारिक” को अर्थ धर्मज्ञ पुरुषहरूको सहमतिबाट व्यवस्थापित आचार नै हुन आउँछ ।

शास्त्र सागर समान छ । सामान्य मानवलाई शास्त्रका सबै कुरा बताउँदा दिग्भ्रमित पनि हुन सक्दछ । धर्मका विभिन्न संदेहलाई निराकरण गर्नका लागि शास्त्रले विविध मार्गहरू देखाएका छन् । जस्तै–

१७. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, १-८ ।

१८. आपस्तम्वधर्मसूत्रम्, प्रथम प्रश्न, अष्टम पटल, शांकरभाष्य ।

१९. आपस्तम्वधर्मसूत्रम्, प्रथमःप्रश्नः, अष्टमः पटलः, १४, ६ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चत्वारो वेदधर्मज्ञाःपर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मःस्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥[२०]

वेद र धर्मशास्त्र जान्ने चार पुरुष वा तीन विद्याको ज्ञाता तीन पुरुषको पर्षत हुन्छ । पर्षतले जो बताउँछ त्यसलाई धर्म भनिन्छ, अथवा अध्यात्मज्ञानहरूमा पारङ्गत धर्म शास्त्रज्ञाता एउटै पुरुषले गरेको उपदेशलाई पनि धर्म मानिएको छ । यी सबै धर्मका माध्यमहरू मानवलाई भवसागरबाट मुक्त गराउन सफल छन् । धर्मसम्बन्धी आचारसंहिताको पालन नगरेमा मानव राक्षसमा परिणत हुन सक्दछ । धर्मविना ठूलाठूला दुर्घटनाहरू हुन्छन् । भनिएको छ–

"घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा मन्यते निष्प्रभं चातिमूढः ।
तथा वद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेःस नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा"[२१] । इति ।।

वेदान्त अनुसार अज्ञानको आवरणशक्तिले मेघाच्छादित सूर्यलाई प्रभाहीन भान गराएझैं नित्योपलब्धिस्वरूप आत्मालाई पनि (आवरणशक्तिले) सांसारिक विषय वासनाहरूबाट त्यस्तै बनाएका छन् । मानव देहाकाशको बादल (कुहिरो) रूपी जन्मजन्मान्तरका कुसंस्कारहरूलाई समूल नष्ट गर्ने काम धर्मशास्त्रमा उल्लेख भएका संस्कार एवं यम नियम र आचारहरूले गर्दछन् । वेंदान्तमा उल्लेख भएको आवरणशक्ति र विक्षेपशक्ति जस्ता अज्ञान र अविद्याहरूलाई धर्मशास्त्रको ज्ञानबाट सु-संस्कृत, पवित्र, ज्ञानी सत्पात्रद्वारा मात्र विशिष्ट चक्षुले नित्य, शुद्ध, बुद्ध, सत्य, प्रकाशित नित्योपलब्धि स्वरूप आत्मालाई साक्षात्कार गर्न सक्दछन् । पाप भनेको अज्ञान हो, अविद्या हो, कुसंस्कार हो, त्यसलाई हटाउन सु-संस्कार चाहिन्छ । भनिएको छ–

गार्भैर्होमैर्जातकर्म चौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ।।
स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥[२२]

गर्भाधान, जातकर्म, चूडाकर्म, उपनयन, आदि संस्कारहरूद्वारा द्विज आदिको वीर्य एवं गर्भबाट उत्पन्न दोषहरू नष्ट हुन्छन् । वेदाध्ययनबाट, सात्विक व्रत-नियमहरूबाट, प्रातः एवं सायं कालमा गरिने हवनबाट, त्रैविद्यक व्रतबाट, देवर्षि-पितृ-तर्पणादि क्रियाबाट, विभिन्न यज्ञबाट मानव शरीरलाई ब्रह्म-प्राप्तिका लागि योग्य बनाइएको हुन्छ । धर्म र धर्मशास्त्रको ज्ञानबाट सु-संस्कृत विशुद्ध पुरुष नै मोक्ष पदको अधिकारी हुन सक्दछ ।शास्त्रले विधान गरेका कार्यहरू धर्म भित्रै पर्दछन् । स्वर्ग र मोक्षको साधनलाई बताउने शास्त्र धर्मशास्त्र हो । स्र्वगादिका लागि साधन-धर्म याग हो । मोक्षका लागि साधन सन्न्यास धर्म हो । गर्भाधानदेखि अन्त्येष्टिसम्मका कर्महरूमा आ-आफ्ना धर्महरू रहेका छन् । सबै

---

२०. पूर्ववत्; प्रथमःप्रश्नः, प्रथमः पटलः, १ ।
२१. पूर्ववत्; प्रथमःप्रश्नः, प्रथमः पटलः, को उज्ज्वलावृत्ति ।
२२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आ. ९ श्लो. ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षेत्रमा रहने मानवले आफ्नो ठाउँमा आफ्नो धर्ममा रहेर काम गरेमा सुख, शान्ति र स्वर्गको आनन्द स्वतः अनुभूति हुन आउँछ। व्यक्ति, घर, समाज, राष्ट्र र विश्व-ब्रह्माण्डलाई नै संचालन गर्ने धर्म हो।

राजाले राजधर्मको राम्रो ज्ञान गरेमा मात्र राम्रोसँग राष्ट्र चलाउन सक्दछन्। धर्मशास्त्रमा राजधर्मको उपदेश गर्दा दण्डलाई धर्मको रूपमा व्याख्या गरिएको छ। जस्तै–

दण्डः शास्ति प्रजाःसर्वा दण्ड एवाभिरक्षति।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः॥[२३]

(दण्डले प्रजा माथि शासन गर्दछ, दण्डले नै सबको (प्रजा) रक्षा गर्दछ। दण्डले सुतिरहेकालाई पनि जगाउँदछ, अतः विद्वान्हरूले दण्डलाई धर्म(को कारण) मानेका छन्।) राजाले (राष्ट्रपति) आफ्नो राज्यमा रहेका दुराचारीलाई दण्डद्वारा शान्त गर्नुपर्दछ। सृष्टिको आदिकालमा नै संसारको रक्षाको लागि ब्रह्माबाट दण्डको रूपमा धर्मको सृष्टि भएको कुरा धर्मशास्त्रमा पाइन्छ। जस्तै–

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत्।
धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा॥[२४]

राजधर्म अनुसार राजाले दण्डार्ह व्यक्तिलाई दण्ड दिएमा र मानार्ह व्यक्तिलाई सम्मान गरेमा ठूलाठूला यज्ञहरू सम्पन्न गरे समान धर्म हुन्छ, अन्यथा राजानै पापका भागी हुन्छन्।

धर्मविना सफलताको कल्पना पनि गर्न सकिदैन। धर्म ईश्वरमय छ, ईश्वर धर्म बनेर चराचर जगत्को सञ्चालन गरेको छ। जस्तै "धर्माहं वृषरूपधृक्" "धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम्"।[२५] यी सूक्तिहरूबाट धर्ममा अपूर्व शक्ति भएको कुरा स्पष्ट देखिन्छ।

द्वापर युगमा कौरवहरूबाट राजधर्म विपरीत विभिन्न पापकर्महरू भएका हुन्छन्। धेरै पाप (अधर्म) जम्मा भयो भने पापलाई समाप्त गर्नका लागि पापको थुप्रोबाट स्वयम् भगवान् अग्निको रूप लिई पापलाई (अधर्म) जलाउनुहुन्छ। तदर्थ महाभारतयुद्धमा अर्जुनको रथको सारथी चराचर जगत्का मालिक स्वयम् भगवान् श्रीकृष्ण बन्नुहुन्छ र भन्नुहुन्छ– "धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे"।[२६] अधर्मलाई महाभारतको लडाइमा समाप्त गरी धार्मिक महापुरुषको संरक्षणबाट धर्मको स्थापना गरिएको हुन्छ। यसै प्रसङ्गमा "महाभारत"जस्तो भारतवर्षमा सबैभन्दा विशालकाय पवित्र ग्रन्थको जन्म भएको हो। समुद्र मन्थनबाट देवताहरूले अमृत प्राप्त गरेझैँ महाभारतको (मन्थनबाट) सार सर्वोत्कृष्ट धार्मिक ग्रन्थ "गीता" उपलब्ध भएको छ। धर्मशास्त्र विकसित हुने क्रममा महाभारत, रामायण तथा अन्य अठार पुराण, उपपुराणहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ। पुराणहरू धर्म र धर्मशास्त्रका प्रतीकका रूपमा परिचित छन्। धर्मको व्याख्या गर्दा धर्मशास्त्रमा अधिकांश विषयहरू अविधा वृत्तिबाट व्यक्त भएको पाइन्छ। ती धर्मका कुराहरूलाई पुराणहरूमा लक्षणा र व्यञ्जनावृत्तिबाट

२३. वेदान्तसारः, पृ. २८।
२४. मनुस्मृतिः -२-२७-२८।
२५. मनुस्मृतिः– ७-१८ श्लो.।
२६. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, १-३५४ श्लो.।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यक्त गरेको देखिन्छ। "रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्" (रामजस्ता सदाचारीको (मर्यादा पुरुष) अनुसरण गर्नु पर्दछ, रावणजस्ता दुराचारीको गर्नुहुँदैन।) जस्ता सूक्तिहरूबाट पुराणहरूको मर्मलाई जीवनदर्शनमा उतार्न सकेमा धर्मको लक्ष्य पूरा हुन सक्दछ। अन्यथा पुराणहरूमा व्याख्या भएका दुराचारीहरूको अनुसरण गर्दा झन् अनर्थ र अधर्म हुन जान्छ। धर्म र धर्मशास्त्रको काम मानवलाई अधर्म (खराब कर्म) बाट धर्म तर्फ (सत्कर्म) प्रवृत्त गर्नु हो। अज्ञानबाट गरिएका अधर्म (पाप) लाई शुद्ध गर्न "निमित्त धर्म" प्रायश्चित विधि पनि धर्मशास्त्रमा रहेको छ। महापातक, उपपातक, र अनुपातकका प्रायश्चित विधिहरू कर्ताको देहान्त हुने सम्मका छन्।

कठोर प्रायश्चित्तको विकल्पमा पापमोचन उपाय– आफूले गरेको पापलाई सार्वजनिक रूपमा बताउनु, पश्चात्ताप गर्नु, तप गर्नु, वेदाध्ययन तथा जप गर्नु र यी पनि गर्न नसक्नेले दान गर्नाले पनि प्रायश्चित्त पूर्ण हुन सक्दछ। जस्तै–

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च।
पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि॥[२७]

सन्दर्भसामग्री

१. मनुस्मृतिः- "मन्वर्थमुक्तावली" टीका सहित, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः- "मिताक्षरा" व्याख्या सहित, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
३. आपस्तम्व– धर्मसूत्रम्:- उज्ज्वलाख्यया वृत्या संवलितम्, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
४. वेदान्तसारः- "भावबोधिनी" संस्कृत हिन्दीव्याख्योपेतः चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी।
५. धर्मशास्त्रका इतिहासः- डा. पाण्डुरंग वामन काणे, उत्तर-प्रदेश हिन्दी-संस्थान, लखनऊ।
६. गीताः- साधारण भाषाटीकासहित, गीताप्रेस, गोरखपुर।
७. धर्मद्रुमः- आचार्य राजेन्द्र प्रसाद पाण्डेय, किशोर विद्या निकेतन, भदैनी।
८. पुरुषार्थचिन्तामणिः- सम्पादक- डा. व्यासमिश्र, संपूर्णानन्द-संकृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी।
९. श्रीमद्भागवतमहापुराणम्:- गीताप्रेस, गोरखपुर।

२७. भागवत ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

काव्यशास्त्रीय रस र आयुर्वेदीय रसको तुलनात्मक अध्ययन

गणेश पाण्डेय
सहप्राध्यापक

१. विषयप्रवेश

संस्कृत काव्यशास्त्रकारहरूले काव्यतत्त्वको सर्वाङ्गीण विवेचनापछि रसतत्त्वलाई काव्यको आत्मा मानेका छन्[1] । यद्यपि कतिपय प्राचीन आचार्यहरूका माझ श्रव्यकाव्यका सन्दर्भमा रसलाई सर्वोच्च सत्ता दिने वा त्यस ठाउँमा अलङ्कार, गुण, रीतिमध्ये कसलाई राख्ने भन्ने विषयमा मतभेद थियो । भामह, दण्डी, रुद्रट, उद्भट हुँदै वामनसम्म आउँदा यस्तो अवस्था कायम देखिन्छ । तर यो विवाद ईसाको नवौं शताब्दीमा आचार्य आनन्दवर्धनमा आएर टुङ्गिन्छ । यिनी रसादिध्वनिलाई नै काव्यको आत्मतत्त्व मान्दछन्[2] । आनन्दवर्धनद्वारा स्थापित यस मान्यतालाई परवर्ती प्रायः सबै आचार्यहरूले पछ्याएको देखिन्छ । यसरी झन्डै ईसापूर्व पाँचौं शताब्दीका आचार्य नन्दिकेश्वरदेखि सत्रौं शताब्दीका पण्डितराज जगन्नाथसम्मको काव्यसमीक्षाको लगभग बाइस सय वर्षको लामो विवेचनापछि रस नै काव्यको मूल तत्त्व हो भन्ने कुरामा विमति राख्ने ठाउँ रहेन ।

यता आयुर्वेद विधा हाम्रो समाजको प्राचीन तथा मौलिक चिकित्सापद्धति हो । यसको मूल प्रतिपाद्य विषयको एउटा पाटो रोगको अनुसन्धान, पहिचान र उपचारविधि हो भने अर्को पाटो औषधिको अनुसन्धान, पहिचान र निर्माण हो । यही औषधिनिर्माणात्मक दोस्रो पाटोसँग सम्बन्धित रसायनको मूल जगमा विद्यमान रसतत्त्व नै आयुर्वेद वा रसेश्वर दर्शनको केन्द्रीय तत्त्व हो ।

आयुर्वेदमा रस भन्नाले पृथ्वीको गर्भभित्र पाइने औषधीय गुणयुक्त खनिज पदार्थ भन्ने बुझिन्छ । आचार्यहरूले यसको वर्गीकरण गरी आठ महारस[3] र आठ उपरस[4]समेत कूल सोह्र रसको

---

१ विश्वनाथः, **साहित्यदर्पण १।३,** वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, छैठौं संस्करण २०५८ वि.सं. ।

२ आनन्दवर्धनः, **ध्वन्यालोक २।३** (लोचनसहित), व्याख्याकार आचार्य जगन्नाथ पाठक, वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन १९९२ ।

३ "अभ्रवैक्रान्तमाक्षीकविमलाद्रिजसस्यकम् । चपलो रसकश्चेति ज्ञात्वाष्टौ सङ्ग्रहेद्रसान् ।" वाग्भट, **रसरत्नसमुच्चय २।१,** वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत भवन, २०५७ ।

४ "गन्धाश्मगैरिकासीसकाङ्क्षीतालशिलाञ्जनम् । कङ्कुष्ठं चेत्युपरसाश्चाष्टौ पारदकर्मणि ॥" वाग्भट, पूर्ववत् ३।१ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चर्चा गरेका छन् । यी रसमध्ये सबैको विलयकारी भएको हुनाले पारद (पारो) लाई रसराज वा रसेश्वर भन्दछन्[५] ।

आयुर्वेद भौतिक पक्षमा चिकित्साशास्त्र हो तर यसको सीमा प्राचीन आचार्यहरूले यहीँ टुङ्ग्याएका छैनन् । यसको दार्शनिक धरातल उच्च र व्यापक छ । यसको मान्यताअनुसार यसले मानवजीवनलाई अमरत्व प्रदान गरी जीवन्मुक्तिको नयाँ मार्ग देखाउने कार्य गरेको छ । त्यसैले दर्शनशास्त्रको लामो पङ्क्तिमा यो नवीन विचारधाराको प्रवर्तक मानिन्छ । सबै दर्शनशास्त्रले मृत्युपछि प्राप्त हुने अमूर्त मुक्तिको कुरा गरिरहेको सन्दर्भमा जीवित अवस्थामा नै मुक्तिको कुरा गर्ने यसले दर्शनशास्त्रीहरूका माझमा नयाँ बहसको बाटो खोलेको छ ।

२. काव्यशास्त्रीय रस

रस वा ध्वनिवादी आचार्यहरूमा रसको स्वरूप सम्बन्धमा कुनै मतभिन्नता देखिँदैन । महर्षि भरतको रससूत्रले यसको स्वरूप निर्धारण गरेको छ[६] । जस अनुसार लोकव्यवहारमा कारण मानिने वस्तु वा व्यक्ति विभाव हो भने कार्य वा प्रतिक्रिया अनुभाव हो । विभाव आलम्बन र उद्दीपन गरी दुई किसिमको हुन्छ । अनुभाव पनि सामान्य प्रतिक्रिया र सात्विकभाव गरी दुई किसिमको हुन्छ । मूलरूपमा व्यभिचारीभाव तेत्तीस छन् तर रति आदि स्थायीभाव पनि अर्काको परिपोषकका रूपमा देखा पर्दा व्यभिचारी बन्दछन् । त्यसकारण व्यभिचारीभावको जम्मा योग गर्दा बयालीस सङ्ख्या देखिन्छ । यी सबैको संयोगबाट परिपुष्ट भएको आश्रयगत स्थायीभावद्वारा अभिव्यक्त सामाजिकको रति आदि स्थायीभाव नै रसको रूपमा परिणत हुन्छ । रसको अभिव्यक्ति प्रक्रियालाई लिएर भरतको रससूत्रका प्रमुख व्याख्याता भट्टलोल्लट, शङ्कुक, भट्टनायक र अभिनवगुप्तका क्रमशः उत्पत्तिवाद, अनुमितिवाद, भुक्तिवाद र अभिव्यक्तिवाद गरी चारओटा वाद प्रसिद्ध भए । ईसाको सत्रौँ शताब्दीमा[७] पण्डितराज जगन्नाथले थप सात वादको चर्चा गरी एघार किसिमको व्याख्या देखाउने प्रयत्न गरेका छन् । तर उनी स्वयं भने अभिनवगुप्तकै अनुयायी देखिन्छन् ।

काव्यशास्त्रमा रसको सङ्ख्याविषयमा आचार्यहरूबीच ठूलो मतभिन्नता पाइन्छ । महामुनि भरतले नाट्शास्त्रमा आठओटा मात्र रसको चर्चा गरेका छन्[८] । यिनले चर्चा गरेका यी आठ रस उनका पूर्ववर्ती द्रुहिण नामक आचार्यले गरेको कुरा नाट्यशास्त्रमा उल्लेख पाइन्छ[९] । नाट्यशास्त्रका व्याख्याता उद्भटले शम स्थायिभावात्मक शान्तलाई नवौं रसका रूपमा स्वीकार गरे[१०] । यद्यपि

---

५ "रसनात्सर्वधातूनां रस इत्यभिधीयते ...... रसोपरसराजत्वाद्रसे इति प्रकीर्तितः ।" वाग्भट, पूर्ववत् १।७६-७७ ।

६ "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः ।" **नाट्यशास्त्र,** अध्याय ६, वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, द्वितीय संस्करण वि.सं. २०३७, पृ.७१, सम्पादक - बटुकनाथ शर्मा ।

७ मदनमोहन झा, **रसगङ्गाधर** प्रस्तावना, पृ. ३४, वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, सप्तम संस्करण १९९० ई. ।

८ "शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ।" **नाट्यशास्त्र,** पूर्ववत्, अध्याय ६ कारिका ३५ ।

९ "एते ह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन महात्मना ।" पूर्ववत् १६ ।

१० "शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । वीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः ।" **काव्यालङ्कारसारसङ्ग्रह** ४।४, व्याख्याकार डा. राममूर्ति त्रिपाठी, प्रयाग हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रथम संस्करण १९६६ ई. ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कतिपय आचार्यचाहिँ भरतको नाट्यशास्त्रमा नै शान्त रसलाई श्रव्यकाव्यका निमित्त स्वीकार गरिएको थियो भन्दछन्[११] ।

परवर्ती संस्कृत काव्यशास्त्रमा रसको आधिकारिक सङ्ख्या नौ मानिएको छ[१२] । रुद्रटले स्नेह स्थायिभावात्मक प्रेयान् नामक अतिरिक्त रस थप गरी रसको सङ्ख्या दस पुऱ्याए[१३] । धाराधीश भोजराजले उद्धत र ऊर्जस्वी रसको रूपमा थप हुन सक्ने सङ्केत गरेका छन्[१४] । यी दुईलाई थप गरेको खण्डमा रसको सङ्ख्या बाह्र पुग्छ । विश्वनाथले वत्सल नामक रस थपेका छन् । रामचन्द्रगुणचन्द्रले लौल्य, स्नेह, व्यसन, दुःख र सुख गरी पाँच रस थपेका छन्[१५] । हरिपालद्वारा रचित सङ्गीतसुधाकरमा ब्राह्म, सम्भोग र विप्रलम्भ गरी तीन नवीन रस थप गरिदिएका छन् । तर उनका विप्रलम्भ र सम्भोगलाई परम्परागत आधारमा शृङ्गारका भेद मानेको अवस्थामा उनको आनन्द स्थायिभावात्मक ब्राह्मरस अतिरिक्त रसका रूपमा देखा पर्छ[१६] । उनले यसको शान्तरसमा अन्तर्भाव हुन नसक्ने समेत उल्लेख गरेका छन्[१७] । यसलाई थप गर्दा यहाँसम्म रसको सङ्ख्या उन्नाइस पुग्छ । भानुदत्तले मिथ्याज्ञानजन्य वासना स्थायिभाव भएको मायारस स्वीकार्नुपर्ने जिकिर गरेका छन्[१८] । यसका अतिरिक्त रूपगोस्वामी, स्वामी करपात्र, मधुसूदनशास्त्री, डा. कपिलदेव ब्रह्मचारी आदिले भक्तिरसको सविस्तार विवेचना गरेका छन् । यसरी यहाँसम्मको रसको सङ्ख्या जोड्दा एक्काइस ओटा रस देखिएका छन् । रससङ्ख्या वृद्धिको यो यादृच्छिक परम्पराप्रति कटाक्ष गर्दै पण्डितराज जगन्नाथले भरत आदिद्वारा सम्मत नौ रस मात्र मान्नुपर्ने अन्यथा व्यवस्था खलबलिने चेतावनी दिएका छन् । शान्त रसको उत्पत्तिसम्बन्धी चर्चा भरतले नै गरेका हुन् भन्ने आचार्य विश्वेश्वरप्रभृतिको भनाइ[१९]लाई पण्डितराज जगन्नाथको 'मुनिवचनको शासनअनुसार नौ रस मान्नुपर्छ'[२०] भन्ने धारणाले बल प्रदान गरेको छ ।

काव्यरसले सामाजिकमा पार्ने प्रभावका आधारमा यसलाई केवल सुखात्मक, केही सुखात्मक केही दुःखात्मक र उभयात्मक तथा केवल सुखात्मक गरी तीन प्रकारले स्वीकारिएको पाइन्छ । धनञ्जय, धनिक, विश्वनाथ र जगन्नाथहरू सबै रसलाई केवल सुखात्मक मान्दछन् । यिनीहरू करुण

---

११ आचार्यविश्वेश्वर, **काव्यप्रकाश** टीका, वाराणसी, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, षष्ठ संस्करण २०४२ वि.सं., पृ. ११८ ।

१२ "रसानां नवत्वगणना च मुनिवचननियन्त्रिता भज्येत इति यथाशास्त्रमेव ज्यायः ।" पण्डितराज जगन्नाथ, **रसगङ्गाधर** प्रथम आनन, वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, सप्तम संस्करण १९९०, पृ. १९२ ।

१३ "स्नेहप्रकृतिकः प्रेयान् ....." **काव्यालङ्कार** १५।१७, वाराणसी, चौखम्वा विद्याभवन, २०२३ वि.सं. ।

१४ डा. राजवंश सहाय 'हीरा', **भारतीय साहित्यशास्त्रकोश,** पटना, विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, १९७३ ई. ।

१५ पूर्ववत् ।

१६ "ब्राह्मो नाम रसः सर्वप्रपञ्चोत्तीर्णरूपकः । नित्यः स्थिरोऽत एवायं पार्थक्येन प्रकीर्तितः ॥" पूर्ववत्, पृ. १०१५ ।

१७ पूर्ववत् ।

१८ पूर्ववत्, पृ. १०१६ ।

१९ **काव्यप्रकाश** टीका, पूर्ववत्, पृ. ११८ ।

२० **रसगङ्गाधर**, पूर्ववत्, पृ. १९२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र वीभत्सजस्ता रसलाई समेत परम आनन्दमय मान्दछन् । रामचन्द्र-गुणचन्द्रले शृङ्गार, वीर, हास्य, अद्भुत र शान्तलाई केवल सुखात्मक तथा करुण, रौद्र, वीभत्स र भयानकलाई केवल दुःखात्मक गरी दुई वर्गमा बाँडेका छन् । अभिनवगुप्तले शृङ्गार, हास्य, वीर, अद्भुतमा सुखको प्रधानता रहेको मान्दै यिनमा दुःखको अनुवेध भने रहने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस्तै रौद्र, भयानक, करुण र वीभत्समा दुःखको प्रधानता स्वीकार्दै आंशिक रूपमा सुखको अनुवेध हुने कुरा वताएका छन् । यिनका दृष्टिमा शान्तरस मात्र केवल सुखात्मक रहेको छ[२१] ।

३. आयुर्वेदीय रस

आयुर्वेद भारतीय उपमहाद्वीपको प्राचीन तथा मौलिक चिकित्साविज्ञान हो । यसको उत्पत्तिसम्वन्धी चर्चाले प्राचीनतालाई दर्शाएको छ । सर्वप्रथम भगवान् शङ्करद्वारा उपदिष्ट यस शास्त्रलाई नन्दीश्वर, भैरव, ब्रह्मा, विष्णु, दत्तात्रेयजस्ता देवताहरू, अगस्त्य, कपिल, भालुकि, व्याडि, मत्तमाण्डव्यजस्ता प्राचीन रससिद्धहरू, नागार्जुन, भैरवनाथ, मत्स्येन्द्रनाथ, गोरक्षनाथजस्ता सिद्ध महात्माहरूले अथक अनुसन्धान, प्रयोग र निर्माणद्वारा लोककल्याणार्थ यसको रक्षा, सम्वर्द्धन र प्रचारप्रसार गरे[२२] जसको फलस्वरूप ज्ञानको यो गहन राशि आजको पुस्तामा बहुमूल्य सम्पत्तिका रूपमा हस्तान्तरण भएको छ ।

आयुर्वेदको चिकित्सापद्धति तीन प्रकारको छ- रसचिकित्सा, काष्ठौषधिचिकित्सा र शस्त्रक्षाराग्निचिकित्सा । लौहभस्म, स्वर्णभस्म, पारदभस्मजस्ता खनिज धातुजन्य पदार्थद्वारा निर्मित औषधि पहिलो वर्गमा पर्दछन् भने वानस्पतिक द्रव्य, जडिबुटी आदिबाट निर्मित औषधि दोस्रो वर्गमा पर्दछन् । यस्तै शल्यक्रिया, क्षारकर्म, अग्निकर्म आदिबाट गरिने उपचारपद्धति तेस्रो वर्गमा पर्दछ । यिनलाई क्रमशः दैवी, मानुषी र आसुरी वा उत्तम, मध्यम र अधम भनी वर्गीकरण गरेको पाइन्छ[२३] ।

रसचिकित्साको मेरुदण्डका रूपमा रहेको पारो अप्रशोधित रूपमा नाग, वङ्ग, विष, मल, चपलता, वह्नि र गिरि नाम गरेका सात दोषद्वारा आवृत हुन्छ । अप्रशोधित रूपमा यसको सेवन गर्नाले उपर्युक्त प्रत्येक दोषबाट सेवनकर्तामा निम्नलिखित सात दोष हुन्छन्- नागबाट गलगण्ड, वङ्गबाट श्वेतश्वित्रकुष्ठ, विषबाट मृत्यु, मलबाट वमन, चपलताबाट कम्पन, वह्निबाट जलन र गिरिदोषबाट जडता[२४] । त्यसैले मानवजगत्को निमित्त पृथ्वीको अमृत मानिएका पारदको दोष निराकरणका निमित्त स्वेदन, मर्दन, उत्थापन, पातन, रोधन, संयमन र प्रदीपन गरी आठ संस्कार गर्नुपर्छ[२५] । प्राचीनतम आयुर्वेदग्रन्थमा पारदका अठार संस्कारको उल्लेख पाइन्छ । ती हुन्- स्वेदन,

---

२१ विश्वेश्वर, **काव्यप्रकाश** टीका, पूर्ववत्, पृ. १२०-२१ ।

२२ घिल्डियाल, सदानन्दशर्मा, **रसतरङ्गिणी** भूमिका, दिल्ली, मोतीलाल वनारसीदास, पुनर्मुद्रण संस्करण २००० ई., पृ. ७ ।

२३ "सा दैवी प्रथमा सुसंस्कृतरसैर्या निर्मिता सद्रसैश्चूर्णस्नेहकषायलेहरचिता स्यान्मानवीमध्यमा । शस्त्रच्छेदनलास्यलक्ष्मणकृता चाराधमा साऽऽसुरीत्यायुर्वेदरहस्यमेतदखिलं तिस्रश्चिकित्सा मताः ॥" आचार्य विन्दु, **रसपद्धति**, वाराणसी, चौखम्भा ओरियन्टालिया, प्रथम संस्करण १९७८ ई., पद्यसङ्ख्या २ ।

२४ पूर्ववत्, पद्य ४ ।

२५ पूर्ववत्, पद्य ५ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मर्दन, मूर्च्छन, उत्थापन, पातन, निरोधन, नियामन, दीपन, गगन (अभ्रक), भक्षण, प्रमाणन, चारण, गर्भद्रुति, बाह्यद्रुति, जारणा, संराग, सारणा, सङ्क्रामण र शरीरवेध[२६]। यसरी संस्कार गरिएका पारदको उचित सेवनबाट स्थिर देह प्राप्त गरी योगाभ्यासद्वारा वा अविकृत देहद्वारा साक्षात् अजरामरत्व प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने प्राचीन आयुर्वेदशास्त्रको मान्यता रहेको छ[२७]।

पौराणिक आख्यानअनुसार युगौँसम्म जीवित रहने शक्ति पाएका मार्कण्डेय, वलि, व्यास, हनुमान्, विभीषण, कृपाचार्य, परशुराम र अश्वत्थामाजस्ता व्यक्तिहरू सम्भवतः रससिद्ध व्यक्ति थिए। त्यसैले ती आज पनि जीवित रहेको विश्वास गरिन्छ। वैष्णव सम्प्रदायअन्तर्गत विष्णुस्वामीका मतानुयायीहरू भगवान् नृसिंहको शरीर आज पनि जीवित नै रहेको विश्वास गर्दछन्[२८]। पौराणिक कथनअनुसार सनक आदि चार ब्रह्मकुमार, बालखिल्यहरू, कश्यपलगायत सप्तर्षिहरूजस्ता साधकको शरीर नष्ट भएन, उनीहरू मरेनन्। यस्तै गोरक्षनाथप्रभृति रससिद्धहरू पनि अझै जीवित रहेको चर्चा तत्तत्परम्पराका व्यक्तिहरूबाट सुन्न पाइन्छ। त्यसैले उनीहरूले रसेश्वर दर्शनले प्रतिपादन गरे अनुसार आआफ्नो समयमा पारद सिद्ध गरी देहवेध गरेको हुन सक्छ।

आयुर्वेद शारीरिक रोगका अतिरिक्त नैष्ठिकी चिकित्सापद्धतिका लागि पनि प्रसिद्ध शास्त्र हो। नैष्ठिकी चिकित्सापद्धतिरूपी महलको सिद्धान्त दुई आधारस्तम्भमा अडिएको थियो। ती आधारस्तम्भ थिए- देहवाद र लौहवाद। देहवादमा देह (शरीर) को वेधनद्वारा उपचर्चित किसिमको अजरअमर शरीर निर्माण हुन्थ्यो भने लौहवादमा लौहवेधनद्वारा फलामलगायत धातुलाई सुन बनाउने पद्धति थियो। देहवेधनद्वारा अमरत्व प्राप्त गरेका उपचर्चित पौराणिक पात्रहरू हुन् भने लौहवेधद्वारा तामालाई सुन बनाउने चर्चा शिवराजविजयमा पाइन्छ[२९]। यस्तै विभिन्न ग्रन्थहरूमा फलामलाई सुन बनाउने चर्चासमेत भेटिन्छ। मानवसमुदायले अथक साधनाको वरदानस्वरूप प्राप्त गरेका यी दुवै वेधनक्रिया दुर्भाग्यवश अहिले विलुप्त भइसके। ईसाको तेह्रौँ शताब्दीपछि आयुर्विज्ञानको उपयोग केवल भौतिक चिकित्साका क्षेत्रमा नै सीमित हुन पुग्यो[३०]। यसरी आयुर्विज्ञानको एउटा महान् पाटो विलुप्त हुँदा मानवको अजरामर बन्ने सम्भावना समाप्त भयो। प्रस्तुत लेख यही शरीरवेधनक्रियामा वर्णित रस पारदको केन्द्रबिन्दुमा लक्षित रहेको छ।

४. पारदको उत्पत्ति

रसेश्वर दर्शनअनुसार भगवान् शिवको वीर्य कारणवश पृथ्वीमा पतन भएपछि यसको गुरुत्वले गर्दा यो पृथ्वीको गर्भमा प्रविष्ट भयो[३१]। भगवान्को अंश भएकाले यो पवित्र, दुःखनाशक र कल्याणकारी हुनाका साथै सांसारिक ऐश्वर्य तथा मोक्ष प्रदान गर्ने क्षमता राख्दछ। यसको उत्पत्तिसम्बन्धी चर्चाले

२६ पूर्ववत्, सिद्धिप्रदा व्याख्या, पृ. ६।

२७ "परमात्मनीव सततं भवति लयो यत्र सर्वसत्त्वानाम्। एकोऽसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुते।" वाग्भट, पूर्ववत् १।४२।

२८ आचार्य माधव (सायणमाधव), **सर्वदर्शनसङ्ग्रह**, वाराणसी, चौखम्वा विद्याभवन, द्वितीय संस्करण १९७८ ई., पृ. ३८६।

२९ व्यास, अम्विकादत्त, **शिवराजविजय**, द्वितीय निःश्वास, वाराणसी, चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन, २००९ ई., पृ. १२३।

३० मिश्र, डा. सिद्धिनन्दन, **रसपद्धति** भूमिका, पूर्ववत्, पृ. ८-९।

३१ वाग्भट, पूर्ववत् १।६०-६६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हाम्रा प्राचीनतम पौराणिक आख्यानको स्मरण गराउँछ । तारकासुरको सन्त्रासबाट अत्तालिएका देवताले शिवपुत्रको कामना गरी असमयमा कैलाश प्रवेश गरेको र शिवजीको वीर्य अग्निले ग्रहण गरेकोमा असह्य भई वमन गरेको कुरा स्कन्दपुराणमा उल्लेख छ । आयुर्वेदअनुसार यही शिववीर्य नै पारद वनेको हो ।

भगवान् शिवलाई निगम र आगममा अष्टमूर्ति भनिएको छ । यसको अर्थ आठ प्रत्यक्ष मूर्तिमा भगवान् शिव आज पनि दृश्यमान हुनुहुन्छ । शिवका आठ मूर्ति हुन्- सूर्य, चन्द्र, वायु, अग्नि, जल, आकाश, पृथ्वी र आत्मा/जीव चैतन्यसत्ता[३२] । यहाँ पृथ्वीलाई स्वयं शिवको कल्याणमय स्वरूपमा मान्नुको तात्पर्य हो- शिवाद्वैतवाद । शिवाद्वैतवादका अनुसार जसरी अग्नि र उसको दाहकत्व शक्ति (तातोपना) अभिन्न वस्तु हुन् यस्तै आनन्दरूप शिव र उनको चितिशक्तिका बीचमा भिन्नता छैन । त्यसकारण पृथ्वीको गर्भमा पारद शिवबीजका रूपमा विद्यमान हुनु भनेको विशुद्ध प्राकृतिक संरचनालाई स्पष्ट पार्ने सन्दर्भमा तत्कालीन सर्वसाधारण जनताको चेतनाको स्तरलाई दृष्टिगत गरी प्रतीकात्मकता वा रूपकीय घटनाका माध्यमले बुझाउन खोजिएको हो । समस्त वैदिक वाङ्मयको आलोडन गर्ने हो भने शिव/रुद्रलाई अग्निरूप जाज्वल्यमान प्रकाशपुञ्ज सूर्य र पार्वतीलाई जीवनजगत्की जननी पराम्बाशक्ति पृथ्वीका रूपमा वर्णन गरेको पाइन्छ ।

'अग्निर्वै रुद्रः' (अग्नि नै रुद्र हुन्) आदि अनेक वैदिक मन्त्रद्वारा प्रकाशमय भगवान् शिव नै विराट् अग्निपुञ्जका रूपमा रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । त्यो विराट् अग्निपुञ्ज सूर्य नै हुन् भनेर बुझ्न गाह्रो छैन । फेरि उपचर्चित ऋग्वेदमन्त्र (२।१।६) अनुसार त्यो अग्निपुञ्जलाई पूषाका रूपमा किटान गरिएको छ । पूषा स्वयं सूर्यकै पर्यायवाची नाम हो[३३] । सम्पूर्ण चराचर जगत्को उत्पत्ति पनि भगवान् शिवबाट नै भएको कुरा वेद, पुराण, आगमलगायतका सबै शास्त्रले स्वीकारेका छन्[३४] ।

यता आधुनिक अन्तरिक्षवैज्ञानिकहरू पृथ्वीलगायत सबै ग्रहहरूको उत्पत्ति सूर्यबाट भएको परिकल्पना गर्दछन् । फ्रान्सेली वैज्ञानिक जर्ज वफन (१७४९ ई.)ले सूर्य र पुच्छ्रेताराको टकरावबाट पृथ्वीलगायत ग्रहहरूको उत्पत्ति भएको उल्लेख गरेका छन् भने जर्मन दार्शनिक कान्ट (१७५५) र लेप्लास (१७६९) ले अन्तरिक्षमा घुमिरहेको वाष्पपिण्ड सेलाएपछि विष्फोट हुँदा सूर्य र अरू ग्रहहरूको निर्माण भएको मानेका छन् । यस्तै जिन्स र जेफ्रे (१९१७ ई.)ले सूर्यका नजिकमा पुच्छेतारा जाँदा पुच्छ्रेताराप्रतिको आकर्षणले सूर्यबाट ज्वारभाटा निस्कन पुगी ग्रह तथा उपग्रहहरूको निर्माण भएको

---

३२ "त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवहस्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।" पुष्पदन्त, **शिवमहिम्नः स्तोत्र**, व्याख्याता सिद्धिनाथ पाण्डेय, तनहुँ, देवघाटधाम, श्रीहरिहर सन्न्यास आश्रम, २०५४, पद्य २६ ।

३३ "विकर्तनार्कमार्तण्डमिहीरारुणपूषणः", अमरसिंह, पूर्ववत्, पङ्क्ति २१५ ।

३४ "यो देवानां प्रभवश्चोद्‌भवश्च, विश्वाधिरूपो रुद्रो महर्षिः, हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ।" **श्वेताश्वतरोपनिषद्**, कल्याण, उपनिषद् अङ्क, गोरखपुर, गीताप्रेस, पञ्चम संस्करण, वि.सं. २०५७, ३।४ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कल्पना गरेका छन्[३५] । यसरी यिनीहरूका भनाइबाट पनि सृष्टिचक्रका प्रवर्तक तेजोराशि नै भएको कुरा पुष्टि हुन्छ । यसले उपचर्चित वैदिक मान्यतालाई प्रकारान्तरले समर्थन गरेको देखिन्छ । यसरी मूलप्रकृतिस्वरूपा पृथ्वीको गर्भमा रहेको पारद सूर्यरूपी भगवान् शिवको बीज भएको प्राकृतिक संरचनागत तथ्य पुष्टि हुन्छ ।

५. काव्यिक रस र आयुर्वेदीय रसका बीचमा साम्य-वैषम्य

क) काव्य मानिसको अन्तर्मनसँग सम्बन्धित हुन्छ । त्यसैले काव्यगत रस काव्यभावनाजन्य हुन्छ । यो अमूर्त हुन्छ तर अनुभवगोचर हुन्छ, मानसिक प्रक्रियामा आधारित हुन्छ । त्यसैले सर्वजनसंवेद्य हुँदैन । जन्मान्तरीय र वर्तमानकालिक काव्यभावनाजन्य संस्कार परिपक्व भएका व्यक्तिलाई मात्र रसबोध हुन्छ[३६] । यता आयुर्वेदीय रस पारदको पारमार्थिक पक्ष पनि सर्वजनसंवेद्य हुँदैन । यसलाई सिद्ध गरेका केही रससिद्ध पुण्यात्मा व्यक्तिलाई मात्र यसको प्रत्यक्षता हुन्छ, सर्वसाधारण जनलाई दृष्टिगोचर हुँदैन[३७] । यद्यपि पारदको व्यावहारिक रूप भने सर्वजनवेद्य हुन्छ । यसको पारमार्थिक स्वरूपलाई कठोर साधनाद्वारा सिद्ध गर्ने परम्परा प्राचीन साधकहरूमा थियो । त्यसबेला शिष्य (साधक) को योग्य, पूर्वक्रिया, शुद्धता, मण्डपनिर्माण, विधिपूर्वक पूजन, रसकी अधिष्ठात्री जीवित देवी कालिनीको साकार पूजन, नन्दी आदि शिवगणको पूजन, तोकिएको सङ्ख्यामा मन्त्रजाप, रसाङ्कुशी विद्याद्वारा उनकी अधिष्ठात्रीको पूजन, अघोरमन्त्रसाधना, हवनजस्ता पूर्णतः आध्यात्मिक पक्षबाट सिद्ध गरिन्थ्यो[३८] । तर आजका अध्येताहरूमा त्यो निष्ठा, त्यो पात्रताचयन, त्यो समर्पणभाव किञ्चित् पनि छैन । न रससिद्ध गराउन सक्ने गुरु छन् न त त्यस्तो समर्पित शिष्य नै त्यसैले पारदको पारमार्थिक पक्ष आज विलुप्त भइसकेको अवस्था छ । यसरी काव्यिक रसचर्वणाका निमित्त प्राक्तन र वर्तमानकालिक वासना अपेक्षित छ भने पारदसाधनाका निमित्त कठोर परिश्रम र शुद्ध अन्तस्करणको आवश्यकता छ । दुवै रस वाह्य इन्द्रियद्वारा संवेद्य होइनन् र सर्वजनसंवेद्य पनि होइनन् ।

ख) काव्यको रस विभावादिको उपस्थितिमा मात्र विद्यमान मानिन्छ । त्यसैले चर्वणागत उत्पत्ति-विनाशलाई लिएर रस उत्पन्न हुने र विनष्ट हुने व्यावहारिक प्रयोग गरिन्छ तर आयुर्वेदको रस एकपटक सिद्ध भएपछि साधकमा अनन्त कालसम्म रहन्छ । यसका लागि साधकमा शुद्धता र चरित्रवत्ता अपेक्षित हुन्छ, जसका कारणले शरीरवेधद्वारा स्थिर देह प्राप्त गरी व्यक्ति जीवन्मुक्त हुन्छ[३९] ।

---

३५ डा. गणेशबहादुर माली र अन्य, **विज्ञान (कक्षा १०)**, नेपाल सरकार, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, पुनर्मुद्रित संस्करण, वि.सं. २०६५, पृ. २२७ ।

३६ "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् । निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ।" (धर्मदत्तको कारिका उद्धरण) **साहित्यदर्पण**, पूर्ववत् ।

३७ "केषाञ्चित् पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः ।" वाग्भट, पूर्ववत् १।४ ।

३८ वाग्भट, पूर्ववत् अध्याय ६, कारिका २-६० ।

३९ "स्थिरदेहेऽभ्यासवशात् प्राप्य ज्ञानं गुणाष्टकोपेतम् । प्राप्नोति ब्रह्मपदं न पुनर्भववासजन्मदुःखानि ।" वाग्भट, पूर्ववत् १।४३ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग) काव्यगत रसबोधको समयमा रसप्रमाता साधारणीकरण व्यापारको सहायताले विगलितवेद्यान्तरताको महनीय अवस्थामा (समाधिमा) पुगेको हुन्छ भने पारदरससिद्धिको अवस्थामा पनि साधक त्यही उच्चतम अवस्थामा पुगेको हुन्छ । त्यो अवस्थामा कुनै पनि किसिमको ज्ञेयान्तर वस्तुको स्फुरणा बोद्धाका मानसपटलमा हुँदैन ।

घ) काव्यगत रसबोध विभावादिको उपस्थितिका कारणले निर्विकल्पात्मक ज्ञानद्वारा हुन सक्दैन भने मूल पात्र (आलम्बन विभाव) सँग प्रमाताको वाचिक संसर्ग आदि जनित प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुन नसक्ने हुनाले सविकल्पक ज्ञानद्वारा पनि वेद्य हुन सक्दैन । त्यसैले यो अलौकिक, असाधारण प्रकृतिको चर्वणाशक्ति (व्यञ्जनावृत्ति) द्वारामात्र वेद्य हुन्छ[४०] । यता रसेश्वर दर्शनसम्मत रसको साक्षात्कार निर्विकल्पात्मक ज्ञानद्वारा हुन्छ । यो ज्योतिको रूपमा स्फुरणा हुने प्रकाशपुञ्ज हो, सच्चिदानन्दघन परमशिव हो । यो कान्ट र लेप्लासले भनेजस्तो निर्जीव आकाशीय पिण्ड होइन, प्रत्युत परमशिवको कृपामयी स्फुरणा हो[४१] ।

ङ) दुवै प्रकारका रस सत्त्वगुणको उद्रेकबाट उद्बुद्ध हुन्छन्, अखण्डरूपमा आस्वाद्य हुन्छन् र स्वयं प्रकाशमान हुन्छन् । सांसारिक सुखदुःख आदिको अनुभूतिभन्दा माथिल्लो स्तरका हुन्छन् । त्यसैले यहाँ प्रमाताले आफ्नो विशुद्ध अन्तस्करणमा भासमान आनन्दमय अवस्थाको अनुभूति गर्दछ ।

च) काव्यगत रसमा हृदयपक्षको प्रधानता हुन्छ, जसलाई मनःसंवेगात्मक पक्ष पनि भनिन्छ । त्यतिखेर रसप्रमाताको हृदय द्रुति, दीप्ति वा विकासको चरम उत्कर्षमा पुगेको हुन्छ[४२] । मानवहृदय त्यसबखत मस्तिष्कको विचारात्मक कठोर अनुशासनको बन्धनबाट उन्मुक्त हुन्छ । साधारणीकरण व्यापारजन्य सहजानुभूतिको त्यो परम स्वतन्त्रताका समयमा योगी समाधिमा स्वरूपानुभवद्वारा आनन्दको अनन्त गहिराइमा आफू समाहित भएजस्तो तमाम सांसारिक बन्धन, मर्यादा, सुखदुःखका थिचोमिचोबाट उन्मुक्त भएर आत्मविश्रान्ति-जनित आवरणभङ्ग चित्को अनुभूति गर्दछ[४३] । कुनै पनि लौकिक आनन्दभन्दा यो पृथक् र उच्चतम हुन्छ ।

रसेश्वरदर्शनअनुसार भने रस साक्षात्कारको महनीय क्षणमा मानसिक वा हृदयपक्षको प्रधानता हुँदैन । त्यतिखेर मस्तिष्कको ऊर्जा अपूर्वरूपमा जागृत हुन्छ । साधकले आफ्नो आज्ञाचक्रको मध्यबिन्दुमा धुवाँरहित अग्निज्वाला (मैनबत्तीको शिखा)जस्तो वा सौदामिनीको प्रकाशजस्तो अथवा उदाउँदो सूर्यजस्तो सम्पूर्ण जगत्लाई आलोकित गर्ने सर्वोत्कृष्ट ज्योतिका रूपमा परमात्माको प्रकाश प्राप्त गर्दछ । त्यो परम आनन्दस्वरूप, एकरस, उत्कृष्ट ज्योति, तर्क, वितर्क, चिन्तन आदिद्वारा अज्ञेय, सबै किसिमका क्लेशरहित, शान्त, स्वसंवेद्यरूपमा प्रकाशित हुन्छ । त्यो परमज्योतिमा मनलाई विलय

---

४० विश्वनाथ, पूर्ववत् ३।२३-२६ ।

४१ "हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥" ..... **मुण्डकोपनिषद्,** कल्याण, पूर्ववत् २।२।९, पृ. २ ।

४२ पण्डितराज जगन्नाथ, पूर्ववत्, पृ. २२३ ।

४३ पण्डितराज जगन्नाथ, पूर्ववत्, पृ. ९६-९७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गराएर त्यसैमा सम्पूर्ण जगत्को स्फुरणा अवलोकन गर्दै[४४] सबै किसिमका वासनाजन्य बन्धनबाट मुक्त भएको साधक यसै शरीरमा विद्यमान रही (जीवनदशामै) मुक्ति प्राप्त गर्दछ[४५]। परब्रह्ममा अनिर्वचनीय रूपमा विलीन हुन्छ। काव्यगत रसमा हृदयपक्षको प्रधानता हुन्छ, रागात्मकता हुन्छ र संवेदना हुन्छ भने आयुर्वेदीय रसमा मस्तिष्क पक्षको क्रियाशीलता हुन्छ। त्यसैले रसेश्वर दर्शन हो भने काव्य साहित्य हो। साहित्य र दर्शनमा यही भिन्नता हुन्छ। आचार्य मम्मटका शब्दमा भन्ने हो भने काव्य प्रियतमाको मधुर वचन हो तर दर्शन गुरुको आज्ञा हो। तर दुवै शास्त्रका रसबाट प्रमाताले चरम आनन्द प्राप्त गर्दछ।

६. उपसंहार

यसरी काव्यशास्त्रीय रस र आयुर्वेदशास्त्र (रसेश्वर दर्शन) सम्मत रसको चर्चा गर्दा यिनका बीचमा धेरै कुराको समानता पाइन्छ भने कतिपय कुरामा भिन्नता पनि पाइन्छ। रसेश्वर दर्शन र काव्यशास्त्रीय रसको दर्शन पनि झन्डै उस्तै देखिन्छ। रसेश्वर दर्शनमा महारसका अतिरिक्त उपरसको चर्चा पाइन्छ भने काव्यशास्त्रका स्थायी भाव पनि कतिपय अवस्थामा सहायक बन्न सक्तछन्। तेत्तीस संख्यामा रहेका निर्वेद आदि व्यभिचारी भाव पनि उपरसकै कोटिमा राख्न सकिने खालका छन्। रसेश्वर दर्शनको पारमार्थिक रस कठिनतम साधनापछि मात्र प्राप्त हुन सक्ने भएकाले निकै दुर्लभ प्रकारको छ भने काव्यशास्त्रीय रस सहजानुभूतिको विषय भएकाले त्यस्तो दुर्लभ हुँदैन। दुवै रसको लक्ष्य व्यक्तिमा अन्तर्निहित 'अहम्' को प्रशमन गरी 'तत्त्वमसि' वाक्यद्वारा प्रतिपादित आनन्दमय परम सत्ताको बोध गराउने हो। यो स्थितिमा चित्तको बहिर्मुखी अवस्थामा आत्माले भोगेका सम्पूर्ण सुखदुःखादि पदार्थलाई चैतन्यले आत्मविलय गराउँछ र केवल चैतन्यको स्फुरणद्वारा जन्मजन्मान्तरका संस्कारवश प्राप्त दुःखले अनुविद्ध जीवलाई सकल वेद्यविनिर्मुक्त शुद्ध निर्विकार शिवत्वको बोध गराई आनन्दमय बनाउँछ। त्यसैले साहित्य मनीषीहरूले साहित्यको लक्ष्य 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' को प्राप्ति हो भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् भने रसेश्वर दार्शनिकहरूले पनि त्यही ब्रह्मको प्राप्ति नै जीवनको लक्ष्य किटान गरेका छन्। यस आधारमा यी दुवै रसको पद्धति (बाटो) फरक देखिए पनि लक्ष्य (गन्तव्य) एउटै देखिन्छ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

१. **ऋग्वेद** (भाग २), पुना, तिलक महाराष्ट्र विद्यापीठ शाखाभूत वैदिक संशोधनमण्डल १८५८ (शाके)।
२. **दुर्गासप्तशती**, गोरखपुर, गीताप्रेस, पैंतीसौं संस्करण २०४० वि.सं.।
३. **बृहत्स्तोत्ररत्नाकर**, वरेली, संस्कृति प्रतिष्ठान ख्वाजा कुतुव, वेदनगर, प्रथम संस्करण १९७५।

---

४४ "निर्मले मुकुरे यद्वद् भान्ति भूमिजलादयः। अमिश्रास्तद्वदेकस्मिश्चिन्नाथे विश्ववृत्तयः॥" अभिनवगुप्तपाद, **तन्त्रालोक** २।४, सर्वदर्शनसँग्रहमा उद्धृत, पूर्ववत्, पृ. ३४८।

४५ "भ्रूयुगमध्यगतं यच्छिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि, केषाञ्चित् पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः। परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिः स्वभावमविकल्पम्, विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम्। तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं जगत् पश्यन्, उत्सन्नकर्मवन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोति।" वाग्भट, पूर्ववत् १।४८-५०।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४. **शुक्लयजुर्वेद**, दिल्ली, मोतीलाल वनारसीदास, प्रथम संस्करण १९७१ ।
५. **श्वेताश्वतरोपनिषद्, मुण्डकोपनिषद् र तैत्तिरीयोपनिषद्**, कल्याण उपनिषद् अङ्क, गोरखपुर, गीताप्रेस, पञ्चम संस्करण २०५७ वि.सं. ।
६. अमरसिंहः, **अमरकोश**, काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार, दोस्रो संस्करण २०६५ ।
७. आनन्दवर्धनः, **ध्वन्यालोक** (लोचनसहित), हिन्दी व्याख्याकार आचार्य जगन्नाथ पाठक, वाराणसी, चौखम्वा विद्याभवन १९९२ ।
८. आचार्य विन्दु, **रसपद्धति** (सिद्धिप्रदा हिन्दीव्याख्योपेता), वाराणसी, चौखम्भा ओरियन्टालिया १९८७ ई. ।
९. उद्भटः, **काव्यालङ्कारसारसंग्रह**, व्याख्याकार डा. राममूर्ति त्रिपाठी प्रयाग, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रथम संस्करण १९६६ ई. ।
१०. कविराज विश्वनाथः, **साहित्यदर्पण**, (लक्ष्मी टीकासहित) वाराणसी, चौखम्वा संस्कृत संस्थान, छैठौं संस्करण २०५८ वि.सं. ।
११. डा. गणेशवहादुर माली र अन्य, **विज्ञान** (कक्षा १०) नेपाल सरकार, पाविके, २०६५ ।
१२. घिल्डियाल सदानन्द शर्मा, **रसतरङ्गिणी**, मोतीलाल वनारसीदास, पुनर्मुद्रण संस्करण २००० ई. ।
१३. पण्डितराज जगन्नाथ, **रसगङ्गाधर** (प्रथम आनन), व्याख्या- वदरीनाथ झा, मदनमोहन झा, वाराणसी, चौखम्वा विद्याभवन सप्तम संस्करण १९९० ई. ।
१४. पुष्पदन्त, **शिवमहिम्नः स्तोत्र**, व्याख्याकार सिद्धिनाथ पाण्डेय, तनहुँ, हरिहर सन्न्यास आश्रम, देवघाटधाम, प्रथम संस्करण २०५४ वि.सं. ।
१५. भरत, **नाट्यशास्त्र,** (सम्पादक वटुकनाथ शर्मा) वाराणसी, चौखम्वा विद्याभवन, द्वितीय संस्करण २०३७ वि.सं. ।
१६. मम्मटः, **काव्यप्रकाशः**, विश्वेश्वरी टीकासहित, वाराणसी, ज्ञानमण्डल लिमिटेड २०४२ वि.सं. ।
१७. माधवाचार्य (सायणमाधव), **सर्वदर्शनसङ्ग्रहः**, प्रकाश हिन्दीव्याख्योपेतः, वाराणसी, चौखम्वा विद्याभवन, द्वितीय संस्करण १९७८ ।
१८. पाण्डेय, गणेश, "शिवमहिम्नःस्तोत्रको काव्यशास्त्रीय अध्ययन", परमानन्द प्रज्ञा, सम्पादक हरि पाण्डेय 'पथिक' वर्ष १, अङ्क १, चितवन, संस्कृत-छात्रपरिषद्, वि.सं. २०६७ ।
१९. राजवंशसहाय 'हीरा', **भारतीय साहित्यशास्त्रकोश**, पटना, विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, १९७३ ई. ।
२०. रुद्रटः, **काव्यालङ्कारः**, वाराणसी, चौखम्वा विद्याभवन, २०२३ वि.सं. ।
२१. वाग्भटः, **रसरत्नसमुच्चयः**, सविमर्श 'रसप्रभा' हिन्दीव्याख्योपेतः, वाराणसी, चौखम्वा संस्कृत भवन, हिन्दी संस्करण २०५७ वि.सं. ।
२२. व्यास, अम्विकादत्त, **शिवराजविजयः**, वाराणसी, चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन, संस्करण २००९ ई. ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदाङ्ग र उपाङ्गशास्त्रहरूको मुख्य प्रयोजन

डा. ऋषिराम रेग्मी
सहप्राध्यापक

१. वेदाङ्गशास्त्र-प्रणयनको पृष्ठभूमि

वेद विश्वकै अति प्राचीन र भावको गाम्भीर्य बोकेको वाङ्मय हो भन्ने कुरा पूर्वीय तथा पाश्चात्य सबै विद्वान्हरूले स्वीकारेका छन् । अति प्राचीनकालमा रचना गरिएको सामान्य कृतिको आशय बुझ्न त पछिल्ला पुस्तालाई कठिन हुन्छ भने आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक रहस्यले ओतप्रोत भएका तथा भाषिक दृष्टिले समेत केही पृथक् नियममा आबद्ध वैदिक ऋचाहरूको अर्थगाम्भीर्य बुझ्न हामीजस्ता साधारण मानिसलाई कठिन हुनु स्वाभाविकै हो । हामीजस्ताको के कुरा, अति प्राचीनकालका श्रुतर्षिहरूलाई समेत वेदको अर्थ (धर्मको प्रत्यक्षज्ञान) दुरूह बन्ने गरेको तथ्य निरुक्तकार यास्कले उल्लेख गरेका छन् । यास्कका अनुसार पहिला कठिन तपस्याका प्रभावले ऋषिहरूले धर्मको साक्षात्कार गरेका[१] (के काम गर्दा कस्तो फल प्राप्त हुन्छ भन्ने फलविपरिणाम बुझेका) थिए[२] । कालक्रमअनुसार पछिल्ला पुस्ताहरूमा (आफूभन्दा उत्तरकालिक ऋषिहरूमा) धर्मको साक्षात्कार गर्ने क्षमता कम हुदै गएको देखेपछि उनीहरूले उत्तरकालिक ऋषिहरूलाई आफूले साक्षात्कार गरेका धर्मको उपदेश मन्त्रद्वारा गर्न थाले[३] । अर्थात् उनीहरूले आफूले साक्षात्कार गरेका विभिन्न मन्त्रहरू गुरु-शिष्य प्रक्रियाद्वारा अन्य ऋषिहरूलाई सुनाउदै गए[४] । प्राचीन ऋषिहरूले श्रवणविना नै धर्मको (वैदिक मन्त्रहरूको) साक्षात्कार गरेका थिए । अतः मन्त्रद्रष्टा भएका कारण उनीहरूको **'ऋषित्व'**[५] स्वतःसिद्ध थियो, किन्तु पछिल्ला ऋषिहरू मन्त्रद्रष्टा (धर्मको साक्षात्कार गरेका) नभई मन्त्रका श्रवणकर्ता

---

१. साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो वभूवुः । - निरुक्त १.२०.२ ।

२. ऋषन्ति अमुष्मात् कर्मण एवमर्थावता मन्त्रेण संयुक्तादमुना प्रकारेणैवंलक्षणः फलविपरिणामो भवतीर्त्ईषयः । तदेतत् कर्मणः फलविपरिणामदर्शनमौपचारिक्या वृत्त्योक्तेम्- 'साक्षात्कृतधर्माण' इति । न हि धर्मस्य दर्शनमस्ति, अत्यन्तापूर्वो हि धर्मः । - ऐजन, दुर्गावृत्ति ।

३. तेद्रवरेभ्योद्रसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः । - ऐजन ।

४. ते अवरेभ्य उपदेशेन शिष्योपाध्यायिकया वृत्त्या मन्त्रान् ग्रन्थतोद्रर्थतश्च सम्प्रादुः सम्प्रदत्तवन्तः, तेद्रपि चोपदेशेनैव जगृहुः ॥ - ऐ., दुर्गावृत्ति ।

५. ऋषिर्दर्शनात् (निरुक्त २.११.१) । अनधीतमेव तत्त्वतो ददृशुः तपोविशेषेण (दुर्गावृत्ति) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भएका हुँदा अर्थात् मन्त्रको श्रवणपछि मात्र धर्मको ज्ञान गर्न सक्ने भएकाले उत्तरकालिक ऋषिहरूलाई **'श्रुतर्षि'** भनिन्छ[६] । यिनै श्रुतर्षिहरूले आफूले प्राप्त गरेको मन्त्रोपदेशका आधारमा मन्त्रका क्रम र प्रकरण मिलाई मन्त्रसंहिताका रूपमा वेदको अध्ययन-अध्यापन परम्परालाई अगाडि बढाउँदै गए र ब्राह्मणग्रन्थद्वारा यज्ञको स्वरूप निश्चित गरी त्यसमा (यज्ञमा) मन्त्रप्रयोगको व्यवस्थासमेत मिलाए । कालक्रमअनुसार अगाडि बढ्दै जाँदा आफूभन्दा पछाडिका पुस्तालाई वेदको श्रवण-परम्परा धान्न पनि कठिन हुने अनुभव गरी श्रुतर्षिहरूले श्रुतिपरम्परामा मात्र सीमित वेदको अध्ययन-अध्यापनको क्रमलाई अझै सरल बनाउने उपाय खोज्दै गए । फलस्वरूप मन्द प्रतिभा, क्षीण आयु इत्यादिका कारण श्रुतिपरम्पराबाट (मौखिक पठनपाठनबाट) मात्र वेदार्थ ग्रहण गर्न कठिन अनुभव गर्दै गएका अवरकालिक (पछिल्ला पुस्ताका) मनुष्यहरूलाई वेदार्थ, यसको अध्ययनप्रक्रिया, यज्ञको अनुष्ठान, वेदमूलक आचारविचार इत्यादि बुझ्न सजिलो होस् भन्ने उन्नत भावनाबाट प्रेरित भई श्रुतर्षिहरूले **(१) शिक्षा, (२) कल्प, (३) व्याकरण, (४) निरुक्त, (५) छन्द र (६) ज्योतिष** नामका वेदका छ अङ्गहरू प्रणयन गरेका हुन्[७] ।

१.२ 'अङ्ग' शब्दको अर्थ

अङ्ग' शब्दको व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ **'उपकारक'** भन्ने हुन्छ- **'अङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते अमीभिरित्यङ्गानि'** । अर्थात् जसबाट कुनै वस्तुको स्वरूप ज्ञान गर्न, विषयको अर्थ बुझ्न, प्रयोग वा अनुष्ठानमा पूर्णता ल्याउन सहायता मिल्दछ त्यस्ता विषयवस्तु, ज्ञान, प्रयोग आदिलाई 'अङ्ग' भनिन्छ । वेदका अङ्ग अर्थात् वेदाङ्ग भनेका माथि उल्लेख गरिएका छ प्रकारका वाङ्मय हुन् । वेदाङ्गहरूले वेदको अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया, वेदमा प्रतिपादित वा सङ्केतित यज्ञका विभिन्न स्वरूप, तिनको अनुष्ठान गर्ने विधि, सामाजिक आचारविचार, वैदिक शब्दहरूको स्वरूप तथा तिनको अर्थ इत्यादि कुरा बुझ्न र प्रयोग गर्न ठूलो सहयोग पुऱ्याउँछन् । **मुण्डकोपनिषद्मा** (१.१.४-५) परम पुरुषार्थप्राप्तिका (ब्रह्मज्ञानका) साधनभूत धर्मज्ञानका हेतु भएकाले वेद र वेदाङ्गलाई **'अपरा विद्या'** भनिएको छ भने वेदकै एक अंश उपनिषद्लाई **'परा विद्या'** भनिएको छ ।

१.३ वेदाङ्गशास्त्रको मुख्य प्रयोजन

वेद पूर्वीय ज्ञान-विज्ञान, धर्म, दर्शन, साहित्य, संस्कृति र सदाचारका मूल स्रोत हुन् । त्यसैले पूर्वीय परम्परामा वेदप्रति अत्यन्त श्रद्धा गर्ने र यिनलाई अति पवित्र एवं प्रामाणिक ग्रन्थका रूपमा स्वीकार्ने गरिन्छ । यही श्रद्धा र पवित्रताका कारण वेदका प्रत्येक स्वर, वर्ण, अक्षर, पद आदिमा किञ्चित् परिवर्तन वा च्युति हुनु महान् अनर्थ हो भन्ने मान्यता प्राचीनकालदेखि रहिआएको छ ।

---

६. अवरेभ्योऽवरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः श्रुतर्षिभ्यः । तेषां हि श्रुत्वा ततः पश्चादृषित्वमुपजायते, न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृतधर्मणां श्रवणमन्तरेणैव ॥ - दुर्गाचार्य, निरुक्तवृत्ति १.२०.२ ।

७. उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च । - नि. १.२०.२ । निरुक्तकार यास्कको प्रस्तुत वाक्यको व्याख्यामा वृत्तिकार दुर्गाचार्यले 'एकात्मक वेदलाई वेदव्यासले विभिन्न शाखामा विभक्त गरेर उपदेश गरेको' कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । यसवाट वेदका शाखा र वेदाङ्गको उपदेश श्रुतर्षिहरूवाट प्रायः समकालमा भएको भन्ने बुझिन्छ । त्यसैले यो विषय चिन्तनीय छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मन्त्रसंहिता र ब्राह्मणग्रन्थ दुवैलाई वेद मान्ने प्राचीन परम्पराअनुसार वेदको स्वरूपलाई हेर्ने हो भने एकातर्फ स्वर, वर्ण, पद आदिले युक्त नियतानुपूर्वी मन्त्रसंहिता रहेका छन् भने अर्कातर्फ तिनै मन्त्रलाई आधार मानी यज्ञका विभिन्न स्वरूप र तिनको अनुष्ठानसम्बन्धी विस्तृत चर्चा गरिएका ब्राह्मणग्रन्थहरू रहेका छन् । वेदका यिनै उच्चारणपक्ष, अर्थपक्ष र प्रयोगपक्षको संरक्षण तथा संवर्धन गरी सुदीर्घकालीन इतिहास बोकेको विश्वसभ्यताको आदिम स्रोत वेदप्रति सबैको आस्था र विश्वास जगाउन तथा पछिल्ला पुस्तालाई आफ्नो परम्पराप्रति गर्व गर्न सक्ने बनाउन ऋषिहरूले वेदाङ्गवाङ्मयको उपदेश गरेका हुन् । छवटै वेदाङ्गको विशिष्ट प्रयोजन संक्षेपमा यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छः

१.३.१ शिक्षाशास्त्रको प्रयोजन

वेदका मन्त्रको यथार्थ उच्चारण गर्न सिकाउनु शिक्षाशास्त्रको मुख्य प्रयोजन हो । शिक्षाशास्त्रमा मुख्यतः स्वशाखीय वेदका मन्त्रमा निहित स्वर-व्यञ्जनादि वर्णको, उदात्त, अनुदात्त, स्वरित आदि स्वरको उच्चारणविधि, मन्त्रोच्चारण, हस्तस्वर प्रदर्शन आदिमा आवश्यक पर्ने शरीरका विभिन्न अवयवको स्थिति, अध्ययनविधि, गुरु र शिष्यका धर्मजस्ता विभिन्न विषयको विस्तृत चर्चा गरिएको हुन्छ । तैत्तिरीयोपनिषद्मा वर्ण, स्वर, मात्रा, बल, साम र सन्तानलाई शिक्षाशास्त्रका विषय मानिएको छ[८] । अर्थात् वैदिक मन्त्रमा रहेका अकारादि वर्ण, उदात्तादि स्वर, ह्रस्वादि मात्राको[९] उच्चारणमा लाग्ने प्रयत्नको (बलको) जानकारी दिनु र मन्त्रको दोषरहित माधुर्यादि गुणयुक्त उच्चारण[१०] (साम) सिकाउनु शिक्षाशास्त्रको उद्देश्य हो । यसैगरी सन्तान भनेको संहिता (वर्णहरूको अतिशय सान्निध्य) हो[११] । यद्यपि पदहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व हुन्छ तथापि कहिलेकाही आवश्यकताअनुसार एउटा पदको उच्चारणपछि तुरुन्त अर्को पदको उच्चारण गरे मात्र वाक्यको अर्थ स्पष्ट हुन्छ । यही कुरालाई यहा सन्तान (संहिता) भनिएको हो । यसप्रकार मन्त्रोच्चारणका विभिन्न नियमको शिक्षण गर्नु शिक्षाशास्त्रको मुख्य प्रयोजन हो । यस्ता शिक्षाग्रन्थ प्रायः वेदका प्रत्येक शाखाअनुसार भिन्नाभिन्नै उपलब्ध हुन्छन् । यीमध्ये ऋग्वेदको शैशिरीयशिक्षा, कृष्णयजुर्वेदको व्यासशिक्षा, शुक्लयजुर्वेदको याज्ञवल्क्यशिक्षा, सामवेदको नारदीयशिक्षा, अथर्ववेदको माण्डूकी शिक्षा र सर्ववेदसाधारण पाणिनीयशिक्षा मुख्य मानिन्छन् ।

१.३.२ कल्पशास्त्रको प्रयोजन

मन्त्रको प्रकृति र आशय बुझी विभिन्न यज्ञमा तिनको यथार्थ विनियोग गर्न, अविकलित रूपमा विभिन्न द्रव्ययज्ञ सम्पन्न गर्न, विभिन्न संस्कारहरूको अनुष्ठानद्वारा संस्कृत बन्न, विभिन्न किसिमका सामाजिक धर्म र नियमहरूको यथार्थ परिपालन गर्न मानवसमाजलाई अभिप्रेरित गर्नु कल्पशास्त्रको मुख्य प्रयोजन हो । कल्पशास्त्र पनि श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र र परिशिष्ट गरी चार भागमा विभक्त छ ।

---

८. अथ शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः, स्वरः, मात्रा, वलम्, साम, सन्तानः । इत्युक्तः शिक्षाध्यायः । - तै.उ. १.२.१ ।

९. एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्धमात्रिकम् ॥ - याज्ञवल्क्यशिक्षा १.१६ ।

१०. माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्य लयसमर्थञ्च षडेते पाठका गुणाः ॥ - पाणिनीयशिक्षा ३३ पद्य ।

११. परः सन्निकर्षः संहिता ।-पाणिनीय अष्टाध्यायी सूत्रपाठ १.४.१०९ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१.३.२.१ श्रौतसूत्र (श्रौतकल्प)

वेदका मन्त्र तथा ब्राह्मणभागमा क्रमबद्ध वर्णन गरिएका अग्न्याधान, अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमासजस्ता विभिन्न श्रौतयज्ञहरूको प्रतिपादन सूत्रशैलीमा गरिएका ग्रन्थलाई श्रौतसूत्र वा श्रौतकल्प भनिन्छ। यस्ता श्रौतसूत्रहरू प्रत्येक वेदका शाखाअनुसार भिन्नाभिन्नै हुन्छन्। वर्तमानमा उपलब्ध श्रौतसूत्रमध्ये **ऋग्वेदका** आश्वलायन-श्रौतसूत्र र शाङ्खायन-श्रौतसूत्र, **कृष्णयजुर्वेदका** मानवश्रौतसूत्र, वाराहश्रौतसूत्र, भारद्वाजश्रौतसूत्र, आपस्तम्बश्रौतसूत्र, बौधायनश्रौतसूत्र, सत्याषाढश्रौतसूत्र, वाधूलश्रौतसूत्र, वैखानसश्रौतसूत्र, **शुक्लयजुर्वेदको** कात्यायनश्रौतसूत्र, **सामवेदका** जैमिनीय-श्रौतसूत्र, लाटचायन-श्रौतसूत्र, द्राह्यायणश्रौतसूत्र र **अथर्ववेदको** वैतानश्रौतसूत्र प्रमुख मानिन्छन्।

१.३.२.२ गृह्यसूत्र (गृह्यकल्प)

वेदका मन्त्रसंहिता तथा ब्राह्मणग्रन्थमा स्पष्ट र पूर्ण रूपमा प्रतिपादित नभएका तर विभिन्न प्रसङ्गमा उल्लिखित र सङ्केतित विषयलाई आधार बनाएर ऋषिहरूले स्मरण गरी एकत्रित गरेका स्नान, सन्ध्योपासन, तर्पण, श्राद्ध, देवार्चनजस्ता स्मार्तकर्म र गर्भाधान, पुंसवन, उपनयन, विवाह, अन्त्येष्टिजस्ता संस्कारहरूको सूत्रशैलीमा वर्णन गरिएका ग्रन्थलाई गृह्यसूत्र, गृह्यकल्प वा स्मार्तसूत्र भनिन्छ। गृह्यसूत्रहरू पनि प्रायः प्रत्येक वेदका शाखाअनुसार भिन्नाभिन्नै हुन्छन्। वर्तमानमा उपलब्ध गृह्यसूत्रमध्ये **ऋग्वेदका** आश्वलायन-गृह्यसूत्र, शाङ्खायन-गृह्यसूत्र, **कृष्णयजुर्वेदका** काठक-गृह्यसूत्र, मानव-गृह्यसूत्र, वाराह-गृह्यसूत्र, भारद्वाज-गृह्यसूत्र, आपस्तम्ब-गृह्यसूत्र, बौधायन-गृह्यसूत्र, हिरण्यकेशि-गृह्यसूत्र, **शुक्लयजुर्वेदको** पारस्कर-गृह्यसूत्र, **सामवेदका** जैमिनीय-गृह्यसूत्र, गोभिल-गृह्यसूत्र, **अथर्ववेदको** कौशिक-गृह्यसूत्र प्रसिद्ध छन्।

१.३.२.३ धर्मसूत्र

धर्मसूत्रमा मुख्यतः वर्णधर्म, आश्रमधर्म, राजधर्म, सामान्यधर्म, सदाचारका विषय, व्यवहार (न्यायनिरूपण)सम्बद्ध विषय, प्रायश्चित्तकर्मजस्ता विभिन्न विषयको प्रतिपादन गरिएको हुन्छ। गृह्यसूत्रमा मुख्यतः गृहस्थाश्रमसाग सम्बद्ध विषयको वर्णन गरिएको हुन्छ भने धर्मसूत्रमा प्रायः चारै आश्रमसाग सम्बद्ध विषयहरूको चर्चा पाइन्छ। गृह्यसूत्रहरू प्रायः प्रत्येक वेदका स्वशाखाअनुरूप रचना गरिएका हुन्छन् भने धर्मसूत्रहरूको शाखासम्बन्ध अलि शिथिल प्रतीत हुन्छ।

धर्मसूत्रलाई कसैले कल्परूप वेदाङ्गमा र कसैले धर्मशास्त्ररूप उपाङ्गमा समावेश गरेको देखिन्छ। वस्तुतः धर्मसूत्रलाई वेदाङ्ग वा वेदोपाङ्ग जे भने पनि यसको सम्बन्ध कल्पशास्त्रसाग नै जोडिने भएकाले यस विषयमा अधिक उल्लेख गर्नु आवश्यक देखिँदैन तथापि अधिकांश विद्वान्हरूले धर्मसूत्रलाई कल्परूप वेदाङ्गभित्रै राखेर हेर्ने गरेकाले यहाा पनि उपाङ्गमा धर्मसूत्रको समावेश गरिएको छैन। अर्थात् धर्मसूत्र र धर्मशास्त्रबीचको पारस्परिक सम्बन्ध अत्यन्त निकट भए पनि यिनीहरूका बीचमा शाखासम्बन्ध, रचनाशैली, भाषागत प्रयोग, विषयगत क्रम इत्यादि भिन्नता रहेकाले धर्मसूत्रलाई धर्मशास्त्रअन्तर्गत राख्नुभन्दा कल्पसूत्रअन्तर्गत राख्नु उपयुक्त हुन्छ भन्ने यस निबन्धकारको विचार छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१.३.२.४ परिशिष्ट

'परिशिष्ट' शब्द शेषबोधक वा अधिकारबोधक पाणिनीय धातुमा 'परि' उपसर्ग लागेर निष्पन्न हुन्छ[१२] । पहिलो धातुबाट निर्मित परिशिष्ट शब्दले अवशेषात्मक (उपयोग गरेर बाकी रहेको अंश) अर्थको बोध गराउछ भने दोस्रो धातुबाट निर्मित परिशिष्ट शब्दले अधिकारात्मक वा उपदेशात्मक अर्थ दिन्छ । वेदका परिशिष्टहरू कुनै ग्रन्थ वा प्रकरणविशेषका अवशेषात्मक भाग नभएर उपदेशात्मक ग्रन्थ हुन् । वर्तमानमा चारै वेदसाग सम्बन्धित विभिन्न परिशिष्टग्रन्थ उपलब्ध भए पनि यस्ता ग्रन्थ प्रायः आ-आफ्ना वेदका सबै शाखाध्येतालाई काम लाग्ने हिसाबले रचना गरिएका देखिन्छन् । अर्थात् परिशिष्टग्रन्थ वेदका निश्चित शाखाविशेषसाग मात्र सम्बन्धित नभई प्रायः सबै शाखाध्यायीका लागि उपयोगी हुन्छन् । परिशिष्टहरूमा श्रौतसूत्रले, गृह्यसूत्रले वा दुवैले आकाङ्क्षा गरेका विषयहरू प्रतिपादित हुन्छन् । परिशिष्टलाई मुख्यतः शुल्वसूत्र र अन्य परिशिष्ट गरी दुई वर्गमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ-

१.३.३ व्याकरणशास्त्रको प्रयोजन

वैदिक शब्दहरूको प्रकृति-प्रत्यय निरूपण, पद-पदार्थको सम्बन्ध, पदका उदात्तादि स्वरको ज्ञान दिलाई वेदार्थ निर्णयमा सहयोग पुऱ्याउनु व्याकरणशास्त्रको मुख्य प्रयोजन हो । अर्को शब्दमा भन्दा वैदिक र लौकिक भाषामा प्रयुक्त शब्दहरूको प्रकृति-प्रत्यय देखाई असाधु शब्दको निराकरण र साधु शब्दको पदस्वरूप निदर्शन गरी त्यसको अर्थनिश्चय गर्नु व्याकरणशास्त्रको सामान्य प्रयोजन हो । यसका मुख्य प्रयोजन चाहि रक्षा, ऊह, आगम, लघु र असन्देह गरी पाच किसिमका भएको कुरा पातञ्जल महाभाष्यमा उल्लेख गरिएको छ[१३] ।

१.३.४ निरुक्तशास्त्रको प्रयोजन

व्याकरणशास्त्रद्वारा स्पष्ट हुन नसकेका पद-पदार्थको सम्बन्ध निरूपण, कठिन वैदिक शब्दहरूको अर्थनिरूपण र देवतातत्त्वको विवेचना गरी वैदिक मन्त्रको अर्थज्ञानमा सहयोग पुऱ्याउनु निरुक्तशास्त्रको मुख्य उद्देश्य हो । निरुक्त निर्वचनविज्ञान, भाषाविज्ञान र शब्दार्थविज्ञानको सबैभन्दा प्राचीन ग्रन्थ हो । हालसम्म उपलब्ध शब्दकोशहरूमा संसारकै सर्वप्राचीन शब्दकोश निघण्टुको व्याख्या निरुक्तले गरेको छ । यास्क मुनिले रचना गरेको यस ग्रन्थमा करीब ६०० ऋचाहरूको व्याख्या गरिएको छ । यो ग्रन्थ पाणिनीय व्याकरणभन्दा धेरै पुरानो मानिन्छ ।

१.३.५ छन्दःशास्त्रको प्रयोजन

वेदका मन्त्रमा रहेका देवताविशेष वा तत्त्वविशेषसित सम्बद्ध विभिन्न छन्दहरूको ज्ञान दिलाई वेदार्थ प्रतिपादनमा सहायता प्रदान गर्नु छन्दःशास्त्रको प्रयोजन हो । सामान्यतः नवीन काव्यको सिर्जना र उच्चारणमा लयमाधुर्य प्रदर्शनका लागि छन्दको ज्ञान आवश्यक हुन्छ भन्ने धारणा कतिपय विद्वान्हरूमा रहेको देखिन्छ । अत एव वैयाकरणहरू 'चदि आह्लादे दीप्तौ च' धातुबाट 'छन्दस्' पद

---

१२. शिष असर्वोपयोगे (पा.धा. १८१८) । शासु अनुशिष्टौ (पा.धा. १०७५) ।

१३. रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् । - व्याकरणमहाभाष्य १.१.१ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्पन्न भएको मान्दछन् । अर्थात् छन्दोबद्ध रचनाको पाठबाट सबैको मन आह्लादित हुने भएकाले श्रवणसुख प्रदान गर्नु नै छन्दःशास्त्रको प्रयोजन हो भन्ने निर्मूल धारणा सामान्य जनमानसमा रहेको पाइन्छ । वस्तुतः वैदिक ऋचा र लौकिक काव्यको समेत यथार्थ ज्ञानका लागि छन्दोज्ञान अपरिहार्य हुन्छ । अत एव महर्षि जैमिनिले अर्थअनुसार पादव्यवस्था भएका मन्त्रलाई ऋचा भनेका छन्[१४] । अर्थात् एउटा छन्दमा प्रायः चार पाउ हुन्छन् । ती पाउहरूमा प्रयोजनअनुकूल अर्थको सम्पूर्ति भएमा त्यस्ता अर्थानुसार पादव्यवस्था भएका मन्त्र ऋचा हुन्छन् भन्ने जैमिनिको आशय हो । त्यसैले वैदिक मन्त्रको यथार्थ ज्ञान दिलाउनु छन्दःशास्त्रको मुख्य प्रयोजन हो । यसअतिरिक्त वैदिक यज्ञमा विभिन्न मन्त्रको यथायोग्य विनियोग गर्नका लागि पनि छन्दोज्ञान आवश्यक हुन्छ । वैदिक र लौकिक छन्दःशास्त्रसम्बन्धी ज्ञान दिलाउने स्वतन्त्र र प्रामाणिक ग्रन्थ पिङ्गलच्छन्दःसूत्र वर्तमानमा उपलब्ध छ । आचार्य पिङ्गलद्वारा रचित यो ग्रन्थ ८ अध्यायमा विभक्त छ । यस ग्रन्थको आरम्भदेखि ४ अध्यायको सातौं सूत्रसम्म वैदिक छन्द र त्यसपछिका सबै सूत्रमा लौकिक छन्दका बारेमा वर्णन गरिएको छ ।

१.३.६ ज्योतिषशास्त्रको प्रयोजन

विभिन्न यज्ञका लागि आवश्यक पर्ने तिथि, नक्षत्र, मास, ऋतु इत्यादि कालविशेषको यथार्थ निरूपण गरी यज्ञानुष्ठानमा सहयोग पुऱ्याउनु ज्योतिषशास्त्रको मुख्य प्रयोजन हो । यसमा मुख्यतया अग्न्याधान, अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमासजस्ता श्रौतकर्मसाग सम्बन्धित कालका विषयमा वर्णन गरिएको हुन्छ । ज्योतिषशास्त्रसम्बन्धी उपलभ्यमान ग्रन्थहरूमा पहिलो र प्रामाणिक ग्रन्थ लगधमुनिद्वारा प्रोक्त वेदाङ्गज्योतिष हो । यसको रचनाकाल ई.पू. १४१० मानिन्छ । यसमा पञ्चवर्षात्मक युग, माघशुक्लादि संवत्सर, अयन, ऋतु, मास, पक्ष, तिथि, पर्व, विषुवत्तिथि, नक्षत्र, अधिमास इत्यादि श्रौतस्मार्त कृत्यका लागि आवश्यक विषयहरू प्रतिपादित छन् ।

यसप्रकार वेदका छवटै अङ्गको अध्ययनविना वेदको यथार्थ ज्ञान असम्भव हुने भएकाले यही कुरा स्पष्ट पार्न कातीयचरणव्यूह (यजुर्वेदखण्ड), पाणिनीय-शिक्षा आदिमा उक्त षडङ्गलाई वेदपुरुषका विभिन्न अङ्गका रूपमा चित्रण गरिएको छ[१५] । जसअनुसार शिक्षाशास्त्र वेदपुरुषको नाक, कल्पशास्त्र हात, व्याकरणशास्त्र मुख, निरुक्तशास्त्र कान, छन्दःशास्त्र पाउ र ज्योतिषशास्त्र आाखा हुन् ।

ऋषिहरूले वेदमा प्रत्यक्ष उपदिष्ट कतिपय विषय वा शब्दहरूको सङ्कलन गरेर तथा कतिपय विषय वेदमा प्रत्यक्ष उपलब्ध नहुने तर विभिन्न शाखा-प्रशाखामा सङ्केतित उक्त छ वेदाङ्ग र छ उपाङ्गसाग सम्बन्धित विभिन्न विषय र प्रसङ्गहरूको स्मरण गरी ग्रन्थका रूपमा उपदेश गरेका हुनाले वेदाङ्ग र वेदका उपाङ्गहरूलाई 'स्मृति' भन्ने गरिन्छ । यीमध्ये पनि वेदाङ्गहरूलाई 'महास्मृति' र मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृतिलगायतका मुख्यतः 'स्मृति' नामबाट प्रसिद्ध स्मृतिहरूलाई 'अनुस्मृति' भनिन्छ । वैदिक परम्परामा यिनै षडङ्गलाई 'षट्शास्त्र' पनि भनिन्छ ।

---

१४. जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्र २.१.३५ ।

१५. छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ - पाणिनीयशिक्षा ४१-४२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१.४ वेदका उपाङ्गशास्त्रहरू

वेदका उपाङ्गहरू, यिनको नाम र सङ्ख्याका विषयमा विभिन्न ग्रन्थमा विभिन्न किसिमले उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यज्ञेश्वरप्रणीत **'आर्यविद्यासुधाकर'** नामक ग्रन्थलाई आधार मानी गिरिधर शर्मा चतुर्वेदीले धर्मशास्त्र, पुराण, मीमांसा र न्यायविस्तर गरी चार किसिमका शास्त्रलाई वेदका उपाङ्ग मानेका छन्[१६] । यो कुरा याज्ञवल्क्यस्मृति (१.३), लौगाक्षिस्मृति, भविष्यपुराण (१.२.६-७), विष्णुपुराण (३.६.२८-२९) इत्यादि स्मृति-पुराणहरूको अनुकूल देखिन्छ[१७] तापनि शौनकीय चरणव्यूहसूत्र, कातीयचरणव्यूहसूत्र जस्ता वेदकै परिशिष्ट वा अनुक्रमणी-साहित्यअन्तर्गतका ग्रन्थमा **(१) प्रतिपद (२) अनुपद (३) छन्दोभाषा (४) धर्मशास्त्र (५) मीमांसान्याय र (६) तर्क** गरी जम्मा छ उपाङ्गको उल्लेख भएकाले[१८] यहाँ पनि यिनै ६ उपाङ्गका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

१.४.१ प्रतिपद

यो उपाङ्ग स्वतन्त्र ग्रन्थका रूपमा हाल उपलब्ध छैन । यसको चर्चा शौनकीय चरणव्यूहसूत्रका व्याख्याता महीदास, अण्णाशास्त्री आदिले गरेका छन् तर यसको वास्तविक ग्रन्थ कुन हो, यसका प्रतिपाद्य विषयवस्तु केके हुन् इत्यादि विषयका बारेमा स्पष्ट उल्लेख कतै पाइँदैन । कातीय चरणव्यूहको पीयूषकणिकाख्य व्याख्यामा गुरुवर डा. श्रीकिशोर मिश्रले **'प्रतिपद भनेको वेदका प्रत्येक चरणलाई आधार मानी रचना गरिएको उपाङ्गशास्त्र हो'**[१९] भन्ने सङ्केतमात्र गर्नुभएको छ । उहाले यस विषयमा अन्य केही कुरा खुलाउनुभएको छैन । 'वैदिक धर्म मूल रूपमा' नामक ग्रन्थका लेखक शिवराज आचार्यले शमान, विसर्गलोपालोप, रङ्ग, विलङ्घ्य, न-त-पर, अवर्णि, अनवग्रह इत्यादिजस्तो **शिक्षारूप वेदाङ्गको अनुगामी र पदपाठज्ञानोपयोगी विद्यास्थान 'प्रतिपद'** हुन सक्ने अनुमान गरेका छन् (पृ. १६६) । त्यसैले यसको वास्तविक स्वरूप के हो निश्चित छैन ।

१.४.२ अनुपद

यो उपाङ्ग पनि कस्तो स्वरूपको ग्रन्थ वा शास्त्र हो भन्ने निश्चित छैन । सामगानसाग सम्बद्ध 'अनुपदसूत्र' र 'कल्पानुपदसूत्र'नामक हाल उपलब्ध ग्रन्थलाई अनुपद भन्ने हो भने यसलाई कल्पशास्त्रसाग सम्बन्धित उपाङ्ग मान्न सकिन्छ ।

१.४.३ छन्दोभाषा

यस उपाङ्गका बारेमा विद्वान्हरूमा मतैक्य देखिँदैन । कसैले वेद र वेदाङ्गशास्त्रका पद, वाक्य आदिको एकएक गरी गरिने व्याख्यालाई छन्दोभाषा भनिएको अनुमान गर्दै यसलाई व्याकरण र निरुक्तको अनुगामी उपाङ्ग मान्न सकिने विचार व्यक्त गरेका छन्[२०] भने कसैले 'छन्दोभाषा' भनेको

१६. अथ चत्वार्युपाङ्गानि वेदानां सम्प्रचक्षते । धर्मशास्त्रं पुराणं च मीमांसा न्यायविस्तरः ॥ - निबन्धादर्श, पृ. १९ ।
१७. द्र. - वैदिक धर्म मूल रूपमा (द्वितीय संस्करण २०६२), पृ. १६५-१६६, टि. ३-५ ।
१८. तथा प्रतिपदमनुपदं छन्दोभाषा धर्मो मीमांसान्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि । - कातीयचरणव्यूह, यजुर्वेदखण्ड ।
१९. प्रतिपदं प्रतिचरणं भिद्यमानमुपाङ्गशास्त्रम् । - वेदशाखापर्यालोचन, पृ. ६३ ।
२०. शिवराज आचार्य, वैदिक धर्म मूल रूपमा (द्वि.सं. २०६२), पृ. १६६-१६७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रातिशाख्यका नामबाट प्रसिद्ध उपाङ्गशास्त्र हो भनेका छन्[२१] । प्रातिशाख्यलाई पनि कसैले वेदाङ्गको शिक्षाशास्त्रभित्रै समावेश गरेर हेर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् भने कसैले व्याकरणशास्त्रभित्र र धेरैले स्वतन्त्र उपाङ्गशास्त्रका रूपमा चिनाउने प्रयास गरेका छन्[२२] । त्यसैले यो विषय पृथक् रूपमा विवेचना गर्नुपर्ने भएकाले यहाा यतिमात्र सङ्केत गर्नु उपयुक्त होला ।

१.४.४ धर्मशास्त्र

यो उपाङ्ग कल्परूप वेदाङ्गको अनुगामी शास्त्र हो । कल्पशास्त्रमा विभिन्न स्वरूपका यज्ञको अनुष्ठानसम्बन्धी चर्चा हुने र यज्ञलाई नै धर्म मान्ने प्राचीन परम्पराअनुसार यज्ञ वा धर्मका अनुगामी शास्त्रलाई धर्मशास्त्र भनिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । धर्मशास्त्र भनेका विभिन्न किसिमका स्मृति हुन्[२३] । यद्यपि सबै वेदाङ्ग र उपाङ्ग पनि विभिन्न ऋषिहरूद्वारा स्मरणका आधारमा प्रवृत्त भएका हुनाले स्मृति नै मानिन्छन् र कतिपयले पुराणलाई पनि स्मृतिकै कोटिमा राखेर हेर्ने गरेको पाइन्छ तथापि स्मृतिहरूमा वेदाङ्गस्मृतिको महत्त्वपूर्ण स्थान भएकाले **वेदाङ्गलाई महास्मृति** र अन्यलाई **अनुस्मृति** मान्ने प्राचीन व्यवहारअनुसार **मन्वादि स्मृतिहरू नै धर्मशास्त्र वा स्मृतिका नामले प्रसिद्ध** भएको देखिन्छ ।

मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृतिलगायतका १८ प्रधान स्मृतिहरू[२४], जाबालि, नाचिकेतप्रभृति उपस्मृतिहरू[२५], १८ महापुराण[२६], १८ उपपुराण र ऐतिहासिक ग्रन्थ रामायण, महाभारत इत्यादि धर्मशास्त्रअन्तर्गतका ग्रन्थ मानिन्छन् । यसअतिरिक्त बङ्गालका जीमूतवाहनले लेखेको **दायभाग** (करीब ९०० वर्षपूर्वको), लक्ष्मीधरविरचित **कृत्यकल्पतरु** (करीब ९०० वर्षपूर्वको), श्रीधरविरचित **स्मृत्यर्थसार** (करीब ८०० वर्षपूर्वको), देवण्णभट्टले लेखेको **स्मृतिचन्द्रिका** (करीब ७०० वर्षपूर्वको), हेमाद्रिरचित **चतुर्वर्गचिन्तामणि** (करीब ७०० वर्षपूर्वको), नेपाली विद्वान् चन्द्रेश्वर ठक्कुरले बनाएको **स्मृतिरत्नाकर** (करीब ७०० वर्षपूर्वको), कर्णाटकप्रान्तीय राजा बुक्कका कुलगुरु मन्त्री माधवले रचना गरेको **पराशरमाधवीय** (करीब ६०० वर्षपूर्वको), बङ्गाली धर्मशास्त्रविद् रघुनन्दन भट्टाचार्यको **स्मृतितत्त्व** (करीब ५०० वर्षपूर्वको), कमलाकर भट्टको **निर्णयसिन्धु** (वि.सं. १६६८), मित्रमिश्रकृत **वीरमित्रोदय**

---

२१. छन्दोभाषेति प्रातिशाख्यापरपर्यायमुपाङ्गशास्त्रं प्रसिद्धम् । - श्रीकिशोरमिश्र, वेदशाखापर्या. (चरणव्यूहव्याख्या), पृ. ६३ ।

२२. द्र. - कौण्डिन्न्यायनशिक्षाको उपबन्ध, पृ. १३-१९, तैत्तिरीयप्रातिशाख्यको वैदिकाभरणव्याख्या १९.५ र १९.९, ज्योत्स्नावृत्तिको भूमिका vi–viii इत्यादि ।

२३. धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः (मनु. २.१०) । स्मृतिस्तु धर्मसंहिता (अमरकोष १.६.६) ।

२४. मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ । शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ - याज्ञवल्क्यस्मृति १.४-५ ।

२५. द्र. - वैदिक धर्म मूल रूपमा (द्वि.सं. २०६२), पृ. १६८-१६९ ।

२६. अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते । ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥
तथाद्रन्यन् नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् । आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् । वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चाद्रत्र त्रयोदशम् ॥
चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् । मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम् ॥ - विष्णुपु. ३.६.२०-२३ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(करीब ४०० वर्षपूर्वको) र दाक्षिणात्य द्रविड विद्वान् काशीनाथ उपाध्यायद्वारा लिखित **धर्मसिन्धु** (वि.सं. १८४७) पनि धर्मशास्त्रीय निबन्धग्रन्थका रूपमा प्रसिद्ध छन् ।[२७]

१.४.५ मीमांसान्याय

मीमांसा भनेको गहन विचार, परीक्षण वा अनुसन्धान हो भने न्याय भनेको प्रणाली, तरिका, रीति, नीति वा पद्धति हो । शास्त्रीय प्रसङ्गमा भने मुख्यतः वेद-वेदाङ्गका विभिन्न वाक्य र प्रकरणहरूका विषयमा व्यवस्थित तथा तर्कसङ्गत निर्णय गर्ने पद्धतिहरूको सङ्ग्रह गरिएको शास्त्रलाई मीमांसान्याय भनिन्छ । केही पूर्वाचार्यहरूले यसलाई न्यायशास्त्र पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । वैदिक परम्परामा मीमांसान्यायका दुई शाखा प्रसिद्ध छन्- धर्ममीमांसा र ब्रह्ममीमांसा ।

१.४.६ तर्क

लौकिक दृष्टिसिद्ध पदार्थको विवेचन र त्यसैका आधारमा पदार्थविशेषको सम्भावना वा असम्भावनाको प्रतिपादन गर्ने साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, लोकायत (चार्वाक) इत्यादि दर्शनसाग सम्वन्धित तर्कयुक्त विचारशास्त्र वा हेतुविद्यालाई तर्क वा तर्कशास्त्र भनिन्छ । यद्यपि मीमांसान्याय पनि तर्कशास्त्र नै हो तथापि त्यो स्वतन्त्र मानवबुद्धिका तर्कका आधारमा नचल्ने र वेद-वेदाङ्गका आधारमा मात्र चल्ने तर्क भएकाले त्यसको गणना छुट्टै गरिएको हो । लोकमा देखिएका पदार्थको परीक्षण गरी निश्चय गर्नका लागि पुनर्निरीक्षण गर्ने विद्या हुनाले तर्कलाई आन्वीक्षिकी पनि भनिन्छ[२८] ।

२. उपसंहार

यसप्रकार वैदिक मन्त्रको उच्चारणसम्बन्धी ज्ञान शिक्षाशास्त्रबाट प्राप्त हुन्छ भने वैदिक यज्ञहरूको अनुष्ठान र सामाजिक धर्मको परिपालन गरी सुसंस्कृत मानव बन्ने प्रेरणा विस्तृत कल्पशास्त्र र तत्सम्वद्ध उपाङ्गशास्त्रबाट प्राप्त हुन्छ । व्याकरणशास्त्रले शब्दको स्वरूप पत्ता लगाई असाधु शब्दको परित्याग र साधु शब्दको प्रयोग गर्न सिकाउछ भने निरुक्तले कठिन वैदिक शब्दहरूको अर्थनिरूपण र देवतातत्त्वको विवेचना गर्न सहयोग गर्दछ । छन्दःशास्त्रले वेदका अक्षरका सङ्ख्याविशेषबाट सङ्केतित अर्थहरूको विवरण थाहा पाउन मद्दत गर्दछ भने ज्योतिषशास्त्रले कालको यथार्थ ज्ञान गराई तदनुरूप यज्ञको अनुष्ठान गर्दा हुने फलप्राप्तिमा सहयोग पुऱ्याउछ । समग्रमा भन्दा वैदिक मन्त्रको उच्चारणविधि, वेदाध्ययनका विभिन्न प्रक्रिया र नियम, शब्दको स्वरूप र त्यसको अर्थ, वैदिक यज्ञानुष्ठानका विभिन्न विधि, नियम र प्रक्रियाको ज्ञान दिलाई प्रत्येक मानवलाई शिक्षित, सुसंस्कृत र सभ्य बनाउन वेदाङ्ग र उपाङ्गसाहित्यको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । त्यसैले विशाल वैदिक वाङ्मयमा निहित गूढ रहस्यलाई बुझ्न, तदनुरूप आचरण गर्न, धर्म, अर्थ, काम, मोक्षजस्ता लोकजीवनका प्रमुख लक्ष्य मानिने चारै पुरुषार्थमा सफलता प्राप्त गर्न चाहने मानवले विशाल वेदाङ्ग र उपाङ्गसाहित्यको गम्भीर अध्ययन गर्न जरुरी हुन्छ ।

---

२७. अन्य जानकारीका लागि द्र. - वैदिक धर्म मूल रूपमा (द्वि.सं. २०६२), पृ. १६७-१८८ र १९२-१९९ ।

२८. अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः । आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ - महा. शान्ति. १८०.४७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

१. आचार्य, शिवराज, **वैदिक धर्म मूल रूपमा** (द्वि.सं.), काठमाडौं: स्वाद्ध्यायशाला, वि.सं. २०६२ ।

२. **कौण्डिन्न्यायनशिक्षा,** काठमाडौं: स्वाद्ध्यायशाला, वि.सं. २०४९ ।

३. जैमिनि, **मीमांसादर्शन** (जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्र), पुना: आनन्दाश्रम, सन् १९९३ ।

४. **तैत्तिरीयोपनिषद्,** गोरखपुर: गीताप्रेस, वि.सं. २०५० ।

५. **तैत्तिरीयप्रातिशाख्य,** मद्रास: वेंकटराम शर्मा विद्याभूषण, १९३० ।

६. पतञ्जलि, **पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्य** (प्रथम भाग), दिल्ली: सन् १९८७ ।

७. पाणिनि, **पाणिनीयशिक्षा,** वाराणसी: चौखम्वा विद्याभवन, सन् १९९८ ।

८. मनु, **मनुस्मृति,** वाराणसी: चौखम्वा संस्कृत संस्थान, वि.सं. २०५७ ।

९. मिश्र, श्रीकिशोर, **वेदशाखापर्यालोचन,** वाराणसी: वि.सं. २०४५ ।

१०. याज्ञवल्क्य, **याज्ञवल्क्यस्मृति,** दिल्ली: चौखम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान, सन् १९९८ ।

११. यास्क, **निरुक्त** (दुर्गावृत्तिसहित), मुम्वयी: क्षेमराज श्रीकृष्णदास, वेङ्कटेश्वर यन्त्रालय, वि.सं. १९६८ ।

१२. वेदव्यास, **ब्रह्माण्डमहापुराण,** मुम्वयी: वेङ्कटेश्वर यन्त्रालय, वि.सं. १९६९ ।

१३. **महाभारत** (पञ्चम खण्ड), गोरखपुर: गीताप्रेस, वि.सं. २०६५ ।

१४. **विष्णुमहापुराण,** मुम्वयी: वेङ्कटेश्वर यन्त्रालय, वि.सं. १९६७ ।

१५. श्रीरामशर्मा, **ज्योत्स्नावृत्ति,** वाराणसी: सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं. २०४६ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्रहगतिको कारण र भ्रमणपथसम्बन्धी सिद्धान्तको विवेचना

धनेश्वर नेपाल
सहप्राध्यापक

१. पृष्ठभूमि

आवश्यकता नै आविष्कारको जननी हो । यो उक्ति ज्योतिर्गणितको उत्पत्ति र आकाशीय पिण्डहरूको गतिस्थितिबारे जान्ने बुझ्ने मानवजिज्ञासाको सार्थक परिणाममा पनि लागु हुन्छ । जति बेलादेखि आदिम मानवहरूले सूर्य र चन्द्रमाजस्ता देदीप्यमान आकाशीय पिण्डहरूलाई आफ्नै आँखाले देखे, त्यतिबेलादेखि नै ग्रहका चालहरूबारे जान्ने र बुझ्ने जिज्ञासा पैदा भएको हुनु पर्दछ । कालान्तरमा गएर व्यावहारिक, सामाजिक र धार्मिक प्रयोजनका लागिसमेत ग्रहहरूको गतिका बारेमा अध्ययन गर्नुपर्ने अनुभव भयो । सूर्य र चन्द्रमाको उदय र अस्तका रोमाञ्चकारी दृश्य प्रत्यक्ष देखिसकेपछि त्यसको कारण खोज्दै जाँदा ग्रहगतिका विषयमा जिज्ञासुहरूको ध्यान जानु स्वाभाविकै थियो । फलतः जिज्ञासा र आवश्यकताले नै ग्रहहरूको गतिका विषयमा अध्ययन र खोजको क्रम बढ्दै गयो । वर्तमानसम्म आइपुग्दा ग्रहगतिका विषयमा आविष्कार भएका सिद्धान्त र नियमले धेरै रहस्यमय कुराहरू पत्ता लागिसकेका छन् । यो सफलताको श्रेय प्राचीन र आधुनिक दुवै खगोलविद्हरूलाई जान्छ ।

प्राचीन ज्योतिषीहरूले निरन्तर वेध गरेर ग्रहको गतिस्थिति पत्ता लगाउन सकेका हुन् । आधुनिक यन्त्र र प्रविधिको प्रयोगविना केवल नाङ्गा आँखाले ग्रहहरूका जटिल चालहरूको अध्ययन गर्नु कम चुनौतीपूर्ण थिएन । अन्धोले हात्ती छामेसरह नै थियो । पूर्वीय जगत्मा प्राग्वैदिक कालदेखि नै ग्रहगतिबारे ज्ञान आर्जन सुरु भएको कुरा ज्योतिषशास्त्रको इतिहासबाट थाह लाग्दछ । वैदिककालमा यज्ञकर्मको ठूलो महत्त्व थियो । यज्ञका लागि सूक्ष्म कालज्ञानको आवश्यकता पर्छ । कालको गणना ग्रहगतिज्ञान विना सम्भव थिएन । चन्द्रमा गतिज्ञानका आधारमा नै त्यति बेला चन्द्रमासको उपयोग गरिन्थ्यो । सूर्यको गतिज्ञान विना ऋतुहरूको ज्ञान पनि सम्भव थिएन । वैदिक कालमा नै चन्द्र र सूर्यको गतिका आधारमा सम्भव हुने अधिमास, क्षयमास, दिन, महिना, ऋतु र वर्ष आदिको राम्रो ज्ञान ज्योतिषीहरूले बटुलिसकेका थिए ।[१] त्यसपछिका भारतीय ज्योतिषीहरूले ग्रहगतिका विषयमा विभिन्न

१. नन्दलाल दशोरा, ब्रह्माण्ड और ज्योतिष रहस्य, धरणीधर प्रकाशन, हरिद्वार, प्र.सं.ई. १९९४, पृ. ११ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu. Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गणितीय उपपत्ति र सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरेका छन् । यी सबै विषयहरूको समष्टिगत अध्ययन ज्योतिर्गणितमा गरिन्छ । ग्रहगतिसम्बन्धी केही महत्त्वपूर्ण विषयहरूको तुलनात्मक चर्चा तल गरिन्छ ।

२. ग्रहभ्रमण दिशा

गम् धातुमा ति प्रत्यय लागेर गति शब्द वनेको छ । गच्छतीति गति अर्थात् एक ठाउँदेखि अर्को ठाउँसम्मको हिंडाइ वा चाललाई गति भनिन्छ । अतः ग्रहगति भनेको ग्रहहरूको चाल हो । आकाशीय पिण्डहरूमा मूलतः दुई किसिमको गति दृष्टिगोचर हुन्छ । पहिलो–प्रतिदिन पश्चिमबाट पूर्वतिर हुने वास्तविक गति । दोस्रो हो– पूर्वबाट पश्चिमतिर गएको देखिने आभासी गति । ईशापूर्व दोस्रो शताब्दीतिरका युनानी ज्योतिर्विद् एरिस्टार्कस[२] र पाँचौं ईस्वी सन्का भारतीय ज्योतिषी आर्यभट्टले पृथ्वीले २४ घण्टामा एक पटक आफ्नो धुरी भ्रमण गर्दछ, जसका कारण सबै नक्षत्र र ग्रहहरू पूर्वबाट पश्चिमतिर गइरहेका देखिन्छन् भन्ने कुरा बताए। उनीहरूले ग्रहहरू आफ्नो गतिले आकाशमा पश्चिमबाट पूर्वतिर चलायमान हुन्छन् भन्ने कुरा सर्वप्रथम पत्ता लगाएका हुन्। एरिस्टोटलका उत्तराधिकारीमध्ये एरिस्टार्कस एक जना अपवाद थिए, जसले विश्वब्रह्माण्डसम्बन्धी एरिस्टोटलीय सिद्धान्तलाई समर्थन गरेनन् र सौरमण्डलको केन्द्रमा सूर्य छ भन्ने विचार व्यक्त गरे । उनले एक दिनमा पृथ्वीले आफ्नो अक्षभ्रमण गर्छ भन्ने विचार पेस गरेका थिए । यस्तै विचार पूर्वका आचार्य आर्यभट्टको पनि थियो । तर उनीहरूको यो भनाइ पृथ्वीलाई अचल मान्ने पुराण र बाइबल आदि धर्मग्रन्थको मान्यताविपरीत थियो । यही धार्मिक मान्यताप्रतिको विश्वासका कारण उनीहरूपछिका पूर्वीय आचार्यहरू र पश्चिमका युनानीहरूले पृथ्वीको गतिलाई अस्वीकार गर्दै आए । कालान्तरमा भारतीय ज्योतिषीहरूले एक नयाँ परिकल्पना आविष्कार गरे । जसअनुसार आकाशमा एक प्रवह वायु नामक वायु छ, जसद्वारा २४ घण्टामा ग्रहनक्षत्रहरूको पूर्वबाट पश्चिमतिर एक चक्कर परिक्रमा पूरा हुन्छ । सिद्धान्तशिरोमणिको गणिताध्यायमा जगत्सृष्टिकर्ता ब्रह्माजीले भगणादि ग्रहसहित भचक्रको निर्माण गरी सदा भ्रमणशील प्रवहवायुमा नियुक्त गरेको चर्चा छ । यो भचक्र प्रवह वायुमा स्थापना गरिएकाले सधैं ग्रहहरूका साथ बडो वेगले पश्चिम दिशातिर भ्रमण गर्छ, परन्तु ग्रह आफ्नो निजी गतिले आफ्नो नीच उच्च कक्षमार्गमा पूर्वदिशातिर पनि चलायमान हुन्छ ।[३] तात्पर्य प्रवह वायुले यद्यपि ग्रह पश्चिम दिशातिर गइरहेका देखिन्छन् तापनि तिनीहरू आफ्नो निजी गतिका आधारमा पूर्वतिर पनि चलिरहेका हुन्छन् ।

यही मान्यतामा टेकेर पूर्वीय ज्योतिषीहरूले ग्रहहरूको गति पश्चिमबाट पूर्वाभिमुख हुन्छ भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गरे । ग्रहहरू पश्चिमबाट पूर्वतिर घुम्छन् भन्ने कुरालाई ज्योतिष सिद्धान्त ग्रन्थहरूमा यसरी उल्लेख गरिएको छ–

पश्चात् व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः ततं ग्रहाः ।
जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः ॥

२. श्रीचन्द्र पाण्डेयः, ग्रहगतिका क्रमिक विकास, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, १९८२, पृष्ठ ४ ।

३. गिरिराज द्विवेदी, (भाष्यकार), सिद्धान्तशिरोमणिः गणिताध्यायः, चौखम्बा विद्याभवन, ई. २००७, पृष्ठ १३–१४ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रागगतित्वमतस्तेषां भगणै प्रत्यहं गतिः ।
परिणाहवशात् भिन्ना तद्वशात् भानि भुञ्जते ॥[४]

अर्थात् प्रवह नामक वायुले प्रेरित भएर ग्रहहरू निरन्तर अत्यन्त वेगले पश्चिममा गइरहेका देखिन्छन् । परन्तु ग्रहहरू आफ्नो कक्षमा समान गतिले पश्चिमबाट पूर्व दिशाको भ्रमण गरिरहेका हुन्छन् । ग्रहको हामीले देख्ने पश्चिमाभिमुख गति वास्तविक गति होइन । आ–आफ्नो कक्षअनुसार ग्रहका दैनिक गति भिन्दाभिन्दै हुन्छन् र त्यही गतिअनुसार ग्रहहरूले राशिचक्रको भोग गर्दै भगण पूर्ति गर्दछन् । सूर्यसिद्धान्तग्रन्थमा उल्लेख भएको यस कुराबाट ग्रहको गति पूर्वाभिमुख हुन्छ भन्ने कुरा पूर्वीय ज्योतिर्विद्हरूले धेरै अघि पत्ता लगाइसकेको पुष्टि हुन्छ । किनकि सूर्य सिद्धान्तका उपद्रष्टा स्वयं भगवान् सूर्य थिए । अंशावतार सूर्यले मय दानवको तपस्याबाट सन्तुष्ट भई अत्यन्त रहस्यले युक्त ज्योतिषशास्त्रको ज्ञान वा ग्रहहरूको चरित्रसम्बन्धी उपदेश निजलाई प्रदान गरेको कुरा सूर्यसिद्धान्तको मध्यमाधिकारमा उल्लेख छ ।[५]

ग्रहहरूको गति पूर्वाभिमुख छ भन्ने भन्ने कुरालाई सिद्धान्तशिरोमणिको गोलाध्यायमा निम्न दृष्टान्तद्वारा स्पष्ट पारिएको छ –

यान्तो भचक्रे लघुपूर्वगत्या खेटास्तु तस्याः परशीघ्रगत्या ।
कुलालचक्रभ्रमिवामगत्या यान्तो न कीटा इव भान्ति यान्तः ॥[६]

जसरी पश्चिमतिर घुमिरहेको कुमालेको चक्की (माटाको भाँडो बनाउने साधन) मा सानो किरो बसेको छ र त्यो आफ्नो गतिले पूर्वतिर हिडिरहेको छ भने अत्यन्त वेगले घुमिरहेको चक्कीको सामुन्ने किराको गति द्रष्टाहरूका लागि आभाससम्म हुँदैन, चक्कीको भ्रमणमात्र दृष्टिगोचर हुन्छ । ठीक त्यही प्रकार निरन्तर पश्चिमतिर भ्रमणशील भचक्रमा ग्रहकक्षमा स्थित ग्रह, जसको गति पूर्वाभिमुख हुँदाहुँदै पनि नक्षत्रमण्डलको अधिक वेगका कारण उसको पूर्वगामिनी यात्रा दृष्टिगोचर हुन सक्दैन । यति मात्र होइन ग्रहहरूले पूर्वतिर गतिशील हुँदै भगणको भोग गर्छन् भन्ने कुरा हाम्रा मनीषीहरूले ग्रहवेधद्वारा धेरै पहिले पत्ता लगाइसकेको कुरा हो । जसअनुसार आफू बसेको पृथ्वीको स्थानबाट सूर्यास्तको समयमा क्षितिजमा कुनै एक नक्षत्र र ग्रहको अस्त यौटै समयमा भएको देखियो । दोस्रो दिनको सूर्यास्तको समयमा त्यसरी नै वेध गर्दा नक्षत्रको अस्तपछि उक्त ग्रह अस्त भएको देखियो । यसबाट पूर्वीय गणकहरूले सिद्ध गरे नक्षत्र आफ्नो स्थानमा स्थिर छ र ग्रह पूर्व दिनीय आफ्नो स्थानबाट केही पूर्वतिर चलायमान भएको कारणले नै नक्षत्रास्तपछि ग्रहको अस्त देखिएको हो । यस किसिमको वेध सूर्योदय कालमा पनि गरियो भने दोस्रो दिन नक्षत्रको उदयपश्चात् नै ग्रहको उदय भएको देखिने छ । यसबाट प्रत्यक्ष सिद्ध हुने छ कि ग्रहहरू पूर्वतिर नै चलायमान छन् ।[७]

४. रामचन्द्र पाण्डेय, (सम्पादक), सूर्यसिद्धान्त, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, ई. २००५, पृष्ठ १६ ।
५. रामचन्द्र पाण्डेय, पूर्ववत्, पृष्ठ ४ ।
६. भास्कराचार्य, सिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायः, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसीः द्वि.सं., वि.सं. २०५५, पृष्ठ ३७४ ।
७. केदारदत्त जोशी (व्याख्याकार), सिद्धान्तशिरोमणिः गोलाध्यायः, मोतीलाल वनारसीदास, वाराणसीः प्र.सं. १९८८ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसरी यो कुरा प्रमाणित हुन्छ आकाशमा दृश्यमान नक्षत्र यथास्थानमा रहेर भचक्रको साथमा भ्रमण गर्छन्, यिनीहरूको आफ्नो गति छैन। किन्तु नक्षत्र विम्बसित सम्बन्धित गतिमान ग्रहहरू पूर्वाभिमुख भएर आफ्नो कक्षको परिक्रमा गर्छन् वा भगणपूर्ति गर्छन्। यही खोजको आधारमा पूर्वीय गणकहरूले आकाशमा स्थित गतिमान विम्बलाई ग्रह र अचल तेजपुञ्ज ताराविम्बको नाम नक्षत्र राखेका हुन्।[८]

सूर्य पूर्वबाट उदाउने र पश्चिमबाट अस्ताउने कुरा प्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ। सूर्यलाई सगतिक र पृथ्वीलाई अचल मानेर गणना गर्ने पूर्वीय सिद्धान्तअनुसार प्रवह वायुको गतिवेगका कारण पृथ्वीवासीहरूले सूर्यलाई पूर्वबाट पश्चिमतिर चलायमान देख्छन्। आधुनिक खगोलविद्हरूले खगोलको केन्द्रमा सूर्य रहेको र पृथ्वीलगायत ग्रहहरूले यसको वरिपरि परिक्रमा गर्छन् भन्ने कुरा पत्ता लगाएपछि पृथ्वीवासीहरूले सूर्यलाई पश्चिमतिर चलायमान देख्नुको कारण के हो भन्ने बारेमा पनि नयाँ तथ्य फेला पारे। वास्तवमा प्रतिसेकेण्ड २९ किलोमिटर कुदिरहेको पृथ्वीको गतिका कारण हामीहरू सूर्य भिन्नभिन्न ताराहरूको पृष्ठभूमिमा रहेर पूर्वबाट पश्चिमतिर गइरहेको भान पर्दछ। १२ महिनाको एक चोटि पृथ्वीले सूर्यको परिक्रमा गर्छ। यसलाई वार्षिक भ्रमण भनिन्छ।[९] यही वार्षिक भ्रमणका कारण पृथ्वीवासीलाई सूर्यले १२ महिनामा आफ्नो रविमार्गको वरिपरि एक चक्कर परिक्रमा गरेको भान पर्दछ।

३. ग्रहगतिको कारण

पूर्वीय ज्योतिषपरम्परामा विकसित धारणाअनुसार ग्रहहरूको गति अदृश्य शक्तिबाट उत्पन्न हुन्छ। हिन्दू ज्योतिषशास्त्रको अग्रणी सूर्यसिद्धान्तमा शीघ्रोच्च, मन्दोच्च र पातसंज्ञक कालका अदृश्य शक्तिलाई ग्रहगतिको कारण मानिएको छ–

अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः।
शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः॥
तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्यतरपाणिभिः।
प्राक्पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नस्वदिग्मुखम्॥[१०]

अर्थात् शीघ्रोच्च, मन्दोच्च र पातरूपी अदृश्य मूर्तिका कारण ग्रहहरूमा गति उत्पन्न हुन्छ। यिनै अदृश्य शक्तिहरूको वायुरूपी डोरीले बाँधिएका ग्रह तिनै शक्तिद्वारा आ–आफ्नो उच्च स्थानतिर आकर्षित हुन्छन्। ग्रहहरूलाई उच्च र पातस्थानतिर प्रेरित गर्ने काम प्रवह वायुले गर्दछ। यसरी पूर्वपश्चिमतिर खिचिएका ग्रहहरूका गति भिन्दाभिन्दै हुन्छन्।

पश्चिमतिर पनि न्युटनको आगमन पूर्व ग्रहगतिको स्रोत र कारण के हो र यो किन घुम्छ भन्ने विषयमा खगोलविद्हरूले वैज्ञानिक तथ्य पत्ता लगाउन सकेका थिएनन्। पाश्चात्य जगत्मा

८. केदारदत्त जोशी, पूर्ववत्, पृष्ठ १२५।
९. मोतीकाजी स्थापित, ब्रह्माण्ड र सौरमण्डल, काठमाडौं: तलेजु प्रकाशन, दो.सं. २०५७, पृष्ठ ३५–३६।
१०. रामचन्द्र, पाण्डेय, पूर्ववत्, पृष्ठ ४९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूर्यकेन्द्री सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेर ज्योतिर्विज्ञानको इतिहासमा नयाँ मोड ल्याउन सफल कपर्निकसले ग्रह र ताराहरूका विभिन्न चालहरूको विषयमा नयाँ तथ्यहरूको रहस्योद्घाटन नगरेका होइनन् । त्यसपछिका जोहन्स केपलरले ग्रहहरूको चालमा मिल्ने तीनवटा गति नियमहरूको गणितीय व्याख्याद्वारा नयाँ इतिहास रच्न सफल भए । तर ग्रहहरू यी नियमको पालना गरेर किन घुम्छन् र यिनीहरूको गतिलाई नियन्त्रण गर्ने स्रोत के हो भन्नेजस्ता जिज्ञासाको वैज्ञानिक समाधान अरूले दिन सकेका थिएनन् । धेरै वर्षपछि आएर न्युटनले पदार्थहरूका गतिसम्बन्धी तीनवटा गणितीय नियमका आधारमा सबै ग्रहहरूले आ–आफ्नो कक्षमा नियमित भ्रमण गर्नुको कारण पत्ता लगाए ।[११] उनका नियमहरूको आधारमा रचित गतिविज्ञानलाई न्युटनको गामिनी भनिन्छ । उनले आफ्नो गतिनियमअन्तर्गत ग्रहहरूले अण्डाकार वृत्तमा घुमिरहनुको कारणमा गुरुत्वाकर्षण शक्ति, केन्द्रप्रसारी बल र भ्रमणशक्तिको वर्णन गरेका छन् ।[१२]

४. ग्रहहरूको भ्रमणपथ

हिन्दू ज्योतिषीलगायत प्राचीन ग्रीक, युनानी, रोमवासी तथा अरबिक सबैले ग्रहहरूको भ्रमणपथ वृत्ताकार मानेका छन् । खगोलीय परिभाषामा पनि विभिन्न वृत्तहरूलाई ग्रहहरूको भ्रमणमार्ग मानिएको छ । जस्तै– सूर्यले घुम्ने मार्गलाई क्रान्तिवृत्त, चन्द्रले आफ्नो कक्षभ्रमण गर्ने मार्गलाई चन्द्रविमण्डल तथा अरू ग्रहहरूले घुम्ने मार्गलाई विमण्डलवृत्त आदि भनिन्छ । पूर्वमा आर्यभट्टदेखि कमलाकार, भास्कराचार्य आदि सबै ज्योतिर्गणितका सिद्धपुरुषहरूले ग्रहहरू वृत्ताकार पथमा घुम्छन् भन्ने मान्यताका आधारमा आफ्ना गणितीय सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरे । यति मात्र होइन आधुनिक खगोलविज्ञानका जन्मदाता कपर्निकसले पनि सम्पूर्ण ग्रहहरूले वृत्ताकार पथमा रहेर सूर्यको परिक्रमा गर्ने कुरा बताए । उनीभन्दा पहिलेका टालेमी र अन्य गणितज्ञहरूले पनि ग्रहहरू वृत्तीयमार्गमा भ्रमण गर्छन् भन्दै सोही आधारमा खगोलीय सिद्धान्त र नियमहरू प्रतिपादन गरेका छन् । कपर्निकसपछिका जर्मनी खगोलविद् केपलरले गणितद्वारा ग्रहगतिसम्बन्धी तीनवटा महत्त्वपूर्ण नियमहरू बनाए । पाश्चात्य जगत्का महान् वेधकर्ता टाइको ब्राहेले बनाएका नक्साहरूलाई कपर्निकसको सूर्यकेन्द्री गतिसिद्धान्तसँग मिलाउने चेष्टा गरे । उनले धेरै वर्षसम्म कडा परिश्रम गरेर अन्ततः ग्रहगतिसम्बन्धी भौतिक नियमहरू आविष्कार गर्न सफलता पाए । यथार्थमा ब्राहेका वेधोपलब्ध परिणामहरूको वादप्रतिवादद्वारा नै केपलरलाई आफ्ना गति नियमहरूको आविष्कार गर्ने सामर्थ्य प्राप्त भएको हो ।[१३] यही क्रममा उनले सबै ग्रहहरू अण्डाकार वा दीर्घवृत्तीय कक्षमा सूर्यको परिक्रमा गर्छन् भन्ने कुरा पत्ता लगाए । उनले पत्ता लगाएको पहिलो नियम ग्रहभ्रमणपथसम्बन्धी नै हो । यसअनुसार प्रत्येक ग्रहले अण्डाकार भ्रमण पथमा घुमेर सूर्यको परिक्रमा गर्छन् । यी कक्षका दुई उपकेन्द्रमध्ये एकमा सूर्य रहन्छ ।

११. मोतिकाजी स्थापित, पूर्ववत्, पृष्ठ ५७ ।

१२. नन्दलाल दशोरा, पूर्ववत्, पृष्ठ १६ ।

१३. Robert S. Ball, In the High Heavens, London: Sir Isaac Pitman & Sons Limited. Bath And Newyork, 1908, pp. 101.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राचीनकालदेखि नै ग्रह वृत्तीयमार्गमा भ्रमण गर्छन् भन्ने मान्यता प्रचलनमा छ र यसैको आधारमा गोलको रचना गरिन्छ। हामीले खुला आकाशमा हेर्दा आकाशको जुन आधा भाग देख्छौं त्यो वृत्तार्ध नै हुन्छ। त्यही अर्ध वृत्तमा ग्रहहरूको उदयास्त प्रत्यक्ष देखेर तथा त्यही आधारमा गोलको रचना गरी गणितद्वारा सिद्ध गर्दै जाँदा वृत्तसम्बन्धी अवधारणा बस्यो। हुन त ग्रहहरूको भ्रमण दीर्घवृत्तमा हुन्छ भन्ने कुरा आधुनिक खगोलविज्ञानले पुष्टि गरिसकेको विषय हो तापनि सूक्ष्मगणितका निम्ति दीर्घवृत्तको कल्पना सार्थक हुन्छ र ग्रहहरूको मध्यममान ल्याउन वृत्तीय भ्रमण नै सहज र उचित हुन्छ। वृत्तमा एक केन्द्र हुन्छ तथा केन्द्रबाट परिधिको दूरी समान हुन्छ। वृत्तका व्यासहरू तुल्य हुन्छन्। दीर्घवृत्तमा भने बृहद्व्यास र लघुव्यास गरी दुई किसिमका व्यास हुन्छन्। वृत्तमा झैं दीर्घ वृत्तमा त्रिज्या एक समान हुँदैन। यही अन्तर दीर्घ वृत्त र वृत्तमा हुन्छ। गणितीय तुलना गर्दा बृहद्व्यास र लघुव्यासबीचको अन्तर एकभन्दा पनि कम हुने भएकाले दीर्घवृत्त तथा वृत्तको अन्तर सामान्य गणितका निम्ति उपेक्षणीय छ। दीर्घवृत्तको उत्केन्द्रता अति कम हुन्छ। स्थूल रूपमा हामीले ग्रहको भ्रमणपथलाई वृत्त मानेर काम गर्न सक्छौं।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

१. जोशी, केदारदत्त (व्याख्याकार), सिद्धान्तशिरोमणेः गोलाध्यायः, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसीः प्र.सं. १९८८।

२. दशोरा, नन्दला, ब्रह्माण्ड और ज्योतिष रहस्य, धरणीधर प्रकाशन, हरिद्वार, प्र.सं.ई. १९९४।

३. द्विवेदी, गिरिराज (भाष्यकार), सिद्धान्त शिरोमणिः गणिताध्यायः, चौखम्वा विद्याभवन, ई. २००७।

४. पाण्डेय, श्रीचन्द्रः ग्रहगतिका क्रमिक विकास, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, १९८२।

५. पाण्डेय, नागेन्द्र, खगोलविज्ञान परिभाषा, वाराणसीः भारतीय विद्या संस्थान।

६. पाण्डेय, रामचन्द्र (सम्पादक), सूर्यसिद्धान्त, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, ई. २००५।

७. प्रसाद, गोरख, सरल गणित ज्योतिष, पोथिशाला प्राइभेट लिमिटेड, इलाहवादः ई. १९५६।

८. भास्कराचार्य, सिद्धान्त शिरोमणि गोलाध्यायः, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, द्वि.सं., वि.सं. २०५५।

९. स्थापित, मोतिकाजी, ब्रह्माण्ड र सौरमण्डल, काठमाडौंः तलेजु प्रकाशन, दो.सं. २०५७।

१०. Robort S. Ball, In the High Heavens, London: Sir Isaac Pitman and Sons Limited. Bath And Newyork, 1908.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आधुनिक शैलीविज्ञानको विकासमा संस्कृत काव्यशास्त्रको प्रभाव

बाबुराम आचार्य
सहप्राध्यापक

१. विषयगत पृष्ठभूमि

मानवीय व्यवहारमा काम गराइका आ-आफ्नै किसिमका ढङ्ग वा तरिका हुन्छन् । मानिस आफूभन्दा सानालाई माया गर्छ, ठूलालाई आदर गर्छ । माया गर्दा र आदर गर्दा बोल्ने तरिका पनि फरक हुन्छ । कतिपय सन्दर्भमा त बोलाइको ढाँचाले नै अर्थमा प्रभाव पारेको हुन्छ । त्यसैले भनिन्छ पनि 'उसको शैली मिठो छ', 'त्यसको शैली खरो छ', 'उसको स्वभाव मायालु छ' अनि 'त्यसको स्वभाव चाहिँ अर्कालाई होच्याउने खालको छ' । यसरी स्वभाव जे जस्तो भए पनि सबैलाई व्यक्त गर्ने माध्यम भाषा हो । मनका भावनाहरूलाई बोलेर र लेखेर दुई तरिकाले व्यक्त गर्न सकिन्छ । बोल्दा पनि जसरी पायो त्यसरी र जे पायो त्यही बोलेर आफ्नो आशय बुझाउन सकिँदैन भने लेख्दा त ढङ्ग पुऱ्याउनै पर्छ । बोलाइ तथा लेखाइमा यही ढङ्ग पुऱ्याउने वा तौरतरिका मिलाउने कुरा नै शैली हो । लिखित साहित्यको विकास नहुँदा विभिन्न गीति लयमा भाका (लय) मिलाएर मानिसले आफ्ना धारणाहरू कलात्मक तरिकाले व्यक्त गरेको थियो भने लिखित सहित्यको विकास हुन थालेपछि त शैलीकै बारेमा अध्ययन गर्ने परम्पराको थालनी भैसकेको छ । भाषाको माध्यमबाट विचारहरू अभिव्यक्त गर्ने विविध तरिकालाई नै शैली भनिन्छ । शैली पनि सामान्य शैली र विशिष्ट गरी मुख्य रूपमा दुई प्रकारका छन् । वर्तमान सन्दर्भमा दुवै प्रकारका शैलीको अध्ययन गर्ने परम्पराको थालनी भैसकेको छ । साहित्य भन्दा इतर अभिव्यक्ति ढाँचालाई सामान्य शैलीअन्तर्गत लिइन्छ भने साहित्यिक अभिव्यक्तिको ढाँचालाई विशिष्ट वा साहित्यिक शैली भनिन्छ । प्रस्तुत लेखमा शैलीका भेदभन्दा पनि शैलीको व्यवस्थित र व्यावहारिक अध्ययन गर्ने शैलीविज्ञानको विकास परम्परालाई नियाल्ने प्रयास गरिएको छ । यसमा सामान्य शैलीभन्दा विशिष्ट वा साहित्यिक शैलीकै सन्दर्भलाई आधार बनाइएको छ । साहित्यमा प्रयुक्त भाषाको विशिष्ट अध्ययनलाई आधुनिक शैलीविज्ञानको रूपमा लिइएको छ । खास गरी शैलीविज्ञान आधुनिक भाषाविज्ञानको सिद्धान्तको आधारमा भाषविज्ञानसित सम्बन्धित विषय हो ।

२. भाषा र भाषाविज्ञान

भाषा वैचारिक सम्प्रेषणको माध्यम हो । यो व्यवस्थित हुन्छ । सूचना प्रवाह गर्नु नै भाषाको मुख्य काम हो । भाषाविज्ञान भाषाको विशिष्ट अध्ययनसँग जोडिएको शब्द हो । मानवीय भाषाको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यवस्था त्यसका प्रयोगको वस्तुगत विश्लेषण गर्ने पद्धति वा शास्त्रलाई भाषाविज्ञान भनिन्छ। यहाँ 'विज्ञान' शब्दको अर्थ विशिष्ट ज्ञान हुन आउँछ। यसले कार्यकारण शृङ्खलामा आधारित व्यवस्थित ज्ञानलाई जनाउँछ। खास गरी भाषाविज्ञानले भाषाको वस्तुपरक अध्ययन गर्दछ। यहाँ प्रश्न उठ्छ- वस्तुपरक भनेको के हो ? सामान्यतया सिद्धान्तलाई वस्तु वा तथ्यमा राखेर सामान्यीकरण गर्नु वस्तुपरक अध्ययन हुन सक्छ। अर्थात् सिद्धान्तका साथै व्यवहारमा (प्रयोगमा) पनि देखाउन सक्नु वस्तुपरक हो। जस्तै - नेपालीमा **सघोष** र **अघोष**को भेद थाहा पाउन एउटा नियम छ। **अघोष** व्यञ्जनपछि **त्** र **द्** विकल्पले लाग्छन्। यसरी अघोष व्यञ्जनपछि **त्/द्** विकल्पले लाग्छन् भन्ने सिद्धान्तअनुसार खो**क्त**छ / खोक्**द**छ, लेख्**द**छ/लेख्**त**छ मध्ये जुन लेखे पनि हुन्छ तर **सघोष** व्यञ्जनपछि **द्** मात्र लेखिन्छ। जस्तै लाग्**द**छ हुन्छ तर लाग्**त**छ हुँदैन। उदारणमा आएका **क् ख्** अघोष वर्ण हुन् भने **ग्** सघोष वर्ण हो। त्यसैले **क् ख्** पछि **त्/द्** जुन लेखे पनि हुन्छ भने **ग्** पछि (घोषपछि) **द्** मात्र लाग्दछ भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ। यसरी मानवीय भाषाको व्यवस्थित, विश्लेषणात्मक र क्रमबद्ध अध्ययन गर्ने पद्धति वा शास्त्रलाई भाषाविज्ञान भनिन्छ। भाषाविज्ञानले प्रामाणिक तथ्यलाई मात्र भाषिक विश्लेषणको आधार बनाउँछ। वैज्ञानिक पद्धतिबाट भाषाको विशिष्ट अध्ययन गर्ने कार्यको औपचारिक थालनी धेरै पछि मात्र भए पनि यसको पृष्ठभूमि व्याकरणशास्त्रसँग जोडिएको छ। पश्चिममा भन्दा पूर्वमा यो परम्परा निकै लामो देखिन्छ। खास गरी पूर्वमा वैदिक भाषाका व्याख्याता र भाषाचिन्तकका रूपमा चिनिने यास्क ई.पू. आठौं शताब्दीतिरका मानिन्छन्। यास्कपछि पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलि (इं.पू. ५००-इं.पू. २००) संस्कृत व्याकरणका मुनित्रय (बन्धु, २०५३:२-३) को योगदानको फलस्वरूप संस्कृत भाषाको मानक रूप अहिलेसम्म स्थिर छ। पश्चिमतिर पनि व्याकरण *(Grammar)* बाटै भाषिक अध्ययनको परम्परा विकसित भएको देखिन्छ। ग्रीक र फ्रेन्च भाषासँगै अन्य भाषासँग पनि तुलनात्मक व्याकरण *(Comprative Grammar)* भन्न थालियो। चौधौं शताब्दीतिर आएपछि यसलाई (तुलनात्मक व्याकरणलाई) सच्याउँदै **भाषाशास्त्र** *(philalogy)* शब्दको प्रयोग भयो (न्यौपाने २०५१: ८५)। यसरी व्याकरण *(Grammar)* बाट सुरु भएको भाषिक अध्ययनको परम्परा अहिले भाषाविज्ञानका रूपमा विकसित भइरहेको छ। भाषाको अर्थक्षेपणका आधारमा चिन्तनपरक विश्लेषण पूर्वीय देन हो भने भाषाको संरचनात्मक तथा वस्तुतथ्यको आधारमा व्यवस्थित, विश्लेषणात्मक र क्रमबद्ध अध्ययनचाहिँ पश्चिमी देन हो। विशेष गरी पश्चिमाहरूले संस्कृतको अध्ययन गरेपछि भाषाविज्ञानको अध्ययनमा अझ नवीनता थपिएको हो। भारतमा अङ्ग्रेजको शासन हुँदा धेरै युरोपीय विद्वान्हरूले संस्कृत अध्ययन गर्ने अवसर पाए। त्यसैको परिणामस्वरूप उनीहरू भषाको वैज्ञानिक तथा तुलनात्मक अध्ययनमा सफल भए। युरोपमा संस्कृतको प्रवेश भएपछि भाषाको विशिष्ट अध्ययनमा अझ धेरै सहयोग मिल्यो (तिवारी, सन् १९९२: ४९७-९८)।

३. भाषाविज्ञानको परिचय

ल्याटिन भाषाको *Linguistics* शब्दको नेपाली रूपान्तर नै भाषाविज्ञान हो। पहिलेको भाषाशास्त्र *(Philalogy)* को आधुनिक कालमा चरम विकास भएपछि यसलाई भाषाविज्ञान भन्न थालिएको हो

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(शर्मा, २०६०: ११) । व्याकरणबाट तुलनात्मक भाषाशास्त्र हुँदै आधुनिक भाषाविज्ञानको जन्म भएको हो । विभिन्न पद्धतिबाट भाषाको अध्ययन गर्नु र यसलाई वैज्ञानिक प्रक्रियाबाट देखाउनु भाषाविज्ञानको प्रमुख कार्य हो । भाषाविज्ञानको विकासले बौद्धिक र कला क्षेत्रको विकासमा पनि उल्लेखनीय सहयोग पुगेको छ। भाषाविज्ञानभित्र उच्चारण प्रक्रियादेखि संरचना, वार्णिक व्यवस्था, अर्थतात्त्विक दृष्टि आदिको अध्ययन गरिन्छ। भाषाको उत्पत्ति, विकास, भाषिक परिवर्तन तथा भाषिक मृत्युको अध्ययन पनि भाषाविज्ञानले गर्दछ। भाषालाई मानवीय अन्तर्क्रियाका रूपमा अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञान बीसौँ शताब्दीको आरम्भदेखि नै स्वतन्त्र विधाका रूपमा विकसित भइरहेको पाइन्छ ।

३.१ भाषाविज्ञानको क्षेत्र र शाखा

भाषा नै भाषाविज्ञानको मुख्य क्षेत्र हो । ज्ञानविज्ञाका जे जति विषयहरू भाषामा लिपिबद्ध छन् ती सबैको भाषिक विशेषताको अध्ययन भाषाविज्ञानले गर्दछ। भाषा मानव समाजसँग सम्बन्धित भएकाले भाषाविज्ञानको क्षेत्र पनि व्यापक र विस्तृत छ। भाषाका ध्वनिदेखि सङ्कथन (महावाक्य) सम्मका सबै प्रक्रियाहरू भाषाविज्ञानका अध्ययन क्षेत्र हुन्। संरचनावादी भाषाशास्त्रीहरूले भाषिक व्यवस्था अन्तर्गत पर्ने वर्ण, व्याकरण र शब्दभण्डारलाई केन्द्रीय क्षेत्र मानेका छन् भने ध्वनि र अर्थलाई परिधीय क्षेत्रमा राखेको पाइन्छ। भाषाविज्ञानको क्षेत्रसँग सम्बन्धित एकाइहरू नै भाषाविज्ञानका शाखा हुन् । शाखाहरू पनि संरचनाको आधारमा - ध्वनिविज्ञान, वर्णविज्ञान, रूपविज्ञान, रूपसन्धिविज्ञान वाक्यविज्ञान अनि अर्थविज्ञान छन् भने अध्ययनको आधारमा - समकालिक भाषाविज्ञान, कालक्रमिक भाषाविज्ञान, तुलनात्मक भाषाविज्ञान, सैद्धान्तिक भाषाविज्ञान र प्रायोगिक भाषाविज्ञान (ढकाल, २०६४: १७) मा विभाजन गरेको पाइन्छ। खास गरी सिद्धान्त र प्रयोगका आधारमा भाषाविज्ञान दुई प्रकारका छन्; सैद्धान्तिक भाषाविज्ञान र प्रायोगिक भाषाविज्ञान । सैद्धान्तिक भाषाविज्ञानलाई सामान्य भाषाविज्ञान पनि भनिन्छ।

३.२ सामान्य र प्रायोगिक भाषाविज्ञान

र.ामान्य भाषाविज्ञान र प्रायोगिक भाषाविज्ञान दुवै भाषाविज्ञानका महत्त्वपूर्ण शाखा हुन् । यी दुईका बीचमा जति भिन्नताहरू छन् त्यति नै अन्तरसम्वन्ध पनि छ। भाषाको सैद्धान्तिक पक्षको अध्ययनविना व्यावहारिक वा प्रायोगिक पक्षको अध्ययन अपूर्ण नै रहन्छ। भाषाका कुनकुन पक्षलाई कुनकुन आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा सामान्य भाषाविज्ञान भित्र गरिन्छ भने तिनको व्यावहरिक प्रयोग कसरी भैरहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन प्रायोगिक भाषाविज्ञानले गर्दछ। भाषाको अध्ययन गर्ने पद्धति वा सिद्धान्तहरू सामान्य भाषाविज्ञान भित्र पर्दछन् भने तिनको व्यावहारिक प्रयोगको सन्दर्भ हेर्ने काम प्रायोगिक भाषाविज्ञानमा पर्दछ। ध्वनिविज्ञान, वर्णविज्ञान, रूपविज्ञान, वाक्यविज्ञान र अर्थविज्ञान सामान्य वा सैद्धान्तिक भाषाविज्ञानका शाखा हुन् भने सामाजिक भाषाविज्ञान मनोभाषाविज्ञान, कोशविज्ञान, शैलीविज्ञान, व्यतिरेकी विश्लेषण, त्रुटिविश्लेषण, सङ्कथनविश्लेषण, भाषाशिक्षण, भाषापाठ्यक्रम निर्माण, अनुवादविज्ञान, वाक्चिकित्साविज्ञान र कम्प्युटर भाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्र वा शाखा हुन्। यसरी संसारका भाषाहरूको सार्वभाषिक

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(Universal) विशेषताहरूको खोजी गर्ने भाषाविज्ञानको शाखालाई सामान्य भाषाविज्ञान भनिन्छ भने भाषिक सिद्धान्तलाई भाषिक समस्याहरूको समाधानका निम्ति प्रयोग गर्ने भाषाविज्ञानको शाखालाई प्रायोगिक भाषविज्ञान भनिन्छ (शर्मा, २०६०: १२-१३)।

४. काव्यशास्त्रमा भाषिक शैलीको चर्चा

शैली '**शील**' बाट व्युत्पन्न शब्द मानिन्छ। '**शील**'को अर्थ स्वभाव वा सद्वृत्ति हो भने शैलीको अर्थ कवि स्वभावलाई दर्शाउने शब्दव्यापार हो। संस्कृत काव्यशास्त्रमा रस, अलङ्कार, ध्वनि, गुण, रीति, औचित्य आदि वादहरू साहित्यिक तत्त्वकै व्याख्याका क्रममा विकसित धारणाहरू हुन्। आदि नाट्याचार्य भरतमुनिले नाट्यतत्त्व अन्तर्गत रसको चर्चा गर्ने सर्न्दभमा मात्र होइन काव्य लक्षणमा नै कलात्मक भाषाप्रयोगमा जोड दिएका छन्। उनले नाट्यशास्त्रमा कोमल तथा, मनोहर पदयुक्त, गूढ शब्दार्थरहित, सुबोध, युक्तिसङ्गत, नृत्यमा उपयोग गर्न सकिने, विविध रस, मार्ग तथा सन्धियुक्त कृति सबैका लागि योग्य हुन्छ भने कुरा बताएका छन्।

अलङ्कारवादी भामहले पनि शब्द र अर्थको सहभाव, नै काव्य हो भन्दै भाषिक शैलीमै जोड दिएका छन्। अग्निपुराणमा पनि - दोषरहित तथा गुण र अलङ्कारसहित पदावलीयुक्त वाक्यलाई काव्य लक्षण मानेर उपयुक्त शैलीका पक्षमा जोड दिएका छन्। वामनले रीतिलाई काव्यको आत्मा नै मानेका छन्। **रीति** भनेको विशिष्ट पदरचना हो। यहाँ वामनले भाषावादी दृष्टि अँगालेर रीतिको व्याख्या गरेका छन्। आनन्दवर्धनले ध्वनिवादको वकालत गरेका छन्। ध्वनिमा पनि भाषाकै चर्चा छ।

भाषालाई प्रधानता दिने दृष्टिकोणले रसवादी भन्दा अलङ्कारवादी चिन्तन महत्त्वपूर्ण छ। अलङ्कारलाई पनि शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी मुख्य दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ। यी मध्ये भाषिक दृष्टिले शब्दालङ्कार अन्तर्गत एकातिर वर्णावृत्ति, शब्दावृत्तिसँग सम्वन्धित अनुप्रासलाई लिइन्छ। अर्कातिर खास शब्दहरूको प्रयोगबाट उत्पन्न द्वयर्थकताले बन्ने श्लेषको चमत्कारलाई लिइन्छ। अर्थालङ्कारमा सादृश्यमूलक उपमा, रूपक, उत्पेक्षा दृष्टान्तका साथै अन्य असादृश्यमूलक प्रकृतिका विभिन्न उक्तिवौचित्र्यहरू समेटिन्छन्। यसरी अलङ्कारले वर्ण, शब्द र अर्थ सादृश्यहरूको छनोट र संयोजनलाई महत्त्व दिने हुँदा यसबाट अभिव्यक्तिको शैलीगत पक्षले नै प्राथमिकता पाएको हुन्छ (अधिकारी, २०६७: १६२)। यस सन्दर्भमा रीतिवादी आचार्य वामनको रीति सिद्धान्त अझ बढी शैलीवादी देखिन्छ। किनकि यिनले पदहरूको सङ्गठन र संरचनाका आधारमा साहित्यलाई हेर्नुपर्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन्। साथै वामनले वैदर्भी, गौडी र पाञ्चाली रीतिको व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा भाषिक विशेषताको महत्त्वपूर्ण कुरा उठाएका छन्। वैदर्भी रीतिमा सुकुमार वर्णहरूको संयोजन, गौडी रीतिमा जटिल (ट वर्ग, रेफ, आदि) वर्णहरूको संयोजन र पाञ्चाली रीतिमा मध्यम वर्णहरूको संयोजन रहने कुरा बताएका छन्। वैदर्भी रीतिमा ट, ठ, ड, ढ, बाहेक क देखि म सम्मका वर्णहरू आ-आफ्ना वर्गका अन्तिम वर्णका साथ संयुक्त भएर माधुर्यको सृजना गर्दछन्। विश्वनाथले त माधुर्य गुणको व्यञ्जन गर्ने वर्णद्वारा समासरहित वा अल्पसमासयुक्त लालित्यपूर्ण अभिव्यक्ति दिने रीतिका रूपमा वैदर्भीको चर्चा गरेका छन्। वैदर्भी रीतिलाई कुन्तकले सुकुमार मार्ग भनेका छन् भने उद्भटले

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपनागरिका वृत्तिको रूपमा चर्चा गरेका छन् । यो शृङ्गार करुण आदि कोमल रसका लागि सर्वाधिक उपयुक्त मानिन्छ । वैदर्भीमा ट वर्गीय समेतका संयुक्त व्यञ्जन वर्णहरूको प्रयोग हुने तथा वीर, वीभत्स र रौद्र रसमा उत्तरोत्तर बढी उपयोगी हुन्छ भनिएको छ । पाञ्चाली रीतिलाई क्लिष्ट एवम् अस्पष्ट रचनाको विरोधी मानिन्छ । काव्य सम्प्रेषणीयताका लागि यो रीति ज्यादै उपयोगी मानिन्छ । पाञ्चाली रीति भएको काव्य प्रसाद गुणले युक्त हुन्छ । रुद्रटले लाटी रीतिको पनि चर्चा गरेका छन् । वैदर्भी र पाञ्चालीको बिचको पदरचनालाई लाटी रीति भनेका छन् (उपाध्याय, २०५५: १४५) ।

वक्रोक्तिवादी सिद्धान्तमा पनि कलात्मक भाषिक प्रयुक्तिमा नै जोड दिएको पइन्छ । आचार्य कुन्तकले वर्णविन्यास वक्रतादेखि प्रबन्धबक्रतासम्मको उल्लेख गरेर साहित्यिक रचनाको विश्लेषण गर्ने एउटा सिङ्गो भाषाशास्त्रीय पद्धति नै पस्तुत गरेका छन् । क्षेमेन्द्रको औचित्यवादमा पनि भाषिक प्रयोगका औचित्यका सन्दर्भहरू छन् । कुन्तकको वक्रोक्तिवाद आधुनिक भाषावैज्ञानिक शैलीविज्ञानसँग धेरै हदसम्म निकटता राख्ने सिद्धान्तको रूपमा देखापर्दछ भने औचित्यवादलाई पनि साहित्यको शैलीवैज्ञानिक चिन्तनको नजिक मान्न सकिन्छ ।

अलङ्कार रीति र वक्रोक्ति मात्र होइन गुणवादी सिद्धान्त पनि कलात्मक भाषिक प्रयोगकै सन्दर्भमा केन्द्रित देखिन्छ । माधुर्य, ओज र प्रसाद गुण पदरचना विशेषले नै छुट्टिन्छन् । अलङ्कारलाई रसका बाह्य तत्त्व मानिन्छ भने गुण रसका आन्तरिक धर्म मानिन्छन् । त्यसैले रस-ध्वनि सिद्धान्तलाई पनि शैलीकै अर्को रूप मान्न सकिन्छ । अलङ्कार काव्यको मात्र साधक नभएर अभिव्यक्तिको पनि साधक हो । त्यसैले अभिव्यक्ति असमर्थ भएमा काव्यको सौन्दर्य खुल्न सक्दैन भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । रीति, गुण र रस त एक अर्कासँग अन्तर्सम्बन्धित छन् । वैदर्भी रीतिमा माधुर्य गुण हुन्छ र शृङ्गार, करुण र शान्त रसयुक्त रचनामा पनि यी अनुकूल हुन्छन् । गौडीरीतिमा ओजगुण हुन्छ र वीर बीभत्स र रौद्रमा यी अनुकूल हुन्छन् । त्यसै गरी पाञ्चाली रीतिमा प्रसाद गुण हुन्छ र यी सबै रसमा अनुकूल मानिन्छन् । यसका अतिरिक्त अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना शब्दशक्तिमा पनि भाषिक शैलीकै कुरा अगाडि आउँछ । यसरी पूर्वीय काव्यशास्त्रमा अलङ्कारवाददेखि औचित्यवादसम्मका सबै सिद्धान्तमा सहित्यको शैलीपरक अध्ययनलाई जोड दिइएको छ र भाषापरक पद्धति र कलापरक दृष्टि अँगालिएको पाइन्छ ।

४.१ शैलीविज्ञानको परिचय

शैलीविज्ञान भाषाविज्ञानको शाखा प्रायोगिक भाषाविज्ञानको पनि नवीनतम शाखा मानिन्छ । शैलीविज्ञानको विशेष कार्यक्षेत्र साहित्यिक रचनामा प्रयोग भएको भाषाको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु हो । सामान्यतया साहित्यिक रचनामा भाषाप्रयोग सम्बन्धी अध्ययनलाई शैलीविज्ञान भनिन्छ । यसले साहित्यमा के कस्तो शैलीको भाषिक प्रयोग छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्दछ । अर्थात् साहित्यमा शैली हुन्छ, त्यो भाषाकै माध्यमबाट व्यक्त भएको हुन्छ, यसै शैलीको विशिष्ट तथा वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने पद्धति नै शैलीविज्ञान हो । यो आधुनिक युगमा विकसित नवीनतम पद्धति हो । यसलाई साहित्यिक समालोचनाको नवीनतम विधा पनि मानिन्छ । **शैली** अङ्ग्रेजी Style शब्दको नेपाली रूपान्तर हो । **Style** शब्द ल्याटिनको **Stilus** बाट व्युत्पत्ति भएको मानिन्छ । **Stilus** शब्दको पुरानो अर्थ **- माइन**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माथि लेख्न बनाइएको हाड वा धातुको कलम भन्ने थियो भने पछि पुरानो अर्थबाट परिवर्तन भई **शैली** (Style) बुझिन थालेको हो । पूर्वमा पनि **शैली**लाई **शील**बाट व्युत्पन्न शब्द मानिन्छ (शर्मा, २०४८:२) । नेपालीमा शैली र विज्ञान दुई शब्दहरूमा समास भई शैलीको विज्ञान भन्ने अर्थमा **शैलीविज्ञान** शब्दको निर्माण भएको छ र यो अङ्ग्रेजीको **स्टाइलिस्टिक्स** (Stylistics) शब्दको नेपाली रूपान्तर हो (प्रधान, २०५५: ८०९) ।

४.२ शैलीविज्ञानको विकास

भाषाविज्ञानले साहित्यिक भाषाको अध्ययन र विश्लेषण गर्न थालेपछि नै शैलीविज्ञानको विधिवत् प्रारम्भ भएको मानिन्छ । यसको विकासमा पूर्व र पश्चिमको लामो परम्परा गाँसिएको छ । पूर्वमा नाट्यशास्त्री भरतमुनिदेखि औचित्यवादी क्षेमेन्द्रसम्म र पश्चिममा प्लेटोदेखि क्विन्टिलियनसम्मका धेरै विद्वान्हरूले साहित्यिक भाषाको थोरैधेरै चर्चा गर्दै आएका छन् । पूर्वमा **शैली** नै नभने पनि कुनै न कुनै रूपमा साहित्यिक भाषाको सौन्दर्य वा कलापक्षको चर्चा गरेको पाइन्छ । पूर्वीय विद्वान्हरूले काव्यमा भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने कुरालाई विभिन्न सिद्धान्तको माध्यमबाट स्वीकारेका छन् । भरतमुनिले नाट्यशास्त्रमा विविध कलाका साथै काव्यभाषाको शिल्पात्मक संरचनाको अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा शैलीको चर्चा वृत्ति (प्रवृत्ति) का रूपमा गरेका छन् (ढुङगेल, २०५८: १३१) । अलङकारवादी आचार्य भामहले आफ्नो कृति **काव्यालङ्कार**मा सामान्य भाषा र काव्यभाषाका बिचमा पाइने अन्तर स्पष्ट पार्दै काव्यभाषामा वक्रतालाई स्थान दिएका छन् । वक्रताले शब्दार्थमा विशिष्टता ल्याउने कुरामा निकै जोड दिएर भामहले आधुनिक शैलीको रूपमा वक्रोक्तिको चर्चा गरेको मान्न सकिन्छ । दण्डीले भामहकै शैलीपक्षीय विवेचनालाई अझ व्यवस्थित र परिपुष्ट पार्दै दुई मार्ग (रीति) र दश गुणको विवेचना गरेका छन् । यी मार्ग र गुणहरू भाषाको संरचनासँग सम्बन्धित भएकाले यिनको शैलीपक्षसँग निकै गहिरो सम्बन्ध रहेको छ (लम्साल र अन्य, २०६३: ९७) । आठौं शताब्दीका मानिने आचार्य वामनले **रीति**लाई काव्यको आत्मा मानेका छन् । उनले काव्यमा **आत्मा**को अवधारणा स्थापित गरेर पदरचनाको विशिष्टताको भाषावैज्ञानिक र व्यवस्थित विवेचनाद्वारा एक स्वतन्त्र साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्त प्रस्तुत गरे । वामनको **काव्यालङ्कारसूत्र** पूर्वीय शैलीविश्लेषणको व्यापक भाषावैज्ञानिक विवेचनाको पहिलो आधारभूत ग्रन्थ मानिन्छ । ध्वनिवादी आनन्दवर्धनले शब्द र अर्थको विश्लेषण गर्नका लागि प्रतीयमान अर्थको अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनको कृति **ध्वन्यालोक** अर्थविज्ञानको वैज्ञानिक पद्धतिमा आधारित छ । वक्रोक्तिवादी आचार्य कुन्तकले भाषिक वक्रताको व्याकरण नै प्रस्तुत गरेका छन् । उनको वक्रोक्तिवादी सिद्धान्तले साहित्यको भाषालाई वस्तुपरक ढङ्गले व्याख्या गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुगेको छ । अर्का आचार्य क्षेमेन्द्रको औचित्य सिद्धान्त पनि आधुनिक शैलीविज्ञानसँग निकट सम्बन्ध राख्दछ । किनकि भाषिक संरचनाको सन्दर्भमा मात्र औचित्यको विश्लेषण हुन्छ । यस सिद्धान्तले क्रिया, कारक, लिङग, वचन, विशेषण, उपसर्ग, निपात, काल, पद, वाक्य, वृत्ति, अलङ्कार, गुण, आदिका आधारमा भाषाको विश्लेषण गर्ने अवधारणा प्रस्तुत गरेको छ । विश्वनाथले रसात्मक वाक्यलाई काव्य मानेका छन् । उनले वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र लाटी गरी चार रीति मानेका छन् । यिनीहरूमा पदहरूको संयोजनको उल्लेखनीय भूमिका रहेको हुन्छ । जगन्नाथले रमणीय अर्थ प्रतिपादन गर्ने क्षमता भएको शब्दलाई काव्य मानेका छन् । रमणीय अर्थ दिने शब्द पनि भाषिक संरचनाको कला पक्षसँग सम्बन्धित छ ।

यसरी पूर्वीय काव्यशास्त्र परम्परामा ई.पू. प्रथम शताब्दीका मानिने भरतमुनिदेखि सत्रौ शताब्दीका जगन्नाथसम्मका आचार्यहरूले अलङ्कार, गुण, रीति, रस, ध्वनि आदिको चर्चा गर्दा कृतिको वस्तुपक्ष, अर्थात् भाषिक गठनमा नै गहिरिन पुगेका छन् । खास गरी अलङ्कार, रीति एवम् वक्रोक्ति जस्ता सिद्धान्तहरू साहित्यको अध्ययन र विश्लेषणका निम्ति प्रतिपादन भएका छन् । काव्यमा भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने कुरालाई यी सिद्धान्तहरूले स्वीकारेका छन् (ढकाल, २०६४:१७५) । पूर्वीय विद्वान्हरूले आधुनिक मान्यता अनुरूप शैलीविज्ञानकै शाब्दिक उठान तथा वैज्ञानिक विश्लेषण गरेको नपाइए पनि भाषिक तथा साहित्यक परम्परामा आफ्नो अस्तित्व स्थापित गर्न सफल रससम्प्रदाय, अलङ्कारसम्प्रदाय, ध्वनिसम्प्रदाय, वक्रोक्तिसम्प्रदाय आदिले भाषागत् आधारमा शैली तथा शैलीवैज्ञानिक पक्षसँग सम्बन्धित अध्ययन विश्लेषण गरेको पाइन्छ । खास गरी सूक्ष्म ढङ्गले अध्ययन-विश्लेषण र व्याख्या गरिएका अलङ्कार, रीति, वक्रोक्ति र औचित्यका विभिन्न विशेषताहरू शैलीका सन्दर्भमा सम्बन्धित भई आउँछन् । उदाहरणको लागि वक्रोक्तिमा वर्णविन्यासवक्रता, पदपूर्वार्द्धवक्रता, पदपरार्द्धवक्रता, वाक्यवक्रता, प्रकरणवक्रता र प्रबन्धवक्रता पर्दछन् । यी सामान्य भाषामा (भनाइमा) प्रयुक्त नभएर यिनीहरूले साहित्यिक कृतिमा प्रस्तुत अभिव्यक्तिगत ढाँचालाई व्यक्त गर्ने हुँदा शैली-विज्ञानसँग सम्वन्धित भएर देखापरेको कुरा पुष्टि हुन्छ । पूर्वीय विद्वान्हरूले विभिन्न सिद्धान्तहरूको अध्ययन-विश्लेषणमा व्याकरण त पाएका थिए तर आधुनिक भाषाविज्ञान पाएका थिएनन् । उनीहरूले जनसामान्यको अभिव्यक्तिलाई केन्द्रमा राखेर बाह्य तथा आन्तरिक गुण विशेषणमा व्याख्या-विश्लेषण गरेको हुनाले पनि आधुनिक शैलीविज्ञानसँग परस्पर सम्बन्धित छ भन्ने कुराको आधार भेट्न सकिन्छ ।

आधुनिक शैलिविज्ञान बीसौं शताब्दीमा पश्चिमी विद्वान्हरूको देन हो । अर्थात् शैलीविश्लेषणको वैज्ञानिक आधार बीसौं शताब्दीमा मात्र प्राप्त भएको हो । यसको पृष्ठभूमिमा अरस्तु देखिकै काव्यशास्त्रीय विवेचना सम्बन्धित छ । अरस्तु (ई.पू. ३८४-३३२) ले काव्यतत्त्वहरूको संरचनाको विश्लेषण गर्दै विवेचना प्रक्रियालाई वस्तुपरक बनाएका छन् । डायनोसियसले भाषाका सम्पूर्ण तहहरूमा शैलीलाई खोज्ने प्रयास गरे भने क्विन्टिलियन, टी.एस. इलियट, आई.ए. रिचर्डस, मिल्टन आदि विद्वान्हरूले शैली तथा भाषाविश्लेषणात्मक प्रक्रियाको प्रवर्द्धन गरे ।

आधुनिक भाषाविज्ञानका जन्मदाता भनेर चिनिने फार्डिनान्ड डि.सस्यूरले सन् १९०६ देखि १९११ का बिचमा भाषासम्बन्धी महत्त्वपूर्ण व्याख्यान प्रस्तुत गरे । उनले भाषाको समकालीन रूपको संरचनात्मक अध्ययन गर्ने पद्धतिको सङ्केत गरेपछि अरू विद्वान्हरूले पनि भाषावैज्ञानिक पद्धतिबाट साहित्यमा प्रयुक्त विशिष्ट भाषाको अध्ययन गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा प्रस्तुत गरे । खास गरी सस्युर र उनका चेला चार्ल्स बालीका भाषावैज्ञानिक कार्यबाट वर्तमान युगमा शैलीविज्ञानको प्रमुख धाराको प्रवर्तन भएको हो । अर्का प्रसिद्ध भाषाशास्त्री लियो स्पिटजर र उनका अनुयायीहरू साहित्यिक

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिव्यक्तिलाई कला मानेर वैयक्तिक मनोवैज्ञानिक पद्धतिबाट त्यसको अध्ययन एवं विश्लेषण गर्दछन् (शर्मा, २०६१: २४४) । रुसी रूपवाद र प्रागाली संरचनावाद शैलीविज्ञानका महत्त्वपूर्ण स्रोत मानिन्छन् । अमेरिकी रूपवाद, फ्रान्सेली संरचनावाद, वेलायती व्यावहारिक आलोचना, जर्मन पाठपरक अध्ययन तथा स्पेनिस र पोलिस भाषापरक चिन्तनले शैलीविज्ञानलाई दरिलो बनाउन सघाउ पुऱ्याएका छन् ।

४.३ शैलीविश्लेषणका केही आधुनिक पद्धति

कुनै पनि साहित्यिक कृतिको शैलीविश्लेषण गर्दा आधारका रूपमा केही निश्चित पद्धतिहरू पनि विकसित भएका छन् । खास गरी चयन र अग्रभूमीकरण नै साहित्यिक शैलीको पहिचान गर्ने मुख्य आधार हुन् ।

चयन

चयन भनेको कृतिमा पाइने विविधतामध्ये कुनै एक (आइटम/समूह) को छनोट हो । विविधता सृजना गर्न कृतिगत भाषामा उपलब्ध विकल्पहरूले ठूलो भूमिका निर्वाह गर्दछन् । विविध विकल्पहरूमध्ये कुनै एकको छनोट गर्नुलाई नै चयन भनिन्छ ।

शैलीविज्ञानले शैली पहिचान र विश्लेषणका लागि लेखकद्वारा चयन गरिएका शब्द वा आइटम पहिल्याउने काम गर्छ । जस्तैः- नारी, अवला सुन्दरी, आइमाई, स्वास्नीमानिस आदिमध्ये लेखकले कुनैलाई चयन गरेको हुन सक्छ । लेखकको चयनमा सार्थकता र उद्देश्यपरकता हुन्छ भन्ने तथ्यलाई बिर्सनु हुँदैन ।

पूर्वीय काव्यशास्त्रका अलङ्कार, रस, गुण, रीति आदिमा त चयनको व्यवस्था स्पष्ट देखिन्छ । जस्तैः-

घेर्छन् छाया जब विपतका दूरमा गर्जिएर ।
छिप्छन् मान्छे जब घरघरै त्रासमा तर्सिएर ॥
त्यो बेला हे युवक खतरा खोज्नको निम्ति निस्क ।
आँधीवेरीसित जुध तिमी कालका साथ जिस्क ॥ (माधव घिमिरे नवयुवक)

यहाँ घेर्छन्, छिप्छन्, गर्जिएर, तर्सिएर, निस्क, जिस्क जस्ता संयुक्ताक्षरले बनेका शब्दहरू समग्र श्लोकमा प्रयोग गरिएको छ । यस्ता शब्दहरूको छनोटले एकातिर ओजगुण व्यक्त भएको पाइन्छ भने अर्कातिर उत्साह स्थायीभाव भएको वीर रस पनि व्यक्त भएको छ । यसरी पूर्वीय काव्यशास्त्रमा हरेक गुण र रीतिमा हुनुपर्ने उपयुक्त वर्ण र पदका विषेशताहरूको उल्लेख गरेर अलङ्कार रस तथा ध्वनिमा स्पष्ट आधारहरू दिइएको कुरालाई आधुनिक शैलीवैज्ञानिक आधार मान्न सकिन्छ ।

अग्रभूमि निर्माण

रचनाको कुनै अंशलाई विशिष्ट तुल्याउन जोड दिनु नै अग्रभूमि निर्माण हो । काव्यभाषाको सृजनामा अग्रभूमिलाई सर्वोपरि महत्त्व दिएको पइन्छ । प्रचलित प्रयोग भन्दा बढी स्मरणीय हुनु प्रभावशाली हुनु, महत्त्वपूर्ण हुनु अनौठोपन वा वक्रताले गर्दा चर्चित वा व्याख्येय बन्न सक्नु

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अग्रभूमिलाई पहिचान गर्ने आधार मानिन्छन् (अधिकारी, २०६७: २७४) । साहित्यिक कृतिमा अग्रभूमीकरण भनेको अभिव्यक्ति माध्यमका कुनै पक्षलाई भङ्गिमाको वक्रताद्वारा तिख्याउनु वा उद्याउनु हो (शर्मा, २०६१: २५१) । अग्रभूमि निर्माणका दूईवटा पद्धतिहरू प्रचलित छन्: समानान्तरता र विचलन ।

समानान्तरता

भाषाप्रयोगमा नियमित पुनरावृत्तिलाई समानान्तर अग्रभूमि निर्माण भनिन्छ । यो पनि बाह्य र आन्तरिक गरी दुई प्रकारको हुन्छ । ध्वन्यात्मक वा शाब्दिक पुनरावृत्ति बाह्य समानान्तरता हो । जस्तै **चोरमाराको चुत्यो चोरले चुरोट चोरेर चउरतिर भाग्यो ।** यहाँ च वर्ण धेरै पटक अवृत्ति भएको छ । अलङ्कार शास्त्रमा यस्तो प्रवृत्तिलाई अनुप्रास अलङ्कार भनिन्छ । जस्तै

बेला छैन त बेलामा कसरी दौडनुपर्दछ ।
बेला होला तबेलामा कसेरै दौडनुपर्दछ ॥

प्रस्तुत पङ्क्तिमा **ब** र **ल** व्यञ्जनको पुनरावृत्ति भएको छ र यहाँ छेकानुप्रास अलङ्कार व्यक्त भएको छ ।

आन्तरिक समानान्तरता

अर्थगत पुनरावृत्तिलाई आन्तरिक समानान्तरता भनिन्छ । यसमा भावार्थ वा वाच्यार्थको आवृत्ति हुनसक्छ । जस्तै- **जूनले मन तान्छ, त्यसलाई हेरिरहूँ जस्तो लाग्छ ।** यहाँ मन तान्नु र हेरिरहूँ जस्तो लाग्नुमा भावार्थको पुनरावृत्ति भएको छ (शर्मा, २०६१; २५२) ।

यहाँ पूर्वीय काव्यशास्त्रका दृष्टिले रूपक तथा अतिशयोक्ति जस्ता अर्थालङ्कार भेट्न सकिन्छ ।

विचलन

विचलनलाई सामान्यतया समानान्तरताको विपरीत पनि मानिन्छ । मानकको अतिक्रमण नै विचलन हो । मानकेतर प्रयोगलाई नै विचलन मानिन्छ । विचलनले नै साहित्यिक भाषाको पदक्रम विशिष्ट हुन्छ । साहित्यिक कृतिमा सार्थक विचलन हुनुपर्ने मान्यता छ । विचलन पनि कोशीय, व्याकरणिक, वर्णात्मक, आर्थी, भाषिकागत प्रयुक्ति, लेखिमिक गरी विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । जस्तै **बनेली, फुलारू** कोशीय विचलनका उदाहरण हुन् भने **उसको मन भरङ्ग भए होलान्** व्याकरणात्मक विचलन अन्तर्गत वचनगत विचलनको उदारण हो । त्यसै गरी **पृथ्वी घुम्टो हालेर धुरुधुरु रोइरहेकी छिन्,** यो आर्थी विचलनको उदारहण हो । **बेलौतीको अर्नी, आँटिमा जाने लिस्नो**लाई भाषिकागत उदाहरणमा लिन सकिन्छ भने **लामखुट्टेहरू प्रत्येक रात मेरो कानमा आएर युद्धको साइरन बजाउँछन्** प्रयुक्तिगत विचलनको उदाहरण हो ।

यसरी शैलीविश्लेषणको आधुनिक पद्धतिमा पनि पूर्वीय काव्यशास्त्रका शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार, गुण र रीति जस्ता प्रक्रियाहरू भेट्न सकिने स्पष्ट आधारहरू पाइन्छन् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५. उपसंहार

शैलीविज्ञान बीसौं शताब्दीबाट मात्र अस्तित्वमा आए पनि यसको विकासमा धेरै अघिदेखिका पूर्व र पश्चिमका साहित्यशास्त्रीय मान्यताहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। आधुनिक भाषाविज्ञानले सामान्य भाषाझैँ साहित्यिक (विशिष्ट) भाषालाई पनि अध्ययनको विषय मानेर व्याख्या-विश्लेषण गर्न थालेपछि नै शैलीविज्ञानको प्रादुभार्व भएको देखिन्छ। यसैको परिणाम स्वरूप हिजोआज शैलीविज्ञानले साहित्यको समालोचना गर्ने नयाँ ढाँचा भाषावादी, प्रायोगिक, यथार्थवादी तथा सिर्जनात्मक पद्धतिको स्वरूप प्राप्त गरेको छ। त्यसैले वर्तमान समयमा यसका साहित्यिक शैलीविज्ञान, साहित्यिक भाषाविज्ञान, शैलीवैज्ञानिक आलोचना, भाषावैज्ञानिक साहित्य समालोचना, साहित्यको संरचनात्मक व्याख्या जस्ता अनेक नाम प्रचलित छन्। यो एउटा सानो लेखमा शैलीविज्ञानका समग्र पद्धति तथा तहहरू उल्लेख गर्न सम्भव छैन। अन्त्यमा के भन्न सकिन्छ भने शैलीविज्ञान आधुनिक भाषाविज्ञानको सहयोग लिएर साहित्यको शैलीपरक अध्ययन गर्ने नवीनतम विधाको रूपमा विकसित भइरहेको छ। शैलिविज्ञानको पद्धति भाषापरक र दृष्टि कलापरक भएको हुनाले यो भाषाविज्ञान र साहित्यशास्त्रको समन्वयात्मक स्वरूपमा झण्डै स्वायत्त विधाकै रूपमा विकसित भइरहेको छ। साहित्यको भाषापरक अध्ययनको व्यावहारिक र वैज्ञानिक पद्धति शैलीविज्ञानको औपचारिक विकास आधुनिक युगको पछिल्लो चरणमा मात्र भए पनि संस्कृत काव्यशास्त्रमा भाषिक शैलीविश्लेषणका धेरै अधारहरू भेटिने भएको हुनाले आधुनिक शैलीविज्ञानको विकासमा संस्कृत काव्यशास्त्रको व्यापक प्रभाव रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

१) अधिकारी, हेमाङ्गराज (पाँ.सं.) **सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान काठमाडौं:** रत्नपुस्तक भण्डार २०६७।
२) उपाध्याय, केशव प्रसाद (ते.सं.), **पूर्वीय सहित्य सिद्धान्त**, काठमाण्डौ: साझा प्रकाशन, २०५५।
३) ढकाल, शान्ति प्रसाद (पाँ.सं.), **प्रायोगिक भाषाविज्ञान**, काठमाण्डौ: शुभकामना बुक्स, २०६४।
४) ढुङ्गेल, भोजराज र अन्य, **प्रायोगिक भाषाविज्ञान**, काठमाण्डौ: एम.के. पब्लिसर्स, २०५८।
५) तिवारी, भोलानाथ (दो.सं.), **भाषाविज्ञान, इलाहाबाद:** किताव महल, सन् १९९२।
६) थापा, मोहनहिमांशु (पाँ.सं.), **साहित्य परिचय,** काठमाण्डौ: साझाप्रकाशन, २०६६।
७) न्यौपाने, टङक प्रसाद, **भाषविज्ञानको रूपरेखा**, धरान: नेपाल बुक डिपो, २०५१।
८) बन्धु, चुडामणि, **भाषाविज्ञान**, काठमाण्डौ: साझा प्रकाशन, २०५३।
९) बराल, ईश्वर र अरू (सम्पां) **नेपाली साहित्यकोश**, काठमाण्डौ, ने.रा.प्र.प्र. २०५५।
१०) लम्साल, रामचन्द्र र अन्य **प्रायोगिक भाषाविज्ञान**, काठमाण्डौ: भुडीपुराण, २०६३ (दो.सं.)।
११) शर्मा, मोहनराज, पूर्वीय र **पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त**, काठमाण्डौ: विधार्थी पुस्तक भण्डार, २०६१।
१२) शर्मा, मोहनराज, **शैलीविज्ञान,** काठमाण्डौं: ने.रा.प्र.प्र., २०४८।
१३) शर्मा, मोहनराज, **आधुनिक भाषाविज्ञान,** काठमाण्डौ:, विधार्थी पुस्तक भण्डार, २०६०।
१४) मम्मट **काव्यप्रकाश**
१५) विश्वनाथ **साहित्य दर्पण** (विमल व्याख्यासहित) दिल्ली, सन १९८२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महाकवि श्रीहर्ष र लेखनाथ पौड्याल: एक सन्दर्भ

गणेशप्रसाद घिमिरे
सहप्राध्यापक

साहित्य भनेको जीवनका अनुभूतिलाई नजिकबाट हेर्ने कलात्मक प्रस्तुति हो। समाजमा देखिएका, भए गरेका, हुने गरेका परिदृश्यलाई साहित्यले चुनेर पुष्पपराग बनाउने गर्दछ। साहित्यको बगैंचा मगमगाउँछ, स्रष्टाहरूको सिर्जनाले पोखिएका छटाहरूद्वारा। त्यसैले साहित्यको बगियामा पल्लवित, कुसुमित र विकसित मानव चिन्तनको भावनागत प्रस्तुतिमा साहित्यले आफूलाई तरोताजा बनाउँछ। नेपाली साहित्यको विकास, उन्नति र प्रगतिमा संस्कृत साहित्यको महत्वपूर्ण योगदान रहेको देखिन्छ। संस्कृत साहित्यको महाकाव्यीय परम्परालाई हेर्दा कालिदासदेखि श्रीहर्षसम्मको सुदीर्घ परम्पराले प्रवाहशीलतालाई जीवन्तता प्रदान गरेको पाइन्छ। संस्कृत साहित्यको प्रवाहलाई पच्छ्याउँदै नेपाली साहित्यमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शाकुन्तल (२००२) ले मौलिक महाकाव्यको स्वरूप प्राप्त गरेको हो (जोशी, २०४५:१६२)। नेपाली साहित्यको इतिहासलाई हेर्दा संस्कृत साहित्यको प्रभावलाई आत्मसात् गरेर नेपाली साहित्यका कविहरूले महाकाव्य सिर्जना गरेको देखिन्छ। प्रस्तुत लेखको उद्देश्य संस्कृत तथा नेपाली साहित्यको ऐतिहासिक पर्यवेक्षण गर्नु नभई महाकवि श्रीहर्षको नैषधीयचरितम् प्रथम सर्गको हंस विलाप र लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी छैठौं विश्रामको चरी विलापको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु हो।

श्रीहर्ष गढवालवंशीय पिता हीर र माता भामल्ल देवीका सन्तान हुन्, जस्को समयावधि ईसाको (११५६-११९३) अनुमान गरिएको छ (भट्टराई, २०३८:१४२)। उनको नैषधीयचरितम् निषध देशका राजा नलको व्याख्यानमा प्रतिष्ठापित महाकाव्य हो। राजा नल नायक रहेको उक्त महाकाव्यको प्रथम सर्गमै मृगयाका निम्ति गएका राजाले हाँसलाई समाउँछन्। राजाका हातमा परेपछि उसले गरेको करुण क्रन्दनलाई नै यसमा हंस विलाप भनिएको छ। राजाले हातमा लिएपछि उसले गरेको बिलौना र लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसीको छैठौं विश्राममा रहेको चरीले गरेको विलापलाई समान रूपले हेर्न सकिने सन्दर्भको विवेचना नै यस लेखको प्रतिपाद्य विषय हो ।

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल महाकवि श्रीहर्षबाट पूर्ण प्रभावित नभई उनमा संस्कृत साहित्यको प्रभाव केही हदसम्म छचल्किएर बसेको प्रतीत हुन्छ। नल निषद देशका राजा हुन् र उनले हातमा समातेको हाँसलाई उसको बिलौनापछि छाडिदिएका छन्। राजाको हातबाट सकेसम्म हत्या नगराउने र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हिंस्रक प्रवृत्तिबाट राजालाई अलग पार्ने सङ्केत श्रीहर्षको देखिन्छ। लेखनाथको चरालाई व्याधाले समातेको छ, जसको प्रवृत्ति नै हिंसा हो। श्रीहर्षको हाँस राजाका हातमा आएर करुण क्रन्दनद्वारा आफ्ना भावना प्रकट गरी रोएको छ जसलाई राजाका आँखाबाट आएका आँसुले जगाएको छ –

सुताः! कुमाहूय चिराय चुङ्कृतैर्विधाय कम्प्राणी मुखानी कं प्रति।
कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स स्रुतस्य सेकाद् बुबुधे नृपाऽश्रुणाः ॥१। १४२॥

राजा नललाई श्रीहर्षले मानवीय संवेदनायुक्त चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। राजा नलले समातेका हाँसले उनलाई भन्छ—

न वासयोग्या वसुधेयमीदृशस्त्वमङ्ग ! यस्या पतिरुज्जितस्थितिः।
इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नभः खगास्तमाचुक्रुशुरारवैः खलु ॥१। १२८॥

लेखनाथीय शैली र पद्धति आफ्नै किसिमको छ। उनको लेखकीय व्यक्तित्वको पहिचानले नेपाली साहित्यको इतिहासमा नयाँपन थपेर उजिल्याउने प्रयत्न गरेको छ।

त्यसरी नै लेखनाथको चराले भन्छ—

तिमी घुम्थ्यौ फिर्थ्यौ धरणितलमा, हामी नभमा
कुनै बेला हुन्थ्यौं उभय तल माथि विटपमा।
दुवै सुन्थ्यौं बोली खुशिसित दुवैका दुई थरी
बृथा त्यो भत्कायौ अबुझ ! तिमिले शान्ति नगरी ॥६ ।८॥

यसरी श्रीहर्षको हाँसले 'तिमीजस्ता राजाले मर्यादालाई त्यागेर यस किसिमको प्रवृत्तिप्रति अनुराग देखाउँदा हामी गगनवासी भएका हौं' भन्छ भने लेखनाथको चराले 'तिमी पृथ्वीका र हामी गगनका वासिन्दा' भनेर भावनात्मक रूप प्रस्तुत गर्दछ। तर, लेखनाथको चरा मान्छेलाई मानवीय भावनाको कदर गर्न समेत संकेत गर्दछ। श्रीहर्षको हाँसको अभिव्यक्ति सहज, सरल र मिठासपूर्ण छ। पारिवारिक भावना, स्थिति, परिवेशलाई साक्षी राख्ने उद्देश्य लिएर हाँस भन्छ –

मदेकपुत्रा जननी जराऽऽतुरा, नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दन्नहो ! विधे ! त्वं करुण रुणद्धि नो ॥१।१३५॥

यता लेखनाथको शिकारी चरालाई पेट भर्ने साधन मानेर दयाको भावलाई पन्छाउँछ। लेखनाथको घाइते विहग आफ्ना धारणा राख्दै भन्छ–

पिताको माताको प्रणय उहिल्यै कालगतिले
बित्यो, भाई बैनीहरू सब चुँड्यो दुर्नियतिले।
थिएँ बाँकी यौटा फगत म कठै ! वंश-बिरुवा
सऱ्यो आजै मेरा उपर पनि त्यो काल सरुवा ॥६। १३॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कहाँ त्यो सुत्केरी प्रणय पुतली ! त्यो गुँड कहाँ ।६।१८ ॥

लेखनाथ यस महाकाव्यबाट अथवा भनौं प्रस्तुत अंशबाट अत्यधिक प्रभावित भएको प्रतीत हुन्छ। शिकारीको मट्याङ्ग्रोले अर्धमूर्च्छित अवस्थामा रहेको चरो र निषेधदेशीय राजाका हातमा परेको हाँस समान रूपले आफ्ना भावनालाई प्रस्तुत गर्दै भन्छन्–

कलीला ती साना विकल बिचरा बाल बचरा
विना चारा भोकै सब भईसके हुन् अधमरा।
थियी यौटी पोथी जुन, शिव हरे ! त्यो पनि अब
कतै गर्दी होली रुदन अथवा क्रन्दन–रव ॥ ६। १४ ॥

अवस्था यो मेरो सहन अथवा खप्न नसकी
नजाने त्यो ऐले वरपर कतै मुर्च्छित छ कि
मरी पो हाली वा प्रिय विरहले मार्गबिचमा
पुगी वा औताई विकल बचराकै नगिचमा ॥६।१६॥

श्रीहर्षको हाँस आफ्नो पारिवारिक अवस्थालाई र आफ्नी जीवनसंगिनीको बिलौनालाई व्यक्त गर्दै भन्छ–

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा त्वयाऽपि चित्राङ्गिघविपद्यते यदि।
तदस्मि दैवेन हतोऽपि हा ! हतः स्फुटंयतस्त शिशवः परासवः ॥ १ । १४० ॥

लेखनाथ मान्छेलाई आफ्नो मानवीय चेतना जागृत राखेर जीवनलाई जीवन्तता प्रदान गर्न आतुर देखिन्छन्। मान्छेको भावनात्मक सम्बन्ध मानवतामा रहेको ठम्याई लेखनाथको चराले जल्दोबल्दो रूपमा पाठकसामु पस्केको छ। तर, महाकवि श्रीहर्षको हाँस निरीह, लाचार, बिलखबन्दमा परेको छ। किनकि राजाको हातले हत्याजस्ता प्रवृत्ति अङ्गाल्दैन भन्नेमा ऊ विश्वस्त प्रतीत भएको छ। लेखनाथको पंक्षी शिकारीको मटेङ्ग्रोले क्षतविक्षत भई मानवताको भीख मागेर हामी सामु उभिएको छ। मान्छेमा हुनुपर्ने गुण मानवता, दया, अहिंसा लेखनाथीय मान्यता बनेको प्रतीत हुन्छ।

काव्यकलाका आधारहरू अनेक छन्। ती आधारमा टेकेर कविले आफ्ना भावनालाई भावकसामु सुम्पिने गर्दछ। तिनको समुच्चा व्याख्या प्रस्तुत गर्नु नभई लेखनाथ र श्रीहर्षलाई एकै दृष्टिमा उभिल्याउने प्रयत्नमा प्रस्तुत लेख देखापरेको हो। आकासका बासिन्दा, सादा जीवन व्यतीत गरेर रम्ने पंक्षीहरू आफ्नो सादगीपनलाई उद्घाटन गर्दै भन्छ–

सिला खोजी चर्ने सफर–सुख गर्ने गगनमा,
ठहर्ने शाखामा मधुर सुर भर्ने पवनमा।
सिधा–सादा, निर्धा विहगकन मार्ने नियतिले
दियेकी हुन् के त्यो करयुगल माता प्रकृतिले ।६। २० ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैषधीयचरितम्‌को हाँस जीवनको सादगीपनलाई प्रस्तुत गर्दै भन्छ–

फलेन् मूलेन च वारिभूरुहां मुनेरिवेत्थं मम यस्य वृत्तयः।
त्वयाऽद्य तस्मिन्नपि दण्डधारिण कथं न पत्या धरणी हृणीयते ? ।।१ ।१३३।

यसरी माथि उल्लेख गरिएका केही पद्यहरूलाई तुलनात्मक प्रकृतिबाट हेर्दा समानताका प्रशस्त धर्साहरू पाइन्छन्। विषमता दुवै कविको शैलीशिल्पमा टड्कारो बनेर आएको प्रतीत हुन्छ। श्रीहर्षको हाँस लेखनाथको चरोभन्दा लगभग ८०० वर्ष पुरानो हो। आर्ष परम्परा, महान् कथानक, धीरप्रशान्त नायक, भैमी नरेशकी छोरी दमयन्तीको प्रिय नल, दया, करुण, सद्‌भाव, मित्रता आदि भावनाबाट सजिएको नायकका रूपमा काव्यभित्र देखापरेको पाइन्छ। लेखनाथको चरो दोस्रो विश्वयुद्धको सन्त्रास देखेको, भोकमरी र अनिकालमा च्यापिएको, वैज्ञानिक आविष्कारहरूबाट थिचिएको, मानवताको खोज, दयाको आग्रह, सामाजिक सद्‌भाव, पृथ्वीमा हक जमाउने मानव प्रवृत्तिप्रति असन्तोष व्यक्त गर्दछ। यी दुवै मान्यतामा फरक देखिएर आएका यी दुवै कविहरूको दृष्टिगत शैली कथावस्तुको स्रोतका आधारहरू भने भिन्न प्रतीत भएका छन्।मानवमा पलाएको आसुरी भावको अन्त्य लेखनाथको चराको माग देखिन्छ (त्रिपाठी, २०३४:२८२)। श्रीहर्ष संस्कृत काव्य परम्पराका उच्च प्राप्ति हुन् र लेखनाथ नेपाली कवितामा आधुनिकता प्रदान गर्ने नयाँ कवि हुन्। यी दुवै महाकवि र नव्यकाव्यकारका काव्यमा देखापरेका भावनात्मक प्रवृत्तिलाई हेर्दा लेखनाथ कवि श्रीहर्षको महाकाव्यीय परिवेशबाट प्रभावित भएको प्रतीत हुन्छ।श्रीहर्ष र लेखनाथलाई एकै ठाउँमा पाउनु नै प्रस्तुत लेखको उद्देश्य प्राप्ति मानिन्छ।

सन्दर्भ सूची

१. जोशी, कुमारबहादुर, **देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना**, २०४८, काठमाडौं, सिद्धार्थ वनस्थली प्राज्ञिक परिषद।

२. पौड्याल, लेखनाथ, **तरुण तपसी**, बाह्रौं संस्करण, २०६२, काठमाडौं, साझा प्रकाशन।

३. भट्टराई, घटराज, **संस्कृतका अमर साहित्यकार**, २०३४, काठमाडौं, साझा प्रकाशन।

४. श्रीहर्ष, **नैषधीयचरितम्**, ई सन् १९८७, वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती।

५. त्रिपाठी, वासुदेव, **लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन**, २०३४, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"अप्रिय" उपन्यास: भ्रान्ति विचरण र उत्तरआधुनिकता

डा. नारायण चालिसे
सहप्राध्यापक

१. विषयप्रवेश:

ध्रुवचन्द्र गौतम (२०००) आधुनिक नेपाली आख्यान विधाका अग्रणी स्रष्टा हुन् । उनलाई हाल आख्यान सम्राट् भन्ने गरिन्छ । २०२४ सालदेखि निरन्तर साहित्य सिर्जना र प्रकाशनमा लागिपरेका गौतमका हालसम्म दुई दर्जन उपन्यासहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । **अप्रिय** गौतमको तेइसौं उपन्यास हो । निरन्तर प्रयोग गौतमको औपन्यासिक विशेषता बनेको पाइन्छ । प्रयोगवादी लेखनबाट उपन्यास लेखन प्रारम्भ गरेका गौतमको **अप्रिय** (२०६७) उत्तरआधुनिकतावादी साहित्य लेखनको गहकिलो रचनाका रूपमा देखापरेको छ । उपन्यासको प्रारम्भमै यसमा भ्रमको धेरै गुन्जायस छ (पृ. १९) भनिएको हुनाले भ्रान्तिमान्यताका आधारमा **अप्रिय** उपन्यासको विश्लेषण गर्ने काम यहाँ गरिएको छ ।

२. भ्रान्ति मान्यता:

श्रीमद्भगवद्गीतामा भ्रान्तिका गहकिला दृष्टान्तहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । कुरूक्षेत्रको महासमरमा धर्मयुद्ध (गीताका अनुसार) मा सरिक भएका आफू र विशेष गरी कौरवतर्फका योद्धाहरूलाई हेरेपछि श्रेष्ठ धनुर्धर अर्जुनले श्रीकृष्णसँग भने– 'हे श्रीकृष्ण ! यहाँ सबै मेरा स्वजनहरू उपस्थित भएको पाएँ (गीता १/२६-३५) । यी सबै आफन्तहरूलाई मारेर हस्तिनापुरको राज मात्र होइन, तीनै लोकको सुखभोग गर्न पाए पनि म यस युद्धमा प्रवृत्त हुन सक्दिनँ' । यसरी आफ्नो गाण्डीव धनु कृष्णका अघि राखेर कायर र भावुक भई उभिएपछि कृष्णले अर्जुनको कर्तृत्वको भ्रमलाई हटाउन दिएका कर्म, ज्ञान र भक्तियोगका उपदेशहरू भ्रान्ति निवारणका गहकिला दृष्टान्तहरू हुन् । अर्जुनको कर्तृत्वको भ्रमलाई हटाउने सन्दर्भमा श्रीकृष्णले भने 'हे अर्जुन ! तिमीले यो भ्रम नराख कि म युद्ध गरेर विजय प्राप्त गर्ने, मर्ने वा मार्ने कर्ता हुँ । युद्ध मेरो अधीनमा छ, लड्ने वा नलड्ने मेरो इच्छाले युद्ध प्रभावित हुन्छ भन्ने तिम्रो मान्यता नै अहंको अभिव्यक्ति हो । किनकि यो युद्धका तिमी कर्ता होइनौ । तिमी र हामी त निमित्त मात्र हौं । हामीले आफ्नो प्रारब्धमा लिएर आएका कुराको भोग यहाँ हुन्छ, त्यसमाथि मैले उनीहरूलाई उहिल्यै मारिसकेको छु । तिमी त त्यसको निमित्त मात्र हौ' (कृपामय, २०६६: ९७) । 'साङ्ख्य दर्शनको मान्यतालाई आधार मान्ने हो भने पनि यो सृष्टिको क्रम प्राकृतिक नियमअनुसार भएको हो, तिमी हामी

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आफ्नै अहंकारले मात्र कर्तृत्वको अभिमान राख्छौं र म नै कर्ता हुँ भन्छौं' (गीता ३/२७)। यसरी देह र आत्मा, कर्ता र अकर्ता, पूर्वजन्म र पुनर्जन्म, जन्म र मृत्यु आदि अनेक विषयमा कृष्णले दिएका उपदेशपछि अर्जुनभित्रका तमाम भ्रमहरू मेटिन्छन्। श्रीकृष्णले आफ्नो विराट् रूपको दर्शन गराएर अर्जुनलाई आश्वस्त पार्छन् अनि मात्र अर्जुन युद्धका निम्ति सहमत हुन्छन्। यस व्याख्याबाट स्पष्ट हुन्छ, भ्रमलाई भगवद्गीतामा अज्ञानका कारणले उत्पन्न हुने भ्रान्ति वा मायावी ज्ञान भनिएको छ। भ्रामक अवस्थाले मानिसलाई पार्ने प्रभावका बारेमा गीताको उपदेश ज्यादै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। यस्तै पौरस्त्य वाङ्मयभित्र उपनिषद्, दर्शनशास्त्र र पुराणहरूमा भ्रम, मिथ्या ज्ञान, भ्रान्ति ज्ञान, मायावी ज्ञान वा अज्ञान अर्थात् भ्रान्तिका विविध पक्षका बारेमा निकै चर्चा परिचर्चा गरिएको पाइन्छ। वेदान्त दर्शनमा 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापर' (तै.उ. २/६) अर्थात् ब्रह्म सत्य हो यो सारा जगत् मिथ्या, भ्रम वा मायास्वरूप संसार हो, समस्त जीव ब्रह्म हुन्, अरू सबै असत्य हो भनिएको छ। वेदान्त दर्शन भ्रम र वास्तविकताको द्वन्द्वमा नै विकसित भएको छ। संसार जो हामीले जान्दछौं, यो सबै भ्रम हो। यो मायाको संसार हो। मायालाई चिरेपछि जुन वस्तु प्राप्त हुन्छ अर्थात् मायाभन्दा पर रहेको तत्त्व नै वास्तविक हो। सृष्टिको मिथ्यात्व ब्रह्मज्ञानीले मात्र जान्न सक्छ भन्ने वेदान्त दर्शनमा भ्रान्ति चिन्तनको प्राचुर्य छ। यो भ्रमको आध्यात्मिक व्याख्या भए पनि पौरस्त्य र पाश्चात्य दार्शनिकहरू आज यही चिन्तनमा पुगेका छन्। ईश्वर, आत्मा, स्वर्ग, मोक्ष आदि विषयको ज्ञान वा तत्त्वज्ञानका विषयमा चर्चा गर्ने प्रायः दर्शनहरूले भ्रान्तिलाई वास्तविक ज्ञानको बाधक मानेको पाइन्छ भने भ्रमले उत्पन्न गराउने व्यवधानको पनि विस्तृत व्याख्या पाइन्छ। यस दृष्टिले हेर्दा भ्रान्ति पौरस्त्य चिन्तन परम्परामा आदिकालदेखि विवेचनाको विषय बन्दै आएको बुझ्न सकिन्छ।

भ्रान्तिलाई पाश्चात्य दर्शन र साहित्यका क्षेत्रमा पनि विभिन्न कोणबाट व्याख्या गरिएको पाइन्छ। ज्याक डेरिडाले विनिर्माणवादसम्बन्धी दार्शनिक र साहित्यिक चिन्तनको व्याख्या गर्ने क्रममा 'जगत् एउटा मिथ्या खेल, नाटक हो र हामी त्यसका खेलाडी मात्र हौं, मात्र अभिनय छ हामीसँग। हामी मात्र भ्रम हौं वस्तुगत यथार्थ सबै भ्रमसिवाय केही होइन। वास्तवमा जे देखिन्छ त्यो सत्य होइन, सत्य अर्कै छ। भ्रम सदैव उपस्थिति र अनुपस्थिति बीचको खेल हो' (बराल, २०६७: १५) भनेको कुरालाई मनन गर्दा मूलतः वेदान्त दर्शनकै विचारलाई पछ्याएर व्याख्या गरेको बुझ्न सकिन्छ। भ्रान्तिका विषयमा प्रसिद्ध साहित्यकार इन्द्रबहादुर राईले लीला लेखनको प्रस्ताव गर्ने क्रममा 'हामीले जानेको भनेको धारणा ज़ानेका हुँदा रहेछौं। धारणा भ्रम हो। यथार्थ अज्ञेय र अठम्याइने हुँदो रहेछ र हामी भ्रम लेख्दा रहेछौं' (धरावासी (सम्पा.) २०५९: ९) भनी वेदान्त दर्शनकै ब्रह्मज्ञानसम्बन्धी मान्यतालाई समर्थन गरेको पाइन्छ। जसअनुसार यथार्थभन्दा पहिले हामी भ्रम ज्ञानमा हुने रहेछौं भन्ने कुरातर्फ सङ्केत गरेको पाइन्छ। प्रसिद्ध समालोचक गोविन्दराज भट्टराईले भ्रान्तिको पाश्चात्य मान्यताका सम्बन्धमा स्पष्ट पार्दै यसलाई मायिक यथार्थ, भ्रान्ति, स्वैरकल्पना, म्याजिक, रियलिज्म इत्यादि नामले चिन्न सकिने (भट्टराई, २०६४: ६४-६९) र यस्तो स्थितिको चित्रण साहित्यमा, आख्यानमा प्रस्तुत गर्न स्वप्न, निद्रा, स्थानीय विश्वास, अन्धविश्वास, परिकथा, किम्वदन्ती आदि तत्त्व मिसिएको हुनुपर्ने (भट्टराई, भूमिका, चार) भनी भ्रान्तिलाई पाश्चात्य मान्यताका आधारमा पुष्टि गर्न खोजेको पाइन्छ। उनको व्याख्यामा उल्लिखित

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मायिक यथार्थ भन्ने पदावलीबाट पौरस्त्य चिन्तनतर्फको व्याख्या नै भ्रान्तिको आधिकारिक र प्राचीन व्याख्या हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ। साथै भ्रान्तिले पार्ने भ्रम र मायाले पार्ने भ्रमको अवस्था दुवैले अन्योललाई नै प्रश्रय दिने हुँदा (म्याजिक रियालिज्म) पनि भ्रान्ति ज्ञान जस्तै जस्तै तर उही नभएको मिथ्या ज्ञानलाई बुझाउने अज्ञान वा भ्रम हो भन्ने बुझिन्छ। त्यस्तै यो वस्तुगत यथार्थको विपरीत हो। यसमा केही फ्यान्टासी, केही अवास्तविक, स्वप्न, टुनामुना, बोक्सी, झाँक्री आदिका प्रभावले सिर्जित अर्को जगत् हुन्छ (भट्टराई, भूमिकाः पाँच) भन्ने भनाइले पनि केही अवास्तविकमा वास्तविकको भ्रान्ति भन्ने पौरस्त्य चिन्तनलाई नै बल प्रदान गरेको छ।

लीलालेखनको परिचय प्रस्तुत गर्ने क्रममा कृष्ण धरावासीले भ्रमलाई लीलालेखनको एउटा मान्यताका रूपमा व्याख्या गर्दै मानिसमा भ्रम रहिरहने र यो व्यक्ति वा समूह-भ्रमका रूपमा क्षणक्षण क्रियाशील रहने र प्रत्येक भ्रमहरू क्षणिक सत्य लाग्ने, तिनै सत्यले मानिसलाई ऊर्जा प्रदान गर्ने (धरावासी, २०५३: २१) धारणा राखेका छन्, जुन पौरस्त्य चिन्तनकै समर्थनमा रहेको छ। भ्रमको पाश्चात्य प्रयोगसम्वन्धी धारणा राख्दै लक्षण गौतमले स्वैरकल्पनाजस्तै तर स्वैरकल्पना नभएर भ्रम र यथार्थको भेद मेटिदिने म्याजिक रियालिटिलाई अलौकिक र असाधारण यथार्थ भनेका छन् (गौतम, २०६६: ६३)। रत्नमणि नेपालले भ्रान्ति र भ्रमको सैद्धान्तिक रेखा तयार गर्दै वैयक्तिक भ्रान्ति र सामूहिक भ्रान्तिको धारणा अघि ल्याएका छन्। उनले भ्रान्तिलाई लीलावादको मान्यताका रूपमा व्याख्या गर्दै जस्तो बुझाइ जस्तो ज्ञान, जस्तो रूप सबै भ्रम हुन्, लीला हुन्। यही भ्रान्ति लीला हो भनेका छन् (नेपाल, २०६६: ८-१२)। यसरी हेर्दा भ्रान्ति वा भ्रमसम्बन्धी चिन्तनको एउटा लामो परम्परा रहेको बुझ्न सकिन्छ। भ्रम मूलतः हो वा होइन ? भन्ने द्वैध अवस्था वा यो वा त्यो ? वा हुँदै नभएको वस्तुमा हो भन्ने भ्रम ज्ञान वा एकथोकलाई अर्कै थोक भनी बुझ्ने भिन्न बुझाइ वा अज्ञानका कारणले हुने अन्योल इत्यादि हो। पौराणिक, दार्शनिक भ्रान्ति वा भ्रमलाई लीलावोधी वा उत्तरआधुनिकतावादी लेखनका सन्दर्भमा जे जसरी व्याख्या गरिएको छ, त्यसले यो साहित्य सिद्धान्तमा प्रयोग गरिने महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। व्यावहारिक जीवनमा यसलाई कल्पनाको एउटा चमत्कार वा अनौठो रूप पनि मान्न सकिन्छ। साहित्यमा यसले एक किसिमको उक्तिवैचित्र्यलाई सङ्केत गर्दछ जसमा साहित्यिक विशिष्टता झल्किन्छ, भने दार्शनिक रूपमा यो एउटा वास्तविक ज्ञान खोज्ने परम्परामा उत्पन्न अवरोध ज्ञान हो भन्न सकिन्छ। भ्रान्तिका यी केही शास्त्रीय दृष्टान्तमात्र हुन्। भ्रान्ति आफ्नो अज्ञानताले पनि हुन्छ, वस्तुको भ्रामक अवस्थाले पनि हुन्छ। जे भए पनि यो अयथार्थमा यथार्थको भ्रम हो। हो कि होइन ? यो हो कि त्यो हो ? दुवै हो वा कुनै होइन ? वा के हो ? को अवस्था सबै भ्रम नै हो। जगत् मिथ्या मान्ने स्थितिमा जीवन वा सबै ज्ञान भ्रामक हुनु अनौठो कुरा भएन। वोधको अवस्था भ्रमरहित हुन्छ, तर त्यो अवस्थासम्म पुग्नुभन्दा पहिल्यै हामी भ्रमको हन्डरमा परेर कति घनचक्कर बेहोरिसकेका हुन्छौं। हामी मायिक संसारमा भएकाले मायाका विविध रूपमा हामी भ्रमित भइरहन्छौं भन्ने कुरा 'अप्रिय' उपन्यासले देखाउन खोजेको छ।

३. 'अप्रिय' उपन्यासको कथावस्तु

यस उपन्यासमा प्रयोगको अत्यन्त नौलो वान्की देखा परेको छ। निम्नमध्यमवर्गीय परिवारको सरकारी जागिरे सुव्वा केशव प्रसादको गरिबीका विवशता र बाध्यताहरूलाई सुनाउँदै प्रारम्भ भएको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस उपन्यासको कथावस्तु त्यतिखेर रोचक बन्छ, जतिखेर उसको जीवन चरित्रलाई नै किनेर लेखक राम उपाध्यायले आफ्नो इच्छाअनुसार प्रस्तुत गर्न थाल्दछ। प्रारम्भका दिनमा म पात्रको जीवनका स्वाभाविक अवस्थाको दिनचर्या प्रस्तुत गर्दागर्दै लेखकले म पात्रका दुईवटा चरित्र निर्माण गर्छ र मनखुसी म पात्रको चरित्रको खिल्ली उडाउन थाल्छ। आफ्नो स्वाभाविक चरित्रलाई बङ्ग्याएर, विगारेर प्रस्तुत गर्दा आफ्नो जीवन र सामाजिक प्रतिष्ठामै सङ्कट आउने अवस्था सिर्जना भएपछि उपन्यासको म पात्रले आफ्नो जीवनी किनेको लेखकसँग आफ्नो चरित्रलाई त्यसरी नविगार्न अनुरोध गर्दा वास्तविक 'ऊ' र उपन्यासमा प्रयोगमा ल्याइएको 'ऊ' पात्र अलग अलग भएको र त्यसले उसलाई कुनै नोक्सानी नगर्ने तर्क लेखकले गरे पनि ती दुईबीच द्वन्द्व सुरु हुन्छ। लेखकले म पात्रको गरिबी र अपूर्णताको फाइदा उठाएर, उसको कमजोरीलाई बलियो गरी पक्डेर कथा अघि वढाएको हुँदा म पात्रले सामान्य प्रतिकार गरे पनि लेखकलाई आफूबाट टाढा राख्न वा दुईबीचको सम्झौता तोड्न सक्दैन। फलस्वरूप झाङ्गिँदै गएर म पात्रको मनमा लेखकप्रति गहिरो वितृष्णा, असहमति र विरोध नै जन्मिन पुग्छ तर विभिन्न वाध्यता खासगरी आर्थिक लाभको मोहले लेखकलाई सर्वथा त्याग्न सक्दैन। लेखकले म पात्रको परिवारका सदस्यहरूको बाध्यतालाई पनि प्रकारान्तरले किनेर आफ्नो पक्षमा पार्छ र म पात्रलाई एक्लो तुल्याउँछ। नभिकिने ठाउँमा बिझेको तीखो काँडो जस्तो भएर आफ्नो जीवनमा प्रवेश गरेको लेखकलाई नसिद्ध्याएसम्म आफू समस्याबाट मुक्त नहुने ठानेर म पात्रले लेखकको हत्याका असफल योजनाहरू वनाउँदै गए पनि सफल हुन सक्दैन। आ-आफ्ना स्वार्थले जोडिएको म पात्र र लेखकका बीचको सम्झौताको सम्बन्ध नराम्ररी बिग्रन्छ। लेखकको अधीनमा परी लेखककै कल्पना र स्वार्थअनुरूप चित्रित आफ्नो चरित्रलाई म आफू जो छ त्यो होइन, जो होइन त्यही हुँ अर्थात् लेखककै चित्रणअनुसारको भएँ कि भन्ने भ्रम म पात्रमा सिर्जना हुन्छ।

म पात्रले लेखकको हत्याका असफल योजना बनाइरहेकै अवस्थामा लेखकले म पात्रलाई कुनै एकान्त ठाउँमा गएर उपन्यासको अन्त्यको काम गर्नुपर्ने अनुरोध गरेर लैजान्छ। राति लेखकले म पात्रलाई आफूलाई मार्ने योजना वनाएको तर असफल भएको रहस्य पत्ता लगाएको सुनाए पनि म पात्र सपना हो कि विपनाको सन्देहमा पर्छ। त्यस्तै लेखकले पनि म पात्रलाई मार्ने र ऊबाट छुटकारा लिने योजना बनाएको तर अब त्यसो नभई आफ्नै आत्महत्याबाट समस्याको समाधान खोजेको घोषणा गर्नुका साथै होटलको सिलिङ्मा आफूलाई झुण्डिन मद्दत गर्न म पात्रलाई अनुरोध गर्छ र मर्छ। आफ्नो समस्या बनेको लेखक स्वयं आत्महत्या गरी मरेपछि ढुक्क बनेर घर फर्केको म पात्रका सामु लेखक पुनः जीवितै उपस्थित भएर आत्महत्या गर्ने व्यक्ति आफू नभएर आफूले उपन्यास लेख्न कल्पना गरेको काल्पनिक लेखक भएको मायावी कुरा बताएर म पात्रलाई भ्रममा पार्छ। साथसाथै म पात्र घरबाट नै मानसिक रूपमा विस्थापित हुन्छ। आफू सबैतिर असफल भएको, लेखक सफल हुँदै गएको, आफ्नो अस्तित्त्व नै अनावश्यक भएको अनुभूति गरिरहेकै बेला लेखकको काल्पनिक म पात्रले हाकिमलाई हात हालेको अभियोग वास्तविक बनेर वास्तविक म पात्रको जागिर निलम्वन हुन्छ भने लेखकले काल्पनिक मानेको, आत्महत्या गरी मरेको लेखकको वास्तविक हत्याको अभियोगमा म पात्र थुनामा पर्छ। 'ऊ' पात्रले लेखकको क्रूर षडयन्त्रको शिकार भएको बयान गरेपछि उपन्यासको वास्तविक, भ्रामक र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

काल्पनिक सबै खाले कथावस्तु समाप्त हुन्छ ।

यसप्रकार असीमित समस्याहरूको जालमा बेरिएको निम्न वेतनभोगी कर्मचारीको जीवनलाई केही पारितोषिक दिएर किन्ने र आफ्नो इच्छाअनुसार उसको चरित्रमा परिवर्तन ल्याई विलासी, भोगी, कामुक, चोर आदि चरित्रमा रूपान्तरण गरी काल्पनिक काममा सरिक गराएर त्यसैलाई वास्तविक बनाउने र आफ्नो उपन्यास निर्माण गर्ने उपन्यास लेखकले गरेको छ । त्यो लेखक पनि वास्तविक काल्पनिक दुई चरित्रमा देखा पर्ने वास्तविक म पात्रलाई काल्पनिक तुल्याएर विभिन्न गलत कार्य गर्न लगाउने र काल्पनिक पात्रले गरेका कर्मको फल वास्तविक पात्रलाई भोग्न लगाउने काम लेखकबाट भएको छ । स्वयम् आफ्नो काल्पनिक चरित्र निर्माण गरेर उसैको हत्याको अभियोगमा म पात्रलाई बन्दी तुल्याउने स्वेच्छाचारी कर्म गर्ने लेखकको भूमिका र तानाशाही प्रवृत्तिको शिकार भएर अनाहकमा जीवनमा झमेला बेहोर्न बाध्य भएका आम नागरिक पात्रको जीवन वृत्तको चित्रण गरिएको यो उपन्यासको कथावस्तु ऐलेसम्मकै नौलो, काल्पनिक, मायावी, भ्रामक, रहस्यमय र रोचक रहेको छ ।

३.१ कथावस्तुको भ्रान्ति यात्रा

यो उपन्यासमा मूलतः स्वैरकल्पना नै कथावस्तुको स्रोत भएकाले कथालाई जता डोऱ्याए पनि हुने भएको छ । कथावस्तुमै चरित्रको प्रतिविम्वन भएकाले कथामा चरित्र र चरित्रमा कथावस्तु मिश्रित भई कथा र चरित्र भ्रमको निर्माण भएको छ । उत्तरआधुनिक मान्यताअनुसार सत्यलाई हेर्ने विविध दृष्टि भएकैले एउटा मात्र सत्य सधैं सार्विक सत्य बनेर रहिरहन सक्दैन । विभिन्न व्यक्तिले कृतिको भिन्नाभिन्नै अर्थ लगाएझैं व्यक्तिले जीवनलाई आफ्नै किसिमले बुझ्दछ (उप्रेती, २०६८: १०१) भन्ने मान्यताका आधारमा यस उपन्यासको विपाठ र विनिर्माण भई पाठकले बुझेको अर्थ स्वातन्त्र्यको तहमा पुगेर उत्तरआधुनिक पठन गरिएको छ । यहाँ अर्थको तह फेरिएर, उल्टिएर, लेखक पात्र र पात्र लेखकको स्थितिमा रहेको विनिर्माणिक कथायोजनामा यसको पुनर्पाठ गरिएको छ । मनोवैज्ञानिक दृष्टिले हेर्दा पनि यसमा पात्रका रूपमा उपस्थित म (केशव प्रसाद) मूल लेखक ध्रुवचन्द्र गौतमका कतिपय व्यक्तिगत बाध्यताहरू लेखकको निरीह अवस्थाको प्रतिविम्ब बोकेर यो जगत्का सामु लेखकप्रति याचित आँखा लगाएको प्रतीत हुन्छ । उपन्यास पढ्दा लाग्छ, केशव प्रसाद नै लेखक हो । उसका केही चारित्रिक विशेषताहरूलाई संशोधन गरेर हेर्दा केशव प्रसादमा मूल लेखकको चित्र आउँछ भने लेखकलाई त्यो तहमा पुऱ्याउने सामाजिक विकृतिको नमुना, समाजमा सदाचारी लेखक र उसको सत् साहित्यको विकास र विस्तार नरुचाउने प्रपोगन्डा र फरेबीमा साहित्यलाई रूपान्तरण गर्न चाहने, साहित्यलाई विलासीहरूको साधन बनाउन चाहने, साहित्यलाई आफ्नो मुठीमा लिएर अँठ्याउन चाहने कुनै साहित्यिक बजारको घुस्याहा कर्मचारीजस्तो भएर अप्रिय उपन्यासको लेखक राम उपाध्याय उपस्थित भएको छ । यस्ता औपन्यासिक चरित्र निर्माण गरेका मूल उपन्यासकारले कथावस्तुजस्तै पात्र चरित्रमा पनि भ्रमको महाजालमा पाठकलाई पुऱ्याएका छन् । गरिब म पात्रको जीवनमा पसेर उसैलाई उसको घरबाट विस्थापित गराउने र परिवारमा आफ्नो वर्चस्व जमाउन सक्षम जाली लेखकको जञ्जालमा म पात्रका जवान छोराछोरीहरू आ-आफ्नै इच्छित स्वार्थको परिपूर्तिले फसेका छन् भने पत्नीको आर्थिक निम्छरोमा सघाएर सहानुभूति लिने लेखकले अर्कैको घरबाट आफ्नो गृहस्थी चलाएको देखिन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४. चरित्र भ्रान्ति

'अप्रिय' उपन्यासमा दुईवटा यथार्थ भनिएका पात्रहरू लेखक राम उपाध्याय र पात्र केशव प्रसाद रहेका छन् भने तिनै दुई पात्रका भ्रम पात्र काल्पनिक लेखक र काल्पनिक म पात्र छन् । उनीहरूमा वास्तविकले गरेको काम काल्पनिक र काल्पनिकले गरेको काम वास्तविक भई ठूलो भ्रम सिर्जना भएको छ । त्योभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा उपन्यासका स्रष्टा स्वयम् यस उपन्यासका विभिन्न रूपान्तरण पात्र हुन् । 'अर्को दृष्टिले हेर्दा यहाँका लेखकको जीवन मूल लेखक ध्रुवचन्द्र गौतमको हो, यहाँको लिखित यात्राको जीवन पनि उनैको हो । यी दुई भिन्न जीवन टकराएको पनि उनीभित्रै हो' (गौतम, २०६७: १५) । त्यसैले जटिल भ्रम लेखक स्वयम्मा यी विभिन्न चरित्रमा देखाइएका भ्रमका मायिक रूपहरू रहेर नै ती पात्रहरूमा रूपान्तरण भएका हुन् । यसमा मनोभौतिक भ्रम अझ जटिल रूपमा देखिएको छ । लेखक गौतमको कल्पनामा अप्रिय वा विभिन्न चरित्रहरू प्रकट हुनु र तत्तत् चरित्रमा लेखक विभाजित हुनुको प्रारम्भिक भ्रमले नै अन्य भ्रमहरू सिर्जना गरेको हुँदा वेदान्त दर्शनले भनेझैं 'सृष्टि नै भ्रम हो' को चरितार्थ लेखकको भ्रमबाट भएको छ । कृतिमा अन्तरनिहित अर्थलाई हेर्ने विभिन्न कोण हुन्छन् भन्ने उत्तरआधुनिक मान्यतालाई आधार बनाएर हेर्दा:

एउटा निम्न वेतनभोगी जागिरे, आफूले घुस खाने वातावरण बनाउन नसक्ने तर भागमा परेको घुस खाने हुँदा इमान्दार भन्न नमिल्ने सुब्बा केशव प्रसादको जीवन, परिवार र उसका क्रियाकलापहरू यथार्थपरक छन् ।

एउटा निम्न वेतनभोगी सुब्बासरहको जागिरेको निम्छरो स्थितिलाई विषय बनाएर कुनै लेखकलाई उपन्यास लेख्ने इच्छा हुन्छ । उसले त्यस्तो पहल गर्न सक्छ, गऱ्यो । उपन्यास सिर्जना गर्न केशव प्रसाद नै सबैभन्दा उपयुक्त पात्र हो भन्ने लेखकको मनमा पऱ्यो, सोहीअनुरूप मौखिक सम्झौता भयो, केशव प्रसादको वास्तविक जीवनमा केही काल्पनिकता थपियो र उपन्यास बन्ने भयो, जुन स्वाभाविक एवं सम्भव छ ।

लेखकले पनि आफ्नो काल्पनिक पात्र सिर्जना गऱ्यो र पात्रको वास्तविक जीवनलाई काल्पनिक तुल्यायो, काल्पनिक जीवनलाई वास्तविक तुल्यायो । फलस्वरूप पात्र जो थिएन त्यो भयो, जो भएको छ, त्यो थिएनको भ्रमपूर्ण अवस्था सिर्जना भयो ।

लेखक स्वयम् काल्पनिक पात्र बन्यो, आत्महत्या गऱ्यो र वास्तविक पात्र केशव प्रसादलाई आफ्नो काल्पनिक जीवनको हत्याको अभियोग वास्तविक जीवनमा लगायो र भ्रम सिर्जना गऱ्यो ।

लेखकले किनेको जीवन बाँच्दाबाँच्दै स्वयम्को जीवन, जो वास्तविक हो, त्यो होइन र जो लेखकले बनाएको छ, त्यो नै म हो कि भन्ने भ्रम म पात्रलाई भयो र भ्रम सिर्जना भयो ।

यस आधारमा मूल लेखक ध्रुवचन्द्र गौतमको भ्रम, दोस्रो लेखक जुन गौतमले नियुक्त गरेका छन् त्यो वास्तविक भएको भ्रम, तेस्रो लेखकको लेखकले कल्पना गरेको काल्पनिक लेखकको भ्रम, चौथो दोस्रो लेखकले छनोट गरेको वास्तविक जीवनको पात्र केशव प्रसादको भ्रम, पाँचौं केशव प्रसादको काल्पनिक चरित्रको भूमिकाको वास्तविक केशव प्रसादमा भ्रम र अन्त्यमा सबैमा सबै गोलमालको भ्रमले गर्दा यो उपन्यास भ्रमको सिर्जना गर्ने नौलो कृति बनेको देखिन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो उपन्यासमा **जेलिएको** (२०६२) मा साझेदारी गरिएको राम उपाध्याय आफ्नो लेखकीय अधिकारसहित यहाँ उपस्थित भएको छ। 'जेलिएको' लेखक र पात्र मिलेर लेखेका उपन्यासकारलाई सोही पात्रले 'अप्रिय' मा मूल लेखकलाई नै विस्थापन गरेर पात्र नै लेखक भएको छ। यस मानेमा यो उपन्यास लेखक हराएको, हारेको सूचना गर्ने वा लेखकको मृत्युको घोषणा गर्ने उपन्यास हो। लेखकले कल्पित लेखक राम उपाध्यायलाई उपन्यास लेख्न अह्राएर आफू द्रष्टा भई बस्न खोजेको तर कल्पित लेखकले लेखकलाई नै पात्र बनाएर उसैको गरिबी, लाचारी र निरीहपनलाई विषय बनाई आफ्नो कल्पनाको जालोमा मूल लेखकलाई फसाई बन्दी वनाउने र मूल लेखकको मृत्यु र करार लेखकको तानाशाही प्रदर्शन गरेर लेखकलाई असफल तुल्याउने एवं आफू केशव प्रसादमा रूपान्तरण भएर टुलुटुलु हेरेको स्वैरकाल्पनिक चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ।

उपन्यासमा अर्को अनौठो भ्रम के छ भने म पात्रको जीवनलाई किनेर अभीष्ट पूरा गर्ने उपक्रममा लागेको लेखक पनि आफू यो विनाबित्थाको झन्झटमा फसेको र यहाँवाट कसैगरी उम्कन खोजेको तर उपाय सुझिनरहेको गुनासो व्यक्त गरेको छ। 'म बाट छुटकारा पाउन तिमीले जसरी मेरो हत्या गर्न चाहन्थ्यौ, त्यसरी नै तिमीबाट छुटकारा पाउन म पनि तिम्रो हत्या गर्न चाहन्छु' (पृ. ९३) भन्ने लेखकको भनाइले उसलाई म पात्रको जीवन किनेर उसको जीवनमा अनावश्यक रूपमा म पात्रको गरिवीको बोझ थपिएको थियो। उसको परिवारको असीमित खर्चले थङ्थिलो भएको लेखकलाई म पात्रको जीवनमा आधारित उपन्यासको लेखन महङ्गो पर्दै गएको थियो। ऊ यसरी पात्रको जीवनमा घुसेको थियो जसको अन्त्य विना न उपन्यास समाप्त हुन्थ्यो, न आर्थिक बोझ नै कम हुन्थ्यो। यसरी नजानिंदो गरी आफू फसेको र उपन्यासले अन्त्यको कुनै लक्षण नदेखाएकाले उसवाट छुटकारा लिनका निम्ति म पात्रको हत्याभन्दा अर्को उत्तम विकल्प नभएकाले म पात्रलाई नै मार्ने सोच लेखकले बनाएको थियो। उक्त घटना उपन्यासको अर्को कलात्मक भ्रमको उत्कृष्ट नमुना हो भने अन्त्यमा आएर आफूले उसलाई नमार्ने वरु आफैले आत्महत्या गरेर समाधान खोज्ने लेखकको निर्णय झन् रोचक, रहस्यमय र विस्मयकारी भ्रम हो।

आफ्नो जीवनमा अनावश्यक हस्तक्षेप गरी आफूलाई हुनु नहुनु बराबर तुल्याएकोले लेखकलाई मार्ने अनेक प्रयत्न गरे पनि असफल भएपछि आफू वाँच्नु बाँच्नु नभएको अर्थात् अस्तित्वमा सङ्कट आएपछि जीवन मृत्युसरह हो भनेर म पात्रले 'मैले उसको हत्या गर्ने सोचेर आफ्नो जीवनको लामो समय विताएको थिएँ अन्त्यमा उसैले मेरो हत्या गरिदियो' (पृ. ११४)। लेखकले आफ्नो काल्पनिक लेखक मरेको अर्थ गरेर आफ्नो जीवन जोगाए पनि र आफू जीवितै रहेर लेखकले हत्या गऱ्यो भन्ने म पात्रको अनुभूति दुवैमा अस्तित्वहीनता प्रतिविम्बित भएको छ। दुवैले आफू असफल भएको प्रमाणित गरेका छन्। त्यसैले विसंगतिवादी जीवनदृष्टि यहाँ स्पष्ट परिलक्षित भएको छ।

उपन्यासमा एउटा काल्पनिक लेखक रहेको छ, जसले मूल लेखकले अह्राएजस्तो गरी म पात्रको जीवन वा विभिन्न अवस्थाको समय किनेको छ। एउटा लेखकले नै आफ्नो स्वार्थमा उपयोग गरेको अवस्था र स्वयम् म पात्रले वास्तविक जीवन भोग्दाभोग्दै लेखकले वनाएको चरित्र कतै मै त होइन भनेर भ्रममा परेको दुई अवस्था म पात्रका रहेका छन्। दुवैमा भ्रम घनीभूत भएर आएको छ। आफैमा आफ्नो

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विश्वास नरहेको र आफूले सोचेजस्तो जीवन हुन नसकेको अवस्थाले मानिसको अस्तित्वहीनता वा नियतिजन्यतालाई सङ्केत गरेको छ।

५. सारवस्तु

एउटा कृति पढेर एउटै अर्थ वा निष्कर्ष निस्कँदैन। बुझाइअनुरूप अर्थ वा अनेक तहबाट निस्कने विभिन्न निष्कर्षहरू उपन्यासमा छन्। केन्द्रभङ्गको स्थितिमा सारवस्तु पनि भिन्दाभिन्दै आधारमा निस्कन्छन्। यो उपन्यासमा पनि निष्कर्षले त्यस्तै भ्रामक स्थितिलाई सङ्केत गर्दछ। मूल पात्र, मूल लेखक, काल्पनिक लेखक, काल्पनिक पात्र, आम पाठकीय निष्कर्ष आदि फरक फरक निष्कर्ष, सम्भावना र भ्रम यहाँ छन्।

लेखक हुँ भन्ने अहम्मा लेखकले विभिन्न आख्यानहरूको रचना गर्दछ। तर लेखक कुनै कर्ता होइन। ऊ यो जगत्को एउटा निरीह प्राणी हो जो सबै प्राणीसरह आफ्नो कमजोर जीवनको साक्षी मात्र हो। उसले लेखेको भनेको यही सृष्टिको अनिवार्य प्रक्रियाको चित्रण मात्र हो, जहाँ लेखकलाई निमित्त बनाइएको हुन्छ। यसरी साङ्ख्य दर्शनको कार्यकारणभाव नियमको भावना यहाँ प्रतिविम्बित भएको छ। **अथवा**

आम मानिसका कठिन र कारुणिक जीवन लेखकहरूका निम्ति आफ्नो इच्छाअनुसार प्रयोग गरिने स्वैच्छिक खेल मात्र हुन् जसमा जस्तो चाह्यो खेल्न र खेलाउन सक्छ। हाम्रा यथार्थ र संवेदनाहरूको लेखकका सामु त्यति ठूलो मूल्य छैन जसले हामीलाई पनि लाभ हानि हुने काम गर्न उनीहरू सकून् वा चाहून्। हामी आख्यानमा उनीहरूका कठपुतली मात्र हौं त्यो भन्दा बढी हाम्रो मूल्य छैन भन्ने लीलावादी सन्देश दिन चाहेको छ। **अथवा**

लेखकको जीवन त्यति नै कमजोर छ। उसले सिर्जना गरें भन्ने त ठान्छ तर त्यो सिर्जना सार्वजनिक हुने बित्तिकै समाजको भइदिन्छ। लेखकको मृत्यु हुन्छ र त्यसमाथि पाठकको अधिकार रहन्छ (गौतम, २०६४: ५०) भन्ने मान्यता चरितार्थ गर्न खोजिएको छ। **अथवा**

उपन्यासमा लेखक, लेखकले जन्माएको लेखक, काल्पनिक लेखकले लेखेको वास्तविक जीवनको कथा वा लेखकले स्वेच्छाचारी किसिमले बङ्ग्याएको कथा वा मूल लेखककै मिल्दोजुल्दो कथा वा लेखकको जीवनको कथा विभिन्न पात्रमा रूपान्तरण भएको भ्रम उत्पन्न हुने भएकोले यो उपन्यासको कथाले लेखकहरूको, पात्रहरूको वा जीवनहरूको कारुणिक, निरीह र अकिञ्चन अवस्थालाई देखाउन खोजेको छ। **अथवा**

जीवन लेखक, उसले कल्पना गरेको अर्को लेखक, उसले रोजेको केशव प्रसादको वास्तविक र काल्पनिक जीवन, केशव प्रसादको जीवनमा प्रतिविम्वित हुने पहिलो, दोस्रो वा तेस्रो लेखकको जीवनको प्रतिच्छाया, यी सबैको गोलमाल र भ्रम जसरी उपन्यासमा देखाउन खोजिएको छ, त्यस्तै भ्रामक र अप्रिय जीवन हामी बाँचिरहेका छौं भन्ने सन्देश उपन्यासबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। **अथवा**

जसरी जीवनलाई काल्पनिक कथामा रूपान्तरण वा काल्पनिक कथालाई वास्तविक जीवनमा रूपान्तरणको खेल उपन्यासमा चलेको छ, त्यस्तै उपन्यास वा जीवन पनि भ्रमको खेल हो। वास्तविकता अगम्य र अगोचर छ भन्ने वैदान्तिक मान्यता उपन्यासले स्थापित गर्न चाहेको छ। **अथवा**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जीवन प्रिय-अप्रियको जोडजाड, तानतुन, टालटुलमा चलेको छ। संसारमा कोही कसैको लागि प्रिय अप्रिय हुँदैन। सबै आफ्नै लागि प्रिय अप्रिय हुन्छन्। कसैको प्रेमले, कसैलाई प्रेम गर्ने होइन आफ्नै प्रेमको स्वार्थले अरूलाई प्रेम गर्ने हो (बृ.आ.उ.) भन्ने उपनिषद् वचन उपन्यासमा चरितार्थ हुन्छ भन्ने सन्देश उपन्यासले दिन चाहेको छ।

यो उपन्यास पढेपछि लेखक सर्वेसर्वा हो र ऊ सत्ताधारी निरङ्कुश शासक जस्तै हो भन्ने कुरा देखिन्छ। सबै धर्मकर्मलाई छोडेर म एउटैको शरणमा आऊ, मैले तिम्रा सबै पापहरूलाई नाश गरेर मोक्ष दिलाइ दिन्छु (गीता, १८/६६) भनेर श्रीकृष्णले अर्जुनलाई फकाएझैँ अथवा ईश्वर सबै प्राणीका हृदयमा बसेका हुन्छन् तर मायाको भ्रमले अन्धो भएका प्राणीहरू अज्ञानवश ईश्वरलाई नचिनेर संसारमा घुमिरहन्छन् (गीता १८/६१) भन्ने श्रीकृष्णको वचनमा भनिएको मायाको भ्रमको कुरा होस् अथवा जुन समयमा संसारका प्राणीको रात्रि हुन्छ, त्यो समयमा योगीहरूको दिन हुन्छ र जुन समयमा संसारीहरूले दिनको उज्यालो ठानिरहेका हुन्छन्, त्यो समयलाई योगी र तत्त्वज्ञानीहरूले निशा (रात्रि) मान्छन् (गीता २/६९) भन्ने ज्ञानी र अज्ञानीका बीचको पार्थक्यको कुरा होस् अप्रिय उपन्यासमा चित्रित भ्रमद्वारा सङ्केतित छ। यसरी नै हामी कर्म गर्न आएका हौं, हामीलाई आफ्नो निर्धारित कर्म गर्ने मात्र अधिकार छ, त्यसको फल के कस्तो हुन्छ, त्यो चासो राख्ने वा आफूलाई कर्मफलको कारण ठान्ने र कर्तव्यबाट विमुख बन्ने आदि कुनै अधिकार छैन किनकि हामी पराधीन छौं भन्ने नियति र प्रारब्ध कर्मवादी भ्रमको व्याख्या पनि यसमा फेला पर्छ। जसले जीवात्मालाई मार्नेवाला ठान्दछ र जसले यसलाई मर्नेवाला ठान्दछ ती दुवै अज्ञानी हुन् र भ्रममा छन् किनकि न कसैले कसैलाई मार्न सक्छ र न कोही मारिन्छ (गीता २/१९) भनी जीवात्माको अजरामरताको व्याख्यामा मानिसलाई आश्वस्त पार्न गरिएको दार्शनिक व्याख्या होस् सबैमा सत्य र असत्य, ज्ञान र अज्ञान, कर्तव्य र अकर्तव्य, कर्ता र अकर्ता इत्यादिको भ्रमको खेल चलेको बुझ्न सकिन्छ, जुन गीताकै मान्यतामा चित्रण गरिएको नभए पनि तदनुरूप नै भ्रमका अनेकौं अवस्थामा पात्रहरू परेको उत्तरआधुनिक भ्रम-चिन्तन अप्रिय उपन्यासमा देखा पर्दछ। त्यसैले उपन्यासमा दार्शनिक भ्रम अझ घनीभूत भएर आएको मान्न सकिन्छ।

उपन्यासले कटाक्ष गरेको छ लेखकप्रति र सहानुभूति दर्साएको छ आम नागरिकप्रति। यसले यथार्थवादी लेखनलाई पनि पूर्ण समर्थन गरेको छैन। वास्तविक जीवनका अपेक्षा साहित्यका पात्रलाई उच्चतर वा हीनतर चित्रण गर्ने अरस्तुको विरेचन सिद्धान्त र साहित्य जीवनको कलात्मक पुनर्सिर्जन हो भन्ने मान्यतालाई यस उपन्यासले पछ्याइएको छ। साहित्यमा यथार्थलाई यथार्थकै रूपमा चित्रण गर्ने र सामाजिक मूल्यका दृष्टिले कृतिको मूल्याङ्कन गर्ने समाजवादी यथार्थवाद (बराल, २०६७: १८) लाई पनि यसले अस्वीकार गरेको छ भने मायिक यथार्थलाई उपन्यासले पछ्याएको छ।

मायाका जन्म र भूमिका हुन्छन् भन्ने मायावी सत्यतर्फ उपन्यासले सङ्केत गरेको बुझ्न सकिन्छ। यद्यपि यो उपन्यास आध्यात्मिकभन्दा भौतिक, स्वैरकाल्पनिक प्रभावबाट बढी प्रभावित रहेको छ। तापनि आध्यात्मिक भ्रान्तिका प्रशस्त सम्भावना यसमा छन्। पाश्चात्य नजरले हेर्दा यस्तो पनि हुन सक्ला कि, हुन सकेको भए हुन्थ्यो भनेर सर्जकले इच्छा प्रकट गरेको कल्पना। उस्तै उस्तै, पत्याउनै

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नसकिने, माया, भुक्याउने तर साँच्चै लाग्ने अतियथार्थ र असम्भव र सांसारिक तथ्यलाई एकै ठाउँमा मिलाएको म्याजिकल रियालिज्म (भट्टराई, २०६४: ६४-६९) यस उपन्यासमा देखा परेको छ।

६. निष्कर्ष

यसप्रकार **'अप्रिय'** उपन्यासमा भ्रमको के कस्तो अवस्था रहेको छ ? शास्त्रीय वा सैद्धान्तिक रूपमा भ्रान्तिको पौरस्त्य र पाश्चात्यमान्यता कस्तो रहेको छ ? भन्ने सङ्क्षिप्त सङ्केतसहित उपन्यासको कथावस्तु, पात्र र सारवस्तुमा भ्रान्तिका अवस्थालाई देखाउने प्रयास यस लेखमा गरिएको छ। उपन्यास रोचक र अनौपचारिक शैलीमा सूत्र, सङ्केत, लाक्षणिक अभिव्यक्ति र सम्वादलाई प्राथमिकताका साथ प्रयोग गरिएको मुक्त परिवेश र मिश्रित दृष्टिबिन्दुमा संरचित छ। भ्रान्तिको पौरस्त्य चिन्तनलाई केन्द्रविन्दु मानेर गरिएको यो समीक्षामा उत्तरआधुनिक साहित्यमान्यतालाई पनि पौरस्त्य दृष्टिले हेर्ने काम गरिएको छ। डेरिडाको विनिर्माणवादी मान्यता, सस्यूर र रोलाँ वार्थको भाषा प्रयोगसम्वन्धी मान्यता, दृष्टिभिन्नता बुझाइ, लेखाइ, पढाइ, भाषा भ्रम र लीलाको सवल माध्यम बन्न पुगेको छ। अभिव्यक्ति, अलौकिक र अर्थको चिप्लाइ र खेलै खेलले शैलीमा विभिन्न रूप बन्नसक्ने अवस्थालाई स्वीकार गर्दै उत्तरआधुनिक लेखनअन्तर्गत नै व्याख्या गर्न सकिने पौरस्त्य भ्रान्ति मान्यता विशेषतः श्रीमद्भगवद्गीताको भ्रान्तिसम्वन्धी मान्यता, जुन संसारमै प्रसिद्ध दार्शनिक चिन्तनका रूपमा परिचित छ र जसलाई यो युगको पनि अति उपयोगी ग्रन्थ भनिएको छ, त्यसका आधारमा विश्लेषण गरेर देखाउने काम यस अध्ययनमा गरिएको छ र सोही आधारमा **'अप्रिय'** उपन्यासको समीक्षा गर्ने एउटा प्रयत्न यस लेखमा भएको छ।

सन्दर्भकृतिसूची

१. उप्रेती, सन्जीव, २०६८, **सिद्धान्तका कुरा**, काठमाडौँ: अक्षर क्रिएसन।
२. कृपामय, कृष्ण, २०६२, **श्रीमद्भगवद्गीता यथारूप**, काठमाडौँ: भक्तिवेदान्त बुक ट्रष्ट।
३. गौतम, कृष्ण, २०६४, **उत्तरआधुनिक जिज्ञासा**, काठमाडौँ: भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन।
४. गौतम, ध्रुवचन्द्र, २०६२, **जेलिएको**, काठमाडौँ।
५. गौतम, ध्रुवचन्द्र, २०६७, **अप्रिय**, काठमाडौँ: ओरियन्टल पब्लिकेशन।
६. गौतम, लक्ष्मण, २०६६, **नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना**, काठमाडौँ: ओरियन्टल पब्लिकेशन।
७. त्रिपाठी, वासुदेव, २०४९, **पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा**, काठमाडौँ: साझा प्रकाशन।
८. धरावासी, कृष्ण, २०५३, **लीला लेखन**, काठमाडौँ: दुवसु क्षेत्री।
९. धरावासी, कृष्ण, २०५९, (सम्पा.) **लीला प्रस्तावना**, ललितपुर: साझा प्रकाशन।
१०. नेपाल, रत्नमणि, २०६४, **लीला धारणा र कथाहरू**, काठमाडौँ: प्रशान्त प्रकाशन।
११. वराल, ऋषिराज, २०६७, **मार्क्सवाद र उत्तरआधुनिकतावाद**, काठमाडौँ: साझा प्रकाशन।
१२. भट्टराई, गोविन्दराज, २०६४, **उत्तरआधुनिक विमर्श**, काठमाडौँ: मोडर्न वुक्स।
१३. सिन्हा, हरेन्द्रप्रसाद, १९८३, **भारतीय दर्शन की रूपरेखा**, दिल्ली: मोतीलाल वनारसी दास।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नाटककार विजय मल्ल र उनको "बहुलाकाजीको सपना" नाटकको अध्ययन

भागवत ढकाल
सहप्राध्यापक

१. विषयप्रवेश

नाटक पूर्वीय एवं पश्चिमी दुवै साहित्यमा औधि मन पराइएको श्रव्य दृश्य विधा हो। नाटकको अभीष्ट मनोरञ्जन नै हो। मानव सभ्यताको विकासमा श्रम मात्र सम्भव थिएन। मनोरञ्जन र आनन्दका लागि अन्य विद्युतीय साधनको अभाव रहेको अवस्थामा नाटक नै मनोरञ्जनको माध्यम थियो। नाटकमा वस्तु, नेता र रसको समन्वय पूर्वीय जगत्ले चाहेको छ भने पाश्चात्य नाट्य साहित्यले दुःखान्त र गौरवपूर्ण कार्यको अनुकरण गरिने विधालाई नाटक मानेको छ (थापाः २०४६: ६१)।

२. नाटकको सैद्धान्तिक पहिचान

नाटक अभिनेयात्मक विधा हो। अभिनय प्रधान हुँदाहुँदै पनि यसलाई पाठ्यश्रव्य रूपमा पनि पाठकमाझ पस्किन सकिन्छ। सामान्य विषयवस्तुदेखि विशिष्टसम्म, परिचित अपरिचित पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिने नाटकमा केही अपरिहार्य तत्त्व हुनु पर्दछः ती हुन् कथावस्तु, चरित्र, संवाद, भाषा-शैली वातावरण, द्वन्द्व र उद्देश्य (थापाः ६२)। कथावस्तुभित्र पनि प्रख्यात, उत्पाद्य र मिश्र, आधिकारिक र प्रासङ्गिक विविध हुन सक्छन्। गृहीत विषयवस्तुलाई आरम्भदेखि फलागमसम्ममा समन्वय गर्नुपर्ने हुन्छ र अर्थप्रकृतिअन्तर्गत वीजदेखि कार्यसम्मका अवस्था रहन्छन्। त्यस्तै नाटकको विषयलाई गति दिने चरित्र पनि धीरोदात्तदेखि धीरप्रशान्त एवं नायिकासँगको सम्पर्कका आधारमा अनुकूलदेखि धृष्टसम्मजस्ता भेदोपभेदका साथ स्वकीया र परकीया नायिका एवं तिनका विविध भेदहरूले नाटकलाई अघि बढाउँदछ। संवाद नाटकीय पहिचान् हो। अन्य विधामा अपरिहार्य नमानिने संवादात्मक कथन नाटक र एकाङ्कीका भने निजी पहिचान हुन्। भाषा भावाभिव्यक्तिको माध्यम हो भने शैली लेखकीय पहिचान हो। वातावरण, चरित्र र विषयवस्तुलाई जीवन्त तुल्याउने माध्यम हो। उद्देश्यका दृष्टिले परम्परामा नाटक आदर्शका लागि थियो भने वस्तुवादी चिन्तनअनुसार द्वन्द्वात्मक स्थितिको सिर्जनालाई अचेल नाटकको अभीष्ट मानिन्छ। नाटक सुखद र दुःखद अन्त्यमा टुङ्गिने हुँदा सुखान्त र दुःखान्त भेद यसका रहेका छन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. नेपाली नाट्यपरम्परा र विजय मल्ल

पूर्वमा संस्कृत र पश्चिममा ग्रिसेली भाषामा रचित नाटकको विश्वपरिवेशमा मध्यकालीन नेपालमा संस्कृत नाटकको प्रशस्त रचना भएको पाइन्छ । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पुराना नाटकका १५० जति पाण्डुलिपि रहेकाले नेपालमा नाटकको सुदीर्घ परम्परा रहेको पुष्टि हुन्छ (शर्मा र श्रेष्ठ २०४६: १४९) । लोकनाटक हुँदै श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको पालामा शक्तिवल्लभले संस्कृतमा नाटक लेखेको र श्री ५ सुरेन्द्रका पालामा 'लालहीरा' नाटक को मञ्चन भए पनि यसको वास्तविक पुनरुत्थान वीर शमशेरका पाला (१९५० तिर) मा भएको हो । शक्तिवल्लभ अर्ज्यालले आफ्नो संस्कृत नाटकलाई नेपालीमा अनुवाद गरी 'हास्यकदम्ब' लेखे । भवानीदत्त पाण्डेको 'मुद्राराक्षस' पनि संस्कृतकै भावानुवाद हो । नेपाली साहित्यमा मोतीराम भट्टद्वारा वास्तविक जग बसाइएको र केदार शमशेर थापा लेखनाथ पौड्याल, राममणि आदी, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, वीरेन्द्र केशरी, पारसमणि प्रधान, सूर्यविक्रम ज्ञवाली हुँदै अघि बढेको नेपाली नाट्यविधाले पहलमान सिंह स्वाँरको 'अटलबहादुर' हुँदै वि.सं. १९८६ मा 'मुटुको व्यथा'बाट बालकृष्ण सममार्फत् आधुनिक जग बसाएको हो । संख्यात्मक एवं गुणात्मक दुवै दृष्टिले बालकृष्ण समले नेतृत्व गरेको नाट्यपरम्पराको आधुनिक कालमा भीमनिधि तिवारी, गोपालप्रसाद रिमाल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, प्रेमराज, रुद्रराज विद्यादेवी दीक्षित हुँदै दाजु गोविन्दबहादुर मल्लको पारिवारिक विरासतमा विजय मल्ल (१९८२-२०५६) ले **'कोही किन बर्बाद होस्** (२०१३) हुँदै यस परम्परामा आफूलाई स्थापित गरेका हुन् । **'जिउँदो लाश'** (२०१७) **भोलि के हुन्छ** ? **'पत्थरको कथा', 'बौलाहाकाजीको सपना', 'स्मृतिको पर्खालभित्र', 'भूलैभूलको यथार्थ', 'मानिस र मुकुन्डो', 'पहाड चिच्याइरहेछ'** (२०४०) र **भित्ते घडी** (२०४०) हुँदै विविध शैली र प्रविधिका नाट्यकृति पस्किएर विजय मल्लले आफूलाई पाठक, श्रोता र दर्शकमाझ स्थापित गराए ।

४. विजय मल्लका नाट्यप्रवृत्ति

विजय मल्ल नेपाली समाजकै स्रष्टा हुन्, यसर्थ नेपाली समाज र यहींका समस्यामा आधारित नाट्यकृति लेख्नु उनको विशेषता हो । मातृस्नेहबाट वञ्चित बालकको समस्या 'कोही किन बर्बाद होस्' मा छ भने आधुनिक शस्त्रास्त्रको होडबाजीबाट अन्योलग्रस्त भविष्यको चिन्ता 'भोलि के हुन्छ ?' नाटकमा छ । मानवीय विचारमा आएको विकृत सोँच र चिन्तनलाई 'जिउँदो लाश'ले आधार बनाएको छ भने गरिबी र शैक्षिक समस्याको उठान 'बौलाहाकाजीको सपना' नाटकमा गरिएको छ । यसर्थ विषयगत विविधता र समय एवं समाज सापेक्षता उनका नाटकको पहिचान र प्राप्ति हो । गरिबी, शोषण र उत्पीडनका कुरा कोट्याउने प्रगतिशील सोँच पनि उनमा छ । चरित्रप्रधान नाटक लेख्नु, घटनाको सूक्ष्म सङ्केत गर्नु, बालमनोविज्ञानको प्रयोग गर्नु, नेपाली नारीहरूको मनोदशा उतार्नु, सुधारको चाहना राख्नु जस्ता प्रवृत्तिले मानवीय जीवनको गहिरो विश्लेषण गर्ने नाटककारका रूपमा उनलाई लिन सकिन्छ (बन्धु र दाहाल, २०५९:२६७) । अन्त्यका दृष्टिले सुखान्त र दुःखान्त नाटक लेख्नु, प्रतीकात्मक एवं ध्वन्यात्मक अभिव्यक्ति शिल्प विकास गर्नु, अस्तित्ववादी चिन्तन र विसङ्गतिको चिरफार गरेर पात्रानुकूल भाषा प्रयोग, भाषामा जीवन्तता उनका थप नाट्यप्रवृत्ति हुन् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५. 'बौलाहाकाजीको सपना' नाटकको अध्ययन

५.१. नाटक लेखनको परिवेश

वि.सं. २००७ सालपूर्व नेपालमा राणाकाल थियो । वाक् स्वतन्त्रता त्यस कालखण्डमा थिएन । शासकीय थिचोमिचोबाट पिरोलिएका जनताका लागि गोपालप्रसाद रिमालले २००३ सालमा 'मसान' नाटक लेखे, तर त्यसलाई नारी जागरण विरोधी शासकहरूले प्रतिबन्धित गरिदिए । आफ्ना अग्रजले लेखेको समय, सन्दर्भ र चेतना गाँसिएको रचना शासकवर्गबाट नरूचाइने त्यस जमानामा शान्ति विद्यागृह लैनचौरका विद्यार्थीका लागि विजय मल्लले २००४ सालमा एउटा नाटक लेखे, जुन २००५ सालको वार्षिकोत्सवमा मञ्चन गर्नु थियो, जुन नाटकमा शिक्षा, स्वास्थ्य र गरिबीका कुरा थिए, जनतालाई जगाइएको थियो, जुन नाटकलाई अभिनयमा औधि मन पराइएको थियो, त्यो नाटक थियो **'बौलाहाकाजीको सपना'** जुन विविध कारणले २०२८ सालमा मात्र प्रकाशित थयो । जेहोस् असहज राजनैतिक परिवेश र चेतनामूलक रचनाले प्रतिबन्ध भोग्नुपर्ने त्यस परम्पराप्राप्त परिवेशमा पनि विजय मल्लले आफ्ना भावना व्यक्त गरी छाडे । आफूभित्रको चेतनालाई प्रकटीकरण गरी छाडे, यसका लागि उनले आफ्नो शीर्ष पात्रलाई 'बौलाहा' को पगरी गुताउनु नै किन नपरोस् ?

५.२. 'बौलाहाकाजीको सपना' नाटकको शीर्षक

चरित्रप्रधान नाटक भनी शीर्षकले स्पष्ट पारेको छ। शीर्षक कलात्मक छ। 'सपना' सँग सम्वन्धित छ । वास्तवमा यथार्थ र कल्पना, जीवन भोगाइ र सपनाका बीच यथेष्ट भिन्नताहरू छन्, स्रष्टा सपनावादी हुन सक्दैन, ऊ यथार्थसँग सङ्घर्ष गर्न मन पराउँछ, तर पनि नाटककारले यहाँ सपना देखेका छन् । यो गोपालप्रसाद रिमालको 'आमाको सपना'सँग निकट छ । तत्कालीन राणाकाल देखेभोगेका स्रष्टाका लागि प्रजातन्त्र र परिवर्तन सपना सिबाय के हुन सक्छ ? एउटा सुन्दर भविष्यको मिठो सपना थियो तत्कालीन सचेत वर्ग र व्यक्तिका लागि प्रजातन्त्र, जुन कुराबाट विजय मल्ल विमुख हुने त कुरै भएन । साथै आफ्ना सपनाधारी पात्र काजीलाई उनले 'बौलाहा' विशेषण थपिदिएका छन् । नाटक पढ्दा, उसका क्रियाकलाप सुन्दा, उसले बिहानदेखि साँझसम्म शिक्षा, स्वास्थ्य र समाजहितमा गरेका मानवतावादी कार्य र उसका **'पसिना चुहाएर न्यायसित पैसा कमाउनू, काम नगरी कसैले कहिल्यै क्यै नखानू ईश्वरसित पनि हात फैलाएर क्यै नमाग्नू, आमाबाबुसित पनि आफूले क्यै नगरी क्यै नलिनू, भगवान्लाई कहिल्यै घूस ख्वाएर पुकार नगर्नू...**(मल्ल: २०४८: ६, ७) जस्ता विचारबाट काजी कहीं कतै बौलाहा लाग्दैनन् तर पनि स्रष्टाले आफ्नो सन्तानलाई यस्तो खोटी तुल्याएर किन जन्मायो ? प्रश्न गहन छ । वास्तवमा अघि भनिए जस्तै तत्कालीन राजनैतिक परिवेशको जटिलतालाई चिर्न नै लेखकले आफ्नो शीर्ष पात्रलाई बौलाहा तुल्याएका हुन् । सर्प पनि मरोस् लठ्ठी पनि नभाँचियोस् भन्नेमा उनी सचेत छन् । राणाकालदेखि आजसम्म पनि यो व्यक्ति 'बौलाहा' हो भनी प्रमाणित भए उसले गरेका यावत् कसुरलाई अदालतले समेत अस्वीकार गर्ने परिवेशमा बौद्धिक स्रष्टा मल्लले आफ्ना तत्कालीन असन्तुष्टि र माग प्रस्तुत गरे, तर बहुलठ्ठीपूर्ण अभिनयमार्फत् नाटक अभिनयका लागि हो, अतः काजीको अभिनय गर्ने अभिनेताले बहुलठ्ठी व्यवहार आंशिक रूपमा देखाए पनि आफूले

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देखेभोगेका तत्कालीन पीडा र व्यथाप्रति कटु व्यङ्ग्य गर्दै आफ्ना विद्रोही भावना र विचार व्यक्त गर्न उनी सफल र सक्षम बनेका छन् । यसर्थ शीर्षक केही विवादास्पद जस्तो देखिए पनि यसमा व्यक्त भाव र तत्कालीन परिस्थिति हेर्दा नाटकको शीर्षक अत्यन्त सान्दर्भिक छ ।

५.३. नाटकको विषयवस्तु

सष्टा समाजकै सदस्य हो, उसले समाजमा दिनहुँ भोग्ने र देख्ने समस्यालाई विषयवस्तु बनाएर साहित्य लेख्छ । पाठकहरूले त्यसमा आफ्ना पीडा र व्यथा, हाँसो-आँसु पाउँछन्, देख्छन् अनि आनन्दित हुन्छन् । विजय मल्लले पनि आफ्नो 'बौलाहाकाजीको सपना' नाटकमा तत्कालीन समयको समाजका गरिबीजन्य पीडा र व्यथा, शैक्षिक क्षेत्रमा देखिएका समस्या र स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित यथार्थलाई चिरफार गरिएको छ । भक्ते, माने, वीरे जस्ता गरिब वर्गका प्रतिनिधि पात्रले तत्कालीन मात्र नभएर आजका दिनमा पनि मेहनत मजदुरी गरेर जीविकोपार्जन गर्ने व्यक्ति र वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । हाम्रा फर्निचरहरू बोक्ने होऊन् वा दालचामल घरघरमा पुऱ्याउने वा सिमेन्ट र छड लोड अनलोड गर्ने सबै भक्ते र माने त हुन् आजको समाजका । साथै वीरेले ती समस्त सडक बालबालिकाको प्रतिनिधित्व गर्दछ जसले मातृवियोगमा चिसो छिंडी छाडेर दुई चार पैसा मागेर दिन बिताउँछन्, आर्थिक र चेतनाको अभावमा शिक्षाको उज्यालोबाट वञ्चित छन् (प्रारम्भमा), जसको स्वास्थ्योपचारको अभावमा अकाल मृत्यु हुन्छ, अतः यस नाटकमा समाजका समस्या र गतिविधिलाई नै विषयवस्तुका रूपमा छनोट गरिएको छ । साथै समाजकै अङ्ग शैक्षिक क्षेत्रमा तत्कालीन समयमा विकसित मानोभावको चित्र पनि यहाँ उतारिएको छ । शिक्षा सम्पन्न वर्गका लागि मात्र हो भन्ने भ्रम भएका विक्रम हरिजस्ता विद्यार्थी मात्र होइन, मानवले मानवसँग कस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ त्यति पनि तिमीहरूलाई सिकाउन सकेनछौं भन्ने शिक्षकहरू, कक्षाका र समाज व्यवहारका आदर्श वद्रि र रामजस्ता विद्यार्थीहरू, एवं गरिवले पढ्नुहुँदैन पढेर के हुन्छ ? भारी पो बोक्न सिकाउनु पर्छ भन्ने धनमान साहूजस्ता चरित्रबाट नाटकले सामाजिक यथार्थता र जीवन्तता पाएको छ । उनले उठाएका विषय र देखाएका घटना आधा शताब्दी अधिका भए पनि ती आज पनि हाम्रा वरिपरि ज्युँकात्युँ रहनु स्रष्टाले विषयचयनमा प्राप्त गरेको सफलता हो ।

५.४ 'बौलाहाकाजीको सपना' नाटकका चरित्र

नाटककार विजय मल्लले यस नाटकमा विभिन्न क्षेत्र, वर्ग र समूहका सजीव चरित्र छनोट गरेका छन् । शीर्ष पात्र वौलाहाकाजी, भक्ते माने, वीरे, मास्टर, सेकेण्ड पण्डित धनमान जस्ता प्रत्यक्ष पात्रका अतिरिक्त भक्तेकी मृत श्रीमती, रामकाजी, कान्छी आदि केही सूच्य पात्रहरूसमेत नाटकमा परेका छन् । गृहीत पात्रलाई भूमिका दिनुपर्छ र अनावश्यक पात्रको समाविष्टता नहोस् भनी नाटककार सचेत रहनुपर्दछ, यिनै सन्दर्भमा विवेच्य कृतिका चरित्रलाई हेर्दा यहाँ बालकदेखि प्रौढसम्म, गरिब, धनी, शिक्षित, अशिक्षित, सज्जन बौलाहा, स्वस्थ, रोगी हरेक किसिमका चरित्र छन् तर नारी चरित्रको प्रत्यक्ष सक्रिय भूमिका भने नाटकमा छैन । बालपात्रका रूपमा देखापरेको वीरे पहिलोदेखि अन्तिम (पाँचौं) अङ्कसम्म नै प्रभावकारी पात्र हो । वास्तवमा काजीको सपना भन्नु नै वीरे र वीरेजस्तै चरित्रको जीवन सुधार हो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

काजीको नाटकमा प्रत्यक्ष उपस्थिति पहिलो र अन्तिम अङ्कमा मात्र भएको छ तर सपनाका मालिक नै काजी हुन्, काजीकै सपनाको तन्तुमा नाटक अडेकाले उनी केन्द्रीय र शीर्ष पात्र हुन्, जसले नाटककारका विचारको समेत प्रतिनिधित्व गरेका छन्। उनलाई तत्कालीन राजनैतिक कारणले बौलाहा भनिए पनि उनका विचार र व्यवहार बौलाहाजन्य छैनन्। रोगीलाई अस्पताल पुऱ्याउनु, मृतकलाई घाट पुऱ्याउनु, पढ्ने सामर्थ्य भएका तर पढ्न नपाएकालाई स्कुल भर्ना गरिदिनु, भक्ते र मानेजस्ता समाजले उपेक्षा गरेका गरिब भरियाका चिसो छिंडीका कोठामा पुगेर सुखदुःख साट्नु, समाजको विकृतिको अन्त्य चाहनु, आमूल परिवर्तनको सपना देख्नु, गरिबीलाई मिल्काइ छाड्ने, यस कार्यमा **बाधा बुद्धि भए सिल्ली, बाधक मानव भए मानवको दुस्मन र बाधक धर्म र ईश्वर रहे नास्तिक बन्ने** शङ्खघोष गर्ने काजी (पराजुली: २०६७: १९३) तत्कालीन सङ्कुचित सोँच भएको समाजका लागि पागल लाग्न सक्छन्। नितान्त वैयक्तिक स्वार्थ हेर्ने समाजका अगाडि उनीजस्तो समाजका लागि जीवन उत्सर्ग गर्न खोज्ने व्यक्ति एक्लो बृहस्पति हुन सक्छन्, बौलाहाको सामाजिक अपमान भिर्न सक्छन् तर सत्य र निष्ठाबाट मानवीय व्यवहार र मानवताबाट विमुख हुन सक्दैनन्, यसर्थ काजी यस नाटकका मुख्य पात्र हुन्। भक्ते र माने पुरुष जातिका चरित्र हुन्। जसको दोष गरिब हुनुमा छ। दिनभर काम गरेर पनि समयमा पारिश्रमिक पाउँदैनन्। एकछाक खानुपर्ने बाध्यता छ। परिवारमा छोरो बिरामी हुँदा उपचार गर्न सक्दैनन्। आफूजस्ता भरियाका छोराछोरीका लागि पनि स्कुल हो भन्ने चेतना उनीहरूमा पलाएको छैन। चेतना र परिवर्तनका कुरा उनीहरू बुझ्दैनन्। मास्टरजीले छोराको प्रशंसा गर्दा यो सब त तालिम दिनेको पो कौशल हो भनी कृतज्ञता जाहेर गर्छन्, मृत्युले आफ्नो सपना र भविष्यको प्रतीकलाई खोस्दा निरीह बनेर टुलुटुलु हेर्छन्, कुनै विद्रोह र अग्रगामी सोँच अघि सार्न सक्दैनन्। समय परिस्थिति र गरिबीबाट अत्यन्त पीडित चरित्रका रूपमा उनीहरूलाई अघि सारिएको छ। शिक्षकहरू यथार्थ र आदर्शका समन्वयकर्ता चरित्र हुन्। उनीहरूले विद्यार्थीलाई सम्झाएका प्रसङ्गमा यथेष्ट आदर्श छ भने जे सत्य हो त्यही अनुरूप नतिजा प्रकाशित गर्नु, कसैलाई लाखापाखा नगर्नुमा यथार्थ छ। एउटै कक्षामा पनि सबै विद्यार्थी समान सोँच र व्यवहार भएका हुँदैनन्। वद्रि र रामले असल, मेहनती र पठनशील विद्यार्थीको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने विक्रम, भरत र अरू ठिटाहरू सम्पन्नताको आडमा शिक्षालाई किन्न खोज्ने घमण्डी र कक्षालाई कलुषित तुल्याउने, सोझा विद्यार्थीलाई यातना दिने खराब वर्गका यथार्थ पात्र हुन्। धनमान साहूको सानो भूमिका भए पनि ऊ ती तमाम व्यापारीको प्रतिनिधि चरित्र हो, जसको सोँच सङ्कीर्ण छ, गरिबलाई काममा लदाउने, समयमा खर्च नदिने र **तैंले छोरो पढाएर के गर्छस्** ? भनी गरिबलाई उपहास गर्ने ऊसम्पन्नताको आडमा गरिवको शोषण गर्ने शोषक चरित्र हो। यसरी विभिन्न वर्ग, समूह र क्षेत्रका चरित्रका माध्यमबाट गृहीत विषयवस्तुलाई गति दिन सक्षम चरित्रको प्रस्तुति यस नाटकमा भएको छ।

५.५ 'बौलाहाकाजीको सपना' नाटकमा द्वन्द्व

जीवनकै अनुकरण नाटक हो भन्छन् पश्चिमी विद्वान् एरिस्टोटल (मिश्र:१९८८:८)। अतः जीवनमा मानवले समाजसँग र व्यक्तिसँग भोग्ने अन्तर्द्वन्द्वको प्रस्तुति नाटकमा पनि भएको हुन्छ र नाटकीय पहिचान भन्नु नै सत्-असत्, गरिब-धनी, मान-अपमान, प्राप्ति-अप्राप्ति, सम्पन्न-विपन्न,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथार्थ-आदर्श आदिका बीचको द्वन्द्व हो । विजय मल्ल त राणाकालमा जन्मे हुर्केका र प्रंजातन्त्रलाई पनि यथेष्ट भोगेका स्रष्टा उनले युगीन द्वन्द्वलाई छाड्ने त कुरै भएन अनि आफूले भोगेको विगत र वर्तमानका जीवन जगत्का जटिलताको अन्तर्द्वन्द्व यिनका रचनामा सजिलै पाउन सकिन्छ । नाटकलाई उपन्यास कथाजस्ता अन्य विधाबाट अलग्याउने तत्त्व पनि द्वन्द्व नै हो । यिनै आधारमा उनको **'बौलाहाकाजीको सपना'** नाटकलाई हेर्दा यहाँ सम्पन्नता र विपन्नता, मानवता र दानवता, सत् र असत्, जीवन र मृत्यु, संघर्ष र पलायनका बीच प्रशस्त द्वन्द्व छ । गरिबका छोराछोरीले पढ्न हुन्छ कि हुँदैन ? पढ्न पाउँछन् कि पाउँदैनन् ? भन्ने द्वन्द्वबाट सुरु भएको नाटक काजीका विचार ठीक हुन् कि सत्तासीनका, वद्रि र रामेका साथीलाई मानवीय व्यवहार गरौं भन्ने भाव ठीक हो वा अमानवीय र (विक्रम, हरिबाट) शिक्षकले सम्पन्नताको आडमा परीक्षाफल प्रकाशित गर्ने हो वा सत्यका आधारमा, धनमान साहू जस्ताले **तैंले पनि छोरो पढाउने भइस् भारी कसले बोक्छ** नि भन्दा के गरिबको जीवन भरिया नै रहने वा त्यसमा परिवर्तन ल्याउने ? वैद्यको गोलीले ठीक नभएको वीरेको बिमारलाई काजीले भने झैं मागेर नभए सहरका ढुकुटी फुटाएर पनि बच्चाको ज्यान बचाउने वा मृत्युसँग लाचारी प्रकट गर्ने ? बिहानै पाकेको स्याबुदाना दिनभरि भन्सारबाट पसलसम्म गह्रौं भारी बोक्नुपर्ने बाबु भक्तेले पेटभरि खाने वा रोगाएर सुतेको वीरेले खाने जस्ता अनेक अन्तर बाह्यद्वन्द्वले नाटकलाई जीवन्त र गतिशील बनाएका छन् । यहाँ भक्ते र माने जस्ता चरित्रले परिस्थिति र भाग्यसँग पनि संघर्ष गरेका छन् । काजीले अन्तिम अङ्कमा गरेको गर्जनमा पनि गरिबीलाई सहनु नै बिराउनु हो भनी गरिबहरूलाई हौस्याएका छन् । धार्मिक र नास्तिक, मानवतावादी र विरोधी, सज्जन र पागलबीचको द्वन्द्व पनि त्यहाँ नवीन ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी द्वन्द्वै द्वन्द्वले समीक्ष्य नाटकलाई जीवन्त तुल्याएको छ ।

५.६ 'बौलाहाकाजीको सपना' नाटकमा यथार्थ र आदर्श

साहित्य काल्पनिक हुन्छ, विसमवादी तत्त्वका बीच संश्लेषण गर्ने क्षमता कल्पनामा हुन्छ भन्छन् प्रसिद्ध विद्वान् कलरिज । यदि कल्पना नै साहित्य हो भने त्यो कालान्तरमा कमजोर र युग निरपेक्ष हुनुपर्ने, तर त्यस्तो हुँदैन । कृति र कृतिका विचार कालजयी हुन्छन् कतिपय सन्दर्भमा । स्रष्टाले समाजबाट यथेष्ट विषयवस्तु ग्रहण गरे पनि त्यसमा आफ्नो प्रतिभाको लेपन अवश्य लगाउँछ र नवीन स्वादमा पस्किन्छ । जे छ, जस्तो छ त्यसको यथार्थ अङ्कन यथार्थवाद हो भने हामीलाई जस्तो हुनुपर्ने जस्तो लाग्छ, जस्तो हुँदा राम्रो हुन्छ, जुन कुरा सर्वप्रिय हुन्छ त्यो आदर्श हो । विजय मल्लले पनि यस नाटकमा यथार्थ र आदर्शको द्वन्द्व सिर्जना गरेर त्यसको समन्वयात्मक प्रस्तुति दिएका छन् ।

'बौलाहाकाजीको सपना' नाटकको शीर्षकमैं बौलाहा शब्दले यथार्थ र 'सपना' शब्दले आदर्शको प्रतिनिधित्व गरेका छन् र समीक्षकलाई लाग्छ 'काजी' स्वयं विजय मल्ल हुन् । समय समाजका राजनैतिक पीडाबाट पीडित तत्कालीन प्रत्येक सचेत व्यक्ति (सत्य कुरा बोल्न लेख्न नपनएकाले) पागलजस्तै बनेको छ भने उसको स्तन्त्रता र स्वाधीनताको सपना मरेको छैन । यसर्थ शीर्षकबाट नै यथार्थ घटना हो भने गरिबका छिंडीमा काजीजस्तो संभ्रान्त व्यक्तिको उपस्थिति आदर्श हो । वीरे

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सडकमा निस्केर एकदुई पैसा भनी माग्न थाल्नु यथार्थ हो भने काजीले लगेर स्कुलमा भर्ना गरिदिनु आदर्श, **तिमीहरूले न्यायसित पैसा कमायौ स्याबास भन्नु** आदर्श हो भने कक्षामा वीरेले खराब विद्यार्थीबाट अपमानित हुनु यथार्थ, त्यसैगरी कक्षामा बद्रि र रामजस्ता सहयोगी पाउनु आदर्श, बद्रिले आफ्नो पकेटबाट पैसा झिकेर रुग्ण साथी वीरेलाई सहयोग गर्नु, उसको घरमा भेट्न पुग्नु वीरेलाई शिक्षकले स्याबासी दिनु, वीरेले प्रथम स्थान हासिल गर्नु, उसका रचनामा मेक्सिम गोर्कीका जस्ता भाव व्यक्त भएको पाउनु, भ्रातृता, स्वतन्त्रता र समानताको देशकालव्यापी व्याख्या गर्नु जस्ता आदर्श पक्षहरू नाटकमा एकातिर छन् भने अर्कातिर गरिबीले झुण्डयाइएको कोट बेच्नुपर्ने, बिहानदेखि पकाएको स्याबुदाना बाबुछोरामा कसले खाने भनी दोधार हुनु, धनमान साहूले हेप्नु, कान्छीले समयमा फिस नदिनु, सहयोग नगर्नु, वीरेको स्वास्थ्य ठीक नहुनु, उसको मृत्यु हुनुजस्ता कैयन् सामाजिक यथार्थले नाटकलाई जीवन जगत्सँग सन्निकट तुल्याएका छन्। जेहोस् जीवन भनेकै यथार्थ र आदर्शको पर्याय हो, आफूलाई आदर्शवान् देखाउने चाह सबैमा हुन्छ, आफ्ना अनेकन् दोषलाई हामी ढाक्न चाहन्छौँ, त्यसै क्रममा आदर्श जन्मिन्छ भने हामी र हाम्रा व्यवहारलाई समाजले जसरी देखेको हुन्छ, त्यो यथार्थ निकट हुन्छ, जुन कुरालाई नाटककार विजय मल्लले सजीव ढङ्गले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन्।

५.७. 'बौलाहाकाजीको सपना नाटक' को विचार

नाटककार विजय मल्ल साहित्यिक वातावरणमा जन्मे हुर्केका र समाजसँग परिचित स्रष्टा हुन्। कुनै पनि स्रष्टाले निश्चित विचार र भावनाबाट प्रभावित भएर सिर्जना गरेका हुन्छन्। विजय मल्लले पनि प्रस्तुत नाटकमार्फत् हामीलाई केही सार्वभौम सत्य विचार पस्किएका छन्। ती विचारका बाहक बनेर बौलाहाकाजीलाई नै अघि सारिएको छ। साथै आदर्श चरित्र मास्टरजीहरूबाट व्यक्त विचार पनि कृतिमा कालजयी बनेका छन्। स्वयम्भू डुलेर आएका हुन् कि काजी भनी प्रश्न राख्ने भक्तेले काजीबाट पाएको उत्तर बडो घतलाग्दो विचार बनेको छ। **'रोगले किराले फोहोरले जहाँजहाँ आक्रमण गरिरहेको छ.......'** (मल्ल: २०४८:६) आशय स्पष्ट छ उनी व्यक्तिगत मनो शान्तिका लागि मन्दिर डुल्न छाडेका छन् अपितु जुनजुन ठाउँमा मानवले दुःख कष्ट बेहोर्दै आएका छन्, त्यहाँ म उपस्थित हुन्छु भनेर आफू मानवमात्रको सेवालाई ईश्वर सेवा ठान्ने मानवतावादी भएको विचार यहाँ स्पष्ट छ। उनले गरेका कार्यको सूचीबाट पनि उनमा वैयक्तिक स्वार्थ लिप्सा पटक्कै देखिँदैन्। उनी त समाजका हरेक वर्ग र समूहको उन्नतिमा आफ्नो उन्नति देख्छन्। यति फराकिलो विचार जसकसैमा कहाँ पाउन सकिन्छ र ? त्यस्तै वीरेलाई पढाएर यो देशलाई चाहिएका आ-आफ्नो क्षेत्रका विषय विशेषज्ञमध्ये कुनै एक बनाउने चाह उनमा देखिन्छ। पृथ्वीलाई त्यसको विचारको ढाँचामा बनाउन लाउने, हेरूँ कस्तो पृथ्वी बनाउँदो रहेछ, भनी विश्वबन्धुत्वको भाव प्रकट गरेका छन्। त्यस्तै काजीले जब थाहा पाए उनको सपनाको प्रतीक वीरे गरिबीका कारण मऱ्यो, उनी अत्यन्त कठोर बनी केही दृढ विचार अघि सारेका छन् **गरिबीलाई संसारबाट टाढा मिल्काउँछु .....पन्छ्याउने काममा बाधा मान्छे हुन्छ भने म त्यसको दुस्मन हुन्छु त्यसैसित लड्छु रोकिन्नँ। बाधा बुद्धि हुन्छ भने बरू म सिल्ली**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुन्छु, मुर्ख हुन्छु, पछि हट्दिनँ । गरिबीका समर्थक भएर परमेश्वर खडा हुन्छन् भने पनि बरू म नास्तिक हुन्छु दब्दिनँ....संसारले एकदिन सुखी हुनु छ......। त्यसैगरी नाटकमा रहेका मास्टरजीले व्यक्त गरेका भावनामा पनि जीवनानुभवको गहिरो छाप छ.........यतिका पढेर गुनेर एउटा निर्धोमाथि दया गर्नुपर्छ भन्ने मामुली कुरा पनि सिकेका रहेनछौ । **.........पढ्नु भनेको बुझिराख, मनले सम्झिराख मानिसले मानिससित कस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ त्यो जान्नु हो । ....अब कहिल्यै कुनै मानिसलाई पनि हेला नगर्नू गरिब होस् चाहे त्यो धनी होस्.......।** (मल्ल: ३७) यस्ता अनेकन् सत् विचारको प्रवाहले नाटकलाई मानवता र मानवभित्रको देवत्व प्राप्तिका लागि हाम्रा क्रियाकलाप परिलक्षित हुनुपर्ने तथ्य यहाँ अत्यन्त सहज ढङ्गले आएका छन् । कतै लाग्दैन नाटककार उपदेशक बनेका हुन् भन्ने, यसरी आफ्ना जीवन दर्शन र आदर्श विचारलाई कलात्मक संयोजन गरी प्रस्तुत गर्नु उनको वैचारिक स्पष्टता र सफलता हो ।

५.८. 'बौलाहाकाजीको सपना' नाटकको भाषा-शैली

नाटकलाई जीवन्त र यथार्थ निकट तुल्याउने माध्यम भाषा हो । विषयवस्तु जुनसुकै स्रोतको भए पनि र चरित्र जहाँबाट लिइएका भए पनि तिनले भावाभिव्यक्त गर्ने भाषा विश्वसनीय हुनु पर्दछ । समीक्ष्य नाटकमा पनि वीरले अनपढ हुँदा बोल्ने भाषा र पढेर कक्षामा प्रथम हुँदा लेख्ने बोल्ने भाषामा क्रमश: परिवर्तन देखाइएको छ । हिंजो एकदुई पैसा भन्दै सडकमा निस्कने वीरे विश्वबन्धुत्व, फ्रान्सेली, भारतीय र अमेरिकाली मानवताका परिभाषालाई चिन्ने, बुझ्ने र टिप्पणी गर्न सक्ने भएको छ । काजीले बोलेका परिवर्तनका कुरा वा मास्टरजीका कुरा भक्ते र मानेले सहजै बुझ्दैनन्, धनमान साहूको गालीको भाषा भक्तेले सहजै बुझ्छ । काजी पढालेखा र समाजसँग परिचित व्यक्ति भएकाले उनको भाषा अत्यन्त कलात्मक, काव्यात्मक र आकर्षक छ भने अन्य चरित्रहरूलाई पनि पात्रानुकूल भाषा र परिस्थिति वा घटनासम्बद्ध प्राविधिक शब्दावली दिइएको छ । कक्षाकोठा र स्कुलमा प्रयोग हुने भाषिक शब्द यहाँ सहज बनेका छन् भने गरिबीको चित्र कोर्न सो अनुरूपको कोठाको वर्णन यहाँ गरिएको छ ।

शैली लेखकीय पहिचान हो । नाटक विभिन्न अङ्क र दृश्यमा विभक्त गरेर लेख्न सकिन्छ, यहाँ नाटककारले नाटकलाई पाँच अङ्कमा मात्र बाँडेका छन् । पहिलो, चौथो र पाँचौं अङ्क छिंडीमुनिको कोठासँग र दोस्रो र तेस्रो अङ्क स्कुल, कक्षाकोठासँग सम्बन्धित छन् । लेखकले मञ्चमा देखाउनै नसकिने किसिमका स्थलहरू यहाँ देखाएका छैनन् । अभिनय र मञ्चन उपयोगी शैली शिल्पको संयोजन, बोलीचालीका उखानटुक्का र प्रतीकात्मक वस्तु आदिको कुशल संयोजनले नाटक कलात्मक र जीवन्त बनेको छ ।

६. विश्राम पूर्व

विजय मल्ल समय, समाज र मानवताका स्रष्टा हुन् । उनका रचना युगीन समस्यामा आधारित रहेकाले ती कालजयी छन् । आज पनि कक्षाकोठाका ती समस्या यथावत् छन् भने गरिबी र गरिबको पीडा पनि हटेको छैन । आज केही कुरा पाइँदैन भने त्यो हो, काजी पाइँदैनन् बद्रि र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रामजस्ता मित्र पाइँदैनन् । यो सानो लेखले मल्ललाई सर्वाङ्गमा चिनाउन नसक्ने भएकाले विश्रामपूर्वको एउटा सानो आलेखका रूपमा यसलाई लिइनुपर्दछ । भोलिका दिनमा अरू वीरेहरू नमरून्, कक्षामा अपमानित नहोऊन्, भक्ते र मानेजस्ता मेहनतीले एकपेट खान र एकसरो लाउन नपाउने परिस्थितिको अन्त्य होस् भन्ने चाह लेखकको छ । सत्य र न्यायका पक्षमा लाग्दा लाग्ने आक्षेपहरूसँग नडराऔँ बरू संघर्ष गरौँ भन्ने भावले नाटकको ओज अझ गर्विलो बनेको छ ।

सन्दर्भकृतिहरू

१. थापा, मोहन हिमांशु, **साहित्य परिचय** (ते.सं.) काठमाडौँ: साझा प्रकाशन, (२०४७) ।

२. पराजुली, ठाकुर र अन्य (संयोजन र सम्पादन) **सबैको नेपाली**, काठमाडौँ: साझा प्रकाशन, (२०६७) ।

३. बन्धु, खेमराज र दाहाल दुर्गाप्रसाद, **नेपाली व्याकरण बोध र कृति समीक्षा** (ते.सं.), काठमाडौँ: के.पी. पुस्तक भण्डार, (२०५९) ।

४. मल्ल, विजय, **बौलाहाकाजीको सपना** (चौं.सं.) काठमाडौँ: साझा प्रकाशन, (२०२८) ।

५. मिश्र, भगिरथ (डा.), **पाश्चात्य काव्यशास्त्र**, वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन (ई. १९८८) ।

६. शर्मा, मोहनराज र श्रेष्ठ दयाराम, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास,** (ते.सं.), काठमाडौँ: साझा प्रकाशन, (२०४६) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गरिबी: कारण, परिणाम र निवारण

रोहिणी भट्टराई
उपप्राध्यापक

१. गरिबीको अर्थ

सामान्यतया गरिबी भन्नाले गास, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य र सुरक्षाजस्ता न्यूनतम मानवीय आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्न नसक्नु भन्ने बुझिन्छ तर वर्तमान परिवेशमा अर्थशास्त्रीहरूले प्रतिव्यक्ति आय न्यून हुनु, औसत आयु कम हुनु, उच्च शिशु तथा मातृ मृत्युदर हुनु, विद्यालय जाने बालबालिकाको सङ्ख्या नजानेभन्दा कम हुनु, आत्मसम्मान नहुनु, स्वतन्त्रतापूर्वक जीवन यापन गर्न नसक्नु, आत्मनिर्भर बन्न नसक्नु, शोषित भई बाँच्न बाध्य हुनु, लैङ्गिक विभेद हुनु, राजनीतिक समावेशीकरण नहुनु, स्वच्छ पिउने पानीको अभाव हुनु, सम्पत्ति उपलब्धतामा असमानता देखा पर्नु, बसोबासको उचित व्यवस्था हुन नसक्नुलाई समेत गरिबीका रूपमा परिभाषित गर्न थालेका छन् । यस्तो गरिबीलाई निरपेक्ष गरिबी (Absolute Poverty) भनिन्छ भने राष्ट्रिय आयको धेरै हिस्सा सीमित वर्गका हातमा पर्ने कम हिस्सा धेरै जनताका हातमा पर्न गई सिर्जना हुने गरिबीलाई सापेक्ष गरिबी भनिन्छ (भट्टराई, २०६४:६४-६६) । यसबाट गरिबीको अर्थ व्यापक भएको स्पष्ट हुन्छ ।

२. गरिबीको वर्तमान अवस्था

सन् १९९० मा प्रकाशित विश्व बैङ्कको प्रतिवेदनअनुसार प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष ३७० अमेरिकी डलर आय भएको देशलाई गरिब (Total poor) र २७५ अमेरिकी डलर भएकालाई अति गरिब (Extremely poor) भनिन्छ । यसलाई आधार मान्दा विकासोन्मुख देशहरूमा एक विलियन (One billion) भन्दा बढी गरिब र ६०० मिलियनभन्दा बढी मानिस अति गरिब बसोबास गर्दछन् (Thirwall, 1999:20-21) ।

विश्व आम्दानीको केवल ६ प्रतिशत आयको करिब ६० प्रतिशत हिस्सा विश्वका गरिबहरूको भागमा जाने गर्दछ (Thirwall, 1999:20-21) । संयुक्त राष्ट्र संघ विकास कार्यक्रम मानव विकास प्रतिवेदन १९९५ अनुसार विश्व जनसङ्ख्याको ३/४ (Three fourth) भन्दा बढी मानिस अल्पविकसित मुलुकमा बसोबास गर्दछन्, यसको आधा जनसङ्ख्या दक्षिण एशियामा छ । एकतिहाइ जनसङ्ख्या अफ्रिकामा बसोबास गर्दछन् तर यो जनसङ्ख्याले विश्व आयको केवल १६ प्रतिशत हिस्सा मात्र प्राप्त गर्दछ (Todraro and Smith, 2003:3) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपालमा गरिबीको अवस्था

दैनिक २०४४ भन्दा कम क्यालोरी प्रयोग गर्ने वा रू. ७,६९६/- भन्दा कम प्रतिवर्ष प्रतिव्यक्ति आयआर्जन गर्ने व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि मानेको छ । यस आधारमा आ.व. ०६०/०६१ मा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेका ३१ प्रतिशत मानिस घटेको आ.व. ०६६/०६७ मा २५.४ प्रतिशतमा आइपुगेको अनुमान गरिएको छ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०६६/६७:९६) । गरिबी सङ्ख्या घट्ने प्रमुख कारण विप्रेषण वृद्धि हुनु, कृषि तथा गैर कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने श्रमिकहरूको ज्यालाहरूमा वृद्धि हुनु र आर्थिक दृष्टिकोणबाट सक्रिय जनसङ्ख्यामा वृद्धि हुनु हो ।

क्षेत्रगत गरिबी

नेपालमा गरिबीको सङ्ख्या घट्दै गएको तथ्याङ्कबाट देखिए तापनि ग्रामीण र सहरी क्षेत्रमा गरिबीको अन्तर धेरै छ । गरिबी मापन प्रतिवेदन आ.व. २०६०/०६१ अनुसार सहरी र ग्रामीण क्षेत्रमा गरिबीको सङ्ख्या क्रमशः ९.५५ प्रतिशत र ३४.६२ प्रतिशत, गरिबी विषमता क्रमशः २.२ र ८.५ प्रतिशत र गरिबी गहनता पनि क्रमशः ०.७ प्रतिशत र ३.१० प्रतिशत रहेको थियो । गरिबहरूको सङ्ख्या पनि मध्य हिमाली क्षेत्रमा ७.५ प्रतिशत, पहाडमा ४७.१ प्रतिशत र तराईमा ४५.४ प्रतिशत रहेको अनुमान गरिएको छ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०६६/०६७:९६) । यसबाट गरिबीको अन्तर धेरै देखिन्छ ।

मुलुकमा विद्यमान बेरोजगारी, गरिबी र असमानता घटाई दिगो शान्ति स्थापनामा सघाउ पुऱ्याउँदै आम जनताको जीवनमा परिवर्तनको प्रत्यक्ष अनुभूति दिलाउने उद्देश्य वर्तमान अन्तरिम त्रिवर्षीय योजनाले लिएको छ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०६६/०६७:९७) तर यसले गरिबी घटाउनेबारे खासै प्रगति गर्न सकेन ।

अक्सफोर्ड विश्वविद्यालय (बेलायत) को प्रतिवेदन

सन् १९१०/११ मा संयुक्त राष्ट्र संघ विकास कार्यक्रम (UNDP) ले प्रकाशन गरेको प्रतिवेदनअनुसार नेपालमा २ करोड ८३ लाख कूल जनसङ्ख्या पुगेको अनुमान गरेको छ । जसमध्ये स्वास्थ्य सेवा, शिक्षाको उपलब्धता एवं सर्वसाधारणको जीवनमापक परिसूचकका आधारमा नेपालमा १ करोड ८३ लाख पुगेको छ । यिनीहरूमध्ये १ करोड ५५ लाखको दैनिक कमाइ रू. ४४/- (१.२५ अमेरिकी डलर) भन्दा कम छ । १ करोड १८ लाखको दैनिक रू. १५०/-(२ अमेरिकी डलर) मा जीवनयापन गरिरहेका छन् । २०१०/११ मा नै अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयले कूल जनसङ्ख्याको ६५ प्रतिशत नेपाली गरिब भएको तथ्य पनि प्रकाशमा ल्याएको छ (कान्तिपुर दैनिक, २०६७ आषाढ ३१) ।

अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयले नेपालको गरिबीको मापन गर्न शिक्षा, स्वास्थ्य र जीवनस्तरलाई आधार बनाएको छ । शिक्षाअन्तर्गत विद्यालय जाने, नजाने, विद्यालयमा भर्ना हुने, नहुने बालबालिकाको सङ्ख्या, स्वास्थ्य सेवाअन्तर्गत मातृ मृत्युदर, पोषण व्यवस्थाको अध्ययन र जीवनस्तरअन्तर्गत स्वच्छ पिउने पानी, विजुली, सरसफाई, घरको भुईं, खाना पकाउने इन्धन र सम्पत्तिको उपलब्धतासमेत समावेश गरी गरिबीको मापन गरेको छ (कान्तिपुर दैनिक, विभिन्न अङ्क) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाल सरकारको कूल जनसङ्ख्याको २५.४ प्रतिशत जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि छन् भन्ने र अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयको ६५ प्रतिशत गरिब छन् भन्ने तथ्यले वास्तविकता के हो भन्ने प्रश्न उठ्नु स्वाभाविक हो । वास्तवमा यी दुवै तथ्यलाई गरिवीमापनको मापदण्डका आधारमा सही मान्नु पर्दछ । सन् १९६० भन्दा अगाडि गरिबी मापनको आधार प्रति व्यक्ति आय मात्र थियो । अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयले बहुआयामिक गरिबी मापन सूचकांक वा शिक्षा, स्वास्थ्य र जीवन स्तरलाई समेत आधार बनाएको छ । नेपालले पनि गरिबी मापन गर्न बहुआयामिक सूचकांकलाई आधार मान्नुपर्ने देखिन्छ । आजको २१ औं शताव्दीमा पनि १९ औं शताव्दीको आधा दशकतिरको गरिवीमापनको मापदण्ड प्रतिव्यक्ति आयलाई मात्र आधार मानिराख्नु ठीक हुँदैन ।

नेपालमा सन् २००३/२००४ मा पहिलोपटक र २००५/२००६ मा दोस्रो पटक जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण भएको थियो । पहिलो सर्वेक्षणको भन्दा दोस्रो सर्वेक्षणमा केही हदसम्म भए पनि गरिबी घटेको कुरा निम्नलिखित तथ्यले स्पष्ट गर्दछ ।

पहिलो जीवनस्तर मापन सर्वेक्षणमा ५.०८ प्रतिशत घरको भुइँमा सिमेन्ट र छानामा टायल प्रयोग गरिएको थियो । दोस्रो सर्वेक्षणमा यो प्रतिशत वृद्धि भई १९.१ प्रतिशत पुगेको थियो । पहिलो सर्वेक्षणमा स्वच्छ पिउने पानी, बिजुली, फोहोरमैला व्यवस्थापन, व्यावसायिक इन्धनको पहुँच हुनेहरूको सङ्ख्या क्रमशः ७० प्रतिशत, १४.१३ प्रतिशत, ९.१९ प्रतिशत र ५.६१ प्रतिशत थियो भने दोस्रो सर्वेक्षणमा यो सङ्ख्या वृद्धि भई क्रमशः ८१.१ प्रतिशत, ३७.२ प्रतिशत, १२.२ प्रतिशत र १२.७ प्रतिशत पुगेको थियो (कान्तिपुर दैनिक, विविध अङ्क) । यस तथ्याङ्कले गरिबी घट्दै गएको पुष्टि गरे तापनि उल्लेखनीय रूपमा घट्न सकेको देखिंदैन ।

गरिबीको कारण

पूँजीको अभाव, दक्ष जनशक्तिको अभाव, कृषि पछौटेपन, अधिकांश भूमिमा सीमित वर्गको हिस्सा रहनु, भूमि निष्क्रिय राख्नु, धेरै मानिसको अधीनमा थोरै भूमि हुनु, ठूला किसानको दबावमा साना किसान दिन प्रतिदिन भूमिहीन हुँदै जानु, कृषि क्षेत्रमा धेरै मानिस अदृश्य बेरोजगारका रूपमा रहनु, उद्योगधन्दाको विस्तार नहुनु, भएका पनि विविध कारणले बन्द गर्न विवश हुनु, सरकारी स्वामित्वमा सञ्चालित उद्योगहरूलाई कौडीको दाममा निजीकरण गर्दा पनि दिगो रूपमा सञ्चालन हुन नसक्नु, चिरस्थायी लचिलो तथा परिवर्तनमुखी वातावरण बन्न नसक्नु, पञ्चवर्षीय एवं त्रिवर्षीय योजनाहरू पूर्ण सफल हुन नसक्नु, राजनीतिक स्थिरता हुन नसक्नु, नेताहरू सत्ता लुछाचुँडीमा लागिपर्नु, सानो स्वार्थ पूर्तिका लागि पनि तालाबन्दी, हड्ताल, चक्काजाममा राजनीतिक पार्टीहरूले जनतालाई उतार्नु, जनयुद्धको नामबाट सर्वसाधारणलाई विस्थापित हुन बाध्य बनाउनु, दक्ष जनशक्ति विदेश पलायन हुनु नै नेपालमा गरिबीका प्रमुख कारणहरू हुन् (लुइँटेल र अन्य, २०६२:३८९-३९४) ।

गरिबीको परिणाम

गरिबीको परिणामस्वरूप शारीरिक एवं मानसिक दुवै रूपमा राष्ट्रको जनशक्ति कमजोर हुन्छ । सन्तुलित भोजनको अपर्याप्तता हुन्छ । कुपोषण एवं रोगग्रस्त समाज बन्दछ । बेरोजगारहरूको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सङ्ख्यामा बृद्धि हुन्छ । ग्रामीण र सहरी क्षेत्रको बसोवास अव्यवस्थित हुन्छ । मुद्रास्फितीले तीव्र रूपमा वृद्धि हुन्छ । उपभोग प्रवृत्ति बढी हुन्छ, बचत प्रवृत्ति घटछ, लगानी घट्छ, उत्पादन घट्छ, पूँजीको अभाव हुन्छ । परिणामस्वरूप गरिबीको दुश्चक्र (Vicious circle of poverty) मा परिन्छ ।

खाद्यविद्हरूले आगामी २० वर्ष वा सन् १९३० सम्ममा खाद्यान्नको मूल्य १२० प्रतिशतदेखि १५० प्रतिशतसम्म वृद्धि हुने भविष्यवाणी गरिसकेका छन् (कान्तिपुर एफ.एम. समाचार, २०६५ वैशाख) । त्यस्तो स्थितिमा नेपाल अछुत भएर रहन सक्दैन । विगत २६ वर्षदेखि देश भित्रिनेभन्दा वाहिरिने रकम बढी भएकाले अर्थव्यवस्था जोखिममा पर्दै गएको छ । आ.व. २०६६/०६७ को फागुन मसान्तसम्ममा व्यापार घाटा विगत आ.व. भन्दा ०.४ प्रतिशतले वृद्धि भई २ खर्ब १० अर्ब ६६ करोड पुगेको थियो । यस्ता समस्याहरू अझ थप हुँदै जाने छन् । परिणामतः नेपालमा बेलैमा सतर्क नभए गरिबीले विकराल रूप लिन सक्छ (अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च, २०६८ वैशाख) ।

गरिबी निवारणका उपायहरू

गरिबी निवारणका लागि स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित उद्योगधन्दाको विस्तार गरी पूँजी निर्माणमा जोड दिनुपर्दछ । कृषि क्षेत्रको बढी जनसङ्ख्यालाई औद्योगिक क्षेत्रमा स्थानान्तरण गर्नुपर्छ । कृषिको आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण, कृषि बजारको विस्तार, विनाझन्झट सङ्गठित क्षेत्रबाट कृषि ऋणको व्यवस्था, निश्चित मूल्य नीति, शीत गृहको निर्माण, गोदामको व्यवस्था आदि गरिनु पर्दछ । रासायनिक मल र उन्नत बीऊ आदि स्वदेशमा उत्पादन हुनु पर्दछ ।

अर्को कुरा, दक्ष जनशक्तिको स्वदेशमा नै उत्पादन हुनु पर्दछ । दक्ष जनशक्ति विदेश पलायन नहुने वातावरण बनाउनु पर्दछ । यातायात हरेक विकासको पूर्वाधार हो । नेपालमा हाल करिब ६३०४ किलोमिटर मात्र कालोपत्रे बाटो निर्माण भएको छ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०६६/०६७:१६५) । कालोपत्रे सडकको ७० प्रतिशत सडक १७ प्रतिशत भूभाग रहेको तराईमा छ । ३० प्रतिशत कालोपत्र वाटो मात्र ८३ प्रतिशत भूभाग रहेको पहाडी, हिमाली क्षेत्रमा छ । तसर्थ पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा युद्धस्तरमा यातायातको विकास गर्नु पर्दछ । प्राकृतिक स्रोत र साधनको सदुपयोग गर्नु पर्दछ ।

गरिबी निवारणका निमित्त मानव संशाधनको विकासमा टेवा पुग्ने शिक्षा, खानेपानी, सरसफाइजस्ता क्षेत्रको विकासमा प्राथमिकता दिँदै लगानी वृद्धि गर्नु पर्दछ । प्राविधिक शिक्षा इच्छुकका लागि सुलभ हुनु पर्दछ । राष्ट्रिय आयको न्यायोचित वितरण भएको देखिन्न त्यो हुनु पर्दछ । निजी र सरकारी क्षेत्र दुवै विकास निर्माण कार्यमा सक्रिय हुनु आवश्यक हुन्छ । सानासाना लगानीका क्षेत्रमा निजी क्षेत्रलाई सक्रिय बनाई विद्युत्, सञ्चार, यातायातको विकासमा सरकार इमानदारीपूर्वक लागि पर्नु पर्दछ ।

अनियन्त्रित रूपमा मौलाइरहेको भ्रष्टाचार एवं कालो बजार गर्नेलाई कडाइ गरी नियन्त्रण गर्नु आजको आवश्यकता हो । हड्ताल, तालाबन्दी, चक्काजाम सदाका लागि बन्द गर्नु पर्दछ ।

सारांश

माथिको तथ्यबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नेपालमा गरिबीको प्रतिशत घट्दै गएको देखिए तापनि गरिब र धनीबीचको अन्तर धेरै छ । नेपालको सहरी क्षेत्रको तुलनामा ग्रामीण क्षेत्रमा निरपेक्ष

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गरिबीको सङ्ख्या धेरै छ । नेपालको अधिकांश भूभाग ग्रामीण क्षेत्र छ र कूल जनसङ्ख्याको ८५ प्रतिशत मानिस ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् । तसर्थ ग्रामीण गरिबी निवारणलाई प्राथमिकता दिई निरपेक्ष गरिबीको सङ्ख्या अझ घटाउन सके मात्र मुलुकको विकास सम्भव छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च, २०६८ वैशाख ।
- आर्थिक सर्वेक्षण, २०६६/०६७ भाग-१, नेपाल सरकार, अर्थमन्त्रालय ।
- कान्तिपुर: २०६७/२०६८ आषाढ ३१ ।
- भट्टराई रोहिणी २०६४/२०६५, आर्थिक विकास (अङ्क ३४), नेपाल विद्यार्थी संघ, धरान, पिण्डेश्वर विद्यापीठ, एकाइ ।
- लुइँटेल, चक्रपाणि, नीलकुमार शर्मा, देवनारायण सुतिहार, २०६२, अर्थशास्त्रमा परिणामात्मक पद्धति, अर्थशास्त्रको आधारभूत अवधारणा तथा नेपालको अर्थशास्त्र, पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं ।
- Thirwall, A.P. 1999. Growth and Development, 6th Ed.,MacMillan Press Ltd., London.
- Todore,Michael P. and Stephen C. Smith. 2003. Economic Development, 8th Ed., Person Education (P.) Ltd., Indian Branch.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्याँसी गा. वि.स. मा गाइने बझाङ्गी ड्यौडा गीतका प्रमुख लयहरूको अध्ययन

लक्ष्मीराज पण्डित
उपप्राध्यापक

१. पृष्ठभूमि

नेपाल चौध अञ्चल, पचहत्तर जिल्ला र पाँच विकास क्षेत्रमा विभाजित छ । जसमध्ये सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्र अति दुर्गम भेकमा स्थित भौतिक दृष्टिले जतिसुकै पछाडि परेको भए पनि प्राकृतिक सौन्दर्य र लोकसांस्कृतिक वैभवले परिपूर्ण छ ।

लोक बोलीमा मौखिक र परम्परागत रूपबाट प्रचलित लोक मानसको निर्वैयक्तिक भावावेग पूर्ण समस्त जीवनानुभूतिहरूको सजीव अभिव्यक्ति लोक साहित्य हो । उपर्युक्त विशेषताहरूले युक्त लोकगीतले सारा लोक साहित्यको शरीरका रूपमा काम गरिरहेको हुन्छ भने ड्यौडा गीतले लोक साहित्यको शरीरमा प्राणको कार्य गरिरहेको हुन्छ भन्दा अतिशयोक्ति नहोला । विश्व लोकसाहित्यमा लोकगीतको महत्त्व सर्वाधिक रहेझैं नेपालको कर्णाली क्षेत्रमा पनि लोकगीतको निकै महत्त्व छ । यहाँका लोकगीतलाई खास गरेर मुक्तक गीत र प्रबन्ध गीत गरी दुई भागमा विभाजित गर्न सकिन्छ । ड्यौडा, माङल, सगुन, धमारी, भाटगीत, रनपुतला, माणा, संस्कार गीत आदि अनेक भेदहरूलाई मुक्तक गीतका रूपमा लिन सकिन्छ भने प्रबन्ध गीतका रूपमा खण्डकाव्यदेखि महाकाव्यसम्मका आकार प्रकारका रचनाहरू पर्दछन् । यसका उदाहरणका रूपमा भार्ता (भारत), चैत र फाग (देवगाथा) जस्ता लोकरचनाहरूको नाम लिन सकिन्छ ।

उपर्युक्त दुवै प्रकारका लोकगीतहरूमध्ये व्याँसी गा.वि.स. मा मात्र होइन, सम्पूर्ण कर्णाली प्रदेशको लोकजीवनमा ड्यौडा नै तुलनात्मक रूपले अधिक लोकप्रिय र विशेष चलनचल्तीमा रहेका पाइन्छन् । तिनै ड्यौडा गीतको सामान्य अध्ययन नै प्रस्तुत लेखको मुख्य लक्ष्य रहेको छ ।

२. नामकरण

ड्यौडा सनृत्य गायन परम्परामा प्रचलित लोकगीत हो । सामूहिक रूपमा गायकहरू गोलघेरामा उभिई एकले अर्काका हातमा हात जोडेर ड्यौडा (एक पाइला अगाडि दुई पाइला पछाडि) अथवा ड्यौड चालमा खुट्टा चलाउँदै गाइने भएकाले यसलाई ड्यौडा भनिएको हो । यसमा खुट्टा र शरीरको चाल नियमवद्ध भएको हुनु पर्दछ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसमा गायकहरू गोलाकार भई गीत गाउँदा दुई भागमा विभक्त भई एक भागले एकपल्ट र अर्को भागले अर्को पल्ट गीत गाउँछन्। प्रत्येक भागको नेतृत्व एक एकजना गीताङ्गीले समालेका हुन्छन्। निजलाई ड्यौणीया पनि भनिन्छ। उनीहरूकै बीचमा गीतको माध्यमबाट वार्तालाप हुन्छ र सवाल जवाफ गर्दै, वातावरणलाई आकर्षक बनाउदै सवैले मनोरञ्जन गरिरहेका हुन्छन्।

३. गायन अवसर र प्रतिपाद्य विषय

खास गरेर प्रेमीप्रेमिकाका भावनाहरूको साटासाट गर्दा वा स्थिति हेरी प्रयोग भएको पाइन्छ। यसमा जुनसुकै विषयलाई पनि स्थान दिइएको हुन्छ। लोकजीवनका संयोग वियोग, सुख दुःख, हाँसो रोदन, कोमलता कठोरताजस्ता जीवनानुभूतिहरूका व्यापक चित्रहरू उतारिएका हुन्छन्। स्थानीय रूपरङ्गको प्रस्तुतिका सन्दर्भमा परिवार, गाउँ, वर्ग, समाज, नदीनालालगायतका झाँकी पनि देख्न सकिन्छ। लोकजीवनका विविध परिवेशका साथै युगीन परिवर्तनका बहुरङ्गी पर्दाहरू पनि देख्न पाइन्छ।

४. रस प्रयोग

शृंगार रस यसको प्रमुख रस मानिन्छ। त्यसका अतिरिक्त करुण, हास्य, वात्सल्य, भक्ति र शान्त आदि रसलाई पनि अङ्ग रसका रूपमा यसले अङ्गीकार गरेको पाइन्छ। शृंगार प्रधान गीतमा प्रेमका विभिन्न रूपको प्रदर्शन हुन्छ। प्रिय-प्रिया, भाइ-बहिनी, आमा-बावु, सँगीसाथी आदि बीचका अनेक प्रेमपूर्ण भावहरूले सम्पूर्ण लोक समुदायलाई सर्पले बेह्रेझैं बेह्रिराखेको हुन्छ। यस प्रेमपूर्ण लपेटमा पर्दा प्रेमको तिर्खा मेटिनुको सट्टा झन् तृषित भएर आउँछ। जसले गर्दा प्रेमविहीन संसारको कल्पनासम्म गर्न सकिन्न। त्यसैले उनीहरू प्रेमलाई रुमालको गाँठोमा बाँध्न सक्तछन्। घना केशराशिमा लुकाउन सक्तछन्। तराजुमा तौल्न र मुस्कुराहटमा घोल्न सक्तछन्। हेराइद्वारा मूल्याङ्कन गर्न र छाती चिरेर देखाउन पनि उनीहरू समर्थ हुन्छन् –

वाट् गणा सरू खायो बाखरी हिरूकी
साँच्ची भन्या पत्याउनी न मु छाती चिरूकी।

५. अलङ्कार प्रयोग

स्थानीय बोलीलाई प्रयोग गरेर यथाशक्य सरल र स्वाभाविक शैली अपनाउँदै अनुप्रास, उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, दृष्टान्त, अन्योक्ति, स्वभावोक्तिजस्ता अलङ्कारहरूले यहाँका गीतहरूमा प्रमुखता पाएको देखिन्छ। यी सबैमा उपमालाई अधिक महत्त्व दिएको पाइन्छ–

ड्युटि छ व्यान्देली मेरि खोलि छ काखमि
जुनजसि टलक् दिन्छै आफनाइ चाकमि।

छन्दका दृष्टिले हेर्ने हो भने यति सुव्यवस्थित र समृद्ध छन्द अन्य लोक गीतमा पाइँदैन। त्यसैले यसलाई लोकलयको मेरूदण्ड पनि भन्न सकिन्छ। सामान्यतया दुई चरणमा आवद्ध भए पनि मौखिक कथाप्रबन्धका गीति रचनाहरूमा यसलाई स्वेच्छापूर्वक अनेक चरणहरूका प्रवाहमा गतिशील बनाइएको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देखिन्छ। त्यस्ता चरणहरूमा तुकान्तको निर्वाहलाई त्यति महत्त्व नदिए तापनि सामान्यतया यसमा तुकान्त रहेको हुन्छ। फुटकर गीतहरूमा यसलाई विशेष सचेतताका साथ अपनाइएको हुन्छ–

१२ ३४५ ६ ७ ८ ९+१ २ ३ ४५६ ७ ८
डाँणो राउँणो डण्याल्धुरा अछाम राउणो साफ्या
१२ ३४ ५६७ ८९ १ २३४ ५ ६
मुखि पन उणाइ लैभ्रा + ह्यूचुलिका डाफ्या

यसमा पहिलो चरण पूर्णतः सत्रवर्णको छ, तर दोस्रो चरण सामान्यतः पन्ध्र वर्णको देखिन्छ। त्यसो भए तापनि त्यसलाई लयात्मक उच्चारण गर्दा 'उडाइ' को 'इ' लाई अतिह्रस्व बनाएर तीन अक्षरको यस पदलाई दुई अक्षरको पदमा उच्चरित गरिएको छ। अन्त्यानुप्रासप्रतिको सचेतता 'साफ्या' र 'डाफ्या' द्वारा पूरा गरिएको छ। ड्यौडाको मूलभूत परिचय यही हो।

६. ब्याँसी गा.वि.स. मा गाइने बझाङ्गी ड्यौडा गीतका लयहरू (भाकाहरू)

ड्यौडा गीतका छन्द रचनामा केन्द्रित रही विभिन्न भाकामा गाइने गीतहरूको अध्ययन यस शीर्षकअन्तर्गत गरिएको छ। यस्ता गीतहरू गायक र गायन अवसरका साथै गाउने तरिकाका हिसाबले ड्यौडाभन्दा भिन्न हुन सक्तछन्। तर कुनै पनि दृष्टिले ड्यौडाका अस्तित्वबाट तिनलाई अलग्याई हेर्न सकिँदैन। खास गरेर ड्यौडा गीतमै अगाडि वा पछाडि कुनै टेकपद जोडेर ड्यौडाका चरणहरूको पुनरावृत्ति गरेर गाइने पद्धति नै ब्याँसी गा.वि.स. मा गाइने बझाङ्गी ड्यौडा गीतका लयहरू हुन्।

तिनको नामकरण गर्दा प्रायः तिनमा प्रयोग गरिने टेकपदलाई आधार बनाइएको छ। यसरी हेर्दा यहाँ निम्न लयहरू प्रचलित छन्–

६.१ झिमकेउणा लय

ड्यौणा गीतका बहुचर्चित लयहरूमध्येको एउटा हो। यो सामूहिक रूपमा गाइने लय हो। यसमा खास गरेर अलि उमेर पुगेका आइमाई वा बूढापाकाहरू गोलघेरामा बाँधिएर गाउने गर्दछन्। यो लय करूण रसमा आधारित हुन्छ। गीतको भाव र लयको कारूणिकतामा सहृदयी गायक र श्रोताहरू यो लय गाउँदा र सुन्दा आँखावाट आँसु खसाल्दछन्। यस्ता व्यक्तिहरूले यस लयमा गला खोल्दा पाषाण पनि भावुक वनेझैं लाग्दछ। यसमा जीवनका प्रतीकात्मक भावहरू व्यक्त भएका हुन्छन्। जस्तै–

झिमकेउणा पानि मुल केउणो लायाँ झिमकेउणा
झिमकेउणा केउणाकि वराउन्या बेला झिमकेउणा

६.२ खेल मेरी दरीका दरी लय

यो युवा गायकका जमातमा अधिक लोकप्रिय लय हो। यसमा गायकहरू परस्पर हात गाँसेर गोलाकार घेरामा बाँधिई नाच्दै मनोरञ्जन गर्दछन्। दुईजना गायकको प्रतिस्पर्धामा अभिव्यक्तिगत सवाल जवाफ आदान प्रदानका साथै विस्तारै मन्द गीतको नृत्यबाट तीव्र स्वर थप्दै गायकहरू यसमा शारीरिक व्यायाम पनि यथेष्ट मात्रामा गर्दछन्। सकेसम्म चाँडै घुम्ने र चर्को स्वरमा गाइने यसमा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रश्नोत्तर प्रहारभन्दा ताल सुर र नृत्यलाई अधिक महत्त्व दिइन्छ । युवकहरूका तुलनामा युवतीहरू यसमा अधिक आकृष्ट हुन्छन् । यथेष्ट शारीरिक शक्ति र कुशल पादचाल चाहिने हुँदा युवा युवतीहरू पसिनाले तर-तर हुँदासम्म यस लयमा सक्रिय रहेका हुन्छन् । एउटै घेरामा रहेका दुईथरि गायकहरूमा एकथरिको प्रतिनिधित्व गर्दै गीत भट्याउने प्रमुख गायक प्रेमप्रसङ्गका कुराहरूलाई नै वढी मात्रामा यस लयमा गाइने गीतको विषय बनाउँछ र सोहीअनुरूपको विषय अर्काथरि गायकका प्रतिनिधि गायकले पनि छान्दछ । विशेष प्रकारका चाडबाड, रत्यौली र त्यस्तै खालका अनेक सुखद समारोहहरूमा यस लयको गायकले सम्पूर्ण सामाजिक परिवेशलाई नै नचाइरहेझैं भान हुन्छ:

खेल् मेरी दरीका दरी खोलि घास काट्या मुइले खेल् मेरी दरीका दरी
खेल् मेरी दरीका दरी हरियो परियो बरी खेल् मेरी दरीका दरी
खेल् मेरी दरीका दरी दात्ति काट्या भात्ति चाट्याँ खेल् मेरी दरीका दरी
खेल् मेरी दरीका दरी नै पेट् भऱ्यो बरी खेल् मेरी दरीका दरी

(ऐ. निवासी, श्रीगोपि रावलबाट प्राप्त)

प्रस्तुत लयको यस उदाहरणमा प्रत्येक पादमा सुरु र अन्त्यमा खेल् मेरी दरीका दरी जोडिएको छ । त्यस्तै षष्ठवर्णी पादमा अन्त्यमा 'बरी' जोडेर आठ अक्षरको पाद बनाई खेल मेरी दरीका दरी थपिएको छ । गायक र श्रोतालाई उफ्रूँ–उफ्रूँ र नाचूँ–नाचूँ तुल्याएर वातावरणलाई जोसिलो र जवानीमुखी बनाउनमा यस लयले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । त्यसैले यहाँका बूढापाकाहरू आफ्ना यौवनका दिनहरू सम्झँदै नयाँपुस्ताका युवाहरूलाई यस लयमा गीत गाई रमाएको देख्दा अनुहारमा मुस्कुराहट ल्याउँछन् ।

६.३ सुवा-बाज लय

बझाङ्गी भाषिकामा प्रेमिकालाई सुवा र प्रेमीलाई बाज भन्ने गरिन्छ । प्रेमीले प्रेमिकालाई र प्रेमिकाले प्रेमीलाई सम्बोधन गरेर आफ्ना मनका भावनाहरू आदान प्रदान गर्ने आशयका गीतहरू यस लयमा समावेश गरिएका हुन्छन् ।

विभिन्न जात्रा, पर्व, विभिन्न समारोहहरूमा र केही युवकहरूले कुनै युवतीलाई भगाएर लगी निजसित मायाप्रीतिका अभिव्यक्तिहरू साटासाट गर्दा अधिकतर यो लय प्रयोगमा ल्याइन्छ ।

यो नृत्यपरक गायन लय भए पनि यसमा नृत्यभन्दा प्रश्नोत्तरको सशक्त प्रतिद्वन्द्वितालाई अधिक महत्त्व दिइन्छ । यो आवाल, वृद्ध सबै उमेरका गायकहरूलाई समेट्ने लय भने होइन । यसमा धेरैजसो युवा युवती नै सहभागी बनेका हुन्छन् । नारी र पुरुष दुवै थरिमा समान रूपले समावेश हुनु यसको लोकप्रियताको परिचायक हो । राम्रा-राम्रा आभूषण र परिधानहरूमा सजिएका युवा समुदायको जोसिलो स्वर र प्रेमोन्मादमूलक अभिव्यक्ति धेरैजसो मात्रामा यी गीतले समेटेका हुन्छन् । नमूना हेरौं:

ए सुवा भैसोलि वान्याको थाउलो
ए सुवा मैलो हो मैलो हो

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ए सुवा भेट नभ्या वर्ष दिन भया
ए सुवा भेट हुन्या कैल हो ।

(बझाङ्ग, सुवेडा गा.वि.स., नौरा गाउँ निवासी, श्री रङ्गलाल जैशीबाट प्राप्त)

प्रस्तुत लयमा एक थरिले सुवा र अर्का थरिले बाज सम्बोधन गरी लयद्वारा दुवै चरणलाई समवर्णी बनाइएको छ । प्रत्येक गीतको दोस्रो र चौथो पाद लामो लय तानेर अति दीर्घ बनाई वर्ण र संगीतको संरचनालाई सन्तुलित तुल्याउने काम यसमा गरिन्छ ।

६.४ सु-लय

खासगरी नारीहरूद्वारा एक वा एकभन्दा बढीले गाउने लय यो हो । यो सामान्यदेखि उच्चसम्मका विभिन्न आवाजमा गाइन्छ । यो वनजंगलमा घुमफिर गर्दा, शारीरिक श्रमको थकाइ मार्दा, गाईवस्तु चराउँदा, काफल ऐँसेलुजस्ता वन्यफल खान जाँदा गाइन्छ । जुनसुकै विषयका गीतहरू यसमा गाइए पनि सामान्यतः शृङ्गारमूलक र स्मृतिमूलक अभिव्यक्तिको प्रयोग गरी रचिएका गीतहरू यसमा बढी मात्रामा कर्णगोचर हुन्छन् । यसमा कारूणिक गीतहरू अधिक कर्णप्रिय हुन्छन् । यसको संगीतले विरह व्यथाका अनुभूतिहरू प्रकट गरेझैं लाग्छ ।

सु पाको फल चणिले खायो सु पाको फल चणिले खायो
सु काँचो फल रुखै छ सु काँचो फल रुखै छ
सु जाँसम्म जिन्दगी रन्छ सु जाँसम्म जिन्दगी रन्छ
सु वाँसम्म दुखै छ सु वाँसम्म दु...खै....छ ।

(बझाङ्ग, ब्याँसी गा.वि.स., झुतेरा निवासी श्री वीरमान थापाबाट प्राप्त)

यसरी प्रत्येक चरणका पादहरूलाई दोहोर्‍याएर गाउने प्रत्येक पादको प्रारम्भ र अन्त्यमा 'सु' को प्रयोग गर्ने अनि गीतका अन्त्यमा लामो स्वर तानेर गाउने परम्परा यस लयमा विद्यमान छ । अझ यो गाउँदा दाहिने हातको बूढी औंलाबाहेकका अन्य औंलाहरूले घाँटीको दाहिने छेउतिर बेला-बेलामा हिर्काई स्वरलाई अड्केको ध्वनिमा प्रस्तुत गर्ने परिपाटी पनि यसमा रहेको देखिन्छ । प्रत्येक पादहरूलाई 'सु' ले ढाकेर गाइने हुँदा यसको नाम 'सु' लय राखिएको हुनसक्छ । अधिकांशतः नारी कण्ठकै गुञ्जन यसमा सुनिने हुँदा यसलाई 'पोथी लय' पनि भनिएको पाइन्छ ।

असार साउनको वर्षात्मा मुड्नु (घुम) ओढेर यो गीत गाइरहेकी गोठाल्नीहरूका स्वरमा बाजाको ताल दिन प्रकृतिले झरीको संगीत थपेको अनुमान हुन्छ । जे भए पनि प्रकृतिका विभिन्न रूप परिवर्तन सँगसँगै हिँडेर एउटै लयमा यो गुञ्जिए पनि ऋतुहरूका प्रत्येक शोभामा यसले आफ्नो छुट्टाछुट्टै स्वरूप अवलम्बन गरेको भान हुन्छ ।

६.५ लौ बिरी छम्काई लय

यो पनि सामूहिक सनृत्य गेयात्मक लय हो । यसमा गीतको अभिव्यक्तिको आकर्षणभन्दा बढी नृत्यद्वारा चित्तरञ्जन हुन्छ । उफ्रँदै घुम्दै पर्याप्त उत्साहका साथ लगभग 'खेल मेरी दरीका दरी' कै

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समान्तर शैलीमा गाइने लय हो । बढ्दो उमेरका गायक गायिकाहरू आ-आफ्नो समूहमा यसको गायनद्वारा नाच्ने र गाउने रहर पूरा गर्दछन् । वर्ष चक्रका विभिन्न तिथिमितिमा मनाइने चाडबाड र जीवन चक्रका विविध भागमा आयोजना गरिने संस्कार एवं यज्ञ अनुष्ठानादि खुसियालीहरूमा यो लय व्यवहारमा ल्याइन्छ । अधिक श्रमसाध्य र मन्द स्वरबाट विस्तारै उच्च स्वरमा बढ्दै जाने ध्वनि परम्पराका क्रममा गलाको पनि अधिक कसरत गर्नुपर्ने हुँदा नयाँ जोस र जाँगरका धनी युवायुवतीहरू नै यसमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्दछन् । तिनमा पनि वढी मात्रामा यस लयमा युवतीहरूका मसिना आवाज र कल्लीका सुरिला ध्वनिका बीचमा सुव्यवस्थित पदचापले वातावरणलाई नै आकर्षण बनाइदिन्छ ।

यसमा जुनसुकै विषयका गीत पनि हुन सक्छन्, तर यसका गायक युवाहरू हुने हुँदा अधिकांश प्रेमपरक र त्यसमा पनि युवतीहरूको सहभागिता अधिक मात्रामा पाइने हुँदा नारीहरूका समस्याहरूको वर्णनमा आधारित गीतहरू सायंकालमा गाइन्छन् । हार्दिक भावुकतावश आएका कुराहरूलाई नलुकाई भन्ने हो भने सन्ध्यारूपी परीको शुभागमनमा गुञ्जेको नारी कण्ठको आह्लादकारी भाखा वा सन्ध्याका स्वागतको खुसियालीको प्रतीक पनि यसलाई भन्न सकिन्छ । तुकान्तलाई यस्ता लयहरूमा त्यति महत्त्व दिइन्न । स्वरको सुरिलोपनसँगै आफू नाच्नु र श्रोता एवं वातावरणलाई समेत मोहित तुल्याउँदै समस्त सामाजिक परिवेशलाई साङ्गीतिक बनाउन सक्नु यस लयको खास विशेषता हो ।

डाणु धोएइ पन्न्यु धोएइ लौ बिरी छम्काइ
पानिले टल्काएइ लौ बिरी छम्काइ
सासुको पति हाल्ल्याँ थोल लौ बिरी छम्काइ
तलि है थर्काएइ लौ बिरी छम्काइ

उपर्युक्त उदाहरणमा झैं प्रत्येक चरणको प्रत्येक पाद पछि 'लौ बिरी छम्काइ' राखिन्छ । 'लौ बिरी छम्काइ'को अतिरिक्त प्रयोगद्वारा सिर्जित लय भएकाले यसको नामकरण पनि सोही अनुसार गरिएको हो । लय र नृत्यको चित्ताकर्षक प्रस्तुतिले गर्दा यो लय अत्यन्तै जनप्रिय छ ।

६.६ मेरी बौजु लय

ड्यौडा गीतका बहुचर्चित लयहरूमध्ये एउटा यो पनि हो । यस लयमा रेडियो नेपालद्वारा पनि गीत प्रसारण भएका छन् । यो निर्जन वनप्रान्तमा विचरण गर्दा, गाईवस्तु चराउँदा, घाँसदाउरा काट्दा एक वा एकभन्दा बढी चार पाँचजनासम्मका सहगायकहरूका साथमा पनि गाइन्छ । यसको विषयवस्तु विरह व्यथाका छट्पटीहरूसित सम्बद्ध अभिव्यक्तिमा आधारित हुन्छ । पर्वत शृङ्खलाहरूका एउटा छेउमा बसेर रागात्मक लयमा गाइएको यसको ध्वनि अर्को पर्वतमा ठक्कर खाएर प्रतिध्वनित हुँदा सम्पूर्ण प्रकृतिले गाएको स्वरमा स्वर थपेर प्रस्तुत क्षेत्रको जीवनलाई संगीत सिकाइको अनुभव हुन्छ ।

समस्त नेपालीहरू माझ बझाङ्गी लोकलयका रूपमा परिचित यसले बझाङ्गी लोकगीतप्रतिको सुरुचि विकसित गरेको अनुभव हुन्छ । ख्यातिप्राप्त गायक र बाजागाजाको सन्तुलित तालमा यो लय प्रयोग गरिँदा गीत संगीतमा रूचि नभएकाहरू पनि गीत सुन्न तम्सन्छन् । महिला र पुरुष समुदाय समान रूपमा यस लयको प्रयोग गर्दछन् । यसको प्रयोग वनतिरको काम गर्दा हुन्छ । त्यसैले 'लौ बिरी

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छम्काई' लाई साँझको लय भनेझैं यसलाई दिउँसोको लय भन्न सकिन्छ। यसमा नृत्य हुन्न। एकल गायन नै यसको मुख्य प्रचलन हो जो वनमा काम गर्दा, घुम्दा आदिमा प्रयोगमा ल्याइन्छ।

ए वस्स लाग्यो तेल्याका धुरा दाउरा बल्या खुनि
मेरी बौजु दाउरा बल्या खुनि
ए एकै सुर्जे घाम् ताप्ता छ्याउँ भिट किन हुनि
मेरी बौजु भिट् किन हुनि।

(बझाङ्ग थलारा ४, धामी गाउँ निवासी श्री डबलबहादुर धामीबाट प्राप्त)

उपर्युक्त उदाहरणबाट के बुझिन्छ भने यस लयमा गीतको एउटा सिङ्गै प्रत्येक चरणलाई एकै लहरमा गाइन्छ र त्यस चरणको प्रारम्भमा 'ए' जोडिन्छ। त्यसैगरी प्रत्येक चरणको दोस्रो पादलाई दोहोर्‍याएर गाउने गरिन्छ, तर त्यसलाई दोहोर्‍याउनु भन्दा अगाडि 'मेरी बौजु' टेकपद जोडन बिर्सनु हुँदैन। हरेक चरणको दोस्रो पादका प्रारम्भमा जोडिने 'मेरी बौजु' पदावलीवाट नै यस लयको नामकरण गरिएको हो।

बझाङ्गी भाषिकामा 'बौजु' भनेको भाउज्यू हो। नन्दभाउज्यू वा देवर–भाउज्यूका बीच चल्ने हाँसोठट्टा र छेडखान बझाङ्गी समाजको समान्य व्यवहार हो। त्यसैले ख्यालठट्टा गरी रमाइलो गर्न भाउज्यू वा साली ज्यादै अनुकूल साइनो मानिन्छ। त्यसै अनुकूलताका परिपेक्ष्यमा प्रस्तुत लयलाई पनि समाज सुहाउँदो पार्न 'मेरी बौजु' का थेगोमा ढालिएको छ। बौजुसितको सामाजिक चलनले अनुमति प्रदान गरेको व्यवहारलाई स्मरण गराउँदै यस लयले प्रस्तुत भूखण्डमा लोकप्रियता हासिल गर्दै आएको छ।

६.७ दोहोरा लय

एउटै गीतलाई दोहोर्‍याएर गाइने र प्रमुख दुईथरि गायकका बीचको गीतात्मक प्रतिस्पर्द्धामा आधारित सवाल जवाफका दोहरी गीतका लयलाई दोहोरा लय भनिन्छ। यस लयमा विभिन्न जात्रा जस्तै खुसियालीपूर्ण अवसरहरूमा सामूहिक रूपमा गीत गाइन्छ। पुरुष समूह र नारी समूह आ–आफ्ना जमातमा भेला भएर परम्परागत चालमा नृत्य गर्दै यस लयका गीतहरू गाउँछन्। ड्यौडा गीतको परिचयका क्रममा गायक, गायनशैली र गायन अवसरबारे जे जति कुराहरू उल्लेख गरिएका छन् ती सबै यस लयमा घट्छन्। यो पनि नृत्यपरक गायनशैलीमा आधारित लय हो। यसमा शिष्ट र सन्तुलित पदचाप, समान गतिको गीतिध्वनि र प्रश्न सुहाउँदो उत्तर दिन सकेमा गायकप्रति साधुवाद प्रकट गर्दछन्। जीवन जगत्सित सम्बद्ध जुनसुकै विषयका गीतहरू पनि यस लयमा गाइएका पाइन्छन्। त्यसो भएर पनि मुख्यतः प्रेम प्रसङ्गसित सम्बन्धित कुराहरूलाई महत्त्व दिइएका गीतहरू यसमा बढी रूचाइएको अनुभव हुन्छ। जसरी भए पनि आफ्ना प्रतिपक्षीलाई हराएर आफ्नो विजय देखाउने प्रयत्नमा यस लयका गीतकारहरू संलग्न रहन्छन्। त्यसैले बौद्धिक विशिष्टतादेखि जीवनजगत्का अनुभवमा आधारित कुराहरूलाई अघि सारेर प्रतिभाको परीक्षा लिने कामसमेत यस्ता गीतहरूद्वारा गरिएको देखिन्छ। जनसामान्यले मनोरञ्जन गर्ने, खुसियालीपूर्ण वातावरणलाई मनमोहक

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तुल्याउने र लोक कविको रचना शक्तिको पारख गर्ने दिशामा यस लयको निकै ठूलो स्थान छ। उपर्युक्त गाउँको ड्यौडा गीतका लयहरूमा पर्याप्त लोकप्रिय लय यो पनि हो।

बम्मैको लाहुर्‍या मु हु धोती लल्कायाको
सेटका कुर्सिमि बसी सिगरेट सल्कायाको
लाहुर्‍या साहुर्‍या हौन गल्लिका कुत्ता हौ
सेटले हप्काया पछि हणइनै मुत्ता हौ।

(बझाङ्ग, सैनपसेला गा.वि.स., भलान्या निवासी श्री घुण्टुरे रोकायावाट प्राप्त)

६.८ भिनाजु लय

यो लय पनि बझाङ्गी ड्यौणा गीतहरूमा प्रचलित लय हो। यो लयमा नारी पुरुष दुवैले गाउने गर्दछन्। भिनाजु लय वनतिर विचरण गर्न जाँदा एकल वा सामूहिक रूपमा गाइन्छ। यसमा प्रेम विरहका गीतहरू पनि गाइन्छन्। यो लयमा "ए भिनाजु" गीतको सुरुमा जोडेर गीतको आरम्भ गरिन्छः

ए भिनाजु गिरि चौण गिरि खेल्लु आम चौण आम खानु
ए भिनाजु ओल्लिका काखिमि बसि पल्लिका माम खानु।
ए भिनाजु दुखिले सुकिलो पायो धनिले पाल पायो
ए भिनाजु कसुइले गउँचामल पायो कसुइले गाल पायो।

७. उपसंहार

यसरी सर्सर्ती हेर्दा माथि भनिएका भन्दा बाहेक थुप्रै यस्ता लयहरू प्रस्तुत क्षेत्रमा पाइए पनि गम्भीर अध्ययन गरेर तिनको विवेचना गर्ने हो भने यसभन्दा अगाडिका विभिन्न भेदहरूमा तिनलाई आबद्ध गर्न सकिन्छ। यहाँसम्मको अध्ययनले के कुरा छर्लङ्ग पार्दछ भने बझाङ्गी लोकगीतको एउटै भेद 'ड्यौडा' लाई केलाएर हेर्दा एउटा सीमित क्षेत्रमा पनि यी भन्दा ज्यादा लयहरू चलनचल्तीमा देखिन्छन् भने त्यसका सम्पूर्ण भेदहरूलाई खोतल्न खोज्दा अझै अगाध रूप फेला पर्न सक्छ, जो आजसम्मका अन्वेषक र अध्ययनकर्ताका दृष्टिमा पुग्न सकेको छैन र जसले लिखित रूपमा आफूलाई समस्त नेपाली साहित्यका पाठकहरूसमक्ष अझै प्रस्तुत गर्न पाएको छैन। जे भए पनि नेपाली भाषा र साहित्यकै मूल थलो मानिने यस भूखण्डमा यस्ता बहुमूल्य रत्नहरूको खोजीप्रति प्रत्येक सचेत नेपालीहरूको जागरूकता बढ्न गएको खण्डमा अद्यापि गर्भमा रहेको नेपाली भाषा साहित्यको ऐतिहासिक आधार प्रकाशमा आउन सक्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भसामग्री

१. उपाध्याय, रामप्रसाद (२०५७), *बझाङ्गी डेउणागीत सङ्कलन र अध्ययन*, (अप्रकाशित), नेपाली केन्द्रीय विभाग, स्नातकोत्तर शोधपत्र।
२. चालिसे विजय (२०३६) *डोटेली लोकसंस्कृति र साहित्य*, काठमाण्डौः साझा प्रकाशन।
३. चौहान, डा. विद्या (इ. १९८७), *लोकसाहित्य*, कानपुरः सरस्वतिप्रकाशन।
४. थापा, धर्मराज र सुवेदी हंसपुरे (२०४१), *नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना*, काठमाडौंः पा.वि. केन्द्र, त्रि.वि.।
५. पन्त, जयराज (२०५५), *अँजुलीभरि सगुन पोल्टाभरि फाग*, काठमाडौंः ने.रा.प्र.प्र.।
६. पहाडी, सिंह मानवहादुर (२०४२), *लोकगीत सङ्ग्रह भाग–१*, महेन्द्रनगरः लेखक आफै।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जनसंख्या र विकास

शम्भुराज गौतम
उपप्राध्यापक

विकास भनेको सकारात्मक परिवर्तन हो भन्ने कुरामा धेरै विवाद रहँदैन, तर कस्तो खालको परिवर्तनलाई सकारात्मक परिवर्तन मान्ने भन्ने कुरा चाहिँ विवादरहित हुन सक्दैन, तर पनि विकास वा सकारात्मक परिवर्तन यस्तो हुनु पर्दछ भन्ने प्रबल धारणाहरू सिद्धान्त र व्यवहार दुवैमा जोडदार रूपमा पाइन्छन् ।

विकास भन्नु वास्तवमा कुनै वस्तु वा सेवाको अंक, गुण र आकारमा एक तहबाट अर्को तहमा वृद्धि हुनु हो । अर्थशास्त्रमा विशेषगरी शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरूले आर्थिक वृद्धि (जसलाई प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ उत्पादनमा मापन गरिन्छ) लाई विकास मानेका छन् । समाजशास्त्रमा आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण र सहरीकरणलाई विकास भनिएको छ ।

वैकल्पिक विकासवादीहरूले भने मानव आनन्दको वृद्धिको कुरालाई मात्र विकास मान्न सकिने बताउँदै विकासलाई भौतिक र आत्मिक शान्ति एवं दीर्घकालीन कल्याणसँग जोडेका छन् । वास्तवमा आधारभूत आवश्यकताहरू खाना, बास, कपडा, शुद्ध खानेपानी, सरसफाइ, यातायात, स्वास्थ्य एवं शिक्षा र रोजगारीमा पहुँच, स्वस्थ मानवीय र सन्तोषजनक वातावरण, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताजस्ता वस्तुको सामान्य प्राप्तिपछि विकासबारेको धारणा अरू विवादित हुन पुग्दछ किनभने यो स्तरपछि मानवीय कल्याण र सुखको धारणा वढी मनोवैज्ञानिक र मानसिकतासँग सम्बन्धित हुन पुग्दछ ।

विकाससम्बन्धी धारणालाई आर्थिक वृद्धिसँग जोडेर हेर्दा उत्पादनमा लगातार र दिगो वृद्धि हुनुलाई आर्थिक विकास मान्न सकिन्छ । तर समाजका अन्य अवयवहरू स्वास्थ्य, शिक्षा, जीवनस्तर, बालमृत्युदर, न्यायमा पहुँच आदि विषयवस्तुलाई अन्य सामाजिक सूचकाङ्कले संकेत गरेका हुन्छन् । दोस्रो विश्वयुद्धपछि संसारभर आर्थिक विकासको सचेततापूर्वक तीव्र अभ्यास गर्न खोजेको पाइन्छ तर पनि आर्थिक विकासको सट्टा शक्तिको मात्र विकास गर्ने र गरिबी निवारणलाई कम ध्यान दिने गरेको पनि पाइयो । यस सम्बन्धमा G.M.Meier को भनाइ मननयोग्य पाइन्छ । 'A study of the poverty of nations has even more urgency than a study of the wealth of nations' (G.M.Meier and R.E. Baldwin, Economic development: Theory, History, Policy, P. 12)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रचलित स्थितिलाई नवीन रूपमा परिवर्तन गर्नु विकास हो भने मानव नै विकासको केन्द्रबिन्दु हो । सम्पूर्ण विकास प्रक्रिया मानिसकै वरिपरि घुमिरहन्छ । विकास विकासकै निमित्त नभएर मान्छेका निमित्त हो । विकासको साधन र साध्य दुवै मानव हो ।

'In 1960 development became a human resources development oriented concept. People were regarded to be the pivot and their development through training, education and exposure was the essence of development process that led to higher and rising per capita income – DavidMc 'The Achieving Society' 1961.

यथार्थमा विकासका लागि आवश्यक तत्त्व मानिएका प्राकृतिक साधन एवं पूँजीलाई उत्पादन कार्यमा प्रयोग गर्ने साधन मानिस नै हो । कुनै पनि देशको वास्तविक धन त्यस देशका स्वस्थ र सुखी मानिसहरू, अझ महिला र केटाकेटीहरू हुन् । आफ्नो परिश्रमद्वारा जुन वस्तुहरूको उत्पादन मानिसले गर्दछ ती वस्तुहरूको अन्तिम उपभोग पनि मानिसद्वारा नै हुन्छ ।

अब जनसंख्या र आर्थिक विकासको अन्तरसम्बन्धबारे ध्यान दिँदा विभिन्न विद्वान्हरूले पूर्वकालदेखि नै जनसंख्यालाई विकासको सकारात्मक साधन र वढी जनसंख्यालाई विकासको अवरोधक पनि मानेका छन् । पूर्वीय दर्शनमा जनसंख्यालाई नैतिक, धार्मिक, आर्थिक र राजनैतिक विषयवस्तुसँग जोडेर हेरेको पाइन्छ । कौटिल्यले जनसंख्या वृद्धिलाई सकारात्मक ढंगले हेरेका छन् । जनसंख्याको वृद्धिले सैन्य क्षमतामा वृद्धि हुने, कृषि उत्पादन बढ्ने तथा सामाजिक, सांस्कृतिक लाभ समेत हुने कुरा बताएका छन् । ग्रीक दार्शनिक प्लेटोले भने तीव्र जनसंख्या वृद्धिले गणराज्यमा राजनैतिक अस्थिरता ल्याउने कुरा बताएका छन् । अति जनसंख्या र न्यून जनसंख्यावीचको तालमेल मिलाउन नागरिकहरू (दासहरू होइन) लाई मात्र अनुमति दिनुपर्ने कुरा उनी गर्दछन् । यस्तै एरिस्टोटलले बढी जनसंख्याले आर्थिक, सामाजिक समस्या निम्त्याउने धारणा राखेको पाइन्छ ।

यसरी नै वाणिज्यवादी अर्थशास्त्रीहरूले जनसंख्याको वृद्धिलाई शक्तिका रूपमा लिएको पाइन्छ । बढ्दो श्रमशक्तिले सम्पत्तिमा वृद्धि गर्ने, राज्यलाई मजबुत गर्ने हुँदा राज्यले विवाह र ठूलो परिवारलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्ने बताएका छन् । *गोडविन*जस्ता प्रकृतिवादीहरूले पनि जनसंख्या वृद्धिलाई सकारात्मक रूपमा लिँदै जग्गाको उत्पादकत्व र प्रविधिको विकासले बढेको जनसंख्याको आवश्यकता पूरा गर्न सक्ने बताएका छन् । *एडम स्मिथ*ले विकासलाई प्रतिव्यक्ति आयसँग जोडेर हेरेका छन् भने जनसंख्या वृद्धिले प्रतिव्यक्ति आय वृद्धि गर्न सघाउ पुऱ्याउने धारणा राखेका छन् ।

जनसंख्यासम्बन्धी बहसमा तीव्र हलचल पैदा गर्ने काम *थोमस रोबर्ट माल्थस* (१७६६-१८३४) ले 'एस्से अन् पपुलेसन' कृतिको प्रकाशनसँगै गरे । जुन 'माल्थसको जनसंख्या पासो' का रूपमा समेत प्रसिद्ध छ । प्रकृतिवादीहरू एवं *एडम स्मिथको* सिद्धान्तको आलोचना गर्दै माल्थसले मानिस जीवित रहन खाद्यान्नमा निर्भर छ, तर जमिनको उपलब्धता र उर्वराशक्ति सीमित रहेका कारण खाद्यान्न उत्पादन अङ्कगणितीय हिसाबले अघि बढ्ने तर जनसंख्या ज्यामितीय हिसाबले वृद्धि हुने कुरा बताएका छन् र भविष्यको भयावह चित्र प्रस्तुत गरेका छन् । तर समयक्रमले माल्थसलाई पूरै सही

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साबित गर्न सकेन। माल्थसको जनसंख्या सिद्धान्तले प्रविधिको विकासको अनुमान गर्न सकेन। प्रविधिको विकासले जनसंख्या वृद्धिको दरभन्दा बढी दरमा खाद्यान्न उत्पादन बढाउन मद्दत पुऱ्यायो।

माल्थसपछि Demographic Transition र Optimum theory of population ले बढी यथार्थवादी अवधारणा अगाडि सारेको पाइन्छ। Demographic Transition theory ले विकासको पहिलो अवस्थामा मृत्युदर र जन्मदर दुवै बढी हुने, दोस्रो अवस्थामा मृत्युदर घट्ने तर जन्मदर बढ्ने, तेस्रो अवस्थामा जन्मदर घट्न शुरू गर्ने र चौथो अवस्थामा मृत्युदर र जन्मदर दुवै घट्ने कुरा गरेको छ भने Optimum theory of population ले जनसंख्या वृद्धिका कारणले प्रतिव्यक्ति आय घट्दछ भने त्यो देशलाई जनसंख्या आधिक्य र कुनै देशको प्राकृतिक साधन दोहन गर्न पर्याप्त जनसंख्या छैन भने त्यसलाई न्यून जनसंख्या भएको देश मानेको छ। जनसंख्याको आदर्शरूप जनसंख्याको आकार र उपलब्ध प्राकृतिक श्रोतहरूको तालमेल हुनु हो भनेको छ।

जनसंख्या र विकाससम्बन्धी विभिन्न विद्वान्हरूका माथि उल्लिखित अभिमतहरूको आलोकमा वर्तमान विश्वको यथार्थ परिस्थितिलाई नियाल्ने हो भने जनसंख्या वृद्धिबाट आर्थिक विकासमा पर्ने सकारात्मक एवं नकारात्मक प्रभावलाई नियाल्न सजिलो हुन्छ।

जनसंख्या (बिलियनमा)	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	1804	1927	1960	1974	1987	1999	2011	2027	2046
बितेको वर्ष		123	33	14	13	12	12	16	19

***Source:* http://en.wikipedia.org (based on United States Census Bureau)**

माथिको तालिकाबाट के प्रस्ट हुन्छ भने पृथ्वीमा इ.सं. 1804 मा रहेको एक अरब जनसंख्यालाई दुई अरब हुन 123 वर्ष लागेको छ भने त्यसपछि प्रति अरब जनसंख्या वृद्धि हुन क्रमशः 33, 14, 13, 12, 12 वर्ष लागेको देखिन्छ। सन् 1999 देखि 2011 सम्मको स्थिर वृद्धिदरले भविष्यमा जनसंख्याको वृद्धिदर कम भई प्रति अरब जनसंख्या वृद्धि हुन लाग्ने समय बढ्दै जाने कुराको अनुमान गरिएको छ। माथि उल्लिखित सन् 2027 र 2046 को सन्दर्भ पनि यस्तै अनुमानित आँकडामा आधारित हो।

जंनसंख्या र आर्थिक विकासको अन्तरसम्बन्ध अथवा आर्थिक विकासमा जनसंख्याको प्रभाव वारेमा विचार गर्दा विकसित देश र विकासोन्मुख देशमा देखापर्ने जनसंख्या वृद्धिसम्बन्धी भिन्दाभिन्दै प्रवृत्ति र फरक-फरक देशमा आर्थिक विकासको फरक-फरक वृद्धि दरसमेतलाई ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। जनसंख्या वृद्धिदरभन्दा आर्थिक वृद्धिदर बढी हुने अवस्थालाई मात्र खुद वृद्धि मान्न सकिन्छ।

विकासोन्मुख देशहरूको आर्थिक विकासमा त्यस देशको जनसंख्याको गुण, आकार, वृद्धिदर, बनावट तथा पेसासम्बन्धी वितरणको प्रभाव परेको हुन्छ। केही चुनिएका विकासोन्मुख देशहरूको जनसंख्या र विकाससम्बन्धी वास्तविक तथा अनुमानित तथ्याङ्क यहाँ प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ।

श्रोतः UNDP Human Development Report (2008), World Bank (World Development Report 2011)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देश	(1975 – 2005) वार्षिक जनसंख्या वृद्धिदर	15 वर्ष मुनिको जनसंख्या (%)	प्रतिव्यक्ति आम्दानी (US $) (2009)	कुल गार्हस्थ उत्पादन वार्षिक वृद्धिदर (%) (2002 – 2009)
बंगलादेश	2.2	35.2	590	5.9
भारत	2.0	33.0	1180	7.8
नेपाल	2.3	39.0	440	3.7
चीन	1.2	21.6	3590	10.9
पाकिस्तान	2.8	37.2	2710	5.3

माथिको तालिकामा सरसर्ती ध्यान दिँदा उल्लिखित चुनिएका विकासोन्मुख देशहरूमध्ये जनसंख्या वृद्धिदरमा दोस्रो रहेको नेपालको (2.3%) जि.डि.पी. वृद्धिदर सबैभन्दा कम (3.7%) रहेको देखिन्छ। अर्कोतर्फ सबैभन्दा कम जनसंख्या वृद्धिदर (1.2%) रहेको चीनको आर्थिक वृद्धिदर भने सबैभन्दा बढी (10.9%) रहेको छ। उक्त देशहरूमध्ये प्रतिव्यक्ति आम्दानी पनि नेपालको सबैभन्दा कम (440 US$) रहेको छ। नेपालका सन्दर्भमा माथिको तालिकाबाट अर्को निराशाजनक तस्विर १५ वर्षभन्दा मुनिको जनसंख्याको प्रतिशत (39.0) ले देखाउँदछ किनभने जनसंख्याको यो हिस्सा अनुत्पादक हुन्छ। अन्य उत्पादक समूहको उत्पादनमा पूर्णतः निर्भर रहने यो जनसंख्याको उच्चदर मुलुकको आर्थिक विकासका लागि राम्रो संकेत होइन।

दुवैतर्फ विशाल जनसंख्या (१ अरबभन्दा बढी) भएका छिमेकीहरू चीन र भारतद्वारा घेरिएको नेपालमा सीमित जनसंख्या भएर पनि आर्थिक विकासदर ज्यादै निराशाजनक हुनुले मुलुकको आर्थिक विकासमा ठूलो जनसंख्या मुख्य बाधक होइन भन्ने कुरा प्रस्ट हुन जान्छ।

अब एकपटक हालै (27 Sep. 2011) मा नेपालको राष्ट्रिय जनगणनाको प्रस्तुत प्रारम्भिक प्रतिवेदनलाई हेरौं:

कुल जनसंख्या	26620809
पुरुष	12927431
महिला	13693376
वार्षिक वृद्धिदर	1.4%

जनसंख्याको भौगोलिक विभाजन

तराई	50.2%
पहाड	43%
हिमाल	7%
शहरी जनसंख्या	17%

श्रोतः N.P.C. को प्रारम्भिक प्रतिवेदन

प्रस्तुत तथ्याङ्कले नेपालको जनसंख्याको वार्षिक वृद्धिदर घटेर 1.4% भएको देखिए तापनि यस अवधिमा कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदरमा कुनै सकारात्मक परिवर्तन भएको पाइँदैन। जनसंख्याको भौगोलिक अवस्थिति पनि सन्तुलित आर्थिक विकासलाई मद्दत पुऱ्याउने खालको देखिँदैन।

यसरी समग्रमा भन्नुपर्दा कुनै पनि देशको उत्पादनमा तीव्रताका साथ वृद्धि गर्न देशवासीहरू शिक्षित, बढी परिश्रमी र निरोगी हुनु अनिवार्य हुन्छ। आधुनिक विश्वको जनसंख्याले एकातर्फ वस्तुहरूको माग वृद्धि गरेको छ भने अर्कोतर्फ विकसित देशमा रहेको कम जनशक्तिको कठिनाइ हटाई उत्पादन वृद्धि गर्न सफल भएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वास्तवमा जनसंख्या वृद्धि र आर्थिक विकासको सम्बन्ध पेचिलो रहेको हुन्छ । जनसंख्या वृद्धि एकातर्फ विकासको उत्प्रेरक तत्त्व र अर्कोतर्फ बाधक पनि हुन सक्दछ । हुन त धेरै मानिसहरू तेस्रो विश्वको तीव्र जनसंख्या वृद्धिलाई विकासको अवरोधकका रूपमा लिन्छन्, तर ठूलो जनसंख्या सस्तो श्रमको साधन हो, जसले कम मूल्यमा सामान उत्पादन गर्न सहयोग गर्छ, मागमा वृद्धि गर्दछ र बजार विस्तार गर्दछ । देशको प्राकृतिक साधनको दोहनमा पनि यसको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । त्यसरी नै जनसंख्या नयाँ ज्ञानको श्रोत पनि हो तर पूँजीको अभाव र प्रविधिको कमी भएको देशमा ठूलो जनसंख्या विकासको बाधक पनि हुनसक्ने कुरालाई नकार्न सकिँदैन ।

तीव्र रूपमा विकासको गतिमा लम्किरहेका विकासशील देशहरू (कोरिया, इजराइल, मलेसिया, अरेबियन देशहरू) मा विकासको गतिलाई अझ तीव्रता दिन आवश्यक जनशक्तिको अभाव देखिँदा नेपाल, बंगलादेश, भारत, फिलिपिन्स, पाकिस्तानजस्ता देशहरूबाट सस्तो जनशक्ति आयात गरेको पाइन्छ । आजको विश्वमा स्वतन्त्र बजार र आर्थिक उदारीकरणको पक्षपोषण गर्दै संसारको जुनसुकै ठाउँको उत्पादनले पनि विना अवरोध कुनै पनि ठाउँमा बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न पाउनुपर्ने मान्यता विकास भइरहँदा जुनसुकै देशको श्रमशक्तिले पनि प्रतिस्पर्धा गरी विना अवरोध संसारको जुनकुनै पनि देशमा आफ्नो श्रम बेच्न पाउनुपर्छ भन्ने तर्क पनि बलियो हुँदै गएको छ ।

सन्दर्भसूची

१. UNDP, Human Development Report, 2008
२. World Bank, World Development Report, 2011
३. N.P.C. को प्रारम्भिक प्रतिवेदन
४. http://en.wikipedia.org
५. David G.Mc.The achieving Society 1961
६. G.M.Meier and R.E. Baldwin, Economic Development: Theory, History, Policy.
७. Subedi, Dr. Govind: Population and Development, 2011.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पौराणिक दृष्टिमा पशुपतिनाथ र वाग्मती

नवराज घिमिरे
उपप्राध्यापक

हाम्रो देश नेपाल सगरमाथाको गौरवले मात्र नभई विश्वमा जलस्रोतको दोस्रो धनी, पवित्र पुण्यभूमि, मन्दिरै मन्दिरको देश भनेर पनि विश्वप्रसिद्ध छ। तीर्थस्थलका रूपमा रहेको यो देशको नामकरणको प्रसङ्ग पुराणमा यसरी वर्णन गरिएको छ - **"नेमि"** नामक ऋषिले हजारौँ वर्ष तपस्या गरी जुन क्षेत्रको संरक्षण गर्नुभयो, त्यो क्षेत्र नै **"नेपाल"** हो भनी प्रसिद्धि प्राप्त गर्न पुग्यो। जसलाई यसरी वर्णन गरिएको छ।

नेमिना मुनिना यस्मात् पालितं पुण्यकर्मणा।
ततः प्रभृति तज्जातं क्षेत्रं नेपाल संज्ञकम्॥[१]

पौराणिक भन्नाले पुराणसँग सम्बन्धित अथवा पुरातन समयमा पुराणमा वर्णित भन्ने बुझिन्छ। शास्त्रहरूको स्मरण गर्ने प्रसङ्गमा सर्वप्रथम ब्रह्माका मुखारविन्दबाट पुराणहरूकै स्मरण गरिएको थियो।

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम्।
अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः॥[२]

सृष्टिकर्ता ब्रह्माद्वारा सर्वप्रथम स्मरण गरिएका विभिन्न पुराणहरूमा हाम्रो देश नेपाललाई तीर्थस्थलका रूपमा व्याख्या गरिनु हामी सम्पूर्ण नेपालीहरूको गौरवको विषय हो। स्कन्दपुराण, वराहपुराण, शिवमहापुराण, वामनपुराण, आनन्दरामायण आदि उच्चकोटिका ग्रन्थहरूमा यो देशका विभिन्न मठ-मन्दिर, नदी-नालाहरूको प्रशस्त वर्णन गरिएको पाइन्छ। कैलाशवासी भोलेनाथको प्रियभूमि र हिमालयको काखमा अवस्थित हाम्रो देश नेपालका नेपाली, यसै देशको गौरवगाथाले हामी विश्वसामु परिचित छौँ। स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्ड नेपालमाहात्म्यमा यो भूमि पुण्यमयी, सकलफलदात्री देवताको बासस्थानका रूपमा वर्णित छ। यस देशका परिपालक भगवान् पशुपतिनाथ वाग्मती नदीका तटमा अवस्थित श्लेष्मान्तक वनमा विराजमान हुनुहुन्छ।

१ वेदव्यास, स्कन्दपुराणान्तर्गतं नेपालमाहात्म्यम्, पृ.९०, अध्याय - ११, श्लोक-६१।
२ वेदव्यास, मत्स्यपुराणम्, पृ. १४४, अ. ५३, श्लो. ३।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पशुरूपमा श्लेष्मान्तक वनको वाग्मती नदीका तटमा पशुपति नामले रहनेछु भनी स्वयं भगवान् शंकरले भन्नुभएको पाइन्छ ।

वाग्वत्याः सरितस्तीरे नाम्ना पशुपतिः स्मृतः ।[३]

स्थितोऽहं पशुरूपेण श्लेष्मान्तक वने यतः ।
अतः पशुपतिर्लोके मम नाम भविष्यति ॥[४]

'पशूनां पतिः' पशुपतिः । पशु भनेको प्राणी पनि हो । समस्त प्राणधारीहरूका पति हुनाले भगवान् शिवलाई नै पशुपति भनिएको हो । ऋषिहरूलाई **"पशुपति"** शब्दको अर्थ प्रस्ट्याउने क्रममा स्वयं महेश्वरबाट उद्धृत भएको पाइन्छ-

'आत्मानः पशवः प्रोक्ताः सर्वे संसारवर्तिनः ।
तेषां पतिरहं देवः स्मृतः पशुपतिर्बुधैः ॥
मायापाशेन बध्नामि पशूनेतान् स्वलीलया ।
मामेव मोचकं प्राहुः पशूनां वेदवादिनः ॥'[५]

सर्वत्र व्यापक सर्वसाक्षी भगवान् पशुपतिनाथको दर्शनको महत्त्व भगवान् पशुपतिले वर्णन गर्नुभएको पाइन्छ-जो देवता या मानव पृथिवीतलमा मेरो यो पशुपति रूपको दर्शन गर्दछन्, तिनीहरूको पशुजन्म कहिल्यै हुँदैन ।

यो मां पशुपतिं देवो द्रक्ष्यन्ति मनुजा भुवि ।
पशुजन्म न तेषां तु मत् प्रसादात् भविष्यति ॥[६]

जुन दिनदेखि भगवान् शंकर नेपालको यस श्लेष्मान्तक वनमा पशुपति रूपमा बास गर्नुभयो, सोही दिनदेखि समस्त देवीदेवता पनि आ-आफ्नो स्थान त्यागी श्लेष्मान्तक वनमा नै आई बस्न थाल्नुभयो ।

स्थिते पशुपतौ तत्र सर्वे ये देवता गणाः ।
स्व-स्वक्षेत्रं परित्यज्य श्लेष्मान्तक वने स्थिताः ॥[७]

यो क्षेत्रलाई किन श्लेष्मान्तक भनियो भन्ने प्रसङ्गमा- पूर्वसमयमा **"श्लेष्मान्तक"** नाम गरेका नागराजले तपस्या गरेको वन हुनाले यो क्षेत्रको नाम श्लेष्मान्तक वन रहन गएको हो । यो प्रसङ्गलाई स्कन्दपुराण हिमवत्खण्डमा उल्लेख गरिएको छ - श्लेष्मान्तक नागराजलाई वरदान दिने क्रममा स्वयं भगवान् आशुतोष भन्नुहुन्छ -

---

३ वेदव्यास, स्कन्दपुराणान्तर्गतं नेपालमाहात्म्यम्, पृ. ३, अ. १, श्लो. २३ ।

४ पूर्ववत्, श्लो. २६ ।

५ वेदव्यास, कूर्मपुराणोपरिभाग, पृ. २६९, अ. ७, श्लो. १८-१९ ।

६ वेदव्यास वेद, स्कन्दपुराणान्तर्गतं नेपालमाहात्म्यम्, पृ. ४, अ. १, श्लो. २७ ।

७ पूर्ववत्, पृ. ६, अ. १, श्लो. ५१ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदं वनञ्च सिद्धाढ्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ।
भविष्यति जगत् ख्यातं तव नाम भुजङ्गम ॥[८]

श्लेष्मान्तक वनको नामकरणका सन्दर्भमा वराहपुराणमा भगवान् शङ्कर नन्दीसँग भन्नुहुन्छ - हिमवत्खण्डमा श्लेष्मान्तक नाम गरेका नागराज तपस्याको बलले समस्त पापबाट मुक्त भइरहेका हुँदा उनकै नामले त्यो स्थल प्रसिद्ध हुनेछ । नागराजलाई कृपा गर्न म त्यो दिव्य पवित्रस्थलतर्फ जाँदैछु ।

पारे हिमवतः पुण्ये तपोवन गणैर्युतः
तत्र श्लेष्मान्तको नाम वसते पन्नगोत्तमः ।
सोऽनु ग्राह्यो मयावश्यं तपसा दग्धकिल्विषः
तस्य नाम्ना च तत्स्थानं दिव्यं चिरतपो भृतम् ॥[९]

श्लेष्मान्तक वनको नामकरणपश्चात् वाग्मती नदीको उत्पत्ति र महत्त्वका बारेमा चर्चा गरौं । कुनै समयमा भक्तराज प्रह्लाद भगवान् नृसिंहको प्रसन्नताका लागि मृगेन्द्र शिखरमा गई तपस्या गर्नुहुन्थ्यो । धेरै कालको तपस्यापश्चात् पनि नृसिंह भगवान् प्रकट हुनुभएन, बरू आशुतोष भगवान् भोलेनाथ अट्टहास गर्दै प्रह्लादसमक्ष प्रकट हुनुभयो । भगवान् शङ्करले अट्टहास गर्दा मुखबाट निस्कन गएका थुकका छिटाहरू नै गिरिगह्वरको मार्ग लिई वाग्मती नदीका रूपमा प्रवाहित भए ।

ततस्तुष्टो महादेवो हास्यमुच्चैश्चकार हि ।
हरहंस समुद्भूता निर्गता गिरिगह्वरात् ॥[१०]

वाग्मती नदीको नामकरण र महिमा वर्णन गर्ने क्रममा स्वयं भगवान् शिवले प्रह्लादसँग भन्नुहुन्छ -

वचनान्मम दैत्येन्द्र बहिर्याता यतो नदी ।
अतोऽस्या वाग्वती नाम भविष्यति न संशयः ॥[११]
मृगेन्द्र शिखराद्रम्यां मम हंसाद् विनिर्गताम् ।
वाग्वतीं ये च द्रक्ष्यन्ति ते नराः पुण्यभागिनः ॥[१२]

वाग्मती नदीको महत्त्व र पशुपतिनाथको महिमा दर्साउन स्कन्दपुराण हिमवत्खण्डमा एउटा अलौकिक कथाको वर्णन गरिएको छ । जुन कथाको सारांश यस्तो छ -

"मलय" नामक एक विप्र अनेकौं कुकर्मका कारण श्राप प्राप्त गरी पाप प्रक्षालनार्थ तीन वर्षसम्म अनेकौं तीर्थ घुम्दा पनि श्रापमुक्त हुन नसकेपछि अन्त्यमा श्लेष्मान्तक वनमा पुगी वाग्मतीमा

---

८ वेदव्यास, हिमवत्खण्ड, अ. २९ ।

९ वेदव्यास, वराहपुराण, अ. २१४ ।

१० वेदव्यास, स्कन्दपुराणान्तर्गतं नेपालमाहात्म्यम्, पृ. ५४, अ. ७, श्लो. ५६ ।

११ पूर्ववत्,श्लो. ५८ ।

१२ पूर्ववत्, पृ. ४, अ. १, श्लो. २८ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्नान र पशुपतिनाथको दर्शन गर्नासाथ श्रापबाट मुक्त भए। पशुवत् कुकर्म गरेका प्राणीहरूको मुक्तिका लागि नै पशुपतिनाथको प्रादुर्भाव भएको हो। गया, नैमिषारण्य, कुरूक्षेत्र, पुष्कर आदि क्षेत्रको पुण्यभन्दा दश गुणा अधिक पुण्य केवल वाग्मती र मणिमतीको संगमस्थलमा स्नान गर्नाले मात्र प्राप्त हुने कुराको वर्णन नेपाल माहात्म्यमा गरिएको पाइन्छ -

गयाया नैमिषाद्वाऽपि कुरूक्षेत्राच्च पुष्करात्।
स्नानं दशगुणं ज्ञेयं मणिमत्याश्च सङ्गमे ॥[१३]

द्वापरयुगमा त्रिलोकीनाथ भगवान् श्रीकृष्ण आफ्ना पुत्र प्रद्युम्नको विवाहका प्रसङ्गमा यो पुण्यभूमि नेपालस्थित वाग्मती नदीमा स्नानार्थ र पशुपतिनाथको दर्शनार्थ पाल्नुभएको रोचक प्रसङ्ग स्कन्दपुराणान्तर्गत नेपाल माहात्म्यमा वर्णन गरिएको छ- भगवान् **श्रीकृष्ण**ले वाग्मतीमा स्नान गरी सन्ध्या तर्पणादि सकी वत्सलादेवीको दर्शन र पशुपतिनाथको पूजन गर्दै हुनुहुन्छ भन्ने सुनेर समस्त दोलागिरिनिवासी श्रीकृष्णको दर्शनार्थ जम्मा भएका थिए-

गत्वा पशुपतिस्थानं स्नात्वा वै वाग्वती जले
सन्ध्यामुपास्य विधिवत् संतर्प्य च पितामहान्
विलोक्य वत्सलां देवी ययौ पशुपतिं प्रभुः
दृष्ट्वा पशुपतिं देवं पूजयित्वा यथाविधि ॥
प्रदक्षिणं विधायापि दक्षिणो द्वारमाययौ
तत्रोपविष्टो भगवान् जपं चक्रे समाहितः।
आगतं माधवं श्रुत्वा स्थाने पशुपतेः शुभे
आगताः ब्राह्मणा सर्वे दोलागिरि निवासिनः ॥[१४]

यस्तो पुण्यभूमि काष्ठमण्डप उपत्यका र सम्पूर्ण नेपाल, जहाँ प्रवाहित वाग्मती नदीमा स्नान र पशुपतिनाथको दर्शनले मात्र पनि पशुतुल्य कुकर्म र जन्म-जन्मान्तरका पापहरू नासिन्छन्। वनस्पतिका देवता शीतलता र प्रकाशकका प्रतिमूर्ति चन्द्रमाले बृहस्पति गुरुकी पत्नी तारा (गुरुपत्नी) हरण गरेको पशुवत् कर्मको दोष निवारणार्थ उपाय सोधनी गर्दा अगस्त्यजी भन्नुहुन्छ - गुरुपत्नी हरण गरी जुन पशुवत् कुकर्म गऱ्यौ, त्यो दोष मेटाउन श्लेष्मान्तक वनमा स्थित पशुपतिनाथको पूजा अर्चना गर।

भार्यां हृत्वा गुरोश्चैव पशुकर्मं कृतं ध्रुवम्।
तस्मात् पशुपतिं देवं गत्वा श्लेष्मान्तकं वनम् ॥[१५]

अगस्त्य ऋषिको आज्ञानुसार वाग्मतीमा स्नान गरी पशुपतिनाथको दर्शन पूजन गरिरहेका भक्त चन्द्रमाका अगाडि प्रकट भई पशुपतिनाथ चन्द्रमालाई भन्नुहुन्छ -

१३ वेदव्यास, स्कन्दपुराणान्तर्गतं नेपालमाहात्म्यम्, पृ. ९३, अ. ११, श्लो. ९१।
१४ पूर्ववत्, पृ. ८८, अ. ११, श्लो. ४१-४४।
१५ पूर्ववत्, पृ. ११४, अ. १४, श्लो. ३१।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्तु पूजयते भक्त्या पशुयोनिं मम प्रियाम् ।
मुच्यते पशुपाशेभ्यः काम सिद्धिश्च लभ्यते ॥[१६]

वाग्मती नदीको महत्त्व स्वयं पशुपतिनाथले गर्नुभएको छ -जसको कहीँ गति हुँदैन, त्यसको सद्‌गति वाग्मतीमा स्नान गर्नाले हुन्छ ।

नास्ति येषां गतिः क्वापि तेषां हि सा गतिर्ध्रुवम् ।
मम शक्तिः परा देवी वाग्वतीत्यभिधीयते ॥[१७]

वाग्मतीको जल जुन कुनै ठाउँमा प्रवाहित भएको भए पनि त्यहाँ स्नान गर्ने मानव मेरो मूर्तितुल्य हुन्छ भनेर शिवले वाग्मतीको महत्त्व दर्साउनुभएको छ ।

यत्र कुत्रापि कुर्वन्ति वाग्वत्यां ये जलाप्लवम् ।
मूर्तयो मे भविष्यन्ति स्नातकाऽस्तेन संशयः ॥[१८]

यसैगरी वराहपुराणमा पनि भगवान् शिव वाग्मतीको महिमा यसरी गान गर्नुहुन्छ - जो प्राणी वाग्मती नदीमा स्नान गरी मेरो दर्शन गर्छन्, तिनीहरू घोर संसाररूपी सागरबाट अवश्य मुक्त हुन्छन् ।

वाग्वत्याः सलिले स्नात्वा ये मां पश्यन्ति भक्तितः ।
तेषां मुक्तिर्भवेन्नित्यं घोराद् संसारसागरात् ॥[१९]

नेपालस्थ पशुपतिनाथ र नेपाल भूमिको धार्मिकतालाई हृदयङ्गम गरी स्वयं मर्यादापुरुषोत्तम **श्रीराम** यहाँ तीर्थाटनार्थ पाल्नुभएको उल्लेख आनन्दरामायणमा पाइन्छ -

चकार वासं तीर्थेषु धर्मान् कुर्वन् यथा सुखम् ।
गण्डकी सङ्गमे स्नात्वा नेपाले जगदीश्वरम् ॥[२०]

पशुपतिनाथको महत्त्व बुझेका भक्तराज प्रल्हाद आफ्ना वंशले गरेका पापप्रक्षालनार्थ तीर्थयात्रा गर्दै पशुपतिनाथको दर्शनार्थ आउनुभएको थियो ।

तत्र देवं पशुपतिं लोकनाथं महेश्वरम् ।
सम्पूजयित्वा विधिवत् कामरूपं जगाम ह ॥[२१]

वाग्मती नदीको महत्त्व वराहपुराण यसरी वर्णन गरिएको छ - वाग्मती नदीमा भक्तिपूर्वक स्नान गरी पशुपतिनाथको दर्शन गर्नाले घोर संसारबाट प्राणी मुक्त हुन्छन् । भागीरथीमा स्नान गरेको

१६ वेदव्यास, स्कन्दपुराणान्तर्गतं नेपालमाहात्म्यम्, पृ. ११८, अ. १४, श्लो. ८५ ।
१७ वेदव्यास, हिमवत्खण्ड, अ. ८६ ।
१८ पूर्ववत्, अ. ४७ ।
१९ वेदव्यास, वराहपुराण, अ. २१५ ।
२० वेदव्यास, आनन्दरामायण, यात्राकाण्ड, सर्ग-६ ।
२१ वेदव्यास, वामनपुराण, पृ. ४०२, अ. ८३, श्लो. ६४ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भन्दा सयगुणा अधिक पुण्य वाग्मतीमा स्नान गर्नाले प्राप्त हुन्छ । प्रभास, प्रयाग, नैमिषारण्य, कुरूक्षेत्र भन्दा पनि यो क्षेत्रको विशेष महिमा छ ।

हिमाद्रेस्तुंगशिखराद् प्रोद्भूता वाग्वती नदी ।
भागीरथ्याद् शतगुणं पवित्रं तज्जलं स्मृतम् ॥
यत्र यत्र च वाग्वत्यां स्नाति वै मानवः शुचिः ।
तिर्यग्योनिं न गच्छेत्तु समृद्ध जायते कुले ॥
प्रभासाच्च प्रयागाच्च नैमिषत्पुष्करादपि ।
कुरूक्षेत्राच्च विबुधाः क्षेत्रमेतद् विशिष्यते ॥[२२]

यो भूमि सत्ययुगमा **"सत्यपुरी"**, त्रेतायुगमा **"तपोवनी"**, द्वापरयुगमा **"मुक्तिका"** र कलियुगमा **"नेपालिका पुरी"** नामले प्रसिद्ध भएको पाइन्छ ।

कृते सत्यपुरी ज्ञेया त्रेतायां च तपोवनी ।
द्वापरे मुक्तिका नाम कलौ नेपालिका पुरी ॥[२३]

सृष्टिकर्ता ब्रह्मा र पालनकर्ता विष्णुको झगडा मिलाउन ज्योतिर्लिङ्गका रूपमा प्रकट हुनुभएका भगवान् भोलेनाथका द्वादश ज्योतिर्लिङ्ग संसारमा प्रसिद्ध छन् ।

सौराष्ट्रे सोमनाथं च श्रीशैले मल्लिकार्जुनम् ।
उज्जयिन्यां महाकालमोङ्कारममलेश्वरम् ॥
परल्यां वैद्यनाथं च डाकिन्यां भीमशङ्करम् ।
सेतुवन्धे तु रामेशं नागेशं दारूकावने ॥
वाराणस्यां तु विश्वेशं त्र्यम्बकं गौतमी तटे ।
हिमालये तु केदारं घुश्मेशं च शिवालये ॥[२४]

उपर्युक्त द्वादश ज्योतिर्लिङ्गको शिरोभाग पशुपतिनाथलाई नै मानिन्छ । तसर्थ अन्य समस्त अङ्गको दर्शन गरे पनि जबसम्म शिरोभागको दर्शन गरिँदैन तबसम्म पूर्णफल प्राप्त हुँदैन । यस प्रसङ्गलाई शिवमहापुराणमा प्रस्ट उल्लेख गरिएको छ -

नयपालाख्यपुर्यां तु प्रसिद्धायां महीतले ।
लिङ्गं पशुपतीशाख्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥
शिरोभाग स्वरूपेण शिवलिङ्गं तदस्ति वै ।[२५]

यसरी विभिन्न पुराण-उपपुराणहरूमा वाग्मती र पशुपतिनाथको महत्त्व दर्साइएको छ । वाग्मती र विष्णुमतीको सुमनोहर सङ्गमस्थलमा भगवान् शिवले सतीदेवीको शव बोकेर हिँड्दा

२२ वेदव्यास, वराहपुराण, अ. २१५ ।
२३ वेदव्यास, हिमवत्खण्ड, अ. १६२ ।
२४ स्तोत्र रत्नावली, गीताप्रेस गोरखपुर, पृ. ३९ ।
२५ वेदव्यास, शिवमहापुराण (कोटिरूद्र संहिता), पृ. ६९२, अ. ११, श्लो. १८, १९ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भगवान् विष्णुले लोक कल्याणार्थ सतीदेवीको घुँडा काटिदिनुभएको प्रसङ्ग पुराणमा वर्णित छ। जहाँ अहिले पनि शक्तिपीठ विद्यमान छ।

वाग्वत्या विष्णुमत्याश्च सङ्गमे सुमनोहरे।
पुराऽत्र हरिणा छिन्नो जानुः सत्या हरार्थतः ॥[२६]

पुण्यमयी भूमि नेपालकै वाग्मती र मणिमती नदीका सङ्गममा पौलस्त्य पौत्र विश्रवा ऋषिका छोरा रावणले हजारौं वर्ष निराहार रही करोडौं शिवलिङ्ग स्थापना गरी अग्निकुण्डमा आफ्ना दशैवटा शिर काटी हवन गर्दा पितामह ब्रह्मा प्रकट भई इच्छानुसार आफ्ना शिर धारण गर्न सक्ने र दिग्विजयी हुने वरदान प्रदान गर्नुभएको थियो, जुन ठाउँलाई गोकर्ण भनिन्छ।

वाग्वत्या मणिमत्याश्च सङ्गमे पूर्वगे तटे।
लिङ्गं संस्थाप्य कोटीनां लिङ्गानामुपरिस्थले ॥
दिव्यवर्ष सहस्रं तु निराहारो दशाननः।
पूर्णे वर्षे सहस्रस्तु शीर्षमग्नौ जुहाव सः ॥[२७]

उपर्युक्त तथ्यले पनि यो भूमिको महत्व अझ बढाएको छ। गोकर्णक्षेत्रको महत्त्व कूर्मपुराणमा पनि पाइन्छ।

तीर्थानां परमं तीर्थं गोकर्णं नाम विश्रुतम्।
सर्वपापहरं शम्भोर्निवासः परमेष्ठिनः ॥
दृष्ट्वा लिङ्गं तु देवस्य गोकर्णेश्वरमुत्तमम्।
ईप्सिताँल्लभते कामान् रूद्रस्य दयितो भवेत् ॥[२८]

वाग्मती र विष्णुमतीका बीचको भूमिलाई "सिद्धिभूमि" भनिन्छ -

वाग्मत्या विष्णुमत्याश्च मध्ये या वर्तते मही।
सिद्धिभूमिस्तु सा प्रोक्ता तत्र पापं न विद्यते ॥[२९]

मनोहरा र वाग्मती नदीको बीचभाग "धर्मभूमि" मानिन्छ -

मनोहराया वाग्वत्या मध्ये वा वर्तते मही।
धर्मभूमिरियं ख्याता सदा धर्म विवर्धिनी ॥[३०]

वाग्मती नदीको महत्त्व स्कन्दपुराणमा वेदव्यासले यसरी वर्णन गर्नुभएको छ- रोगले पीडित भई प्राण निस्कने अवस्थामा पनि पापीजन आफ्ना दुवै चरण वाग्मती नदीको जलमा स्पर्श गराई

२६ वेदव्यास, स्कन्दपुराणान्तर्गतं नेपालमाहात्म्यम्, पृ. ९४, अ. ११, श्लो. १०७।
२७ पूर्ववत्, पृ. १७०, अ. २४, श्लो. १२, १३।
२८ वेदव्यास, कूर्मपुराणोपरिविभागः, पृ. ४२४, अ. ३४, श्लो. २९, ३०।
२९ वेदव्यास, स्कन्दपुराणान्तर्गतं नेपालमाहात्म्यम्, पृ. ९४, अ. ११, श्लो. १०२।
३० पूर्ववत्, पृ. ९३, अ. ११, श्लो. ९७।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राण त्याग्दछ भने योगिजनले योगद्वारा प्राप्त गर्ने दुर्लभ कल्याणकारी पद प्राप्त गर्दछ । जुन गति प्राप्त गर्न देवतागण सदा लालायित रहन्छन् भने के धैर्यशाली महापुरुष त्यो गति प्राप्त गर्न चाहँदैनन् ?

वाग्वत्याः सलिले स्वकीय चरणौ संस्पृश्य रोगार्दितः
प्राणैः कण्ठगतोऽपि पामरजनो मुञ्चत्यसून् तत्तटे ।
सोऽन्ते योगः सुगम्य मानपदवीं प्राप्नोति हृद्यं शिवः
वाञ्छन्ति त्रिदशाश्च तादृशगतिं धीराः जनाः किं पुनः ॥[३१]

पुराणमा उल्लेख भएअनुसार पुण्यमयी नदी वाग्मतीमा स्नान गर्ने मन्त्र -

वागीशे वाग्भवे वाणी भारति भवहारिणी ।
वाग्विभूति भवेशानि भवप्रिये नमोऽस्तुते ॥
नमस्ते देवि वाग्वत्यै सर्वदुष्कृतनाशिनी ।
अद्य मे धूलितं पापं त्वद्दर्शनाच्चिरार्जितम् ॥[३२]

उपर्युक्त पौराणिक प्रमाणहरूले पशुपतिनाथ र वाग्मतीको महत्त्व प्रस्ट हुन्छ । हामी यस्तो पुण्य पवित्र तीर्थमयी देवभूमि नेपालका बासिन्दा हौं । यहाँका प्रत्येक कणकणमा देवीदेवताको बास छ, जुन पवित्र स्थलमा प्राण त्याग्नु पनि शिव सायुज्य प्राप्त गर्नु बराबर छ । जुन देशमा प्रवाहित नदीहरूको महत्त्व प्रायःजसो सबै धर्मशास्त्र र पुराणहरूमा वर्णन भएको पाइन्छ, त्यस्ता लोकोपकारी नदी, मठ-मन्दिर, गुम्बाहरूको दयनीय अवस्था देख्दा कसको मन नरोला ?

पौराणिक दृष्टिकोणले मात्र नभई हरेक दृष्टिकोणमा नदीको महत्त्व अवर्णनीय छ । नदीबिना न विद्युत् उत्पादन हुन्छ, न त कृषिकर्म नै । नदी भन्नेबित्तिकै पानी भन्ने बुझिन्छ । के पानीबिना प्राणीको कल्पना गर्न सकिन्छ ? अर्थात् जलबिना जगत् रहँदैन ।

पानी जीवन हो समस्त जगको पानीबिना के छ र ?
पानी प्राण समस्त जीवगणको हो प्राणको रक्षक ।
पृथ्वी हो जलको मुहान नभमा पानी छ संरक्षित
को बुझ्ला जगमा महत्त्व जलको हो विश्वसंचालक ॥[३३]

समस्त नेपालीहरूका इष्टदेव पशुपतिनाथको मन्दिर आज जीर्ण अवस्थामा पुगिसकेको छ भने समीपमा प्रवाहित धार्मिक आस्थाको प्रतिविम्ब नदी वाग्मतीको जल अस्पृश्य र अपेयसमेत बनिसकेको यथार्थ हामी कोही पनि नकार्न सक्दैनौं । जुन देशमा पहाड, पर्वत, नदी-नालाको संरक्षण र धार्मिक संस्कृतिको जगेर्ना हुन सक्दैन, त्यो देशको उन्नति, प्रगति र विकास कदापि सम्भव छैन ।

३१ वेदव्यास, हिमवत्खण्ड ।

३२ वेदव्यास, हिमवत्खण्ड, अ. १४८ ।

३३ घिमिरे, नवराज, मनोभाव, छन्दोवद्ध कवितासँग्रह, पृ. ८०, कविता सं. १ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्कर्षमा,

हाम्रो देश धार्मिक आस्था र संस्कृतिको केन्द्र हो । जसलाई हाम्रा प्रामाणिक ग्रन्थहरूले पूर्णता दिएको पाइन्छ । तसर्थ, पौराणिक ग्रन्थका आधारबाट भेटिएका, मानिएका, पूजिएका तथा संरचना गरिएका विधिन्न धार्मिक स्थलहरूको जगेर्ना गर्नु आफ्नो संस्कृतिको रक्षा गर्नु हो । धार्मिक आस्थाको केन्द्र रहेको पशुपतिनाथको मन्दिर तथा पवित्र जलको गरिमामय गाथालाई विश्वमाफ पुऱ्याउन सक्ने वाग्मती नदीको संरक्षणार्थ विशेष ध्यान र खोजपूर्ण तरिकाबाट संरक्षण गर्नका लागि प्रेरित गर्नु नै यस अनुसन्धानात्क लेखको प्रमुख ध्येय हो, जसलाई अध्ययन गरी सम्पूर्ण नेपालीले आफू र आफ्ना नेतृत्त्व वर्गलाई उल्लिखित कुरामा प्रेरित गराई जल पिउन योग्य, मन्दिर संरक्षित तथा मन्दिर परिसरलाई स्वच्छ, सफा र व्यवस्थित राखी श्रद्धाको पुञ्ज निर्माण गराउन यो लेखले प्रेरित गरोस् ।

अन्त्यमा, पुण्यमयी नदी वाग्मती र इष्टदेव पशुपतिनाथले सबैका मन मस्तिष्कमा शुद्ध विचारधारा प्रवाहित गरी सबैको कल्याण गरून् ।

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिचद् दुःख भाग्भवेत् ॥

सन्दर्भ सामग्री

१. स्कन्दपुराणान्तर्गतं नेपालमाहात्म्यम्, व्याख्याकार केदारनाथ शर्मा, प्रकाशक- चौखम्वा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण - प्रथम वि.सं. २०३३ ।

२. मत्स्यपुराणम्, प्रकाशक - नन्दलाल मोरे ५ क्लाइव रोड कलकत्ता, संस्करण - प्रथम वि.सं.२०११ ।

३. नेपालमाहात्म्य, प्रस्तुतकर्ता पं. लोकनाथ आचार्य, प्रकाशक - रत्नपुस्तक भण्डार, काठमाडौं नेपाल, संस्करण - २०४३ ।

४. संक्षिप्त वराहपुराण, गीताप्रेस गोरखपुर २०६७ ।

५. आनन्दरामायण - चौखम्वा विद्याभवन वाराणसी ।

६. श्री वामनपुराणम् - संस्करण २०६६, प्रकाशक - गीताप्रेस गोरखपुर ।

७. स्तोत्ररत्नावली, गीताप्रेस गोरखपुर, संस्करण - २०४४ छब्बीसवाँ ।

८. शिवमहापुराणम् - प्रकाशक - चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, सम्पादन - रामतेज पाण्डेय, संस्करण - प्रथम ।

९. कूर्मपुराण - गीताप्रेस गोरखपुर, संस्करण - २०६७ ।

१०. मनोभाव, प्रकाशक - श्रीमती मञ्जुश्री घिमिरे, संस्करण - प्रथम २०६७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्तमान विश्वमा लोकतन्त्र

जनकराज भट्ट
उपप्राध्यापक

१.१ विषय प्रवेश

आजको युगमा लोकतन्त्र (Democracy) वा प्रजातन्त्र शब्द ज्यादै प्रसिद्ध छ। त्यसैले हाल विश्वका पूँजीवादी वा साम्यवादी जुनसुकै देश पनि आफूलाई लोकतान्त्रिक भन्न रुचाउछन्। विशेष गरी प्रथम विश्वयुद्धपछि विश्वभर लोकतन्त्रको लहर चल्यो। त्यसले कतिपय मुलुकमा पुराना राजतन्त्र र अधिनायकतन्त्र जस्ता शासन व्यवस्थालाई विस्थापित गऱ्यो। अमेरिकी पूर्व राष्ट्रपति वुड्रो विल्सनको भनाइमा "संसारमा लोकतन्त्रलाई सुरक्षित पार्न (Safe for Democracy) प्रथम विश्वयुद्ध लडिएको थियो तर दोस्रो विश्वयुद्धपछिका घटनाक्रमले लोकतन्त्रलाई कसरी सुरक्षित पार्ने ? भन्ने नै मुख्य समस्या भएको छ।"[1] हाल विश्वमा शान्ति, समृद्धि र प्रगतिका लागि लोकतन्त्र "जादुको मन्त्र" (Sesame) होइन भन्ने पुष्टि भएको छ। यद्यपि लोकतन्त्रको शाब्दिक लोकप्रियताले कतिपय देशले यसका विकृत रूप अर्थात् निर्देशित लोकतन्त्र (Guided Democracy) वा सीमित लोकतन्त्र (Limited Democracy) पनि प्रयोग गरेका छन्। हाम्रो देशमा विगतमा प्रयोग भएको निर्दलीय प्रजातान्त्रिक पञ्चायती व्यवस्थालाई पनि लोकतन्त्रको विकृत प्रयोगकै रूपमा लिन सकिन्छ।

१.२ लोकतन्त्रको अर्थ

लोकतन्त्रको अङ्ग्रेजी रूप "Democracy" शब्द ग्रीक भाषाको डेमस (Demos) र क्रेसिया (Kratia) मिलेर बनेको हो। डेमसले जनता र क्रेसियाले शक्ति भन्ने बुझिन्छ। त्यसैले लोकतन्त्रको अर्थ जनताको शक्ति वा जनताको शासन हो। नेपाली भाषाको लोकतन्त्र शब्द संस्कृतबाट लिइएको हो। संस्कृतमा "लोक" शब्दले जनता र "तन्त्र" शब्दले मुख्य सिद्धान्त, वाद वा नियम बुझिन्छ।[2]

१.३ लोकतन्त्रको इतिहास

लोकतन्त्रको आत्मा जनताको संप्रभुता हो। यसको परिभाषा पनि समयको गतिसँगै बदलिँदै आएको छ। लोकतन्त्र आधुनिक अवस्थासम्म आइपुग्नुमा यस्को लामो इतिहास छ। प्रजातन्त्रको

---

१. ए.डी. आशीर्वादम्, राजनीति विज्ञान (नयाँ दिल्ली, एस् चन्द एण्ड कम्पनी सन् १९९५, पृ. ६०१)
२. वामन शिवराम आप्टे, संस्कृत-हिन्दी कोश, (दिल्ली, मोतिलाल वनारसीदास, सन् २००७, पृ. ८८३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रयोग प्राचीन यूनानी नगर- राज्यहरूमा भएकोले यस्को इतिहास लगभग २५०० वर्ष पुरानो मान्न सकिन्छ। रोमन साम्राज्यमा लोकतन्त्रको खासै विकास भएन। यद्यपि केही रोमन दार्शनिकहरूले लोकतन्त्रका लागि नैतिक आधारशिला खडा गरे। मध्यकालीन यूरोपमा सुरु भएको धर्मसुधार आन्दोलन र पुनर्जागरणले लोकतन्त्रात्मक सिद्धान्तको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दियो।[३] बेलायतमा सन् १२१५ मा राजा जोनको पालामा जारी गरिएको अधिकार-पत्र (Magnacarta) लाई निरङ्कुश राजतन्त्र विरूद्ध प्रजाहरूको महान् विजयका रूपमा लिन सकिन्छ।[४] "लोकतन्त्रको वर्तमान स्वरूपलाई स्थिर गर्नमा चार वटा क्रान्तिहरू; सन् १६८८ को इङ्गल्याण्डको रक्तहीन वा गौरवमय क्रान्ति, सन् १७७६ को अमेरिकी क्रान्ति, १७८९ को फ्रान्सको राज्य क्रान्ति र १९ औं शताब्दीको बेलायतको औद्योगिक क्रान्तिको ठूलो योगदान छ। बेलायतको गौरवमय क्रान्तिले संसद्को स्वीकृतिले मात्र कानुन बनाउने कुरा स्थापित गऱ्यो। अमेरिकी क्रान्तिले लोकप्रभुत्वको सिद्धान्तलाई पुष्टि गऱ्यो भने फ्रान्सको राज्यक्रान्तिले स्वतन्त्रता, समानता र भ्रातृत्वको सिद्धान्तलाई स्थापित गऱ्यो। औद्योगिक क्रान्तिले लोकतन्त्रको सिद्धान्तलाई आर्थिक क्षेत्रमा प्रयोग गर्ने प्रेरणा दियो।"[५]

१.४ लोकतन्त्रको परिभाषा (Definition of Democracy)

लोकतन्त्रका बारेमा विद्वान्हरूले दिएका परिभाषा अनगिन्ती छन्। तीमध्ये ५ वटा महत्वपूर्ण परिभाषा छान्नुपर्दा प्राचीन ग्रीक दार्शनिक हेरोडोटस्देखि हालका विश्वप्रसिद्ध विद्वान् प्रा. रोबर्ट ए- डालसम्मका परिभाषालाई यहाँ उल्लेख गर्नु उपयुक्त होला।

१) हेरोडोटस् - लोकतन्त्र त्यस्तो शासन प्रणाली हो, जसमा राज्यको सर्वोच्च सत्ता सम्पूर्ण जनतामा निवास गर्छ।

२) डायसी - लोकतन्त्र त्यस्तो शासन व्यवस्था हो, जसमा जनताको अपेक्षाकृत ठूलो भाग शासक हुन्छ।

३) सीले - लोकतन्त्र त्यस्तो शासन हो, जसमा सबै मानिसहरूले भाग लिन्छन्।

४) अब्राहम लिङ्कन - लोकतन्त्र भन्नाले जनताको, जनताका लागि, जनताद्वारा गरिने शासन हो। (Democracy is a government of the people, for the people and by the people.)

५) रोबर्ट ए.डाल - लोकतन्त्र अनेक व्यक्तिको शासन हो जसमा निर्वाचित अधिकारी, स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचन, समावेशी मताधिकार, कार्यालय सञ्चालनको अधिकार, वाक् स्वतन्त्रता र वैकल्पिक सूचना एवम् सांगठनिक स्वतन्त्रता हुनुपर्छ। (Polyarchies have elected officials, free and fair elections, inclusive suffrage, rights to run for office, freedom of expression, alternative information and associational autonomy)[६]

उक्त परिभाषाहरूबाट लोकतन्त्र भन्नाले निम्न कुरा बुझिन्छः-

१. यो एक शासन प्रणाली हो।

---

३. hi.wikipedia.org/wiki/आधुनिक लोकतन्त्र
४. मायाप्रसाद काफ्ले, विश्वको इतिहास (काठमाडौं, त्रि.वि., वि.सं. २०४०, पृ. १९३)
५. hi.wikipedia.org/wiki/आधुनिक लोकतन्त्र।
६. www.answers.com/topic/robert-a-dah/

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२. यसमा सबै जनताको हिस्सेदारी हुन्छ ।
३. यसमा बहुसङ्ख्यक जनताले शासन गर्छन् ।
४. जनताकै शासन भएकाले यसमा जनतालाई वाक स्वतन्त्रता, सँगठन गर्ने अधिकार, मताधिकार, सूचनाको अधिकार जस्ता मौलिक अधिकार र स्वतन्त्रता प्राप्त हुन्छन् ।

१.५ लोकतन्त्रको विस्तृत अर्थ (Wider meaning of Democracy)

लोकतन्त्रको परिभाषा गर्ने धेरैजसो विद्वान्हरूले यसलाई शासन व्यवस्थाका रूपमा मात्र हेरेका छन् । त्यस्ता परिभाषा अपूर्ण र संकीर्ण हुन् । गिडिङ्गसको शब्दमा "लोकतन्त्र केवल शासन व्यवस्थाको नाम मात्र नभएर राज्य र समाजको रूपका साथै उक्त ३ वटै कुराको सम्मिश्रण हो ।"[७] त्यसैले लोकतन्त्रलाई राजनीतिक व्यवस्थाका साथै सामाजिक, आर्थिक, नैतिक आदि क्षेत्रमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । लोकतन्त्रका सम्बन्धमा मानवतावादीहरू मनुष्यको अधिकार र समानतामा जोड दिन्छन् । साम्यवादीहरू आर्थिक र भौतिक समानतामा जोड दिन्छन् । त्यसैगरी राजनीतिशास्त्रीहरू मताधिकार र शासन सञ्चालनमा जनताको सक्रियतालाई लोकतन्त्रको आधार मान्दछन् ।[८] व्यापक अर्थमा प्रजातन्त्रलाई बुझ्न निम्न स्वरूपहरूबारे जानकारी लिनुपर्दछ ।

१.५.१ शासनको स्वरूप (A Form of Government)

लिङ्कनले भनेजस्तै प्रजातन्त्र जनताका लागि जनताको शासन हो । तर यो परिभाषा वास्तविकताबाट अलि टाढा छ । प्लेटोदेखि हालसम्म आइपुग्दा लोकतन्त्रसम्बन्धी धारणामा अनेक परिवर्तन आएका छन् । लोकतन्त्रलाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष शासनको स्वरूप मान्न सकिन्छ । हाल अप्रत्यक्ष वा जनप्रतिनिधिमूलक शासन नै बढी प्रयोगमा छ । जनताको शासन भन्ने लिङ्कनको धारणा भन्दा "सर्वोत्तम र सबैभन्दा बुद्धिमान नेतृत्वको अधीनमा सबैद्वारा सबैको प्रगति" नै लोकतन्त्र हो भन्ने मेजिनीको परिभाषा सत्यको बढी नजिक छ । लोकतन्त्रको वास्तविक स्वरूप जान्नका लागि शासन व्यवस्था, मताधिकार, जनसम्प्रभुता जस्ता कुराहरूबाट पनि अगाडि बढेर जीवनका मूल्य, मान्यता र आदर्शलाई कायम राख्ने तत्त्वहरूको खोजी गर्नु आवश्यक छ ।

१.५.२ राज्यको स्वरूप (A Form of State)

लोकतन्त्रमा सम्प्रभुता जनतामा रहन्छ । राज्यको अन्तिम र निर्णायक शक्ति जनता नै हुन् । राज्यका रूपमा लोकतन्त्र सरकार बनाउने, नियन्त्रण गर्ने र हटाउने तरिका हो ।[९]

१.५.३ समाजको स्वरूप (A Form of Society)

लोकतन्त्र सामाजिक सँगठनको त्यस्तो स्वरूप हो जसको उद्देश्य समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्व (equality, liberty and fratrernity) को भावनालाई साकार पार्नु हुन्छ । उक्त कुराहरू प्राप्तिका लागि प्राचीन यूनानदेखि आधुनिक राज्यहरूमा समेत संघर्ष हुँदै आएका छन् । तीमध्ये सन् १७८९ को फ्रान्सको राज्यक्रान्तिले स्वतन्त्रता, समानता र भ्रातृत्वको भावनालाई स्पष्ट रूपमा अगाडि ल्यायो ।

७. सिंह, पूर्ववत्, पृ. २८०
८. सिंह, ऐजन, पृ. २८१
९. Democracy is amode of appointing, controlling and dismissing Governmtn. Hrarn shaw. सिंह, ऐजन, पृ. २८२

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१.५.४ नैतिक स्वरूप (Ethical Form)

लोकतन्त्र एउटा नैतिक आदर्श पनि हो । लोकतन्त्रले व्यक्तिको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास गर्ने प्रयत्न गर्छ र व्यक्तिको नैतिक स्तर उच्च बनाएर एउटा आदर्श र आध्यात्मिक जीवनतर्फ अभिप्रेरित गर्दछ । उच्च नैतिक स्तर कायम गर्नु नै लोकतन्त्रको मुख्य उद्देश्य हो ।

१.५.५ आर्थिक स्वरूप (Economic Aspect)

आर्थिक व्यवस्थामा सम्पूर्ण जनतामा समान अवसर प्रदान गर्नु लोकतन्त्रको आर्थिक स्वरूप हो । आर्थिक लोकतन्त्रको अभावमा राजनीतिक लोकतन्त्र सफल हुदैन । आर्थिक असमानताको अन्त्य, व्यक्तिगत नभएर सामूहिक हित र आर्थिक शोषणको अन्त्य नै आर्थिक लोकतन्त्र हो तर यसको गलत अर्थ गर्ने चलन छ । वास्तवमा व्यक्तिगत सम्पत्तिको उन्मूलन नभएर शोषणरहित समाजको निर्माण, आर्थिक विषमतामा कमी र राज्यबाट गास, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत आवश्यकताको पूर्ति नै आर्थिक लोकतन्त्रको उद्देश्य हो ।

१.६ लोकतन्त्रका प्रकार

शासन प्रणालीका दृष्टिले लोकतन्त्र प्रायः दुई प्रकारका हुन्छन्:

१.६.१ प्रत्यक्ष लोकतन्त्र (Direct Democracy)

प्रत्यक्ष लोकतन्त्र भन्नाले त्यस्तो व्यवस्था हो, जसमा जनताले आफ्ना प्रतिनिधिमार्फत् नभएर स्वयं उपस्थित भएर प्रत्यक्ष निर्णय गर्दछन् ।[१०] त्यस्तो लोकतन्त्रको प्रयोग हाल स्वीट्जरल्याण्डका केही क्यान्टनमा लागू छ । त्यसैगरी USA को न्यू इङ्गल्याण्ड राज्यमा पनि प्रयोगमा छ । त्यहाँ सहरका भण्डै सबैजसो मतदाताहरू भेला भएर करको दर, सहरका अधिकारीहरू नियुक्त गर्ने, स्थानीय कानुन अवलम्बन गर्ने जस्ता कार्यहरू बहुमतद्वारा गर्छन् ।[११] जनमत सँग्रह (Referendum), प्रस्तावाधिकार (Initiative), प्रत्याह्वान (Recell), लोकमत सँग्रह (Plebiscite) आदि पनि प्रत्यक्ष लोकतन्त्रका प्रकार हुन् ।

१.६.२ अप्रत्यक्ष लोकतन्त्र (Indirect Democracy)

यसमा जनता आफैं शासनमा सहभागी नभएर आफ्ना प्रतिनिधिलाई शासन सञ्चालनार्थ पठाउँछन् । हाल करोडौं जनसंख्या भएका ठूला राज्यहरू धेरै छन् । त्यस्ता राज्यमा सबैजसो जनता भेला भएर प्रत्यक्ष लोकतन्त्र सञ्चालन गर्न सम्भव नभएकोले संसारका प्रायः सबैजसो लोकतान्त्रिक मुलुकमा अप्रत्यक्ष लोकतन्त्र नै प्रयोगमा छ । यस्तो व्यवस्थामा निश्चित अवधिका लागि जनताले प्रतिनिधि चुनेर पठाएपछि शासन सञ्चालनको अभिभारा जनप्रतिनिधिकै काँधमा आउँछ । निर्वाचनको आधार विनाभेदभाव वयस्क मताधिकार (Adult Franchise) हुन्छ । भारत, बेलायत, अमेरिका, जापान जस्ता देशमा अप्रत्यक्ष लोकतन्त्र नै छ । अप्रत्यक्ष लोकतन्त्रका निम्न रूप छन्-

१. संसदीय वा मन्त्रीमण्डलीय प्रणाली (Parliamentary or cabinet system)
२. राष्ट्रपतीय प्रणाली (Presidential System)
३. संघात्मक प्रणाली (Federal System)
४. एकात्मक प्रणाली (Unitary System)

---

१०. dictionary.reference.com/browse/direct+democracy
११. ल्यारी एलोवित्ज, सरकारको परिचय (जर्जिया कलेज, अमेरिकी बूक वर्क्स कर्पोरेशन, १९९२) पृ. ३.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१.७ लोकतन्त्रको सफलताका लागि आवश्यक शर्त (Essential conditions for the success of Democracy)

लोकतन्त्र वर्तमान विश्वको सबैभन्दा लोकप्रिय र मान्य शासन प्रणाली हो । अमेरिका, जापान, अष्ट्रेलिया र यूरोपका कतिपय देशमा लोकतन्त्र सफल रूपमा प्रयोग हुंदै आएको छ । अफ्रिका, मध्य अमेरिका र एसियाका कतिपय देशमा भने लोकतन्त्र सफल हुन सकेको छैन । त्यसो हुनुमा ती देशहरूमा लोकतन्त्रका लागि अनुकूल वातावरण नहुनु नै हो । लोकतन्त्रको सफलताका लागि निम्न कुराहरू आवश्यक छन्:

१.७.१ लोकतन्त्रप्रति जनआस्था र जागरुकता

लोकतन्त्रप्रति जनता पूर्ण रूपमा समर्पित र जागरुक हुनुपर्छ । जनतामा लोकतान्त्रिक भावना हुनुपर्छ । लोकतन्त्रप्रति दृढ आस्था हुनुपर्छ । लोकतन्त्रको रक्षाका लागि सधैं प्रयत्नशील रहनुपर्छ । लोकतन्त्रमा पाउने अधिकारप्रति जनता सचेत हुनुका साथै आफ्ना कर्तव्य पनि भुल्नु हुँदैन । 'जागरुकता नै लोकतन्त्रको मूल्य हो' (Vigilance is the price of Democracy) भन्ने भनाइलाई जनताले पालन गर्नुपर्छ ।[१२]

१.७.२ शिक्षाको विकास

शिक्षाले व्यक्तिमा रहेका दुर्गुणहरू समाप्त हुन्छन् । व्यक्तिमा ज्ञान, बुद्धि, विवेकजस्ता कुराहरू आउँछन् । लोकतन्त्रमा प्रयोग हुने अधिकार, कर्तव्य, निर्वाचन, दलका नीति र सिद्धान्तजस्ता कुराहरू बुझ्नका लागि शिक्षाले मद्दत गर्छ । त्यसैले बढी मात्रामा शिक्षित जनता भएमा मात्र लोकतन्त्र सफल हुन्छ । हाम्रो देशमा अझै पनि ४०% भन्दा बढी जनता निरक्षर भएकाले लोकतन्त्र खतरामुक्त हुन सकेको छैन ।

१.७.३ सामाजिक र आर्थिक समानता

समाजमा उच-नीच, धनी-गरिब, छुवाछुतप्रथा, अन्धविश्वास, धार्मिक कलह आदि विद्यमान रहेसम्म लोकतन्त्र खतरामुक्त हुन सक्दैन । जातिगत भेदभाव र छुवाछुत प्रथाको अन्त्य गरी शोषणरहित समाजको निर्माणमा अग्रसर भएमा लोकतन्त्रको भविष्य सुनिश्चित हुन्छ । पूर्ण आर्थिक समानता कायम गर्न नसकिए पनि धनी र गरिबबीचको खाडल कम गर्नु राम्रो हुन्छ । यस सम्बन्धमा सयौं वर्षअघि अरस्तुले दिएको अभिव्यक्ति 'एक सबल मध्यम वर्ग नै लोकतन्त्रको मेरुदण्ड हो' (A strong middle class is the backbone of democracy)[१३] भन्ने भनाइ हालसम्म पनि सान्दर्भिक छ ।

१.७.४ लोकतन्त्रप्रति आस्थावान् दल

प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्रका लागि राजनीतिक दलहरू अत्यावश्यक ठहरिन्छन् । लोकतन्त्रमा दल अदृष्य सरकार (Invisible Government) पनि हो । त्यसैले लोकतन्त्रप्रति पूर्ण आस्थावान् दल हुनु र तिनका नेताहरू पनि इमान्दार, परिपक्व, निष्कलङ्क र दूरदर्शी हुनु आवश्यक छ ।

---

१२. सिंह, पूर्ववत्, पृ.२८८

१३. आशीर्वादम्, पूर्ववत्, पृ. ६३०.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१.७.५ राष्ट्रिय एकता

राष्ट्रभित्र अनेक जाति, धर्म, वर्गजस्ता कुराहरूको सम्मिश्रण हुन्छ। ती सबैमा सुदृढ एकता र सहिष्णुता हुनु आवश्यक छ। अनेकतामा एकता कायम गर्नु नै लोकतन्त्रका लागि हितकर छ। जनतावीच एक आपसमा घृणा र विद्वेष फैलाउनु लोकतन्त्रका लागि घातक हो।

१.७.६ शासन व्यवस्थाको सुदृढीकरण

लोकतन्त्रका लागि लिखित वा बेलायतको जस्तो व्यवहारवाट खारिएको संविधान हुनु जरुरी छ। राज्यका ३ अंग कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकावीच शक्ति विभाजन हुनुपर्छ। कार्यपालिका शक्तिशाली (Strong Executive) हुनुपर्छ। व्यक्तिको नभएर विधिको शासन (Rule of Law) हुनुपर्छ। स्थानीय स्वशासन (Local Self–Government) र वाक्, प्रकाशन, धर्म, शिक्षा जस्ता अधिकार र स्वतन्त्रता हुनु पनि जरुरी छ। अल्फ्रेड स्मिथको शव्दमा 'लोकतन्त्रका सबै रोगको निदान अझ वढी लोकतन्त्र दिएर गर्न सकिन्छ।' (All the ills of democracy can be cured by more democracy)[१४]

१.८ लोकतन्त्रका विभिन्न धारणा (Defferent Concepts of Democracy)

मान्यताहरूको समानता र प्रचलनका आधारमा आज संसारमा पश्चिमी या उदारवादी धारणा र साम्यवादी धारणा गरी लोकतन्त्रका मुख्य दुई धारणाहरू देखापरेका छन्।[१५]

१.८.१ पश्चिमी या उदारवादी धारणा (Western or Liberal Concept)

पश्चिमी लोकतन्त्रमा व्यक्तिको स्वतन्त्रता, राजनीतिक समानता, सामाजिक तथा आर्थिक न्याय र लोककल्याणमा बल दिइन्छ। वयस्क मताधिकारका आधारमा निर्धारित समयमा चुनाव हुन्छ। राजनीतिक दल र दवाव समूहहरू कार्यरत हुन्छन्। व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको प्रचलन हुन्छ। यस्तो लोकतान्त्रिक व्यवस्था अमेरिका, बेलायत, फ्रान्स, जापान, भारत जस्ता देशमा सञ्चालित छ।

१.८.२ साम्यवादी धारणा (Communist Concept)

साम्यवादी धारणाअनुसार त्यो नै सच्चा लोकतन्त्र हो, जहाँ आर्थिक शक्ति सम्पूर्ण समाजमा निहित हुन्छ। राजनीतिक शक्ति पनि सम्पूर्ण समाजमा निहित हुन्छ तथा राजसत्ता सबैका लागि र सबैद्वारा (Government of all, by all and for all) सञ्चालित हुन्छ। साम्यवादीहरू जनवादी शासनमा जोड दिन्छन्। मार्क्स र लेनिनका साथै माओत्सेतुङको विचारधाराबाट निर्देशित चीन साम्यवादी प्रजातन्त्रको नमुना हो।[१६]

१४. सिंह, पूर्ववत्, पृ. २९०
१५. कृष्ण पोखेल, आधुनिक राजनीतिक सिद्धान्त (काठमाडौं, एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्टिव्यूटर्स, वि.सं. २०५६) पृ. ७७
१६. पोखेल, ऐजन, पृ. ७८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१.९ लोकतन्त्रका गुण र दोष (Merits and Demerits of Democracy)

१.९.१ लोकतन्त्रका गुण (Merits of Democracy)

संसारमा प्रचलित विभिन्न शासनहरूमध्ये लोकतन्त्र नै सर्वश्रेष्ठ शासन हो । डेनिङका अनुसार "लोकतन्त्रले पुराना केही दोषका नहरहरू बन्द गऱ्यो । नयाँ दोषका नहरहरू पनि खोल्यो तर पानीको वहाव भने बढाएन ।" (Democracy has closed some of the old channels of evil; it has opened some new ones, but it has not increased the streams)–Dunning[१७] यसरी केही दोष भए पनि लोकतन्त्रलाई संसारमा सबैभन्दा राम्रो शासन मानिन्छ । यसका प्रमुख गुणहरू निम्न छन्:-

(क) जनताको शासन- लोकतन्त्रमा जनइच्छाअनुसार चल्ने जनताकै शासन हुन्छ । सरकार र जनप्रतिनिधिले जनताकै इच्छा र आकांक्षा बुझेर शासन गर्छन । राज्यबाट सबै नागरिकलाई प्रगतिको समान अवसर मिल्छ । बढीभन्दा बढी जनताको अधिकतम हित नै लोकतन्त्रको आधार हो ।

(ख) समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्वमा आधारित शासन- उक्त तीन कुरा लोकतन्त्रका आधार हुन् । लोकतन्त्रमा राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक आदि समानता हुन्छ । जाति, भाषा, धर्म, वर्ग, वंश, धन जस्ता कुराको भेदभाव हुँदैन । जनताका मौलिक हक र अधिकारको रक्षा हुन्छ । भ्रातृत्वको भावनाले राष्ट्रिय एकता सुदृढ पार्ने प्रयास हुन्छ । निरङ्कुश शासन वा नोकरशाहीमा समाजको केही भाग उदासीन हुन्छ । (An autocracy or a bureaucracy, in other words, is partially paralysed) तर लोकतन्त्रमा सबैको इच्छा र कष्टलाई विचार गरेर कार्य गरिन्छ ।[१८] लोकतन्त्रमा सबैको व्यक्तित्वको विकासका लागि समान अवसर प्रदान हुन्छ । डिवी(Dewey) को भनाइमा लोकतन्त्रमा प्रत्येक व्यक्तिले आफूभित्रको सामाजिक इच्छा र भावनाको अनुभव गर्ने हुनाले प्रत्येक नागरिक सम्प्रभु मानिन्छन् । (The individual is society concentrated, he is the localised manifestation of its life…Thus every citizen is a sovereign)[१९]

(ग) शिक्षा र जनजागरण- लोकतन्त्रमा नियमित चुनाव, राजनीतिक दलका आमसभा, राजनीतिक प्रशिक्षण जस्ता कार्यक्रम हुने हुँदा जनता राजनीतिक रूपले प्रशिक्षित र जागरुक हुन्छन् । गेटेलको भनाइमा "लोकतन्त्रले नागरिकहरूको प्रशिक्षणका लागि विद्यालयको काम गर्छ ।" लोकतान्त्रिक शासनमा मानिसको स्तर क्रमशः माथि उठ्दै जान्छ । सी.डी. बर्न्सको भनाइमा "सबै सरकार शिक्षाको एउटा पद्धति हो, तर सर्वश्रेष्ठ शिक्षा आत्म-शिक्षा हो, त्यसैले सर्वोत्कृष्ट शासन स्वशासन हो, जसलाई लोकतन्त्र भनिन्छ ।" (All government is a method of education, but the best education is self–education. Therefore the best government is self–government which is demonracy)[२०]

(घ) सर्वश्रेष्ठ शासन व्यवस्था- त्यो सरकार नै सर्वश्रेष्ठ मानिन्छ जसले आफ्ना नागरिकलाई सभ्य, इमान्दार, व्यवस्थित, शिक्षित, सन्तुष्ट र आत्मनिर्भर बनाउन सक्छ । लोकतन्त्रले यो सबै क्षमता

१७. सिंह, पूर्ववत्, पृ. २९७
१८. आशीर्वादम्, पूर्ववत्, पृ. ६०७
१९. सिंह, पूर्ववत्, पृ. २९८
२०. आशीर्वादम्, पूर्ववत्, पृ. ६०९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राख्ने हुँदा यो नै सर्वोत्तम शासन हो। जनताकै शासन हुने हुंदा यो लोकप्रिय शासन पनि हो। जनचाहना, समय र परिस्थितिअनुरूप शासनमा सुधार र परिमार्जन हुँदै जाने भएकोले लोकतन्त्र अपेक्षाकृत स्थायी शासन पनि मानिन्छ।

(ङ) कर्तव्यपालन र देशप्रेमको भावना- ब्राइसको भनाइमा "मताधिकारबाट व्यक्तिको व्यक्तित्व गौरवपूर्ण हुन्छ र यो अधिकारबाट व्यक्तिमा कर्तव्यपालनको भावना विकास हुन्छ।" (The manhood of the individual is diginified by his political enfranchisement and that he is usually raised to the higher level of the secse of duty which is throuws upon him)[२१]– Bryce

१.९.२ लोकतन्त्रका दोष (Demerits of Democracy)

प्राचीन कालदेखि नै लोकतन्त्रका आलोचकहरूले यसका अनेक दोषहरू निकालेका छन्। लोकतन्त्रलाई कसैले भीडतन्त्र (Mobocracy) र कसैले असभ्य जड्याहा (Drunken clown) भन्छन्। कोही मूर्खहरूको शासन भन्छन् भने कोही गलत व्यक्तिहरूको कुलीनतन्त्र (An aristocracy of blackguards) भन्दछन्। लोकतन्त्रका प्रमुख दोषहरू निम्न मानिन्छन्:

(क) बहुमतको तानाशाही- लोकतन्त्र बहुमतको शासन भएकोले अल्पमतमाथि ठूलो अत्याचार हुनसक्छ। केही विद्वान् यसलाई क्रूर बहुमत भन्छन्। बहुमत भनिए पनि लोकतन्त्रमा सम्पूर्ण जनताको बहुमत नभएर मतदानमा भाग लिने मतदाताको मात्र बहुमत हुन्छ। आजकल ४० देखि ६० प्रतिशत जतिमात्र भोट खस्ने हुँदा वास्तवमा जित्नेको पनि बहुमत हुँदैन। यो लोकतन्त्रको त्रुटि हो। लोकतन्त्रमा संख्यामात्र हेरिन्छ, गुण हेरिँदैन। अल्पमतमा जति गुण भए पनि हेरिँदैन। मूर्खहरूको पनि बहुमत भए तिनकै कुरा लागू हुन्छ। संसद्मा टाउको गनेर निर्णय हुन्छ। राजनीतिक दलहरू जनता बीचमा फूट पैदा गराउन लाग्छन्। ब्राइसको शब्दमा "राजनीतिक दलहरूले कपटलाई प्रोत्साहित गर्छन्, स्वाभाविक आदर्शलाई हीन बनाउँछन् र राष्ट्रको जीवनमा फूट पैदा गराएर लूटको माल खान्छन्।[२२]

(ख) अयोग्यहरूको शासन- प्लोटोदेखि आधुनिक कालसम्मका अनेक दार्शनिकहरूले लोकतन्त्र अयोग्य र अज्ञानीहरूकै शासन हो भनेका छन्। साधारण जनता राजनीतिक दाउपेच गर्न जान्दैनन्। यस्तोमा सीधासादा र सच्चा प्रतिनिधिभन्दा नाचगान गर्ने, तामझाम देखाउने र भाषणले जनतालाई एकोहोऱ्याउन जान्नेले चुनाव जित्छ। हाम्रो जस्तो पिछडिएको देशमा यस्तो सम्भावना अझ बढी छ। हतार र हुलमुलमा प्रायः महत्वपूर्ण निर्णय हुने हुँदा लोकतन्त्र अवयस्क शासन पनि हो।

(ग) धनको दुरूपयोग- वर्तमान विश्वमा प्रायः पूँजीवादी लोकतन्त्र कायम छ। यसमा प्रायः धन बढी खर्च गर्नेले चुनाव जित्छ। प्रायः शासनमा धनीवर्गकै बोलवाला हुन्छ। आलोचकहरू समानताको सिद्धान्त पनि गलत मान्छन्। उनीहरू हरेक व्यक्तिले समान भोट हाल्नु ठीक मान्दैनन्। कुनै अनपढ, अशिक्षित र मूर्खको मत र विद्वान्, दूरदर्शी र योग्य व्यक्तिलाई समान मान्नु गलत हो भन्ने उनीहरूको धारणा छ।

---

२१. सिंह, पूर्ववत्, पृ. ३००
२२. सिंह, ऐजन, पृ. २९४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(घ) सभ्यता विरोधी- साधारण जनता रुढीवादी र परम्परावादी हुने हुँदा आमूल र क्रान्तिकारी परिवर्तन मन पराउँदैनन् । त्यसैले लोकतन्त्र प्रगति र सभ्यताको विरोधी हो भन्ने आलोचकहरूको भनाइ छ । सर हेनरी मेनको भनाइमा "लोकतन्त्र बौद्धिक उन्नति र कला, साहित्य, विज्ञान जस्ताको उन्नतिमा बाधक हो ।"[२३]

(ङ) अनुत्तरदायी शासन- लोकतन्त्रमा शासनको बागडोर अव्यवस्थित भीडको हातमा हुन्छ । कुनै कुराको उत्तरदायित्व खोज्न सकिँदैन । अरस्तु लोकतन्त्रलाई संवैधानिक शासनको भ्रष्ट रूप मान्थे ।[२४] लोकतन्त्रमा शिर मात्र गनिन्छ तर टाउको भित्र के छ भन्ने चिन्तन गरिँदैन । यसले सामान्यतया हीनतालाई महत्व दिन्छ । (it exalts mediocrity and inferiority) लोकतन्त्रमा नेतालाई नै एउटा बहादुरको रूपमा पूजा (Hero–worship) गर्ने चलन छ । यसबाट व्यक्ति तानाशाह बन्छ । नेपोलियन र हिटलर यसका उदाहरण हुन् ।

लोकतन्त्र अत्यन्त खर्चिलो शासन पनि हो । पटक-पटकको निर्वाचन, समिति गठन, प्रतिनिधिको तलव, भत्ता आदिमा अपार धन खर्च हुन्छ । हाम्रो वर्तमान संविधानसभालाई यसको उदाहरण मान्न सकिन्छ । यसले संविधान निर्माण गरेमा सम्भवत: विश्वकै सबैभन्दा महंगो संविधान हुनसक्छ । लोकतन्त्रमा समानताको कुरा पनि गलत हो । बर्कको भनाइमा "लोकतन्त्र समानताको एक भयानक प्रपञ्च हो । यो एक व्यक्तिको विचार मात्र हो ।" लोकतन्त्रमा भूटो बोल्ने, चुनावमा एक अर्कामाथि हिलो छ्याप्ने र राजनीतिलाई फोहोरी खेल (Dirty Game) का रूपमा प्रयोग गर्ने गरिन्छ । त्यसैले लोकतन्त्र अनैतिक शासन पनि हो ।

१.९.३ लोकतन्त्रका गुण र दोषको विवेचना

लोकतन्त्रमा केही दोष भए पनि गुणहरू धेरै छन् । राजतन्त्र, अधिनायकतन्त्र, कुलीनतन्त्र आदि असफल भए पनि लोकतन्त्र सफल हुँदै आएको छ । लोकतन्त्रलाई सर्वश्रेष्ठ र सर्वाधिक आदर्श पद्धति मानिन्छ । लोकतन्त्रको विकल्प छैन । सी.डी.वर्न्सको भनाइमा "कुनै पनि व्यक्ति यो कुरा मान्न अस्वीकार गर्न सक्दैन कि आधुनिक प्रतिनिधिमूलक सभा दोषपूर्ण छ, तर यदि मोटर-गाडी खराव भयो भने त्यसको विकल्पमा बयलगाडी प्रयोग गर्नु मूर्खता हो ।"[२५]

१.१० वर्तमान विश्वमा लोकतन्त्रको अवस्था

एसिया, अफ्रिका र मध्य अमेरिकाका केही देशबाहेक बाँकी विश्वका धेरैजसो देशमा लोकतान्त्रिक व्यवस्था राम्ररी सञ्चालन भैरहेको छ । विश्वमा लोकतन्त्रले वर्तमान अवस्थासम्मको यात्रा गर्दा अनेक संघर्षहरू पार गर्दै आएको छ । हाल विशेष गरी अमेरिकाको जस्तो राष्ट्रपतीय र बेलायतको जस्तो संसदीय नमुनाका लोकतान्त्रिक व्यवस्थाहरू विश्वका अन्य देशले प्रयोग गरेका छन् । युरोप, अमेरिका, अष्ट्रेलिया, जापान जस्ता देशमा लोकतन्त्र परिपक्व अवस्थामा छ । विशेषगरी तेस्रो विश्वका देशहरूमा सैनिक वा अन्य तानाशाही शासनको खतराबाट लोकतन्त्र मुक्त हुन सकेको छैन ।

---

२३. सिंह, पूर्ववत्, पृ. २९५
२४. आशीर्वादम्, पूर्ववत्, पृ. ६११
२५. सिंह, पूर्ववत्, पृ. ३००

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१.११ नेपालमा लोकतन्त्र

नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापनाका लागि राणकालदेखि नै अनेक प्रयास भए। जनअधिकारका लागि राणाकालमा भएका प्रमुख प्रयासमा सहिद लखन थापाको विद्रोह, माधवराज जोशीको आर्यसमाज, सुब्बा कृष्णलालको 'मकैको खेती' पुस्तक, भीमशमशेरको पालाको लाइब्रेरी पर्व, वि.सं. १९८८ को प्रचण्ड गोर्खाको राणशासन ढाल्ने योजना आदि प्रमुख छन्। त्यसैगरी वि.सं. १९९३ को प्रजापरिषद, वि.सं. १९९४ को नागरिक अधिकार समिति, वि.सं. १९९७ सालमा राणशासकहरूबाट ४ जनालाई मृत्युदण्ड जस्ता घटनाले प्रजातन्त्र स्थापनामा विशेष बल मिल्यो। अन्त्यमा २००६ सालमा खोलिएको नेपाली कांग्रेसले सशस्त्र क्रान्तिको सफलतापछि २००७ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापना भयो। २०१७ सालमा राजाले पुनः सत्ता आफ्नो हातमा लिएर प्रजातन्त्र समाप्त पारे। त्यसपछि २०४६ को जनआन्दोलनबाट नेपालमा संसदीय प्रजातन्त्र स्थापना भएको हो। दोस्रो जनआन्दोलन २०६३ ले नेपालमा लोकतन्त्र स्थापना गऱ्यो। त्यसपछि २०६५ जेठ १५ गते संविधानसभाको पहिलो बैठकले नेपालमा गणतन्त्र कार्यान्वयन गर्ने प्रस्ताव पारित गऱ्यो।[२६] हाल नेपालको लोकतन्त्रमाथि अनेक चुनौती छन्। यद्यपि नेपालमा लामो समयसम्म लोकतान्त्रिक आन्दोलन भएकोले नेपाली समाज र जनताको चेतनास्तर समेत माथि उठ्दै गएको हुँदा लोकतन्त्रको भविष्य उज्ज्वल नै देखिन्छ।

१.१२ उपसंहार

हाल केही अपवादबाहेक विश्वभर लोकतन्त्रको लहर चलेको छ। लिविया, सिरिया, इजिप्ट र अन्य मध्यपूर्वका देशहरूमा समेत लोकतान्त्रिक आन्दोलन चलिरहेका छन्। यद्यपि साना, गरिब र कमजोर देशहरूमा लोकतन्त्रको सञ्चालन त्यति सन्तोषजनक ढंगले हुन सकेको छैन। हजारौं वर्षदेखिका समस्याहरू एकै पटक समाधान गर्न सक्ने जादूको छडी लोकतन्त्रसँग छैन भन्ने कुरा बुझ्नु जरुरी छ। लोकतन्त्रको विकल्प अझ बढी लोकतन्त्र हो भन्नेमा विद्वान्हरू सहमत छन्। संचार, यातायात, शिक्षाजस्ता कुराले संसारलाई एकै ठाउँमा गाँस्दै लगेको सन्दर्भमा अब लोकतन्त्रको भविष्यबारे ज्यादा चिन्ता लिनुपर्ने अवस्था छैन।

---

२६. डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी, गणतन्त्र नेपाल (काठमाडौं, गणतन्त्र नेपाल इतिहास निर्माण आयोजना, २०६५), पृ. ४३

सन्दर्भग्रन्थ सूची

१. आशीर्वादम्, ए.डी., **राजनीति विज्ञान** (सन् १९९७) नयाँ दिल्ली, एस् चन्द एण्ड कम्पनी लि.।
२. Baral Dr. Lok Raj, **South Asia: Democracy and The Road Ahead** (1992) Kathmandu, Political Science Association of Nepal (POLSAN)
३. काफ्ले, मायाप्रसाद, **विश्वको इतिहास** (वि.सं. २०४०) काठमाडौं, त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।
४. McLean, Iain and Slistair, McMillan, **Concise Dictionary of Policics** (2005) New Delhi, Oxford University Press.
५. Pant, S.C., **History of Western Political Though** (2004) Lucknow, Prakashan Kendra.
६. पोखेल, कृष्ण, **आधुनिक राजनीतिक सिद्धान्त**, (वि.सं. २०५३), काठमाडौं एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिव्युटर्स।
७. रेग्मी, डा. जगदीशचन्द्र, **गणतन्त्र नेपाल**, (वि.सं. २०६५) काठमाडौं, गणतन्त्र नेपाल इतिहास निर्माण आयोजना।
८. सिंह, डा. वीरकेशरप्रसाद, **राजनीतिशास्त्र के मूल सिद्धान्त** (सन् १९७३) पटना, ज्ञानदा प्रकाशन
९. वैद्य, प्रो.रत्नकमल, **विश्वका प्रमुख वादहरू** (वि.सं.२०३९) काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार।
१०. Verma, S.P., **Modern Political Theory** (2006) New Delhi, Vikas Publishing House Pvt. Ltd.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"मानव" महाकाव्यमा दलितवर्गका समस्या

सुधन पौडेल
उपप्राध्यापक

१. कवि मोदनाथ प्रश्रित र उनको 'मानव महाकाव्य'

मोदनाथ प्रश्रित (वि.सं. १९९९) नेपाली साहित्यको प्रगतिवादी धाराका सशक्त कवि हुन्। उनको वंशबाट प्राप्त थर 'पौडेल' हो, तर उनी थरबाट होइन, आफैले राखेको 'प्रश्रित' उपनामबाट नेपाली साहित्यमा चिनिएका छन्। नेपालको वाम राजनीतिक वृत्तमा प्रश्रितको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ। विगतमा देशको शिक्षामन्त्रीसमेत रहेका प्रश्रित लामो समयदेखि नेपालको कम्युनिस्ट आन्दोलनमा सक्रिय रहँदै आएका छन् र हाल नेकपा एमालेको केन्द्रीय सल्लाहकार समितिमा क्रियाशील छन्।

वि.सं. २०२३ चैत्रमा प्रकाशित र ०२४ सालको 'मदन पुरस्कार' प्राप्त प्रश्रितको 'मानव' महाकाव्य लोकप्रिय कृति मानिन्छ। नेपाली महाकाव्य परम्पराका सन्दर्भमा हेर्दा भक्तिधाराका सर्वाधिक लोकप्रिय कवि भानुभक्त आचार्यद्वारा संस्कृतको 'अध्यात्म रामायण' मा आधारित रही रचिएको महत्त्वपूर्ण कृति **'रामायण'** (वि.सं. १९१० तिर) लाई अनुवाद र मौलिकताको मध्यबिन्दुबाट सृजना भएको र महाकाव्यात्मक मूल्य भएको पहिलो काव्य[१] मानिएको छ। भानुभक्तपछि लामो समयसम्म महाकाव्य भन्न सुहाउने रचना नेपाली साहित्यमा प्रकाशित भएको देखिँदैन। वि.सं. २००२ सालमा प्रकाशित लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **'शाकुन्तल'** र त्यसको लगत्तै एक वर्षपछि वि.सं. २००३ सालमा प्रकाशित **'सुलोचना'** यसपछि देखापर्ने महाकाव्यात्मक रचना हुन्। वि.सं. २००५ मा प्रकाशित सोमनाथ सिग्द्यालको **'आदर्श राघव'**, लेखनाथ पौड्यालको **'तरुण-तपसी'** (वि.सं. २०१०) र बालकृष्ण समको **'चिसो चुल्हो'** (वि.सं. २०१५) महाकाव्यपछि प्रकाशनका दृष्टिले प्रश्रितको **'मानव'** देखापर्छ। लेखनका दृष्टिले देवकोटाका अन्य सबै महाकाव्यहरू जेठा भए पनि प्रकाशनका दृष्टिले **मानव**भन्दा कान्छा छन्।[२] 'मानव' प्रश्रितको पहिलो महाकाव्य रचना हो।

१· डा.दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास,** २०४९: ३९।

२· देवी नेपाल, "मोदनाथ प्रश्रितको मानव महाकाव्य: सङ्क्षिप्त विश्लेषण", **मोदनाथ प्रश्रित: केही अध्ययन,** २०६८: ५४।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मोदनाथ प्रश्रित नेपाली महाकाव्यमा प्रगतिवादी चेतनालाई प्रवेश गराउने प्रथम महाकाव्यकार हुन्[३] र उनको 'मानव' महाकाव्य हाम्रै समाजमा रहेका विविध अन्तर्विरोध र विसङ्गतिप्रतिको प्रतिक्रिया हो । पुरुषले बहुविवाह गर्ने र जेठी श्रीमतीलाई हेला गर्ने, दलितलाई आफ्नो घरमा नोकर-चाकर राखे पनि असाध्यै भेदभाव गर्ने र छुँदा पनि नछुने अमानवीय चलन प्रश्रितलाई पहिलेदेखि नै निकै नराम्रो लाग्थ्यो ।[४] यसैको प्रतिक्रियास्वरूप उनले २०१८ सालमा **'आमाको आँसु'** कविता सङ्ग्रहमा 'कहिले देख्न पाउँला' शीर्षक कविता लेखेका थिए । यो कवितामा अछुतहरूप्रति गरिने सामाजिक व्यवहारको निन्दा छ र उनीहरूलाई सामाजिक सम्मान दिने भ्रातृत्व भावनायुक्त मानव समाजको कल्पना गरिएको छ। उनले मानव महाकाव्यमा उत्पीडित वर्गका प्रतिनिधिलाई मुख्य पात्रका रूपमा उभ्याएको देखिन्छ ।

'मानव' जातिवाचक नामपद हो; जसले विश्वकै सर्वश्रेष्ठ, विवेकी र चेतनशील मानिएको प्राणीलाई सङ्केत गर्दछ । मानिसकै चरित्र, विचार, व्यवहार र भोगाइसँग सम्बन्धित कथावस्तु रहेकोले नै यस काव्यको शीर्षक 'मानव' राखिएको देखिन्छ । काव्यको आदिदेखि अन्त्यसम्म मानव जीवनका विविधताहरूको रेखाङ्कन र काव्यात्मक विश्लेषण छ । गरिवीका कारण उत्पन्न मानवीय पीडा, सम्पत्तिले सिर्जना गरेको मानवीय रूक्षता, असहायप्रतिको भेदभावपूर्ण सामाजिक व्यवहार, अभावसँगको सङ्घर्ष, अनुभवले सिकाएको जीवन दर्शन, विश्व आतङ्कले सिर्जना गरेको मानवीय त्रास र मान्छेको जीवनको मूल्यसँगै गरिएको बाँच्न पाउने अधिकारको खोजीजस्ता कुराहरू यस महाकाव्यमा जतासुकै छरपस्टिएका छन् । जाति, धर्म, संस्कार, सम्पत्ति र भूगोलका जाँताले मानवता पिसिनु हुँदैन, समाजबाट वर्गीय असमानताको अन्त्य हुनुपर्छ, मान्छे मान्छेबाटै आतङ्कित भएर बाँच्नुपर्ने अवस्था अब रहनु हुँदैन र मान्छेले श्रम/पसिनाको उचित मूल्य पाउनुपर्छ भन्नेजस्ता मानवतावादी आवाजहरू यस महाकाव्यले उठाएको छ ।

कुनै पनि कृतिको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दा त्यसको रचनाकालको समसामयिक सन्दर्भ र परिस्थितिको समेत ख्याल गर्नुपर्छ । 'मानव' महाकाव्यको रचनाकालताका नेपालमा निरङ्कुश पञ्चायती शासनको दबदबा थियो । 'मुलुकी ऐन' (वि.सं. २०२०)[५] मार्फत् छुवाछुत तथा जातीय विभेदलाई समाप्त पार्न खोजिएको भए पनि त्यस कुरामा राज्यको वास्तविक तत्परता थिएन । जातीय विभेदको अन्त्य र विना जातीय भेदभाव सामाजिक मर्यादा एवं आत्मसम्मानका साथ राष्ट्रिय विकासका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र अझै आफ्नो सांस्कृतिक अभ्यासमा संलग्न हुन पाउने र साझेदारी गर्न पाउने कुरालाई अधिकारका रूपमा बुझ्ने चेतना नेपालको आधारभूत दलितवर्गमा उब्जिसकेको थिएन । गाउँघरमा रहेका विभिन्न कुसंस्कार र अन्धविश्वासलाई टेवा पुर्‍याउने खालका परम्परागत चलनहरू निकै बलिया थिए । निम्नवर्गको मान्छेलाई मान्छे नै नगन्ने र तिनको जीवनलाई मूल्यहीन

---

३. पूर्ववत् ।
४. यादव भट्टराई, "दार्शनिक स्पष्टता नभईकन सांस्कृतिक क्षेत्रको युद्ध लडिँदैन", **जुही** (मोदनाथ प्रश्रित विशेषाङ्क), २०६८: ३२ ।
५. विबी नेपाली, **समायोजन,** २०६४:२७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ठान्ने सामन्ती सोच नै तत्कालीन समाजको मूल मान्यता थियो । सम्पन्न वर्गका हातमा कानुन हुने; सम्पत्तिका अगाडि नैतिकता, मर्यादा, सत्य र न्याय पनि झुक्नुपर्ने; कुनै व्यक्तिलाई मारेर फ्याँक्दा पनि कोही बोल्न नसक्ने हुकुमी शासन व्यवस्थाको टड्कारो प्रभाव नै त्यतिखेरको सामाजिक वास्तविकता थियो । अर्कोतिर त्यसको एक दुई दशक आसपासमा विश्वका विभिन्न देशमा स्वतन्त्रता, समानता र न्यायका लागि थुप्रै सङ्घर्षहरू चलेका थिए र केही त्यस्ता सङ्घर्षहरू सफल भएर तिनको प्रभाव नेपालमा समेत विस्तार भैसकेको अवस्था थियो । यसरी एकातिर देशमा सामन्ती शासनको चरमोत्कर्ष र अर्कोतिर विश्वका विभिन्न देशमा चलेका मानवतावादी स्वतन्त्रता आन्दोलनहरू, यी दुई भिन्न परिस्थितिको प्रभावको कोलाज नै 'मानव' महाकाव्यको कथावस्तु निर्माणको आधारभूमि हो ।

२. 'दलित' शब्दः कोशीय अर्थ र अभिप्राय

'दलित' शब्द तत्सम विशेषण शब्द हो । यसका कोशीय अर्थहरू: १. फग्ल्याँटै फग्ल्याँटा पारिएको; दलिएको, २. दमन गरिएको; थिचिएको; कुल्चिएको, ३. विध्वंस गरिएको; नष्ट गरिएको आदि छन् ।[६] 'दलित' शब्दमा समुच्चयबोधक 'वर्ग' शब्द थपिँदा बन्ने 'दलित वर्ग' नाम शब्द हो, जसले समाजमा हक, इज्जत र प्रतिष्ठा समान रूपले पाउन नसकेको जाति वा समूहलाई बुझाउँछ ।

राष्ट्रिय दलित आयोगका अनुसार, 'दलित समुदाय' भन्नाले जातीय भेदभाव र छुवाछुतको मारमा परी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक र राजनीतिक एवं धार्मिक क्षेत्रमा समाजको सबैभन्दा पछाडि पारिएको र मानवीय सम्मान एवं सामाजिक न्याय पाउन नसकेको जातिलाई जनाउँछ ।[७] त्यसैगरी 'जातीय छुवाछुत' भन्नाले नेपाली समाजमा अछुत जाति, छोइछिटो हाल्नुपर्ने, छुन पनि नहुने जात भनी भेदभाव गर्ने गरिएको समुदाय वा जङ्गबहादुरका पालामा जारी गरिएको पुरानो मुलुकी ऐन (वि.सं. १९१०) मा अछुत जाति भनी किटान गरिएको समुदायलाई कुनै पनि भेदभावपूर्ण दृष्टिले गरिएको व्यवहारलाई बुझाउँछ । अनुल्लङ्घनीय श्रम विभाजन सारतत्त्व रहेको वर्णव्यवस्थाले निश्चित कुल र जातिलाई वर्गीय हिसाबले समेत आर्थिक, राजनैतिक तथा सांस्कृतिक रूपमा माथि राख्छ, राखिरहन्छ र श्रमजीवी कुल एवं जातिलाई वर्गीय रूपमा समेत तल राख्छ । यसैले विश्लेषकहरू 'दलित' शब्दले दुई अभिप्राय एक साथ प्रकट गर्ने कुरा बताउँछन्: पहिलो, यसले वर्गीय रूपमा हेपाइमा परेको र थिचिएको समुदायलाई बुझाउँछ भने दोस्रो, सांस्कृतिक रूपमा पानी नचल्ने र अछुतको व्यवहार गरिँदै आएको समुदायलाई बुझाउँछ । यसरी 'दलित' शब्दसँग दुई खाले सामाजिक सन्दर्भ एक साथ गाँसिएर आएका देखिन्छन्: १. वर्गीय, २. जातीय ।

३. नेपाली दलित वर्गका समस्या

समाजशास्त्रीहरूले नेपाली दलितहरूका समस्यालाई तीन भागमा राखेर हेरेका छन्: आर्थिक क्षेत्रका समस्या, राजनीतिक-प्रशासनिक क्षेत्रका समस्या र सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रका समस्या ।

६ पं. हर्षनाथ भट्टराई (कार्यकारी सम्पादक), **नेपाली बृहत् शब्दकोश,** २०४०: ६३८ ।
७ विबी नेपाली, **समायोजन,** २०६४:२८ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आर्थिक क्षेत्रमा भूमिहीनता, बेरोजगारी र परम्परागत पेसाहरूअन्तर्गत रहिरहनु; राजनीतिक-प्रशासनिक क्षेत्रमा नीति निर्माण गर्ने संसद् र सरकारलगायत सबै तह तथा लागु गर्ने प्रशासनिक थलोहरू-मन्त्रालय, सेना, प्रहरी, न्यायालयलगायतका संयन्त्रमा जनसंख्याको समानुपातिक हिसावले दलितहरूको अनिवार्य उपस्थितिलाई सुनिश्चित गर्ने संवैधानिक राजनीतिक प्रणाली नहुनु; सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रमा छुवाछुत, भेदभाव, शिक्षामा पहुँच नहुनु र सामाजिक न्यायहीनता नै दलितका मुख्य समस्या हुन्।[८] दलित जातीय समस्याको आधारभूत विशिष्ट चरित्र के हो भने यो विभिन्न समुदाय (खस-पर्वते, मधेसी र नेवार) भित्रका एउटै धर्म, एउटै वंश-परम्परा, एउटै संस्कृति र एउटै भाषा भएका जातहरूबीचको शोषण-उत्पीडन र वहिष्कारको समस्या हो।[९] यी तीनै क्षेत्रमा रहेका समस्या एकअर्कासँग ओदानका खुट्टा जसरी अन्तर्सम्बन्धित छन् र एकअर्कालाई टिक्याएर क्रियाशील छन्।

विगतमा दलित नेताहरूको आरोप के थियो भने नेपालको दलित समस्या धर्मसँग जोडिएकाले नेपालमा हिन्दू राजतन्त्र रहँदासम्म त्यही धर्मको मेरूदण्डका रूपमा रहेको छुवाछुत र वर्णव्यवस्थाको संरक्षण हुने भएकाले नेपालमा दलितहरूको मुक्ति सम्भव छैन। तर अहिले नेपाल गणतान्त्रिक युगमा प्रवेश गरिसकेको छ, फेरि पनि दलितहरूको अवस्थामा अपेक्षाकृत रूपमा सुधार आउन सकेको छैन। दलितहरू सरकारी नोकरीमा निकै कम छन्। नोकरीका लागि भारत जाने प्रवृत्ति छ र जानेहरू सबै पुरुष छन्। यद्यपि मुलुकी ऐनले छुवाछुत र भेदभावलाई निरूत्साहित गर्न खोजेको हो तर पनि मन्दिर, भोजभतेर, यज्ञयागादि र घरायसी रीतिरिवाजमा समेत छुवाछुत यथावतै रहेको स्थिति छ। मानवीय तथा प्राकृतिक श्रोतमा पहुँच अत्यन्त कम छ। राजनीतिक सहभागिता शून्यबराबर छ।

कतिपयले 'दलित' समस्या र 'दलित' हुनुको कारणलाई आर्थिक विपन्नतासँग मात्र जोडेर हेरेको पनि पाइन्छ, तर 'दलित' हरू गरिब भएकाले वा पैसा नभएकाले मात्र 'दलित' भएका होइनन्। पैसा भएका थुप्रै व्यक्तिहरू पनि नेपाल र भारतमा 'दलित' बनेर सम्मानहीन जीवन जिउन बाध्य बन्दै आएका छन्। समग्रमा 'दलित' हुनु भनेको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक र सांस्कृतिक सबै दृष्टिले दमित हुनु र समाजको पिँधमा रहन बाध्य हुनु हो। त्यसैले 'दलित' हुनु आफैमा एउटा सवाल हो र यो सवालसँग विविध समस्या गाँसिएर आउँछन्।

४. 'मानव' महाकाव्यमा दलित समस्याका विविध रूपहरू

(क) सामाजिक समस्या

दलित समुदायमाथिको सामाजिक विभेद नेपाली समाजमा अद्यापि बाँकी नै छ। 'मानव' महाकाव्यको प्रकाशनकालमा यो झनै चर्को थियो भन्ने कुरा यसभित्र वर्णित विविध सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ। महाकाव्यको एउटा प्रमुख चरित्रका रूपमा रहेको 'काले' का माध्यमबाट तत्कालीन नेपाली समाजमा दलितहरूको अवस्थाको चित्रण गर्ने प्रयास महाकाव्यकारले गरेका छन्। काले र उसको

---

८ आहुति, "संविधानसभा र नयाँ नेपालका निम्ति दलित पहलको प्रश्न", **नागरिकको पहलमा नयाँ नेपाल,** २०६३: ५८।

९ पूर्ववत्, ५९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिवारका अन्य सदस्यको उपस्थिति 'मानव' महाकाव्यको बीज भाग वा थालनीमा मात्र देखिन्छ। उसले सामाजिक शोषण, गरिबी र दासताका कारण विदेसिन बाध्य विपन्न र दलित नेपालीहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ। ऊ दलितभित्र पनि कामी समुदायको मान्छे हो भन्ने कुरा निम्न सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छः

"थियो आरन उस्तै नै खलाँती उही नै थियो,
सनासो, घनको जाबे भुण्डिएको थियो उहीँ।"[१०]
"अर्केको फसी फन्दामा अर्केको तालमा चली
अर्केको खेतमा जोत्ने हामी हौँ प्रेमका सँगी।"[११]

परम्परागत चलनअनुसार, आरनको काम कामी अर्थात् विश्वकर्मा समुदायले गर्ने गर्छन्। लुम्बिनी अञ्चलका पहाडी जिल्लामा कामी समुदायका व्यक्तिहरू साहूको घरमा हलो जोत्नसमेत बस्ने गर्छन्। यसरी माथि उद्धृत पङ्क्तिमा उल्लिखित कालेको श्रम पृष्ठभूमिबाट उसको जातीयताको अनुमान गर्न सकिन्छ। 'काले' मुखिया गजाननका घरमा भारी बोक्ने र हलो जोत्नेका रूपमा 'नोकर' बसेको र फुर्सदका बेला घरको आरनसमेत चलाउने कामी समुदायको मान्छे हो भन्ने कुरा उल्लिखित सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ।

नेपालका पश्चिमी पहाडी जिल्लामा गरिब एवं दलित समुदायका नेपाली युवाहरू कामको खोजीमा भारतका विभिन्न सहरहरूमा पुग्ने चलन अद्यापि कायमै छ, जुन 'मानव' महाकाव्यको प्रकाशन हुने समयताका झनै व्यापक थियो। देशभित्र सार्वजनिक स्थलहरूमा गरिने प्रवेश निषेध; आफ्नो श्रम, बुद्धिविवेक र सीपको ठूलो शोषण; दाससरह जीवन जिउनुपर्ने बाध्यता र आधारभूत मानवअधिकार एवं सुविधाहरूबाट वञ्चीतीकरणजस्ता सामाजिक समस्या; जुन मूलतः जातीय विभेदसँग सम्बन्धित छन्; नै काले कामीजस्ता दलितहरू विदेसिन बाध्य हुनुका कारणहरू हुन्। 'मानव' महाकाव्यको प्रारम्भ अंश 'एक' अन्तर्गत 'उद्‌बोधन' शीर्षकमा महाकाव्यकारले चित्रण गरेको सन्दर्भबाट काले कामीको त्यतिखेरको जीवन-यथार्थ अभिव्यक्त हुन्छ। काले कामी गजानन नामक सामन्त मुखियाकहाँ 'नोकर' बसेको छ र उसको अवस्था पशुको भन्दा कुनै अर्थमा पनि राम्रो छैन।

"आफ्नो र पशुको लामो तौलँदा जिन्दगी-कथा,
कालेको अन्तरात्मा र मुटु भो झन् झिरा-झिरा।"[१२]

उसको यो अवस्थाप्रति महाकाव्यकारमा पर्याप्त सहानुभूति छ। त्यसैले महाकाव्यकार कालेलाई उद्‌बोधित गर्छन्:

---

१०. मोदनाथ प्रश्रित, **मानव**, २०४७: २१।
११. पूर्ववत्, १८।
१२. पूर्ववत्, १९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"गधा समान ए न्वाठे ! स्वाँठकै घरमा बसी,
जिन्दगीभर के भारी बोकिराख्न सुहाउँछ ?"[१३]
दासताको कडा रक्सी लाग्ने हो कहिलेतक-
ए चौपट्ट भयो बेर लठुवा ! कति घुर्दछस् ?"[१४]

यसरी स्वदेशभित्र रहेको दासत्वबाट मुक्ति पाउनका लागि विदेसिन पुगेको काले कामीले त्यहाँ पनि सम्मानजनक ठाउँ पाउँदैन । झाडु लगाउनु, भाँडा माझ्नु, पाइखानामा पानी हाल्नु, अर्काको जिउमा तेल मालिस गर्नु, धोती साडी धुनु आदि काम नै काले कामीजस्ताले भारतमा भेट्टाउने रोजगारी हुन् । सानैदेखि सबैखाले अवसरबाट वञ्चित गराइँदै आएका दलितहरू सर्वत्र उपेक्षित हुन्छन् भन्ने कुरा उसको निम्न अवस्थाबाट स्पष्ट हुन्छ:

"कैयौं गल्ली-गल्ली चहार्थ्यो मलिनो मुखमा ओँठ सुकाई,
मानव दिलको दर्द सम्झिने हेर्थ्यो वरिपरि मानवलाई ।"[१५]

दुई वर्षमा छ सय रूपियाँ कमाएर फर्किएको काले घर आइपुग्दा गजानन मुखियाका विभिन्न अत्याचारी व्यवहारहरू सुनेर रुष्ट र क्रोधित बन्न पुग्छ । गजाननले वढी ऋण र त्यसको ब्याज देखाएर जग्गा पजनी गराई जबर्जस्ती औँठाछाप लगाउन दबाब दिएको र दाजुको अभावमा बहिनीले भए पनि काम गर्नुपर्छ भनी आफ्नी बहिनी पुतलीलाई अठार महिनासम्म काममा लगाएर यौनशोषणसमेत गरी गर्भवती बनाएर कामबाट निकालिदिएको कुरा ऊ थाहा पाउँछ । पुतलीको यौनशोषण गरेर आफ्नो वासनात्मक आवेग शान्त गर्न पछि नपर्ने गजाननका घरमा धर्मशास्त्रका चर्चा, पुराणका कथा र तीर्थव्रतका कहानीहरू चल्ने गर्छन् । त्यहाँ हाँसो लाग्ने गरी इमान र न्यायका चर्चा चल्छन् अनि ब्रह्मचर्यका हौसला सुनिने गर्छन् । सामन्ती समाजमा सामन्तले गरेका कुकृत्यको कुनै चर्चा हुँदैन । उनीहरू द्वैध चरित्र देखाउन असाध्यै सिपालु हुन्छन् । धर्मको देखावटी आड लिएर समाजलाई छक्याउन उनीहरू निकै सिपालु हुन्छन् । महाकाव्यकार टिप्पणी गर्छन्:

"हेर्छन् दृश्य, कथा सुन्छन् सबै कामी दमैहरू
ठाडो मन्टो लगाएर बसी आँगन-डीलमा ।"[१६]

कालेलाई यी सम्पूर्ण आडम्बर देख्दा खपिनसक्नु हुन्छ । ऊ रिसले मुर्मुरिँदै मुखियाको घरभित्र पस्छ । देख्नेहरू भन्छन्:

रोमाञ्चकारी घटना हिन्दूको इतिहासमा
जबर्जस्ती पस्यो कामी आज बाहुनका घर ।"[१७]

---

१३ पूर्ववत्, १६ ।
१४. पूर्ववत्, १६-१७ ।
१५. पूर्ववत्, २४ ।
१६. पूर्ववत्, ४२ ।
१७ पूर्ववत्, ४२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कामीको छोरा बाहुनका घरमा पसेको देख्नेहरू सबैले सम्भावित अनिष्टको कल्पना गर्न थाल्छन्। आक्रोशले अन्धो बनेको कालेले वरिपरि केही पनि देख्दैन र मुखियालाई लछारपछार गर्दै उसको जनै चुँडाइदिनुका साथै टुप्पीसमेत उखेलिदिन्छ। तर गजाननले अचानक गरेको लठ्ठी प्रहारबाट कालेको मृत्यु हुन्छ। यसरी कालेको हत्या गरेपछि गज़ाननले ठेकी र ब्याज मिनाहा गरिदिएर नोकरहरूमार्फत् लास गायब गर्न लगाउँछ। कालेको लास गायब गर्न सफल भएपछि मुखियाले कालेकी बहिनी पुतलीको समेत हत्या गरेर जङ्गलको भीरबाट फालिदिन्छ।

महाकाव्यमा देखापर्ने दलित समस्याको सन्दर्भ यति नै हो। कालेको वंशविनाशसँगै महाकाव्यमा रहेको दलित-सन्दर्भको समेत उपसंहार भएको छ। यसरी 'मानव' महाकाव्यमा नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय विभेद र छुवाछुत प्रथा, सामन्ती शोषण, दलितहरूको पशुवत् जीवन, देशभित्र हलो जोत्ने नोकर बनेर गुजारा गर्नुपर्ने र त्यसबाट गुजारा नचलेपछि कामका लागि भारततिर जानुपर्ने बाध्यता, दलित नारीहरूको असहाय अवस्था र उनीहरूमाथि हुने यौन शोषण, दलितलाई मारेर लास गायब पार्दासमेत कोही नबोल्ने अवस्था आदि विविध सामाजिक समस्याहरू चित्रित भएका छन्।

(ख) आर्थिक समस्या

नेपालमा रहेका समुदायमध्ये सबैभन्दा गरिब दलित समुदाय छ। गरिबीको रेखामुनि रहेको नेपालको कूल जनसङ्ख्याको ३८ प्रतिशतमध्ये ८० प्रतिशत दलित समुदाय छन्। नेपालका सुकुम्वासीमध्ये अधिकांश सुकुम्बासी यसै समुदायका छन्। छुवाछुत तथा जातीय विभेदका कारण आफ्ना परम्परागत पेसा विस्थापित हुँदै गएकाले उनीहरूको पेसा खोसिएको छ। यसले गर्दा आर्थिक रूपमा समेत कमजोर भएका छन्।[१८]

दलित सवालको आर्थिक पक्षसँग सम्बन्धित यी विविध सन्दर्भहरू 'मानव महाकाव्य' मा कुनै न कुनै रूपमा प्रकट भएका छन्। काले अर्काको घरमा हलो जोत्ने नोकर बस्नु उसको गरिबीकै द्योतक हो। मुलुकभित्र भोग्नुपरेको अपमान, तिरस्कार र शोषणबाट आजित बनेर सम्मानपूर्ण जीवन जिउने आशामा काले भारततिर हिँडेपछि उसको सट्टा बहिनी पुतली नोकर्नीका रूपमा मुखिया गजाननकहाँ काम गर्न बस्छे। मान्छे तिरस्कृत हुने, तर उसको श्रम चाहिँ प्यारो बन्ने सामन्ती समाजको आर्थिक सिद्धान्त यस प्रकरणबाट प्रकट हुन्छ। भारतमा कालेले भोगेको तिरस्कार एवं शोषण र नेपालमा उसकी बहिनी पुतलीमाथि भएको शारीरिक/श्रम शोषण सामन्तवादी आर्थिक संरचनाभित्रका समानखाले उदाहरण हुन्। काले हिँडेपछि मुखियाले जबर्जस्ती जग्गाजमिन हडपेर कालेको परिवारलाई सुकुम्बासी बनाएको सन्दर्भ महाकाव्यमा यसरी अभिव्यक्त भएको छः

> **"मेरो ब्याज र स्याज छ गल्मल, के के कति भो हिसाब छैन,**
> **घरको जिलिभुटि गरेर भाग्यो, तैंले सब त्यो नतिरी हुन्न।"**[१९]

१८· विवी नेपाली, **समायोजन,** २०६४:३०।

१९· मोदनाथ प्रश्रित, **मानव,** २०४७: ३१।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"कागत के के लेखी 'भैगो औंठो टाँसीदे त' भने,
अरु अरुले पनि 'टाँस्नैपर्दछ' भने, करैले चाँपिदिएँ।"[२०]

आफ्ना अरू नोकरहरूको ठेकी र बेठी मिनाहा गरिदिएर उनीहरूमार्फत् कालेको लास गायब पार्न मुखिया सफल भएको सन्दर्भबाट त्यतिखेरको दलित समुदाय आर्थिक एवं सामाजिक रूपमा कतिसम्म पराधीन र दमित थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। देशभित्र रहेको सामन्ती शोषण र उत्पीडनका साथै आत्मा बेच्ने गौरवहीन आत्मबेचुवाहरूको बिगबिगी नै यसको मूल कारण हो भन्ने महाकाव्यकारको ठहर छः

"विदेशीलाई मालिक मान्ने,
देश-बन्धुको खुट्टा तान्ने,
नेपालीको आत्मा बेच्ने
मानवताको सत्ता बेच्ने जन हुन् तेरा शत्रु अशेष।"[२१]

यसरी दलितहरूलाई यस्तो सामाजिक चक्रव्युहभित्र जेलिएको छ, जसबाट मुक्त हुनु निकै गाह्रो छ र एकप्रकारले असम्भव नै छ भन्ने कुरा काले र पुतलीको दर्दनाक अवसानबाट ध्वनित हुन पुगेको छ। महाकाव्यको 'तीन' अर्थात् तेस्रो सर्गलाई महाकाव्यकारले 'साहुको व्याज' शीर्षक दिएका छन्, जसको सिधा सम्बन्ध दलितहरूमा देखिने आर्थिक पराधीनतासँग छ। तत्कालीन सामन्तहरूको हाँकदाँक र नोकरचाकरहरूको दुर्दशालाई महाकाव्यकारले यसरी चित्रण गरेका छन्:

"सारङ्गी पेटको रेटी, गाएर गीत 'आह !' को
नरकङ्काल नाचेको हेर्दैछन् साहु-देवता
आत्माको स्वत्व बेचेका दुईखुट्टे जनावर
दहिच्यूरे चमेरा र तर्कारी चखुवाहरू
आएकै छन् गएकै छन् बसेकै छन् उसैगरी
पड्केको छ हुँका उस्तै, उस्तै नै छन् गजानन।"[२२]

सामाजिक सम्बन्धहरूको मूल आधार नै आर्थिक सम्बन्ध हो, जसको हातमा आर्थिक शक्ति हुन्छ, सबै सामाजिक एवं राजनीतिक सम्बन्धहरू उसैमा केन्द्रित हुन पुग्छन्। गजाननको हाँकदाँक र फुर्तिफार्तीबाट यही कुरा पुष्टि हुन्छ। मान्छेलाई मात्र होइन, गजाननले मानौं देउतालाई समेत आर्थिक प्रलोभनमा पारेको छः

२०. पूर्ववत्, ३१।
२१. पूर्ववत्, २६।
२२. पूर्ववत्, ३९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"अनिकाल परेर देउता
घर खानै नपुगेर मर्दछन्
यदि गर्छ दया मनुष्यले
बिचरा मख्ख परेर धाउँछन् ।"[२३]

दलित र गरिबहरूको शोषण गर्न सामन्तहरूले बनाएका माकुरे जालको व्यङ्ग्यात्मक चित्रण उल्लिखित पङ्क्तिले गरेको छ ।

यसरी 'मानव' महाकाव्यमा नेपाली समाजको पिँधमा रहेको दलित समुदायमा विद्यमान आर्थिक पराधीनता, चरम गरिबी र दासतालाई चित्रण गर्नुका साथै सामाजिक र आर्थिक शोषण दुवैबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको तथ्य प्रकट गरिएको छ ।

(ग) राजनीतिक समस्या

नेपालमा विद्यमान जातीय विभेद र छुवाछुतका कारण दलित समुदायका व्यक्तिहरू अहिलेसम्म पनि राज्यसत्ता सञ्चालनको जिम्मेवार निकायमा पुग्न सकेको स्थिति छैन । 'मानव' को प्रकाशनकालमा त यो अवस्था झनै कहालीलाग्दो थियो । भन्नु नपर्ला, 'मानव' को प्रकाशन समयको राजनीतिक माहोल सामन्तहरूको इच्छाअनुसार नै सञ्चालन हुन्थ्यो, कालेजस्ता दलित र गरिबहरूको त्यहाँ कुनै स्थान थिएन । त्यतिखेर समावेशीकरणका नारा पनि थिएनन् र राज्य पुनर्संरचनाका चर्चा पनि थिएनन् । राजनीतिक संयन्त्र, प्रशासनिक क्षेत्र, निजामती क्षेत्र, सुरक्षा निकाय, न्यायिक क्षेत्र र सरकार आदि राज्यका विविध अङ्गमा गजाननजस्ता सामन्तहरूकै पहुँच र नियन्त्रण थियो । गजाननहरू नै तत्कालीन राज्यसत्ताका स्थानीय एजेन्टहरू थिए, त्यसैले उनीहरूले गरेका हरेक काम सर्वसम्मत बन्न पुग्थे । 'मानव' मा गजाननका कर्तुत र उसले प्राप्त गरेको दण्डरहित सुविधा देख्दा यो कुरा स्पष्ट हुन्छ । गजानन पैसा र पहुँचका आधारमा आफ्ना सबै कुकर्महरूमा पर्दा हाल्न सफल हुन्छ, जुन उसले माथिल्लो जातको व्यक्ति भएका कारण त्यतिखेर प्राप्त गरेको विशेष सुविधाजस्तै देखिन्छ । महाकाव्यको 'पाँच' अर्थात् पाँचौँ सर्गमा 'चिहान बोल्दैन' शीर्षकमा गजाननको राजनीतिक क्षमताको अप्रत्यक्ष सङ्केत महाकाव्यकारले गरेका छन् ।

मानव महाकाव्यको 'छ' अर्थात् छैटौँ सर्गमा 'एक भूत, एक वर्तमान' शीर्षकअन्तर्गत सामन्ती शासनको पतन र नयाँ सत्ताको उदयको सङ्केत छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने राजनीतिक रूपमा जतिसुकै दमित र शोषित ठाने पनि दलित-गरिबहरूमा आइरहेको नयाँ चेतनासँग महाकाव्यकार परिचित छन् । गजानन आर्थिक र राजनीतिक रूपमा सम्पन्न र पहुँचवाल भए पनि आफूले गरेको कुकृत्यको मानसिक प्रभाववाट मुक्त हुन सकेको देखिँदैन । त्यसैले मौनतामा संसार डुबिरहेको मध्येनीरातमा पनि ऊ आफ्नो कानमा हुल्हुल्त महाभारतको रणघोष र विश्वयुद्धको उद्घोष धकेलिँदै पसेको अनुभव गर्छ । ऊ अनुभव गर्छ र सोच्छः

२३ पूर्ववत्, ४९ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"तर..तर अहिले मेरो मुटु खस्किरहेछ
किन टँगाएको भुँडेल्लाबाट ?
किन हाड-छालाले ठाउँ छोडिरहेछ
प्रत्येक जोर्नी र रसानबाट ?
किन मुटुको हरेक धड्कनमा
'मरिस्-मरिस्' को ध्वनि निस्कन्छ ?
किन खाटको प्रत्येक चड्कनमा
'सिद्धिइस्-सिद्धिइस्' को स्वर गुञ्जन्छ ?"[२४]

माथि उल्लिखित पङ्क्तिमा देखापर्ने गजाननको संशयी मनस्थिति तत्कालीन समयका सामन्तहरूको प्रतिनिधि धारणा हो । मुखिया गजाननले त्यतिखेरसम्म जे-जस्तो राइँदाइँ गरेको भए पनि उसलाई आफ्नो त्यो राइँदाइँ सधैँ यसरी नै चल्दैन भन्ने कुराको पूर्वाभास भैसकेको छ । यसरी 'मानव' मा महाकाव्यकारले तत्कालीन समाजमा दलित गरिबहरूको निरीह अवस्थाको चित्रण गर्दागर्दै पनि राजनीतिक रूपमा उनीहरू सधैँ त्यही रूपमा नबस्ने र कुनै वेला गजाननजस्ता सामन्तहरूको अत्याचारी युग समाप्त भएर गरिब र दलितहरूका समेत दिन फर्किने कुराको ठोकुवा नै गरेका छन् भन्न सकिन्छ । यस अर्थमा 'मानव' मा दलित चेतनाको आशालाग्दो दृष्टिकोण पनि छ ।

५. निष्कर्ष

वि.सं. २०२३ सालमा प्रकाशित मोदनाथ प्रश्रितको 'मानव महाकाव्य' मा नेपालका पहाडी दलित समुदायले भोग्दै आएका सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक समस्याहरूको कलात्मक चित्रण गरिएको पाइन्छ । 'मानव' महाकाव्यको प्रकाशनपूर्व वि.सं. २०२० सालमै मुलुकी ऐन र त्यसको सोह्र वर्षअघि सन् १९४८ मा मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी भैसकेका भए पनि 'मानव' को प्रकाशनकालमा समेत नेपालका पहाडी दलितहरूको अवस्था पशुकै जस्तो दयनीय थियो । यद्यपि 'मानव' महाकाव्यको मूल अभिप्राय नेपालमा रहेको जातीय छुवाछुत र त्यसका कारण उत्पन्न सामाजिक समस्याको विश्लेषण गर्नु होइन, फेरि पनि यो महाकाव्यले नेपाली दलितहरूका समस्या र उनीहरूको चेतनामा आइरहेको परिवर्तनलाई असचेत रूपमै पनि निकै यथार्थपरक ढङ्गले चित्रण गरेको छ भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ कृतिसूची

१. आचार्य, नेत्र (सं.), **नागरिकको पहलमा नयाँ नेपाल,** काठमाडौँः शान्तिका लागि साझा अभियान र अन्य संस्थाहरू, वि.सं. २०६३ ।
२. **नेपालमा संघीय शासन प्रणालीः चुनौती र अवसरहरू,** काठमाडौँः राष्ट्रिय शान्ति अभियान, वि.सं. २०६४ ।
३. प्रश्रित, मोदनाथ, **मानव,** दो.सं., काठमाडौँः लुम्बिनी प्रकाशन, वि.सं. २०४७ ।

२४. पूर्ववत्, ५६ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४. भट्टराई, पं.हर्षनाथ (कार्यकारी सम्पादक), **नेपाली बृहत् शब्दकोश,** काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, वि.सं. २०४० ।

५. यात्रु, कुमार (कार्यकारी सम्पादक), **समायोजन,** वर्ष १, अङ्क २, काठमाडौँ: सुरेश आचार्य, वि.सं. २०६४ ।

६. रेग्मी, चूडामणि (प्रधान सम्पादक), **जुही** (मोदनाथ प्रश्रित विशेषाङ्क), वर्ष ३१, अङ्क १, पूर्णाङ्क ६५, झापा: प्रदीपमणि रेग्मी, वि.सं. २०६८ ।

७. लामिछाने, डा. कपिलदेव (सं.), **मोदनाथ प्रश्रितः केही अध्ययन,** झापाः जुही प्रकाशन, वि.सं. २०६८ ।

८. श्रेष्ठ, डा.दयाराम र मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास,** काठमाडौँ: साझा प्रकाशन, वि.सं. २०४९ ।

९. सेवक, बी.के., **जन उत्थान,** वर्ष १२, अङ्क ४, पूर्णाङ्क ५०, काठमाडौँ: जन उत्थान प्रतिष्ठान, वि.सं. २०६३ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुराणको ऐतिहासिकता र व्यास परम्पराको परिचर्चा

मधुसूदन भट्टराई
उपप्राध्यापक

१. विषयप्रवेश

शास्त्रीय परम्परा एवं संस्कृतिको स्वरूपको वास्तविक जानकारीका लागि पुराणको अध्ययन गर्नु नितान्त आवश्यक हुन्छ । पुराणलाई वाचन गर्दा वा सामान्य रूपमा हेर्दा स्तुतिपरक देखिए तापनि पुराणमा ज्ञान–विज्ञानको भण्डार नै भएकाले पूर्वीय वाङ्मयको मेरुदण्ड हो भन्दा पनि अत्युक्ति हुँदैन । हाम्रो समाजका रीतिरिवाज र चलनचल्तीलाई हेर्दा पुराण पूर्वीय समाजको आधारपीठ नै मानिन्छ । हाम्रो समाजको धरातलीय यथार्थ र सामाजिक परिवेशलाई तुलनात्मक अध्ययन गर्दा सिङ्गो भारतवर्ष र हाम्रो देश नेपालले पनि आफ्ना नीति नियमहरू पौराणिक समाजकै आधारमा निर्माण गरेको पुष्टि हुन्छ । कुनै पनि विषयको जानकारीका लागि प्राचीनताको अध्ययन र अनुसन्धान आवश्यक हुन्छ । कुनै पनि भाषा वा ग्रन्थबाट अध्ययन गरे पनि प्राच्य परम्परा वा इतिहासको अध्ययन विना रचिएका वा अनुसन्धित ग्रन्थहरूले वाञ्छित प्रतिफल दिन्छन् भन्ने कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । पूर्वीय शास्त्रहरूको मूल आधार नै मन्त्र, संहिता, ब्राह्मण र उपनिषद् जस्ता वैदिक शास्त्रलाई मानिन्छ र तिनै विषयवस्तुलाई आधार बनाई तात्कालिक ऋषिमुनिहरूद्वारा आफ्नो साधना र तपस्याबाट सिर्जना गरिएका अनुसन्धित सामग्रीका रूपमा दर्शन, कला, पुराण, ब्याकरण, खगोल, साहित्य आदि ग्रन्थहरू प्रतिपादित भएका हुन् । पूर्वीय शास्त्रीय धारामध्येको पुराणलाई पनि एउटा प्रमुख धाराका रूपमा लिइन्छ । त्यसैले पुराण भनेको के हो र पुराणको प्राचीनता के हो भन्ने प्रश्नलाई उजागर गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

२. संस्कृत वाङ्मयमा पुराण

विश्वका भाषाविद्हरूबाट वेदको विभिन्न किसिमले अध्ययन र अनुसन्धान गरिएको भए तापनि वेदका लेखक हालसम्म यकिन नहुनु र वेदलाई अपौरूषेय एवं निर्विकल्प ग्रन्थका रूपमा स्वीकार गर्दै आइनुले विश्वमा प्रचलित भाषा वा शास्त्रमध्ये संस्कृत वाङ्मय सबैभन्दा पुरानो विद्या हो भन्ने कुरा पुष्टि गरेको देखिन्छ । वैदिककालमा वेद र संहिता सर्वप्रथम सिर्जना भएको र वेद एवं संहिता सबैले बुझ्न नसक्ने भएकाले सोही अन्तर्गत ब्राह्मणग्रन्थ, आरण्यक, उपनिषद्, सूत्र, पुराण एवं

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दर्शन तथा साहित्यशास्त्रको सिर्जना भएको पाइन्छ। ब्राह्मणग्रन्थ स्तुतिपरक रहेको पाइन्छ भने आरण्यकमा जङ्गलमा बसी अध्ययन, अनुसन्धान र साधनाबाट अध्यात्म चिन्तनको निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ। उपनिषद्हरूले दार्शनिक विवेचन र सूत्रले सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक र आर्थिक विषयको अन्वेषण गरेको पाइन्छ।

संस्कृत वाङ्मयभित्र पुराणको रचना कसरी भयो वा कसले गऱ्यो भन्ने सम्वन्धमा व्यापक अध्ययन र अनुसन्धान हुँदै आएको भए तापनि पुराणको परिभाषा र पुराण शब्दको प्राचीनताका सन्दर्भमा पूर्वीय विद्वान्, ऋषिमुनि र तपस्वीहरूका मत नै प्रामाणिक आधार मानिँदै आएका छन्। पाणिनि, यास्क आदिले आफ्ना ग्रन्थमा पुराण शब्दको व्युत्पत्ति 'पुरा भवम्' मा 'सायं चिरं प्राह्वे प्रगेभ्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च' बाट 'पुरा' शब्द र त्यसमा 'ट्यु' प्रत्यय र 'तुट्' आगम भएपछि पुरातन शब्द निष्पन्न हुन्छ। पाणिनि स्वयंले पुराणं शब्दका बारेमा दुईवटा सूत्र प्रयोग गरेका छन्। 'पूर्वकालकै सर्व-जरतपुराणनव केवलाः समानाधिकरणेन'। 'तथा पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु।' यी सूत्रको प्रयोगमा पुरा शब्दबाट ट्यु प्रत्यय अवश्य हुन्छ, परन्तु तुट्को आगम हुन सक्दैन भन्ने कुरा सिद्ध भएको पाइन्छ। पाणिनिको व्याकरणका अतिरिक्त विभिन्न प्राचीन ग्रन्थहरूमा पुराण शब्दको प्रयोग भएको छ। ऋग्वेदका विभिन्न भागमा पन्ध्रदेखि सोह्र ठाउँमा पुराण शब्द प्रयोग भएकोले वैदिककालमै पुराणको परिकल्पना भएको र सोही आधारमा पुराणहरूको निर्माण भएको पुष्टि हुन्छ। यास्कले आफ्नो निरुक्तमा 'पुरा नवं भवति' (अर्थात् जुन प्राचीन भएर पनि नयाँ हुन्छ) भनी व्युत्पत्ति गरेको पाइन्छ। विभिन्न पुराणलाई दृष्टिगत गर्दा वायुपुराणमा 'पुरा अनति' (प्राचीनकालमा जुन जीवित थियो), पद्मपुराणमा 'पुरा परम्परा वष्टिं कामयते' (जुन परम्पराको कामना गर्दछ), ब्रह्माण्ड पुराणमा 'पुरा एतत् अभूत्' (प्राचीनकालमा यस्तो भयो) जस्ता अठारै पुराणमा भिन्न-भिन्न किसिमले पुराण शब्दको व्युत्पत्ति गरेको पाइन्छ। उपर्युक्त आधारमा पुराणहरू प्राचीन ग्रन्थ हुन् भन्ने पुष्टि हुन्छ। वेदकालीन समयदेखि नै पुराण थियो, त्यो आज पनि छ र भोलि पनि उत्तिकै सान्दर्भिक र मनन योग्य छ। यसको अभावमा प्राचीन मूल्य र मान्यता, सभ्यता र संस्कृतिका साथै नीति नियमहरू समाप्त हुन्छन्। जबसम्म पुराणको आवश्यकता रहन्छ तबसम्म मानव सभ्यता जीवित रहन्छ भन्ने सत्य पुराणहरूले दिग्दर्शन गरेको विषय हो। पुराण ज्ञानविज्ञानको सागर हो। जसले जे चाहन्छ त्यही रूपमा तैरन्छ।[१,२,३]

३. इतिहास र पुराणको पार्थक्य

पुराण र इतिहासका सन्दर्भमा प्राचीन ग्रन्थहरूमा स्पष्टसँग भिन्नता देखाएको पाइँदैन। महाभारतको आदिपर्वमा इतिहासलाई स्पष्ट गर्नका लागि 'पुराण' शब्दको प्रयोग गरी इतिहासोत्तम

१. यस्मात् पुरा ह्यानक्तीदं पुराणं तेन तत् स्मृतम्।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ वायु पु. १।२०३

२. पुरा परम्परा वष्टि पुराणं तेन तत् स्मृतम् ॥ पद्मापु. ५।२।५३

३. यस्मात् पुरा ह्यभूच्चैतत् पुराणं तेन तत् स्मृतम्।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्व पापैः प्रमुच्यते ॥ ब्रह्माण्ड पु. १।१।१७३

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

ग्रन्थ भनेर महाभारतलाई चिनाएको पाइन्छ। वायुपुराणमा 'पुरातन इतिहास' उल्लेख गरेर इतिहास शब्द प्रयोग गरिएको छ भने छान्दोग्योपनिषद्को भाष्यमा आचार्य शंकरले इतिहास र पुराणको भिन्नतालाई देखाएका छन् । इतिहास तथा पुराण शब्द वेदमा उल्लेख रहेको र 'असव्दा इदमग्रं आसति' जस्ता सृष्टिप्रक्रियामा घटित विवरणहरू पुराण हुन् भन्ने कुरा सातौं शताव्दीमा आचार्य शङ्करले देखाएको पाइन्छ। प्राचीन ग्रन्थहरूमा इतिहास र पुराणको भिन्नता न्यूनरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । पाँचौं शताव्दीको अमरकोशमा पुराणलाई सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, मन्वन्तर तथा वंशानुचरित गरी पाँच लक्षण दिइएको छ । यसरी पुराणलाई छुट्टै र इतिहासलाई छुट्टै विवेचना गरे तापनि दुवैको सम्बन्ध अन्योन्याश्रित रहेको देखिन्छ। पुराणमा सृष्टि, प्रलय आदिका अतिरिक्त धर्मशास्त्रका विषयहरू पनि उल्लिखित छन् । पुराणअन्तर्गत सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, मन्वन्तर र वंशानुचरित पर्दछन् भने इतिहासअन्तर्गत प्राचीन आख्यानहरू पर्दछन् । यसरी इतिहास र पुराण दुवै एक अर्कामा भिन्नजस्तै देखिए पनि सृष्टिसँगै प्रारम्भ भई वर्णन हुँदै आएका आख्यानहरू इतिहाससँग सम्बन्धित रहेको पुष्टि हुन्छ। इतिहास पुराणकालीन अवस्थाका सूचिक्रम भएकाले पुराणसँग सम्वन्धित देखाइएको छ। सृष्टिक्रमलाई देखाउन इतिहास र इतिहासलाई देखाउन सृष्टिक्रम आवश्यक हुने हुँदा यी दुवैको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। त्यसैले इतिहास र पुराणको सम्बन्ध नङ् र मासुको जस्तै प्रतीत हुन्छ।[४]

४. पुराणको रचनामा वेदव्यास

पुराणको उत्पत्तिका विषयमा प्रायः सबै पुराणमा एकै मत देखिन्छ। ब्रह्माको मुखवाट पुराण संहिताको प्रारम्भ भएको भन्ने कुरामा पनि विमति पाइँदैन । मत्स्यपुराणको अ. ५३ को श्लोक ३ का अनुसार सबै शास्त्रभन्दा पहिले ब्रह्माले 'पुराण' शब्दकै रचना गरेका थिए । त्यसपछि वेद शब्द निक्लिएको हो भन्ने भनाइ पाइन्छ । जस्तैः– पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा कृतम् । अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥ मत्स्यपुराणमा यस्तो मत उपस्थापित भए तापनि श्रीमद्भागवतमा पुराणको उत्पत्ति वेदभन्दा पछि भएको भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ। ऋग्वेद आदिको उदय ब्रह्माको पूर्वमुखबाट र अन्य चारमुखबाट पुराणको उत्पत्ति एकैसाथ भएको पुष्टि गर्दै श्रीमद्भागवतमा वेदपछि पुराणको उत्पत्ति भएको कुरा यसरी प्रस्ट्याइएको छः– ऋक्यजुःसामाथर्वाख्यान् वेदान् पूर्वादिभिर्मुखैः । शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात् क्रमात् ॥ इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः । सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ (भाग ३।१२।३७,३९) पुराणको विकास त्यत्तिबेला भयो, जब व्यासले पुराण-संहिताको प्रणयन गरे । मौखिक (श्रुतिपरम्परा) वा अलिखित परम्परालाई व्यवस्थित गर्ने कार्य व्यासबाट नै थालनी भयो । व्यासले पुराण संहिताको प्रणयन गरेर लोमहर्षणलाई पढाए । लोमहर्षणले पनि एउटा पुराण-संहिता बनाए, जुन व्यासको पुराण संहितामा नै आधारित थियो । लोमहर्षणले पुराण-संहिता आफ्ना ६ शिष्यलाई पढाए । ऋषिहरूको व्यक्तिगत नामका साथमा गोत्रज उल्लेख गर्ने परम्पराको थालनी पनि लोमहर्षणले नै चलाए । सो परम्परालाई वैदिक विशिष्टता मानिन्छ (वायुपुराण, ६१-

४. इतिहास इत्युवंशीपुरुरवसोः संवादादि उर्वशी ह्यप्सरा इत्यादि ब्राह्मणमेव पुराणम् असद्धा एदमग्र आसीदित्यादि । शाङ्करभाष्य ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५५।५६) । सोही आधारमा एउटा वैयक्तिक र अर्को गोत्रज नाम प्रचलनमा ल्याएको कुरा वायुपुराणमा उल्लिखित छ । गोत्रजका आधारमा लोमहर्षणका सुमति अत्रेय, अकृतव्रण काश्यप, अग्निवर्चा भारद्वाज, मित्रायु, वशिष्ठ, सोमसेत्ति सावर्णि र सुशर्मा शांशपायन गरी ६ वटा शिष्यका नाम लेखिएको छ । तिनै छ शिष्यमध्ये तीन शिष्यले एक-एकवटा नयाँ पुराण-संहिता बनाए । अग्निपुराण (अ २६१।११-१२) मा उल्लेख भएको विषयवस्तुलाई हेर्दा लोमहर्षणका शिष्य सुशर्मा, अकृतव्रण तथा सोमसेत्तिलाई पुराणप्रणेताका रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सोही समयमा गुरु लोमहर्षणले पनि अन्य चार संहिता बनाए । जसमध्ये पाद-प्रक्रियापाद् उपोदघातपाद्, अनुप्रगपाद तथा उपसंहार गरी चार पाद थिए । ती चारपाद एकार्थवाचक देखिए तापनि पाठान्तरमा भने भिन्नता रहेको देखिन्छ । व्यासले स्वनिर्मित पुराणसंहिताको अध्ययन लोमहर्षणलाई गराए । त्यसैले वेदव्यासका आदिप्रवर्तकका रूपमा लोमहर्षणलाई मानिएको छ ।[५,६,७]

५. पौराणिक व्यासको परिचय

सवैभन्दा प्राचीन ग्रन्थ वेद हो र वेदको सरलीकरण पुराण हो भन्ने कुरा इतिहासले प्रस्ट्याएकै छ । पुराणले मानवी र दानवी समाजको परिकल्पना गरेको र सोही आधारमा मानवीय रीति-स्थिति, सभ्यता-संस्कृति, नीति-नियम आदि बनेको कुरा विश्वमा प्रचलित सामाजिक परिवेशलाई तुलनात्मक अध्ययन गर्दा पुष्टि हुन्छ । पुराणमा उल्लिखित मानवी र दानवी समाजका सन्दर्भमा आ-आफ्नै विश्लेषण भए तापनि समाजको निर्माण पुराणकै आधारमा भएको थियो र छ भन्ने पुष्टि हुन्छ । यस्तो महनीय ग्रन्थका रचयिता को थिए भन्ने बारेमा चर्चा, अध्ययन र अनुसन्धान गर्दा सबै पुराणका रचयिता वेदव्यास हुन् भन्ने कुरा आख्यानद्वारा प्रमाणित विषय हो । परन्तु एउटै वेदव्यासले सम्पूर्ण पुराण, उपपुराण एवं औपपुराणहरूको रचना कसरी गरे होलान् भन्ने कुरामा आजका जनसमुदायले आश्चर्यजनक प्रतिक्रिया राख्ने गर्दछन् । पुराणप्रति आस्था राख्ने जो कोहीलाई पनि यो कौतुहलताको विषय बनेको छ । वेदव्यास को हुन्, वेदव्यास व्यक्ति हुन् वा

५. त्र्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः ।
वैशम्पायनहारीतौ षड् वै पौराणिका इमे ॥ (भाग-१२।७।५)

६. सुमतिश्चाग्निवचांश्च मित्रायु शांसपायन ।
अकृतव्रण सावर्णी षड्शिष्यास्त्रस्य चाभवन ॥ (विष्णु ३।६।१७)

७. त्रिभिस्तिस्त्रः कृतास्तिस्त्रः संहिता पुनरेव हि ।
काश्यपः संहिताकर्ता सावर्णिः शासपायन ॥
सामिका (मामिका) च चतुर्थीस्यात् सा चैषा पूर्वसंहिता ।
सर्वास्ता हि चतुष्पादाः सर्वाश्चैकार्यवाचिकाः ।
पाठान्तरे पृथग्भूता वेदशाखा यथा तथा ।
चतुःसाहस्त्रिकाःसर्वाः शांशपायनिकामृते ॥
लोमहर्षणिकाः मूलास्ततः काश्यपिका परा ।
सावर्णिका तृतीया ता यजुर्वाक्यार्थप(म)ण्डिताः ॥
शांशपायनिका चान्या नोदनार्थ-विभूषिताः ॥ (वायु ६१।५७-६१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदव्यास भन्ने विशेष पद हो भन्ने सन्दर्भमा जिज्ञासा जाग्नु सान्दर्भिक विषय हो । वेदव्यासका सन्दर्भमा पुराणमा उल्लेख भएको पारिवारिक परम्पराको अध्ययन गर्दा 'व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् । पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥' भन्ने पौराणिक आधार भेटिन्छ । प्रस्तुत श्लोकले वेदव्यास वशिष्ठका प्रपौत्र र शक्तिका पौत्र, पराशरका पुत्र तथा शुकदेवका पिता थिए भन्ने कुरा प्रमाणित गरेको छ । ब्रह्मर्षि वशिष्ठ ब्रह्माका मानस पुत्र थिए भन्ने कुरा विभिन्न पुराणहरूमा लेखिएको छ । तसर्थ वेदव्यासको पारिवारिक परम्परा यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छः ब्रह्मा-वशिष्ठ-पराशर-व्यास-कृष्णद्वैपायन । माथि उल्लिखित परम्परा वर्तमानकालिक व्याससँग सम्बन्धित परम्परा हो । अहिले मानिँदै आएका वेदव्यासभन्दा पहिले २७ वटा व्यास थिए भन्ने कुरा विष्णुपुराणको ।३।३।७।१८। मा र देवीभागवतको ।१।३।२४-३५। वाँ श्लोकमा उल्लेख भएको छ । उपर्युक्त व्याख्यालाई हेर्दा व्यास कुनै एउटा व्यक्तिको नाम नभई व्यास भनेको विशिष्ट पद वा पदाधिकारीको नाम हो भन्ने पुष्टि हुन्छ । त्यस्ता विशिष्ट गुणयुक्त व्यक्ति वा पदाधिकारीको जन्म प्रत्येक युगमा हुने गर्दछ र प्रत्येक द्वापर युगमा पुराणको रचनाका लागि व्यासको उत्पत्ति हुन्छ भन्ने कुरा पुराणहरूमा व्याख्या गरेको देखिन्छ । युगको परिवर्तनसँगै लोकको मंगलका लागि वेदलाई चार भागमा र पुराणलाई १८ भागमा व्यास वा विभाजन गरिन्छ । वेदलाई व्यसन अर्थात् विभक्त गरेकाले वेदव्यास भन्ने गरिएको प्रामाणिक आधार भेटिन्छ र यसकै संक्षिप्त नाम व्यास हो भन्ने पुष्टि हुन्छ । विष्णुपुराणमा वेदभेदको सन्दर्भमा यसरी उल्लेख गरिएको छ- वीर्यतेजो वलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य च । हिताय सर्वभूतानां वेदभेदात् करोति सः ॥ द्वापरको आरम्भमा मनुष्यको तेज, वीर्य तथा वल कम हुन्छ । त्यसैले लोकहितको चिन्तन गर्न सक्ने व्यक्तिको आवश्यकता पर्दछ । त्यसलाई विचार गरेर सबै प्राणीको हितका लागि व्यासदेव (जुन विष्णुको अवतारका रूपमा चिनिन्छन्) ले जन्म लिन्छन् र वेदको व्यास (विभाजन) गर्दछन् । उपर्युक्त यथार्थबाट व्यास परम्परालाई यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ- ब्रह्मा-प्रजापति-शुक्राचार्य-वृहस्पति-सूर्य-यम-इन्द्र-वरिष्ठ-सारस्वत-त्रिधामा-त्रिशिख-भरद्वाज-अन्तरिक्ष-वर्णी-त्रय्यारुण-धनञ्जय-ऋतुञ्जय-जयभरद्वाज-गौतम-हर्यात्मा-वाजश्रवा-शुष्मायण-तृणविन्दु-भार्गवऋक्ष (वाल्मीकि) शक्ति-पराशर-जातुकर्ण-कृष्णद्वैपायन ।[८,९]

उपर्युक्त आलेखबाट पुराणहरूमा २८ वटा व्यासको व्याख्या गरेको पाइन्छ । व्यासद्वारा नै सम्पूर्ण पुराणहरूको निर्माण गरेको कथनले वेदव्यास लोक प्रसिद्ध नाम हो । त्यसैले पुराणले दिग्दर्शन गरेबमोजिम अट्ठाइसौं वेदव्यास (कृष्णद्वैपायन) निषादराजकी पुत्री सत्यवतीका गर्भ र पराशरमुनिको वीर्यबाट उत्पन्न भएका थिए । व्यासको जन्म भारतको यमुना नदीको एउटा द्वीपमा भएको थियो र तिनै व्यासलाई कृष्णद्वैपायन भनिएको हो । कृष्णद्वैपायनको शरीर कृष्णवर्णको भएकाले उनलाई कृष्ण वा कृष्णमुनि पनि भन्ने गरिन्थ्यो । वेदलाई विभाजन गरेका हुनाले वेदव्यास र छोटो रूपमा सम्बोधन

८. ययासौ कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक् प्रभुः ।
वेदव्यासाभिधाना तु सा च मूर्तिर्मधुद्विषः ॥ (विष्णु पु. ३।३।७-१८)

९. वीर्य तेजो वलं चास्य .... । (विष्णु पु. ३।३।६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्दा उनलाई व्यास भनिएको हो । व्यासमा भएको अगाध पाण्डित्य र अलौकिक प्रतिभाको व्याख्या उनका रचनावाट स्वतः प्रस्टिन्छ । महाभारत र पौराणिक इतिहासलाई हेर्दा कृष्णद्वैपायनको कौरव र पाण्डवसँग घनिष्ठ सम्बन्ध थियो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ । कौरवलाई युद्धमोह नराख्न व्यासले हरसम्भव आग्रह गरेको देखिन्छ भने विनाशतर्फ उन्मुख दुराग्रही कौरवले व्यासको उपदेशलाई बिल्कुलै वास्ता नगरेका प्रमाण प्रशस्तै भेटिन्छन् । परिणामतः महाभारतको युद्ध हुन्छ र सोही युद्धलाई आधार बनाई तीनवर्षको अथक परिश्रमबाट व्यासले महाभारत नामक विशाल काव्य सृजना गरेको भन्ने प्रमाण यसरी प्रस्टिन्छः- त्रिभिवर्षैः सदोत्थायो कृष्णद्वैपायनो मुनिः । महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम् ॥ म. आदि. ६६।२२।

वेदव्यासका साथमा महान् तत्वज्ञानी शुकदेवको नाम पनि पुराणको प्रचार प्रसारका क्रममा स्वर्णाक्षरले लेखिनु उपयुक्त मानिन्छ । जन्मवृत्तान्तलाई हेर्दा प्रचलित रीतिभन्दा शुकदेवको जन्म छुट्टै प्रकृतिले भएको देखिन्छ । महाभारत शान्तिपर्वको २२४ अध्यायदेखि २५५ अध्यायसम्म शुकदेवका विषयमा विस्तारपूर्वक वर्णन गरिएको छ । व्यास, अप्सरा घृताची र अरणिकाष्ठको संयुक्त प्रयासमा शुकदेवको जन्म भएको भन्ने उल्लेख रहेको छ । यसै कारणले शुकदेवलाई आरणेय वा अरणीसुतको नामबाट पनि चिनिन्छ । शास्त्र चिन्तनका क्रममा उठेका शुकदेवका जिज्ञासाहरूको समाधानका लागि व्यासले मिथिलाका राजा जनकसँग शुकदेवलाई भेट्न पठाएका थिए । मिथिलाका नरेशबाट आफ्नो जिज्ञासाको समाधानका साथै ज्ञान-विज्ञानका विविध विषयमा ज्ञान आर्जन गरी शुकदेव आफ्नो घर फर्किए । त्यसपछि शुकदेवले ज्ञान विज्ञानका विषयमा विशद् परिचर्चा गर्दै श्रीमद्भागवतमा परीक्षितसँग आफ्नो ज्ञानलाई प्रकट गरेका थिए भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ । श्रीमद्भागवतको अध्ययन गर्‍यो भने शुकदेवभित्र रहेको आध्यात्मिक योग्यता पूर्णरूपमा प्रमाणित भएको पाइन्छ । श्रीमद्भागवतमा शुकदेव नैष्ठिक ब्रह्मचारीका रूपमा परिचित छन् । परन्तु देवीभागवतमा शुकदेवलाई व्यासले गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्नका लागि महान् उपदेश दिएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । पिताको आज्ञानुसार शुकदेवले गृहस्थाश्रममा प्रवेश गरेका थिए भन्ने कुरा कूर्मपुराणमा यसरी उल्लेख भएको देखिन्छः- स्वमुखनिभृत चेतास्तद् व्युदस्तान्भावोऽप्यजितरुचिरलीलाकृष्टं सारस्तदीयम् । व्यतनुत कृपया यस्तत्वदीयं पुराणम् । तमखिलंवृजिनघ्नं व्याससूनु नतास्मि ॥ (भाग -१२-१२-६८) । प्रस्तुत श्लोकले शुकदेवको जीवनको एक सुन्दर समालोचना गरेको छ । शुकदेव निरन्तर आत्मानन्दमा निमग्न रहन्थे, तर मुरलीमनोहर श्यामसुन्दरको मधुमयी, मङ्गलमयी, मनोहारिणी लीलाले शुकदेवको मन भगवद्भक्तितती आकर्षित हुन थालेको भन्ने कथन पनि छ । परिणामतः भगवद्भक्तितर्फ शुकदेव क्रमशः मोहित हुँदै जान्छन् र भगवद्भक्तिलाई प्रस्तुत गर्दै महापुराण श्रीमद्भागवतलाई विस्तार गर्न पुग्छन् । यसरी पराशर, व्यास र शुकदेवले पुराणको प्रणयन तथा प्रचार-प्रसारमा सम्पूर्ण शक्ति खर्चिन पुगेको भन्ने ऐतिहासिक कथन छ । अठार पुराणमध्ये विष्णुपुराणको प्रवचनको श्रेय पराशरजीमा रहेको पाइन्छ भने अठार पुराणको प्रणयनको गौरव र श्रेय वेदव्यासमै अन्तर्निहित छ । पुराणमध्ये मूर्धन्य मानिने श्रीमद्भागवतका प्रथम प्रवाचकका रूपमा र आध्यात्मिक विषयको प्रचारप्रसार गरी मानवलाई सन्मार्गतर्फ लाग्ने प्रेरणासहित उदात्त महिमाको वर्णन गरेको हुँदा शुकदेवको श्रेय

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भागवतमै केन्द्रित रहेको छ । तसर्थ पुराणका यी त्रिमूर्ति वा त्रिमुनि सबै पाठक वा आस्थाभाव राख्नेका लागि बन्दनीय पात्रका रूपमा रहेका छन् ।[१०,११,१२,१३,१४]

उपर्युक्त तथ्य र विषय विवेचनवाट पुराणहरूलाई ऐतिहासिक दस्तावेजका रूपमा लिँदै सामाजिक रीति-स्थिति, नीति-नियम, सभ्यता-संस्कृति, कला-कौशल आदिको मूलधरोहर मान्नुपर्ने देखिन्छ । कुनै पनि समाज वा राष्ट्रको एउटा इतिहास र परम्परा रहेको हुन्छ । इतिहास र परम्परा नभएको कुनै पनि वस्तु वा संस्थाको नाम उत्कर्षमा पुगे पनि जगविनाको घरजस्तै सर्वस्वीकार्य हुन सक्दैन । तसर्थ हामीलाई हाम्रा पूर्वजले अध्ययन र अनुसन्धानका लागि ऐतिहासिक धरोहरका रूपमा अगाध सम्पदा दिएका छन् । तिनै सम्पदाको संरक्षणमात्र गर्न सकेमा पनि ठूलो उपलब्धि हासिल हुने कुरामा दुई मत नरहला । वेदव्यासले पुराणहरूको रचना गरी अकल्पनीय योगदान गरेका छन् र पुराणहरू हाम्रो जीवनका अमूल्यनिधि हुन् भन्ने कुरा इतिहासविद्हरूले स्वीकारेको विषय हो । अतः ऐतिहासिकतामा पुराण र रचनाकारमा वेदव्यासको महिमा सदैव अनुकरणीय वनिरहने छ र अध्येता, अनुसन्धाता वा समालोचकका लागि अतुलनीय सम्पदाको रूपमा ज्ञानगङ्गा निरन्तर प्रवाहित भैरहने छ ।

सन्दर्भग्रन्थ

१. श्रीविष्णुपुराण-वेदव्यास-अनुवादक-श्रीमुनिलाल गुप्त-गीताप्रेस, गोरखपुर, सं. २०६० ।

२. महाभारत शान्तिवर्ष दोस्रो भाग-वेदव्यास सं.डा.पं. श्रीपाददामोदर सातवलेकर, प्र. स्वाध्याय मण्डल, भारत मुद्रणालय ।

३. श्रीमद्भागवतमहापुराण-वेदव्यास- प्र. गीताप्रेस, गोरखपुर, सं. २०५७ ।

४. पुराणविमर्श-आचार्य वलदेव उपाध्याय-चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी, सं.ई. १९८७ ।

---

१०. द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यसिरूपी महामुने ।
वेदमेकं सुवहुधा कुरुते जगतो हितः ॥ (विष्णु पु. ३।३।५)

११. द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपेण सर्वदा ।
वेदमेकं स वहुधा कुरुते हितकाम्यया ॥ (देवी भागवत १।३)

१२. द्वैपायने यत्प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ।
सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव श्रुत्वा यदभिपूजितम् ॥ (महा आदि १।१७)

१३. इमं यो ब्राह्मणो विद्वानितिहंसं पुरातनं
श्रृणुयाद् श्रावयेद्वापि तथाऽध्यापयतेऽपि च ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च सम्मतम् ।
कृष्णद्वैपायनेनोक्तं पुराणं व्रह्मवादिना ॥ (वायु १०३।४८,५१)

१४. सोऽविशंकेन मनसा तथैव द्विजसत्तम ।
अरणी ममन्थ व्रह्मर्षितस्यां जज्ञे शुको नृप ॥
शुक्रे निर्मथ्यमाने स शुको जज्ञे महातपाः ॥
परमर्षिर्महायोगी अरणी गर्भसम्भवः । (महा-शान्ति प ३२४।८-९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आत्मवादी र देहवादी चिन्तन-परम्परामा अलङ्कारसिद्धान्त

टीकाराम गौतम
उपप्राध्यापक

१. विषयप्रवेश

वैदिक युगदेखि नै अस्तित्वमा देखिएको संस्कृत साहित्यको अलङ्कारपरम्परा वेद, उपनिषद्, रामायण, पुराण र महाभारत हुँदै आधुनिक युगमा प्रवेश गर्दछ। आचार्य भरतको नाट्यशास्त्र (इ.पू. १-२ औं शताव्दी) बाट बीजारोपण भई भामह (इ. ६ औं शताव्दी) मा आएर सैद्धान्तिक एवं विकसित रूप ग्रहण गरेको अलङ्कारपरम्परा दण्डी, वामन, रूद्रट, रूय्यक, मम्मट, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित आदि आचार्यहरू हुँदै समृद्ध रूपमा विकासको बाटोमा निरन्तर अगाडि बढिरहेको पाइन्छ। संस्कृत, नेपाली, हिन्दी, मैथिली आदि प्रायः सबै भाषा साहित्यमा अलङ्कारले आफ्नो प्रभुत्व जमाइसकेको छ। कुनै पनि काव्य वा साहित्य अलङ्कारविना नून नभएको तरकारीजस्तै खल्लो प्रतीत हुन्छ। अतः चमत्कारपूर्ण अभिव्यक्ति बोकेको अलङ्कारसिद्धान्त कहिले र कसरी विकसित भयो भन्ने सन्दर्भमा विवेचन गरिनु आजको आवश्यकता हो।

२. अलङ्कारको वर्गीकरण

इसाको छैठौं शताब्दीका आचार्य भामहबाट अलङ्कारसिद्धान्तको विधिवत् आरम्भ भए तापनि लामो समयसम्म अलङ्कारको वर्गीकरण भएको पाइँदैन। भामहले आफूभन्दा पूर्व शब्दप्राधान्यवादी एवं अर्थप्राधान्यवादी आचार्यहरू भएको तर आफूलाई भने शब्दप्राधान्य वा अर्थप्राधान्य मात्र मान्य नभई दुवैको समन्वय मान्य भएको कुरा उल्लेख गरेका छन्। तर उनले पनि कतै अलङ्कारको वर्गीकरण गरेको देखिँदैन। नवौं शताब्दीमा आएर आचार्य रूद्रटले सर्वप्रथम अलङ्कारको वर्गीकरण गर्ने कार्यको थालनी गरेका छन्। उनले आफ्नो "रूद्रटालङ्कार" नामक लक्षणग्रन्थमा अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई भागमा विभाजन गर्दै शब्दालङ्कारलाई पुनः वक्रोक्ति, अनुप्रास, यमक, श्लेष र चित्र गरी ५ भागमा विभाजन गरेका छन्। अर्थालङ्कारलाई वास्तव, औपम्य, अतिशय र श्लेषवर्ग गरी ४ भागमा विभाजन गरेका छन् (अलङ्कारसर्वस्वम्, भूमिका, पृ. २९)। त्यसैगरी दशौं शताब्दीमा आचार्य भोजराजले अलङ्कारलाई शब्द, अर्थ र उभयवर्ग गरी तीन भागमा विभाजन गरेका छन् (अलङ्कारसर्वस्वम् भूमिका, पृ. २९)। त्यसपछि एघारौं शताब्दीका आचार्य मम्मटले अलङ्कारलाई

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार र उभयालङ्कार गरी तीन भागमा विभाजन गरेका छन् (अलङ्कारसर्वस्वम् भूमिका, पृ. २९)।

त्यसपछि बाह्रौं शताब्दीका आचार्य रूय्यकले आफ्नो 'अलङ्कारसर्वस्वम्' नामक लक्षणशास्त्रमा अलङ्कारको वैज्ञानिक तरिकाले लामो वर्गीकरण गरेका छन्। उनले अलङ्कारलाई सर्वप्रथम शुद्धवर्ग र मिश्रवर्ग गरी २ भागमा विभाजन गरेका छन्। त्यसपछि शुद्धवर्गलाई पौनरूक्त्यवर्ग र अर्थालङ्कारवर्गमा विभाजन गरी पौनरूक्त्यवर्गलाई शब्दपौनरूक्त्य, अर्थपौनरूक्त्य, उभयपौनरूक्त्य र पाठपौनरूक्त्य गरी ४ भागमा बाँडेका छन्। अर्थालङ्कारवर्गलाई सादृश्यमूलक, विरोधगर्भमूलक, श्रृंखलाबन्धमूलक, तर्कन्यायमूलक, लोकन्यायमूलक, गूढार्थप्रतीतिमूलक र वाक्यन्यायमूलक गरी ७ भागमा विभाजन गरेका छन्। त्यसैगरी अलङ्कारभित्रको मिश्रवर्गलाई संसृष्टि र संकर गरी २ भागमा विभाजन गरी संसृष्टिलाई शब्दालङ्कारसंसृष्टि, अर्थालङ्कारसंसृष्टि, र उभयालङ्कारसंसृष्टि गरी ३ भागमा विभाजन गरेका छन्। संकर अलङ्कारलाई भने केवल अर्थालङ्कारगत संकर भनी एउटै भेद मात्र मानेका छन्। उपर्युक्त वर्गीकरण अलङ्कारको मुख्यवर्गीकरण हो। रूय्यकले अलङ्कारका थुप्रै भेदोपभेदहरू पनि देखाएका छन् (अलङ्कारसर्वस्वम् भूमिका, पृ. ३०-३३)।

३. अलङ्कारको परिभाषा एवं सैद्धान्तिक मत भिन्नता

संस्कृत साहित्यका वेद, उपनिषद् तथा आचार्य भरतमुनिबाट उदय भएको पाइए तापनि सिद्धान्तका रूपमा भने भामहको पालामा आएर मात्र अलङ्कारसिद्धान्त स्थापित भएको देखिन्छ। यसको औचित्य र मान्यता संस्कृत साहित्य वा नेपाली साहित्यमा मात्र नभई विश्वका अनेकौं भाषामा समेत उच्च रहेको देखिन्छ। यसको परिचय वा परिभाषासम्बन्धी चर्चा भामहदेखि जगन्नाथपर्यन्त अविच्छिन्न रूपमा चल्दै आएको र पूर्वीय आचार्यहरूले ब्युत्पत्तिका आधारमा अलङ्कार शब्दलाई दुई प्रकारले ब्युत्पत्ति गरी अर्थ्याउने प्रयास गरेको पाइन्छ। जस्तैः

१) **'अलङ्कृतिरलङ्कारः'** अर्थात् काव्यको सौन्दर्य नै अलङ्कार हो। भाव अर्थमा घञ् प्रत्यय लागेर बनेको यस व्युत्पत्तिअनुसार अलङ्कारको अर्थ लक्षणशास्त्र वा काव्यशास्त्र हो।

२) **'अलङ्क्रियते अनेन इति अलङ्कारः'** अर्थात् काव्यको सौन्दर्यवर्धक तत्त्व नै अलङ्कार हो। करण अर्थमा घञ् प्रत्यय लागेर बनेको यस ब्युत्पत्तिअनुसार अलङ्कार शब्दको अर्थ काव्यको सौन्दर्यवर्धकतत्त्व हो।

उपर्युक्त दुई व्युत्पत्तिका आधारमा विभिन्न आचार्यहरूले अलङ्कारसम्बन्धी आ-आफ्ना तर्क वा मतहरू प्रस्तुत गरेका छन्। उपर्युक्त ब्युत्पत्तिकै आधारमा अलङ्कार सिद्धान्तमा आत्मवादी र देहवादी गरी दुईवटा पक्ष देखिन्छन्। अलङ्कारलाई काव्यको आत्मतत्त्व वा मुख्यपक्ष मान्ने आचार्यहरूलाई आत्मवादी मानिन्छ भने अलङ्कारलाई काव्यको बाह्यतत्त्व मान्ने आचार्यहरूलाई देहवादी भनिन्छ। यसअनुसार भामह, दण्डी, रूद्रट, रूय्यक, जयदेव आदिलाई आत्मवादी र आनन्दवर्धन, मम्मट, विश्वनाथ, जगन्नाथ आदिलाई देहवादी मानिन्छ। उपर्युक्त दुवै पक्षका मतलाई संस्थापन गर्ने आचार्यहरूले यसरी धारणा प्रस्तुत गरेको पाइन्छः-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३.१ आत्मवादी

(क) भामहः-

इसाको छैठौं शताब्दीमा आएर आचार्य भामहले अलङ्कारको चर्चा मात्रै नगरी अलङ्कारलाई काव्यको मुख्यतत्त्व समेत स्वीकारेका छन्। उनले काव्यको आत्मा अलङ्कार हो भनेर कतै उल्लेख नगरे तापनि उनको अलङ्कारसम्बन्धी मान्यता हेर्दा उनी अलङ्कारविना काव्यत्त्व स्वीकार्न तयार देखिँदैनन्– **"न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताऽऽननम्।"** (भामह, काव्यालंकार १/१३) आभूषण विनाकी नारीको मुख सुशोभित नदेखिए जस्तै अन्य तत्त्वहरू भएर पनि अलङ्कारविना काव्य सुशोभित/सत्काव्य हुन सक्दैन भन्ने कुरा स्पष्टै उल्लेख गरेका छन्। अतः भामह अलङ्कार सिद्धान्तका संस्थापक एवं प्रथम अलङ्कारवादी आचार्य मानिन्छन्। यद्यपि भामहपूर्व शब्दालङ्कारवादी र अर्थालङ्कारवादी केही आचार्यहरू रहेको चर्चा स्वयं भामहले गरे तापनि उनीहरूको स्पष्ट परिचय एवं कृतिहरू भने कतै पाइँदैनन्। आचार्य भामहले उक्त शब्दवादी र अर्थवादी दुवै मतको समन्वय गरी शब्दार्थ एवं समन्वयवादी धारणा यसरी प्रस्तुत गरेका छन्-

"रूपकादिरलङ्कारतथान्यैर्बहुधोदितः। न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताऽऽननम्॥ रूपकादिरलङ्कारबाह्यमाचक्षते परे। सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम्॥ तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी। शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः।" (भामह काव्यालङ्कार, १/१३-१५)

यसरी भामहले शब्दप्राधान्य र अर्थप्राधान्य दुवै मतलाई अस्वीकार गर्दै शब्द र अर्थको समन्वय नै आफूलाई मान्य भएको वताएका छन्। शब्द र अर्थको सहभाव नै काव्य हो भन्ने समन्वयवादी धारणाका आधारमा उनले काव्यको परिभाषा यसरी प्रस्तुत गरेका छन्:- **"शब्दार्थौ सहितौ काव्यं......।"** (भामह काव्यालङ्कार, १/१६)। **"वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिः।"** (भामह काव्यालङ्कार, १/३६) **"सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते। यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना।"** (भामह काव्यालङ्कार, २/८५)। वक्रोक्तिमूलक अतिशयोक्ति अलङ्कारलाई अलङ्कारको मुख्य बीज हो भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्दै सबै अलङ्कारहरू वक्रतापूर्ण कथनले युक्त हुनुपर्नेमा भामहले जोड दिएका छन्। अतः अलङ्कारविना काव्यत्व नस्वीकार्ने भामह प्रथम अलङ्कारवादी आचार्य एवं अलङ्कारसिद्धान्तका संस्थापक पनि हुन्। भामहले आफ्नो लक्षणग्रन्थ काव्यालङ्कारमा ३८ वटा अलङ्कारहरूको चर्चा गरेका छन्। त्यसपछिका थुप्रै आचार्यहरूले भामहद्वारा प्रतिपादित मान्यता वा सिद्धान्तहरूको अनुशरण गरेको पाइन्छ।

(ख) दण्डीः-

इसाको सातौं शताब्दीमा आचार्य दण्डीको उदय हुन्छ र उनले अलङ्कारलाई काव्यको मुख्यतत्त्व मान्दै अलङ्कार परम्परालाई अगाडि बढाएका छन्। दण्डीले आफ्नो काव्यादर्शमा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"काव्यशोभाकरान् धर्मानलंकारान् प्रचक्षते ।" भन्दै उनले अतिशयोक्ति अलङ्कारलाई अलङ्कारको मुख्यबीज मानेका छन् । तर भामहले झैं वक्रोक्तिलाई त्यति महत्त्व नदिएको भए तापनि स्वभावोक्तिलाई भने सुन्दर अलङ्कारको रूपमा स्वीकारेका छन् । दण्डीले आफ्नो काव्यादर्शमा भामहद्वारा प्रतिपादित केही अलङ्कारलाई छोडी केही नयाँ अलङ्कारलाई थप्दै जम्मा ३७ वटा अलङ्कारको चर्चा गरेका छन् ।

(ग) वामनः-

आठौं शताब्दीमै अर्का विद्वान्का रूपमा आचार्य वामन देखा पर्छन् । उनले **"रीतिरात्मा काव्यस्य" "विशिष्टा पदरचना रीतिः"** (वामन, काव्यालङ्कारसूत्र २/६-७) भन्ने उल्लेख गर्दै काव्यको आत्मा रीति हो र विशिष्ट किसिमको पद रचनालाई रीति भनिन्छ भन्दै रीतिसिद्धान्तको स्थापना गरेका छन् । रीतिवादका प्रणेता भएर पनि यिनले काव्यमा अलङ्कारको मुख्य स्थान रहने कुरा बताएका छन् । यिनले आफ्नो काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिमा **"सौन्दर्यमलङ्कारः । काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् । अलङ्कृतिरलङ्कारः ।"** (वामन, काव्यालङ्कारसूत्र १/१/१-२) काव्यको सौन्दर्य अलङ्कार हो । काव्य अलङ्कारद्वारा ग्राह्य हुन्छ र काव्यको सौन्दर्य नै अलङ्कार हो भन्दै अलङ्कारलाई काव्यको मुख्यतत्त्व मानेका छन् र अलङ्कारविना काव्यत्त्व हुन नसक्ने उल्लेख गरेका छन् । अतः वामन पनि अलङ्कारवादी आचार्य नै हुन् भन्न सकिन्छ । उनले अनुप्रास र यमकलाई शब्दालङ्कार अर्थालङ्कारलाई औपम्यमूलक मान्दै **"काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः । तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः ।"** (वामन, काव्यालङ्कारसूत्र ३/१/१-२) मा गुण काव्यशोभाका कारक धर्म हुन् भने अलङ्कार त्यस शोभालाई बढाउने हेतु हुन् भन्दै गुण र अलङ्कारबीच भिन्नतासमेत प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

(घ) रूद्रटः-

आठौं शताब्दीको अन्त्य र नवौं शताब्दीको प्रारम्भमा आचार्य रूद्रटको उदय हुन्छ । उनले अलङ्कारलाई काव्यको मुख्यतत्त्व मान्दै अलङ्कारसिद्धान्तलाई अगाडि बढाएको पाइन्छ । उनले आफ्नो लक्षणग्रन्थ रूद्रटालङ्कारमा **"अभिधानप्रकारविशेषा एवं चालङ्काराः ।"** भन्दै विशेष किसिमको कथन विशेषलाई अलङ्कार मानेका छन् । उनले काव्यमा रसतत्त्वलाई पनि स्वीकारेका छन् । त्यसैगरी गुण, रीति र अलङ्कारलाई समन्वयात्मक दृष्टिले हेर्दै अलङ्कारलाई मुख्य ठाउँ दिएकाले यिनलाई अलङ्कारवादी आचार्यका रूपमा लिइन्छ । अलङ्कारको वर्गीकरणकर्ताका रूपमा रूद्रटलाई पहिलो आचार्य मानिन्छन् । उनले अलङ्कारलाई सर्वप्रथम शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई भागमा विभाजन गर्दै अर्थालङ्कालाई वास्तववर्ग, औपम्यवर्ग, अतिशयवर्ग र श्लेषवर्ग गरी ४ चार भागमा विभाजन गरेका छन् । उनले पुराना र केही मौलिक गरी जम्मा ६२ वटा अलङ्कारको चर्चा गरेका छन् । आचार्य रूद्रटले अलङ्कारलाई काव्यको आत्मतत्त्व मानेको हुँदा उनलाई आत्मवादी आचार्य मानिएको हो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(ङ) रूय्यकः-

इसाको बाह्रौं शताब्दीका आचार्य रूय्यकले भामहादि प्राचीन अलङ्कारवादी आचार्यहरूलाई उद्धृत गर्दै अलङ्कारलाई काव्यको मुख्यतत्त्व मानेका छन् तर आफ्नो स्पष्ट परिभाषा भने दिएका छैनन्। उनले **'अलङ्कृतिरलङ्कारः'** यस भावव्युत्पत्तिपरक कथनलाई नै काव्यको परिभाषाका रूपमा स्वीकारेका छन्। त्यसैले यिनलाई प्रसिद्ध अलङ्कारवादी आचार्य भनिन्छ। रस र ध्वनिको बोलवाला चलेको बेलामा पनि उनले अलङ्कार सिद्धान्तलाई आत्मतत्त्वका रूपमा पुनरूज्जीवित गर्ने साहस गरेका हुन्। उनले प्राचीन अलङ्कारवादी आचार्यहरूको मतको स्मरण गर्दै आफू पनि तिनै मतहरूको अनुयायी भएको स्पष्ट पारेका छन्। अर्थात् अलङ्कार काव्यको मुख्यपक्ष वा आत्मतत्त्व हो भन्ने कुरा आफ्नो ग्रन्थमा यसरी उल्लेख गरेका छन्– **"इह हि तावद्भामहोद्भाटप्रभृतयः चिरन्तनालङ्कारकाराः प्रतीयमानमर्थ वाच्योपस्कारकतयाऽलङ्कारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते। तथा हि पर्यायोक्ता-प्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्याक्षेपब्याजस्तुत्युपमेयोपमानन्वयादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन। स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्। इति यथायोगं द्विविधया भङ्ग्या प्रतिपादितं तैः।"** (रूय्यक, अलङ्कारसर्वस्वम्, पृ. ४) उनले अलङ्कारलाई काव्यको आत्मतत्त्व मान्दै अलङ्कारको वैज्ञानिकरूपमा वर्गीकरणसमेत गरेका छन्। अलङ्कारलाई सर्वप्रथम शुद्ध र मिश्रवर्ग गरी दुई भागमा विभाजन गरी शुद्ध वर्गलाई पुनः पौनरूक्त्यवर्ग र अर्थालङ्कारवर्गमा विभाजन गरेका छन्। अर्थालङ्कारवर्गलाई सादृश्यमूलक, विरोधगर्भ, श्रृंखलाबन्ध, वाक्यन्यायमूलक, तर्कन्यायमूलक, लोकन्यायमूलक र गूढार्थप्रतीतिमूलक गरी सात भागमा विभाजन गरेका छन्। उनले आफ्नो लक्षणग्रन्थ 'अलङ्कारसर्वस्वम्' मा ८२ वटा अलङ्कारहरूको विशद् चर्चा गरेका छन्। त्यसैले उनी प्रसिद्ध अलङ्कारवादी आचार्य मानिन्छन्।

(च) जयदेवः-

तेह्रौं शताब्दीका आचार्य जयदेव पनि अलङ्कारवादी आचार्यका रूपमा देखा परेका छन्। उनले आफ्नो लक्षणग्रन्थ 'चन्द्रालोक' मा 'अलङ्कार काव्यको अनिवार्य तत्त्व हो। अलङ्कारविनाको काव्य आगोविनाको कोइला समान निरर्थक हुन्छ भनी आफ्नो मत यसरी संस्थापन गर्दछन्- **"अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती। असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती।"** (जयदेव, चन्द्रालोक १/८)। उनले आफ्नो ग्रन्थ चन्द्रालोकमा १०४ वटा अलङ्कारको चर्चा गरेका छन्। अतः अलङ्कारविना काव्यत्व नस्वीकार्ने जयदेव पनि अलङ्कारवादी आचार्य हुन् भन्ने प्रमाणित हुन्छ।

(छ) अप्पय्यदीक्षितः-

सोह्रौं शताब्दीको अन्त्य र सत्रौं शताब्दीको प्रारम्भमा आएर पुनः अलङ्कारवादी आचार्य अप्पय्यदीक्षित देखा पर्दछन्। सोह्रौं र सत्रौं शताब्दीका आचार्य अप्पय्यदीक्षितले आफ्नो

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणग्रन्थ कुवलयानन्दमा १३० वटा अलङ्कारहरूको विस्तृत चर्चा गरेका छन् । यद्यपि उनले कतै पनि 'अलङ्कार काव्यको आत्मा हो' भनी भनेका छैनन्, तापनि कुवलयानन्दमा अलङ्कारको मात्रै विश्लेषण गरेकाले उनलाई अलङ्कारवादी आचार्य भन्न सकिन्छ। रसवादको विग्विगी चलेका वेला अप्पय्यदीक्षितले अलङ्कारवादलाई माथि उठाउने र पुनर्जीवित गराउने काम गरेका छन् । उनले अलङ्कारको स्पष्ट परिभाषा नगरे पनि **'अलङ्कृतिरलङ्कारः'** यस भावपरक व्युत्पत्तिलाई नै काव्यको/अलङ्कारको स्वरूप मानी आफ्नो अलङ्कार मान्यतालाई प्रस्तुत गरेका हुँदा उनलाई अलङ्कारवादी आचार्य भनिन्छ । पुराणकालीन आचार्य वेदव्यासद्वारा रचित अग्निपुराणमा **"काव्यशोभाकरान्धर्मानलङ्कारान्प्रचक्षते ....) "अर्थालङ्काररहिता विधवेव सरस्वती ।"** (वेदव्यास, अग्निपुराण ३३४/२) काव्यशोभाका कारकतत्त्व वा धर्मलाई अलङ्कार भनिन्छ भन्दै अलङ्कारको परिभाषा गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी अर्थालङ्कारलाई वढी प्राथमिकता दिँदै अर्थालङ्कारविनाको काव्यरचना विधवा महिलासमान शोभाहीन हुन्छ भन्ने उल्लेख भएकाले अग्निपुराणलाई आत्मवादी मानिन्छ । कतिपय समालोचकहरूले भाषागत कुरालाई लिएर अग्निपुराणलाई नवौं शताब्दीको भनी उल्लेख गरेको पनि पाइन्छ ।

३.२ देहवादी

क) आनन्दवर्धनः-

"अलङ्कारो हि बाह्यालङ्कारसाम्यादङ्गिनश्चारुत्वहेतुरुच्यते ।" (आनन्दवर्धन, ध्वन्यालोक, द्वि.उ. पृ. २३५) भामहदेखि रूद्रटपर्यन्त अविच्छिन्नरूपमा आत्मतत्त्वका रूपमा स्वीकारिँदै आएको अलङ्कार परम्परालाई नवौं शताब्दीमा आएर आचार्य आनन्दवर्धनले खण्डित गर्दै अलङ्कारका ठाउँमा ध्वनिलाई काव्यको आत्मतत्त्वका रूपमा स्थापित गरी अलङ्कारलाई काव्यको बाह्यतत्त्व वा सौन्दर्यवर्धक तत्त्वका रूपमा सीमित गरिदिएका छन् । उनले आफ्नो 'ध्वन्यालोक' नामक लक्षणग्रन्थमा 'अलङ्कारहरू मानिसका बाहिरी आभूषणसदृश भएकाले काव्यात्मभूत ध्वनिको शोभालाई बढाउने तत्त्व हुन् भन्ने परिभाषा गरेका छन् । त्यसैले उनी पहिलो देहवादी आचार्य मानिन्छन् ।

ख) मम्मटः-

इसाको एघारौं शताब्दीका आचार्य मम्मटले आनन्दवर्धनको मतलाई अनुशरण गर्दै **"उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् । हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ।"** (काव्यप्रकाश, ८/६७) अलङ्कारलाई काव्यको बाह्यतत्त्वका रूपमा स्वीकारेका छन् । काव्यको आत्मा रस वा ध्वनि हो र अलङ्कारहरूले काव्यात्मभूत रस वा ध्वनिको अङ्गका रूपमा रही त्यसको शोभा बढाउन मद्दत गर्दछन् भन्दै उनले काव्यमा विद्यमान आत्मतत्त्व रस वा ध्वनिलाई शब्दार्थरूप अङ्गद्वारा कहिलेकाहीं हारादि आभूषणले जस्तै उपमा-रूपकादि अलङ्कारहरूद्वारा अलङ्कृत गर्ने वा शोभा बढाउने तत्त्वलाई अलङ्कार

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भनिन्छ भनी आफ्नो मत उपस्थापित गरेका छन्। मम्मटले अलङ्कारलाई काव्यको बाह्यतत्त्व माने तापनि ६५८ वटा अलङ्कारको चर्चा गर्दै अलङ्कारसिद्धान्तलाई अगाडि बढाउनमा उल्लेख्य योगदान गरेका छन्। उनले अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार र उभयालङ्कार गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरेका छन्। तसर्थ यिनी रस वा ध्वनिवादी आचार्य हुन्।

ग) विश्वनाथः-

चौधौं शताब्दीका आचार्य विश्वनाथले अलङ्कारलाई काव्यको बाह्यतत्त्व मान्दै रसलाई काव्यको आत्मतत्त्व स्वीकारेका छन्- **"वाक्यं रसात्मकं काव्यम्।"** (विश्वनाथ, साहित्यदर्पण १/३) उनले रसलाई काव्यको आत्मा र अलङ्कारलाई काव्यात्मभूत रसका उपकारक मान्दछन्। काव्यका आत्मतत्त्व रसादिलाई शब्दार्थद्वारा हारादि आभूषणले जस्तै उपकार गर्ने वा शोभा बढाउने तत्त्वलाई अलङ्कार भनिन्छ भन्दै अलङ्कारको परिभाषा दिएका छन्। उनले अलङ्कारलाई शब्द र अर्थका अस्थिरधर्म मान्दै काव्यात्मभूत रसका (हारादिवत्) शोभावर्धकका रूपमा परिभाषित गरेका छन् - **"शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः। रसादीनुपकुर्वन्तोऽलंकारास्तेऽङ्गदादिवत्।"** (विश्वनाथ, साहित्यदर्पण १०/१) उनले साहित्यदर्पणमा ८६ वटा अलङ्कारहरूको चर्चा गरेका छन्। आचार्य विश्वनाथ पनि देहवादी आचार्य हुन्।

घ) पण्डितराज जगन्नाथः-

"काव्यात्मनो व्यंग्यस्य रमणीयताप्रयोजकाअलङ्काराः।" (पं. जगन्नाथ रसगंगाधर, द्वि.आ. पृ. १९४) काव्यको आत्मभूततत्त्व व्यंग्य वा ध्वनिको सौन्दर्यवर्धक तत्त्वलाई अलङ्कार भनिन्छ भनी अलङ्कारको परिभाषा गर्ने सत्रौं शताब्दीका आचार्य पं. जगन्नाथ लक्षणशास्त्रपरम्पराका लगभग अन्तिम आचार्य हुन्। यिनले पनि रस वा ध्वनिलाई काव्यको आत्मतत्त्व र अलङ्कारलाई बाह्यतत्त्व मानेका छन्। अतः यिनी पनि अलङ्कारलाई काव्यको बाह्यतत्त्व मान्ने देहवादी आचार्य नै मानिन्छन्।

४. निष्कर्षः-

यसरी भामहदेखि प्रारम्भ भई रूद्रटसम्म आइपुग्दा अलङ्कारसिद्धान्त एक व्यापक, ऐतिहासिक, गतिशील एवं विकसित सिद्धान्तका रूपमा स्थापित भएको देखिन्छ। अतः भामहदेखि रूद्रटपर्यन्तको अलङ्कार परम्पराको युगलाई स्वर्णयुग भनिन्छ। यसपछि नवौं शताब्दीको उत्तरार्धतिर आनन्दवर्धनको उदयसँगै अलङ्कार काव्यको आत्मतत्त्वलाई छोडी बाह्यतत्त्वका रूपमा रहन बाध्य हुन्छ। भामहदेखि जगन्नाथपर्यन्तका मत र परिभाषालाई विस्तृत अध्ययन गर्दा काव्यात्मभूत रस वा ध्वनिलाई हारादि आभूषणले जस्तै बाहिरबाट सुशोभित पार्ने तत्त्वलाई नै अलङ्कार भन्न सकिन्छ। अलङ्कारलाई काव्यको आत्मतत्त्व वा मुख्यपक्ष मान्ने आचार्यहरूलाई आत्मवादी मानिन्छन् भने अलङ्कारलाई काव्यको बाह्यतत्त्व मान्ने आचार्यहरूलाई देहवादीका रूपमा चित्रण गरिएको छ। आत्मवादी वा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देहवादीका रूपमा आचार्यहरूलाई विभक्त गरिएको भए तापनि सैद्धान्तिक हिसावले हेर्दा काव्यरचनाका लागि अपरिहार्य गुणको संस्थापन र काव्यको सौन्दर्यका लागि आवश्यक तत्त्वको विश्लेषणसमेत भएकाले साहित्यसाधनामा संलग्न व्यक्तित्वका लागि अलङ्कारसिद्धान्तहरू मार्गदर्शक हुने कुरामा दुईमत हुने छैन ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. आनन्दवर्धन, ध्वन्यालोक, चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी, पञ्चमसंस्करण, १९९२ ई. ।

२. जगन्नाथ, रसगङ्गाधर, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, नवमसंस्करण, १९९७ ई. ।

३. जयदेव, चन्द्रालोक, चौखम्बा संस्कृत सिरीज अफिस, वाराणसी, १९५० ई. ।

४. दण्डी, काव्यादर्श, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१५ वि.सं. ।

५. भरत, नाट्यशास्त्र, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी, २०२८ वि.सं. ।

६. भामह, काव्यालङ्कार, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद, पटना, २०१८ वि.सं. ।

७. मम्मट, काव्यप्रकाश, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, षष्ठ संस्करण, २०४२ वि.सं. ।

८. रूद्रट, काव्यालङ्कार ।

९. रूय्यक, अलङ्कारसर्वस्व, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, द्वि.सं. २००१ ई. ।

१०. वामन, काव्यालङ्कारसूत्र, आत्मराम एण्ड सन्स, दिल्ली २०११ वि.सं. ।

११. विश्वनाथ, साहित्यदर्पण, निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई, १९१० ई. ।

१२. वेदव्यास, अग्निपुराण, चौखम्बा संस्कृत सिरीज अफिस, वाराणसी, २०२३ वि.सं. ।

१३. वेदव्यास (वेदका विस्तारकर्ता), शुक्लयजुर्वेदीय संहिता, नागप्रकाशन, १९९४ ई. ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पौरस्त्य न्यायपद्धतिको विश्लेषण

केशवशरण अर्याल
उपप्राध्यापक

१. आमुख

'मलाई सधैं सुख होस्, कहिल्यै पनि दुःख न होस्' भन्ने चाहना प्राणीमात्रमा स्वाभाविक रूपमा भएको पाइन्छ। त्यस्मा पनि मानव चिन्तनशील प्राणी भएकाले उसले सोच विचार गरेर नै तदनुकूल प्रयत्न (प्रवृत्ति) गर्दछ। त्यस्तो प्रयत्न मानवमात्रमा रागात्मक र द्वेषात्मक गरी दुई प्रकारको हुन्छ। उक्त प्रवृत्तिद्वयका फलस्वरूप नै मनुष्यका व्यवहारमा विकृति आएपछि मान्छे काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्यजस्ता षट्शत्रुवर्गले ग्रस्त हुन्छ, जस्ले गर्दा मानवले अर्काका अधिकारको अतिक्रमण गर्ने, दुःख दिनेजस्ता कार्य गर्दछ। त्यसैले नै एक आपसमा शत्रुता र बेमेल पैदा हुन्छ, अनि मानव-जीवन असुरक्षित हुन पुग्दछ। त्यसका समाधानका लागि एउटाले अर्कालाई जति दुःख दिन्छ, अर्काको अधिकारको जुन हदसम्म अतिक्रमण गर्दछ, त्यही हदमा नै त्यसलाई दण्ड दिनुपर्छ भन्ने चिन्तनका साथ विधिशास्त्रीय पौरस्त्यचिन्तनमा विधि-व्यवस्था अन्तर्गत न्यायव्यवस्था र दण्ड व्यवस्थाको परिकल्पना गरियो।

पौरस्त्य चिन्तनको विधिशास्त्रमा प्रयोग गरिएको विधि शब्द अस्टिनले मानेको आज्ञापरक नभएर विधानपरक भनौं सम्विधानपरक हो। अस्टिनले यसको प्रयोग राजामा नलाग्ने तर जनतामा लाग्ने अर्थात् राजाले जनतामा आदेश दिने अर्थमा प्रयोग गर्दछन्, जुन विध्यात्मक कानुन हो र उनलाई यस कानुनका जन्मदाताका रूपमा हेरिन्छ, परन्तु भारतीय उपमहाद्वीपीय चिन्तनमा राजा यस्तो विध्यात्मक कानुनको स्रोत होइन, अपि तु विधि वा धर्मले त राजालाई पनि बाँध्न सक्दछ। समाज-चिन्तनको पौरस्त्य परम्परामा वर्णाश्रम व्यवस्था अत्यन्त प्रबल थियो। सामान्यतः धर्म शब्द धार्मिक वा आदर्शमय भावबोध गराउँदै एउटा बृहद् अर्थमा प्रयुक्त हुन्थ्यो, तर पौरस्त्य विधिशास्त्रीय चिन्तनमा धर्म शब्दले वर्ण वा आश्रमसम्बन्धी व्यवस्था र न्यायव्यवस्थालाई बुझाउँदछ, निष्कर्षमा प्राचीन पौरस्त्य विधिव्यवस्थामा धर्म शब्दले व्यवहार जनाउँदछ (चतुर्वेदी, १९९५: १७३)। प्राचीन विधिशास्त्रीय चिन्तनमा व्यवहार शब्द मुद्दा-मामिला, झगडा र न्यायसम्बन्धी विधिका अर्थमा प्रयुक्त हुन्थ्यो (काणे, १९९२: ७०५)।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माथि भनिए झैं राग, द्वेष आदिले गर्दा मान्छेले अर्काको अधिकारको हरण गर्दछ र एक आपसमा वैमनस्यादि जन्मन्छन्, फलतः समाजमा एक आपसप्रति त्रासको स्थिति उत्पन्न हुन्छ । त्यस अवस्थामा अन्यायकर्तालाई दण्ड दिएर पीडितलाई क्षतिपूर्ति पनि दिने व्यवस्था गर्नु पर्ने कुरो पौरस्त्य दण्डविधानसम्बद्ध चिन्तनमा आयो । अपराधीलाई यथायोग्य दण्ड दिने काम मूलतः राजाको थियो । न्यायालयको प्रमुख न्यायकर्ता राजा थिए । त्यसरी अपराधीलाई दण्ड दिने कार्य पनि मनमानी ढङ्गले होइन कि त्यसमा एउटा व्यवस्थित र वैज्ञानिक प्रक्रिया अपनाइन्थ्यो । अब त्यो प्राचीन अदालती न्याय-प्रक्रियाको विश्लेषणतिर लागौं ।

२. विषयप्रवेश

प्राच्य समाज चिन्तनमा राजाले प्रमुखरूपमा प्रजाको रक्षा गर्नु पर्ने कुरा अत्यन्त प्रतिष्ठित थियो (चतुर्वेदी, १९९५: २५९) । याज्ञवल्क्यस्मृतिको प्रसिद्ध टीका मिताक्षरानुसार प्रजाको रक्षा नै राजाको सर्वोत्तम कार्य थियो (**या.स्मृ.**, २-१) । त्यो कार्य अपराधीहरूलाई दण्ड दिनुविना असम्भव नै मानिन्थ्यो । बाह्य रक्षण र आन्तरिक रक्षण गरेर प्रजाको रक्षण दुई प्रकारले हुन्थ्यो (चतुर्वेदी, १९९५: २५९) । चोर, लुटेरा आदि र त्यस्तै अन्य दुष्ट व्यक्तिबाट पनि प्रजाको रक्षा गर्नु आन्तरिक रक्षण थियो । निष्कर्षमा राज्यको समग्ररूपमा रक्षा गर्दै वर्णाश्रमको रक्षण गर्नु नै राजाको मुख्य कार्य थियो । त्यसका लागि नै राजा सृजित भएको ठानिन्थ्यो । मनुको भनाइबाट पनि त्यही स्पष्ट हुन्छः

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ (**मनुस्मृति**, ७ - ३५) ।

यसरी अन्यायमा परेका जनमानसलाई न्याय दिनु र अपराधीलाई दण्डादि दिनु राजाको कर्तव्य थियो । त्यसरी न्याय दिने कार्य न्यायालयमा हुने गर्थ्यो र त्यो काम वैज्ञानिक तरिकाले नै हुने गर्थ्यो, न कि मनोमानी ढङ्गले । त्यस कार्यको मूल स्रोत भनेको राजा नै मानिन्थ्यो (काणे, सन् १९८२, ७०२) । अब न्यायका लागि आवश्यक न्यायालय आदिको चर्चा गरौं ।

३. न्यायालय

राजाद्वारा नियुक्त न्यायाधीश, सभ्यहरू भएको प्राड्विवाक नै न्यायालय हो । मनुस्मृतिमा वेदका विज्ञ तीन ब्राह्मण र अन्य केही ब्राह्मणहरू राजाका प्रतिनिधिका रूपमा रहने एउटा सभाको उल्लेख गरिएको छ । त्यो सभा ब्रह्मसभाका नामले प्रसिद्ध थियो (अ. ८, श्लो. ११) । प्राचीन समयमा त्यही सभा नै आदर्श न्यायालय थियो । चतुर्मुखात्मक ब्रह्मा भएझैं त्यस बेलाको चतुर्ब्राह्मणात्मक सभाका रूपमा न्यायालय वा न्यायसभा निर्मित थियो (चतुर्वेदी, १९९५: २६०) । प्राचीन समयको न्यायालयलाई प्रतिष्ठित, अप्रतिष्ठित, मुद्रित, शासित गरी चार भागमा विभाजन गरिन्थ्यो (श्रेष्ठ, सम्वत् २०६६: ७५) । वृहस्पतिको भनाइबाट पनि सो कुराको पुष्टि हुन्छ-

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे नानाग्रामेऽप्रतिष्ठिता ।
मुद्रिताध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शासिता ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिष्ठित - कुनै नगरको निश्चित ठाउँमा स्थापित न्यायालय ।

अप्रतिष्ठित - प्रतिष्ठितभन्दा विपरीत न्यायालय, जुन कुनै निश्चित ठाउँमा स्थापित नभएर विभिन्न स्थलमा स्थापित हुन्छ ।

मुद्रित - जुन न्यायालयमा न्यायाधिकारी राजाद्वारा नियुक्त हुन्छ र राजकीय मुद्राहरूको प्रयोग गर्ने अधिकार पनि प्राप्त गरेको हुन्छ ।

शासित - जुन न्यायालयमा स्वयं राजा नै पीठाधीश अथवा न्यायाधीश भएर रहेको हुन्छ ।

शंख र वृहस्पतिका अनुसार न्यायालयको स्थापना राजदरवारदेखि पूर्व दिशामा गर्नुपर्थ्यो । न्यायकक्षामा विभिन्न प्रकारका फूल, देवताका मूर्ति आदि राख्नुपर्थ्यो । त्यस ठाँउमा सुगन्धित धूप, दीपहरू जलाइन्थे । त्यस्तो न्यायालयमा चल्ने सभालाई धर्माधिकरण, केवलाधिकरण, धर्मस्थान, धर्मासन आदि भनिन्थ्यो । न्यायालयमा न्यायिक कार्यहरू प्रायः विहानमा नै गरिन्थे । कात्यायनका अनुसार न्यायिक कार्यका लागि विहान सात तीसवाट अपराह्नसम्म राम्रो समय मानिन्थ्यो । अष्टमी, चतुर्दशी, पूर्णिमा, अमावस्यादिमा अवकाश दिइन्थ्यो र न्यायकार्य हुन्थेन । वृहस्पतिका अनुसार त्यस सभाका राजा, राजाद्वारा नियुक्त मुख्य न्यायाधीश, सभ्य, स्मृति, गणक, लेखक, सुन, अग्नि, पानी, साध्यपाल गरी दश अङ्ग हुन्थे । न्यायालयका विविध कार्यमा मुख्य न्यायाधीशले व्यवहारको उद्घोषण गर्दथ्यो । राजाले दण्ड दिन्थे । सभ्यहरूले विवादित विषयको परीक्षण गर्दथे । स्मृति अथवा धर्मशास्त्रवाट निर्णय, जय-पराजय र दण्डविधानको जानकारी पाइन्थ्यो । सुन, आगो आदि चीज प्रतिज्ञामा प्रयोग गरिन्थे । पानी पिउनका लागि प्रयोग गरिन्थ्यो । गणकले धनादि गणना गर्दथ्यो । लिपिकले चाहिँ न्यायालयको सभामा हुने विभिन्न छलफलका निर्णयहरू लेख्ने गर्थ्यो । साध्यपालले सभ्य, प्रतिवादी, साक्षीहरूलाई बोलाउनुका साथै जमानत नदिएका वादी र प्रतिवादीको रेखदेख पनि गर्दथ्यो । सभाका ती दश अङ्गहरूलाई एउटा शरीरका दश अङ्गका रूपमा लिइन्थ्यो । त्यसरी दश अङ्गका रूपमा क्रमशः शिर, मुख, पाखुरो, हात, जंघा (गणक र लेखक), आँखा (सुन र पानी), हृदय, पाउ मानिन्थ्यो (काणे, १९९२: ७२२) । न्याय कक्षमा राजा पूर्वपट्टि फर्केर वस्थे । सभ्यहरू, गणकहरू र लेखकहरू क्रमश उत्तर, पश्चिम र दक्षिण दिशामा वस्थे ।

मुख्य न्यायाधीश, सभ्य र अन्य ब्राह्मणहरूसमेत राजा सभाकक्षमा प्रवेश गर्दथे । न्यायाधीश र सभ्य राजाद्वारा नियुक्त हुन्थे भने अन्य धर्मशास्त्रज्ञ ब्राह्मणहरू नियुक्त नभए तापनि कतिपय अप्ठ्यारा विषयवस्तुमा केही बोल्ने गर्थे । जुन बोलीको अस्तित्व न्यायधीशहरूवाट पनि राखिन्थ्यो । सबै ब्राह्मणहरू नबोले तापनि धर्मशास्त्रज्ञ ब्राह्मणहरूले असजिला विषयमा आफ्ना रायहरू प्रकट गर्दथे ।

राजाले अन्याय गरिरहेको छ अथवा राम्ररी न्याय दिन सकेन भने न्यायाधीश/सभ्यहरूले उनलाई राम्रो बाटोमा हिंडाउने कार्य गर्थे ।

न्यायालयको गरिमाको बारेमा कुरा गर्ने हो भने पौरस्त्य न्यायप्रणालीमा न केवल प्रणालीको अपि तु न्यायालयको पनि विशेष गरिमा थियो । मुद्दा मामिलामा वहस-पैरवी, विशेष समारोह आदिमा न्यायाधीशको, न्यायाधीशका रूपमा राजाको विशेष प्रकृतिको पहिरन थियो । न्यायकक्षमा हुने वहस

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र निर्णय प्रक्रियाहरूलाई हेर्न चाहनेसँग पनि गरिमामय तरिकाले प्रवेश गर्ने र बस्ने अपेक्षा गरिन्थ्यो। पौरस्त्य न्यायप्रणालीमा ऋग्वेददेखि नै विधिभन्दा माथि कोही पनि छैन र प्रत्येक व्यक्ति विधिमा नै चल्नुपर्छ भन्ने चिन्तन थियो। यसरी हेर्दा राजा र न्यायाधीशले पनि न्याय कार्यमा जानी वा नजानी भुलचूक गरे भने त्यसका उत्तरदायी उनीहरू नै हुन्थे (चतुर्वेदी, १९९५: २७१)। कौटिल्यका चिन्तनमा लोभ, लालच आदिका कारणले गलत निर्णय गर्ने न्यायधीशलाई भ्रष्टाचारको अभियोग लगाइन्थ्यो र अर्थदण्ड, शारीरिक दण्ड आदि दण्ड दिनुपर्छ भन्ने थियो (विष्णुगुप्त, १९८६: १६)।

निष्कर्षमा पौरस्त्य न्यायप्रक्रिया अन्तर्गत न्यायालय भन्नाले न्यायाधीश र सभ्यहरूको सभालाई बुझिन्थ्यो। मनुस्मृतिमा उल्लिखित राजाका प्रतिनिधिका रूपमा वेदका विज्ञ तीन ब्राह्मण र अन्य केही ब्राह्मणहरू रहने ब्रह्मसभाका नामले प्रसिद्ध सभा नै प्राचीन समयमा आदर्श न्यायालय थियो।

४. न्यायाधीशको योग्यता

पौरस्त्य न्यायप्राणालीमा राजा नै सर्वोच्च न्यायदाता भए तापनि उनले न्यायज्ञको सल्लाह लिएर मात्र न्याय दिने पद्धति भएकाले न्यायाधीशको योग्यता र नियुक्ति त्यस न्यायप्रणालीमा महत्त्वपूर्ण कुरा मानिन्थे। यदि अन्य कार्यहरूले राजालाई न्याय दिने कार्यमा फुर्सत भएन भने उनले कुनै विद्वान् ब्राह्मणलाई तीनवटा सभ्य ब्राह्मणका साथ त्यस कार्यमा लगाउनु पर्ने कुरा मनुस्मृतिमा पाइन्छ -

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम्।
तदा नियुज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने॥
सोऽस्य कार्याणि सम्पश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः। (अ.८,श्लो.९,१०)

यस्तै अन्य कार्यले राजाले न्यायकार्यमा समय दिन नभ्याएमा सभ्यहरूका साथ धर्मन्याय जान्ने ब्राह्मणलाई नियुक्ति गर्नुपर्छ भन्ने कुरा याज्ञवल्क्यस्मृतिको व्यवहाराध्यायमा पाइन्छ -

अपश्यता कार्यवशात् व्यवहारान्नृपेण तु।
सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्॥ (२-३)

त्यसरी न्यायाधीशको अर्हता अर्थात् गुणका बारेमा विभिन्न ठाउँमा विवेचना गरिएको पाइन्छ। आपस्तम्बधर्मसूत्रकारका अनुसार (२/११/२९-५) विद्यासम्पन्न, कुलघरानमा उत्पन्न, उमेरले पनि वृद्ध, चतुर तथा धर्मप्रति सचेत व्यक्ति नै न्यायाधीश हुन सक्थ्यो। नारदका अनुसार सम्पत्ति आदि विवादसम्बन्धी कानुन, त्यसका ८०० उपभेद, तर्कविद्या, वेद, स्मृतिहरूमा पारङ्गत व्यक्ति नै न्यायाधीश हुन सक्थ्यो। त्यसमा प्रमुख न्यायाधीश कुनै विद्वान् ब्राह्मण हुन्थ्यो -

तदा नियुज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने। (**मनुस्मृ.**, अ. ८, श्लो. ९)

उसका सहयोगी अन्य तीन जना हुन्थे, जसलाई सभ्य भनिन्थ्यो र यिनीहरू आजका न्यायाधीशजस्तै थिए। यस्ता सभ्यलाई प्राड्विवाक अथवा कहिले काँही धर्माध्यक्ष अथवा धर्माधिकारी भनिन्थ्यो। मनुका अनुसार यिनीहरू धर्मप्रवक्ता थिए र यिनीहरू केवल ब्राह्मण मात्रै हुन सक्थे -

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

... ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥ (**मनुस्मृ.**, अध्यायः ८, श्लो. २०)

कात्यायन र शुक्रका अनुसार विद्वान् ब्राह्मण पाइएनन् भने प्रमुखन्यायाधीश र न्यायाधीशमा धर्मशास्त्रमा पारङ्गत कुनै क्षत्रिय अथवा वैश्य पनि नियुक्त हुन सक्थे (काणे, सन् १९९२: ७१९)। संख्याका सवालमा मनु, याज्ञवल्क्य, नारद र शुक्रका अनुसार प्रधान न्यायाधीशलाई सहयोग गर्ने न्यूनतम तीन सभ्य/न्यायाधीशलाई नियुक्त गर्नुपर्थ्यो। वृहस्पतिले पनि ३, ५ वा ७ न्यायाधीश हुन सक्दछन् भनेर माथिकै कुरामा सहमति जनाएको देखिन्छ। जनसमाजमा अन्याय परेकामा न्याय दिने र मत्स्यन्यायले समाजमा प्रश्रय नपाउने चिन्तनको महत्त्वलाई बढाउन कुनै सभामा मुख्य न्यायाधीशका साथ अन्य वेद, धर्मशास्त्रादिमा पारङ्गत ३ ब्राह्मण हुन्छन् भने त्यो ब्रह्मसभा अथवा विशाल यज्ञतुल्य सभा हुन पुग्छ (पूर्ववत्: ७२०)। याज्ञवल्क्य, विष्णुधर्मसूत्र, कात्यायन, नारद, शुक्र आदि धर्मशास्त्रकारहरूका मतमा पनि वेदज्ञ, धर्मशास्त्रमा पारङ्गत, सत्यवादी, गीताले भने झैँ मित्रामित्रमा पक्षपातरहित, स्थिर, विभिन्न कार्यमा दक्ष, बुद्धिमान् व्यक्ति नै सभ्य हुन सक्थ्यो।

निष्कर्षमा पौरस्त्य न्यायप्रक्रियामा विद्यासम्पन्न, कुलघरानमा उत्पन्न, वयसा पनि वार्धक्यप्राप्त, चतुर तथा धर्मप्रति सचेत व्यक्ति नै न्यायाधीश हुन सक्थ्यो, जुन व्यक्ति सम्पत्ति आदि विवादसम्बन्धी कानुन, त्यसका ८०० उपभेद, तर्कविद्या, वेद र स्मृतिहरूमा पारङ्गत हुनु पर्दथ्यो।

५. न्यायप्रक्रिया

पौरस्त्य न्यायप्रणालीमा न्यायालय र न्यायप्रक्रियाको अत्यन्त गरिमामय र औपचारिक सम्बन्ध भएको कुरा हामीले स्पष्ट बुझ्यौं। प्राच्य न्यायप्रणालीविज्ञहरूको विचारमा कुनै वहस, पैरवी वा विचार बन्द कोठामा गर्नुहुँदैन। गोप्य बहस वा चिन्तनले न्यायसीमालाई उल्लंघन गर्दछ भन्ने उनीहरूको चिन्तन थियो (चतुर्वेदी, १९९५: २७५)। क्रोधी स्वभाव, लोभ, डर, वैमनस्य र विवादहरूलाई एकान्तमा सुन्ने जस्ता पाँचवटा कुराले कुनै पनि न्यायाधीश (राजा)लाई निष्पक्ष हुनबाट वञ्चित गराउँदछन् र ऊ घोर नरकमा पर्दछ भन्ने भनाइ शुक्रको छ -

पक्षपाताधिरोपस्य कारणानि च पञ्च वै ॥७॥
रागलोभभयद्वेषा वादिनोश्च रहः श्रुतिः ।
पौरकार्याणि यो राजा न करोति सुखे स्थितः ॥८॥
त्यक्तं स नरके घोरे पच्यते नात्र संशयः । (**शुक्रनीतिः**, ४/५/ ७-८)

शुक्रका मतमा क्रोधादिबाट मुक्त भएर निश्चित विचार र ध्यानमा राख्दै आफूलाई निरुद्विग्न बनाउँदै राजा, न्यायाधीशहरूले मन्त्री, अन्य ब्राह्मण पुरोहित समेत भएर वादी प्रतिवादीको कुरा सुनेर न्याय गर्नुपर्छ (चतुर्वेदी, १९९५: २९१)

प्राचीन न्यायप्रणालीमा अदालती कारवाही वा न्यायप्रणालीलाई भाषपाद, उत्तरपाद, क्रियापाद र निर्णय गरी चार भागमा विभाजन गरी हेर्ने परम्परा थियो-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वापक्षः स्मृतः पादो द्वितीयस्तूत्तरस्तथा ।

क्रियापादस्तथा वाच्यश्चतुर्थो निर्णयस्तथा ॥ (वृहस्पति, अपरार्कद्वारा उद्धृत,(पृ.६१६?) ।

उक्त चार पादलाई नारदले धर्म, व्यवहार, चरित्र र राजशासन भनेका छन् (नारद, १-१०) । त्यस्तै कात्यायनले क्रमशः अभियोग, उत्तर, प्रत्याकलित र क्रिया भनेका छन्:

पूर्वपक्षश्चोत्तरञ्च प्रत्याकलितमेव च ।

क्रियापादश्च तेनायम् चतुष्पक्षमुदाहृतः ॥(कात्यायन, अपरार्कद्वारा उद्धृत,(पृ.६१६?) ।

यी चार पादमा प्रथमतः वादीले आफ्नो संकथन गर्दछ अर्थात् उजुरी गर्दछ, प्रतिवादीले त्यस उजुरीको उत्तर दिन्छ, त्यसपछि न्यायालयका सभ्यहरूले आपसमा विचार विमर्श गर्दछन् । तदुत्तर कालमा न्यायाधीशले आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्दछ (चतुर्वेदी, १९९५: २७५) यसलाई विस्तृत रूपमा तल छलफल गरिन्छ -

(क) न्यायप्रक्रियाको प्रथम चरणः संकथन (ऊजुरी)

प्राचीन न्यायप्रक्रिया त्यस बेला सुरु हुन्थ्यो, जब राजा वा न्यायाधीशका साथ अन्य सभ्य ब्राह्मणहरू न्यायालयका लागि निर्धारित वस्त्रादि लगाएर नियमलाई पालन गर्दै न्यायालयमा प्रवेश गरेर स्वस्वस्थान ग्रहण गर्दथे । यसरी पदासीन न्यायाधीश वा राजाका समक्ष पीडित व्यक्ति अर्थात् वादी जान्थ्यो र न्यायालयलाई अभिवादन गर्दै बस्दथ्यो । त्यसपछि न्यायाधीशहरूले 'तिमी के काम गर्छौ ? तिम्रो पीडा र व्यथा के हो ? हे बाबु तिमी डर र त्रासबाट मुक्त भएर भन' भनी भन्दथे । यसरी न्यायाधीशहरूले सोधिसकेपछि वादीले जे जे कुरा भन्थ्यो ती कुराहरूलाई लेखकले लेख्दथे । त्यसरी लेखिएका कुरामाथि न्यायाधीश, सभ्य मिलेर विचार गर्दथे । यदि त्यस वादीको कुरो उचित ठहऱ्याइयो भने साध्यपाललाई प्रतिवादी बोलाउन लगाइन्थ्यो (चतुर्वेदी, सन् १९९५, २७७) । एक पटक माथि भनिए झैं र अर्को पटक प्रतिवादी उपस्थित भइसकेपछि पुनः वादीलाई आफ्ना कुराहरू भन्न लगाएर वादपत्रलाई दुई पटक लेख्नुपर्ने, त्यसमा वर्ष, मास आदिको पनि उल्लेख गर्नुपर्ने विचार प्रकट गर्दछन् याज्ञवल्क्य -

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समामासतदर्द्धाहोर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ **(या.स्मृ.,** २-६)

त्यसरी दुई पटक लेखिएको वादपत्रमा कुनै बेमेल वा असङ्गति भेटियो भने त्यो वादपत्र बेठीक ठानिन्थ्यो र त्यस्तो वादपत्रको सुनुवाइ अगाडि बढाइन्थेन । यसरी हेर्दा निरर्थक दुःख दिन खोजेको त होइन भन्ने कुरामा पौरस्त्य न्यायप्रणालीमा अत्यन्त सचेतता अपनाइएको देखिन्छ (चतुर्वेदी, १९९५: २७८) ।

(ख) न्याय प्रक्रियाको दोस्रो चरणः प्रतिरक्षा अथवा उत्तर

वादीको वादपत्र अभिलिखित गरेर प्रतिवादीले पनि सुनिसकेको अवस्थापछि मात्र यो चरण प्रारम्भ हुन्छ, यस चरणमा प्रतिवादीलाई वादपत्र वा वादीको उत्तर दिन भनिन्छ । यसैलाई प्रतिरक्षा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

या उत्तरको चरण भनिन्छ। पौरस्त्य न्याय-प्रक्रियामा वादी यदि आफूले गरेको कुरालाई पुष्टि गर्न आवश्यक पर्दा पनि केही बोल्दैन वा पुष्टि गर्दैन भने त्यो स्वयं सामान्यतः दण्ड्य मात्र हुन्थेन आवश्यक परे मारिन पनि सक्थ्यो। त्यस्तै प्रतिवादीले आफूलाई लगाएको आरोपको खण्डन ४५ दिनभित्र गर्न सकेन भने ऊ दण्ड्य हुन्थ्यो -

अभियोक्ता न चेद् ब्रूयाद् बध्यो दण्ड्यश्च धर्मतः।
न चेत्रिपक्षात् प्रब्रूयाद्धर्मं प्रति पराजितः॥ (**मनुस्मृतिः**, ८-५८)

व्यावहारिक रूपमा हेर्दा पौरस्त्य न्यायप्रणाली छिटो मुद्दा मामिलाको छिनो फानो गर्ने पक्षमा थियो। दण्डसम्बन्धी विषयको चर्चा गर्ने हो भने पनि प्रतिपक्षीलाई बीचमा लामो समय दिइन्नथ्यो। मुद्दासम्बन्धी प्रमाणहरू नष्ट हुन नपाऊन् भन्ने मनसायले त्यस्तो व्यवस्था गरिन्थ्यो (चतुर्वेदी, सन् १९९५, २७९)। कति समय दिने भन्ने सम्बन्धमा कौटिल्य अलिक कडा देखिन्छन्। उनका मतमा प्रतिवादीले वादीको उत्तर दिएपछि वादीले उसै दिन तुरुन्त उत्तर दिएन भने ऊ हारेको मानिन्थ्यो। त्यस्तै वादीले उत्तर दिएपछि प्रतिवादीलाई तीन वा सात दिनको समय दिइन्थ्यो। त्यसभित्रमा प्रतिवादीले उत्तर दिएन भने उसलाई हारेको मानिन्थ्यो।

(ग) न्यायप्रक्रियाको तेस्रो चरणः प्रमाण

वादी वा प्रतिवादीले एकआपसमा भनेका कुराहरूको पुष्टि गर्न प्रमाणहरू प्रस्तुत गर्नुपर्छ। यसरी आफूले भनेका कुराहरूलाई प्रमाणित गर्ने कार्य अर्थात् प्रमाणको भारको कार्य यस चरणमा हुन्छ। वादीले लगाएको दोष वा आरोपको इन्कार प्रतिवादीले गर्‍यो भने प्रमाणको भार वादीलाई पर्दछ भने प्रतिवादीमा पनि आफूले गरेको कुरो वा इन्कारीको प्रमाणको भार आउँदछ।

प्रमीयते अनेनेति प्रमाणम (मिश्र, १९९७: ५) अर्थात् प्रमा भनेको यथार्थ ज्ञान हो र त्यस्तो यथार्थज्ञानको साधन नै प्रमाण हो। वर्तमान न्यायप्रणालीमा प्रमाणका लागि 'एभिडेन्स्' शब्द प्रयोग गरिन्छ। एभिडेन्स् शब्द ल्याटिन भाषाको एभिडेरा शब्दबाट बनेको हो र एभिडेराको अर्थ सत्यको अन्वेषण गर्नु भन्ने हुन्थ्यो, फलतः त्यसवाट निर्मित एभिडेन्स पदको अर्थ पनि यथार्थज्ञानको साधन भन्ने हुन्छ। यसरी हेर्दा प्रमाण र एभिडेन्स् दुवै शब्दको अर्थ यथार्थको खोजी गर्ने साधन भन्ने हुन आउँदछ। वर्तमान न्यायप्रणालीमा यथार्थता पत्ता लगाउन नै प्रमाणको अपेक्षा गरिन्छ। अतः वर्तमान न्यायप्रणालीमा प्रमाण नै न्यायकर्ता हो न्यायाधीशहरू त केवल उद्घोषक मात्र हुन् (वस्ती, २०५३: १)। प्राचीनन्यायप्रणालीमा पनि *प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः* (वात्स्यायनः, १९९८: ६), अर्थात् न्यायमा प्रमाणबाट अर्थ परीक्षण गरिन्छ अझ भनौं त्यो नै न्याय हो भन्ने भनाइले प्रमाणको ठूलो महत्त्व झल्किन्छ। पौरस्त्यन्यायप्रणालीमा प्रमाण मूलतः तीन प्रकारको मानिएको छः लिखित, भोग र साक्षी-

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्। (**या.स्मृ.**, २/२२)

उक्त तीनवटा प्रमाणको अभावमा दिव्य प्रमाण पनि मानेर चारवटा प्रमाण मानिएको पाइन्छ-

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते। (पूर्ववत्)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तर सम्भव भएसम्म दिव्य प्रमाणलाई स्वीकार नगर्ने चिन्तन पनि पौरस्त्य प्रणालीमा पाइन्थ्यो-

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु साक्षिणां नास्ति सम्भवः ।
साहसेषु विशेषेण तत्र दिव्यानि दापयेत् ॥
सम्भवे साक्षिणां प्राज्ञो दैविकीं वर्जयेत् क्रियाम् ।

(कात्यायनः, **स्मृतिचन्द्रिका** (२, पृ. ?)

तर पौरस्त्य न्यायप्रणालीमा प्रमाणको चर्चा गर्दा आधुनिक न्यायशास्त्री (झा, १९९२: १४७ र चतुर्वेदी, १९९५: २९६) ले दिव्य प्रमाणलाई पनि समेटेर चारवटा प्रमाणको चर्चा गरेका छन्। यिनीहरूको भनाइ र याज्ञवल्क्यका अनुसार पनि पौरस्त्य न्यायप्रणालीमा चारवटै प्रमाण मानिन्थ्यो। यहाँ स्मर्तव्य विषय के छ भने अन्य प्रमाणले काम गरेसम्म दिव्य प्रमाणको प्रयोग गर्नु उचित मानिन्नथ्यो।

(घ) न्यायप्रक्रियाको चौथो चरणः निर्णय वा फल

वादी वा प्रतिवादीले प्रमाणको भार प्रस्तुत गरिसकेपछि र प्रमाणहरूलाई अभिलिखित गरेपछि न्यायिक कारवाही चौथो चरणमा प्रवेश गर्दछ । यस चौथो चरणलाई न्यायिक निर्णय वा फल भनिन्छ (चतुर्वेदी, १९९५: २८१) । पौरस्त्य न्याय प्रणालीमा वादी र प्रतिवादीका कुरा, उनीहरूको प्रमाणको भारसम्बन्धी कुरा सुनिसकेपछि विवादित वादी र प्रतिवादीलाई बाहिर जान आग्रह गरेर मात्र निर्णयतिर लाग्नुपर्छ जसले गर्दा निष्पक्ष निर्णय गर्न सकियोस् (काणे, १९९२: ७५७) ।

कुनै पनि विवादको निर्णय वा विनिश्चय विधिअनुसार नै हुनुपर्छ भन्ने कुरामा स्मृतिकारहरूले सदैव जोड दिएको देखिन्छ (चतुर्वेदी, सन् १९९५, २८१) । काणेले (१९८२: ७५७) स्मृतिकारहरूका भनाइ उद्धृत गर्दै भन्दछन् - कुनै यस्तो विवाद, जुन विवादमा विवादित विषयसम्बद्ध कुनै दस्तावेज, कुनै भोग वा कब्जा, कुनै प्रकारको साक्षी आदि कुनै प्रमाण आदि छैन, जसले विवादित विषयलाई एक पक्षमा पुष्ट गर्न सकियोस्, भने त्यस्तो अवस्थामा उचित निर्णयका लागि राजा नै सर्वेसर्वा हुन्थ्यो -

लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥
निश्चेतुं येन शक्याः स्युर्वादा सन्दिग्धरूपिणः ।
तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ (**स्मृतिचन्द्रिका** - २, पृ. ?)

विभिन्न स्मृतिकारहरूका अनुसार कुनै पनि निर्णयमा वाद पत्र, त्यसको उत्तर, प्रमाण साक्षीहरूको उपस्थितिको जानकारी, त्यस विवादित विषयमा भएको वहस र तर्क, सभ्यहरूको सल्लाह आदि अवश्य पनि समाविष्ट गर्नुपर्छ (चतुर्वेदी, १९९५: २८१) ।

पौरस्त्य न्यायव्यवस्था अन्तर्गत दण्डव्यवस्थामा ब्राह्मणहरूलाई मृत्युदण्डदेखि उन्मुक्ति दिएको कुरा देखिन्छ । यसबाट ब्राह्मणप्रति आग्रह र अन्यप्रति पूर्वाग्रह गरेर त्यस्तो व्यवस्था भएको नभएर एउटा पठित, बुद्धिमान् ब्राह्मणबाट जानी जानी गल्ती हुन्न भन्ने चिन्तन गरिन्थ्यो र ब्राह्मणले जानी जानी गल्ती गर्दैनथे पनि, जसका कारणले गर्दा उपर्युक्त व्यवस्था बन्न पुगेको थियो (चतुर्वेदी, १९९५:

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२८३) । कौटिल्यका भनाइबाट पनि यस व्यवस्थाको पुष्टि हुन्छ । उनका विचारमा कुनै पनि ब्राह्मणलाई यन्त्रणा वा सास्ती दिनु उचित थिएन । कुनै अपराधी ब्राह्मणलाई मृत्युदण्ड वा कुनै यन्त्रणा दिनु साटो बेइज्जती गरिन्थ्यो । त्यस्तो बेइज्जती अपराधी ब्राह्मणको अङ्गमा (विशेषतः निधारमा) कुनै प्रकारको चिह्न अङ्कित गरेर गरिन्थ्यो र सबै प्रकारका व्यवहारबाट उसलाई वञ्चित गराइन्थ्यो । त्यसरी चिह्न अङ्कित गर्दा चोरीको अपराधमा कुकुरको चिह्न, कोही व्यक्तिको हत्याको अपराधमा टाउको नभएको शरीरको चिह्न, आफूभन्दा जेष्ठ व्यक्तिकी पत्नी वा गुरूपत्नीसँग यौनसम्पर्कको अपराधमा योनिको चिह्न, मद्यपानको अपराधमा मदिराको व्यवसायीको पताकाको चिह्न अङ्कित गरिन्थ्यो -

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । तस्याभिशस्ताङ्को ललाटे स्याद्व्यवहारपतनाय । स्तेये श्वा । मनुष्यबधे कबन्धः । गुरुतल्पे भगम् । सुरापाने मद्यध्वजः (विष्णुगुप्तः, १९८६: २७६) ।

त्यस बेला अपराधीलाई दण्ड दिने कि नदिने के कति दिने भन्ने अन्तिम समग्र अधिकार राजालाई हुने भएकाले कौटिल्यले उपर्युक्त निर्देशहरू राजालाई नै दिएका थिए भन्ने पुष्टि कौटिल्यको तलको भनाइबाट पनि हुन्छ -

ब्राह्मणं पापकर्माणमुद्घुष्याङ्कृतव्रणम् ।
कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरेषु वा ॥ (पूर्ववत्) ।

यस्ता विभिन्न कुराहरूले पौरस्त्य न्यायिक पद्धति निस्सन्देह रूपमा अत्यन्त समृद्धावस्थामा थियो भन्न सकिन्छ ।

६. उपसंहार

पौरस्त्य वा पाश्चात्य चिन्तनमा होस् अन्यायमा परेका जनमानसमा न्याय दिनु र अपराधीलाई दण्डादि दिनु न्यायिक प्रक्रियाभित्र आउने कुरा हुन् । पौरस्त्य चिन्तनमा जनमानसमा न्याय दिनु र अपराधीलाई दण्ड दिनु राजाको कर्तव्य थियो । त्यसरी न्याय दिने कार्य न्यायालयमा हुने गर्थ्यो, र त्यो काम वैज्ञानिक तरिकाले नै हुने गर्थ्यो ।

पौरस्त्य न्यायिक प्रक्रिया अन्तर्गत न्यायालय भन्नाले न्यायाधीश र सभ्यहरूको सभालाई वुझिन्थ्यो । मनुस्मृतिमा उल्लिखित राजाका प्रतिनिधिका रूपमा वेदका विज्ञ तीन ब्राह्मण र अन्य केही ब्राह्मणहरू रहने ब्रह्मसभाका नामले प्रसिद्ध सभा नै प्राचीन समयमा आदर्श न्यायालय थियो ।

न्याय निष्पक्ष होस् भन्ने कुरामा पौरस्त्य न्यायप्रणाली अत्यन्त सचेत थियो । निष्पक्ष न्यायका लागि राजा एक्लै पर्याप्त हुन्थे भन्न सकिन्नथ्यो, फलतः राजाले आफूलाई फुर्सत भए पनि सहयोगीका रूपमा र फुर्सत नभए प्रतिनिधिका रूपमा न्यायालयमा केही न्यायाधीशहरूलाई नियुक्त गर्दथे । ती न्यायाधीश विद्यासम्पन्न, कुलघरानमा उत्पन्न, उमेरले पनि वृद्ध, चतुर तथा धर्मप्रति सचेत व्यक्ति नै हुन सक्थे । जुन व्यक्ति सम्पत्ति आदि विवादसम्बन्धी कानुन, त्यसका ८०० उपभेद, तर्कविद्या, वेद र स्मृतिहरूमा पारङ्गत हुनुपर्दथ्यो ।

निष्कर्षमा पौरस्त्य न्यायप्रक्रियामा चार चरणहरूका आधारमा न्याय दिने कार्य गरिन्थ्यो । जसलाई स्पष्ट शव्दमा अदालती कारबाही भन्न सकिन्छ । ती चार चरणहरू हुन् - भाषपाद,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्तरपाद, क्रियापाद र निर्णय । कात्यायनले यिनैलाई क्रमशः अभियोग, उत्तर, प्रत्याकलित र क्रिया भनेका छन् ।

यी चार चरणमा प्रथमतः वादीले आफ्नो संकथन गर्दछ अर्थात् उजुरी गर्दछ, प्रतिवादीले त्यस उजुरीको उत्तर दिन्छ, त्यसपछि न्यायालयका सभ्यहरूले आपसमा विचार विमर्श गर्दछन् । त्यसपछि न्यायाधीशले आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्दछ अर्थात् निर्णय गर्दछ ।

सहायकग्रन्थसूची

१. काणे, पाण्डुरङ्ग वामन (१९९२), **धर्मशास्त्र का इतिहास** (द्वितीय भाग), चतुर्थ संस्करण, लखनऊः उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान ।

२. चतुर्वेदी, मुरलीधर (१९९५), **प्राचीन भारतीय विधि व्यवस्था** (मनुस्मृति के विशेष सन्दर्भ में), लखनऊः इस्टर्न वुक कम्पनी ।

३. झा, गंगानाथ (१९९२), **स्टडिज् इन हिन्दू ल**, वाराणसीः सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

४. मिश्रः, केशवः (१९९७), **तर्कभाषा** (चिदानन्दसंस्कृतहिन्दीटीकाद्वयोपेता, टीकाकारः श्रीसुरेन्द्रनाथद्विवेदी), वाराणसीः भारतीय विद्या प्रकाशन ।

५. वस्ती, प्रकाश (२०५३), **प्रमाण कानुन**, चौथो संस्करण, काठमाडौँः पैरवी प्रकाशन ।

६. वात्स्यायनः (१९९८), **न्यायभाष्यम्** (प्रसन्नपदापरिभूषितम्), अभिनवसंस्करणम्, वाराणसीः बौद्धभारती ।

७. विष्णुगुप्तः (१९८६), **कौटिलीय अर्थशास्त्र**, पञ्चम संस्करण, मैसूरः प्राच्य विद्या संशोधनालय ।

८. **शुक्रनीतिः**

९. श्रेष्ठ, ज्ञाइन्द्रवहादुर (सम्वत् २०६६), **हिन्दू विधिशास्त्र र नेपालको कानूनी व्यवस्था**, चौथो संस्करण, काठमाडौँः पैरवी प्रकाशन ।

१०. **स्मृतिसन्दर्भः** (१९८८), संशोधित संस्करण, दिल्लीः नागप्रकाशन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बुद्धद्वारा साक्षात्कृत प्रज्ञानको समीक्षा

लेशमणि दाहाल
उपप्राध्यापक

तपोलब्ध दिव्यचक्षु सम्पन्न बुद्धले सम्यक् संबोधि मार्फत् प्राप्त प्रज्ञानलाई सम्यक् परीक्षण गरी प्रथम धर्मचक्रप्रवर्तन अन्तर्गत ऋषिपतनको मृगदावमा पञ्चभद्रवर्गीयलाई चार आर्यसत्यको उपदेश गर्नुभयो । त्यही सत्यबोधको कारणले नै सिद्धार्थबाट बुद्ध बन्नुभएको हो । बुद्धघोष भन्नुहुन्छ- 'इमेसं खो भिक्खवे चतुन्नं अरियसच्चानं यथाभूतं अभिसम्बुद्धत्ता तथागतो अरहं सम्मा सम्बुद्धोति वुच्यतीति'[१]।

आर्य (अर्हत्, विद्वान्) ले मात्र सम्यक् रूपेण बोध गर्नसक्ने भएकाले यसलाई आर्यसत्य भनिएको हो । अनार्य वा मूर्खले बोध गर्न सक्दैनन् । अर्यते इति आर्यः अर्थात् श्रेष्ठ तथा विज्ञानी हुनाले जो प्राप्त गर्न लायक हुन्छ, त्यो विद्वान् आर्य वा श्रेष्ठ कहलाउँछ । पृथग्जन (साधारण वा मूर्ख) मानिसहरू जन्मन्छन्, मर्छन् तथा दुःखपूर्ण संसारको प्रतिक्षण अनुभव गर्दछन् तर यो सत्यको खोजीतर्फ आकर्षित हुन सक्दैनन् । जस्तो ऊनको सानो टुक्रा हत्केलामा राख्दा कुनै पीडा उत्पन्न गर्न सक्दैन परन्तु त्यही टुक्रालाई आँखामा राख्ने वित्तिकै पीडा उत्पन्न गर्दछ । पृथग्जन हत्केला समान हुन् भने आर्यजन आँखा समान हुन् । आचार्य चन्द्रकीर्तिका अनुसार-

ऊर्णापक्ष्म यथैव हि करतलसंस्थं न विद्यते पुंभिः ।
अक्षिगतं तु तदेव हि जनयत्यरतिं च पीडां च ॥
करतलसदृशो बालो न वेत्ति संस्कारदुःखतापक्ष्म ।
अक्षिसदृशस्तु विद्वान् तेनैवोद्वेजते गाढम्[२] ॥

आर्यको हृदयमा मात्रै दुःखले आघात पुऱ्याउँछ तर साधारण मानिस रातदिन त्यही दुःखमा पाक्दै मर्छन् तैपनि उनीहरूको हृदयमा दुःखको रहस्य बुझ्ने योग्यता हुदैन । चार प्रकारको आर्यसत्यको अवलम्बनद्वारा प्राणीहरूले जगत्मा विद्यमान दुःखको सर्वथा तथा सर्वदा निरोध गर्न सक्दछन् । बुद्धले यिनै सत्यको ज्ञानबाट अज्ञानरूपी दुःखलाई सर्वथा तथा सर्वदा प्रहाण गर्ने यथार्थशास्तालाई नमस्कार गर्छु भन्दै अभिधर्मकोशको मङ्गलाचरणमा आचार्य वसुबन्धु भन्नुहुन्छ-

१. विशुद्धिमग्ग १६।२१
२. मध्यमकशास्त्र- पृ. २०९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

य: सर्वथा सर्वहतान्धकार: संसारपङ्काज्जगदुज्जहार ।
तस्मै नमस्कृत्य यथार्थशास्त्रे शास्त्रं प्रवक्ष्याम्यभिधर्मकोशम् ॥[३]

ऐतिहासिक दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने भगवान् बुद्धभन्दा पहिने नै पूर्वीय आध्यात्मिक क्षेत्रका चिन्तकहरूले यी तथ्यहरूको उद्घाटन गरिसकेका थिए । व्यासले भनेका छन्- यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं-रोगो, रोगहेतु:, आरोग्यं, भैषज्यमिति । एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहम्- तद् यथा संसार: संसारहेतु: मोक्षो मोक्षोंपाय इति[४] । अर्थात् जसरी चिकित्साशास्त्रमा रोग, रोगहेतु (कारण), आरोग्य (रोगनाश) तथा भैषज्य (औषधी) गरी चतुर्व्यूहको व्यवस्था छ, त्यसरी नै दर्शनशास्त्रमा पनि संसार (दु:ख), संसारहेतु (दु:खको कारण), मोक्ष (दु:खनाश) तथा मोक्षोपाय गरी चार सत्य छन् ।

त्यस्तै साङ्ख्यशात्रले पनि बुद्धभन्दा पहिले नै आध्यात्मिक, आधिभौतिक तथा आधिदैविक दु:खबाट मनुष्यहरू पिडीत रहेको तथा दु:खको असत्य सम्बन्धवाट सन्तप्त भएर सबै मनुष्यको प्रवृत्ति दु:ख विनाशक हेतु विवेकज्ञान प्राप्तितर्फ हुनुपर्छ भनेको छ । लोक प्रसिद्ध उपायबाट दु:खको निवृत्ति अवश्यम्भावेन वा सर्वथा नहुने भएकाले विवेकज्ञानयुक्त साङ्ख्यशास्त्रको अध्ययन, अनुशीलन, चिन्तन-मनन गर्न सम्पूर्ण मनुष्यलाई आह्वान गर्दै भनिएको छ-

दु:खत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्[५] ॥

चार आर्यसत्यलाई बुद्धशासनको मूल उपादान भन्न सकिन्छ । वस्तुत: धर्मज्ञान भनेको नै चारआर्यसत्यको ज्ञान हो । बुद्धका समस्त शिक्षाहरू कुनै न कुनै रूपमा यी चार सत्यबाट प्रभावित भएको देखिन्छ । यसको अभावमा बौद्धदर्शनको कल्पना पनि सम्भव हुदैन । भगवान्ले यसको महत्त्वलाई स्वयं स्पष्ट पार्दै भन्नुभएको छ- चार आर्यसत्यबाट अनासक्ति, वासनाहरूको प्रहाण, दःखको अन्त, मानसिक शान्ति, ज्ञान, प्रज्ञा तथा निर्वाण सम्भव हुन्छ[६] । बुद्धले आर्यसत्यलाई अत्यधिक महत्त्व दिएकाले उनको व्यवहारवादी चिन्तनको प्रधानता प्रकट भएको छ । दु:ख, दु:खसमुदय, दु:खनिरोध तथा दु:खनिरोधगामिनीप्रतिपत् नै आर्यसत्यका चार प्रकार हुन्[७] ।

१. दु:ख

दु:ख प्रथम आर्यसत्य हो । संसार दु:खमय छ । सम्पूर्ण धर्महरू दु:खरूप हुन् । भगवान् बुद्धले जीवनको विभिन्न अनुभूतिहरूको गम्भीर विश्लेषण गरेर नै दु:खलाई प्रथम आर्यसत्यको रूपमा उपदेश गनुभएको हो । जीवनमा रोग, वृद्धावस्था, मृत्यु, चिन्ता, असन्तोष, नैराश्य, शोकादि सबै प्रकारका अवस्थाहरूको समग्र रूप नै दु:ख हो । बुद्धकै शब्दमा-इदं खो पन भिक्खवे दुक्खं अरिय

३. अभिधर्मकोश- प्रथम श्लोक
४. वौद्धदर्शन मीमांसा-पृ. ४७
५. सांख्यकारिका- १
६. भारतीय दर्शनकी रूपरेखा-पृ. ९६
७. मज्झिम निकाय- ३७१

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सच्चं। जाति पि दुक्खा, जरापि दुक्खा, मरणाम्पि दुक्खं, सोक-परिदेव-दोमनस्सुपायासापि दुक्खा, अप्पियेहि सम्पयोगो दुक्खो, पियेहि विप्पयोगो दुक्खो, यम्पिच्छं न लभति तम्पि दुक्खं संख्यित्तेन पञ्चूपादानक्खधापि दुक्खा[८]। अर्थात् हे भिक्षुगण ! दु:ख प्रथम आर्यसत्य हो। जन्म पनि दु:ख हो। वृद्धावस्था पनि दु:ख हो। मरण पनि दु:ख नै हो। शोक, परिवेदना, दौर्मनस्य (उदासीनता), उपायास (बेचैनी) सबै दु:ख हो। अप्रिय वस्तुसँगको समागम तथा प्रिय वस्तुसँगको वियोग पनि दु:ख नै हो। इच्छित वस्तुको अप्राप्ति पनि दु:खै हो। संक्षेपमा भन्दा रागबाट उत्पन्न पाँच स्कन्ध (रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञान) नै दु:ख हो।

जगत्का प्रत्येक कार्य, घटना दु:खात्मक छन्। जुन वस्तुको लागि मनुष्य रातदिन परिश्रम गर्दछ, त्यसको प्राप्तिमा पनि सुखको अनुभव गर्न सक्दैन। वस्तुतः संसारमा सुखको कुनै सत्ता विद्यमान छैन। यो संसार जल्दै गरेको घर समान छ। त्यस्तो अवस्थामा के हासो, सुख वा आनन्द हुन सक्छ ? अज्ञानरूपी अन्धकारले घेरिएका मनुष्यहरू किन ज्ञानरूपी उज्यालोको खोजी गर्दैनौ ? धम्मपदमा-

को सुहासो किमानन्दो निच्चं पज्जलिते सति।
अन्धकारेन ओनद्धा पदीपं न गवेसथ[९] ॥

यस्तो दु:खपूर्ण जगत्को वास्तविक सत्तालाई नबुझिकन मूर्ख मनुष्यहरू निरन्तर भोगविलासको अविच्छिन्न तृष्णाको पूर्तिमा लागिरहेका देखिन्छन्। तर पनि तिनीहरू उद्विग्न हुदैनन्।

बुद्धकानुसार समग्र संसार दु:खमय छ। तर संसारलाई सुखात्मक मान्नेको पनि कमी छैन। तिनीहरूको मतमा संसारलाई दु:खात्मक मान्नु मूर्खता हो। परन्तु जुन अनुभूतिलाई सुखमय मानिन्छ, त्यो पनि दु:खात्मक नै हुन्छ। सुखात्मक अनुभूतिको प्राप्ति दु:खपूर्ण हुन्छ। यदि कुनै वस्तु सुखको प्रतितिधित्व गर्दै प्रतीत भयो भने पनि त्यो वस्तु आफ्नो अधीनबाट हराउने भय सधैं नै रहिरहन्छ। त्यसलाई बचाई राख्नु कष्टपूर्ण हुने हुँदा त्यस्तो सुखात्मक अनुभूतिले पनि दु:खकै प्राप्ति गराउँछ। त्यसैले बुद्धले सुख र दु:खलाई समान रूपमा हेरेका छन्। जगत्का सम्पूर्ण पदार्थहरू क्षणिक तथा नाशवान् स्वभावका हुनेहुँदा त्यसबाट कहाँ सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ र ? अतः कुनै क्षणमा दु:ख सुखरूपमा प्रकट भएको भ्रम पर्छ, त्यो प्रिय हुन्छ। प्रिय वस्तुको चाहनाले शोक तथा भय उत्पन्न गराउँछ। प्रियको चाहनाबाट मुक्त पुरुषलाई शोक तथा भय हुदैन। भनिएको छ-

पियतो जायती सोको पियतो जायती भयं।
पियतो विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं[१०] ॥

संसारको दु:खपूर्ण अवस्थाको यथार्थतालाई अत्यधिक महत्त्व दिएको हुनाले बुद्धलाई निराशावादी चिन्तकको रूपमा केहीले व्याख्या गरेका छन्। तर बुद्धले दु:ख मात्र नभनी दु:खको कारण, दु:खनिरोध

८. महाहत्थिमदोपमसुत्त- ३०१
९. धम्मपद (जरावग्ग)- १४६
१०. ऐ. २१३

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथा निरोधगामिनीप्रतिपत्को समेत उल्लेख गर्दै सम्पूर्ण प्राणीको मुक्तिको लागि आशावादी भविष्यको सुनिश्चितता प्रदान गरेको हुनाले उनलाई निराशावादी भन्नु अज्ञानवहुलता मात्र हो भन्न सकिन्छ।

२. दुःख समुदय

द्वितीय आर्यसत्य दुःख समुदय हो। समुदयको अर्थ कारण हो। कुनै पनि कार्यको कारण हुन्छ। कार्यकारणको यो नियम अटुट छ। यदि दुःख कार्य हो भने त्यसको कारण के हो ? दुःखको कारण हो तृष्णा। बुद्धकै शब्दमा- इदं खो पन भिक्खवे दुक्खसमुदयं अरियसच्चं। योयं तण्हा पोनब्भविका नन्दिरागसहगता तत्र तत्राभिनन्दिनी सेय्यथीदं कामतण्हा, भवतण्हा, विभवतण्हा[११]। अर्थात् संसारमा रहेको यो जुन तृष्णा छ, त्यसले प्राणीहरूलाई वारम्बार उत्पन्न गर्दछ, त्यो विषयको रागले सहित छ अर्थात् सुख प्राप्तिको आशक्तिले युक्त छ, पटक-पटक सुखको चाहना राख्नेवाला छ। यो तृष्णा तीन प्रकारको छ- कामतृष्णा, भवतृष्णा तथा विभवतृष्णा।

तृष्णा भनेको विषयहरूलाई प्राप्त गर्ने इच्छा वा चाहना हो, जुन दुःख उत्पत्तिको कारण हो। यदि विषयहरूलाई प्राप्त गर्ने इच्छा वा कामना प्राणी हृदयमा नहुँदो हो त, प्राणीको जन्म नै हुने थिएन र जन्म नै नभएपछि कहाँबाट दुःख भोग गर्नु ? तसर्थ तृष्णाले नै प्राणीहरूलाई यो दुःखपूर्ण संसारमा बाँधीरहेको छ। योभन्दा दृढ बन्धन संसारमा अन्य कुनै पनि वन्धन छैन। विद्वान् वा आर्य पुरुष वास्तवमा फलाम, काठ तथा डोरीको बन्धनलाई दृढ मान्दैनन्। वस्तुतः सारवान् पदार्थहरूको आशक्ति, मणि, कुण्डल, पुत्र तथा स्त्रीको इच्छा वा कामना नै दृढ बन्धन हो।

न तं दठ्ठहं वन्धनमाहु धीरा यदायसं दारुजं बब्वजं च।
सारत्तरत्ता पणिकुण्डलेसु पुत्तेसु दारेसु च या अपेक्खा[१२] ॥

त्यस्तै जसरी माकुराले जाल बुन्दछ र आफैं त्यो जालमा बाँधिन्छ, त्यसरी नै संसारका जीवहरू पनि संसारको भोग गर्ने कामनाले संसारको दुःखमा बाँधिइरहन्छन्।

ये रागरत्तानुपतन्ति सोतं सयंकतं मक्कटको व जालं।
एतं पि छेत्वान वजन्ति धीरा अनपेक्खिनो सब्बदुक्खं पहाय[१३] ॥
काम, भव तथा विभव गरी तृष्णा तीन प्रकारको छ[१४]।

कामतृष्णा- कामतृष्णाले विभिन्न प्रकारका विषयहरूको कामना गर्छ।
भवतृष्णा- भवको अर्थ संसार वा जन्म हो। यो संसारको सत्ता रहिरहोस् भन्ने कामना।
विभवतृष्णा- विभव भनेको उच्छेद वा संसारको नाश। संसारको नाशको इच्छाले त्यसरी नै दुःख उत्पन्न गर्दछ, जसरी संसारको शाश्वतताको इच्छाले। संसार नाशको इच्छा गर्ने चार्वाकादि

११. सच्च विभङ्ग सुत्त- ३७४
१२. धम्मपद- ३४५
१३. ऐ. ३४७
१४. वौद्धदर्शन तथा अन्य भारतीय दर्शन-पृ. ३६६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उच्छेदवादी हुन् । यिनीहरूमा ऋण लिएर घ्यू खाने भौतिकवादी चिन्तन रहन्छ तर ऋण तिर्ने चिन्ता रहँदैन । यो नै संसारको उच्छेदवादको चरम अवसान हो । यस्तो तृष्णाको नाश गर्नु नै जीवहरूको परम लक्ष्य हो ।

३. दुःखनिरोध

दुःखनिरोध तृतीय आर्यसत्य हो । निरोधको अर्थ हो नाश या त्याग । यसले दुःखको नाश हुन्छ भन्ने विषयमा आफ्नो तर्क प्रस्तुत गर्दछ । बुद्धकानुसार- इदं खो पन भिक्खवे दुक्खनिरोधं अरियसच्चं । सो तस्सायेव तण्हाय असेसविरागनिरोधो चागो पटिनिस्सागो मुत्ति अनालयो[१५] । अर्थात् दुःखनिरोध आर्यसत्य त्यो तृष्णाबाट अशेष सम्पूर्ण वैराग्य प्राप्त गरी त्यसको त्याग, प्रतिसर्ग, मुक्ति तथा अनालय हो ।

बुद्धधर्मको महत्त्वपूर्ण विशेषता भनेको कार्यकारणको अटुट सम्बन्ध हो । जगत्का सम्पूर्ण घटनासँग कार्यकारणको सम्बन्ध रहेको छ । यसलाई बौद्धहरूले प्रतीत्यसमुत्पादको नामले जान्दछन् । अविद्यादि द्वादशाङ्ग नै प्रतीत्यसमुत्पाद हो । यसलाई भवचक्र या द्वादश निदान पनि भनिन्छ । अविद्याबाट नै तृष्णारूपी दुःखको कारण उत्पन्न हुन्छ र अविद्यादिको नाश वा निरोधबाट मात्रै दुःखको कारण तृष्णाको नाश गर्न सकिन्छ । अविद्यादि द्वादशाङ्गको निरोधबाट निर्वाण प्राप्त हुन्छ । दुःख निरोधको नाम नै निर्वाण हो । तृष्णाको निरोध भएपश्चात् यही जीवनमा नै निर्वाण पदको प्राप्ति गर्न सकिन्छ । निर्वाण भनेको जीवनमुक्तिको बौद्ध संकेत हो । निर्वाण प्राप्त पुरुषको तुलना एउटा पर्वतसँग गरिएको छ-

सेलो यथा एकघनो वातेन न समीरति ।
एवं रूपा, रसा, सद्दा, गन्धा, पस्सा च केवला ॥
इठ्ठा धम्मा अनिठ्ठा च न पवेन्धेति तादिनो ।
ठितं चित्तं विप्यमुत्तं वसं यस्मानुपस्सति[१६] ॥

अर्थात् ठूलो वर्षादले पर्वतलाई आफ्नो स्थानबाट च्युत गर्न सक्दैन । भयंकर आँधी आउँदा पनि पर्वत एकरस, अडिग तथा अच्युत रूपमा स्थित रहन्छ, त्यस्तै स्वरूप निर्वाण प्राप्त पुरुषको पनि हुन्छ । रूप, रसादि विषयहरूले उसको चित्तलाई लगातार विचलित गराउने प्रयत्न गरिरहन्छ तर उसको शान्त चित्त कुनै पनि हालतमा विचलित नभई आश्रवहरूबाट विरहित अखण्ड शान्तिको अनुभव गर्दछ ।

४. दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपत्

दुःखनिरोधगामिनीप्रतिपत् चतुर्थ आर्यसत्य हो । बुद्धका अनुसार- इदं खो पन भिक्खवे दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदा अरियसच्चं । अयमेव अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, सेय्यथीदं सम्मा दिट्ठि, सम्मा संकप्पो, सम्मा वाचा, सम्मा कम्मन्तो, सम्मा आजीवो, सम्मा वायामो, सम्मा सति, सम्मा समाधि । अयं खो सा भिक्खवे मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा[१७] । प्रतिपत् भनेको मार्ग हो । यदि गन्तव्य स्थान निश्चित छ

१५. सच्च विभङ्ग सुत्त- ३७४
१६. अंगुत्तर निकाय- ३।५२
१७. सच्च विभङ्ग सुत्त- ३७५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भने त्यसमा पुग्ने मार्ग पनि अवश्य हुन्छ नै । अतः बौद्धदर्शनमा प्रत्येक प्राणीको गन्तव्य स्थान निर्वाण हो भने आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग मार्ग हो । यो मार्ग बोधिपक्षीय धर्मको एउटा प्रमुख अङ्ग हो । निर्मलज्ञान प्राप्तिको लागि यो नै एउटा मध्यम मार्ग हो अन्य कुनै मार्ग छैन । यो मार्गमा चल्ने हरेक मनुष्यले हठात् दुःखको नाश गरी निर्वाण पदको साक्षात्कार गर्दछ । भगवान्कै शब्दमा-

एसो व मग्गो नत्थञ्ञो दस्सनस्स विसुद्धिया ।
एतं हि तुम्हे पटिपज्जथ मारस्सेतं पमोहनं ।
एतं हि तुम्हे पटिपन्ना नुक्खस्सन्तं करिस्सथ ।
अक्खातो व मया मग्गो अञ्ञाय सल्लसन्थनं[१८] ॥

यद्यपि लोकमा अन्य दर्शन सम्प्रदायले पनि मुक्ति प्राप्तिको लागि अनेक मार्गको उल्लेख गरेका छन् तथापि ती सम्पूर्ण मार्गमा आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग, सत्यमा आर्यसत्य, धर्ममा वैराग्य तथा मनुष्यमा ज्ञानवान् (नेत्रधारी) मनुष्य श्रेष्ठ छ । धम्मपदमा भनिएको छ-

मग्गानट्ठङ्गिको सेट्ठो सच्चानं चतुरो पदा ।
विरागो सेट्ठो धम्मानं द्विपदानं च चक्खुमा[१९] ॥

बुद्धले निर्वाण प्राप्तिको लागि जटिल तथा अनिर्वचनीय तत्त्वज्ञानको चिन्तनमा मौनावलम्बन गर्दै आचारमार्गको अनुशीलनलाई नै प्रमुखता दिनुभयो । आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग प्रज्ञा, शील तथा समाधि यी तीन साधनको पल्लवित वा विकसित रूप हो । त्यसैले यसको सम्यक् पालन तथा आश्रयबाट अवश्य पनि शान्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ । बुद्धबाट प्राप्त उपदेशको श्रवणमात्रले निर्वाण प्राप्त हुन सक्दैन । यसको लागि अथक उद्योग वा प्रयत्न गर्नुपर्दछ । भगवान्ले उपदेश दिनु मेरो काम हो भने अथक परिश्रमसाथ उद्योग गर्नु मनुष्यको कर्तव्य हो भन्दै धम्मपदमा भन्नुभएको छ-

तुम्हेहि किच्चमातप्पं अक्खातारो तथागता[२०]।

निर्वाणरूपी अमृत उपलब्ध गराउन समर्थ अष्टाङ्गिक मार्गका आठ अङ्ग यस प्रकार रहेका छन्- १) सम्यक् दृष्टि २) सम्यक् संकल्प ३) सम्यक् वाचा ४) सम्यक् कर्मान्त ५) सम्यक् आजीविका ६) सम्यक् व्यायाम ७) सम्यक् स्मृति ८) सम्यक् समाधि । अष्टाङ्गिक मार्ग तीन स्कन्धमा अन्तर्भूत भएको छ । जस्तो सम्यक् दृष्टि तथा संकल्प प्रज्ञा स्कन्धमा, सम्यक् वाचा, कर्मान्त एवं आजीविका शील स्कन्धमा तथा सम्यक् व्यायाम, स्मृति र समाधि समाधि स्कन्धमा अन्तर्भावित भएका छन् । अतः यो जन्मलाई सामर्थ्यवान् बनाई भवसागरबाट पार पाउन दुःखको परिज्ञान, दुःखसमुदयको प्रहाण, दुःखनिरोधको साक्षात्कार तथा दुःखनिरोधगामिनीप्रतिपद्को भावना गर्नुपर्दछ ।

---

१८. धम्मपद- २७४,२७५
१९. ऐ. २७३
२०. ऐ. २०१४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अब अष्टाङ्गिक मार्गका आठ अङ्गहरूको अध्ययन प्रस्तुत गरिन्छ ।

१. सम्यक् दृष्टि- दृष्टि भनेको ज्ञान हो । अविद्याको कारणले उत्पन्न हुने मिथ्यादृष्टिको प्रबलताद्वारा मनुष्यहरू अवास्तविक आत्मालाई वास्तविक आत्माको रूपमा स्वीकार गर्दै नश्वर जगत्लाई अविनाशी तथा दुःखमय अनुभूतिलाई सुखमय अनुभूति मान्दै आइरहेका छन् । वास्तवमा यही मिथ्यादृष्टिको अन्त्य तथा चार आर्यसत्यको ज्ञान नै सम्यक् दृष्टि हो । बुद्धकै शव्दमा- कतमाचावुसो सम्मादिठ्ठि ? यं खो आवुसो दुक्खे ञाणं, दुःखसमुदये ञाणं, दुःखनिरोधे ञाणं, दुःखनिरोधगामिनिया पटिपदाय ञाणं अयं वुच्चतावुसो- सम्मादिठ्ठि[२१] । कायिक, वाचिक तथा मानसिक कर्मद्वारा अकुशल वा अकुशलमूल एवं कुशल वा कुशलमूललाई जसद्वारा जानिन्छ, त्यों व्यक्ति मात्रै सम्यक् दृष्टि सम्पन्न मानिन्छ । अकुशलकर्मको मूल भनेको लोभ, द्वेष तथा मोह हो भने कुशलकर्मको मूल अलोभ, अद्वेष तथा अमोह हो ।

२. सम्यक् सङ्कल्प- सङ्कल्प भनेको निश्चय हो । सम्यक् ज्ञानपश्चात् मात्र निश्चय हुन्छ । अविद्याश्रित संस्कारहरूलाई निर्मल गर्ने ज्ञानमय सङ्कल्पलाई सम्यक् सङ्कल्प भनिन्छ । नैश्कर्म्य, अव्यापाद तथा अविहिंसाको दृढतापूर्वक निश्चय नै सम्यक् सङ्कल्प हो । भगवान्कानुसार- कतमो आवुसो सम्मासंङ्कप्पो ? नेक्खम्मसङ्कप्पो, अव्यापादसङ्कप्पो, अविहिंसासङ्कप्पो, अयं वुच्चतावुसो-सम्मसङ्कप्पो[२२] । कामना नै सम्पूर्ण दुःखहरूको उत्पादिका भएकाले प्रत्येक् मनुष्यले विषयहरूको कामना, प्राणीहरूसँग द्रोह तथा कुनै पनि जीवको हिंसा नगर्ने संकल्प गर्नु नै सम्यक् सङ्कल्प हो ।

३) सम्यक् वाचा- ठीक भाषण । विचारको सम्यक् अभ्यास नै सम्यक् वाणीको रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ । सत्यभन्दा अर्को कुनै धर्म छैन तथा असत्य, कटुवचनादिलाई त्यागनु नितान्त आवश्यक छ । बुद्धकानुसार- कतमा चावुसो सम्मावाचा ? मुसावादा वेरमणी, पिसुणाय वाचाय वेरमणी, फरुसाय वाचाय वेरमणी, सम्फप्पलापा वेरमणी, अयं वुच्चतावुसो-सम्मावाचा[२३] । जुन वचनले अर्काको हृदयमा चोट पुऱ्याउँछ, निन्दा गर्दछ तथा व्यर्थको वचन जसले बोल्दछ, त्यो सम्यक् वचन अन्तर्गत पर्दैन । कटुवचनले शत्रुता बढाउँछ भने मिठो वचनले मात्रै मनुष्यको कल्याण गर्दछ । यो नै सनातन धर्म हो भन्दै धम्पदमा भनिएको छ-

न हि वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कुदाचनं ।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो[२४] ॥

एउटा सार्थक वचनले शान्ति उत्पन्न गर्दछ भने व्यर्थको वचनले युक्त हजार काम पनि निष्फल हुन्छ । अतः शान्ति उत्पन्न गर्नु नै वाक्यप्रयोगको प्रधान लक्ष्य हो । भनिएको पनि छ-

२१. सच्च विभङ्ग सुत्त- ३७५
२२. सच्च विभङ्ग सुत्त- ३७५
२३. ऐ.
२४. धम्मपद- १।५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सहस्समपि चे वाचा अनत्थपदसंहिता ।

एक अत्थपदं सेय्यो यं सुत्वा उपसम्मति[२५] ॥

४) सम्यक् कर्मान्त- निन्दनीय कर्मको परित्याग नै सम्यक् कर्मान्त हो । मनुष्यको गद्गति तथा दुर्गतिको कारण उसको कर्म हो । कर्मानुसार जीवले यस लोकमा सुख वा दुःख भोग तथा परलोकमा स्वर्ग वा नरक प्राप्त गर्दछ । सम्यक् कर्ममा हिंसा, अस्तेयादि खराव कर्मको सर्वथा तथा सर्वदा परित्यागको अपेक्षा गरिन्छ । बुद्धले भन्नुभएको छ- कतमो चावुसो सम्माकम्मन्तो ? पाणातिपाता वेरमणी, अदिन्नादाना वेरमणी कामेसु मिच्छाचारा वेरमणी, अयं वुच्चतावुसो-सम्माकम्मन्तो[२६] । प्रत्येक् मनुष्यको लागि अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, सुरामैरेय नाम गरिएका पञ्चशीलको पालना अनिवार्य छ । त्यस्तै भिक्षुहरूका लागि अपराह्न भोजन, मालाधारण, सँगति, सुवर्ण तथा अपूल्य शय्याको त्यागलाई कर्तव्य वताइएको छ । यी दुवैको नाम दशशील हो । यी कर्मको अनुष्ठान नगर्ने व्यक्तिलाई धम्मपदको शव्दमा मूलं खनति अत्तनो (आफ्नो जरा आफै खोतल्नु) भनिन्छ । आफूमाथि विजय प्राप्त गर्नु नै मानवको अनन्त शान्तिको चरम साधन हो । आफूलाई नै दमन गर्नाले निर्वाण जस्तो पवित्र पदको प्राप्ति हुन्छ ।

५) सम्यक् आजीव– ठीक जीविका । जीविका विना जीवन धारण गर्न असम्भव छ । मानवमात्रको शरीर रक्षणका लागि कुनै न कुनै जीविका ग्रहण गर्नुपर्छ । तर जीविका सत्यमा आधारित हुनु जरुरी छ । मज्झिम निकायमा- कतमो चावुसो सम्माआजीवो ? इधावुसो, अरियासावको मिच्छा आजीवं पहाय सम्मा आजीवेन जीविकं कप्पेति, अयं वुच्चतावुसो-सम्माआजीवो[२७] । आफूले ग्रहण गरेको जीविकाले अन्य व्यक्तिलाई क्लेश पुर्‍याउनु हुदैन । त्यसो भयो भने व्यक्ति व्यक्ति मिलेर बनेको सामाजिक संरचनामा ठूलो आधात पुग्छ र मानव जीवन कष्टमय हुन्छ । अतः जीविका सत्यमा निर्भर हुनै पर्दछ । बुद्धको समयमा निम्न व्यापारिक जिवीकालाई हिंसाप्रणव भएकाले निषेध गरिएको छ । ती हुन्- सत्यवणिज्जा (शस्त्रको व्यापार), सत्तवणिज्जा (प्राणीको व्यापार), मांसवणिज्जा (मासुको व्यापार), मज्जवणिज्जा (मदिरा सम्बन्धि व्यापार), बिसवणिज्जा (बिषको व्यापार)[२८] ।

६) सम्यक् व्यायाम- ज्ञानमय अभ्यासको प्रयत्न नै व्यायाम हो । संयम प्रयत्न (इन्द्रिय संयमता), प्रहाण प्रयत्न (निन्दनीय भावनाको त्याग), भावना प्रयत्न (कुशल भावनाको उत्पादन) तथा अनुशरण प्रयत्न (कुशल भावनालाई कायम राख्ने प्रयत्न) गरी चार प्रकारको व्यायाम नै सम्यक् व्यायाम हो । सुत्तपिटकमा- कतमो चावुसो सम्मावायामो ? इधावुसो, भिक्खु अनुत्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुत्पादाय छन्दं जनेति वायमति वीरियं आरभति चित्तं पग्गण्हाति पदहति, उत्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं पहानाय छन्दं जनेति वायमति वीरियं आरभति चित्तं पग्गण्हाति

२५. ऐ. १००

२६. सच्च विभङ्ग सुत्त- ३७५

२७. ऐ.

२८. बौद्धदर्शन मीमांसा-पृ. ५७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदहति, अनुत्पन्नानं कुसलानं धम्मानं उत्पादाय छन्दं जनेति वायमति वीरियं आरभति चित्तं पग्गण्हाति पदहति, उत्पन्नानं कुसलानं धम्मानं ठितिया असम्मोसाय भिय्यो भावाय वेपुल्लाय भावनाय परिपूरिया छन्दं जनेति वायमति वीरियं आरभति चित्तं पग्गण्हाति पदहति, अयं वुच्चतावुसो- सम्मावायामो[२९]। चञ्चल चित्तलाई शोभन भावनाहरूबाट टाढा जान नदिन गर्ने प्रयत्न सम्यक् व्यायाम हो। यसबाट अशुभ मनस्थितिको अन्त्य तथा शुभ मनस्थितिको प्रादुर्भाव हुन्छ।

७) सम्यक् स्मृति- साधारण अर्थमा स्मृति भनेको स्मरण हो। काय, वेदना, चित्त तथा धर्मको वास्तविक स्वरूपलाई जान्नु तथा त्यसको निरन्तर स्मरण गरिराख्नु नै स्मृति हो। भगवान्कै शब्दमा- कतमा चावुसो सम्मासति ? इधावुसो, भिक्खु काये कायानुपस्सी विहरति आतापी सम्मजानो सतिमा विनेय्य लोके अभिज्झादोमनस्सं। वेदनासु वेदनानुपस्सी विहरति आतापी सम्मजानो सतिमा विनेय्य लेके अभिज्झादोमनस्सं। चित्ते चित्तानुपस्सी विहरति आतापी सम्मजानो सतिमा विनेय्य लोके अभिज्झादोमनस्सं। धम्मेसु धम्मानुपस्सी विहरति आतापी सम्मजानो सतिमा विनेय्य लोके अभिज्झादोमनस्सं, अयं वुच्चतावुसो- सम्मासति[३०]। आफ्नो काय तथा मनबाट गरिएका प्रत्येक कर्मको स्मरण गर्नुपर्छ। स्मृतिको भावना काय, वेदना, चित्त तथा धर्म यी चार क्षेत्रमा गरिन्छ- क) कायानुपश्यना-काय (शरीर) मलमूत्र, केश तथा नङ आदि पदार्थको समुच्चय स्वरूपलाई देख्नु वा बुझ्नु कायानुपश्यना हो। ख) वेदनानुपश्यना-सुख, दुःख, न सुख न दुःख गरी वेदना तीन प्रकारको छ। वेदनाको यस्तो स्वरूपलाई देख्नु वा बुझ्नु वेदनानुपश्यना हो। ग) चित्तानुपश्यना- चित्तको विभिन्न अवस्था हुन्छ। चित्तको सराग तथा विराग, सद्वेष तथा वीतद्वेष एवं समोह तथा वीतमोह आदि विभिन्न अवस्थालाई बुझ्नु चित्तानुपश्यना हो। घ) धर्मानुपश्यना- धर्मको विभिन्न अवस्थालाई बुझ्नु नै धर्मानुपश्यना हो। १. नीवरण-कामच्छन्द (कामुकता), व्यापाद (द्रोह), सत्यानमृद्ध (शरीर मनको आलस्यता), औद्धत्य-कौकृत्य (उद्वेग, खेद) तथा चिकित्सा (संयम) २. स्कन्ध ३.आयतन ४. बोध्यङ्ग ५. आर्य चतुःसत्य यी पाँच प्रकारका धर्मको स्वरूपलाई जान्नु नै धर्मानुपश्यना हो। सम्यक् समाधिका लागि सम्यक् स्मृतिको अत्यधिक महत्त्व छ। सम्यक् दृष्टिबाट सम्यक् व्यायामसम्मको स्मृति पूर्णरूपले भएपश्चात् चित्तलाई समाधिमा लगाउन सकन्छि।

८) सम्यक् समाधि– चित्तको एकाग्रता नै समाधि हो। समाधिको व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ सम्यक् आधियते एकाग्रीक्रियते विक्षेपान् परिहृत्य मनो यत्र स समाधिः अर्थात् विक्षेपहरू हटाएर चित्तलाई एकाग्र पार्नु हो। जहाँ ध्यान ध्येयवस्तुको आवेशमा आएर आफ्नो स्वरूपद्वारा शून्य हुन्छ तथा ध्येयवस्तुको आकार ग्रहण गर्दछ त्यो नै समाधि हो। योगसूत्रमा भनिएको छ-

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः[३१]।

---

२९. सच्च विभङ्ग सुत्त- ३७५

३०. ऐ.

३१. योगसूत्र- ३।३

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ध्यानावस्थामा ध्यान, ध्येयवस्तु तथा ध्याता पृथक् पृथक् प्रतीत हुन्छन् तर समाधिमा यी तीनै पक्षको एकता हुन्छ र त्यसको सामूहिक नामलाई संयम भनिन्छ। यस्तो संयममाथिको विजय पश्चात् प्रज्ञाको उदय हुन्छ। भवचत्रको मूलरूप अविद्या हो। जवसम्म प्रज्ञाको उदय हुदैन तबसम्म अविद्याको प्रहाण असम्भव हुन्छ। आर्य अष्टाङ्गिक मार्गमा चल्ने पथिकको प्रधान लक्ष्य प्रज्ञाको प्राप्ति नै हो। सुत्तपिटकमा भनिएको छ- कतमो चावुसो, सम्मासमाधि ? इधावुसो भिक्खु विविच्येव कमिहि विविच्च अकुसलेहि मम्मेहि सवितक्कं सविचारं विवेकजं पीतिसुखं पठयं भानं उपसम्पज्ज विहरति, वितक्कविचारानं वूपसमा अज्भत्तं सम्पसादनं चेतसो एकोदिभावं अवितक्कं अविचारं समाधिजं पीतिसुखं दुतियं भानं उपसम्पज्ज विहरति, पीतिया च विरागा उपेक्खको च विहरति सतो सम्पजानो, सुखञ्च कायेन पहिसंवेदेति, यं तं अरिया आचिक्खन्ति- उपेक्खको सतिमा सुखविहारीति ततियं भानं उपसम्पज्ज विहरति। सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहाना, पुव्वेव सोमनस्सदोमनस्सानं अत्थङ्गमा अदुक्खमसुखं उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं भानं उपसम्पज्ज विहरति, अयं वुच्चतावुसो- सम्मासमाधि। इदं वुच्चतावुसो- दुक्खनिोधगामिनी पटिपदा अरियसच्चं[३२]। अतः समाधिको उपलब्धिको रूपमा प्राप्त प्रज्ञाले मनुष्यलाई परमानन्द पद निर्वाणको साक्षात्कार गराउँदछ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. बुद्धघोष, (सं. वदरीनाथ शुक्ल), **विशुद्धिमार्ग**, वाराणसेय संस्कुत विश्वविद्यालय, वाराणसी, वि.सं. २०२५।

२. आचार्य वसुवन्धु (प्र.सं. द्वारिकादास शास्त्री), **अभिधर्मकोशम्** (प्रथमो भागः), बौद्धभारती, ई. १९९८।

३. गुप्त कन्छेदीलाल (सं. एवं टि. सत्कारिशर्मा वंगीय), **धम्मपदं**, चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी।

४. उपाध्याय भरतसिंह, **बौद्धदर्शन तथा अन्य भारतीय दर्शन**, प्रथम भाग, मोतीलाल वनारसीदास पव्लिशर्स, दिल्ली, ई. १९५४।

५. उपाध्याय बलदेव, **बौद्ध-दर्शन-मीमांसा**, पञ्चम संस्करण, चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी, ई. १९९९।

६. सिन्हा हरेन्द्रप्रसाद, **भारतीय दर्शन की रूपरेखा**, चतुर्थ संशोधित संस्करण, मोतीलाल वनारसीदास, दिल्ली, ई. १९८३।

७. ईश्वरकृष्ण (व्या. पं. थानेशचन्द्र उप्रेती), **सांख्यकारिका**, पुनर्मुद्रित संस्करण, चौखम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान, ई. २००१।

८. मज्भिम निकायो (अहाहत्थिपदोपमसुत्तं), पठमो भागो, सच्च विभङ्ग सुत्त ततीयो भागो, उपरिपण्णासपालि, मूल पण्णासपालि, विपश्यना विशोधन विन्यास, इगतपुरी, ई. १९९५।

९. मज्भिम निकायो (सच्च विभङ्ग सुत्त) ततीयो भागो, उपरिपण्णासपालि, विपश्यना विशोधन विन्यास, इगतपुरी, ई. १९९५।

१०. अंगुत्तर निकाय, विपश्यना विशोधन विन्यास, इगतपुरी, ई. १९९५।

११. सं. भिश्र डा. नारायण, पतञ्जलियोग दर्शनम्, प्रथम संस्करण, भारतीय विद्याप्रकाशन, वाराणसी, ई. १९९८।

३२. सच्च विभङ्ग सुत्त- ३७५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्रह्मवादीहरूको समुच्चय प्रस्थान

चेतमणि न्यौपाने
सहा. प्राध्यापक

अनादि परंपरासिद्ध गुरुशिष्यपरम्परामा संरक्षित अपौरुषेय[1] वेद ब्राह्मणहरूको साथै सम्पूर्ण आर्य सभ्यताको धर्म र दर्शनको खानी हो[2]। वेदमा विषयविभागका दृष्टिले कर्मभाग र ज्ञानभाग भनी दुई भाग मानिएको छ। यस किसिमको काण्डद्वयविभागलाई महाभारत शान्तिपर्वको वचनले समर्थन गरेको देखिन्छ[3]। जसलाई प्रवृत्तिमार्ग र निवृत्तिमार्ग पनि भनिन्छ। वेदको कर्मभागले उपदेश गरेको कर्म ज्ञानपूर्वक हुन्छ र कर्मको विश्रान्ति पनि अन्तमा ज्ञानमा नै[4] हुने वैदिक व्यवस्था रहेको छ। कर्मभागमा उपदिष्ट कर्महरूको ज्ञानपूर्वक अनुष्ठान गर्दा पनि सिद्धि प्राप्त भएका उदाहरणहरू शास्त्रमा पाइन्छन्। ज्ञानकाण्डमा रहेका ज्ञानका प्रक्रियामा कुनै वृत्यात्मक, कुनै विषयात्मक, कुनै स्फुरण वा ज्ञानको रूपमा हुने यी सबै प्रक्रियाको अधिष्ठान ब्रह्म नै हो भन्ने सिद्धान्त रहेको छ। यस प्रकारको ज्ञान र कर्म दुवैको अधिष्ठान अर्थात् निखिलब्रह्माण्डको नै सत्ता ब्रह्म[5] दृक् हो भने प्रपञ्च दृश्य हो। दृक् विषयी हो भने दृश्य विषय हो। यो ब्रह्मलाई वा चेतनको सर्वसत्तालाई केन्द्रविन्दुमा राखेर अगाडि वढेको सिद्धान्त हो यसलाई ब्रह्मवाद भनिन्छ र यसका अनुयायीहरू ब्रह्मवादी हुन्। किनकि यिनीहरूका जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कारहरू र आचारहरू ब्रह्मवादलाई आधार बनाएर प्रसारित भएका छन्। दृश्य रूपमा रहेका पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश आदि जति पदार्थहरू छन् तिनीहरूमा कुनै रूप भएका द्रव्यहरू छन् भने कुनै रूप नभएका द्रव्यहरू छन्। जस्तो रूप भएकामा पृथ्वी, जल र तेज पर्दछन् भने रूप नभएकामा वायु र आकाश पर्दछन्। यी सबै महाभूतहरू प्रपञ्चको मूल भएका हुँदा गुणादि पदार्थहरू यसैमा अधिष्ठित हुन्छन्। यिनीहरूको अस्तित्व सत्‌मा

१. ब्रह्म स्वयंभू, वाचा विरूप नित्यया, तै.सं., २।६।११, अनादि निधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभूवा तस्याद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे, मा. संहिता, ३१।७
२. वेदान्ते परमं गुह्यम् पुराकल्पे प्रचोदितम्, श्वेताश्वतरोपनिषद्, ६।२२
३. द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च विभावितः ॥ महा.शा. २४१।६
४. सर्वं कर्माखिलं पार्थ, ज्ञाने परिसमाप्यते, श्रीमद्भगवद्गीता, ४।३३
५. ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा, तैत्तीरीयोपनिषद्, २।५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वा असत्मा कहाँ छ भन्ने विषयमा दर्शनशास्त्रमा पूर्वापर विचारपूर्वक ठूलो मतभेद भएको पाइन्छ[६]। यही सत्ताको अस्तित्वलाई विप्रतिपत्ति बनाएर दर्शनशास्त्रमा वादहरू[७] खडा भएका छन्। पञ्चमहाभूतको संयोगबाट चेतन निस्कन्छ, चेतनको स्वतन्त्र अस्तित्व छैन भन्ने मान्यता राख्दै संघातवाद आएको छ, जसका अनुयायीहरू चारुवाक (चार्वाक) कहिन्छन्। त्यस्तै आरम्भवाद न्याय वैशेषिकादि, परिणामवाद साङ्ख्ययोगादि र विवर्तवादब्रह्मवादी वेदान्तीहरू रहेका छन्। यिनीहरूमा प्रपञ्चको अस्तित्व सत्मा छ भन्दै वेद प्रमाण मान्नेहरू न्याय-वैशेषिक, सांख्य-योग, मीमांसा-वेदान्त आदि सत्कारणवादी आस्तिक कहिन्छन् भने प्रपञ्चको अस्तित्व असत्मा छ भन्दै वेदलाई प्रमाण नमान्ने दर्शन नास्तिक कहिन्छन् ती हुन् बौद्ध, जैन र चार्वाक।

यसरी भूतसंघातवादवाहेकका आरम्भ, परिणाम र विवर्तवादमा प्रपञ्चको अस्तित्व सत्मा रहन्छ भन्ने सिद्धान्त सबैका लागि मान्य भए पनि यसको अधिष्ठानको पहिचान गर्ने पद्धति फरक-फरक रहेको छ। आरम्भवादमा द्रव्य गुण र कर्ममा सत्ता रहन्छ र परमाणु नित्य हुन्छ, त्यस्तै सत्को परिणतिका रूपमा द्रव्यादि भएकाले न्यायमा जस्तै मान्यता साङ्ख्ययोगमा रहेको छ। तर विवर्तवादमा भने सत्त्व ब्रह्ममा[८] रहन्छ वा ब्रह्ममा रहने धर्म हो र यसको आरोप द्रव्यादिमा हुन्छ। आरोपित भएकाले द्रव्यादिको सत्त्व आध्यासिक हो र उक्त सत्त्वको विम्बस्थानापन्न धर्मचाहिँ ब्रह्ममा मात्र रहन्छ। यस प्रकारको सत्त्व विषयको पृथक् पृथक् मान्यता दर्शन शास्त्रहरूमा रहेको छ।

मूलतः आत्मवादलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर प्रपञ्चलाई ब्रह्मविवर्त हो भन्ने दर्शन वेदान्त दर्शन हो। यो दर्शनमा दृक् र दृश्य दुई पदार्थ मानिन्छ। व्यवहार दशामा दृक् आफै मायासवलित भएर विवर्त भई दृश्य बन्दछ[९] त्यो हो प्रपञ्च। तसर्थ प्रपञ्चभित्रवाट नै द्रष्टारूप चेतनको अनुसन्धानपूर्वक खोज गरी साक्षात्कार गर्नु सबै मुमुक्षुहरूको लक्ष्य हो। यसमा मुमुक्षुहरूले जब आत्मसाक्षात्कार गर्छन् तब दृक् र दृश्यको सम्बन्ध हुँदैन अर्थात् दृश्यको लोप भई दृक्मात्र बाँकी बस्तछ। यस किसिमको विवर्तवादी चिन्तनद्वारा आत्मदर्शनका लागि उद्यत भएको वेदान्त दर्शनमा विभिन्न प्रकारका वाद वा सिद्धान्तहरू रहेका छन्। जसमा वार्तिककार सुरेश्वरको आभाषवाद, भामतीकार वाचस्पतिको अवच्छेदवाद, विवरणकार प्रकाशात्माको प्रतिविम्बवाद आदि वादहरू छन्। यिनीहरूको व्याख्यानको केन्द्रबिन्दु चाहिँ अविद्याद्वारा एउटै ब्रह्म जगदादिरूपमा प्रतीत भएको छ र यो भ्रममूलक हो भन्ने नै मूल विषय हो। यसभित्र पनि अजातवाद, एकजीववाद, अनेकजीववाद आदिवादहरू रहेका छन्। यी सबै वादहरूले अविद्याद्वारा जीवभावापन्न जीवात्माले ज्ञानको सोपानक्रमलाई पार गर्दै चरमवृत्तिद्वारा वृत्तिभङ्ग वा आवरणभङ्ग भएपछि जीव र ब्रह्मको एकता हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई

६. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत् ..... तस्मादसतः सज्जायते-छान्दोग्योपनिषद्, ६।२।१

७. आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा।
तथाऽनिर्वचनीयख्यातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम्। वाचस्पति मिश्रकृत भनी ब्र. सूत्रको सत्यार्थप्रकाशटीकामा उद्धृतवचन

८. सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तैत्तीरियोपनिषद्, २।१।१

९. तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तैत्तीरियोपनिषद्, २।६।१

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युक्ति तर्क र प्रमाणका आधारमा स्थापित गरेका छन् । यो नै मुक्तिको चरमसिद्धान्त हो । यसमा कुनै आचार्यको पनि विमति छैन ।

यस प्रकारको क्लिष्ट भएर पनि मोक्षप्राप्तिको सहज रूपरेखालाई स्पष्ट रूपमा दिग्दर्शन गराउने वेदान्त दर्शनमा केवल ज्ञानवाद र ज्ञानकर्म समुच्चयवाद भन्ने विवाद पनि रहेको देखिन्छ किनकि शास्त्रको निर्णय उपक्रमादि[१०] लिङ्गद्वारा हुने र शास्त्रको मूल श्रुतिमा नै उपक्रममा कर्मको र उपसंहारमा ज्ञानको आदेश भएका मन्त्रहरू देखिन्छन् साथै ती मन्त्रहरूको विनियोग पनि उपक्रममा कर्ममा र उपसंहारमा ज्ञानमा भएको देखिन्छ । यस प्रकारको समुच्चयवादी चिन्तन र ज्ञानबाट मात्र मुक्ति हुन्छ भन्ने केवल ज्ञानवादको यो विवाद वास्तविक विवाद नभएर अधिकारी भेदलाई लिएर भएको सहज अभिव्यक्ति हो । केवल ज्ञानवादमा पनि जीवात्मा र परमात्माको एकीकरण हुन चरमवृत्तिको आवश्यकता पर्छ नै । चरमवृत्ति क्रियापरक हुन्छ तर त्यो क्रिया वृत्तिभङ्गपछि ज्ञानमा नै लय हुन्छ । यसर्थ ज्ञानको नियत पूर्ववृत्तित्वक्रियामा रह्यो र उक्त क्रिया कर्मजन्य हो तसर्थ चरमवृत्तिकालसम्म पनि ज्ञानको कर्मसँग सहानवस्था त केवल ज्ञानवादमा पनि स्वीकार गरिएकै छ । यसरी फलितार्थलाई सिद्ध गर्ने समुच्चयवाद र परमार्थमा फलित रूपमा ज्ञान मात्र हुने र सम्पूर्ण व्यवहार केवल ज्ञानमा लक्षित हुन्छ भन्ने केवल ज्ञानवादीहरूको मत रहेको छ किनकि यथार्थ सत्ता पारमार्थिक मात्र हो र अरू दुई सत्ता भ्रममूलक हुन् ।

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादमा व्यावहारिक सत्ता भ्रममूलक भए तापनि मोक्षको साधन हो नै भन्ने मूल मान्यता राख्दै मोक्षको प्राक्कालसम्म यसको अस्तित्व स्वीकार गरेको बुझिन्छ । समुच्चयवादका आचार्यहरू भर्तृप्रपञ्च आदि रहेका र उनीहरूका भाष्यहरू पनि रहेको र उक्त मतलाई पूर्व पक्षमा[११] राखेर शङ्कराचार्यले ठाउँठाउँमा खण्डन पनि गरेको शङ्करको दिग्विजयपछि उनका अनुयायीहरूलाई लाग्ने गरेको छ । यी कुराहरू जे भए पनि बृहदारण्यकादि भाष्यहरूमा ज्ञानकर्म समुच्चयलाई पूर्वपक्षमा राखेर खण्डन गर्न शङ्करलाई हम्मे नै परेको छ[१२] । तसर्थ ज्ञानकर्म समुच्चय प्रस्थानको दृष्टिमा उपक्रमादि लिङ्गको आधारमा तात्पर्य निर्धारण गर्दा व्यवहार दशामा समुच्चय हुन्छ नै किनकि वैदिक कर्ममा पनि प्रथमतः अध्ययन हुन्छ त्यसपछि इष्टसाधनता ज्ञान, कृतिसाध्यत्व ज्ञान र वलवद् अनिष्ठानुबन्धी ज्ञान भएपछि प्रवृत्ति हुन्छ तदनन्तर मात्र कर्मानुष्ठान हुन्छ । यसमा ज्ञानोपसर्जन त रहन्छ नै । जस्तै शुक्ल यजु संहिताको पहिलो मन्त्र कर्ममा विनियोग भएको र अन्तिम मन्त्र ज्ञानमा विनियोग भएको तथा कर्मको सञ्चालक पनि ज्ञान र त्यसको परिसमाप्ति पनि ज्ञानमा नै हुने भएको हुँदा ज्ञानकर्म समुच्चय हुने देखिन्छ अर्थात् समुच्चय हुन्छ भन्नु गलत होइन । कर्मवाट उत्तम गति प्राप्त[१३] हुने साथै कर्मबाट नै ब्रह्मलोकसम्मको गति हुने जस्तो चयन यागबाट ब्राह्मणको अश्वमेधबाट

१०. उपक्रमादिभिलिङ्गैः शक्तितात्पर्यनिर्णयः, विवरणप्रमेय सङ्ग्रह, पृ. ४।२, उपक्रमोपसंहारो उपक्रमोपसंहारोअभ्यासोऽ-पूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्तिश्च लिङ्गं तात्पर्य निर्णयः ॥ वेदान्तको प्रसिद्धकारिका

११. विद्यासहितैः कर्मभिमोक्ष आरभ्यत इति, तै.उप. १।१४।४, शाङ्करभाष्य पूर्वपक्षवाक्य

१२. केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोऽपि ..... बृ, १।५।१७, शा. भाष्य पू.प. वाक्य

१३. कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः, गीता, ३।२०

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षत्रीको ब्रह्मलोकसम्म गति हुन्छ भन्ने शास्त्रहरू साथै प्रजापतिले यज्ञको र प्रजाको एकैचोटि सृष्टि गरेको[१४] भन्ने प्रसङ्ग मननीय छ। साथै आफ्नो धर्म भनेको ज्ञानोपसर्जन क्रियाप्रधान वेदविहित धर्ममा सय जन्मसम्म रहन सके मुक्त हुन्छ भन्ने भागवतको[१५] वचन पनि मननीय छ। साथै कर्मको नै प्रशस्ती गाउने उपनिषद् वाक्यहरू पनि प्रशस्त[१६] पाइन्छ। यसप्रकारको समुच्चय व्यवहार दशामा हो वा परमार्थमा यो चाहिँ चर्चाको विषय हुन सक्छ। ज्ञानका लागि अधिकारी र त्यसका लागि साधन चतुष्टय सम्पन्नता यो ज्ञानको पूर्वाङ्ग हो। उक्त अधिकारी व्यवहारकालमा हुन्छ र उसका चित्तशुद्ध्यादि भोग र वैभवलाई देखाउने यज्ञादि पनि अधिकारीको पूर्वाङ्ग हुने इत्यादि विचारवाट समुच्चय नै देखिन्छ। किन्तु यो व्यवहार दशामा हो। चरमवृत्त्युत्तरकालमा यसप्रकारको समुच्चय सम्भव छैन। अतः व्यवहारकालमा समुच्चय र परमार्थमा केवल ज्ञानवाद हो भन्न सकिन्छ। यसरी दुवैको तात्पर्य चाहिँ एउटै रहेको छ भन्न सकिन्छ। समुच्चयवादको राम्रो अध्ययन र अनुसन्धान भएमा अवच्छेदवाद, प्रतिविम्बवाद र अजातवादमा जुन प्रकारले भनाइ फरक भए पनि तात्पर्य फरक छैन। त्यसैगरी परमार्थमा केवल ज्ञानवादमा फरक नभएको व्यवहारकालमा चाहिँ समुच्चयलाई देखाउने समुच्चयवाद पनि सम्भव थियो साथै समुच्चय प्रस्थान नाम दिन सकिने थियो। दुवैको लक्ष्य ब्रह्मप्राप्ति नै हो र अद्वैतवाद नै हो।

ब्रह्मप्राप्तिका लागि अधिकारी र त्यसका लागि साधन चतुष्ट्य र त्यसका लागि चित्तशुद्धयादि भएको र उक्त शुद्धता त्यागबाट, वैदिक तथा लौकिक यज्ञहरूवाट साथै उपासनाहरूबाट मात्र सम्भव छ। यो सिद्धान्त केवल ज्ञान र समुच्चय दुवैको मान्य सिद्धान्त[१७] हो। अझ भन्नु पर्दा जन्मान्तरी संस्कारद्वारा कर्मविपाकको चरम सीमामा पुगेको वामदेवादि साधक जसले गर्भमै तत्त्वसाक्षात्कार गरेका शास्त्र निर्देशित पुरुषहरूलाई दुवै सिद्धान्तका अनुयायीहरूले मानेकै छन्। यहाँ समुच्चयवादीले व्यवहारकाललाई लिएर आफूलाई बलियो र शास्त्रसम्मत बनाएका छन् भने केवल ज्ञानवादीले परमार्थलाई लिएर सबै व्यवहारलाई अद्वैतमूलक सिद्ध गर्दै आफ्नो पक्षलाई शास्त्रसम्मत बनाएको देखिन्छ। आखिर व्यावहारिक सत्ता पनि प्रातिभासिक नै हो भन्ने वेदान्तको मत छँदैछ कि यो ब्रह्मसत्ताको आरोपित सत्ता हो। जसरी अध्यात्म, अधिदैव र अधिभूतमा वस्तुतः अधिदैव मात्र हो किनकि अधिदैवले अध्यात्म र अधिभूतलाई सञ्चालन गर्छ। चक्षु रूप र दीप वास्तवमा ज्योति मात्र हुन् भन्ने सिद्धान्त[१८] शास्त्रमा छ र हो पनि। त्यसैगरी पारमार्थिक सत्तामात्र सत्ता हो अतः परमार्थमा केवल ज्ञानवाद र व्यवहारमा समुच्चयवादमा वस्तुतः विरोध नभएको यथार्थ वेदान्तशास्त्रको पूर्वापरविचार, आकारग्रन्थको पूर्वापर समन्वय, वादग्रन्थका वादहरूको प्रस्थान र समन्वय इत्यादिवाट

---

१४. सहयज्ञाः प्रजाः सृष्टाः पुरोवाचः प्रजापतिः ।३।१०, गीता
१५. स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् ..... भागवत, ४।२४।२९
१६. कुर्वन्नेवेहं कर्मांणि ..... मा.वा.शु.यजु., ४०।२
१७. विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन, बृहदारण्यक, ४।४।२२
१८. दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथक् भवेत्, भागवत, १२।४।२४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रस्ट हुने देखिन्छ। यसका लागि अनुसन्धानकर्ताहरूको खडेरीलाई समाप्त गर्नु ब्रह्मवादीहरूको टड्कारो आवश्यकतालाई हृदयङ्गम गरी उक्त विषयमा ध्यान जाओस् भन्ने कामना गर्दछु।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. ईशादि नौ उपनिषद् सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित, गीता प्रेस, वि.सं. २०५९

२. **छान्दोग्योपनिषद्** सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित, गीता प्रेस, वि.सं. २०५८

३. **ब्रह्मसूत्र** कौण्डित्र्यायनवृत्ति शिवराजआचार्य, वाराणसी, ई.सं. १९९९

४. **बृहदारण्यकोपनिषद्** सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित, गीता प्रेस, वि.सं. २०५८

५. **महाभारतम्**, नाग प्रकाशन, दिल्ली, ई.सं. १९८८

६. **विवरणप्रमेय सङ्ग्रह** सरलभाषानुवादसहित, वाराणसी, ई.सं. १९९९

७. **शुक्लयजुवेद संहिता** महींधर उवटभाष्य, वाराणसी, ई.सं. १९९९

८. **श्रीमद्भागवतंमहापुराणम्** स्थूलाक्षरमूलमात्रम्, गीता प्रेस, वि.सं. २०५८

९. **श्रीमद्भागवत्गीता** सानुवाद शाङ्करभाष्यसहितम्, गीता प्रेस, वि.सं. २०५८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खोटाङे पुराना स्रष्टा र तिनका रचनाहरू

नगेन्द्रराज रेग्मी
सहायक प्रशासक

गाउँघरका लोकभाका र संस्कृतिलाई स्रष्टाहरूले सवाई, शिलोक, कथा भन्ने परम्परा नै नेपाली साहित्यको पृष्ठभूमि हो । यही पृष्ठभूमिबाट खोटाङे साहित्य पनि प्रभावित भएको पाइन्छ । विभिन्न समयमा यस जिल्लाका प्रतिभाहरूले जे-जति सकेका छन्, साहित्यका भुल्का फुटाउँदै आएका छन् । उनीहरूले निकैवर्षदेखि आफ्ना साहित्यिक कृति तथा फुटकर लेख-रचनाहरूबाट देश तथा समाजलाई योगदान दिइरहेको देखिन्छ । अतीतका यस किसिमका कतिपय प्रतिभाहरू अज्ञात नै भए पनि प्राप्त सामग्रीको आधारमा तिनका कृतित्व र योगदानको उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

हामीकहाँ पुराना लेखक-कविहरूको खोजी गर्नु पर्ने खाँचो अहिले सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । उनीहरूका कतिपय कृति र तथ्यगत विवरणहरू जति पछि भयो त्यति-त्यति हराउँदै, नासिँदै, बिर्सदै र लोपहुँदै जानेक्रममा हुँदा समयमै अभिलेख राख्न सक्दा स्रष्टाहरूको उचित मूल्याङ्कन समेत हुन सक्छ । तर अहिले हामीले सुनेको भरमा अर्थात् एक कान, दुई कान हुँदै चल्दै आएको पुरानो कुरा, कर्णपरम्परालाई नै आधार मान्नु पर्ने भएको छ। यसैलाई श्रुति परम्परा पनि भनिन्छ। त्यसो त कतिपय फुटकर पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सामग्रीहरूलाई पनि यस प्रसङ्गमाथि चचा गर्नुपर्ने बाध्यता देखिएको छ ।

पुराना साहित्यकार भनेर कति उमेर र कुन कालखण्डदेखि मापन गर्ने भन्ने कुराको आधार र परिभाषाहरू विवाद र वहसका विषयहरू बन्न सक्लान् तर यस आलेखमा उमेरको हिसावले विक्रम सम्बत् दुई हजार सालसम्मका स्रष्टाहरूलाई मात्र पुराना साहित्यकारका रूपमा यहाँ समाविष्ट गरेर चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

विक्रमसम्बत् ११५२ साल अर्थात् शाके १०१७ पूर्वनै "खोटाङ" भन्ने नाम प्रसिध्द भैसकेको थियो (प्रपन्नाचार्यः, २०५२, २३१-३२)। प्राचीन किराँत इतिहास खोज्दै जाँदा तत्कालीन गढवाल राज्यको राजधानी टेहरी राजदरवारको पुस्तकालयमा वामनजयादित्याचार्य विरचित "काशिकावृत्ति" (अष्टाध्यायीको टीका) को टिप्पणी र "काव्यसुधानिधि"(साहित्यविषयक) खोटाङवासी हर्कवली राईका यी दुई ग्रन्थ पाइएका छन् । ती ग्रन्थहरूमध्ये हर्कवली राईको काशिकावृत्तिको टिप्पणीको अन्तिम पुष्पिकामा "इतिश्री नेपालस्य पूर्वाञ्चल खोटाङक्षेत्रवास्तव्येन चामलिङरायकुलभूषणेन हर्कवलीना

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विरचिता टिप्पणी समाप्त । शाके १०१७ शुभम्" भनेर लेखिएको छ (पूर्ववत्) । अर्को ग्रन्थ काव्यसुधानिधि नामक ग्रन्थको अन्तिम पुष्पिकामा पनि यस्तो लेखिएको छ-"इति नेपालपूर्वाञ्चल-खोटाङवास्तव्येन चामलिङरायकुलतिलकेन गौरीमायाबलिराजद्वितीयात्मजेन व्याकरणसाहित्यादिसुधारसमात चतुरेण हर्कबलिरायपदावाच्येत काव्यसुधानिधि प्रपूरितः इति शुभम् शाके १०२८" भनिएको छ (पूर्ववत्, २३१-३२) । यसरी खोटाङ निवासी हर्कवली राईका अन्य कृतिहरू र थप जानकारी मिल्न सकेको छैन । यो खोटाङे साहित्यका लागि थप खोजी र अनुसन्धानको विषय भएको छ ।

यसको लगत्तै चर्चा गर्नुपर्ने अर्का कवि हुन्-उदयानन्द अर्याल । पृथ्वीनारायणका समकालीन कवि उदयानन्द (१८१५-१८९४) वीरगाथाकालीन अन्तिम कवि हुन् । विक्रमसम्बत् १८१६ मा राजा मुकुन्दसेन द्वितीयबाट सप्तरीको हथनी र वैडवा विर्ता पाए पछि उनी त्यतै बस्न थाले । पछि विक्रमसम्बत् १८७१ मा नेपाल इष्टइण्डिया कम्पनीसँग युध्दहुँदा उदयानन्दको वैडवा विर्ताको घर लुटियो र उनी आफ्ना जहान परिवारलाई खोटाङको चिसापानी खुटाविर्तामा लगी सुरक्षित राखे । उनले शिखर लागि बस्ने पहाडी घर भनेको चिसापानीको खुटा नै थियो (नेपालः, प्रज्ञाः, ११/१३) । "उनका सन्तानले हामीले जान्दासम्म यसको उपभोग गरिरहेका थिए" भनेर इतिहासकार ज्ञानमणि नेपालले लेख्नु भएको छ । उनको घर लुटिएपछि उदयानन्दले आफ्नो परिवार खोटाङमै राखी उतै वसोबास गर्ने गरेको कुरा थाहा पाइन्छ । १८७२ को आषाढमा प्रसिध्द "बेतालपचिसी" खण्डकाव्य उनले खुटामै रचेको भरपर्दो अनुमान गरिन्छ (पूर्ववत्) । नेपाली वीर कविताहरू वाइसी र चौविसी राज्यका गुफा कन्दरादेखि कुमाउ, गढवाल, काठमाडौं र खोटाङको भूभागसम्म निर्मित भएको देखिन्छ (भण्डारीः, २०५३ः २९६) । हाम्रा महाकविको यो शिलोकले पनि त्यस कुराको पुष्टि गर्दछ–

श्रीगोर्खाधिपतिको फिरङ्गीसँगको सँग्राम ठूलोभयो
विक्रमसंवत्को अठारसयमा थप्पन्
बहत्तर थियो ।
खोटाङ् पर्वतमा बसी उदिनमा येति
त्नी (णी) यो तहाँ
आषाढे भृगु हस्तले दशहरा संयुक्त हुँदामहाँ ।

रावा लामिडाडाका खरदार रङ्गलाल उपाध्याय भट्टराई (वि.सं. १८५०-१९६०) मूख्यरूपमा प्रशासनसँग सम्वन्धित भए पनि केही फुटकर कविताहरू उनले लेखेको पाइएको छ । जङ्गबहादुरको समयमा आफ्नो क्षेत्रमा निकै ख्याति कमाएका रङ्गलाल मुख्यतः स्वान्त सुखाय कविता लेख्दथे (पूर्ववत्) । कुनै पनि विषयलाई टपक्क टिपेर शब्दमा उतार्ने खुवी उनीमा थियो भनिन्छ ।

खार्पाका जीवनाथ पोखेल- वि.सं. (१८९६?) एक छन्दवादी कवि हुन् । उनका केही कविताहरू देखिन्छन् । त्यसो त पोखेलको वंशावलीमा पनि उनका कविता छापिएका छन् (पोखेलः, २०४२ः १) । जन्मैदेखि दृष्टिविहीन भए पनि साहित्य सृजनमा आफ्ना दूरदृष्टि भने यिनले सबैसमू स्पष्ट पुर्‍याएको देखिन्छ । यिनले सुनेकै भरमा गीता कण्ठस्थ पारेका थिए भनिन्छ । यसका साथै सम्पूर्ण व्याकरण र वेदमा उनको दखल भएको कुरा थाहा हुन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खोटाङ पुराना गाउँका छविलाल अधिकारी (विक्रम सम्बत् १८९९-१९६०) प्राचीन कविहरूमा निकै चर्चित मानिन्छन् । स्वाभाविकतामा आधारित यिनका कविताहरूमा हास्य तथा व्यंग्य पनि उत्तिकै पाइन्छ । आफ्नो ब्रह्मले देखेको कुरा निर्धक्कसँग भन्न सक्ने खुवी भएका अधिकारी हक्की र निडर थिए । उदयपुरका लोककवि लोकनाथ पोखेल भन्दा अगाडिका कवि भए पनि यिनका कृतिले शीघ्र पुस्तकाकार रूप आउन नसकेकोले जनजिब्रोमा लगत्तै आएका लोकनाथकै कविताका श्लोकहरू यत्रतत्र अद्यापि सुन्न पाइने गरेको छ । तर लोकनाथ भने छविलाल अधिकारीबाट अत्यन्त प्रभावित र उनकै सिको सिक्तै लेखन क्षेत्रमा अघि बढेका हुन् भन्ने आधार यिनीहरू दुवैका कविताका मिल्दाजुल्दा श्लोकहरूले प्रस्ट्याउँछ । लोकनाथ भन्दा धेरै पुराना कवि छविलालले ठूला कहलाइएका व्यक्तिको गुण दोषलाई निर्धक्कसँग लेख्ने, भन्ने परिपाटी लाएका थिए (नेपाल, २०२५: ९-१०) । अधिकारीले साधारण शिक्षा आर्जन गरे पनि धनकुटामा राइटरसम्म हुने सौभाग्य प्राप्त गरेका थिए । "सज्जन-दुर्जन चेष्टा" शीर्षकको उनको एउटा शिलोकको बान्की यस्तो छ ।

जिल्ला भोजपुरको छ पश्चिम तरफ सावा नदी एक् जहाँ
तसैका त किनारमा पनि अनेक् गाऊँ बनेका अनि ।
खोटाङ् देखि खुटा खुटेश्वर छ फेर् सावा मझ्वा भनी ॥
सिम्पानी नरहा हिलेर बडका वर्रे छुलुवार् पनी ।
होर्लाङ्छ्रा यति गाऊँमा त जति छन् भलाध्मी मुख्ये पनि ॥

खार्पाका जयप्रसाद पोखेल (वि.सं १९१९-१९७६) कप्तानसम्म भएका थिए । यिनी छन्दमा कविता लेख्दथे । पोखेल बंशावलीमा (पोखेल: २०४२) पनि यिनका कविता प्रकाशित छन् ।

दोर्पा खरवारीका कवि गञ्जलाल खनाल (विक्रम सम्बत् १९२५-२०००) नेपाली साहित्यको माध्यामिक कालका कवि थिए । उनी शास्त्रीय वार्णिक छन्द र शार्दूलविक्रीडित छन्दका ललित प्रयोक्ता हुन् । उनका कवितात्मक सिर्जना सरल, सुवोध, भावगम्य र व्यावहारिक छन् । दैनिक जीवनमा भोगेका यथार्थलाई स्वाभाविक रूपमा प्रस्तुत गर्दै जीवन र जगत्को गम्भीर रहस्यलाई उनले आत्मसात गरेका छन् । यो नै खनालको प्रमुख विशेषता हो (रेग्मी, २०६३: ५९) । आत्ममाला र ज्ञानार्थवोधमा उनका रचनाहरू संकलित छन् (खनाल, २०५९) । उदयपुरका लोककवि लोकनाथ पोखेल र यिनीबीच कविता-कवितैबाट निकै छेडखानी पत्राचारहरू भइरहने कुरा अद्यापि बुढापाकाहरू वताउने मात्र होइन सुनाएरै पुष्टि गर्छन् । लोकनाथको लोकमञ्जरीमा पनि यिनको एउटा कविता प्रकाशित छ । श्रुति परम्परामा खनालका थुप्रै शिलोकहरू पाइन्छन् । मितेरी साइनो गाँसेका कवि गञ्जलाल खनालले गाउँका बखानजीत राईलाई केही रकम सापट दिएका रहेछन् । तर आफ्नो रकम धेरै पटक माग्दा पनि नपाएपछि एकदिन कविजी राईको घरैमा पुगेछन् । तर त्यहाँ उनले कसैलाई नभेटेपछि गञ्जलालले त्यहीँ एउटा मार्मिक कविता लेखी राईको घरको भित्तामा टाँगेर हिडेछन् ।

वेलुकी बखानजीतर राई घरमा आई उक्त कागज पढेर उनको चित्त बुझी कविको रकम घरमै लगेर चुक्ता गरेको कुरा अद्यापी त्यहाँका बुढापाकाहरू वताउँछन् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खोटाङ खुटा खाल्लेका बद्रीनाथ आचार्य पनि आफ्नो समयका एउटा सशक्त, प्रतिभायुक्त कवि थिए ।

मार्से, बतासेका मित्रलाल उपाध्याय (विक्रम सम्वत् १९४२-२०१८) समाजसुधारक र जनचेतना जागृतिका लागि मरिमेट्ने व्यक्तिका साथै यदाकदा कविताहरू कथ्ने व्यक्ति थिए । खेत विराउने, खेत बिराउन प्रोत्साहित पार्ने जस्ता उद्योग व्यावसायको चिन्तन मननमा उनी विश्वास राख्दथे । उनले सुनकोशी किनारको भण्डारे घाटमा कोशीको कुलो खनाएर सिंचाईको ठूलो योजना बनाएर धेरै श्रम, शक्ति र रुपैयाँसमेत खर्चेका थिए । त्यस समयमा उनले कोशी किनारमा बस्ता थुप्रै कविताहरू रचेको बताइन्छ । उनका शिलोकहरू घरका छोरी-बुहारी र गाउँलेहरूसमेत बताउँछन् । उनको श्रुति परम्परामा रहेको जलस्तुति नामको एउटा टुक्रा–

गङ्गे आज मलाई दुख बहुतै हुंदा हजुर्मा पनि
आयाको छु दया रहोस् हजुर लौ आँया शरण्मा भनी
सुख्खा बालु जमीनमा बसिएको बिस्वाइसै बर्ष भो
उब्जा केही नभै त्यसै जमीनमा सर्वस्व मेरो गयो ।

जिल्लाकै ऐसेलुखर्क क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने महेश्वरी गाविसको रिब्दुङमा विक्रम सम्बत् १९४२ सालमा कवि राजवीर राई (थुलुङ) को जन्म भएको अनुमान गरिएको छ । हालसम्म उनका कृतिहरू प्रकाशित नभए पनि उनका कविताहरू मुखाग्र रूपमा अझै पनि केही बुढापाकाहरूले सुनाउने गर्दछन् । यसक्रममा खोटाङ बुइपाका वयानध्वज राईलाई त राजवीरले रचेका श्लोकहरू कण्ठस्थ आउछ । तसर्थ राजवीर थुलुङबारे वयानध्वज राईवाट अझै पनि हामी धेरै कुराहरू जान्न-बुझ्न सक्छौं । उहाँ स्वयं वयोबृध्द भइकन पनि साहित्य र अझ भनौं काव्यमा औधि रुचि राख्नु हुन्छ । राजवीर थुलुङको यो कविता विक्रम सम्बत् १९६६ सालको मंसिर महिना, दशमी तिथि, विहीवारका दिन जेलमा बसेर लेखेको कुरा श्लोकमा किटान गरेका छन् (राई, २०५८: ११०-११७) । विक्रम सम्बत् १९६६ सालमा उनी २४ वर्ष भएको कुरा श्लोकमा उल्लेख भएकाले उनको जन्म १९४२ साल भएको अनुमान गरिएको हो । उनका बारेमा धेरै सत्य, तथ्य कुराहरू बाहिर आउन बाँकी छ । तत्कालीन परिस्थितिमा शार्दूलविक्रीडित छन्दमा राई थुलुङले कुन प्रेरणा प्रोत्साहनबाट त्यस क्षेत्रमा लाग्ने प्रेरणा पाए होलान् त्यो स्पष्ट देखिन्न । तत्कालीन परिवेशमा २४ वर्षको एउटा किशोरले सुन्दर रचना दिन सक्नु कम ठूलो कुरा होइन । रिब्दुङवासीले पनि उनको खोजी अनुसन्धानमा यसमा केही परिश्रम गर्नु अझ आवश्यक देखिन्छ । उनको श्रुति परम्परामा बाँचिरहेको शिलोकको एक टुक्रा–

जातै राई मेरो म भाइ एकलाई, थर भन्छु थुलुङ अरु ।
यति कै मनले त देखि गमी लिउँ, वयान् कहाँ तक् गरुँ ॥
अमल रानी खुवा अगम छ रसिलो, फर्केको उत्तर तिर ।
जन्मै जात मेरो छ मौजे रिव्दुङ, राजवीर हो नाउँ मेरो ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खार्पाका सूर्यविनोद पोखेल पनि कविताहरू कत्दथे । जीवनाथ पोखेलका कान्छा भाइ सूर्यविनोदलाई आँशु कवि पनि भनिएको छ (पोखेल, २०) । घोडा हराउँदा उनले कथेको एक श्लोक–

हजार बजारमा दिंदा नदिएको
कति शोक गर्नु कुदिनमा गएको ।

सिम्पानी दिलापुका नन्दिकेशर अधिकारी तत्काल कविता लेख्ने क्षमता भएका कवि थिए । ग्रामीण चालचलन, व्यक्ति तथा स्थानविशेषलाई इंगित गर्दै कविता लेख्ने अधिकारीले त्यस समयमा सिम्पानी भाटेस्वाँराका धनप्रसाद राईको बतासे दिनुवामा विवाह हुँदा लेखेको कविता श्रुति परम्परामा अद्यापि बुढापाकाहरूबाट सुन्न पाइन्छ । खराव चरित्र भएका गाउँका व्यक्तिहरू उपर तीक्ष्ण कलमी वाण हान्न यिनी निपुण थिए ।

खोटाङमा जन्मिएर उदयपुर हुँदै सप्तरीमा बसोवास गर्ने कुलदीप गिरीलाई पनि काव्यमा निकै रुचि जाग्ने गरेको देखिन्छ । उनका केही कविताहरू अझै पनि श्रुति परम्परामा जीवित देखिन्छन् । टङ्कनाथ आदिको जग्गा अरुकै नाममा दर्ता हुँदा कवितामै भनाभन चलेको थियो । उनी उदयपुर मालमा हाकिम थिए (कशघ, २०५३: ५३) । उनले के कति कविताहरू लेखेका छन्, खोजको विषय वनेको छ । श्रुति परम्परामा रहेको उनको एउटा कविता –

के चल्छ नानी तेरो ?
खोटाङ्मा उम्रियो उदैपुर गढी महाँ गई हुर्कियो ।
ऐले सप्तरीमा झरी फली फुली पाकेर त्यो छिप्पियो ॥
खोटाङ् देखि लगाई सप्तरीतलक् बैरी लगाए फेरी ।
"कुलदीप्"हुँ झगडा गरेर मसितै के चल्छ नानी तेरो ? (पूर्ववत्, १७)

खोटाङ बाम्राङ ८ मा जन्मिएका मेघबहादुर थापा (वि.सं.१९५८–२०१५) उपदेशात्मक मौलिक काव्यकृति सिर्जना गर्ने साधक थिए । उनले बाँसको कलमलाई उपयोग गर्दै थुप्रै कविताका श्लोकहरू तयार गरेको कुरा उनको परिवारजनबाट थाहा भएको छ । हाल त्यसको संरक्षण हुन नसकेको कारणले उनका सामग्रीहरू पाउन सकिएको छैन । गाइवस्तु, पशुपालन र बाँसको खेती कार्यमा विशेष रुचि राख्ने थापाको मेघालय शिलाङमा औलोको रोगले निधन भएको थियो । लोकनाथ र गञ्जलालको लयमा यिनले श्लोकहरू सिर्जना गर्ने गरेको कुरा थाहा हुन्छ ।

खोटाङ पुराना गाउँका जयदेव उपाध्याय अधिकारी (वि.सं. १९६३–२०४४) भोजपुरको गोगने पाठशालामा अध्यापक भई उतै आफ्नो कार्यक्षेत्र बनाउन पुगेका सर्जक हुन् । यिनले रानीपोखरी संस्कृत छात्रावासबाट संस्कृत व्याकरणमा मध्यमासम्मको अध्ययन गरेका थिए । उनी विशेषतः कविता तथा विविध विषयमा कलम चलाउने गर्दथे । कवि छविलाल अधिकारीका नाति भएको पारिवारिक वातावरणले गर्दा पनि हुनसक्छ, यिनमा ठूलो साहित्यिक अनुराग देखिन्थ्यो । जयदेवको "दार्शनिक तरङ्ग" २०२९ सालमा प्रकाशित कृति हो भने "पञ्चदशी" को नेपाली भाषामा अनुवाद गरिएको अर्को कृति अप्रकाशित रूपमा रहेको छ । व्याकरण र वेदान्तमा राम्रो दखल भएका अधिकारीलाई समाजसुधारकका रूपमा पनि हेरिने गरिन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खोटाङ बतासेका रामभक्त रेग्मी (वि.सं. १९६९–२०५३) पनि यदाकदा मनमा लहड चल्दा कविताहरू कथ्ने गर्दथे । आफ्ना "चारभाइ बाजेहरूको सम्झनामा" उनले लामो कविता रचेका थिए (उपाध्याय, २०६८: ३७६) । यसको एक अंश–

हे भाइहरू हो मलाई अहिले यौटा लहड् यो भयो ।
आफ्ना बाजेहरू इ चारजनाको, नाम् लेख्ने उत्सुक भयो ॥
जीजु देवीचरण्जीका सुतहरू, चारभाइ जम्मा भए ।
चारैको यही नाम हो बुझिलिने, नैतिकवानै थिए ॥

खोटाङ दोर्पाका डम्बरबहादुर खत्री सुवेदी पनि तुरुन्तै कविता बनाउन सक्ने कवि थिए । बिहे बटुलामा तत्काल श्लोक बनाएर सबैलाई चकित पार्ने कवि सुवेदीका कविताहरू अझै पनि जनश्रुतिमा बाँचेका छन् । उनी आफ्नो परिचय यसरी दिन्थे (ढकाल, २०६६: ६१)–

असोज मैन्हामा छरिकन तहाँ बैशाखमा पाक्ने गहुँ
पिता मेरा बाहुन माता गुरुङ्नी जातको क्षेत्री म हुँ ।

मोहनप्रसाद रेग्मीको जन्म खोटाङ जिल्लाको दिप्रुङ मार्सेको बतासे गविस वार्ड नं. २ मा विक्रम सम्बत् १९७४ सालमा भएको थियो । तत्काल छन्दोवध्द कविता सृजना गर्ने क्षमता भएका रेग्मी काठमाडौंको गुठी तहसिल कार्यालयका राइटर र केही समय गोरखापत्रमा समेत कार्यरत थिए । लेखन–सम्पादन तथा प्रशासनमा समेत अनुभव हासिल गरेका व्यक्तित्वका रूपमा उनी देखा परेका थिए । आफ्नो प्रवास कालमा उनले थुप्रै कविताहरू लेखेको कुरा थाहा हुन्छ । वैराग्य कविता लेख्न विशेष मन पराउने कवि रेग्मीद्वारा सवाई छन्दमा नेपालीमा अनुवाद गरिएको "मोहन गीता" प्रकाशित कृति हो । विक्रम सम्बत् २००५ सालमा ३१ वर्षको अल्पायुमै उनको निधन भयो । यिनै कविकी सुपुत्री तथा चर्चित बाल साहित्यकार (जानुका रेग्मी) कल्पना प्रधानद्वारा आफ्ना पिताको स्मृतिमा स्थापित रु. १५ हजार राशीको "मोहन रेग्मी पुरस्कार" काठमाडौंबाट प्रदान गरिदै आएको छ ।

खोटाङ रतन्छाका चन्द्र नेपाली कवि मात्र नभएर नेपाली साहित्यका राम्रा उपन्यासकार, कथाकार समेत भएकाले नेपाली साहित्यिक इतिहासमा उनको धेरथोर चर्चा भएको छ (सुवदी, २०६६: २५१) । रतन्छाबाट तराई झरेर कर्मथलो बनाएका नेपालीका सोमवीरेम्पाको गीत (काव्य), नेपाली दुर्दशा (खण्डकाव्य), कथाकृति त्राहीमाम कथा सरोवर (२०२४), प्रतिकार, रक्ताक्त पञ्चकथा, बाबरी, विहीवारे हाट, नौ चेलीको माइती, प्रेममाया, जयश्री, आकाश कुसुम आदि उनका प्रकाशित कृतिहरू हुन् ।

रावा लामिडाडाका देवीप्रसाद भट्टराई (१९७६–२०४२) साहित्य सृजनामा राम्रो लगाव राख्ने व्यक्ति हुन् । उनका पशुवली नगरौं शिक्षितमा प्रार्थना (२०१५), अश्वत्थ ब्रत प्रतिष्ठा, पुरुषोत्तम पूजाविधि (२०३६) प्रकाशित कृति हुन् । बालकृष्ण आचार्य खोटाङको फाक्टाङ, धर्तुङ निवासी सर्जक हुन् । यिनले वनारसबाट पञ्चाङ्ग तथा गुणरत्नमला कृतिहरू प्रकाशित गर्दै आएका छन् । खोटाङ

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खार्पाका ताराकृष्ण पोखेल (१९९१–२०५२) को "बादलभित्रका ताराहरू" नामक सहलेखन कृति १०६३ सालमा प्रकाशित भएको हो । "केही जीवनवादी धार्मिक र राष्ट्रप्रेमका प्रखर कविताहरू लेखेर राष्ट्रिय जागरणमा पनि उहाँको योगदान रहेको थियो " (विवश, २०६३: मन्तव्य) साहित्यकार परशु प्रधानले उल्लेख गरेका छन् । खार्पाकै कृष्णचन्द्र पोखेल (१९७९–२०५८) तथा गुणराज शास्त्री पोखेल (१९७३–२०४९) फुटकर रूपमा लेख–कविताहरू प्रकाशित गर्ने स्रष्टा हुन् । कृष्णचन्द्र पोखेलको "पोखेलको वंशावली" २०१४ प्रकाशित कृति हो । यसको द्वितीय संस्करण २०४२ सालमा प्रकाशित भएको थियो । उनका अन्य कृतिहरूमा लामा कार्कीको वंशावली र दुग्ध पोखेलको बंशावली पनि प्रकाशित कृति हुन् ।

"....डिट्ठा कुलदीप गिर (खोटाङ), टंकनाथ दाहाल (खोक्सेली), शक्तिबल्लभ भट्टराई, जयदेव अधिकारी (खोटाङ) आदि...यिनीहरूका सङ्कलनमा पनि गञ्जलालका रचनाहरू उनिएका हुनु धेरै सम्भव छ..."भनेर साहित्यकार पूर्णप्रकाश नेपाल यात्रीले (खनाल, २०५९: १०) उल्लेख गरेवाट खोटाङे माटोका टंकनाथ दाहाल र शक्तिबल्लभ भट्टराई पनि कतै साहित्यमा संलग्न भएकै व्यक्ति हुनुपर्छ भन्ने कौतुहल थपिएको छ । तर उनीहरूको रचनाका बारेमा र शक्तिबल्लभ भट्टराईको घर, ठेगानाका बारेमा समेत कुनै जानकारी पाउन सकिएको छैन । त्यस्तै कान्तिप्रसाद घिमिरे (खोटाङ) का बारेमा पनि केही जानकारी मिल्न सकेको छैन (पूर्ववत्, २०) । इतिहासकार ज्ञानमणि नेपालले खोटाङका अटल खत्री (पूर्ववत्, ५) का भन्दै नाम उल्लेख गर्नु भएको छ भने कही यी उदयपुर रसुवाका हन् पनि भनिएको छ । जसमुनि सम्प्रदायमा गीतापाठी एक शाखाको प्रचार उदयपुर, खोटाङ जिल्लातिर निकै छ । अटल खत्री यसै मार्गका थिए (नेपाल, २०२५: इ)। अतः यिनका बारेमा पनि वास्तविक जानकारी पाउन आवश्यक देखिएको छ । यो हामी सबैको खोजीको विषय पनि हो ।

साहित्य सिर्जनामा खोटाङका पुराना लेखक कविहरू उल्लेख्य संख्यामा यसरी अग्रसर हुनुलाई निश्चय नै गौरवको विषय मान्न सकिन्छ । अझ कतिपय खोटाङे कविका कविता श्रुति परम्परामा मात्र सीमित पनि देखिन्छन् । यसमा मूख्यतः राजवीर थुलुङ, गञ्जलाल खनाल, डम्बरबहादुर खत्री, जीवनाथ पोखेल, नन्दीकेश्वर अधिकारी, कुलदीप गिरी आदि छन् । त्यो बाहेक लक्ष्मीप्रसाद रेग्मी, गुरुदाश खनाल, तुलसीप्रसाद रेग्मी, पशुपतिप्रसाद भट्टराई, कृष्णप्रसाद सिग्देल, गणेशप्रसाद पोखेल, काशी राई, राधाप्रसाद पोखेल, केदारप्रसाद रेग्मी, शरदकुमार भट्टराई, भवकृष्ण अधिकारी, भीमबहादुर थापा, तेजप्रसाद पोखेल, खेमराज पोखेल, कुलप्रसाद कोइराला, हीराबहादुर गुरुङ, खेमरञ्जन भट्टराई, गौरीप्रसाद रेग्मी, मणिराम पोखेल आदि हालसम्म जिवित स्रष्टाहरू हुन् । यिनीहरू आफ्नो समयका राम्रा स्रष्टाहरू हुँदा हुँदै पनि कतिपयको उचित समालोचना, चर्चा परिचर्चा नहुँदा त्यसै ओझेलमा परिरहेको देखिन्छ ।

खोजी र अनुसन्धानका क्षेत्रमा हराइहन रुचाउने मार्से बतासेका लक्ष्मीप्रसाद रेग्मी (वि.सं.१९७६) पुराना राजनीतिकर्मी हुँदा हुँदै पनि साहित्यिक क्षेत्रमा समेत झुकाव राख्दछन् । महाकवि देवकोटासँग काठमाडौंमा बस्दाको पुरानो संस्मरण सुनाउँदै –"डिल्लीबजारमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, गृष्मबहादुर देवकोटा जस्ता स्रष्टाहरू पनि काठमाडौंको जुवा फुकेको समयमा खेल्न आउँदा म पनि पुगेको हुन्थें

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हारजीतको रमाइलो हेर्न, महाकवि पनि लक्ष्मी, म पनि लक्ष्मी भएकाले हामीहरू एकार्कालाई सोम–सोम, मीत–मीत हौं भनेर कतिपल्ट उनीसँगै च्याखे थाप्दै केही रकम कलम हार–जीत गरेका थियौं" भन्दछन्। शायद महाकविको सामिप्य र सँगतले पनि होला लक्ष्मीप्रसाद रेग्मी झ्याउरे गीत, कविताका साथै बंशावलीको खोजीमा समय व्यतित गरिरहेका छन्। खोटाङको उ बेलाको शैक्षिक जागरणमा समेत यिनले महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन्।

गुरुदाश खनाल (१९८१) खोटाङको दिक्तेलमा जन्मेका सर्जक हुन्। कर्मकाण्डी तथा ज्योतिषीका रूपमा समेत ख्याति कमाउँदै आएका खनाल भुटानमा पनि सक्रिय भएका थिए। यिनले कृष्ण प्रणामी धर्म प्रचार गर्न भुटानमा निकै काम गरेको कुरा थाहा हुन्छ। यिनका प्रकाशित कृतिहरूमा 'भक्तको भण्डारी'–२०३४, 'भवसागर पार गर्ने डुंगा'–२०४०, 'गोपी गीत'–२०४० आदि छन्। यसका आधारमा यिनलाई कृष्ण सम्बन्धी चिन्तनमा रमाउने नेपाली लेखकका रूपमा चिनिन्छ (भट्टराई, २०५६: १८४)।

मार्से बतासेका तुलसीप्रसाद रेग्मी (वि.सं.१९८२) हास्यव्यंग्य, निबन्ध र समसामयिक राजनीतिक लेखमा विशेष कलम चलाउँछन्। आफ्नै अध्ययन र अनुभवका आधारमा समाजका विभिन्न परिस्थितिहरू र विसङ्गतिहरूको अध्ययन गरेर हास्यव्यंग्य क्षेत्रमा देखा परेका रेग्मी एउटा ज्यूँदा जाग्दा लेखक हुन् भनेर सम्मतिका केही शब्दहरूमा साहित्यकार दैवज्ञराज न्यौपाने बताउँछन् (विवश, २०६३: भूमिका)। यिनका "उदयपुर जिल्ला परिचय"–२०४३, "माझी जनजाति एक परिचय"–२०४४ र "बादलभित्रका ताराहरू"–२०६३ (सहलेखन) प्रकाशित कृतिहरू हुन्।

लामीडाँडाका भीमबहादुर थापा (वि.सं.१९८३) आफ्नो २० वर्षको सैनिक सेवा गरी कला क्षेत्रमा सक्रिय रहँदै आएको सुपरिचित नाम हो। ४३ वर्ष अनवरत सेवा गरी २०४६ सालमा सेवाबाट अवकाश ग्रहण गरेका थापाले रूपक तथा नाटक लेखनमा कलम चलाउँदै आएका छन्।

खोटाङ बतासेकै अर्का कवि केदारप्रसाद रेग्मी (वि.सं.१९८७) को "मार्से–बतासे" नामक खण्डकाव्य– २०५६ को यो अंश हो। सादा जीवन, उच्च विचार भएका कविको संस्कृत, नेपाली र ज्योतिष शास्त्रमा समेत स्वअध्ययनबाट राम्रो दखल भएको देखिन्छ। उनको "रेग्मी बंशावलीको एक टुक्रा मार्से–बतासे"– २०५३ नामक पुस्तक प्रकाशित कृति हो। अहिले पनि उनको सिर्जनामा देखिएको लगाव र झुकाव देख्दा युवा हुँ भनी चुप लागेर बस्ने जो कोहीलाई प्रेरणा प्रदान गर्न सक्छ।

खोटाङको फुलवारीमा जन्मने कुलप्रसाद कोइराला अध्ययनशील व्यक्तित्व थिए। उनी डिट्ठासम्म पनि भएका थिए। उनले परिश्रमपूर्वक कोइरालाहरूको बंशावली तयार पारे। उनको मूख्य कृति हो– कोइराला वंशावली। अरु फाट्टफुट्ट रचना भए पनि कोइराला बंश केलाउन, सम्पादन गर्न र प्रकाशनमा ल्याउन गरेको प्रयास प्रशंसनीय छ (भट्टराई, २०५६: १२५)।

चुइचुम्मा कोमलटारका कृष्णप्रसाद सिग्द्याल (१९९०) संस्कृतमा मध्यमासम्मको गरेका साधक हुन्। उनको "साझा बाटो"-२०५२ र "अवलाको देशप्रेम", "अर्पण" र "अर्पण स्मृति" काव्य प्रकाशित कृतिहरू हुन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुभिण्डेका गौरीप्रसाद रेग्मी कविता क्षेत्रमा देखा पर्ने सर्जक हुन्। यिनको रेग्मी बंशावली २०४४ प्रकाशित कृति हो।

रावा लामीडाँडाका पशुपतिप्रसाद भट्टराई (१९९१) खोटाङे साहित्यिक पत्रकारिता क्षेत्रका अग्रणी व्यक्तित्व हुन्। बुइपाबाट प्रकाशित हस्तलिखित गोरेटो पत्रिकाको आरम्भ गर्दै खोटाङमा विधिवत् साहित्यिक विजारोपण गर्ने श्रेय यिनलाई दिने गरिन्छ। कविता क्षेत्रमा भट्टराईको विशेष कलम चल्ने गरेको छ।

रावा खार्पाका गणेशप्रसाद पोखरेल (१९९४) समाजसेवी, शिक्षा प्रचारक तथा साहित्यिक व्यक्तित्व हुन्। वर्णमात्रिक र गीति लोक छन्दमा लेखिएका उनका कविताहरू नैतिक र आदर्शवादी रहेका छन्। उनको "बादलभित्रका ताराहरू" (सहलेखन–२०६३) प्रकाशित कृति हो। रावा लामीडाँडाका खेमरञ्जन भट्टराई (१९९५) संस्कृत र नेपालीमा थुप्रै कविताहरूका अतिरिक्त समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशित गर्दै आएका स्रष्टा हुन्। उनका 'भट्टराई वंशदर्पण' (सहलेखन), 'तीर्थ क्षेत्र' (खण्डकाव्य), 'दुर्गासप्त श्लोकी', 'कविता सँग्रह' प्रकाशित कृति हो।

खार्पा ठूलाघरका राधाप्रसाद पोखरेल (वि.सं. १९९७) साहित्य साधनामा रुचि राख्ने सर्जक हुन्। यिनको "जीवनका टुक्राहरू" नामक संस्मरणात्मक कृति प्रकाशित छ। खार्पाकै खेमराज पोखेलको "तस्विर" नामक पुस्तक २०१५ सालको आमनिर्वाचनताका प्रकाशित भएको कृति हो। बाझेच्यानडाँडाका हीराबहादुर गुरुङ (१९९९) कविता तथा एकाङ्कीमा कलम चलाउँदै आएका सर्जक हुन्। अन्धविश्वास तथा कुरीतिका विरुध्द यिनले कलमको हतियार लिई जनचेतना जागृतिका लागि थुप्रै रचनाहरू सिर्जना गरेका छन्। खाल्ले धारापानीका भवकृष्ण उपाध्याय अधिकारी (१९९८) वैराग्यतर्फ उन्मुख हुँदै आध्यात्मिक क्षेत्रमा कामहरू गर्दै आएका स्रष्टा हुन्। उनको–"सहजयोग समाधिस्थित आध्यात्मिक विज्ञान परम गीता ज्ञानमाला" नामक पुस्तक प्रकाशित छ। खार्पाका मणिराम पोखेल जिल्लाका विभिन्न ऐतिहासिक, प्राकृतिक र साँस्कृतिक महत्त्वका स्थानहरूको विषयमा खोजीमेली गर्दै रचनाहरू प्रकाशित गर्न मन पराउने स्रष्टा हुन्। फुटकर रूपमा यिनले कविताहरू पनि लेख्ने गरेका छन्। रावा लामीडाँडाका शरदकुमार भट्टराई (१९९८) साहित्य लेखनमा २०१५ सालदेखि प्रवेश गरेका सर्जक हुन्। उनका "उसैको लागि र फेरि उसैको लागि एक अध्ययन" समालोचना २०२७, "ऋतुमन्थन समालोचना" २०४४, "सिर्जनाका फूलहरू" २०५१ कविता सँग्रह, "बहादुर शाह" खण्डकाव्य २०५२, "श्रध्दाञ्जली" खण्डकाव्य २०५२, "क्रान्तिदूत" खण्डकाव्य २०५३, "अमरसिंहको चिठी" खण्डकाव्य २०५३, "विविध यात्रा" कविता २०५५ आदि कृतिहरू प्रकाशित छन्।

सिम्पानी गाविस ४ कसेरीका काशी राई (१९९८) फुटकर रूपमा कविता तथा झ्याउरे गीत गायन र लेखनमा समेत सक्रिय सर्जक हुन्। "बादलभित्रका ताराहरू" २०६३ (सहलेखन) उनको प्रकाशित कृति हो। नेपाल स्रष्टा समाजमा आवध्द हुँदै देश–विदेशका साहित्यकारहरूसँग घनिष्टता र सहकार्य गर्न हाल उनी निकै सक्रिय देखिँदै आएका छन्। "काशी राईका कवितामा जीवनको शाश्वत् सत्य र स्थानीय जनजीवनका धुक्धुकी एवम् परिवेशको सेरोफेरो पाइन्छ। उनका निबन्धहरू

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेष गरेर नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखाको चित्रण गर्न समर्थ रहेका छन्" भन्दै साहित्यकार दैवज्ञराज न्यौपानेले "बादलभित्रका ताराहरू" (विवश, २०६३: मन्तव्य) मा उल्लेख गरेका छन्।

खोटाङ खार्पाका तेजप्रसाद उपाध्याय पोखरेल उपन्यास, कथा, हास्यव्यंग्य र विकासमूलक लेखहरू लेख्न मनपराउछन्। उनको "अतीततिर फर्केर हेर्दा" संस्मरणात्मक ग्रन्थ–२०५० तथा "आकासिँदै गयो आकाश" लघु उपन्यास प्रकाशित कृति हो।

अनुसन्धान कहिल्यै सम्पूर्ण हुन सक्दैन, थपघट–परिमार्जन र परिष्कारहरू भइरहन्छ। कसैलाई पनि नछुटाई यथोचित मूल्याङ्कन गर्ने मनसाय हुँदाहुँदै पनि पर्याप्त समय र अनुसन्धानको कमीले यो विवरण पनि पर्याप्त हुन सकेको छैन। यसलाई अझ पूर्णता दिन र पुराना खोटाङे सर्जकहरूलाई खोजेर बाहिर निकाल्न यस क्षेत्रमा लागेका सम्पूर्ण सर्जकको दायित्व हो, भूमिका हो। छुटेका प्रतिभा र उनीहरूको सृजना सम्बन्धमा अरु थप जानकारी प्रदान गरी यस कार्यमा सहयोग पुर्‍याउनु हामी सबैको कर्तव्य ठहर्छ। खोटाङ जस्तो दुर्गम र विकासका दृष्टिले आज पनि उत्तिकै पछि परिरहेको क्षेत्रका जनताले जहाँ साहित्यकारलाई क्षेत्रीय र जिल्ला स्तरमा सुविधाको कुनै अवसर आज त प्राप्त छैन भने माथि उल्लेख गरिएका धेरै अगाडिका स्रष्टा–सर्जकहरूलाई झन् कसरी यो वातावरण मिल्न सक्थ्यो र ? तर पनि त्यस स्थितिमा यति मात्र पुराना साधकहरूलाई जन्माउन सक्नु खोटाङे माटोको ठूलो उपलब्धि हो। यसमा कुनै द्विविधा छैन, अस्तु।

मुख्य सन्दर्भसामग्री

१. उपाध्याय, माधवशरण र अन्य–**सनातन निम्वार्क दर्शन र आध्यात्मिक जीवन** (२०६८)।
२. कशघ–**बुईंगलको एउटा बाकस**, जगदम्वा प्रकाशन (२०५३)।
३. किराती, जसराज–'कवि राजवीर राई (थुलुङ) र उनका छन्द कविता', गोरेटो वर्ष १, अङ्क १, बुइपा (२०५७)।
४. खनाल, तोया–**कवि गव्जलालका कविता** (२०५९)।
५. ढकाल, यादेवी–**खोटाङ जिल्लाका सर्जकहरू**, खोटाङ चौतारी वर्ष १, अङ्क १ (२०६६)।
६. नेपाल, ज्ञानमणि–**वनका फूल** (२०२५)।
७. --------- **प्रज्ञा** ११/१३ ने.रा.प्र.प. कमलादी।
८. पोखेल, कृष्णचन्द्र–**पोखेलको वंशावली** (२०४२)।
९. भण्डारी, गोपालप्रसाद–**प्राग्भानुभक्तीय नेपाली काव्य**, ने.रा.प्र.प.(२०५३)।
१०. भट्टराई, घटराज–**नेपाली लेखक कोश** (२०५६)।
११. भट्टराई, राधेश्याम–'हलेसी महादेवको चौतर्फी विकासमा पर्यटनको सम्भावना र चुनौति' (कार्यपत्र)
१२. रेग्मी, नगेन्द्रराज–**खोटाङ जिल्लाको साहित्यिक रूपरेखा** (२०५३)।
१३. --------- **खोटाङे साहित्य विगत र वर्तमान**, खोटाङ (२०६३)।
१४. विवश, ज्ञानेन्द्र–**बादलभित्रका ताराहरू** २०६३)।
१५. स्वामी डा.प्रपन्नाचार्य–**प्राचीन किरात इतिहास** (२०५१)।
१६ सुवेदी "श्रमिक"धनप्रसाद–**खोटाङ जिल्ला विगत र वर्तमान** (२०६६)।
१७. ----------- 'इतिहास विर्सदै गएका खोटाङे कविहरू', मधुरिमा, वर्ष १, अङ्क १ (२०६२)।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शाङ्करवेदान्तदर्शनमा अध्यासको स्वरूपविमर्श

विपीराज न्यौपाने

भाष्यकार श्री भगवत्पादले अध्यासको अर्थ यसरी उपस्थापित गरेको पाइन्छ- "स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः"[१]। यहाँ "परत्र अवभासः" यो अध्यासको लक्षण हो, शेष पद अध्यासको सामग्री प्रदर्शक हो। रत्नप्रभाकारले "अवभास" शब्दलाई दुई भागमा व्युत्पत्ति गरेका छन् (१) "अवभासःनमवभासः" (२) "अवभाष्यते वा"। प्रथम व्युत्पत्तिबाट शुक्ति-रजतादि-विषयक वृत्ति ज्ञानको र द्वितीयव्युत्पत्तिबाट शुक्ति रजतादिको ग्रहण हुनजान्छ।[२] उक्त वृत्ति-ज्ञानलाई ज्ञानाध्यास तथा शुक्ति रजतादिलाई अध्यास भनिन्छ। त्यस लक्षण वाक्यमा परत्रको अर्थ **"अयोग्यधिकरण"** वा **"भिन्न-सत्ताक अधिष्ठान"** गरिएको छ। त्यसैले केही विद्वान्हरूले अध्यासको लक्षण यसरी गरेको पाइन्छ- **"अधिष्ठान विषम सत्ताको ऽवभाषः"** वा **"तदभाववति तत् प्रकारको ऽवभाषः"** अधिकरणगत अयोग्यताको व्याख्या हो "तद्भावाधिकरणता" र "भिन्नसत्ताक" को नामान्तर "विषमसत्ताक" हो।[३] यसलाई यसरी पनि बुझ्न सकिन्छ "स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः" स्मृतिरूपः स्मृतिको स्वरूपजस्तै अर्थात् स्मृति जस्तै तर स्मृति होइन। किनकि शूक्तिमा 'इदं रजतम्' भन्दा "इदं पदार्थ शुक्ति हो रजत होइन त्यसैले स्मृतिका लागि अगाडि पदार्थ हुनु पर्दछ, यहाँ अगाडि "रजत" छैन त्यसैले स्मृति जस्तै मात्र भनिएको हो, परत्र=इह=यहाँ अगाडि देखिएका पदार्थमा अर्थात् सूक्तिमा पूर्वदृष्टस्य=पहिला अन्त कतै देखेका (चाँदीको पदार्थको अवभासः=प्रतीतिः असत् प्रतीति=असत् ज्ञान। यही नै यस वाक्यको अर्थ हो।[४]

अध्यास स्थलमा अध्यस्त धर्महरूले अधिष्ठानका धर्मलाई आवृत गर्दछन्। जस्तै आत्माका चार विशेषण छन्- सत्, चित्, आनन्द र अद्वय। आत्मा विपरीत अनात्मका पनि चार विशेषण छन्- अनृत, जड, दुःख र सद्वय,[५] अन्योन्य ध्यासद्वारा आत्माका सत् र चित् विशेषणहरूलाई एवं अनात्माका अनृत् जड विशेषणहरूलाई साथै अनात्माको दुःख र सद्वय विशेषणहरूले आत्माका आनन्द र अद्वय विशेषणहरूलाई ढाकेर राखेको हुन्छ, यसैले यसको नाम चिज्जड-ग्रन्थि भनिने गरेको पाइन्छ। यही

१. शाङ्करभाष्ये अध्यासभाष्यम्, पृ. १०
२. भाष्यरत्न प्रभा, पृ. ११
३. न्यायनिर्णय, पृ. १२
४. भामत्याम्, पृ. ११
५. वेदान्तसार, पृ. ३५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चविध भेद नै भ्रमात्मक संसारको कारण हो।[६] पञ्चविध भ्रम र त्यसको निवारण पुरातन महापुरुषहरूले यसरी बताएका छन्। जीव र ईश्वर दुवैमा हुने भेद नै भ्रान्ति हो, यस भेदको निवारण विम्ब-प्रतिविम्ब दृष्टान्तबाट हुन्छ। दर्पणमा मुखको प्रतिविम्ब मुखरूप विम्बभन्दा भिन्दै प्रतीत हुन्छ। परन्तु ध्यानपूर्वक विचार गर्दा प्रतिविम्ब विम्बभन्दा भिन्न हुँदैन, किनकि दर्पणजस्तै स्वच्छ सघन द्रव्यमा ठोकिएर प्रतिविम्ब फर्किन बाध्य हुन्छ र आफ्नो मुखलाई नै ग्रहण गर्दछ। त्यसैमा प्रतिविम्ब हुन्छ र प्रतिविम्बमा कुनै भेद हुँदैन। त्यसैगरी ईश्वर र जीवमा पनि परस्पर कुनै भेद सम्भव हुदैन।[७]

आत्मामा हुने कर्तृत्व आदिको भ्रमलाई रक्तस्फटिकको दृष्टान्तद्वारा निवृत्त गर्न सकिन्छ। स्फटिकमा रातो फूलको सम्पर्क मात्रले रक्त प्रतीत हुन जान्छ, वस्तुतः स्फटिक रातो हुँदैन। फूलमात्र रातो हो। यसैगरी अन्तःकरणका सन्निधानमात्रले आत्मामा कर्तृत्व प्रतीत हुन जान्छ, वस्तुतः यो कर्तृत्व भाव अन्तःकरणको धर्म हो, निश्चय पनि आत्मामा कर्तृत्व हुँदैन।[८]

शरीर आदिमा अहंता र गृह आदिको ममता आत्मामा प्रतीत हुन्छ, त्यसैकारणले आत्मामा जन्ममरण प्रतीत हुन्छ। यसैलाई संसर्गभ्रम अथवा सँगभ्रम भनिन्छ। घटाकारलाई उदाहरण बनाउँदै विश्लेषण गरिएमा यो सँगभ्रम हट्न जान्छ। घटको सम्बन्धद्वारा आकाशमा उत्पत्ति र नाशको प्रतीति हुन्छ। वस्तुतः आकाश निर्लिप्त छ, उत्पत्ति र नाशरहित छ। यसरी शरीरका सम्बन्धद्वारा आत्मामा अहंता, ममता र जन्ममरणरूपी आभास प्रतीत हुन्छ। वस्तुतः आत्मा असँग छ जन्म मरणबाट टाढा र शरीरसँग सम्बन्धित पनि होइन। जसरी दूधको विकार भएर दही बन्दछ, त्यसरी नै यो जगत् पनि ब्रह्मको विकार वा परिणाम हो। यस भ्रान्तिको नाम विकार भ्रान्ति हो। यो भ्रान्ति हटाउनका लागि रज्जु-सर्पमा पर्ने अज्ञानलाई बुझ्न जरुरी छ, रज्जु सर्परूपी दृष्टान्तलाई मनन गरिएमा यो भ्रान्ति आफैं हटेर जान्छ। रज्जु उपहित चैतन्यको आच्छादिका अविद्या (तुलाविद्या) अन्धकार आदि दोषहरूका कारण विक्षुब्ध भएर सर्पका रूपमा परिणत हुन्छ, अतः रज्जुमा पर्ने सर्प आदिको अवभास अविद्याको विकार हो, चैतन्यको होइन। त्यसैगरी यो जगत् पनि मूल अविद्याको विकार मात्र हो, ब्रह्मको विकार होइन, ब्रह्म निर्विकार छ। जगत् ब्रह्मभन्दा भिन्न छ र सत्य पनि छ यस्तो बोध नै भ्रान्ति हो। कनक-कुण्डलमा दिएको उदाहरणले यो भ्रान्ति हटाउन मद्दत पुग्दछ। सुन र आभूषणहरूका बीचमा कुनै पनि भेद हुँदैन, तर सुनबाट आभूषणहरू भिन्न नभए पनि ती आभूषण भिन्नजस्तै प्रतीत हुन्छन्, यस्तै यो जगत्को सत्ता पनि ब्रह्मको विवर्तमात्र हो। जगत् भन्दा पृथक छैन।

अध्यासको सामग्री

अध्यास हुनुमा मुख्य तीनवटा कारणहरू पाइन्छन्। (क) धर्मीको सामान्य ज्ञान (ख) त्रिविध दोषप्रमेय प्रमातृ प्रमाण-दोष (ग) आरोप्यसजातीय वस्तुको संस्कार। धर्मिज्ञानवादीहरूका तीनप्रकारका मत पाइन्छन्। प्रथमले त इदमाकार वृत्ति रूप अधिष्ठान-ज्ञान मान्दछ। त्यसबाट रजत र रजताकार अविद्या वृत्ति उत्पन्न हुन्छ। द्वितीय मतमा इदन्तालाई द्विधाभान मानिन्छ। यसमा पहिलो मतको समान धर्मिज्ञान रूप इदमाकार वृत्तिता छ। किन्तु रजताकार वृत्तिमा शुक्तिको इदन्ता या इदन्ता

६. संक्षेपशारीरकम् भूमिका, पृ. १४
७. ऐ. पृ. १५
८. ऐ. पृ. १६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संसर्गको भान भएकोले भ्रमवृत्तिको "इदं रजतम्" यस्तो नै आकार हुन्छ। तृतीय मतले इदमाकार धर्मिज्ञानरूप वृत्ति नै मान्दछ, त्यसैमा अभिव्यक्त साक्षिद्वारा कल्पित सर्प आदिको भान हुन जान्छ। भ्रमस्थलमा सर्प आदिका आकारको वृत्ति मान्नु निरर्थक छ।[९]

प्रमेयदोष- प्रमेयदोष भन्नाले अध्यस्त र अधिष्ठानको सदृशता हो, आत्मा र अनात्मको सदृशता उपादान वस्तुत्व र आन्तरत्व धर्मद्वारा निभ्न सक्तछ, आत्मामा वास्तविक वस्तुत्व हुन्छ, परन्तु अनात्मामा कल्पित वस्तुत्व हुन्छ, यसरी नै देह आदि पञ्चकोषहरूमा सापेक्ष आन्तरत्व र आत्मामा निरपेक्ष आन्तरत्व हुन्छ।[१०]

मातृदेव- अन्तःकरणदेशगत अज्ञानको विक्षेपशक्तिमा विद्यमान प्रारब्ध रूप संस्कार प्रमातृदोष मानिन्छ।

प्रमाणदोष- अविद्यालाई प्रमाणको दोष भनिन्छ किनकि आत्मामा अर्को कुनै प्रमाण छैन। स्वरूप नै प्रमाण हो। त्यसैले स्वरूपस्थ अविद्या नै प्रमाण दोष हो।

संक्षेपशारीरिककारले प्रमेयगत सादृश्य- ज्ञान प्रमाणदोष र आरोप्य संस्कारहरूलाई अध्यासमा कारण मान्दैनन्। उनका अनुसार आत्मामा ब्रह्मणत्व आदि जातिहरूको अध्यास हुन्छ। जातिको आत्मामा कुनै प्रकारको सादृश्य हुदैन। किनभने "भूयोऽवयवसामान्ययोग"[११] लाई सादृश्य पदार्थ मानिन्छ। आत्मा र जाति दुवै निरवयव हुन् यसमा त्यस्तो सादृश्य कसरी बन्न सक्छ? घट आदि ज्ञानहरूमा वेद्यत्वको अध्यास हुन्छ। त्यसकारण र विषयमा कुनै प्रकारको दोष पाईदैन तर प्रमातृत्वदोष अवस्य हुन्छ। त्यो मोह हो र मोहलाई अध्यास हुनमा कारण मानिन्छ। यसरी नै शुक्ति र रजतको वैशिष्ट्य पहिला अनुभूत थिएन अतः त्यसको संस्कार पनि थिएन तैपनि त्यसको अध्यास हुन्छ। त्यसैले सादृश्य-ज्ञान आदि तीन किसिमलाई नै अध्यासको हेतु मान्न सकिदैन अतः अज्ञान नै केवल अध्यासको हेतु हो।[१२]

अध्याससम्बन्धी प्रसिद्ध उदाहरणहरू

वेदान्तमा पाइने प्रसिद्ध उदाहरणहरू यसप्रकार छन्-

(क) प्रतिविम्ब (ख) स्वप्न (ग) माया (घ) गन्धर्वनगर (ङ) शुक्तिरजत र (च) मनोराज्य

प्रतिविम्ब- प्रतिविम्बलाई न छाया मान्न सकिन्छ न स्वतन्त्र द्रव्य नै। प्रतिविम्बलाई विद्यारण्य स्वामीका मतमा मिथ्या मानिन्छ भने प्रकाशात्म यतिका मतमा सत्य मानिन्छ। मिथ्या-पक्षमा आभासको नै नामान्तर प्रतिविम्ब हुन्छ।[१३]

---

९. अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं
नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम्॥
भामती - मङ्गलश्लोकः

१०. संक्षेपशारीरकम्, पृ. १/५५

११. पञ्चदशी तृप्ति., पृ. १४

१२. संक्षेपशारीरकम्, पृ. १/५५

१३. भेदं च भेद्यं च भिनत्ति भेदो यथैव भेदान्तरमन्तरेण।
मोहं च कार्यं च विभर्ति मोहस्तथैव मोहान्तरमन्तरेण॥ संक्षेपशारीरकम्, पृ. १/५५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अध्यासलाई प्रस्ट पार्नका लागि निम्न पद्यहरू उपस्थापित गर्नु उचित देखिन्छ ।

॥ अध्यास ॥

(१) आस्तेऽधिकृत्य चास् धातोरचि ह्यध्युपसर्गतः ।
निःसृतोऽध्यास आधारञ्चाश्रित्यात्र प्रतिष्ठते ॥

(२) अयथार्था हि या बुद्धिरधिष्ठानस्य योगतः ।
रज्जौ सर्पस्तथा शुक्तौ रजतं भासते भ्रमात् ।

(३) अन्येषां पदधर्माणाम् अन्यत्रैव सुबोधतः ।
जन्यते यादृशी बुद्धिः अध्यासस्तेन कीर्तितः ॥

(४) स्वरूपादथ संसर्गाद् अध्यासो द्विविधस्त्वसौ ।
देहेन्द्रियादि-धर्माणामात्मधर्मिणि भानतः ॥

(५) शरीरादौ च तादात्म्यसम्बन्धादिह चात्मनः ।
आत्मानात्मपदार्थानां परस्परञ्च कुत्रचित् ॥

(६) अयोगोलक वह्न्यादेरिव संसर्गतः क्वचित् ।
संसर्गाध्यास इत्येव शास्त्रविद्भिः सुनिश्चितः ॥

(७) वस्तुन्यवस्तुनः किञ्च ह्यवस्तुनि च वस्तुनः ।
बोधः फलति सर्वत्र नूनम् अध्यासकारणात् ॥

(८) स्वरूपस्यप्रहाणेन पररूपप्रदर्शनात् ।
अन्यस्य ह्यन्यथाबोधोऽध्यासो वेदान्तवत्मगिः ॥

(९) स्मृतिरूपः परत्र स्यात् पूर्वदृष्टावभासनात् ।
अनादिसान्त इत्येवाध्यारोपादपवादतः ॥[१४]

सन्दर्भग्रन्थसूची

(१) ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् आचार्यजगदीश शास्त्रिणा सम्पादितम्, मोतीलाल वनारसीदास, प्रथम संस्करण, सन् १९८० ।

(२) संक्षेपशारीरकम्, षड्दर्शनप्रकाशन, वाराणसी, सन् १९८७ ।

(३) वेदान्तसार, आचार्यवदरीनाथशुक्ल, चौखम्वा, वाराणसी, सन् १९७० ।

(४) ब्रह्मविवेक डा. काशीनाथन्यौपाने, विरचितः (अप्रकाशित)

(५) पञ्चदशी, चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी, सन् १९९७ ।

(६) भाष्यरत्नप्रभा, मोतीलाल वनारसीदास, १९८०, जगदीशशास्त्री (प्रथम संस्करण)

(७) न्याय निर्णय, मोतीलाल वनारसीदास, १९८०, जगदीशशास्त्री (प्रथम संस्करण)

---

१४. आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाऽऽश्रयो भवति नापि गोचरः ॥
संक्षेपशारीरकम् पृ. १८७, अध्याय १ श्लोक सं. ३१९
ब्रह्मविवेकः द्वितीयपरिच्छेदः श्लोक १-९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ENGLISH SECTION

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

SIMULTANEOUS EQUATIONS AND THEIR ESTIMATIONS

Achyut Aryal
Associate Prof.

Introduction: Simultaneous equations system is different from one single equation, so long as we needed to estimate the one isolated equation which is the part of the larger economic model, OLS (regular method) could be applied to arrive at the intended result. This would no longer be a viable solution to the problem when we encounter more than one equation at the same time. Alternatively, interdependences of the variables cause feedback relation to exist between dependent variable and at least one of the independent variables that prevent from using regular ordinary least square method. Hence, one has to modify the estimation techniques to make sure that the outcome is unbiased and consistent.

For example, the demand equation for a certain commodity is one equation of the equations system that determines the price and the equilibrium output level in the market; the model in fact includes supply equation and also the equation describing the equilibrating process in the market. Estimating the equilibrium price and the quantity for this particular commodity involves dealing with three equations, not just demand equation. I, in this paper, have made an attempt to explain as to how the estimation can be carried out in case the equation to be estimated is interrelated with other equations. This paper also sheds light on issues such as Simultaneous Equation bias, 2SLS (Two stage least squares) and identification.

Further, the discussion is based on intuition rather than rigorous formal proof so that anyone with modest level of the knowledge of mathematics would be able to get the hang of the simultaneous equation system.

The core issue:

Simultaneous equation bias-

Consider the regression equation

$$Y_t=b_0+b_1x_t+u_t \qquad (1)$$

To estimate the above regression equation, we make some assumptions; the mean of the disturbance term is zero, $E(u_t)=0$ and the disturbance term is independent of the regressions to make sure the covariance between the disturbance term and independent variable is zero, $E(x_tu_t)=0$. We, next, set "$u_t=0$ and "$(x_t, \hat{u}_t)=0$.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

This gives two normal equations, which we solve for our parameter estimators, $\hat{b}_0$ and . These estimators of the coefficients, of course, are biased.

We notice that unbiased estimators depend on the validity of the assumptions mentioned above.

But, if we have $Cov(X_t, U_t)=E(X_t U_t)$`"0, estimators would be biased. We stress that this bias does not diminish in importance as the sample size grows larger. Our estimators are not only biased; they are also inconsistent.

Let us consider a simple consumption function as $C_t=b_0+b_1y_t+u_t$ (2)

In the above function, we have assumed that u_t has a mean of zero $E(u_t)=0$, a constant variance $E(u_t^2)=\tilde{A}^2_u$ and is not auto correlated. We, however, do not assume that the covariance between the disturbance term u_t and independent variable y_t is zero. I explain the reason below:

Macroeconomic theory postulates that this model also accompanies one additional equation, which says that level of output and income adjusts so as to make aggregate demand (C_t+I_t) equal to aggregate supply (Y_t)

$$Y_t=C_t+I_t \qquad (3)$$

Where I_t is the level of investment made by individuals and business. This investment is assumed to be an exogenous variable. Exogenous variables refer to the variables that are determined by the forces outside the model. In any event, we shall assume for purposes of this model that these outside forces whatever they may be, are unrelated to the disturbance term, u_t in (2) which results in the zero covariance.

$$E(I_t u_t)=Cov(I_t, u_t)=0$$

We can see that, because of the relationship between Y_t and C_t in the equation (3), the covariance between income y_t and the disturbance term u_t in (2) cannot be zero. This can be checked if we substitute the expression for C_t in (2) into (3) to obtain

$$Y_t=b_0+b_1y_t+u_t+I_t \qquad (4)$$

Solving (4) for Y_t gives us

$$Y_t=\frac{b_0}{1-b_1}+\frac{I_t}{1-b_1}+\frac{u_t}{1-b_1} \qquad (5)$$

When we multiply (5) by u_t, we find

$$Cov(y_t,u_t)=E(y_tu_t)=E\left(\frac{b_0u_t}{1-b_1}+\frac{I_tu_t}{1-b_1}+\frac{u_t^{\,2}}{1-b_1}\right)$$

$$=\frac{b_0}{1-b_1}E(U_t)+\frac{1}{1-b_1}E(I_tU_t)+\frac{1}{1-b_1}E(u_t^{\,2})$$

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Since the mean value of u_t is zero and I_t and u_t are uncorrelated, the first two terms reduce to zero, but the term is non zero, specifically, we have

$$E(Y_t U_t) = \frac{1}{1-b_1} E(u_t^2) = \frac{\sigma_u^2}{1-b_1} \neq 0 \qquad (6)$$

From this, we can see that, because of the additional equation (3), there is no zero covariance between the independent variable Y_t and the disturbance term u_t. Equation (6) indicates that one of the basic assumptions of our regression model is invalid; the application of our standard procedure will, for reasons given just above, generate biased and inconsistent estimators of b_0 and b_1.

I want to supplement this rather formal treatment with a more intuitive discussion of the source of this bias. We have stated in (2) that the consumption expenditure in time t, C_t, depends on income in the same period Y_t. Equation (3), however, confirms that income Y_t also depends on consumption expenditure C_t. We have causation running in both directions: the two variables are interdependent. In such a situation the application of the standard technique to estimate (2) will determine the pattern of the statistical association between C_t and Y_t. If causation were unambiguously in the direction of Y_t to C_t, then we could interpret our estimates as indicating the effect of Y_t on C_t. However in the case of interdependency (as shown by 2), this measured statistical association between C_t and Y_t reflects the mix of effects of the variables on each other. Our estimates can no longer be interpreted as a measurement of the effect of one variable here Y_t, on the other, C_t. To do away with this problem -a problem of simultaneous bias, we need to resort to some trick that will help unscramble the effect of Y_t on C_t from that of C_t on Y_t.

The problem of simultaneous bias arises whenever the value of one of the independent variables is itself a function of the dependent variable.

Let us consider the multiple regression model $Y_t=b_0+b_1x_{1t}+b_2x_{2t}+u_t$, (7)

where x_{1t} is regressor that satisfies usual conditions in that it is independent of the disturbance term. It is so that x_{2t} depends on Y_t, then we need a second equation to bring into the picture

$x_{2t}=C_0+C_1Y_t+r_t$,

where r_t is a disturbance term that is also assumed to be independent of X_{1t} in general

E($x_{2t}u_t$)`"0

This implies a violation of one of the assumptions of the regression model, and if tried to employ our usual procedures to estimate (7) will produce biased and inconsistent estimators of all the parameters in the equation.

From now on we will only refer to consistency property of our estimators. The reason for this is that econometricians solve the system problems with consistent estimators, while unbiased estimators are hard to exist for parameters in equations that are part of a larger system of equations.

With the knowledge of simultaneous equation bias, I now proceed to correcting measures. There are different techniques developed to estimate param eters and result in consistent estimates. One

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

of them 2SLS (Two stage least squares) will be discussed at a greater length. TSLS has a number of attractive characteristics. It is intuitively appealing. Next, if the equation under consideration can be estimated, TSLS always works; it will generate consistent estimators. Finally it is limited information procedure. That means one can estimate a given equation with only little knowledge of the other equations.

ILS (Indirect Least Square) method involves recovering all structural parameters from reduced form parameters. ILS method is rarely used. I will discuss TSLS only in the following sections.

TSLS method:

I will first provide an intuitive introduction to Two Stage Least Squares (TSLS) method. Earlier what we encountered was that the straight forward use of OLS to estimate the parameters of the equation where there is causation running, would produce inconsistent parameter. In order to avoid having this problem, one needs to get rid of the nonzero covariance to make sure our usual method (OLS) still works. This is exactly what TSLS does. It is a two-step estimation method. In the first step, we eliminate from, the independent variable that part which is correlated with the disturbance term; this involves generating a revised set of values for the suspect independent variables.

The second step is to employ the standard technique to estimate the parameters of the revised equation that is not correlated with the disturbance term.

Let us take a look how the 2SLS does the trick. Reproducing our simple two-equation model of National income, where we had

$$C_t=b_0+b_1Y_t+u_t \qquad (2)$$

$$Y_t=C_t+I_t \qquad (3)$$

As before, when we substitute the expression for C_t (2) into (3) and solving for Y_t gives

$$Y_t=\frac{b_0}{1-b_1}+\frac{I_t}{1-b_1}+\frac{u_t}{1-b_1}, \qquad (5)$$

we can change our equation by writing (5)

$$Y_t=a_0+a_1I_t+q_t \qquad (8)$$

where, $a_0=\frac{b_0}{1-b_1}, a_1=\frac{1}{1-b_1}, q_t=\frac{u_t}{1-b_1}$

This makes Y_t as a function of I_t and the disturbance term q_t. q_t like u_t has a mean of zero. With the assumption that values of a_0 and a_1 are made known, we would be able to derive values for the mean of Y_t, Y_t^m associated with any given value for I_t'.

$$Y_t^m=a_0+a_1I_t \qquad (9)$$

We also see from (8) that

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$Y_t = Y_t^m + q_t \tag{10}$$

Returning to our original consumption equation (2), we substitute the expression in (10) for Y_t, we get

$$C_t = b_0 + b_1(Y_t^m + q_t) + u_t \tag{11}$$

$$= b_0 + b_1 Y_t^m + (b_1 q_t + u_t).$$

We can see now that equation (11), unlike (2), satisfies all basic assumptions of our regression model.

The mean of the disturbance term is zero:

$$E(q_t) = E\left(\frac{u_t}{1-b_1}\right) = \frac{1}{1-b_1} E(u_t) = 0$$

We also find that the independent variable is no longer correlated with the disturbance term. If we multiply (9) by q_t and take the expected value, we get

$$E(Y_t^m q_t) = E(a_0 q_t + a_1 I_t q_t)$$

$$= \left(\frac{a_0}{1-b_1}\right) E(u_t) + \left(\frac{a_1}{1-b_1}\right) E(I_t u_t) = 0 \tag{12}$$

Since the expected value of u_t is zero and since, by assumption, I_t is independent of u_t. We could, therefore, use our regular estimation procedure to obtain consistent estimators of b_0 and b_1. We would impose the conditions $\Sigma\hat{q}_t = 0$ and $\Sigma(y_t^m \hat{q}_t) = 0$ to generate the normal equations.

$$\Sigma C_t = n_0 \hat{b}_0 + \hat{b}_1 \Sigma Y_t^m$$

$$\Sigma(C_t Y_t^m) = n_0 \hat{b}_0 + \hat{b}_1 \Sigma (Y_t^m)^2$$

In review, to deal with the system problem we first determined the mean value of income, Y_t^m, associated with each value of investment, I_t. The next step was to substitute this new variable for Y_t in the original equation and then estimate the parameters in the usual way.

The TSLS procedure consists in effect of purging the independent variable Y_t, of that component, q_t, that is correlated with the original disturbance term u_t. Recall that $Y_t = y_t^m + q_t$, and, when we use Y_t^m is correlated with q_t (and therefore with u_t). When we use Y^m_t in place of Y_t, we have effectively subtracted qt from Y_t: $Y_t^m = Y_t - q_t$. This means we have removed that part of Y_t that embodies the effect of the disturbance component of the dependent variable (C_t) on the regressor (Y_t).

Although the procedure appears flawless, the difficulty is that we cannot employ it directly because we still do not know the values of Y^m_t. Recall that (9), $Y^m_t = a_0 + a_1 I_t$, we assumed that the values of a_0 and a_1 were known. However this is not true. But we can estimate their values. Referring to the equation (8), we can verify that it satisfies all the assumptions of the basic regression model:

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$Y_t = a_0 + a_1 I_t + q_t$.

We would be able to produce estimators of a_0 and a_1, namely $\hat{a}_0$ and $\hat{a}_1$, from the normal equations we generate by setting $\Sigma\hat{q} = 0$ and $\Sigma(\hat{q}_t I_t) = 0$, we can then use $\hat{a}_0$ and $\hat{a}_1$ to obtain an estimator of Y_t^m:

(13)

$\hat{Y}_t^m$ is the calculated value of Y_t corresponding to the regression (8):

$$\hat{Y}_t^m \equiv \hat{Y}_t$$

The second stage is to employ $\hat{Y}_t$ (not Y_t^m) to estimate the consumption equation:

$$C_t = b_0 + b_1 Y_t + u_t^*. \qquad (14).$$

Here, $u_t^* = u_t + b_1 \hat{q}_t$, since $Y_t = \hat{Y}t + \hat{q}t$. Following the usual procedure we would then simply impose the conditions $\sum \hat{u}_t^* = 0$ and $\sum(\hat{u}_t^* \hat{Y}_t) = 0$ to obtain the normal equations.

$$\Sigma Ct = n\hat{b}_0 + \hat{b}_1 \Sigma \hat{Y}_t,$$

$$\Sigma(C_t \hat{Y}_t) = \hat{b}_0 \Sigma \hat{Y}_t + \hat{b}_1 \Sigma \hat{Y}_t^2.$$

It can be shown that, $\hat{b}_0$ and , that we can obtain from the above equations are consistent.

Using this procedure, we will be able to obtain parameters for as many variables as required.

The identification

Earlier, I asserted that TSLS always works in that it will provide consistent estimators of the coefficients, provided the equation can be estimated.

There may crop up situations with system of equations where it is impossible to estimate the values of some of the parameters. Alternatively, we need to resort to a technique that helps identify the particular situation before we employ TSLS.

Consider the following model of market for commodity

$$Q_t^d = a_0 + a_1 \rho_t + u_t, \qquad (15)$$

$$Q_t^s = b_0 + b_1 p_t + \varepsilon_t, \qquad (16)$$

$$Q_t^d = Q_t^s = Q_t. \qquad (17)$$

This model consists of three equations: a demand function (15), a supply function (16) and a market-equilibrium statement (17).

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Suppose that we are interested in estimating the parameters in the demand equation, we see that Pt is correlated with ut. Hence, our OLS procedure generates inconsistent estimators of the coefficients. To see this, set the expressions in the RHS of the equation (15) and (16) equal to one another.

$$a_0 + a_1 P_t + u_t = b_0 + b_1 P_t + \varepsilon_t \qquad (18)$$

Solving (18) for P_t gives

$$P_t = \frac{(b_0 - a_0)}{(a_1 - b_1)} + \frac{\varepsilon_t}{(a_1 - b_1)} - \frac{u_t}{(a_1 - b_1)} \qquad (19)$$

Multiplying (19) by u_t and taking expected value yields

$$E(P_t u_t) = E\left[\frac{(b_0 - a_0)u_t}{(a_1 - b_1)} + \frac{\varepsilon_t u_t}{(a_1 - b_1)} + \frac{u_t^2}{(a_1 - b_1)}\right]$$

$$= \frac{(b_0 - a_0)}{(a_1 - b_1)} E(u_t) + \frac{E(\varepsilon_t u_t)}{(a_1 - b_1)} + \frac{E(u_t^2)}{(a_1 - b_1)} \qquad (20)$$

$$= 0 + \frac{Cov(\varepsilon_t, u_t)}{a_1 - b_1} - \frac{\sigma_u^2}{a_1 - b_1}$$

Because we cannot expect $Cov(P_t, u_t) = Cov(p_t, u_t)$`"0. (21)

Since (20) is nonzero the regressor, P_t is correlated with

u_t we have a system problem.

When we try employing TSLS, the first stage involves regressing the endogenous independent variable (here p_t) on all predetermined variables in the model. A glance at the three equation model suggests, however, that there are no predetermined variables in the system. We, therefore, cannot employ the TSLS estimation technique.

The demand function in this instance (and the supply equation as well) is unidentified, meaning we cannot estimate parameters.

Note that identification is not a data problem. It is the specification problem.

Take a look at another example:

$$Q_t^d = a_0 + a_1 p_t + a_2 p_{t-1} + u_t \qquad (22)$$

$$Q_t^s = b_0 + b_1 p_t + b_2 p_{t-1} + \varepsilon_t \qquad (23)$$

$$Q_t^d = Q_t^s = Q_t \qquad (24)$$

These equations are similar to our previous model except there are lagged price variable -- in both demand and supply equations. Because p_{t-1} is not correlated with u_t and μ_t, it is a predetermined

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

variable. The current price variable, p_t, however, is again correlated with u_t and with μ_t so that we must use a modified technique to estimate demand and supply equations. Suppose, we give it a try to estimate the demand equation, we first regress p_t on all predetermined variables in the model, that is p_{t-1}, and then obtain calculated value of p_t,

$$\hat{P}_t = \hat{C}_0 + \hat{C}_1 P_{t-1} \tag{25}$$

We would then substitute $\hat{p}_t$ for p_t in (22) and next, attempt to estimate the equation

$$Q_t^d = a_0 + a_1\hat{p}_t + a_2\hat{p}_t + u^* \tag{26}$$

However, in light of (25), once again our estimation procedure fails because the values of $\hat{p}_t$ would be perfectly and linearly related to those of p_{t-1}. This would not permit us to generate separate estimators of a_0 and a_1 and a_2. Our demand and supply equations are still unidentified.

With this as background, let us state the general rule for obtaining consistent estimators with TSLS. In order to use TSLS to generate consistent estimators of the parameters in a regression equation, the number of endogenous variables that appears as regressors in the equation to be estimated cannot exceed the number of predetermined variables that both appear in the model as a whole and are excluded from that equation.

Alternatively, in general, a particular equation in a model is identified. If K_2e"K_1, where K_2 equals the number of predetermined variables in the model excluded from the given equation and K_1 is the number of endogenous variables appearing as regressors in that equation.

Conclusion:

For our illustrative case, the TSLS estimation procedure consists of, first regressing the suspect independent variable, Y_t, on the exogenous variable, I_t, and using this estimates equation to generate a new independent variable, v_t. The second step is to substitute Y_t by v_t in our original equation, and then estimate our equation in the regular way.

However, TSLS technique will not work in case the particular equation is not identified.

Works Cited:

Maddala G.S . *Introduction to Econometrics*. Baffins Lane, England: John Wiley and Sons Ltd., 2002.

Kelejian, Harry and Oates, Wallace . *Introduction to Econometrics, Principles and Applications*: 10 East Street, New York: Harper and Row, 1981.

Gujrati, Damodar and Sangeetha. *Basic Econometrics*; New Delhi: Tata McGraw-Hill publishing Company Limited, 2007.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN NEPAL SINCE DEMOCRATIC ERA (1990): PROBLEMS AND PROSPECTS

Birendra Kumar Lal, Ph.D.

Associate Prof.

Purpose of the projects:

Agriculture is the main stay of national economy of Nepal. The whole economy of Nepal is heavily dependent on agriculture, in which more than 91 percent of the economically active populations are engaged in producing about 60.6 percent of gross domestic product. Agriculture contributes more than 60 percent of the total export earnings. Also, more than 82 percent of the total Industrial raw materials are originated in agriculture and forestry sectors. Hence, increasing production and productivity in this sector is essential for the development of the economy as a whole.

Keeping in view of the importance of agriculture to the enhancements of national economy, it has been accorded top priority in the development plans. HMG is fully committed for the development of this sector. Increasing levels of investment in agriculture have created more infrastructural facilities and has enhanced diffusion of improved technology through the use of improved inputs. Besides these active approaches of HMG, agriculture sector of Nepal has not developed properly and could not achieved a minimum target due to lack of technical know–how, draught, flood and migration of agriculture labor to other region of India and abroad. The main purpose of this project is to inquire into the causes of backwardness of agriculture and suggests a suitable measure to improve the agriculture production through, application of new technological development, proper utilization of improved heavy yielding variety seeds, new agricultural equipments of farming, to develop proper facilities of irrigation proper control of flood and managements of water for irrigation.

Various institutional measures began to be undertaken after 1956 to improve agricultural situation in Nepal. Most prominent among those were agrarian reforms like abolishing Birta system, granting of tenancy rights, imposition of ceiling on rent at 53 percent of gross produce, debt redemption, and ceiling on land holdings, Agriculture Development Bank is providing credit, Agriculture Input Corporation provides seeds and fertilizers, extends marketing services to farmers and expands irrigational facilities.

The results of all these measures are: acquisition of about 39 thousand hectares of land in excess of ceiling by the government in 1970: scaling down of debts from a pre-land reform of 20 million

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

rupees to a post reform figure of 15.2[1] million rupees of 22 percent less; expansion in irrigational facilities from 14700 hectares before 1951 to 198, 481 hectares in 1989-90: increase in the number of agricultural machinery (tractors plus pump sets) from 64 units in 1964-65 to 1419 units in 1976-77. Besides, agricultural loan increased from 18 million rupees in 1969-70 to 227 million rupees in 1947-75; through in 1979-80 it declined to 142 million rupees. Similarly consumption of fertilizers increased from 2096 mt. In 1965-66 to 36779 mt. In 1973-74, which however fell to 20964 mt. in 1979-80.

Agriculture was the principal source of income as well as employment to 90 percent of Nepalese people in 1980. For every Rs. 100 generated in the economy agriculture accorded for about Rs. 66 during the same year.

The inadequate expansion of agriculture output in particular shortfall recorded in food production, might create severe imbalances in the economy. The lagging food output may spark inflationary spiral. The Shortfall might further aggravate the already strained BOP situation of Nepal. It also impedes industrial progress as most of the industrial units are agro-based.

Agriculture is still in a poor state. Capital per worker is as low as Rs 967 in 1977. Productivity per acre of land is decelerating, despite land extension, increase in inputs, better irrigational facilities. Though input use has risen, the proportion is still very small. Only 34 percent of area uses improved seeds. Irrigation covers only a small fraction of total cultivable and (14 percent). Agriculture thus continued to be in large part a gamble on rain. Land extension due to soil erosion and environmental reasons has been slowed by government control as shown by decline in the annual growth rate in the average from 1.58 percent between 1971-76 to 0.38 percent and between 1976-80.

Agriculture before 1956 was very traditional in Nepal due to lack of institutional agrarian reforms. Most of the land was concentrated in feudal hands. A well-known economic historian, Regime point out that for the district of Tanahu in the hills, the pattern of land ownership in 1946, was that 36, 35 percent of the total families owned 17.5 percent of the land, 33.31 percent owned as much as so percent and over 25 percent of the house holds were landless[2].

Tenancy right was unknown, and major part of the production, something between 70 percent was appropriated by the landlord, while tenants who cultivate the land, were left with the bare minimum required for subsistence. For instance, the proportion of rent to the total yield varies from two-thirds in Mahottari (Mid-Eastern Terai) to one third in kailali and Kanchanpur (Western Terai). Even in the hill region, there are many cases in which the best land in the valley fretches a rent amounting to two-thirds of the crops[3].

Irrigational land meant some 14700 hectares of land (Chandra Canal), [4] and use of modern inputs like fertilizers and improved seeds was unheard of.

Land tenure system was mostly feudal and most of the agricultural land was held under the Birta system by the ruling class.

---

1. Handbook of Agriculture of Nepal. HMG, Ministry of Food, Agriculture and Irrigation, Development of FAMS, March 1979. pp. 9-16.
2. Handbooks of Agriculture Inputs in Nepal. Agriculture Input Corporation. p. 26.
3. Sixth Plan 2037-43 (1980-85) Part 1 (Summary) "Nepal edition". HMG/ National Planning Commission Secretaries. p. 17.
4. Economic Survey, F/Y 1980/81. HMG Ministry of Finance, 1982. pp. 4-6.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Lack of sufficient credit is seen as one of the stumbling blocks in modernization effort in agricultural sector. Of course the government has made sustained efforts to help farmers to increase their output, but these ware far less than the required level. The agricultural credit has increased from 18 million rupees in 1969-70 to 142 million rupees in 1979-80. The projected credit requirements for 1980-82-1984-85 are 2.113 million rupees, but the supply of credit is likely to be around 545 million rupees leaving a supply gap of 1568 million rupees.[5]

References

1. Regime, M.C.: "Land Tenure and Taxation in Nepal". Vol. I Berkely University of California, 1968.
2. Banskota, M. and Lohani, I.R. "Nepalese Agriculture Comparative Evaluation ", CEDA, Kathmandu, 1982.
3. Agriculture Credit Review Survey Report.
4. Agriculture Statistics of Nepal, 1977.
5. Economics Survey, F/Y 1980-92.
6. Handbook of Agriculture Inputs in Nepal "Agriculture input corporation. p. 26
7. Sixth Plan 2037-43 (1980-85) Part 1 (Summary) "Nepal Edition", HMG/ National Planning Commission Secretariats. p. 17.
8. Economic Survey, F/Y 1980/81. HMG, Ministry of Finance 1982. pp. 4-6
9. Agriculture statistics of Nepal 1977. pp. 7-9

5. Agriculture Statistics of Nepal 1977. pp. 7-9.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

REFLECTION OF MYTH, OBSESSIVE DESIRE AND QUEST FOR SEXUAL FREEDOM IN DHARABASI'S *TUNDAL*

Krishna Prasad Paudyal

Associate Prof.

This paper analyzes the instrumental role of myth in materializing latent sexual desire on the periphery of culture and religion and the nexus between myth and contemporary issues such as gender, religion, ritual, culture etc in Krishana Dharabasi's novel, Tundal.

Dharabasi's novel, *Tundal*, reflects myth and culture on the periphery of the socio cultural heritage and artistic representation of human activities in Nepal. The novel starts with the description of Bhaktapur, a city rich in its culture and its traditionally built temples with *Tundal*, a supporting hand of wood that is aimed at supporting the roof of the temples with carved sex images, impressions and sexual postures of god and goddesses. Architecturally the walls of temples are surrounded by a broad brick and four layer hand carved wooden cornice. The cornice buttresses carved wooden struts known as T*undal* lean outward at an angle of 45 degrees to support the wide eaves of the heavy roof. The struts are covered with wood carvings of Lord Shiva and Vishnu in their various forms and sexual postures known as Ashanas. Similar sorts of stone images are found in Khajuraho temple in Madhya Pradesh. India (Arun, Ananda Swami).

There are points and counterpoints regarding the need of sex images carved on the *Tundal* of the holy temples. If we study sex from religious point of view it is considered as one of the most essential *Karmas* to continue creation according to Hindu religion.It had never been a taboo during the ancient period and the erotic carving on the temples were aimed at imparting sex education to the public. Buddhism teaches people to remain unmarried for life. Dharabasi opines when many people started to remain unmarried, there was a risk of decline in population. In contrast to the rigid Buddhist way of life, Hindu sages wanted to convey the message of the importance of sex through erotic sex images to claim that Hinduism is not that rigid and that it is more about life than shying out of it (125-126).

In ancient times Muslim rulers destroyed temples when they captured kingdoms and cities. It was believed that Muslim people detest nudity and won't come near the temples when erotic carvings were made on them and hence, will be saved. It is also believed that if sexual sculptures are posted in temples, Lightning God will feel shy to visit the place and won't strike (123). A few ancient writings confirm the logic but modern-day experts don't agree with the logic as all the temples don't have such erotic sculptures and there is a record of lightning strike on the temple with erotic sculptures. Swami Arun Anada writes even Mahatma Gandhi, the freedom fighter of India, could

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

not digest the beautiful but erotic sex images carved on stone in Khajuraho Temple and supported the demand to bury the temple under the earth by Purusottam Das Tandan. But the move was ended after Gandhi received request letter from Rabindra Nath Tagore. Tagore writes, according to Arun, "Why should we feel ashamed for the temples that have sex images built by our ancestors? The temple is the symbol of the liberal aspect of our culture and they are needed to be preserved"(60).

The narratives of the novel is encircled in the periphery of *Tundal* found in Bhaktapur Durbar Square which is famous for traditional arts and paintings. Like Khajuraho temple area, Bhaktapur was once popular for *Tantrik* practice. "*Tantra* completely accepts the beauty of human body. It regards the natural attraction between male and female as a holy form of *Shiva* and *Shakti*"(61). In these arts diverse cultural trajectory of ancient history is found as a form of obsessive desire of human being. The writer's contention in this study is to analyze how obsessive desires reflected in *Tundal* become an instrumental tool in materializing human beings' latent sexual desire and mythological ideologies of people.

Myth is the remembrances of collective experiences of people living in certain territory. It reflects both negative and positive desire of human being and makes these desire obsessive. (Adhikari, 2) Desire of human being is always unfulfilled and most often humans are unable to communicate their hidden desire. Dharabasi has tried to present cultural ideologies of people and expression of their desire through sex images carved on wooden piece known as *Tundal*. On the background of *Tundal* the novel has raised common issues and practices prevailed in Nepali soil. Through the mouth of Satya, Dharabasi seeks underlying mystery of the chemistry of Nepali spiritual society that digests the sex images carved on the Tundals and Shiva Lingam found elsewhere, but questions a lady who deliberately chooses her male partner, walks together, goes to movie hall, and shakes hand (Dharabasi 84). For Abrams, "Myths are related to the social rituals, forms and procedures in sacred ceremonies but anthropologists disagree as whether rituals generated myths or myths generated ritual"(170). From the very beginning of human civilization sex has been playing pivotal role in spite of its limitations. The sexual urges that lay hidden in every individual, sometimes, invite disastrous end as nobody feels easy to channelize it properly. Dharabasi's inner interest in *Tundal* might be to show the traditional sex notion in the society and the impact of unmanaged sexual urge in human being through the fusion of history, culture, and human desires.

The psychological pressure that sexual desire creates needs proper outlet and systematic management but society ignores the reality and compels each to repress their urges. As a result, unethical practices and sex related crimes increase in the society. An example from Osho's answer and disciple's query can be more appropriate in connection with the repression of sex:

> Beloved master, I am seventy years old, and it feels embarrassing to be still longing for sex. What should I do? Osho: Jagat Narayan, the first is to accept your longing. Don't deny, don't repress it. It is because of repression that it continues; in your youth you must have repressed too much, Jagat Narayan, even though you are seventy years old, your sex, because it has remained somehow unfulfilled, is not seventy years old but seventy years young! Now there is going to be difficulty: you are seventy years old and your sex is seventy years young. But if you accept it, if you embrace it, if you take it naturally, still it is not too late. In the East we have a saying: Even if you come back home when the sun is setting, it is not too late.... (Osho on repressed sexuality)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

The sex images carved on wood compels people to rethink about the importance of sex in their life. Susmita's surrender to the fatherly aged Sharma and her mother's second marriage are the product of sex images that they enjoy around Bhaktapur Durbar Square. Their hidden desire got outlet and they celebrated their sexual freedom ignoring the social norms and values. Language in art form facilitates their inner desire to reciprocate with the opposite sex irrespective of age, caste, religion and class. The sex related rituals seen in *Tundal* of Bhaktapur Darbar squares in the form of arts are being observed by people of different age, sex, occupation and educational status.

Dharabasi's findings regarding the origin of *Tundal* may or may not be true but the mythical images of sexual activities, no doubt, have uncovered the contemporary issues and repressed human obsessive desire which has been defined as, "An unfulfilled lust, hunger and interest"(online dictionary). For Freud it is "An unfulfilled desire of a person related with sexual one"(332). Sexual activities that have been projected through various narratives of images carved on the front side of the wood known as *Tundal* normalize people's shyness and they no longer make it a matter of concealment. Susmita's transformation and first sexual experience with Sharmaji, a widower, result after she reads the sex postures on *Tundals* from the very core of her heart. That's why Dharabasi concludes "the sex postures carved on Tundals not only expressed the beautiful presentation of wood carving art in Nepal but also represents the social psychology of the contemporary society"(122).

Dharabasi, one of the Jhapa based emerging writers, presented the psychosexual reality prevailed in the society, its effect on general public and the reflection of the unconscious obsessive desire related to the holy sex of ancient people. Multiple mythological interpretations about holy sex have made these sex images more emotional and meaningful to the viewers. In fact, these sex images are the amalgamation of desire and emotion which Dharabahi has ventured to project in the novel through the unusual love affairs between Mr. Sharma and Susmita and her mother's elopement which has proved the universality of sex. Every individual in the society irrespective of identity, background and age is found to be internalizing sex this way or that but pretending to be renouncing. Repressed desires create psychological anarchy in a person and sex therapy will be the only treatment to save him/her from destruction.

Dharabasi's pen is active in bringing contemporary social and individual issues to the public and correlating them to myth and trying to justify their relevance in the society. In this regard, Deepak Dhakal comments, "Dharabasi's novel touches the issues of myth and recreates new myth on the foundation of old one "(24). In this context we can claim that *Tundal* also recreates new myth on particular art (Vastu) on the basis of changing scenario of the contemporary socio-economic and political foundation. Writing on the issues of cutural myth is his one of the important characteristics. Taking the same course Susma Timsina states, "Writing about myth is not easy in the foundation of present time. In *Radha* Dharabasi has compared and contrasted the mythical journey during *Purana* age with the political journey in modern politics "(45). This claim can be appropriate in Tundals' case too. The exposure of the need of sexual liberation and freedom correlating with the myth, Satire and Irony also lay side by side in Dharabasi's most of the novels like *Radha*, Jhola and *Tundal* and short stories that are primarily based on the contemporary issue of Nepalese society and connecting them with various local and global theme such as sex, love, gender relationship, cultural heritage etc. His strong presentation is lively in the sense that it has captured readers' interests and creates new myth on the subject matter.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Tundal that has portrayed sex psychology and practices, overall ancient history, culture, tradition, religious war, Buddhism, geography, nationalism, Koshi treaty, architecture, traditional craft, food behavior, contemporary politics, foreign employment, prostitution, Nepalese bureaucracy, class distinction, and conflict is really a beautiful mosaic and it has been successful in truly unbundling the picture of cultural psychology, its hidden but mysterious cultural practices prevailed in Nepali society and their representation in art form. It has raised multiple questions on the significance of sex images on different postures known as Asanas in portraying and representing the then cultural sex psychology of the palace and its effect and influence on general public. Is it simply a practice of sex channeling or managing suppressed sex motive? Or a usual presentation of how one materializes his desire merely looking at the carved sex posture on a piece of wood that is aimed at supporting the roof of a temple or palace? Darabashi, in one instance, has claimed that once palace turned as a sex orchard where many blooming faded before their maturity. One of the kings realized the futility of law of marginal utility in the case of sex and renounced his palace, wives, children, young girls, material pleasure and underwent to yogic life at Chandragiri Cave (72). In the absence of the king sex related activities increased in the palace and came out in general public. To minimize it the palace decided to normalize sex practices and directed all to set *Tundal* with sex images carved on wood in the temples and pagodas. The intention behind this decision might be to generalize the hidden meaning of sex and practices. The more we see and experience something the more we germinate a seed of disinterestedness towards it.But it may not be applied in sex practices because it has dismantled the law of diminishing return of marginal utility.

The success of *Tundal* lies in bringing very minute but burning issues like the attitude of the house owners towards the pain and compulsion of the tenants, deteriorating university education, weak functioning of the government, the role of media and political parties, satire against social injustice, ill practices, and all sorts of discriminations. But the issue of sex that he has raised through the sex images carved on the wooden bar is playing a pivotal role. It is universally acknowledged fact that sexual desire does not discriminate in terms of age, ancestry, education, and status. Mr. Sharma's attraction towards Susmita and vice versa proves the claim. Susmita surrenders herself to a fatherly personality in terms of age only to quench her sexual thirst and her fresh mood after the night stay with him makes him so happy that has gained paradise.She ignores the bitter truth of losing her self-esteem and dignity for the temporal pleasure. She does not try to revolt against the existing patriarchal set up and male's attributes but finds a heavenly pleasure in surrendering her virgin being to an old experienced man.

How can we blame males for not playing positive roles in maintaining female identity? Is not Susmita responsible in subverting her identity? She does not want to have her own identity in the society. Rather she desires to be attached with a male who, according to her, will make her known in the society as his wife but not as Susmita, an independent women. It clarifies that behind the root of human satisfaction their lies sexual gratification and even after death the spirit of dead one wants to quench the thirst of unfulfilled sexual desires. A driver's night stay with a beautiful lady in white sari reveals the possibility of the claim. The driver slept with the lady but got ill after the incident. The lady was in fact a spirit of a dead girl who might have tried to satisfy her unfulfilled desires even after the death (30). Being impressed by the behavior of a journalist, Pravin, she says, "How delightful the day would be if I could introduce myself as his wife "(180). All the female characters seem to be internalizing the message of sexual liberation as the images on *Tundal* venture to initiate sex to whosoever passes the temples with *Tundals*.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Dharabasi's cleverness lies in presenting physical issues and incidents beautifully arousing pity, sympathy, curiosity and fear in the readers ultimately connecting all with the thread of sex. The narrator has presented a heart touching report of the effect of the devastating earthquake of 2045that killed many people in Dharan, Phidim and Bhaktapur. The description of the naked dead bodies of a couple and the impression of it on the general public also speaks in favour of the importance o sex and its sanctity. Uma's fight against government's discriminatory policy, and her denial to obey social norms and values becomes an inspiration for those who want to survive with their own identity. As Uma claims "our society tortures the helpless and illiterate "(175). Uma asserts "Should not the right to choose a male that we love be honored ? Her strong determination to produce baby even without the boy is a blow to the society. The struggle to get birth certificate at Maternity hospital Thapalthali and outside encourages her more to fight against the patriarchy and its components. Bhadrika, Susmita's friend, becomes the victim of her illusion and lack of trust. Jhalendra, husband of Bhadrika, poisons her after he knows about her pregnancy. He does not try to investigate her condition scientifically in order to check her sanctity. Along the mode of each character sex practices are seen in obsessive form. Due to their inability in sex desire management they suffer this way or that.There are many Jhalendras in our society who victimize females but the need of Uma like characters is still relevant in our society because no female can rare children with their name ignoring the father. Female characters in *Tundal* show diverse nature and philosophy in course of their life's journey.

Dharabasi says "females are compelled to face difficulties till dates as they have been preserving the obstacles faced in the name of tradition and culture. The established values for the pleasure of male are being shouldered by females as the bundle of Culture."(160) Claiming that all things originated in the west are not good, he blames the west for sending AIDS and blue films to the east(160). He sees some connection between *Shivalingum* worship and sex psychology in Nepal and connects affinity with consciousness of cultural aesthetics. He, recalling the Sati system in Nepal, has pointed the weakness from females' side in heightening their liberation movement. Male expects sanctity and honesty from his wife but he ignores his wife's desire and marries twice even thrice in his own will. Sex, in Dharabasi's definition, is a covered coal which transfers heat beyond expectation. In this regard, Butler emphasizes on the performativity of sex and claims "sex involves identification with normative phantasm and idealization of sex. Sex is symbolic subject position assumed under the threat of punishment (e.g. Of symbolic castration or abjection)"(229). For Butler sex is a clear –cut issue of bodily organs and biochemistry. For him main focus of sex is in its performative function.

Dharabasi's effort in recreating myths to convince the people to manage sexual urge properly through his novel is praiseworthy because our society has not been able neither to adopt western modality of sex management nor follow the traditional modality practiced during ancient period in Nepal. However, all the sex Ashanas, no doubt complex, except the general and usual position of sex, man over the woman, are found. This, according to the Tantric, is simply because in such Ashana sperm easily falls due to the gravitational force of the earth and the practice is against the ethics of *Tantra*. This suggests that *Tundal* with sex images must have been built as per the Tantric culture in Nepal. Swami Aruna, in his *Santa Darshan* quotes famous Tantrik writer, Heyarison Foreman and says "When Buddhist Tantrik monks attains a level of in which they remain unaffected by bodily attraction they are taken for an ordeal to the temples having erotic environment. If he is found to be unaffected he is thought to have attained the desired level otherwise, he is again sent

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

to undergo further *Sadhan*"(65). Since Bhaktapur is thought to be the center for Tantric practices the temples might have such sex images carved on *Tundal*.

The patriarchal set up in our society has engulfed identity of females who are neither able to regain their lost identity nor able to channelize their desire in due course of time. There is no coherence in saying and doing in our society regarding the status of females. Comparing life with a river that maintains its spontaneous flow, Susmita searches her- self and her quest ends after she shares bed with Mr. Sharma, her friend's father who is almost like her father in every aspects.She realizes the climax of joy in Sharmaji's warm arm ignoring age and social norms and values. Mr. Sharma provides her a chance to materialize her latent desire that was germinated in her heart after Sharma shawed her *Tundals* and with it she comes to know the importance of sex. Susmita 's character portrayed in the novel is in fact ambiguous and complex in the sense that she does not show her interest in reshaping her identity. The conflict that Susmita cherishes after she saw *Tundals* and gets sexual experience moves from conflict to resolution, struggle to reconciliation and separation to union with the transfer of entity from one actant to another. Had she not seen *Tundals* the mystery of sex life would remain merely a mystery for her. We can find four structural components of the traditional quest: conflict, catastrophe, disorder, confusion, and triumph. All the characters involved in the novel under go all these components. In surface level Dharabasi's *Tundal* may seem to be a romance but in deeper lever it is a mosaic of various components woven and interwoven in a complicated fabric of sex without which even the spirit of a dead one does not feel satisfied.

Susmita's quest for the meaning of her life remains incomplete and the realization of it comes after a long span of time that has marched a bit farther like Anju Panta's Gazal, "Kanha Thieu Timi Rangamuncha Uthe Pachhi Aeu: Samaele Jawani lute Pachhi Aeu""Where were you ? You came after the end of the play: You came after time looted my youth"(My own translation).Susmita' s conclusion, "Life is acknowledging the world through body but possibility is unknown about amathematical situations"suggests that what she achieves utilizing her body is unable to reply the very unknown mystery about human life. Susmita confesses neither the paths that led her to present state was constructed by herself nor she imprinted the images of her foot on the paths. As an actor of this worldly stage with certain roles to perform she has been the victim of organized revolt of her conscience "(199). In fact, Susmita suffers from uncertainty, confusion and conflict but does not expresses sorrow for her inability in coping with the adversities that stand along her path. The same fate her mother shares in her life. After the death of her husband, Susmita's mother marries with a man but she can't internalized her conjugal life. She, as a widow, revolts against the patriarchal set up by marrying a man. Her step to get married for the second time is somehow a blow to the society that does not accept it easily. But her dilemma shows her weakness. Even after her marriage she is not satisfied. After her marriage she finds her relationship with her son and daughter turned into an "artificially made plastic flower "(188). But she indirectly suggests her daughter to seek husband in time other one should repent for the loss of sexual power and interest. Dharabahi's concern expressed in subplots of the novel over government's disinterestedness in promoting domestic tourism in Nepal, revising the unequal treaties with India, improving country's education system, legalizing abortion, changing the social attitudes towards widow marriage and dismantling corrupt bureaucracy has unveiled the dynamism in Dharabasi's writing. His effort to bring the chemistry of sex images and sex practices through *Tundal* and the catalytic role played by the wooden images in making sex socially accepted has eased other writers to move ahead with their new ideas in the field of cultural psychology in context to the universality of sex.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

To sum up, Hindu religion has ventured to regard *Kama* (sex) as God and sexual power as foundation of creation of life.That is why only Lord Krishna claimed "I am the Kamdev amongst Gods"(Bhagavad Gita VII, 11).Life sans sex can't be imagined and sex is the greatest human pleasure as well as pain and bondage. Dharabasi has ventured to bring the other parts of sex prevailed in the Hindu society in hidden form. *Tundal* has glorified the essentiality and universality of sexual passion and urges all not to suppress it but to manage it systematically.

Works Cited

1. Adhikari, Rishiram. "Myth and Question of Identity". Shahid Parijat Smirtii Kendra, 2067.
2. Arun, Ananda. *Santa Darshan*.Kathmandu:Osho Tapoban, 2006, pp. 59-70.
3. Barker, Chris. *Cultural Studies Theory and Practice*. London: Sage Publication, 2009.
4. Brewerman, H. *Labor and Monopoly Capitalism*. New York: Monthly Revie Press, 1974.
5. Butler, J. *Bodies That Matter*. London and New York: Rutledge, 1993.
6. Clifford, J. *The Predicament of Culture. Twentieth Century Ethnography, Literature and Arts*, London: MA Harvard University Press, 1988.
7. Dhakal, Deepak. *Jhola Kiriti ko Ek Adhyan*. M.A. Nepali Thesis. Central Department of Nepali, Kritipur, 2067.
8. Dharabasi, Karishana. *Tundal*, Kathmandu: Pairavi Book House, 2066 (2nd edition).
9. http://www.messagefrommasters.com
10. M.H. Abrams. *A Glossary of Literary Term*. Singapore: Harcourt publishers, 2000 (7th edition).
11. *Srimad Bhagvad Gita*. India: Gita Press, 1969.
12. Timsina, Susma. *Radha Upnayasma Nari Patra*. M.A. Nepali Thesis, Prithi Narayan Campus, Nepali Bibhag, Pokhara. 2067.
13. Zukin, S. "Space and Symbol in the Age of Decline", (ed.) Re-presentation City. London: Macmillan, 1996.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CONTRASTIVE ANALYSIS AND TRANSLATION STUDIES

Surendra Prasad Bhatta, Ph.D.

Associate Prof.

Abstract

This article introduces to contrastive analysis and translation studies and their uses and importance not only in teaching-learning English language in the classroom situation, but also in mass communication in the areas of business, sharing knowledge, employment, international affairs, social communication and harmony, etc.

'Contrastive analysis' (CA) is a unique linguistic enterprise that incorporates other linguistic enterprises. It is used to compare two or more language systems or their sub-systems. It is often named as contrastive linguistics or approaches. To identify it, James (1980: 2) defines it as, 'a hybrid linguistic enterprise aimed at producing inverted (i.e. contrastive, not comparative) two-valued typologies (a CA is always concerned with a pair of languages), and founded on the assumption that languages can be compared'. Moreover, it is explained that CA concerns neither language classifications, nor language families but the differences between a pair of languages, particularly, their system and sub-systems. Each and every language is distinctive with its unique inherent features. CA concerns with the inherent feature of each language assuming that languages are inherently different and comparable.

Every branch of linguistics studies human languages whether the languages are oral or written, dead or living. Some branches study one part, while others study the whole system of languages in general. For instance, phonetics is concerned with the human noises; it studies how the noises function in relation to the message, sociolinguistics studies the relation between language and society. But unlike this, CA is concerned with both a particular or whole part of a language(s). Therefore, James (1980:3) has fixed the position of CA as, 'interlanguage study... a branch of linguistics is interested in the emergence of these languages rather than in the finished product'. It is a branch of applied linguistics concerned with a bilingual learner's internal process of learning second or foreign language for a particular purpose.

CA is a branch of comparative linguistics; it compares two or more languages or sub-systems (phonology, grammar and semantic areas) for theoretical and practical purposes. The theoretical purpose is based on finding out the language universals (cross language comparison) and the typical features of a particular language. The practical purpose of CA is based on the issues of

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

learning second or foreign language, translation, interpretation, and bilingual education, cultural and psychological studies and so on. Lado (1957:2) puts that it compares;

a. Sound system (phonemes and their variants, morphemes, stress and intonation patterns).
b. Vocabulary systems (forms, meaning, distribution, types...).
c. Writing system (scripts...).
d. Cultural systems (speech acts, communication system, discourse).

CA is a hypothesis, it based on transfer theory. It is developed with the ideas of structural linguistics and behaviorist psychology of language learning. Its main concern is to learn second or foreign language in short span of time, with a limited effort and expenditure. Thus CA is based on the following assumptions.

a. Language learning is a matter of habit formation and mother tongue interference is the main cause of difficulties in learning a second/foreign language.
b. Individuals tend to transfer the forms, meanings and culture of native language to foreign language both productively and receptively in the process of learning L2.
c. The greater the difference between L_1 and L_2, the greater the difficulty will be.
d. Comparison of L_1 and L_2 helps to predict the areas of ease and difficulty.
e. On the basis of CA, appropriate teaching-learning methods and materials will help to reduce the effects of L1 interference.

It is assumed that the prior learning affects the subsequent learning; the habit of the mother tongue (L1) may either help or hinder to learn foreign language (L2). It is often called mother tongue interference. The three types of transfer most frequently referred to in CA are: **positive transfer, negative transfer and zero transfer**. Positive transfer refers to facilitation of the native language systems while learning the L2. Negative transfer refers to the interference caused by the native language while learning the second/foreign language. When L1 and L2 are different or different in a certain areas, the habit of L1 will cause hindrance in learning and the differences will cause errors.

CA assumptions are directed to the second or foreign language learners. Their ultimate aim is to facilitate the learners in learning the L2.The main assumptions CA are concerned on improving teaching learning L2. Thus its pedagogic implications are prediction, testing, and syllabus designing and contrastive teaching.

a. **Prediction:** The basic assumption of CA is to predict the causes of easy and difficult areas of L_2. It can predict the following three areas; first, it can predict in the sense of 'pre-identify'- what aspects will cause problems. Second, it can predict difficulty and causes of errors. Thirdly, it can predict both inter and intralingual errors.
b. **Testing:** It is used for the testing items, which should have validity. It should measure the student's efficiency of the language he has been taught and learnt. It would test everything that has been taught. For testing, CA will have two roles; first, to carry out suggestions on preparing testing items on the basis of learners' level and the linguistic area in which we are going to test.
c. **Course designing:** It is an important concern for the pedagogical principles of L2 teaching and learning. The courses are designed on the basis of the assumptions of selection (what to teach) and gradation (when or in which order to teach of target language items) of teaching items. The teaching learning items in courses are put on the basis of the learning psychological assumptions such as simple to complex, concrete to abstract, known to unknown and so on.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

d. **Contrastive teaching:** Contrasting teaching is the actual implementation by a teacher in the classroom situation. It depends upon the teachers' experiences, qualifications, and creativities on one the one hand and on the other hand, the teaching methods, techniques, procedures, teaching topics, learners' level, linguistic background and so on. The pedagogic implication of CA is that it involves presenting the teaching learning items, corresponding to the procedures followed in L1 acquisition. Grammar translation, direct and audio-lingual methods are considered as the most usual methods.

Briefly, CA serves the following pedagogic functions.

a. **Predictive:** It predicts the difficult and erroneous areas on the part of the learners.

b. **Explanatory:** It explains why the learners commit errors and feel difficult.

c. **Suggestive:** At first, it provides feedback to the teachers for better teaching and preparing remedial materials. Secondly, it suggests the syllabus designers and textbook writers for scientific selection and gradation. Finally, it makes aware to the learners for the areas or points to take care and caution.

'Translation' is a branch of applied linguistics. It studies how texts from one language are transformed into comparable texts in another language. Its focus of interest is not on learning but the process of text- replacement. It has been categorized variously. Bhattarai (1998:50-53) has quoted, as **an art** (Savory 1957; Selver 1966), as **science** (Nida 1964; 1969, Wilss 1982) and a combination of **science, art, craft** and **skill** (Newmark 1981, Sastry 1994). It is an extensive communicative activity. Its areas of studies may be all the languages of world, their cultures, traditions, and the pragmatic uses. Pedagogically, translation is useful to develop accuracy, clarity and flexibility in learning languages and prepare the learners to be communicative and speculative.

'Translation' is a convert exercise. It is used as mediation between two people, their culture and civilization separated by time or space or both. Newmark (1998:5-8) defines it as 'a complicated, artificial and fraudulent since by using another language you are pretending to be someone you are not.' The translator should pretend that he is other person; he should be familiar or behave as if he is a foreigner, forgetting his origin language and culture. He has good knowledge on grammatical system, semantic system, cultural system, literature, philosophy, and idiomatic expressions and so on of the target language, so that he can convert the theme of one language into another language. In translation, the translator has to move into different directions to pull the theme; second language norms, second language writer, second language culture, setting and tradition as well as target language norms, culture, setting and tradition. He has to correlate the cultures, settings, traditions, and norms of both languages and mould them into the language what he needs.

Translation is a professional practice in international organization, government departments, public companies, and translation agencies. It is used for multi lingual notices, national pride, public places instruction, foreign language documents, treaties, contracts, reports, text books and so on. It is a transmitter of culture with truth, progress and proud, i. e., that the Bible translation and the preservation of Latin makes the European people feel proud. It is two-edged instrument; it has the special purpose of demonstrating the learners' knowledge of foreign language and deriving knowledge from foreign language.

In the multilingual country Nepal, there are more than hundred languages and each of them has one or more social or geographical dialects. Each linguistic community has some peculiar problems

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

of its own. Among the cultivated languages of Nepal, some languages are independent but others are dependent. Some languages are similar, while others are different in phonology, vocabulary, syntactical order, the use of lexis, etc. This multilingual setting confers Nepal as a distinctive position on the linguistic map of the world and renders it as one of the most fascinating areas of linguistic research. In communication and education, the local languages are preferred for broadcasting local news and providing primary education. In order to access the primary education to all, the trilingual language policy (mother tongue in primary education and on upwards national and international languages) in education is being adopted. The constitution of Nepal (2047, VS), the Interim Constitution (2063, VS) and the national education commission reports (2011, 2048, 2051, VS) have stressed the primary education in mother tongue. The educationists, psychologists, politicians and social workers stressed to have education in mother tongue and trilingual language policy in education, administration and mass media.

To conclude, some languages have written script and publications, while others do not have any developments except oral form and the native speakers in Nepal. Some languages are growing, while others are going to be extinct. In this situation, in order to manage education in mother tongue, there should have special program to identify the languages and their varieties as well as to develop script, write books, design syllabus, train teachers and manage other necessary things for each language. For these activities, the assumptions and strategies of CA and the translation studies are so useful to provide guidance to the learners, teachers, syllabus designers, and book writers, news reporters not only about the grammatical features of the target language, but also to their semantic uses, cultural, religious, anthropological trends and traditions. Language is not only a means of communication but also the records of socio-cultural practices. Thus, in order to learn and teach language or translate the meanings of certain items from one language to another language, one should learn cultural practices, conventional beliefs and communication systems of the target language and his mother language or source language. Therefore, the implication of CA assumptions and translation studies are so important in the multilingual country like Nepal to adopt the trilingual language policy successfully on the one hand and on the other hand, make people aware giving news in their mother tongue and encourage them for national integration and development, cultural communication and mutual understanding throughout the country among all the linguistic and ethnic communities. As a result, there will be peace and harmony, brotherhood and cooperation, feeling of pride and equality in every affair, accessible of education and communication to all, preservation of endangered languages and scared cultures, thinking them as a national wealth. That's why, it needs to manage a separate contrastive analysis and translation studies from school level to university curriculum.

Works Cited

1. Bhattarai, G. R. (1998). *In other words: sense verses word as unit of literary translation (*With special reference to Nepali-English poetic texts). An unpublished ph. D. thesis, Center for Applied Linguistics and Translation Studies, School of Humanities, University of Hyderabad, India.
2. James, C. (1980). *Contrastive analysis*. London: Longman.
3. Lado, R. (1957). *Linguistics across cultures; Applied linguistics for language teachers*. London: University of Michigan.
4. Newmark, P. (1998). *A text book of translation*. London: Prentice Hall.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"WAITING FOR GODOT" AS A COMIC PLAY

Yog Raj Paudel
Associate Prof.

The subject of 'Waiting for Godot' is a serious, but Beckett's treatment is flippant and gay. Beckett himself once described the play as a 'tragic-comedy'. He is indeed, a laughing philosopher, who utters profound truths and yet makes us laugh. Vladimir and Estragon never laugh, for they have no reasons to. They remind us of the clowns, who make others laugh, although they are on the verge of shedding tears. We laugh at their antics, their cross-talks, their contradictions, and yet weep at them. And that is the essence of humor, which is a blending of laughter and tears. Wit has an intellectual appeal, while the appeal of the humor is to the heart. In 'Waiting for Godot' laughter is excited by comic situations, comic dialogues and comic cross-talks.

Waiting for Godot (1954) is one of the most commented works in English written in the 20th century. It provokes thoughts of many critics for it takes away the surface detail from the situations it presents and shows their real nature. It is a poignant expression of pessimism and despair. And yet it is a revelation, a play of vision. The twentieth century is an era of nightmares and hopelessness. The Existentialists, the Surrealists and the Absurdist presented a lurid pictured of life. "Waiting for Godot" says Sengupta(1990), "is perhaps more lurid than the rest. "it displays", observe Hornstein, Percy, and Brown, " his characteristic idioms in personal and stage: the characters are clown/tramp figures linked in a double acts (in other plays the relation may be master-slave, executioner victim), the set is stark, bare, and unlocalized ; there is hardly any action, and the dialogue is repetitive and contradictory. The language, like everything else, being incapable of giving meaning to an absurd world functions as an incomplete phenomenon in itself". The play shows pain and fear as well as the humor of the two men as they despairingly try to use the reason and argument to help them in situation where reason is not enough.(Thornley and Robert, 171)

Waiting for Godot has almost no action. Moreover, hardly anything substantial or memorable is said by Estragon and Vladimir, the main characters, or by Pozzo and Lucky, who pass by in each of the play's two acts. Didi and Gogo are waiting for Godot, who never comes. He may never come, yet they will wait until the end of each day and then return the next day to wait again. This is like life, they say: boring, puzzling, repetitive, and full of sadness, injustice, and pain. What to do on a road that leads nowhere while waiting for a man who never comes, for an appointment that is never kept, for a goal that cannot be achieved? They assume one another, they tell stories, they dance, they complain, they help each up when they fall. This is the way we live when life is shorn of

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

illusion and deceit, rid of trivial goals whose achievement means nothing. This is much subtly expressed in the following dialogue:

Vladimir: that passed the time.

Estragon: it would have passed in any case.

Vladimir: yes, but not so rapidly.

Commenting on *Waiting for Godot*, Sinha (1995) writes "Samuel Beckett's *Waiting for Godot* introduced to the English stage, and English audience the kind of theatre that Martin Esslin has called "theatre of the absurd". Absurd theatre does not appear to have a social aim. In the plays that Beckett produced, the poetry is not the language, which is deliberately kept flat and unpoetic, but resides in the action of play, an action Esslin calls 'Absurd'. Basically, this kind of theatre seeks to express the feeling that the world cannot be explained or reduced to a system of values."

Waiting for Godot has many touches which are genuinely comic, whether because of the wit of the dialogue or the humor of character or situation, there is also comedy on the lower plane, comedy of the type seen on the music-hall stage. Quite understandably this occasionally degenerates into the aspect of the Absurd. Often, of course, the comedy is not unalloyed with more serious implications, so that the total atmosphere is closer to that in 'dark comedy'. The wit is at times blind for a more profound response. For example, Vladimir is determined not to hear Esrtagon's nightmare. The latter pleads with him in vain to hear him, saying that there is nobody else to whom he may communicate his private nightmares. When Vladimir is determined not hear him, Estragon turns the tables on him by implying that Vladimir is afraid of listening to his dream because he finds it impossible to cope with anther nightmare:

Estragon: I had a dream.

Vladimir: Don't tell me!

Estragon: I dream that-

Vladimir: Don't tell me!

Estragon: [Gestures towards the universe]. This one is enough for you?

Sometimes the wit arises from the fact that one of the speakers either really mistakes the meaning of the other, or pretends to do so. Or the speaker puts a construction on the words of the other which he never intended. An example of the former can be seen when Vladimir wishes to tell Estragon that he has done enough of begging and must stop it now. Estragon applies the word 'enough' to the five francs he has asked for, rather than to his own beggar-like behavior.

Estragon: Even ten francs would be welcome.

Vladimir. We are not beggars!

Pozzo: Is there anything I can do, that's when I ask myself, to cheer them up? I have given them bones; I have talked to them about this and that. I have explained the twilight, admittedly. But is it enough, that's what tortures me, is it enough?

Estragon. Even five.

Vladimir. [To Estragon, indignantly]. That's enough:

Estragon. I couldn't accept less.

Pozzo. Is it enough?

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

An example of the latter type is seen in the situation where Pozzo, not knowing the reason why Vladimir has gone away, says to Estragon that Vladimir ought to have waited. Estragon, who knows why Vladimir could not have waited longer (since he was feeling the pressure of a full bladder), makes a witty comment on it.

Pozzo.[looking up]. You did not by any chance see-[He misses Vladimir]. Oh! He's gone! Without saying good bye! How could be! He might have waited!

Estragon. He would have burst.

Vladimir and Estragon who call each other Gogo and Didi are clearly derived from the pairs of cross-talk comedians of English music-halls. Their dialogue has the peculiar repetitive quality of the cross-talk of comedians' patter.

Estragon. So long as one knows.

Vladimir. One can bide one's time.

Estragon. One knows what to expect.

Vladimir. No further need to worry.

And the parallel to the music hall and the circus is even explicitly started.

Vladimir. It's worse than being at the theatre.

Estragon. The circus.

Vladimir. The music-hall.

Estragon. The circus.

In accordance with the traditions of the music-hall or the circus, there is an element of crudely physical humor: Estragon loses his trousers: there is a prolonged gag involving three hats that are put on and off and handed on in a sequences of seemingly unending confusion.

The circus is another source of the unique brand of the humor of *waiting of Godot*. The totters, the pratfalls, the tumbles, Estragon's trouser-dropping, Vladimir's clumsy gait, Lucky's palsy and Pozzo's cracking of the whip- these are all lifted straight from the clowning in a circus. The amount of gestured in a play supposed to be devoid of action is in fact extraordinary. Estragon and Vladimir, for instance, entertain themselves at one moment by exchanging hats in a complex routine which leaves Vladimir significantly in possession of Lucky's, the source of the slave's eloquence. The hats themselves are a direct tribute to the masters of the silent film comedy- Charlie Chaplin and Buster Keaton- and their talkie successors- Laurel and Hardy (Sengupta-1990). All of this – music hall patter, circus clowning and movie costume- is taken, even down to the round song and the lullaby from the most popular and elementary forms of entertainment. This is the comedy which resides in a work unjustly thought of as gloomy and boring. How can a play liked this be dull? If Estragon's priceless howler is delivered or if Pozzo's words and actions are exploited by an actor with the requisite presence and physique, far from weakening the play, a director who brings its comic elements accurately, enables the play's serious meditation on the vanity of human wishes to be made all the more effectively and forcefully.

Beckett's play begins with Estragon struggling to make off his boots and saying: "Nothing to be done." Indeed, in so far as the play has a message, it is more or less contained in these words:

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"Nothing to be done". And yet the two tramps go on doing if we can use the word "doing" for their activities. We also learn that if Estragon has chronic foot trouble, Vladimir has chronic bladder trouble. The dialogue comes round again to the theme words: " Nothing to be done", this time spoken by Vladimir; and, as he speaks these words, the action also comes round to where it started, with Estragon by a supreme effort falsifying the words and managing to pull off his boots. That is one thing accomplished any-how.

The dialogue in Waiting for Godot shows certain features which are characteristics of Beckett's manner. One of the verbal antics employed is the device of cancellation or qualification. On two occasions, for instance, Vladimir qualifies his admission of ignorance about the nature of the tree:

Estragon. What is it?

Vladimir. I don't know. A willow.

Again

Estragon. [Looking at the tree] What is it?

Vladimir. It's the tree.

Estragon. Yes, but what kind?

Vladimir. I don't know. A willow.

On both occasions, after saying that he does not know what tree is it he adds "A willow".

Much of the dialogue follows that the inconsequential spontaneity of everyday speech in which the different participants tend to pursue a line of thought independently of one another. Many comic misunderstandings result from this kind of technique. There is, for instance, the exchange preceding Lucky's monologue, where Pozzo asks what he can do for these honest fellows, the tramps. Estragon would be satisfied with ten francs, while Vladimir remarks: "We are not beggars". Such comic misunderstandings are pure vaudeville. Here is another example:

Vladimir. Where are your boots ?

Estragon. I must have thrown them away.

Vladimir. When?

Estragon. I don't know.

Vladimir. Why?

Estragon. [Exasperated]. I don't know why I don't know!

Vladimir. No, I mean why did you throw them away?

In such bits a dialogue time is lost through confusion over the precise meaning of words. "Are you friends?' blind Pozzo asks in Act ÉÉ, provoking Estragon to noisy laughter: "He wants to know if we are friends!" Vladimir mediates here as on other occasions by pointing out, "No, he means friends of his."

The dialogue owes a great deal in fact to the well-established music-hall cross-talk in which two characters- a "straight" man and a "funny" man – become entangled in complexities. Estragon tries to explain to Vladimir that since the latter is the heavier of the two he should logically try hanging himself from the bough first. "If it hangs you it'll hang anything", Estragon concludes. The comedy of this is reinforced when the initial basis of the argument is itself bought into question. "But am I

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

heavier than you?" asks Vladimir. Another familiar music-hall joke is that of mirrored repetition. Both Estragon and Vladimir, for example, almost simultaneously shake, and look closely into, a favorite object -Vladimir his hat, and Estragon his boot-, and both men exclaim: "Hurts! He wants to know if it hurts!" within a minute of each other. Here is another bit of comic cross-talk of the music hall variety:

Estragon. And we?

Vladimir. I beg your pardon?

Estragon. I said, and we?

Vladimir. I don't understand.

Estragon. Where do we come in?

Vladimir. Come in?

Estragon. Take your time.

Another form of music- hall comedy was the monologue. In this play it is Pozzo who makes use of it, in his discourse on the twilight which ends gloomily: "That's how it is on this bitch of an earth" and also in his speech in Act II about life taking up but an instant as "they give birth astride of a grave" (Sengupta- 1990), though the latter piece is rather somber. But Vladimir too provides an example in the comic banter which begins, " let us not waste our time in idle discourse, " and proceeds to do just that.

In short, the three basic forms of actions: circus clownery music hall cross-talk, and dramatic mime, all are found in Beckett's theatre, and serve to enrich it. This is appropriate, since his drama illustrates man's many attempts to fill his life's emptiness, and so accords an important role to action in its varied forms. The Beckettian hero is a sort of clown who uses words and performs gestures that are intended to be amusing, in order to pass the time. But unlike a real clown, he seeks not to amuse, but to cheat his own boredom; he is acting, but for himself. Apparently humorous, the cross-talks bring into sharp focus the oddities and mysteries of human existence. Nothing in the play is funnier than unhappiness and it is the most comical thing created by the situation and enriched by comic dialogues and actions of characters in the play.

Works Cited

1. Douglas, Dennis (1986) 'The drama of Evasion in waiting for Godot", New Delhi, Cosom
2. Hoffmann, F.J. (1989) Samuel Beckett: The language of self. London, Longman.
3. Kenner, Hugh (1969) A Reader's Guide to Samuel Beckett. New Delhi. Orient Longman.
4. Doron, Charles Van (1992) A history of Knowledge. New York, Ballantine Books.
5. Sengupta, S.P. (1990) Samuel Beckett Waiting for Godot. Bareilly, Prakash Book Depot
6. Sinha, A.K. (1995) A Student's Companion to English Drama. Patna, Bharati Bhawan.
7. Thornley, G.C. and Roberts, Gwyneth (1991), An outline of English Literature, Hyderabad, Orient Longman.
8. www.echeat.com/engliterature
9. www.enoles.com/waitingforgodot
10. www.literature-study-online.com/...../beckett-comedy.html

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ECOCRITICISM: A STUDY OF ART, SOCIETY AND NATURE

Mohan Raj Gauli

Lecturer

Art and Nature

There is close relationship between art and nature. On the one hand, nature is understood through art; on the other hand, art is created with the help of nature. The beauty of nature is brought out and put in front of us comprehensively by art. For example, the beauty of rainbow and daffodils is evoked by William Wordsworth through his poems "My heart leaps up" and "I Wandered Lonely as a Cloud" respectively. The poems unfold immense beauty of the rainbow and daffodils on the one hand and on the other hand, it is nature in which poems work and establish their identity. Another example is the painting of Monalisa, a famous art by Leonardo da Vinci. It was contemporary environment that encouraged Leonardo da Vinci to create such art.If a work of art works successfully in us, it is more than a momentary delight for it deepens our understanding of what matters most. Art adds to the permanent richness of our soul's self attainment. It helps us arrange our environment for authentic values. It makes possible civilization. In this regard Alfred North Whitehead, a great Philosopher of the twentieth century, argues:

[A]rt is the arrangement of environment so as to provide for the soul vivid [. . .] values. Human beings require something, which absorbs them for a time, something out of the routine, which they can store at. But you cannot sub-divide life, except in the abstract analysis of thought. It is something which adds to the permanent richness of the soul's self-attainment. It justifies itself both by its immediate enjoyment, and also by its discipline if the inmost being. It transforms the soul into the permanent realization of values extending beyond its former self. (209)

Thus, artistic form is an economy that produces lucidity leading us to understanding nature as well as human value, and, in turn, manages our lives. Art reveals a subject matter with value dimensions that go beyond the artist's idiosyncrasies and perversities. The art of certain period is the revelation of the collective soul of its time. Therefore, art is the media that exhibits the real condition of nature. It is art that brings inner and exact situation of nature and makes the people experience it in the world. Consequently, art makes us love nature. In this context Oscar Wilde says:

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Art makes us love nature more than we loved her before, it reveals her secrets to us and after a careful study of Carot and Constable we see things in her that had escaped over observation. (17)

Oscar Wilde believes that art reveals nature's lack of design, her curious crudities, her extra ordinary monotony, her absolutely unfinished condition. Although nature has good intentions, she cannot carry them out. Infinite variety of nature is not found in nature only. It rests in the imagination. Here, through the faculty of imagination, an artist creates his art and it evokes nature's unlimited variety. For instance, *Rtusamharam*, by Kalidasa demonstrates the complete identification of love, nature and woman:

The hum of madly excited honey bees
the cuckoo's sweet melodies, blossoming mango tree;
golden champa gaily festooned with flowers, rakes
the proud hearts of noble women
and Love's flames kindle and blaze. (134)

The poem describes nature, woman and love through artistic conventions. *Rtusamharam* shows how nature's beauty is compared with woman's beauty. The beauty if Vindhya mountain and woman is vividly described through the poetic art of Kalidasha. In canto V "Winter, " the poet describes the earth covered with stacks of the ripe rice and sugar-cane. This is the season when the air rings with the hidden calls of curlews. People warm in sun and wear heavy garments. Observing the scene he says:

With faces radiant and golden lotuses
and long, liquid eyes, with lustrous red lips
and hair playing enamored round their shoulders
women shine in their homes these frosty mornings
bearing the semblance of the goddess of beauty. (128)

Faces of the women are compared with "golden lotuses" that exhibit emotion. In "Frosty mornings" women bear the image of goddess. Women's beauty is extended with the help of nature.

To exhibit the close relationship between art and nature, we can take the example of N. Scott Momaday's *The Way to Rainy Mountain,* where he, as an artist, tries to convey the insights of Native American though the description of nature.

The next morning I awoke at dawn and went out on dirt road to Rain Mountain. It was already hot, and the grasshoppers began to fill the air. Still, it was early in the morning and birds sang out the shadows. The long yellow grass on the mountain shone in the bright light, and a scissortail hide above the land. There, where it ought to be, at the end of a long and legendary way, was my grandmother's grave once, I saw the mountain and came way. (779)

Momaday recounts whole history in the images of nature, i.e. mornings, dawn, birds, rainy mountain and dark stones. It shows culture can't be created in isolation. It evokes relationship between past and myth., which ultimately constitutes the culture. Here we find a good understanding of the

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

physical world. Creative arts, poetry, painting and symphony are the sources of energy because they are fertile lands of creative imagination. Nature may be destroyed but art protects her and she can be seen and experienced in poems, paintings and songs. Natural things can be multiplied by thousands and more than that by an artist in this world.

In conclusion, art and nature are very much related with each other. Although both of them express their own identity, one also depends upon the other. If art discloses the secret beauty of nature, it is nature that provides the subject matter for art. In the absence of nature, no art can be created. It is the nature that makes any artist create art. Although, art goes beyond nature, it is always the outcome of natural surroundings. At the same time, nature is transitory and it keeps on changing through destruction as well as natural process. However, art maintains its permanency unless it is destroyed by outside agency.

Value of Nature

Because of human activities, the life of plant and animal kingdoms has been terribly affected. People seem to use plants and animals for their own sake and ignore the life of others. They tend to exploit natural things and make their present life comfortable. Moreover, this is not the case of only present, but also the past and it will remain in future. Some people rake nature as "red in tooth and claw" whereas others take it as "benign garden of Eden." In this regard, David E. Fisher says that some people see nature in the purest Darwinian term that is the fittest survive and the rest perish. Here Fisher agrees with the idea of Bertolt Brecht who says that a man is alive because he feeds on others. At the same time, it is also obvious that "the world is full of creatures who want to eat us" (134). In this context, Fisher is of the view that although we can save ourselves from the wild animals such as wolves, we are not able to save ourselves from the bite of mosquitoes that borrow deep into our bodies and breed their offspring. He says:

The creatures want only to live and die in peace within our bloodstreams but they accidentally cause a malfunction in our mechanism which goes by the name of malaria and affects literally hundreds of millions of people and kill several millions a year mostly children.(134)

In spite of a great development in medical science, many hundreds of millions of people are mercilessly killed by malaria, elephantiasis, sleeping sickness and a horde of other microbial horrors. Therefore, Tennysonians are true when they talk about the antagonistic nature of nature. They believe that each species live by feeding one another. According to Fisher, although the nature on the one hand seems benevolent, it is always seeking the ways of destruction on the other hand. Although the sun warms us, it warms also the tropical oceans. As a result, heat energy is transferred to the winds and creates hurricanes at speeds of more than hundred miles an hour. Human beings just watch the horror created by the nature. Even developed countries cannot overcome the destruction done by the nature in spite of the massive development in the field of science and technology. Hurricanes and floods knock down their buildings and fling people with deadly force. Therefore, nature is always ready to rise against the human beings on every side, and we are not in the position to stop it.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

On the other hand, Fisher also fowards the Edeners' convictions that these are merely "Anomalies, blemishes in a larger landscape of benign beauty" (135). They only see the harmonious environment among the creations of the nature. They talk about the examples of symbiosis in nature. Fisher says:

Sharks, which are example nonparcil of monsters who live by devouring others, also exhibit the most gentle symbiotic relationship with their remora. These fish attack themselves to the shark with suckers and hang on for a free ride. When the shark slows down to feed after a kill, the remora slip off and dine on the scarps. To pay for all this they clean the shark's skin of parasites and dead cells. (136)

Therefore, it is evident that the entire earth is a largely well-managed system of interactive creatures in a natural society. They are necessary for each other to maintain balance of the nature. All of the, knowingly or unknowingly help each other in a managed system. However, unfortunately, in the name of humanity human beings, so called superior creatures, interfere the balanced garden. Although we are entitled to live freely and happily, we are literally neither master nor should we kill those species, which are weaker than us, or we simply do not like them. In this way, Fisher thinks that the miseries and problems of our life are because of our shortcomings. People are bound to suffer due to lack of insight and compassion while working with nature.

Fisher talks about the Gaia hypothesis and says that Edeners have eagerly supported it. Here it is stated that the earth is virtually a living organism. It means all life and all processes are interrelated. But it is only man who tends to divert from nature and violates Gaiac facts. Edeners believe that it is we who are out of step and not the hurricanes and anopheles. For the well being of us, we should not tend to confront nature as an adversary. If we violate it, we will be naturally doomed because we are still just one speckle among billions of others. In this context, Fisher suggests that we should search for rightful niche and keep ourselves within our ecological boundary to maintain the harmonious situation on this earth.As far as the Tennysonians are concerned, Fisher believes they are right to note that we must somehow raise ourselves above the natural order of things for our survival. He attacks them on the ground that nature operates only by tooth and claw and that survival depends on strength alone. Here we must acknowledge that there exists cooperation between and among species and individuals. The solution comes when we want to live within our limitation no matter how powerful we think of ourselves because neither we can cool down the earth nor can we increase the ozone layer at our will. Therefore, Fisher is right to say "conditions change, nature will change with them and go on as serenely as before" (140).

So far as Lynn White, professor of medieval and renaissance history, is concerned, he argues that the root cause of our ecological crisis is very historical. For him, fundamental; causes of environmental problems begin just after the creation of man. He is of the view that Christianity is responsible to bring environmental degradation because it believes that "man is granted by God to rule over the nature" (Genesis 1:26-28).Lynn White thinks that religion conditions human ecology. In other words, beliefs about our nature and destiny, determine human ecology. Christian dogma has interpreted the dominion over nature that God granted to man to mean "nature has no reason

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

for existence save to serve man" (14). The forms of our thinking and language have been guided by religion. It can be proved with the example that all great scientists ere religious leaders. In this context, White argues that Galileo had been expert amateur theologian and Newton regarded himself more as a theologian than a scientist. Therefore, both science and technology are based on theology and since they are responsible to bring the ecological crisis in this world, the root cause of this crisis is religion and we must rethink and reorder it to minimize the present increasing disruption of the global environment. Lynn White supports the ideal of Saint Francis who proposed an alternative Christian view of nature and man's relation to it. As a result, White suggests getting the solution of ecological crisis from the religion itself. There must be something within Christianity, which is eco-friendly.

In conclusion, we must admit that the life of plant and animal kingdom has been terribly affected by environmental problems, which had begun with the creation of man. Since the environment is badly affected, we should neither take it as "red tooth and claw" nor should we consider it as "benign" because only in eco-system, our easy life is possible and we can live at the fullest extension of our powers. Our survival depends upon how well we know the nature. We should acknowledge that we have to preserve nature to preserve ourselves.

Works Cited

1. Fisher, David. "The Nature of Nature." *The Nature of Nature*. Ed. William H. Shore. New York: Harcourt Brace, 1994. 134 – 141.
2. Kalidasa, "Rtusamharamh." *The Loom if Time: Selection of His Plays and Poems*. Trans. Chandra Rajan. New Delhi: Penguin, 1990. 104-134.
3. Momaday, N. Scott. *The Way to Rainy Mountain. Nature Writing* Ed. Robert Finch and John Elder. New York, W.W. Norton, 1990. 774-779.
4. Rueckert, William. "Literature and Ecology." *The Ecocentricism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Eds. Glotfelty Cheryll, and Harold Fromm. Athens: University of Georgia Press, 1996. 105-123.
5. White, Lynn. "The Historical Roots of Our Ecological Crisis." *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Eds. Glotfelty Cheryll, and Harold Fromm. Athens: University of Georgia Press, 1996. 3 -14.
6. Whitehead, Alfred North. *Science and the Modern Wolrd*. NY: Macmillan, 1925. 209.
7. Wilde, Oscar. "The Priority of Art." *The Modern Tradition : Backgrounds of Modern Literature*." Eds. Richard Ellmann and Charles NY: OUP, 1965.
8. Wordsworth, William. *Complete Poems of William Wordsworth*. NY: Henry Holt and Company, 1949.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

DIMENSIONS OF FOREIGN AID IN NEPAL

Namita Pokhrel
Lecturer

The transfer of resources from the advanced countries to the developing countries for the purpose of encouraging economic growth is a very common economic activity these days. In developing countries, like Nepal, there is a saving-investment gap. As the domestic saving cannot fulfill their requirements, they have to depend on foreign aid. Foreign aid comes in two forms – private capital and public capital. The public foreign capital is more important for developing countries than the private foreign capital. The financial need of developing countries is very high-private foreign investment is not sufficient to solve their problems. Besides, private investors are not much willing to invest in the field like- education, public health, medical programs technical training, research etc. where profit is low.

It is widely believed that foreign aid is indispensable for the rapid development of developing countries. However, many economists do not accept this statement and there are different views in favor and against the importance of foreign aid.

Views in favor of foreign aid

One of the main characteristics of developing countries is low saving and low investment. Massive investment is needed to achieve high economic growth and foreign capital can help to increase the investment. Foreign capital is also important in the field of foreign exchange. There is a gap between imports and exports in developing countries, which leads to the unfavorable balance of payment. It is through the foreign aid that the developing countries can solve this problem to a great extent. The developing countries suffer from technological backwardness. This leads to high cost of production and low productivity of labour and capital. Foreign capital provides sufficient physical and financial input along with the technical expertise, skilled personnel, organizational experiences, market information, advanced production techniques, innovation products among others. All these activities accelerate economic development. Similarly, there is lack of overhead capital to establish infrastructures, without which no developmental work can take place. Another area where developing countries have to depend on foreign aid is industrialization. Foreign capital is needed to establish basic and key industries such as steel, machine tools, and heavy electrical and chemical plants that in turn lead to chain reaction in other related industries. Private investors are rarely interested to invest on risky ventures especially in the developing countries. Therefore, the developing countries have to depend on foreign capital to explore new areas and to tap new

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

resources. The employment opportunities within a particular economy will increase only when infrastructures are created, people are trained, new industries are established, new resources are explored and new areas are opened. This then enhances the living standard of the people.

Views against foreign aid

Economists who are not in favor of foreign aid, say that if the minimum necessary environment of development are present in a country, developmental activities will progress even without foreign aid. According to them, the actual advantage of foreign capital is very small and that it has been highly exaggerated by many. Foreign aid is often used for wasteful projects that absorb more local resources of greater value than their net output, and many of them go into loss year after year. Foreign aids are usually tagged with many conditions that often retard the operational capacity and expansion of private enterprises, so that the most expected growth is rarely achieved. Foreign aid has failed to improve the income earning capacities of many developing countries. It is evident from the fact that most of them are now saddled with enormous external public debts. Foreign aid also encourages the recipient government to make ambitious plans that include fiscal policies involving large expenditures. This causes depletion in foreign exchange reserve, which eventually creates the problem of balance of payment and inflationary pressure. Many developing countries are compelled to follow the prescribed models to obtain foreign aid. Also there are many incidents of political pressures on the recipient countries to follow certain policies, which may be against their sovereignty.

The role of foreign aid in Nepal

Nepal's first development plan (1956-1961) was almost entirely funded by foreign aid. The share of foreign aid in the public sector development expenditure continuously declined to 45% by the 4th plan (1970-1975). Its share however started increasing again and reached the level of 49.8% in the 7th plan period (1985-1990). This went up to 54.5% in the 8th Plan period (1992-1997), 53% in the 9th Plan period (1997-2002) and 59.2% in the 10th (2002-2007). Thus, the share of foreign aid in the development expenditure of Nepal is quite high. But the net flow of foreign aid in the disbursement per capita per year is quite low in comparison to many other countries. The main reason for such a low aid disbursement per capita is our dismal performance in the aid utilization and aid absorption which had always been less than 50% of our own commitment. We have neither able to claim for reimbursement nor been able to fulfill the grants and loan conditions. Multilateral aid is more reliable than bilateral aid in terms of materializing commitment into disbursement. The net amount of foreign aid to our country has been gradually decreasing during the years. It has been found that only ¾ th of the total donated amount is used by the government. It is a custom of the donors to ask about the percent of unused donation during the previous years before giving fresh aids. They ask as to why the previously given amount was unused.

The excessive dependence on the foreign aid has caused our government to lose control over the decisions as to where and how to spend the money. The donors usually do not care about the detailed plans prepared by the government regarding the investment in different sectors. Foreign aid allocation has not matched government priority since the year 1985. For instance, in all the four 5 year plans from 1985 to 2007, government priority has been in Agriculture and forestry. However, most of the donors' funding was on "Social services". A large amount of money is being provided to various NGOs by bypassing the government's line agencies. Even the foreign aid policy made

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

by the government in 2002 could not be implemented. There are many reasons for it. The donor agencies are too powerful in relation to the Nepal government. So, they dictate where the aid is to be spent. Political leaders have their own NGOs which establish connections with INGOs and donors. They get the money directly. Unfortunately, they have the ability to channel the given aid to the areas that are being run by their supporters rather than mobilizing it through the government.

In Nepal, aid is both misallocated and misused. It is difficult to convince the donors to provide aid. Then comes the problem of the proper allocation of the received money. The impact of foreign aid on economic growth is not significant as we are lagging behind in developmental activities. The results are rather disappointing. Other important factors responsible for the ineffectiveness of foreign aid in Nepal are: the changing priorities and development philosophies of the donors, lack of proper planning and commitment, weak institutional and managerial capability, inappropriate macroeconomic and sectoral policy environment, lack of transparency, frequent change in policies after the change in government security problem, corruption and leakages, lack of proper targeting and project design, low mobilization of domestic resources increase in dependence on aid among others.

Nepal is receiving soft loans from more than 50 donors with average maturity period of 40 years, a grace period of 10 years and a per annum interest of less than 1%. Nepal receives aid, mostly for poverty eradication and social sector development. The programs included under them are rural development, decentralization, credible institution, participatory approach etc. Local empowerment, gender issues and rural infrastructures come top on the agenda. When the flow of aid on particular sector, is compared with the output it is very unsatisfactory. The foreign aid also cannot solve the problem of our large-scale poverty. The plans, projects and the programs of Nepalese government are made in Katmandu with the help of donors. In most cases, such projects are unrealistic and superficial and do not drastically help to uplift the real poor in rural areas. Urban people are more benefited than the rural, which has again widened the gap between the urban and rural population. Foreign aid also provides an easy alternative to the government and it reduces the domestic saving too. However, over reliance on foreign aid also increases the debt burden for the country.

Conclusion

If we observe the different aspects of foreign aid we can conclude that it is not indispensable for the development of a developing country, though we are not in a position to reject it at present. We need to optimize the allocation of foreign aid, which should be allocated on the basis of a country's needs and preferences. We should make our own decision. We must be able to convince the donor countries to allow us to decide according to our needs. Donors do not usually oblige to their previous commitments. So, at the time of disbursement, the amount is much lower than commitments. Our past experiences say that in all development plans of Nepal, disbursement of aid is far less than the commitment. This is usually because the donors do not have a full confidence in our ability to utilize the donation. They cannot believe our performance as it had been dismal in the past.

Firstly, if we want to get sufficient amount of foreign aids we have to change ourselves . We must make suitable changes in policies and then in the method of their implementation. At the same time, we must not forget about the distributional aspect (i.e. who is getting how much.) We can attract more foreign aid if we become more result oriented. There should be transparency in implementation of our programs, corruption and leakages must be controlled.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

If we are able to make those changes, we will benefit accordingly. Development activities will gather momentum in our country; the donors will be fully satisfied. Recently, the government has adopted a policy of generating revenue domestically. Excessive reliance on foreign aid is not good. Let us hope that we Nepalese will succeed on our ultimate goal of making rapid development without having foreign aid.

References

1. Adhikari Aditya, *Aid and its discontents,* Kathmandu Post, 17th March, 2009.
2. Agrawal, A.N., Lal K. *Economics of Development and Planning,* 1993, Vikash Publishing House Pvt. Ltd.
3. Economic Survey (2007/08) *Government of Nepal, Ministry of Finance* (July 2008).
4. K.K. Gurugharana, *Poverty alleviation in Nepal and the role of foreign aid, The Political Economy of Small States,* NEFAS, 1997.
5. Jhingan M.L. (1999), *The Economic of Development and Planning,* Vrinda Publications (P) Ltd. Delhi.
6. Pyakuryal B., Adhikari D., Dhakal D.P., *Is Foreign Aid Working?* Mandala Book Print, Kathmandu.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

DUAL OR NON-SINGULAR NUMBER SYSTEM IN LIMBU LANGUAGE

Bhawani Shankar Adhikari
Lecturer

I. Introduction

Language is the means of verbal voluntary vocal communication system but it has its own unique components. There are as many languages as the castes, ethnicity and different people of different places, regions and nation where they dwell from the time immemorial. Limbu language is one of the languages of the country, Nepal. It is spoken mainly in three districts panchthar, Taplejung and Terathum of Eastern Region of Nepal. The language is used mainly in Limbu communily. But it is often believed that limbu language spoken is "Panchthar District" is standard form of speaking Limbu language in comparison to the other parts. The limbu language spoken in 'Terathum' District is called as the "Chhathare" and the limbu language spoken in Taplejung district is called "phedappe" respectively. These are the three types of - 'Panchthare', 'Chhathare' and 'phedappe'. Classification of limbu languages has their own distinction in their tones and word meanings but not the difference in "number". So, it tried to compare and contrast the limbu language with Nepali, English and Sanskrit languages especially in "Number" respectively.

II. Disparity in Limbu Language with Nepali and English

Nepali language has got only two numbers- singular number and plural number. In singular number as for example: i) म जान्छु = Ma Janchhu, (I go) हामीहरू जान्छौं – Hamiharu Janchhau (we go). The first one is singular number and the second one is plural number in Nepali language. Likewise, English language also has got only singular and plural numbers. English and Nepali languages are similar in the case of number because both have only the singular and plural numbers but nothing in between of them. In other words, there is not dual number (Dui Bachan) in both Nepali and English languages.

In fact, limbu language is different from Nepali and English in the feature of number, limbu language does not have only singular number and plural number but it has got another number called dual number or Dui Bachchan. In this respect, limbu language resembles with Sanskrit language which has also got singular number, dual number (Dui Bachchan) and plural number. The followings are the three types of numbers in limbu language.

The information given in the table is based on the personal discussion with Rajendra Kumar Jagebu, teacher and the writer of limbo dialect, in Panchthar Yanganam, in 2067/06/18.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(ङ) रूय्यकः-

इसाको बाह्रौं शताब्दीका आचार्य रूय्यकले भामहादि प्राचीन अलङ्कारवादी आचार्यहरूलाई उद्धृत गर्दै अलङ्कारलाई काव्यको मुख्यतत्त्व मानेका छन् तर आफ्नो स्पष्ट परिभाषा भने दिएका छैनन्। उनले **'अलङ्कृतिरलङ्कारः'** यस भावव्युत्पत्तिपरक कथनलाई नै काव्यको परिभाषाका रूपमा स्वीकारेका छन्। त्यसैले यिनलाई प्रसिद्ध अलङ्कारवादी आचार्य भनिन्छ। रस र ध्वनिको बोलवाला चलेको बेलामा पनि उनले अलङ्कार सिद्धान्तलाई आत्मतत्त्वका रूपमा पुनरूज्जीवित गर्ने साहस गरेका हुन्। उनले प्राचीन अलङ्कारवादी आचार्यहरूको मतको स्मरण गर्दै आफू पनि तिनै मतहरूको अनुयायी भएको स्पष्ट पारेका छन्। अर्थात् अलङ्कार काव्यको मुख्यपक्ष वा आत्मतत्त्व हो भन्ने कुरा आफ्नो ग्रन्थमा यसरी उल्लेख गरेका छन्– **"इह हि तावद्भामहोद्भाटप्रभृतयः चिरन्तनालङ्कारकाराः प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारकतयाऽलङ्कारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते। तथा हि पर्यायोक्ता-प्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्याक्षेपव्याजस्तुत्युपमेयोपमानन्वयादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन। स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्। इति यथायोगं द्विविधया भङ्ग्या प्रतिपादितं तैः।"** (रूय्यक, अलङ्कारसर्वस्वम्, पृ. ४) उनले अलङ्कारलाई काव्यको आत्मतत्त्व मान्दै अलङ्कारको वैज्ञानिकरूपमा वर्गीकरणसमेत गरेका छन्। अलङ्कारलाई सर्वप्रथम शुद्ध र मिश्रवर्ग गरी दुई भागमा विभाजन गरी शुद्ध वर्गलाई पुनः पौनरूक्त्यवर्ग र अर्थालङ्कारवर्गमा विभाजन गरेका छन्। अर्थालङ्कारवर्गलाई सादृश्यमूलक, विरोधगर्भ, श्रृंखलाबन्ध, वाक्यन्यायमूलक, तर्कन्यायमूलक, लोकन्यायमूलक र गूढार्थप्रतीतिमूलक गरी सात भागमा विभाजन गरेका छन्। उनले आफ्नो लक्षणग्रन्थ 'अलङ्कारसर्वस्वम्' मा ८२ वटा अलङ्कारहरूको विशद् चर्चा गरेका छन्। त्यसैले उनी प्रसिद्ध अलङ्कारवादी आचार्य मानिन्छन्।

(च) जयदेवः-

तेह्रौं शताब्दीका आचार्य जयदेव पनि अलङ्कारवादी आचार्यका रूपमा देखा परेका छन्। उनले आफ्नो लक्षणग्रन्थ 'चन्द्रालोक' मा 'अलङ्कार काव्यको अनिवार्य तत्त्व हो। अलङ्कारविनाको काव्य आगोबिनाको कोइला समान निरर्थक हुन्छ भनी आफ्नो मत यसरी संस्थापन गर्दछन्- **"अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती। असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती।"** (जयदेव, चन्द्रालोक १/८)। उनले आफ्नो ग्रन्थ चन्द्रालोकमा १०४ वटा अलङ्कारको चर्चा गरेका छन्। अतः अलङ्कारविना काव्यत्व नस्वीकार्ने जयदेव पनि अलङ्कारवादी आचार्य हुन् भन्ने प्रमाणित हुन्छ।

(छ) अप्पय्यदीक्षितः-

सोह्रौं शताब्दीको अन्त्य र सत्रौं शताब्दीको प्रारम्भमा आएर पुनः अलङ्कारवादी आचार्य अप्पय्यदीक्षित देखा पर्दछन्। सोह्रौं र सत्रौं शताब्दीका आचार्य अप्पय्यदीक्षितले आफ्नो

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणग्रन्थ कुवलयानन्दमा १३० वटा अलङ्कारहरूको विस्तृत चर्चा गरेका छन् । यद्यपि उनले कतै पनि 'अलङ्कार काव्यको आत्मा हो' भनी भनेका छैनन्, तापनि कुवलयानन्दमा अलङ्कारको मात्रै विश्लेषण गरेकाले उनलाई अलङ्कारवादी आचार्य भन्न सकिन्छ। रसवादको विग्विगी चलेका वेला अप्पय्यदीक्षितले अलङ्कारवादलाई माथि उठाउने र पुनर्जीवित गराउने काम गरेका छन्। उनले अलङ्कारको स्पष्ट परिभाषा नगरे पनि **'अलङ्कृतिरलङ्कारः'** यस भावपरक व्युत्पत्तिलाई नै काव्यको/अलङ्कारको स्वरूप मानी आफ्नो अलङ्कार मान्यतालाई प्रस्तुत गरेका हुँदा उनलाई अलङ्कारवादी आचार्य भनिन्छ। पुराणकालीन आचार्य वेदव्यासद्वारा रचित अग्निपुराणमा **"काव्यशोभाकरान्धर्मान-लङ्कारान्प्रचक्षते ....) "अर्थालङ्काररहिता विधवेव सरस्वती ।"** (वेदव्यास, अग्निपुराण ३३४/२) काव्यशोभाका कारकतत्त्व वा धर्मलाई अलङ्कार भनिन्छ भन्दै अलङ्कारको परिभाषा गरेको पाइन्छ। त्यसैगरी अर्थालङ्कारलाई वढी प्राथमिकता दिँदै अर्थालङ्कारविनाको काव्यरचना विधवा महिलासमान शोभाहीन हुन्छ भन्ने उल्लेख भएकाले अग्निपुराणलाई आत्मवादी मानिन्छ। कतिपय समालोचकहरूले भाषागत कुरालाई लिएर अग्निपुराणलाई नवौं शताब्दीको भनी उल्लेख गरेको पनि पाइन्छ।

३.२ देहवादी

क) आनन्दवर्धनः-

"अलङ्कारो हि बाह्यालङ्कारसाम्यादङ्गिनश्चारुत्वहेतुरुच्यते ।" (आनन्दवर्धन, ध्वन्यालोक, द्वि.उ. पृ. २३५) भामहदेखि रूद्रटपर्यन्त अविच्छिन्नरूपमा आत्मतत्त्वका रूपमा स्वीकारिँदै आएको अलङ्कार परम्परालाई नवौं शताब्दीमा आएर आचार्य आनन्दवर्धनले खण्डित गर्दै अलङ्कारका ठाउँमा ध्वनिलाई काव्यको आत्मतत्त्वका रूपमा स्थापित गरी अलङ्कारलाई काव्यको बाह्यतत्त्व वा सौन्दर्यवर्धक तत्त्वका रूपमा सीमित गरिदिएका छन्। उनले आफ्नो 'ध्वन्यालोक' नामक लक्षणग्रन्थमा 'अलङ्कारहरू मानिसका बाहिरी आभूषणसदृश भएकाले काव्यात्मभूत ध्वनिको शोभालाई बढाउने तत्त्व हुन् भन्ने परिभाषा गरेका छन्। त्यसैले उनी पहिलो देहवादी आचार्य मानिन्छन्।

ख) मम्मटः-

इसाको एघारौं शताब्दीका आचार्य मम्मटले आनन्दवर्धनको मतलाई अनुशरण गर्दै **"उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्। हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ।"** (काव्यप्रकाश, ८/६७) अलङ्कारलाई काव्यको बाह्यतत्त्वका रूपमा स्वीकारेका छन्। काव्यको आत्मा रस वा ध्वनि हो र अलङ्कारहरूले काव्यात्मभूत रस वा ध्वनिको अङ्गका रूपमा रही त्यसको शोभा बढाउन मद्दत गर्दछन् भन्दै उनले काव्यमा विद्यमान आत्मतत्त्व रस वा ध्वनिलाई शब्दार्थरूप अङ्गद्वारा कहिलेकाहीं हारादि आभूषणले जस्तै उपमा-रूपकादि अलङ्कारहरूद्वारा अलङ्कृत गर्ने वा शोभा बढाउने तत्त्वलाई अलङ्कार

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

In fact, the limbu language has got tri-number system but this above examples of demonstrative adjective reveals that limbu language has got split tri-number system because the limbu word 'chuksaha' of example number ii) and iii) of above demonstrates both dual number and plural number system in limbu language. There are some such words to demonstrate both dual and plural number but it doesn't mean that all such demonstrative words show the dual and tri-number system.

The following pronouns are the examples of tri-number system in limbu language which is based on the discussion with Rajendra Kumar Jagebu in Panchthar, Yangnam in 2067/06/18

Nepali	Limbu	English
तिमी/तँ	खेने (khene)	First person = you, thou, thee
तिमीहरू दुई	खेन्छी (khenchhee)	2nd person=you two people
धेरैजना	खेनी (khenee)	Plural=many people
तिमी वा तँ भात खाऊ	खेने तक चे (khene takche)	First person – you eat rice
तिमीहरू दुईजना भात खाऊ	खेन्छी तक चेसे (khenchhee tak chese)	2nd person -you eat rice
धेरैजना भात खाऊ	खेनी तक चेम्मे	Many people eat rice

This above mentioned tri-number system of limbu language is also the example of giving order to eat rice to one person, two people and many people respectively. This language has got both honorific and vice versa too but it depends upon the tone of the speakers. There is similarly in the process of giving order and honorific and vice versa in between the limbu language and Nepali respectively but it is not found in English except the similarity of order. But neither English nor Nepali has the tri-number system except limbu and Sanskrit language. In other words, Sanskrit and limbu languages do have various similarities if we really compare and contrast between these two languages with details analysis and study of them especially in the structures and the number system.

IV. The Pronoun in Limbu Language

The information of the pronoun of Limbu language is based on personal discussion with Rajendra Kumar Jagebu in Panchthar, Yangnam-9, in 2067/06/18

Limbu language has got three pronouns - first person, second person and third person. In first person, it has got both inclusive pronoun and exclusive pronoun. In inclusive pronoun "Aanga" I in singular number, "Aanchhee" we in dual number and "Aanee" we in plural number are the examples of it. But it hasn't singular number exclusive pronoun. "Aanchhee/Aanchhee-ge we in dual number and "Aanee/ Aanee-ge " we in plural number are the examples of exclusive pronouns respectively.

The second person pronouns in limbu language are "khene" in singular number, 'Khenchee' dual number and "khenee" plural number respectively but in English language and Nepali language do not have such singular, dual and plural number system. Sanskrit language has got such type of similarity with Limbu language like "Aham" singular number I, "Aawam" dual number we two people and "wayam" plural number, we many people respectively.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

The third person pronoun has got unique feature in limbu language because it has got different pronouns for living beings and non living beings there are singular number and plural number only. "Khune/Hure" in singular number Khunchhee/Hunchhee in dual number and "khunee" hunee in plural number-are used only for the pronouns for living beings but "khen" /Hen in singular number and "khen-ha" /"Hen-ha" in plural number-are used for the pronouns of non-living beings.

The limbu language pronouns can be presented in the following chart which is adopted from Limbu- Nepali- English Dictionary (25p), edited by Iman Singh Chemjong:

Table No. 4

		Singular Number	Dual number	plural number
1st Person	Inclusive Exclusive	Aanga -I	Aanchhee=we Aanchhe -ge=we	Aanee=we Aanee ge=we
2nd person		Khene=you	khenchhee=you	khenee=you
3rd person	Living beings	khune/Hune= He/she	Khunchhe/Hunchhee=they	Khunnee/Hunee=They
	Non-living beings	khen/Hen=that this		khenha/Heha=these/those

By the observation of these pronouns we know that limbu language has three-singular, dual and plural-number system "si" or "chhee" are the suffices to form the dual number and the suffix "nee" makes the pronouns of limbu language plural number. The dual number and plural number of first person pronouns do have both inclusive and exclusive numbers in different ways. The suffix "ge" in dual number and plural number makes exclusive pronouns as it is shown in the table above. In other words, there are four different words to call "we' in limbu language and it is clearly demonstrated in first person of dual number and plural number in the table number 1 above

Works Cited

1. Discussion with Kerung, Jaya Kumar, Hamro Gorkha Book Shop, Dharan. 2067-05-20. B.S.
2. Discussion with Neupane, Dr. Tanka, Professor, Mahendra Multiple Campus, Dharan. 2067-05-20 B.S.
3. Discussion with Gautam Somendra, Pindeswor Campus, Dharan 14 For Sanskrit Language. 2067-05-17 B.S.
4. Chemjong, Imansingh. *Limbu-Nepali English Dictionary.* Ed. Nepal Rajkiya Pragya Pratisthan. Kamaladi, Kathmandu. 2059 B.S
5. Parajuli, Deepak, National Multiple Campus, Dharan, Consulting Sanskrit Language. 2067-05-18 B.S.
6. Personal Discussion with Jabegu Rajendra Kumar, Panchthar Yangnam-9. 2067-06-18 B.S.
7. Subedi Sagarmani, Pindeswor Campus, Dharan 14 for Sanskrit Language. 2067-05-17 B.S.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

TRAGEDY, ARISTOTLE AND SHAKESPEAREAN TRAGEDIES

Churamoni Kandel

Lecturer

Abstract

Drama as a representational art has been an inalienable source of entertainment since time immemorial. Comedy and tragedy have been the major designs in most plays. Among the dramas, 'tragedy' has its operational history since the Age of Aristotle. He propounds 'tragedy'. Hamartia, catharsis or purgation; are the major concepts in his writings. Greek scholars have a great contribution in the philosophy of life. 'Tragedy' takes its birth in Athens, in the 5th century BC. Aeschylus, Sophocles, and Euripides are the first Greek greatest tragic dramatists. The story of Dionysus– the God of life, death and wine; marks the beginning of Greek tragic drama. The emergence of 'tragedy' is associated with this God. 'Comedy' stands opposite to 'tragedy'. The imitations or translations of Greek plays into Latin, and then to English; mark the beginning of real play writings. Shakespearean art of writing plays has its golden age during the Elizabethan age. His tragedies have remained ever successful. They reflect all the attributive qualities in modern writings of tragic plays.

Introduction

'Drama' is the literary form designed for the theatre, where actors take the roles of the characters, perform the indicated action and utter the written dialogue. It, in fact, comes from a Greek word meaning "thing done". S.P. Sen Gupta defines drama as an articulate story presented in action" (12). It is an imitation of human behavior. In other words, drama is a theatrical event-a representational art to be performed and witnessed. Most plays, after all, are written to be performed rather than to be read. Those eccentric few that are not-that are written only to be read-we usually refer to as 'closet dramas'. There are two genres of drama: Comedy and Tragedy.

The *Advanced Oxford Dictionary* defines 'tragedy' as a 'serious play with a sad ending'. Aristotle defines 'tragedy' as "the imitation of an action that is serious and also, as having magnitude, complete in itself", in the medium of poetic language, and in the manner of dramatic rather than narrative presentation, incorporating "incidents arousing pity and fear, wherewith to accomplish the catharsis of such emotions" (Abrams, 173) .However, Aristotle's definition of this term, at present, cannot address new and artistically effective types of series plots ending in a catastrophe.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

The concept of Aristotelian 'tragedy'

Aristotle spends the prime of his life in Plato's Academy at Athens. Plato "establishes his Academy in 380 BC. It is the first European University and teaches Sciences as well as Humanities. Subjects like Mathematics and Astronomy are intensively covered" (Gupta, ed., 3). Aristotle acts partly as pupil, partly as teacher and writer. He, as a philosopher, refutes the platonic logic, and states that "things which are in human soul are purely reflections of natural objects not of world of ideas" (Paudel, 20). He propounds 'tragedy'. He considers 'plot' to be the most important element of tragedy, because he believes that "all human happiness or misery takes the form of action" that "it is our actions-what we do-that we are happy or the reverse". (Scholes, eds., 787). "In section 6 of the ***Poetics,*** Aristotle defines 'plot' (*mythos*) as the arrangement of the incidents. A Greek tragedy usually starts with a 'flashback', a recapitulation of the incidents of the story which occur prior to those which are selected for the plot" (Sheldan, 12-13). He does not see the inevitable change in the fortunes of the tragic hero as being the result of chance, or coincidence, or fate, or even of some profound flaw in the character of the hero. Rather, he sees the change of fortune as being caused by "some error of judgment"; derogatively implying 'hamartia', "a great error", on the part of the hero. Accordingly, Aristotle describes the tragic hero as an "intermediate kind of personage" in moral character; neither "preeminently virtuous nor just", nor afflicted by vice and depravity"- as someone morally "like ourselves", in whom we can engage our emotional concern. His 'catharsis' applies not to an effect on the audience, but to an element within the play itself: it signifies, the purgation of the guilt attached to the hero's tragic act. He disagrees with the tragic poet, like Homer. He complains, poets "tell lies about the gods". (House, 23). He attacks poetry broadly on two grounds, one intellectual, and the other ethical.

Contribution of the Greeks

The main European languages have originated from the Greeks. Its literary words like "tragedy, comedy, epic, lyric' etc. are taken over from Greek merely transliterated and adapted to the appropriate grammatical shape" (House, 14). The Greeks of Attica, the ancient state whose chief city was Athens, first used the word 'tragedy' in the 5th century BC to describe a specific kind of play, which was presented at festivals in Greece. Most of the materials were derived from the works of Homer and were common knowledge in the Greek communities. So powerful were the achievements of the three greatest Greek dramatists-Aeschylus (525-456BC), Sophocles (C.496-406 B.C.), and Euripides (C.480-406 B.C.)-that the word they first used for their plays survived and to describe a literary genre that, in spite of many transformations and lapses, has proved its viability through all these 25 centuries. However, it is claimed that the word "tragedy was first defined by the Greek philosopher Aristotle (384-322 B.C.), who inferred its essential elements from witnessing the plays of his own time. His observations, which he set down in the ***Poetics***, cannot be expected to explain all the tragedies that have ever been written; no single theory could possibly do so. But Aristotle's theory has influenced more dramatists and critics-than any other propounded since his time" (Scholes, eds., 787).

Tragedy and Comedy

Greek dramas are supposed to be the mother of all dramas in the world. They originate from the religious ceremonies, especially from ceremonial songs. "The worshipping of Osiris, the God of nature, by the Egyptians, becomes a source of inspiration to the Greeks to worship their God of

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Life, Death and wine" (Upadhyaye, 109) .The story of Dionysus marks the beginning of Greek drama. Four Dionysian, or feasts of the Greek God Dionysus, are held annually in Athens. Since Dionysus once hold place as the god of vegetation and vine, and the goat is believed sacred to him, it has been conjectured that tragedy originates in fertility feasts to commemorate the harvest and the vintage and the associated ideas of the death and renewal of life. The purpose of such rituals is to exercise some influence over these vital forces. Whatever the original religious connections of the tragedy may have been, two elements have never entirely been lost: (1) its high seriousness, befitting matters in which survival is at issue and (2) its involvement of the entire community in matters of ultimate and common concern. When either of these elements diminishes, when the form is over mixed with satiric, comic, or sentimental elements, or when the theatre of concern succumbs to the theatre of entertainment, then tragedy, falls from its high estate and is on its way to becoming something else. Some great Greek tragedians include Aeschylus, Sophocles, Euripides, Hesiods, and Homer etc. There are imitations or translations of Greek plays into Latin, and then to English. 'Miracle and Morality plays' mark the beginning of English plays. The former plays are religious and serious in intention, with comic elements in it. The latter plays have characters, not people but virtues, such as Truth, Greed or Revenge. Readers differentiate the qualities associate with it. They term plays of good qualities with happy endings as moral plays with comic elements. The plays of bad qualities with sad endings are immoral plays with tragic elements. The presentations of such behaviours are found in the earliest folk celebrations and various religious festivals. It has been part of culture everywhere in the world.In comedy, the principal characters usually begin to act in a state of opposition either to one another or to their world, and often both. By the end of the play, their opposition is replaced by harmony. Thus the characters are integrated with one another and with their world. Every comedy contains a potential tragedy-the faint possibility that harmony may not be achieved, that the lovers may not come together to form a new society. And every tragedy contains a potential comedy-the faint possibility that disaster may be averted, that the hero or heroine may survive. In tragedy, however, the hero and his actions begin in a condition of harmony that subsequently disintegrates, leaving him by the end of the play completely isolated or destroyed.

Shakespearean Tragedies

William Shakespeare is the greatest dramatist of the Elizabethan Period. During his twenty-three years of involvement in the theatre, he writes thirty-seven plays. Francis Meres, in his ***Palladis Tamia: Wit's Treasury***, writes about Shakespeare: "As Plautus and Seneca are accounted the best for Comedy and Tragedy among the Latin: So Shakespeare among the English is the most excellent in both kinds for the stage" (publisher, 5). These plays "have traditionally been divided into comedies, histories, and tragedies. They contain vivid characters of all types and from many walks of life. Kings, pickpockets, drunkards, generals, hired killers, shepherds, and philosophers all mingle in Shakespeare's works. His plays are filled with action, his characters are believable, and his language is thrilling to hear or read" (ibid, 3). That is why; many critics exclaim his arts differently. Thomas Heywood, a critic, rightly says, "'Mirth' stand for comedy, and 'passion' for tragedy, and Shakespeare was well at ease in both the literary genres" (Sengupta, 10). Ben Jonson is derogative in his art, " Shakespeare wanted art" (ibid, 17).His historical plays include ***King John***, ***Richard II***, ***1HenryIV***, ***2HenryIV***, ***Henry V***, ***1 Henry VI***, ***2 Henry VI***, ***3 Henry VI***, ***Richard III***, and ***Henry VIII***. "In ***Richard the Third,*** (1593?), and the later, ***Richard the Second,*** (1595?), we see Shakespeare gradually discovering powers and mastering his art."(Thornley, et.al. 40).He equally excels in

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

writing comedies in sequence. His comedies are full of fun. The characters are lively; the dialogues are witty. In the end young lovers are wed; old babblers are silenced; wise men are content. The comedies are joyous and romantic. They include ***All's Well That Ends Well, As You Like It, The Comedy of Errors, Cymbeline, Love's Labour's Lost, Measure for Measure, The Merchant of Venice, The Merry Wives of Windsor, A Midsummer Night's Dream, Much Ado About Nothing, Pericles, Prince of Tyre, The Taming of the Shrew, The Tempest, Twelfth Night, The Two Gentleman of Verona, The Two Noble Kinsmen***, and ***The Winter's Tale.***

Shakespeare's perfection in his art is clearly seen in his series of tragedies. Unlike his comedy which traces its roots to the medieval church, his tragedy finds its genesis in Greek drama. Indeed, tragedy is perhaps the oldest genre in that it was described first by Aristotle almost 2000 years ago in his ***Poetics***. Historically, tragedy of a high order has been created in only in four periods and locales: Attica, in Greece, in the 5th century BC, England in the reigns of Elizabeth I and James I, from 1558 to 1625; 17th century France; and Europe and America during the second half of the 19th century and first half of the 20th. His world famous tragedies include ***Antony and Cleopatra, Coriolanus, Hamlet, Julius Caesar, King Lear, Macbeth, Othello, Romeo and Juliet, Timon of Athens, Titus Andronicus, Troilus and Cressida.***

A Shakespearean tragedy is a five act play ending in the death of most of the major characters. A conflict between good and evil is the central thrust in the majority of his tragedies. "The tragic heroes travail for perfection, but their endeavors crumble down to dust by the superior force of evil" (Gupta, 203). There are some famous principles of Shakespeare's tragic plays. Firstly, "the tragic story concerns primarily with one person" (Bradley, 3).Central heroes suffer the most. However, there are heroines too, in exception, which are as much the centre of attraction as the heroes. Secondly, "the death of the hero" (ibid, 4) covers most of his tragic plays. The tragedy of the hero is "essentially a tale of suffering and calamity conducting to death" (ibid, 3). Thirdly, "tragedy with Shakespeare is concerned always with persons of 'high degree'; often with kings or princess; if not with leaders in the state like Cariolanus, Brutus, Antony; at the least, as in Romeo and Juliet, with members of great houses, whose quarrels are of public moment"(ibid, 4). Fourthly, "the calamities of tragedy do not simply happen, nor are they sent; they proceed mainly from actions, and those the actions of men" (ibid, 6). Fifthly, Shakespeare is known widely for his mastery of producing characters of various types. Some of his characters occasionally "represent abnormal conditions of mind; insanity, for example, somnambulism, hallucinations" (ibid, 8). Sixthly, Shakespeare makes presence of "supernatural into some of his tragedies; he introduces ghosts, and witches who have supernatural knowledge" (ibid). Last but not the least; Shakespeare presents characters the victim of 'chance' or 'accident'. He, "in most of his tragedies, allows to 'chance' or 'accident' an appreciable influence at some point in the action" (ibid, 9).

Titus Andronicus is believed to be the first tragedy of Shakespeare. In it, Titus, a general of the Roman Army, is engaged in a cycle of revenge with Tamora, Queen of the Goths. It is Shakespeare's bloodiest and most violent work. His ***Romeo and Juliet*** is the world famous tragic love story. In this play, Romeo and Juliet fall in love. But the bitter enmities between the two families hinder them to get united. So, they end up their lives. It is the only solution left to keep alive their love in this world. ***Twelfth Night*** has been called the perfection of English Comedy. The whole play is alive with humor and action. Orsino's "If music be the food of love" (Thornley, et.al. 43), at the beginning

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

of the play, shows; he is more in love with 'love'. In ***Julius Caesar***, "the hero is Brutus, who joins Cassius and other conspirators in the plan to kill Caesar" (ibid, 45). The play ends with the tragic fall of the conspirators.

Macbeth is Shakespeare's most comprehensive and forceful portrayal of evil. It is a play where the statement of evil is made in the most profound and yet mature manner. It is a tragedy of ambition. "It is a tragedy of conscience. In addition to its psychological insights, it has many passages of great poetry. The play is also noted for its bitter humor, which reinforces the tragic action" (publisher, 10). Lady Macbeth encourages Macbeth to kill his host, king of Duncan. She is eager to see the predictions of three witches to turn to reality. Macbeth becomes ambitious, commits heinous crimes one after another. He relies more on the foretelling of the three witches. But fate has its upper hand soon on his wife. She commits suicide. He bewails on her, "Life's but a walking shadow, a poor player, /...signifying nothing" (5.5.24-29). He too falls short of prey to Death. However late, King Duncan's son, reigns at the end.

In ***Hamlet***, Shakespeare brings to the fore a wicked character. Hamlet fails to bring his thoughts into action. The ghost prompts him to take revenge of the murder of his father and directs him to take action upon his uncle, Claudius. But "his tragic weakness is hesitation, inability to act when action is needed. He is too much of a thinker." (Thornley, et.al.47)

Antony and Cleopatra is Shakespeare's another tragic play. Antony longs for the Egyptian queen, Cleopatra. He travels from Rome to Egypt. He loses an empire for mere love. However, he meets his tragic death, simply by believing the false news of the death of Cleopatra. She also allows a snake to bite her. Thus, they meet their ultimate end.

King Lear is Shakespeare's one of the finest tragedies. It displays pessimism and nihilism that make it a popular play. Lear admits his weakness in his own words: "I'm a very foolish fond old man/ Four score and upward.../ I fear I'm not in my perfect mind" (4.6.56-60). Most of King Lear's characters are splendid enough, unmatched. The king falls in the trap of flattery of his two daughters, Goneril and Regan. He suffers because of his "openness to flattery" (ibid). However, the king fails to understand his youngest daughter; Cordelia speaks the truth, how much she really loves him, with her heart. She is exiled to France. Her exile is a result of her honest, yet unacceptable response to her father's question (Act1, scene1). Lear asks her, "What can you say to draw/A more opulent than your sisters? Speak." (1.1.80-81). Cordelia replies, "Nothing my lord". (1.1.82). She continues, "Unhappy that I'm, I cannot heave/ My heart into my mouth. I love your majesty/According to my bond; no more nor less". (1.1.86-88) (Sen, et.al.). Lear, as of his hamartia, goes under catharsis. He receives the most love at the end, from his deserted daughter. Cordelia is hanged. Lear dies, too. There is a tragic end to this story.

Conclusion

Aristotle has been a pioneer in defining 'tragedy', and its history of origin from the Greeks. The Elizabethan Age produces great tragedians. Their tragedies have been ever popular. Some tragedies are undoubtedly Shakespeare's greatest plays. They have been ever popular and are most read. ***Hamlet*** excels in the intellectual character of the hero but the lacks of right actions make the play, tragic. ***Macbeth*** is an antithesis of ***Hamlet***; the tragedy evolving out of the hero's all encompassing

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ambition. ***Othello*** grips the heart and holds it due to the marvelous plot-web; leaving the reader limp and exhausted in the end. Lear is the tragedy of a barbaric age and of filial emotional displacement. Despite of all these, the tragic protagonists earn great reputation and prosperity. They stand models to the modern readers. For instance, Oedipus not only stands as a king, but a great fighter to get rid of his city from plague. Romeo and Juliet, born aristocrats, die together to end up the pettiness of family squabbles and political factions. These plays reflect the attributive qualities in modern writing of tragic plays.

Works Cited

1. Abrams, M.H. ***A Glossary of Literary Terms***, 3rd edition, Madras: Macmillan India Ltd, 1995.
2. Bain, Elspeth, et. al. (Eds.). ***King Lear***, New Delhi: C U, 2009.
3. Bhatia, Praveen, ed. ***Macbeth***, New Delhi: UBSPD, 1999
4. Bradley, A.C. ***Shakespearean Tragedy***, 2nd Edition, Delhi: Surjeet Publications, 1995.
5. Gupta, S.P. Sen. ***Trends in Shakespearean Criticism***, 4th edition, Bareilly: Prakash Book Depot, 1993.
6. Gupta, V.P. (ed.). ***Plato***, Delhi: VG English-Hindi Publisher, 2008.
7. House, Humphry. ***Aristotle's Poetics***, 3rd edition., Ludhiana: Kalyani Publishers, 1970.
8. Paudel, Gangaram . ***Janapragyamanch***, Pokhara: TUTA, JMC Unit, 2006.
9. Scholes, Robert, et.al. (eds). ***Elements of Literature***, 4th Edition, Calcutta: OUP, 1991.
10. Sen. S. et.al. (eds). ***King Lear***, 11th Edition, New Delhi: Unique Publishers, 1995.
11. Sengupta, S.P. ***Trends in Shakespearean Criticism***, Bareilly: Prakash Book Depot, 1993.
12. Shakespeare, William . ***Macbeth***, New Delhi: Mahaveer Publishers, 2008.
13. Sheldan, Raman . ***Contemporary Literary Theory***, 2nd Edition, New York: Harvester Wheatsheaf, 1998.
14. Thornley, G.C. et.al. ***An Outline of English Literature***, 3rd Edition, Calcutta: Orient Longman Ltd. 1994.
15. Tragedy. ***Encyclopedia Britannica***, Encyclopedia Britannica Ultimate Reference Suite, Chicago: Encyclopedia Britannica, 2004.
16. Tragedy. ***Encyclopedia Britannica***, Encyclopedia Britannica Ultimate Reference Suite, Chicago: Encyclopedia Britannica, 2011.
17. Upadhyaye, Keshav Prasad, ***Dukhanta Naatakko Srijana- Parampara***, Kathmandu: Nepal Rajkiya Pragya Pratisthan, 2005.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

FEMININITY AS SUBVERSION OF MALE POWER: A FEMINIST READING OF JANE AUSTEN'S PRIDE AND PREJUDICE

Kala Gyawali
Lecturer

Romantic era adopted the ideology of feminine 'self' constructed by males. The feminine 'self', males have conceptualized, has no firm ego boundaries. This 'self' is not self decisive and independent. Though Austen follows the mainstream of the time to present the male – identified femininity in her novels, the *Pride and Prejudice* projects Austen's feminist vision by presenting the principal character Elizabeth's different perception of women as female - identified woman. She has understood her 'self' to be a subject, not object; she has developed her own self perceived qualities and values about herself and other women; and she has autonomy in her decision. Her indomitable 'self' functions the "subversion of power" (Newton) in the novel.

"The ideology of feminine subjectivity in Romantic era is based on a subjectivity constructed in relation to masculine subjectivity" (Mellor191). The canonical writers of Romantic era formed some cannons to observe feminine 'self' as a dependent object without ego boundaries, always entangled with sifting relationships with family members. Mellor quotes from the Romantic poet Keats about the feminine subjectivity as "the poetical character itself---is not itself, it has no self--It is everything and nothing"("Letter to Richard Woodhouse"27, Oct.1818).It is an 'other' and 'object' to create a poem on but not an independent 'self'. It is presented to be submerging one's personal interest and desire for the good of family and community. It is a" relational 'self' does not make economic and political decision" (Mellor 186). A woman is identified as what a man wants her to see. She is described in relation to a man as weaker 'sex, ' lacking psychological and economical independency. She does not possess the property of her own, while a Romantic masculine 'self' is self determined, and possesses property of his own. Masculine personality is patronizing personality to female. Mary Shelly in Frankenstein presents a man's attitude to female ego as baseless, and protected by male. Alphonso Frankenstein does not take his wife as his partner, but an object whom he has to give shelter and protection. His sexual relation with her is not for love to her but for the credit he has awed on her. She has to live on his mercy. This patronizing feeling of man to consider women as 'objects' needed to be protected, is one of the ways of dominating female subjectivity. In Austen's *Pride and Prejudice* too, masculine 'self is presented as patronizer to patronize the feminine self. Mr. Bennet always ridicules his wife for her foolish gossip; Mr. Darcy feels pride for being handsome, wealthy, highly educated and intelligent, so underestimate Miss Bennets; and Mr. Collins, though a sycophant, dares to propose Elizabeth even challenges her for impossibility of better offer than that because he is a man, who entails her father's estate for he has no sons. Mr.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Bingly once breaks up his relation with Jane for her lower social status in comparison to his own. Thus, feminine subjectivity is victimized by conventional patriarchal norms though Elizabeth is able to regain it later.

The periodization itself of English literature is masculinist. The Romantic era is more masculinist than other periods. The Romantic canonical male poets wrote nature poems. Imagination, Sentiment, Sublime, are the catch words of Romantic era. These canonical poets as Sandra and Susan say:

Revised and revalued qualities that has long been reviled as stereotypically "feminine", these male artists can be seen as usurpers whose appropriation of the metaphorically "feminine" leaves no cultural space for literal women. In addition, threatened by what was ontologically the "feminine" within them, such men of letters can be said to have felt impelled to redefine what had been stereotypically "feminine", ontologically "masculine" in order to certify their aesthetic virility (75).

The "femininity" valorized by Romantic poets as "wise passiveness" of Wordsworth, "egoistical sublimity" of Coleridge "delicately organized" man of genius of Shelly became the god like authority of the time to bypass their female counterparts Mary Wollenstonecraft, Mary Shelly and Dorothy Wordsworth. The Romantic definition of the poet likens a poet's muse to "damsel with dulcimer", his sexuality to "flashing eyes and floating hair" his "sublime" mastery of "miracle of rare device" is assumed to figure his masculinity. The very irony of the period is that feminine traits that were the trademarks of the time adopted by supposedly non- feminine agent were used as norms to sideline the women writers like Jane Austen and others. Though "Liberality" and "revolutionary" are the key words of the period, unfortunately Romantic poets' "liberality" and "revolutionary" nature in practice turned to be "conservative" (Sandra and Susan 76). Though they located the feminine notion (egoistical nature) in Romantic era, they sidelined the women of letter who could have been canonized.

Of course, Jane Austen is not a feminist novelist but a realist, so projects the social values and norms that prevailed. She has adopted the values about women constructed in patriarchy. Her female characters carry out the social norms and values and victimized by them. They are not formally educated as it was not available in Austen's time. They are supposed to learn accomplishments like dancing, painting, singing, playing music and other social etiquettes to find a rich handsome husband. Without marriage the legal system of the time does not allow to entail patriarchal or matriarchal property, social security, and prestige in society. Even marriage does not provide them with equal right on her husband's property. A sonless father's estate is entailed on the male member of the nearest kin but not on his own daughters. It was the social system of the time and Austen as a realist could not go beyond it. Therefore, Austen's female characters develop the qualities as expected by males in her novel *Pride and Prejudice*. As Mr. Bennet does not have a son, his estate is to be entailed on Mr. Collins, the nearest male member among his kins. So Collins considers him a rightful person to propose Elizabeth despite his sycophancy. He thinks Elizabeth should accept his marriage proposal because her "portion is unhappily small that it will in all likelihood undo the effects of her loveliness and amiable qualification" (77).

Despite the fact that Austen is a realist novelist and female subjectivity was ignored in her time, Jane Austen shows her feminist vision in this novel by presenting the self assertive, bold and indomitable nature of principal female character Elizabeth. She is perhaps Austen's representation, does not succumb her self – esteem to patriarchy. Austen makes a positive statement by having

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Elizabeth Bennet insist on being treated as a "rational creature" rather than as an "elegant female". She rejects Mr. Collins' proposal despite the fact that he is only legal heir of her father's estate. She rejects even Mr. Darcy's proposal at first, for what many "elegant ladies" are dying. She does not yield to the person who has hurt her ego by making negative comment about her as "a tolerable but not handsome enough to tempt" him (7). Though economic power does not go with her, she never feels powerlessness and subordinated to the men (Mr. Darcy and Mr. Collins). She never compromises with her self- esteem for anything and encourages other women to do the same. She prefers respect and good attitude in man to money. So, she dislikes haughty and proud nature of Mr. Darcy as "disagreeable man" and is never overpowered by his handsome personality excessive wealth and noble social status. She is annoyed by her mother's nonsensical flattery of Mr. Darcy and says, "What is Mr. Darcy to me, pray, that I should be afraid of him?"(71).

"It is a truth universally acknowledged that a single man in possession of a good fortune, must be in want of a wife." (1). The novel begins with the proposition that suggests a rich man is always want of a wife but ironically the single women or the mother in this novel are desperately trying to approach the rich men or as if they may escape. Austin accepts the sad reality that women have no other choice rather than marriage for matrimonial inheritance and social security but she never takes marriage as a means to achieve these things. She takes marriage as an alliance between a man and a woman but the alliance based on sexual desire and physical lust is not a marriage in real sense. A happy marriage is an alliance based on mutual understanding, respect and 'rational love'. Austen disregards Lydia's and Mr. and Mrs. Bennets' type of marriage. She thinks the best suited partner makes marriage rational and successful for "best marriages are those grounded in a rational love, a correct assessment of the genuine compatibility between two people who mutually respect esteem and love each other" (Mellor 186). Austen has glorified Mr. Darcy's and Elizabeth's marriage as it is based on 'intellectual love'. Actually there is no love from Elizabeth's side but "gratification" for what she approves Mr. Darcy's "ardent love". He has helped in Lydia's marriage without her knowledge. Their union is Elizabeth's "gratification" and Mr. Darcy's "mortification" (Mellor). Elizabeth suggests Miss Lucas that Mr. Collins cannot be the best suited spouse for her, "Charlotte the wife of Mr. Collins was a most humiliating picture" (89). But in reality, marriage is "the only provision for well- educated young women of small fortune" (87). Austen once wrote to her sister, "A single woman has a dreadful propensity for being poor". As she has experienced the similar problem, she presents rather cool and objective view of the limited options open to women. She cannot deny the fact that the marriage is compulsive to women for social security. It is shown through Miss Lucas' acceptance of Mr. Collin's proposal. She has to in spite of his weakness for "she is already twenty seven and her brothers were relieved from their apprehensions of her dying an old maid" (87).

There is no doubt that Austen cannot completely go against the values of the time, but she has established new values regarding the power of women. The economic difference between man and woman was striking in Jane Austen's time. Unlike women, men were the legal heirs to inherit their father's estate, but they do not realize powerlessness having no economic inheritance. She regards new prospective of femininity as intrinsic power in women to resist patriarchy. In *Pride and Prejudice* Austen bestows such power to Elizabeth that her rejection of Mr. Darcy's proposal is a message that a woman should preserve her 'ego' but should not succumb to all sorts of patriarchal hegemony. Mr. Darcy at first hurts her 'ego' by humiliating her as "not beautiful enough to tempt" him to dance with, but latter cannot stand admitting, "My feelings will not be repressed. You must

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

allow me to tell you how ardently I admire and love you" (132). Similarly Mr. Bingly once ignores Jane, but latter comes to her by himself. Though Jane a meek character does not surrender herself to Mr. Bingley, rather she has given up her admiration to him as an unpleasant dream. But she never tries to win his favor by flattery. Like her sister Elizabeth she also has preserved her self- esteem.

Austen thinks good deeds and moral behaviors but not money, are the powerful forces for the subversion of power and the way of winning people's confidence and favor. Mr. Collins has money but he has been presented as a ridiculous character. Mr. Collins' presentation as such a person and Elizabeth's rejection of his proposal show Austen's critical attitude to traditional gender orientation that prioritizes man's superiority to woman regardless of his nature and capability. Just being a male with economic strength does not make one a 'man'. He should meet conventional standard of masculinity like boldness, decisiveness, rationality and so on. But Mr. Collins lacks these trademarks of a 'real man'. Austen disagrees with the Patriarchal views about biological essentiality of male superiority and female inferiority. Her presentation of ridiculous and meanness of Mr. Collins and rationality and boldness of Elizabeth and Mary illustrates Austen's such views. Other women characters that are money minded and pompous are presented as base and mean in the novel. Miss Bingleys, lady Catherine and Mrs. Bennet are such characters who convey Austen's disregard toward patriarchal woman identity. Miss Bingleys try to draw Mr. Darcy's attention but fail despite their good acquaintance and class. Lady Catherine also fails to draw his attention to her daughter. Elizabeth is threatened by Lady Catherine in this connection. It is Elizabeth's moral autonomy and Jane's innocence that mortifies male pride. Austen's this belief of moral autonomy can be said her feminist vision. This is expressed in her letter to her niece Miss Fanny. In a letter to Fanny she says that she must not let her anything depend on, her own feeling should determine such an important decision in her life. She has tried to break the patriarchal boundaries of Romantic set- up by making her dominant women characters morally independent on their own. Such independency in women could not be imagined at her time. Elizabeth and Jane do not have any one to confide in or whose advice they can rely on about certain delicate manners. It is not only Jane's and Elizabeth's autonomy of decision but also Lydia's decision to elope with Mr., Wickham proves the idea of moral autonomy.

Elizabeth respects her father as an intelligent, humorous and understanding person, but objects his ridiculing attitude toward his wife. She criticizes her mother's foolish chattering and flattery to Mr. Bingley and Mr. Darcy but she considers her nature to be the consequence of her bring up and tries to bring correction rather than ridiculing her. Elizabeth's this attitude toward ignorance of the women illustrates women solidarity in raising awareness. Austen could not bring a complete break on the canonical norms of patriarchal set- up, but she tries to introduce different prospective of women in Pride and Prejudice. She resists traditional gender role and patriarchal conceptualization of 'femininity' that have forced women to be involved with beauty encourages narcissism, and reinforces dependence and immaturity. The patriarchal thought that looking 'beautiful' and displaying artificial etiquette help them in husband hunting job has been disregarded in the novel. The marriage taken as transaction to deal with domestic security and money matter is ridiculed. Mary Wollstonecraft attacks women for their narcissist outlook to their personality in her essay "Vindication of the rights of Women". They are made be conscious of their look and ignore the intellectuality. Susan Sontag in her essay "Beauty" also opines the similar idea that patriarchal definition of beauty has limited women's beauty to their physical "perfection". They are "taught to see their bodies in parts, and evaluate each part separately", while "in men good looks is a whole,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

something taken in at a glance… perfection is considered trivial – almost unmanly" (302). Austen as the admirer of Mary Wollstonecraft resists male identified femininity, but unlike these feminist writers and critics Austin is not an awakened feminist to theorize feminism in her novels but feminist vision she has endorsed in this novel by projecting a self asserted woman who rejects male identified 'femininity', is enough to credit her as a predecessor of second wave feminists.

It is already stated that learning accomplishment with education for the girls was considered necessary for husband hunting job at Austen's time. This is projected very well in this novel. Bingley sisters and Lady Catherine make ridiculous comment at Elizabeth for her poverty at such skills. They also laugh at her lower financial status and of her relatives. Austin shows vanity of these women and uselessness of such skills by projecting Elizabeth's detached attitude towards so- called status and the more trivial aspects of conventional game by adopting a somewhat careless attitude towards her 'accomplishment' of playing piano and art of practicing it diligently, rather she prefers reading which she thinks necessary to improve mind. Her sister Mary also keeps reading. She gives very good logic about pride and vanity in connection with Mr. Darcy's pride. She says: "Vanity and pride are different things, though the words are often used as synonymously. A person may be proud without being vain. Pride relates to us more to our opinion of ourselves, vanity to what we would have others think of us" (13). Instead of thinking helplessness, she draws useful lesson from Lydia's elopement: "that loss of virtue in a female is irretrievable; that one false step involves her in endless ruin; that her reputation is no less brittle than it is beautiful; and that she cannot be too much guarded in her behavior towards the undeserving of the other sex" (200). Such beautiful logical thought is the result of her good reading. She is an intelligent girl and her father always feels proud of his two daughters. Their father has good collection of books in his library and he encourages his daughters to reading to improve mind. The principal male character Mr. Darcy also gives less importance to 'accomplishments' that he is never impressed by music played by these ladies. He thinks "to all this she must add something more substantial in improvement of mind by extensive reading" (27). Mr. Darcy's interest toward Elizabeth is due to her intrinsic beauty of confidence, firmness and intelligence. Being fed up with Miss Bingleys' reiterating comment against her look Mr. Darcy shut up their mouth saying "…for it is many months since I have considered her one of the handsomest women of my acquaintance"(188). It is her self- esteem and intelligence that forces the "proud man" like Mr. Darcy to admit her "handsome woman". About Mr. Darcy's and Elizabeth's union Searle opines it as "rich and meaningful the 'intelligent love' that finds expression in the complementary union of Darcy and Elizabeth at the end of Pride and Prejudice "(20). Unlike Lydia's elopement, the 'intellectual love" of Mr. Darcy and Elizabeth is the ideal of Austen's novels. Projection of such attitude in male and female characters can be said Austen's feminist vision.

To sum up, female subjectivity in Romantic period was constructed in relation to male subjectivity. Romantic writers have endorsed the feminine 'self' as 'relational self' who is not economically and psychologically independent. Experiencing their self as 'relational self' rather than autonomous, Romantic female writers in general and Jane Austen in particular, focuses on how man and woman perceive and misperceive each other. Though, Austen has not overtly transgressed the mainstream patriarchal ideology that hosts subordination of woman regarding the marriage as an only option for social and economic security, she insists on 'rational marriage' in which the partners have mutual understanding and respect each other's self- esteem and love. She has cool and objective view of the limited option to women, and sarcastic attitude to those people (especially women)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

who are very showy and pompous regarding their physical charm, class and accomplishment. Such narcissist nature of women is disregarded by Austen as vanity. Austen presents her heroine as a self – assured, intelligent, rational woman with moral autonomy rather than an elegant lady. She is the feminine pride. Austin regards triviality of conventional accomplishments to control male power. The Principal male and female characters Elizabeth and Mr. Darcy give less priority to such vain skills and more to reading to improve mind. Mr. Darcy prefers intellectuality to superficiality. Austen believes in autonomy of decision and morality for the subversion of power, which she has bestowed upon her heroin Elizabeth in this novel. Though economically powerless, her moral autonomy, wit, indomitable nature to falsehood and self assertion are the powers to pull down the masculine power of economic autonomy. Though Austen is dictated by male designed canons about female subjectivity, she has tried to break them with her cynical attitude by presenting the subversive, indomitable self- assurance of the principal woman character. She has defined 'femininity' in a new prospective that indomitable moral autonomy, intellectuality, boldness, and rationality of the women are the means in subversion of male power.

Works Cited

1. Austen, Jane. Pride and Prejudice. London: OUP, 1970.
2. ------ "On Making Agreeable Marriage". *Jane Austen's Letters to Fanny Knights*. 20 Nov. 1814.
3. Gilbeert, Sandra and Susan Gubbaar. "But Oh! That Deep Romantic Chasm: The Engendering of Periodization". *Kenyon Review* 13.3 (Summer 1991): 74-81.
4. Mellor, Anne K. "Feminism". *Romanticism: An Oxford Guide*. Ed. Nichols Roer. Oxford: OUP, 2005.
5. Newton, Judith Lowder. "Pride and Prejudice: Power, Fantasy and Subversion in Jane Austen". *Feminist Studies*, 4.1, 1978. 27-42.
6. Searle, Alison. "The Moral Imagination: Biblical Imperatives, Narrative and Hermenutics in Pride and Prejudice". *Renaissance* 59.1 2006. 17-22.
7. Sontag, Susan. "Beauty". *Creative Delight*. Eds. S.P. Lohani and R.P. Adhikari. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar, 1997. 299-303.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

GENDER DISCRIMINATION IN HINDU CONCEPTION *(GARBHADANA) SAMSKARAS*

Bimala Sharma
Lecturer

The eastern as well as western thoughts mostly ignore the importance of woman in each and every aura of life. In western abstract theories, woman is "regarded always with suspicion as the site of unruly passion and appetites that might disrupt the pursuit of truth and knowledge" (Shildrick and Price 2). The intellectual tradition of Judeo-Christianity takes woman as the mundane path to transcendental Knowledge, whereas post Cartesian modernist period rejects the body as an obstacle to pure rational thought.

Similarly, the negative portrayal of feminine body can be seen in the Hindu myths in which women are treated as seductress to foil the intellectual and philosophical pursuit of the yogis for supreme knowledge. In the patriarchal culture female body is taken as intrinsically unpredictable, leaky and disruptive in which woman remain rooted within their bodies, unable to go beyond materiality of biological process. By virtue of their sex, women are still supposed to be highly sensible like children and more passionate than men because of "the great mobility of their fibers, especially those in the uterus" (qtd. in Jordanova 161) whereas men are supposed to have ability to effect transcendence and exercise of rationality.

In addition to this, in *Vedic* literature too, woman body occupies a most sublime position, "A woman *(Nari)* is the symbol of creative power. She represents *'Prakriti'* that is nature or matter, in the creation process of which it is essential part" (Bista 44). Woman body is not placed in high position in different *Samskaras*. In this regard, the paper attempts to project that Hindu conception *(garbhadana) Samskaras* is discriminatory which justifies that the *mantras* and Samskaras are male biased.

Although, the mantras uttered in conception *(garbhadana)* ceremony are essentially prayers offered to God to help the bride conceive a child but a good son not a good daughter. The *mantras* make use of occasional metaphors of joint action, "they can be translated, as 'May we produce strong and long lived sons'" (Ayer 30). This shows that although women are important participant of this *Samskara,* but they also urge for a male child not a female because in Hinduism male child is necessary to repay the triple debt of the father.

In the like manner, *pumsavana* ceremony, which is usually performed in the second, third, or the fourth month of pregnancy, is performed to quicken a male child in the feminine body with holy

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

mantras which especially give importance to the male child as one of them say, "May *Agni* blesses me and my sons with immortal food" (31). In this not only the male participating in the ceremony is aware of the fact that they are urging to hāve a male child but the mother woman also doesn't realizes the multi layered meaning of the *mantras* which anyhow puts patriarchal pressure on her.

Similarly, *Seemantonnayana* ceremony performed during the period between the fifth and eighth months of pregnancy gives importance to male by dismissing the significance of female body, "the gist of the *mantras* uttered in this ceremony: 'I beseech the goddess Raka. May she make this ceremony blameless. May my son be sharp of intellect and generous'" (32). Ladies during this ceremony are asked to sing, "Be a mother of heroic sons" (32). In this ceremony at last the pregnant lady touches the male calf, which symbolizes a male child. Each and every act performed during this ceremony helps in strengthening the male supremacy.

Thus, the above mentioned clarifications clarify the fact that there is gender discrimination in Hindu conception *(garbhadana) Samskaras*. However, woman as mother with creative power is respected in our society also because it's only women who have creative power. In this respect, woman can be associated with the earth for her creativity as well as enduring capacity. Yet she is not so much respected as much as she deserves.

Works Cited

1. Ayer, V.A.K. *Hindu Sastras and Samskaras*. Bombay: Bhartiya Vidya Bhavan, 1987.
2. Bista, Veer Dev. *Aum: Some Thoughts on Hindu Religion*. Republic of South Africa: Estcourt
3. Arya Samaj, 1994.
4. Shildrick, Margrit, and Janet Price "Openings on the Body: A Critical Introduction." Feminist *Theory and the Body: A Reader*. Eds. Margrit Shildric and Janet Price. New York: Routledge, 1999. 1-14.
5. Jordonova, Ludmilla. "Natural Facts: A Historical Perspectives on Science and Sexuality". *Feminist Theory and the Body: A Reader*. Eds. Margrit Shildric and Janet Price. New York: Routledge, 1999. 21-23.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Blake's *Songs of Innocence and of Experience*: An Assimilation of Physical World into Universal Consciousness

Keshav Raj Chalise

Lecturer

What made William Blake (1757-1827) different in his spiritual life from corporal life is a great mystery. He was free and dramatic in his spiritual life where as he was simple, limited and unadventurous in real corporal affairs. His education was centered to art at the School of Royal Academy of Arts. He had to undergo the life of isolation, misunderstanding and poverty. In his early days, he passed the time of total obscurity moving from London to Felpham and back to London. The experience of isolation and understanding enabled him to compose philosophical but realistic poetry under "*Songs of Innocent and of Experience*."

During his sixties, he came into contact with a group of painters, gave up poetry and devoted himself to pictorial art. He found himself free and self confident only in his old age. Blake, an early romantic poet was an exemplar of the individual testing. The greater part of his writing bears witness in his "individual testing of the wisdom, morality and theology of his time." (Ford 36) Blake was to a great extend isolated from his contemporaries. He felt the significance of childhood experience. Whatever he gained, he accepted it sometimes "in the form of hallucination" (36), of unconscious process. He strongly denied the poetic dependence of the classical past in the poetry rather he believed to his own version of history and pre-history. As a result, he became a myth maker in his poetry. He valued strong emotion, notably "anger as a tool or weapon of a healthy mind." (39)

Blake's poems are visionary. Reading them is seeing only an abstraction from an "integral and mutually enlightening combination of words and design". (19) Firstly he published *Songs of Innocence* in 1989 and later an added supplementary Poems " *Songs of Innocence and of Experience* in 1794, in the combined but uniformed form. These two groups of poems represent the world as it is envisioned or experienced. As he said them as the "two contrary states of human soul."

Naturalism

Naturalism is a theory about the universe. It isn't a theory about nature alone. Naturalism is one of the interpretations of the universe among others. The universe includes the total organism, the combination of all living and non-living things. Naturalism is "the way to place the context in the world thought." (Khanal, 1) . Naturalism is claimed to "give an even more accurate description of life than realism." (Abraham, 270) Naturalism makes the study of the universe. Nature comes

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

within. The universe is perceived variously on the basis of the perceivers. Kant thought it as a pre-supposition in the enlightening reduction. The universe is one thing, the perception is different. The way of perceiving, receiving, understanding, worldly occurrence is visionary and experiencing. The understanding of universe is infinite and immaterial.

Physics and Consciousness

The universe can be divided into physical world and self conscious human world. This division is not the only division rather a part of understanding the things in themselves. Both of them have separate existence as we see on the theological points of view. Still they can be understood into interrelation that becomes the understanding of the universe. In Deva Dharma, these two worlds are incorporated with the Brahma and Jagat. Brahma resembles to the universal consciousness and Jagat to physical world.

In 'Geeta' Lord Krishna told to Arjuna : आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तितोअर्जुना । (84) श्रीमद् भागवद् गीता (अध्याय : ८, श्लोक - १६) Lord Krishna, dividing the universe into eternal Brahma and physical world told Arjuna that all the component segments of the universe are full of sorrows, the cycle of birth and death and the constant change. The Brahma is unchanged, constant. What is a reality is the Brahma itself. It is truth, it is a consciousness. The worldly things are perishable, changeable. They have potentiality to be changed, destructed and constructed. Changeability is the characteristics of the physical world. The physical world has body, size and shape. The Brahma, the conscious soul has no shape and no body. "Every occurrence involves an agent." (4) The event does not happen in itself. The event is physical, can be experienced. The agent of the event is eternal. Nothing happens without an agent. For example, the agent of rain is Indra, lightning (light) to Agni (Prometheus in west). What happens is physics, reality. What makes something happen is agent, eternal and conscious Brahma. Universal consciousness and physical world are interrelated, exactly like Brahma and Jagat. Understanding their relation is still beyond intellectual comprehension. Only one way to understand Jagat (physics) is through Brahmagyana, Supreme knowledge. Saint Rama Krishna Prapannacharya said "ब्रह्म ज्ञानेन सर्वस्य विज्ञानं प्रतिपद्यते" (Ramkrishna 189) . All scope of knowledge and science are the outcome of Brahmagyana.

Anatomization

This article aims to make an anatomy on how William Blake assimilates the physical world into universal consciousness in his collection *'Songs of Innocence* and of Experience'. The concentration is on 'The Lamb' and 'The Tyger'.

The Lamb

In the short poem, Blake addresses to the innocence of the Lamb. It is an example of physical existance. There is no conscious sense in it. No feeling, no mind, still is in existance. The poet raises a question on the origin of the lamb.

'Little lamb, who made thee?

Dost thou know who made thee?'(29)

The world is controlled by divinity. Every occurrence comes with the help of its producer. Lamb itself is not constructed by its will. Everything is determined by the creator. The poet tries to bring

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

comparison between the creator and the creation because the creator shares every knowledge about the creation.

'He is called by thy name,

For he calls himself a lamb'. (29)

In these lines, the concern of the poet is that who made the lamb was also called a lamb. He is meek, mild and 'a little child' (29). The poet is moving from particular to general. He raises the questions on the lamb, its size, shape, sense, clothes and other affairs. Then he moves to the general mythical and theological approach that the creator was all knowing having the characteristics of the lamb itself. 'Little child' represents and symbolizes 'the Christ' on the level of supreme power and creator. Blake associates himself with the lamb, 'a child and thou a lamb' (29). Innocence is like the God. There is no sense of love hate anger scold or appreciation. It is eternal consciousness like the Brahma. Knowing nothing is knowing everything knowing something is knowing not all. The same is the case with the innocence of the poet and of the lamb."We are called by his name". (29) The poet tries to assimilate himself and the lamb with the creator, Brahma in the Hindu mythological belief of only one Brahma "एकोहम् ब्रह्म"

The Tyger

Black plays with mystery in his poems. Mystery he talks about is concerned with the creation, creator and the whole universe. The question about mystery is his poignant style. In this poem the visible picture has been portrayed as all powerful and strong animal. It is the poem of experience. The more power, the more is the problem. The more experience is the more sense of lack, greed lust and hunger. Tiger is bright animal, lives in the forest of the night. The line-'in the forest of the night' (37) opens a discourse of paradox. A night's forest tries to draw an image of the tiger. The binary images are enough as bright / night. It is the essence of existence. There is always evil in every good.

On what wings dare he aspire?

What the hand dare seize the fire? (27)

The poet refers to the mythical explanation of Prometheus bringing fire for the sake of whole humanity. On the one hand the poet is describing the physical power strength and brightness of the tiger. At the same time, he is praising the glory of the creator in this creation. Every physical thing strongly associated with the creator Brahma though their thing is relation is not physically visionary.

Tiger is not only physically beautiful and attractive. Its courage is also appreciable. How courageous would be he who made such courageous heart, is a question of mystery.

What the hammer? What the chair?

In what furnace was thy brain? (37)

The structure of the tiger is unintelligible even the brain. This reference leads to the Greek myth of the origin of the world.

Did he smile his work to see?

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Did he who made the lamb make thee?

These lines make a strong connection between creator and creation. There is single creator but many creations. Creator, Brahma is only one; he is the supreme power of every worldly thing. He has the consciousness of every creator. He has the power to create an event like tiger, a powerful fearful animal. He is the same agent who can create the most innocent event like the lamb. Why? Because Lord Krishna told Arjuna in Geeta as cxdflbZr dWo+ r e"tfgfdGt Pjr . (101) c= !) Znf]s @)_ He said that he (Brahma) is ever existing in the hearts of all living beings. He is at the beginning, in the middle and at the end of all organisms.

Conclusion

The lamb and the tiger are the representative symbols of world physics. They represent to the physical world having characteristics of changeability. They are the opposite poles of experience. One represents for innocence and the other for knowledge or experience. Both of them are creations, worldly occurance or events. They are perceived in their appearance. This physical perception is not the reality. The reality behind them remains a mystery. The real understanding of them individually and in combination is the understanding of Brahma, creator or the universal consciousness.The poet poses multiple questions on the unintelligible nature of universal consciousness, as the supreme soul. Some of them are: who made thee? Dost thou know who made thee? Did he smile his work to see? Did he who made the lamb make thee? These questions are about the creation, creator and Brahma.

Works Cited

1. Abraham, M.H. *A Glossory of Literary Terms.* 8th ed. New Delhi: Thomson, 2010.
2. Buchanan, Ian. *Oxford Dictionary of Critical Theory*. New York: Oxford UP, 2010.
3. Doren, Charles Van. *A History of Knowledge*. New York : Ballantine Books, 1992.
4. Ford, Boris. ed. *FromBlak to Byron.* 5th vols. NewDelhi: PenguinBooks, 1961.
5. Khanal, S.P. The philosophy of Religion. New Delhi: Lotos Publishers, 1984.
6. *Shremad Bhagawad Geeta*. Trans. Bishwanath Bhattarai. Kathmandu: ABS Printers, 2010.
7. प्रपन्नाचार्य, स्वामी रामकृष्ण, *"वेदान्तनयभूषणम्"*, प्रकाश प्रिन्टिङ्ग, वाराणसी, २०४३ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CHRISTIANIZATION IN NEPAL: A GLIMPSE OF PAST, PRESENT AND FUTURE

Rishiram Adhikari (Subash)

This paper observes the scenario of Christianization in Nepal with brief historical glimpse of major events. The main concern of this paper is to analyze the different phases of Christianization in Nepal. The paper seeks the answer of the question how Christianization process is taking place in modern Nepal.

Background of the Study

Christianity is one of the largest religious communities of the world supposed to be started after the crusification of Christ. Around the renaissance time Christian religion reached out from Europe and extended all over the world including Nepal. Though the exact date of the arrival of Christianity in Nepal is unknown, it is thought that in the year 1628 A.D. Christian mission started working in Nepal for the first time (Perry, 12). After long gap, in1821 the Bible was published in Nepali language (Anneta Vyssatskakia, 1). Father John Labaral, a Jesuit priest of Tibetan mission, came in Nepal in 1828A.D. for the first time with Christian ideology (Perry, 12). From then Nepal has crossed many ups and down in the process of Christianization in this territory with changing atmosphere of society.

Historical Glimpse of Christianity in Nepal

History of Christianity in Nepal helps to understand how Christian faith appears in different phases of history and its impact. The whole historical events show the ups and down of the process. The first major era covers the period when Christians first came to Nepal and royalty of the country welcomed them. The next era brought unification of Nepal when Christian was restricted in Nepal. There was under pressure from multiple forces and limited the activities of church during the third era. The detail descriptions of each these eras are mentioned below.

The Initial Phase of Christianity in Nepal (1628-1769)

During the time of Likshvi religious broke out in Nepal under the leadership of, Shankaracharya, known as Hindu, social reformer. This civil war destroyed Buddhist civilization and established Hindu religion based culture and ritual in this territory. At that time some Christian people appeared in Tibet and Nepal although recorded history is not clear about the events so it is claimed that Christianity first appeared in Nepal during Malla period.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

In Malla period Christian people firstly appeared in Nepal. They were the people who just passed through India, Tibet and china. The first recorded entrance of Christians or anyone non- Asian into the Kathmandu valley of Nepal happened in 1628 A.D. which Perry asserts:

Father John Labral, a Jesuit and priest of a Tibetan mission passed through the valley on his way from southern Tibet to India. In the same way Followed that, in 1661 two priests named Griber and D'Orville Miller, going overland from Peking to Rome received permission from King Partap Mall of Kathmandu to return and be supported in setting up a house and preacher for valley. This offer was never accepted. (Perry, 2-4)

From the time onward many Missionary priests visited Kathmandu in Capuchin order and supported to build Roman Catholic church in Lashasa . In 1715, a permanent mission was established in Kathmandu. (Esslinger, 8) . In this connection Lindell states:

The first recorded entrances of Christian or anyone non Asian, the central valley of Kathmandu as known as today, was on the main trade route between India and Tibet. Three small rival kingdoms, Kathmandu (Kantipur, as it was called at the time), Patan (Lalitpur) and Bhaktapur (Bhadagau) (kritipur, as it called at the time), patan (lalitpur) and Bhaktapur(bhadgaun) existed within the valley at this point.(Lindell, 1).

Perry describes friendly meeting of king with Christian people which is one of the significant events occurred in Christianization process on Nepal. The detail description has not been found in Nepalese history although Lindell highlighst some part of the events. In this regard, he writes:

The king of Kathmandu, Patan and Bhaktpur welcomed the Capuchin Fathers with a decree of liberty of Conscience; giving the fathers permission to "preach, teach and drawn to religion the people to us [the kings]. All this, however, must be down without violence and of one's own free will. (5)

During the time of Ranjeet Mall Christian people served local people of Bhaktapur by giving modern medicine and informing the new way of treatment. King was influenced by the helpful nature of the missionaries and wrote a letter to Pope Benedict XIV for help, as quoted Fulgentitues Vannini's book:

Before now there new European things in Nepal. Now, thank to you, three are things and there and padres. Since the padres have given help to my subjects and made the people very happy, we are looking after the padres as much as possible. In addition, send here for the things that you have not got there, and I will send there for the things that I have got here. You must not have any anxiety about affairs here. You are my friend. I will do all I can. Also, there are no good doctors here. You must send me from there a good doctors and good craftsman. (Ranjit Mall, King of Bhadgaon to Pope Benedict XIV, September 7, 1744 (Vannini, pg 77)

The main concentration of Capuchin's mission is cured the sickness. For that they visit door to door provide their services, mainly give suggestion and distribute the modern medicine to the sick people. In some cases they baptize the dying one free of cost.

Over the next 54 years, Capuchins mission explored in Kathmandu, Patan and surrounding territory although it could not flourish in surrounding area. Brahmin, Kshettri and other community except

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

few dalits disliked their activities and created obstacle to missionaries. Lindell mentions the overall scenario and writes:

The lack of fresh manpower, the long times for the delivery of communications and supplies, and at times the adversarial social environment made their job different. Socially, the local Brahmin priests presented obstacles and objections to the missionaries. Brahmin priests disliked the challenge to their authority and objections almost immediately to Christian practices such as the Christian practice of burial instead of creation and even their mode of dress.[...] There were incidents of court charges being brought against the fathers where they were arrested and jailed. (28-31)

In mid 1700s, a movement had begun that appeared as a main thread of Christianity. During this period, many smaller kingdoms united under the leadership of King Prithi Narayan Shaha. He conquered many small mountain kingdoms including Kathmandu valley. After being at war for 25 years, they conquered all of what is Nepal today and more. King Shah's expansion movement eventually clashed with the British at several points including religious issue. In 1867, the Malla king of Kathmandu called for British aid, which came in the form of a mission from Bengal. The expedition never reached it to the valley through; the malaria infested terai region of southern Nepal and the might of Prithi Narayan 's army.

The Second Phase of Christianity in Nepal (1769-1951)

The second phase of Christianity began in 1769, with emergence of King Prithinarayan Shaha and it has been remained till 1951 A.D. During that period Anglo- Nepalese War broke out in 1814-1816. The war defined Nepal's present boarders and showed the British what the Nepali's were capable of. As a result, Nepal's policy of extreme isolation that had begun to develop as a distrust of outsiders, soil field into a policy of exclusion of foreigners. It was a policy with several purposes, politically; it limited the inflow of dangerous foreigners or ideas that could cause a disruption of Nepal's leaders similar to the one that they saw and feared in India. Religiously, it was forbidding anyone and preserves the purity of Nepal's Hindu state. In this regard, Schreigh states:

The country adopted laws forbidding anyone living on its soil to be Christian, teach about Christianity, or distribute and read Christina literature [...] British were content to allow Nepal to be isolated and even encouraged them to remain so by using the control they gained from the war to restrict the entry of any foreigners into Nepal.(10)

During that time Christianization process was high in India. Many Nepalese lived in Indian border; Darjeeling was influenced by Christian religion. Nepali translated version of bible became popular among Nepali speakers.

The border of this country has been closed for foreigners due to the cause of security and fear, especially after the British attempted to aid Shah's oppositions. People were afraid of Britishers and they had taken as cultural and religious threat of the country. After watching their behavior in India Nepal was afraid with mission.

In the 17s the first protestant missionary afforded east India company and that missionary started to work in Nepal but the policy of Nepal did not allow them. However, after 1858 the east India Company's rule was ended, and the British crown and parliament gave the population of India freedom to practice any religion. In reality, this destined that Christians were now officially allowed to enter the country. A flood of missionaries entered the country as a side effect; this helped to

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

establish a supporting presence for the outcaste people belonging in Hindu communities. Nepalese Ruler observed the event from very near and developed the strategy to maintain their power in the nation.

The Rana strategy was to control over power so they never allowed foreigner to enter into this territory in any reason. Nothing changed in faith during the Rana regime (1846-1951). McDowell further clears the scenario of Rana regime in this way:

Nepal was effectively a closed country to foreigners. There was also resistance to any religious changes within the country laws were passed prohibiting proselytizing with strong penalties against those who persuaded others to change their faith. Christianity and Islam in particular were targeted. Buddhism's strong influence with the people of Nepal began declining during this period as well. Nepal became the last stronghold of unadulterated Hinduism on the subcontinent, with religious and civil laws intertwined. (4)

As well as seeking to limit contact with the outside world the Ranas sought to ensure that no viable opposition would arise within the country. In order to keep domestic opposition limited development and enterprises were discouraged. Only a very limited postal service was developed for government use, and few schools were opened for the privilege classes. In Bista 's word, in a condition, "the worst from of isolation, back backwardness and economic exploitation.(Bista, 27-28).

Third Phase of Christianity in Nepal (1951-2006)

During this phase three types of political responses are found towards Christianity. In 1945 Second World War was ended and many Nepalese who were involved in world war returned in Nepal with full knowledge of outside world. Democratic government was established in 1951 and ended long run autocracy. During that time few churches were established in Kathmandu valley. Political openness could not remain long time, during the years up to 1960 various democratic experiences met with low levels of success. Instability and human rights abuses seemed to directly translate into an environment inhospitable for Christian during this era. Several Nepali Christians were arrested in Tansen in December 1960 and charged with proselytizing. (MacDowell, 6) . The political uncertainty was finally ended in 1960 when King Mahendra arrested the newly elected congress prime minister, dissolved the parliament, and suspended the constitution. He instituted a system of party less democracy with a parliament known as the national Panhyat, with representatives elected from districts throughout the country, although in really the ultimate authority remained with the king. A new constitution supporting the Panchyat system was introduced in 1962. In 1963 the government introduced new law which strictly discouraged Christianizing process in Nepal. As quote law, "No person shall propagate Christianity, Islam or any other faith so as to disrupt the traditional religion of Hindu community within Nepal, or convert any adherent of the Hindu religion these faith."(Nepal laws, 6)The issues of Christianization appeared with the veil of human right and King Mahendra was charged to violate human rights. He is blamed for the worst human rights violation.Legally, and in other ways, Nepali Christians faced major obstacles during the Panchyat era. As quote Claudia Schreib, "twenty-nine Nepali Christian were in jail as 1989" (40).

Democratic Era (1991- 2006)

The Panchyat era ended and by the royal decree a constitutional monarchy was declared in April 1990. The first democratic election was held one year later in April of 1991. Political environment became a little bit open for foreigners although there was not sufficient change in the perception of

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

people in Christianity. The constitution of Nepal Slowly and gradually the broader of nation opens for foreigners and Nepalese students and privileged group people contact with western people as well as a various INGO, NGO and Christian community succeeded to change the traditional belief of people and established thousand churches in different parts of the nation. In 2052 B.S (1995) Nepal communist party Maoist armed struggle under the name of " Peoples War" and brought new hope among Christian people because Maoists were disagreed with Hindu religion and they blamed Hinduism as the main cause of underdevelopment of the country . They demand for the secular state for the first time in Nepal.

The tragic Narayanhiti Palace Murder incident 2058 B.S. remained a shocking one for Hindu believers because of their faith toward the existence of king. After the incident his only alive brother Gynendra tried to continue Hinduism in Nepal but he could not do so because a large part of population stood in favour of secular state knowingly or unknowingly. In 2006 the government permitted churches to run their activities in Nepal and Christianization process remained more strong after Nepal was declared a secular country. It means constitutionally, Nepal became open for any religious communities which provide opportunity to enter new religion in Nepal. Rimal opines on the issue and writes:

It is no secret that broad scale campaign of Christianization got a remendous boost in Nepal during the Maoists' jungle war period. This campaign directed at primarily against the SANATANI Hindu Dharma and then against the Buddhist civilization could only be conducted due to the Maoist's anti Hindu outlook and then due to their delaying tactics and intransigence to implement the provisions of peace accord which facilitated the very entrance of the UNMIN in Nepal. (Republica, *2010-07-28 06:40:18)*

Conclusion

Being Christian was not easy in Nepal till few decades ago but now it becomes easy to everyone because of the changing socio economic and political circumstances of the country. Being secular or Christian is as easy as difficult to preserve Hindu heritage and Buddhist civilization. Religious conversion is easier but it is more difficult to adopt in a society where people follow their age long tradition. Can state authority maintain Nepal as multicultural country? It is difficult to answer because the process of religious conversion in Nepal is not free from compulsion. Dalits are found to be changing their religion merely because they are given temporal financial assistance by the Christian missions and the temporal assistance further makes them dependent and the hope of sustainable life style will remain merely a dream.

Works Cited

1. *Arvinda, Rimal.* "Christianization Got Boost during Nepal-Maoists' Jungle War". *Republic Daily.*Republic media *2010-07-28 06:40:18.*
2. Aryal, Ramesh C. Editor *Nepal Year Book* 1999. Kahtmandu: Institute of Integrated Development Study, 1999.
3. *Bible the International Version.* Craned Rapids, Michigan: Zondervan Bible Publishers Inc. 1984.
4. Bista, Dor B. *Fatalism and development: Nepal struggle for Development.* Furth Impression. Calcutta: Orient Longman Limited. 1993.(1991).
5. Bista, Purna Prashad, Nepal for Secular Education. *Kathmandu Post*, pg 5 Feb. 4, 2003.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

6. Eck, Diana Darsan. *Seeing the Divine Image in India.* Third Edition New York, Columbia University Press, 1998.

7. Esslinger, William. *Nepal Christian Today.* The University of Windowsill College, Years in Nepal Program 2003.

8. Flood, Gavin. *An Introduction of Hinduism.* Cambridge University Press, 1996.

9. Interim Constitution of Nepal (2006), Nepal of Government.

10. Liddell, Jonathan. *Nepal and the Gospel of God.* United Mission to Nepal and Pilgrims Book House, 1979.

11. Liechty, Mark. "Selective Exclusion: Foreigners Foreign Goods and Foreignness in Modern Nepali History". *Studies in Nepalese History and Society*, 2. (1) Page, 5-68. Kathmandu, Mandela Book Point.

12. Macdowell, Peter *By World and Life : The Development of United Mission to Nepal Theology of Mission.* Submitted as Module toward Degree of Bachelor of Divinity, Queen's University of Belfast. 1999.

13. MacDowell, Peter "Elegy Church History of Nepal". *Lesson from Early Church History the Church in Nepal.* United mission to Nepal's Language and Orientation Programme: Orientation Paper Chapter 3the Church in Nepal July, 2002.

14. Oliver, E. W. *Nepal Internal Review of Mission.* Vol. 44, 1955.

15. Perry, Cindy. *A Biographical History of Church.* Third ed. Kathmandu. Nepal Church History Project.(1989), 2000.

16. Perry, Cindy. *Nepali Around The World: Emphasizing Nepali Christian of the Himalayas.* Nepal: Ekta Book 1997.

17. Phuyal, Suredra. *Missionaries Giving Final Touches to Master Plan in Himalayas. The Kathmandu Post.* Page I and 12 Jan 9, 2003.

18. Phuyal, Surendra and Adhikari Sarad. "Church Mushroom in the Land of Temples, Stupas and Monasteries" *Kathmandu post.* pg. 1and 12 Feb 8, 2003.

19. Schreib, Claudia. *The Nepali Christians: Religious outcaste in a Religious Land.* Published by University of Wisconsin College Year Nepal Program, 1989. *Statistical Year Book of Nepal 2001 3rd* Edition: His Majestry' of Government National Planning Commission Secretariat Central Bureau of Statistics. Nepal Gazette Kathmandu.

20. *The Constitution of Nepal Kingdom 2047* (1990) First Ed. Kathmandu Law Books, Management Board March, 1992.

21. Vanni, Fulgenuis. O.F.M. *Cap Christian Settlement in Nepal during the Eighteen Century.* New Delhi: Author Publisher, 1977.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लेखक/अन्वेषकहरूलाई सूचना

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय अनुसन्धानकेन्द्रबाट प्रकाशित हुने ऋतम्भरा पत्रिका पूर्णतः अनुसन्धानपरक भएकाले अनुसन्धानपद्धतिमा आधारित रही सफा र शुद्ध अक्षरमा लेखिएका वा सुसाङ्ख्य (कम्प्युटर) टङ्कन गरिएका रचनाहरूमात्र ग्राह्य हुनेछन् । साथै अन्यत्र प्रकाशित नभएका र बढीमा दस पृष्ठसम्मका मौलिक रचनामात्र प्रकाशनार्थ स्वीकृत हुने व्यहोरा जानकारी गराउँछौं । पत्रिकामा प्रकाशित सामग्रीका लागि यथोचित पारिश्रमिकको व्यवस्था गरिएको छ ।

-सम्पादक मण्डल

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूचना

१. चातुर्मासिकी त्रैभाषिकी अनुसन्धानपत्रिकेयम् ऋतम्भरा प्रतिचतुर्मासं नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य काष्ठमण्डपस्थादनुसन्धानकेन्द्रात् प्रकाश्यते ।

२. नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयान्तर्गतैर्विद्वद्भिरन्यैर्मनीषिभिश्च संस्कृत-नेपाली-आङ्गलभाषासु कामप्येकां भाषामधिकृत्य प्रणीतानामनुसन्धानमूलकानां रचनानां प्रकाशनेन संस्कृतज्ञेषु मौलिकानुसन्धानप्रवृत्तेः, सम्यगालोचनाप्रवृत्तेः, सूक्ष्मनिरीक्षणप्रवृत्तेश्च समुत्पादनम्, अन्यभाषाभाषिभ्यो जिज्ञासुभ्यः संस्कृतवाङ्मये निहितानां मूल्यवतां विषयाणां सूचनाप्रदानञ्चास्याः पत्रिकायाः प्रमुखमुद्देश्यम् ।

३. ऋतम्भरायां प्रकाशितानां रचनानां कृते समयोचितं गौरवधनमपि प्रदीयते ।

४. उपरिनिर्दिष्टानां गुणविशिष्टानामेव रचनानां प्रकाशनविषये मनीषिभिरधोनिर्दिष्टेन सम्पर्कसङ्केतेन व्यवहारो विधेयः -

नेसंवि अनुसन्धानकेन्द्रम्, काष्ठमण्डपः
दूरभाषाङ्काः - ४२४७४४५, ४२३३४३४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal